This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Google

Jest to cyfrowa wersja książki, która przez pokolenia przechowywana byla na bibliotecznych pólkach, zanim zostala troskliwie zeskanowana przez Google w ramach projektu światowej biblioteki sieciowej.

Prawa autorskie do niej zdążyly już wygasnąć i książka stala się częścią powszechnego dziedzictwa. Książka należąca do powszechnego dziedzictwa to książka nigdy nie objęta prawami autorskimi lub do której prawa te wygasly. Zaliczenie książki do powszechnego dziedzictwa zależy od kraju. Książki należące do powszechnego dziedzictwa to nasze wrota do przeszlości. Stanowią nieoceniony dorobek historyczny i kulturowy oraz źródlo cennej wiedzy.

Uwagi, notatki i inne zapisy na marginesach, obecne w oryginalnym wolumenie, znajdują się również w tym pliku – przypominając dlugą podróż tej książki od wydawcy do biblioteki, a wreszcie do Ciebie.

Zasady użytkowania

Google szczyci się wspólpracą z bibliotekami w ramach projektu digitalizacji materialów będących powszechnym dziedzictwem oraz ich upubliczniania. Książki będące takim dziedzictwem stanowią wlasność publiczną, a my po prostu staramy się je zachować dla przyszlych pokoleń. Niemniej jednak, prace takie są kosztowne. W związku z tym, aby nadal móc dostarczać te materialy, podjęliśmy środki, takie jak np. ograniczenia techniczne zapobiegające automatyzacji zapytań po to, aby zapobiegać nadużyciom ze strony podmiotów komercyjnych.

Prosimy również o:

- Wykorzystywanie tych plików jedynie w celach niekomercyjnych
  Google Book Search to usluga przeznaczona dla osób prywatnych, prosimy o korzystanie z tych plików jedynie w niekomercyjnych celach prywatnych.
- Nieautomatyzowanie zapytań
  Prosimy o niewysylanie zautomatyzowanych zapytań jakiegokolwiek rodzaju do systemu Google. W przypadku prowadzenia badań nad tlumaczeniami maszynowymi, optycznym rozpoznawaniem znaków lub innymi dziedzinami, w których przydatny jest dostęp do dużych ilości tekstu, prosimy o kontakt z nami. Zachęcamy do korzystania z materialów będących powszechnym dziedzictwem do takich celów. Możemy być w tym pomocni.
- Zachowywanie przypisań
  Źnak wodny"Google w każdym pliku jest niezbędny do informowania o tym projekcie i ulatwiania znajdowania dodatkowych materialów za pośrednictwem Google Book Search. Prosimy go nie usuwać.
- Przestrzeganie prawa
  W każdym przypadku użytkownik ponosi odpowiedzialność za zgodność swoich działań z prawem. Nie wolno przyjmować, że skoro dana książka zostala uznana za część powszechnego dziedzictwa w Stanach Zjednoczonych, to dzielo to jest w ten sam sposób traktowane w innych krajach. Ochrona praw autorskich do danej książki zależy od przepisów poszczególnych krajów, a my nie możemy ręczyć, czy dany sposób użytkowania którejkolwiek książki jest dozwolony. Prosimy nie przyjmować, że dostępność jakiejkolwiek książki w Google Book Search oznacza, że można jej używać w dowolny sposób, w każdym miejscu świata. Kary za naruszenie praw autorskich mogą być bardzo dotkliwe.

Informacje o usłudze Google Book Search

Misją Google jest uporządkowanie światowych zasobów informacji, aby staly się powszechnie dostępne i użyteczne. Google Book Search ulatwia czytelnikom znajdowanie książek z calego świata, a autorom i wydawcom dotarcie do nowych czytelników. Caly tekst tej książki można przeszukiwać w internecie pod adresem `http://books.google.com/`

PRZEWODNIK

DLA

PODRÓŻUJĄCYCH

ZA GRANICĘ

WARSZAWA.

NAKŁAD I DRUK B. ORGELBRANDA SYNÓW.

1874.

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

250,- F

1983

6.ak mapy!

PRZEWODNIK

DLA

PODRÓŻUJĄCYCH ZA GRANICĘ.

WARSZAWA.
NAKŁAD I DRUK S. ORGELBRANDA SYNÓW
Ulica Bednarska Nr. 20 nowy,
1873.

Дозволено Цензурою.
Варшава 22 Іюня (4 Іюля) 1873 г.

PRZEDMOWA.

Wydając niniejszą książkę, sądzimy, że czynimy zadość potrzebie ogółu, objawiającéj się w ciągłém dopytywaniu się o przewodniki do podróży.

— Liczne podróże są niezawodnie jedną z cech naszych czasów. Wywołane gwałtownie rozwijającemi się stosunkami międzynarodowemi, coraz większą łącznością interesów naukowych, handlowych, przemysłowych i politycznych, ułatwione zostały niesłychanym rozwojem komunikacyi kolejami żelaznemi. — Potrzeba lub ciekawość wywołują corocznie istną wędrówkę narodów do wielkich miast, które się stały istnemi ogniskami nauki, sztuki i rozkoszy, lub do zdrojowisk, gdzie tłumy dążą po najdroższy skarb człowieka, zdrowie.

— W obec tak gwałtownego ruchu podróżniczego, *przewodnik*, staje się książką potrzebną, a nawet niezbędną. — Dowodem tego jest tak znaczna liczba dzieł tego rodzaju za granicą.

— Nie chcemy się tu rozwodzić nad zaletami przewodników *książkowych;* wspomnimy jednak, że książ-

żki tego rodzaju, uwalniając podróżnego od opieki faktorów i przewodników, nadają mu niezależność i swobodę, pozwalają uchronić się od nadużyć dorożkarzów i właścicieli niektórych hotelów, a zarazem. wśród mnóstwa krzyżujących się dróg pozwalają wybrać najdogodniejszą.

— Staraliśmy się, aby ta książka, jakkolwiek na początek bardzo treściwa, jak najlepiéj odpowiadała swemu zadaniu, o ile mu zaś zadosyć uczyniła osądzą najlepiéj Ci, kórzy jéj używać będą.—Usprawiedliwieniem możliwych niedostatków niech będzie to, że oprócz kilku słabych prób, książka ta jest pierwszym w obszerniejszym zakresie przewodnikiem dla podróżujących.— O usunięcie błędów i zapełnienie braków, będziemy się usilnie starali przy następnych wydaniach; dążność ta jednak urzeczywistnioną być może tylko przy łaskawéj pomocy publiczności podróżującéj, do któréj uciekamy się z prożbą o nadsyłanie wszelkich uwag, jakie użycie naszego przewodnika nastręczyć jéj może, szczególniéj pod względem części informacyjnéj, t. j. co do hotelów, restauracyj i t. p.—Dla tego wszelkie wskazówki z wdzięcznością przyjmowane i o ile możności w następnych wydaniach uwzględniane będą.

— Pozwalamy sobie zamieścić jeszcze kilka następujących uwag: Ceny w przewodniku podane uważać należy jedynie za przybliżone, co się tłomaczy coraz wzrastającą drożyzną, wszelkich potrzeb życia, oraz pewną fluktuacyją cen, zależnie od warunków zewnętrznych.

Ścisły plan podróży, ułożony przed wyjazdem, chro-

ni od niepotrzebnéj straty czasu i pieniędzy. — Przy dłuższym pobycie w jakiem miejscu należy rachunek opłacać co 2 lub 3 dni, co w niektórych hotelach weszło nawet w zwyczaj. — Nie rzadko w rachunku zamieszczone jest coś, o czém podróżny nie wie; nie rzadko téż wkrada się błąd na jego niekorzyść w sumowaniu. — Dla tego, mając zamiar wyjechać rano, należy już poprzedniego wieczora zażądać rachunku, który jednak regulować najlepiéj dopiero w chwili wyjazdu. Zdarza się często, że zarząd hotelu zwleka z podaniem rachunku do ostatniéj chwili, gdyż wtenczas poprawka *omyłek* już jest nie możliwą, bo podróżny, śpiesząc się, płaci wszystko co odeń żądają, byle się nie spóźnić na koléj, pocztę lub statek parowy. Przedewszystkiém zaś należy unikać uiszczania należności, bez otrzymania pisanego rachunku.

Zwracamy też tu uwagę na niektóre skrócenia:

Pn.	znaczy	*północ.*	*T.*	znaczy	*talar.*
Pd.	„	*południe.*	*sgr.*	„	*srebrny grosz.*
W.	„	*wschód.*	*ngr.*	„	*nowy grósz.*
Z.	„	*zachód.*	*fr.*	„	*frank.*
G.	„	*gulden.*	*f. st.*	„	*funt sterling.*
Fl.	„	*floren.*	*d.*	„	*pens (penny).*
kr.	„	*krajcar.*	*sh.*	„	*szyling.*
c. lub *ct.*	„	*cent* lub *centin.*			

Monety Zagraniczne.

ANGLIJA.

Jednostka monety *Funt Sterling* = 20 Szylingom (Shilling) = 240 Pensów = (Penny); 1 szylling = 12 pensom.—*Monety złote.* Funt Sterling albo Suweren = 20 Szyl. = 240 Pensom = 6,2864 rubla.—Podwójny Suweren = 2 sterlingom.—Pół Suweren = $^1|_2$ f. sterlinga.—*Srebro.* Korona = 5 szylingom = 1,4506 rubla. Półkorony = $2^1|_2$ s.; Floren = 2 s.—Szyling = 0,29013 rubla; oraz sztuki 2, 3, 4 i 6 pensowe.—*Miedź*: Pens (penny) 2,413 kopiejki; $^1|_2$ pensa i $^1|_4$ pensa czyli farsing = 0,605 kopiejki.

AUSTRYJA.

Jednostka monety *Złoty* waluty austryjackiéj (*floren* albo *Gulden*). — 1 Gulden = 100 krajcarom nowym czyli centom. — *Złoto.* Dukat = $4^1|_2$ guldenów = 2,95493 rubli. Dukat węgierski takiéjże wartości. *Srebro* Gulden = 61,742 kop.; $^1|_2$ guldena.—*Miedź*: Neukreuzer (cent) = 0,617 kop.

BELGIJA.

System monetarny francuski. Złota moneta nie wybija się.

FRANCYJA.

Jednostka monety: *Frank* = 20 Sous = 100 centimów = 24,9244 kop. *Złoto.* Sztuki 5, 10, 20, 40, 50 i 100 frankowe. *Srebro.* Sztuki $^1/_5$, $^1/_2$, 1, 2 i 5 frankowe. *Miedź.* Centim.

NIEMCY.

Jednostka monety *Marka*, podzielona na 100 fenigów i równa 10 dawnym *srebrnym groszom* t. j. $^1/_3$ *talara.*— *Złoto.* Sztuki 20 i 10 markowe (20 marek=2000 fenigom=6 talarom i 20 srebrnym groszom). *Srebro*, sztuki 5, 2, 1, $^1/_2$, $^1/_5$ *markowe* (500, 200, 100. 50, 20 fenigów,) odpowiadające 1 t. 20 sr. gr., 20, 10, 5. 2 sr. gr.—Prócz tego biją się sztuki $^1/_{10}$ i $^1/_{20}$ *markowe* (10, 5 fenigów albo 1 lub $^1/_2$ sr. gr.) z niklu i sztuki $^1/_5$ i $^1/_{100}$ *markowe* (2 i 1 fenig albo $^1/_5$ i $^1/_{10}$ sr. gr.) miedziane.

SZWAJCARYJA. Jak we Francyi.

SZWECYJA I NORWEGIJA.

a.) *Szwecyja.* Jednostka monety. *Riksdaler* (Riksmynt) = 100 Oere. *Złoto.* Dukat = 2,91905 rubli; Dukat podwójny i poczwórny. *Srebro*, Speciestaler = 4 Riksdalery=1,41698 rubli, $^1/_2$ Speciestelera, 1 Riksdaler oraz sztuki $^1/_8$, $^1/_4$ i $^1/_2$ riksdalerowe. *Miedź*, Oere = 0,30424 kopiejki.

b.) *Norwegija.* Jednostka monety *Speciestaler* = 5 Ortom. Ort czyli Marka = 24 Szylingom. *Srebro.* Speciestaler=1,40463 rubla oraz sztuki $^1/_2$, $^1/_5$, $^1/_{10}$ i $^1/_{15}$ *Speciestalera.* *Miedź*, Szyling = 1,6621 kop.

TURCYJA.

Jednostka monety *Piastr Turecki*=40 parom. Paro= 3 asprom. Kiesa Złota (kis) ma 30000 piastrów. Kiesa srebra Keser ma 500 piastrów. *Złoto.* Juslik medżidie czyli turecka lira=100 piastrom = 5,67457 rubli. Elilik czyli $^1/_2$ medżidie. Irmilik = 20 piastrom i Onilikl = 10 piastrom. *Srebro.* Beszlik=5 piastrom; Ikilik—2 piastr., Jarimlik=$^1/_2$ piastra. Piastr=5,674 kop.

WŁOCHY.

Jednostka monety *Lir* albo *Frank*=100 centesimi, *Złoto,* Sztuki 100, 50, 20 i 10 lirowe, lir=2,49244 rubli. *Srebro.* Skud czyli 5 lirów, oraz sztuki 2, 1, $^1/_2$ i $^1/_4$ lira, 1 lir=24,924 kop.

Uwaga.—Podana tu wartość jest czysto metaliczna, w handlu zaś wartość jest zmienna.

Spis rozdziałów części pierwszej.

AUSTRYJA.

			Stron.
	Wiedeń	. . . . .	15
Droga	1.	Z Warszawy do Wiednia	15
„	2.	„ do Krakowa	15
„	3.	Z Krakowa do Wieliczki	20
„	4.	„ do Lwowa	21
„	5.	Ze Lwowa do Czerniowiec	24
„	6.	„ „ Brodów	24
„	7.	„ „ Wołoczysk i Odessy	24
„	8.	Z Krakowa do Szczawnicy, Krynicy, Żegiestowa, Iwonicza i Swoszowic	27
„	9.	Z Krakowa w Tatry	27
„	10.	Z Warszawy do Pragi	30
„	11.	Z Pragi do Wiednia	34
		A) Przez Kolin, Pardubice, Brno (Brünn) i Lundenburg	34
		B) Przez Kolin, Brno i Grussbach	36
		C) Przez Kolin i Znaim	36
		D) Przez Tabor i Gmünd	37
„	12.	Z Pragi do Drezna	37
„	13.	„ do Cieplic (Teplitz)	38
„	14.	„ do Karlsbadu, Eger i Francensbad . .	39
„	15.	„ do Marienbadu	41
„	16.	Z Eger do Wiednia	42
„	17.	Z Pragi do Wrocławia	42
„	18.	Z Wiednia do Pesztu	43

Stron.

A) Koleją żelazną 43
B) Dunajem 46
Droga 19. Z Pesztu do Basiasch 47
„ 20. Z Pesztu do Semlina i Belgradu 47
„ 21. Z Budy do Zagrzebia (Agram) 49
„ 22. Z Wiednia do Kaniszy i Zagrzebia 49
„ 23. Z Wiednia do Tryjestu 50
„ 24. Z Tryjestu przez Görz do Willach 56
„ 26. Z Wiednia do Insbruku 58
„ 27. Z Kufstein do Trydentu i Werony 61
„ 28. Z Botzen do Meran 63
„ 29. Z Wiednia do Salzburga 64
„ 30. Z Linzu do Ischl Salzhammergut 68
„ 31. Z Salzburga do Gasteinu 70
„ 32. Z Wiednia do Paryża 71

Bawaryja, Wirtemberg i Baden.

Droga 33. Z Wiednia do Monachijum 72
A) przez Salzburg 72
B) przez Braunau 72
„ 34. Z Salzburga do Reichenhall 83
„ 35. Z Monachijum do Lindau 84
„ 36. „ „ Stuttgartu 85
„ 37. Ze Stuttgartu do Karlsruhe Kehl i Avricourt . . 88
„ 38. „ przez Bruchsal do Heidelberga . 97
„ 39. Z Monachijum do Insbruku 99
„ 40. „ „ Wilbald-Krouth 99
„ 41. „ „ Frankfurtu nad Menem . . 100
„ 42. Z Drezna do Monachijum 104
A) przez Bodenbach, Aussig i Eger . . 104
B) przez Hof i Norymberge 106
„ 43. Z Drezna do Kissingen, Bocklet i Brückenau . 109
„ 44. Ze Stuttgartu do Norymbergi 110

Niemcy Północne i Kraje przyległe.

Berlin 112
Droga 45. Z Warszawy do Berlina 121

Stron.

Droga 46. Z Warszawy do Gdańska 123
„ 47. Z Warszawy do Królewca 126
„ 48. Z Królewca do Ełku (Lyck) 131
„ 49. Z Królewca do Ejtkun, Tylży i Memla (Kłajpedy) 131
A) Z Królewca do Ejtkun 131
B) „ „ Tylży i Kłapejdy 132
„ „ Piławy (Pilau) 132
„ 50. Z Berlina przez Szczecin do Gdańska 133
„ 51. Z Krzyża (Kreuz) do Kołobrzegu (Colberg) 135
„ 52. Z Krzyża do Stralsundu, Rugija 135
„ 53. Z Krzyża do Poznania, Gniezna i Wrocławia . . . 138
„ 54. Z Warszawy do Wrocławia 141
„ 55. Z Wrocławia do Liebau i Josephstadt 145
„ 56. Z Freiburga do Salzbrunn i Altwasser 147
„ 57. Z Góry Olbrzymie (Riesengebirge) 148
„ 58. Z Wrocławia do Glatz 150
„ 59. Z Berlina do Wrocławia 150
„ 60. Z Wrocławia do Oderberga 152
„ 61. Z Wrocławia do Krakowa 152
„ 62 Z Warszawy do Drezna 152
„ 63. Z Drezna do Bodenbach i Pragi, Szwajcaryja Saska 165
„ 64. Z Berlina do Drezna 167
„ 65. Z Drezna do Lipska 168
„ 66. Z Drezna do Hof i Monachijum 173
„ 67. Z Berlina do Hamburga 176
„ 68. Z (Hamburga) Altony do Kiel 180
„ 69. Z Hamburga do Sztezwigu i Hadersleben 181
„ 70 Z Hamburga do Kopenhagi 182
„ 71. Z Hamburga do Cuxhaven i Helgoland 186
„ 72. Z Berlina do Hannoweru 187
„ 73. Z Hannoweru przez Bremę do Emden 190
„ 74. Z Emden do Norderney 192
„ 75. Z Berlina przez Magdeburg do Kolonii 194
„ 76. Z Kolonii przez Akwizgran do Erquelinnes (Paryż) 205
„ 77. Z Pepinster do Spa 210
„ 78. Z Akwizgranu do Brukselli 211
„ 79. Z Brukselli do Ostendy 219
„ 80. Z Berlina do Frankfurtu nad Menem 226
„ 81. Z Frankfurtu do Moguncyi i Wiesbaden 234
„ 82. Z Frankfurtu do Kreuznach 237
„ 83. Z Kolonii do Ems 238

SZWAJCARYJA.

Stron.

Droga 84. Z Lindau przez Romanshorn do Zurich 242
„ 85. Z Lindau przez St-Gallen do Zurich 245
„ 86. Z Zurichu do Chur (Coira) 246
„ 87. Z Zurichu do Szafuzy 249
„ 88. Z Lindau do Konstancyi 250
„ 89. Z Rorschach do Konstancyi 251
„ 90. Z Rorschach do Chur 252
„ 91. Z Zurich do Bernu 252
„ 92. Z Bernu do Gienewy 257

Spis rozdziałów części drugiej.

FRANCYJA.

Stron.

Paryż i jego okolice 265
Droga 93. Z paryża do Lyonu
A) Przez Dijon i Macon 299
B) Przez Nevers, Roanne i Saint-Etienne . . 308
„ 94. Z Lyonu do Marsylii 311
„ 95. Z Marsylii do Tulonu, Wyspy Hyères 319
„ 96. Z Marsylii do Nicei i Menton 322
„ 97. Z Paryża do Vichy 326
„ 98. „ do Bordeaux 327
„ 99. Z Avricourt do Paryża 335
„ 100. Z Warszawy do Paryża 339
„ 101. Z Paryża do Boulogne 341
„ 102. Z Boulogne do Calais 345
„ 103. Z Bordeaux do Biarritz i Irun 346

WŁOCHY.

Rzym 349
Okolice Rzymu (Albano, Frascati, Tivoli, Subiaco, Ostia, Ardea i Porto d'Anzio) 368
Droga 104. Z Tryjestu do Wenecyi
A) (morzem) 371
B) *Przez Görz* i Udine 371

			Stron.
Droga	105.	Z Wenecyi do Ferrary i Bolonii	378
		A) Z Wenecyi do Padwy	378
		B) Z Padwy do Bolonii	380
„	106.	Z Bolonii do Florencyi	383
		Okolice Florencyi	395
„	107.	Z Florencyi do Rzymu	396
„	108.	Z Rzymu do Neapolu	398
		A) Przez Frosinone i Ceprano	398
		B) Przez Terracine i Gaeta	400
		Neapol	401
		Okolice Neapolu	406
„	109.	Z Neapolu do Tarentu	412
„	110.	„ do Termoli	413
„	111	„ do Foggia	414
		A) Przez Calitri i Candela	414
		B) „ San Severino, Avellino i Ariano	414
„	112.	Z Neapolu do Benevento i Foggia	415
„	113.	„ do Reggio	415
„	114.	Z Ankony do Lecce i Otranto	417
„	115.	Z Bari do Tarentu	420
„	116.	Z Tarentu do Reggio	420
„	117.	„ do Cosenza	421
„	118.	Z Neapolu do Palermo	421
„	119.	„ do Messyny	423
„	120.	Z Palermo do Messyny	424
„	121.	Naokoło Sycylii	425
„	122.	Wyspa Malta	432
„	123.	Z Florencyi do Rzymu (przez Sienę i Orvietto)	434
„	124.	Z Civita Vecchii do Rzymu	440
„	125.	Z Florencyi przez Pizę do Pistoi	441
„	126.	Ze Sieny do Rzymu	442
„	127.	Z Ankony do Rzymu	443
„	128.	Z Florencyi do Genui	443
„	129.	Z Genui na wyspę Sardynię	446
„	130.	„ do Ventmiglia (i Nicei)	447
„	131.	Z Bolonii do Ankony przez Rimini	447
„	132.	„ do Rawenny	449
„	133.	Z Wenecyi do Medyjolanu	451
„	134.	Z Medyjolanu do Turynu	457
„	135.	Z Turynu do Genui	461
„	136.	„ do Paryża	462
„	137.	„ do Nicei	463
„	138.	„ do Aosty	463
„	*139.*	*Z Werony do Mantui*	464
„	*140.*	*Z Medyjolanu do Genui przez Pawiję i Aleksandryję*	465

Stron.

Droga 141. Z Medyjolanu do Piacenzy i Parmy 465
„ 142. „ do Cremony i Mantui 467
„ 143. Z Parmy do Reggio i Modeny 467
„ 144. Z Marsylii do Gienui, Livorno, Civita Vecchia i Neapolu (morzem) 468

ANGLIJA.

Londyn 472
Okolice Londynu 486
Droga 145. Z Warszawy do Londynu 488
„ 146. Z Paryża do Londynu 488
a) Przez Boulogne i Folkestone 488
b) „ „ a dalej kanałem Brytańskim i Tamizą 489
c) przez Calais 491
„ 147. Z Londynu do Birmingham 491
„ 148. „ do Manchester (przez Rugby i Staffort) 493
„ 149. Z Londynu do Liverpool. 495

AUSTRYA.

Pasporty. Cło, Pieniądze, Poczty. Pasport jest obecnie w Austryi jedynie do przejazdu granicy potrzebnym, wewnątrz zaś państwa jest zupełnie zbytecznym; dobrze go jednak posiadać na wypadek jakichkolwiek stosunków z władzami krajowemi.

Przy przechodzeniu granicy o pasport tylko w razach wyjątkowych zwykli zapytywać urzędnicy austryaccy.

Przepisy celne względem osób niepodejrzanych są bardzo łagodne. Podróżujący pieszo wcale nie bywają zatrzymywani przy przejściu przez granicę; na kolejach jednak odbywa się lekka rewizya pakunków. Wręcz zabronionym jest przewóz kart do gry, kalendarzy i listów zapieczętowanych. Tytuniu i cygar wolno mieć z sobą do 5 funtów przy poddaniu ich opłacie cła. Dwa łuty tytuniu i 10 cygar są wolne od cła, które tak od funta tytuniu jak od setki cygar wynosi około 3 guldenów.

Pieniądze. Według ustawy mennicznej z d. 24 Stycznia 1857 r. mają być wprawdzie wybijane sztuki srebrne wartości $^1/_4$, 1, $1^1/_2$, 2 i 3 guldenów (15, 30, 90, kop. 1 r. 20 kop. i 1 r. 80 kop.), jednakże prawie nie spotyka się ich w Austryi. We wszystkich zaś prowincyach krążą bilety bankowe 1, 5, 10, 50, 100, i 1000 guldenowe. Wartość ich w porównaniu z monetą srebną jest niższa o 15 — 20% od nominalnej, tak że za talara pruskiego dostaje się 1 g. 80 kr. zamiast 1 g. 50 kr. — Gulden austryacki dzieli się na 100 krajcarów. W kursie znajdują się sztuki 5, 10 i 20 krajcarowe, oraz 1 i 4 krajcarowe miedziane. 10 kr. austryackich równają się 6 bawarskim.

Karety pocztowe mają w głównym przedziale tylko po trzy miejsca: dwa wewnątrz i jedno w tak zwaném *Coupé*, z których tylko ostatnie ma swobodny widok na około. Na miejsca w karetkach należy się wcześnie zapisywać, albowiem na główniejszych drogach już na kilka dni naprzód bywają zajęte. Pakunków nie przyjmuje się więcej jak 40 funtów, większe kufry wyprawiają się pocztą wozową, bardzo zaś rzadko pocztą osobową, należy więc bardzo na to zwracać uwagę by rzeczy nie poszły osobno. — Bardzo jest niewygodném to, że rzeczy muszą być nader wcześnie dostarczane na pocztę, tak np. gdy się ma wyjechać rano, rzeczy należy dostawić na 5 po południu dnia poprzedniego.

Ekstrapoczty. Taksa na odległość 1 stacyi (2 mile) 2 g. 80 kr. za 2 konie (po 70 kr. na milę i za konia), powóz 80 kr., tryngielt dla pocztyljona 70 kr. (po $17^1/_2$ kr. na milę i za konia), zwykle się zaś daje 1 guldena. Taksa zmienia się stosownie do ceny obroku i jest różną w różnych prowincyach. Wracająca ekstrapoczta według przepisów kosztuje tylkopołowę. Kto chce jechać bez zatrzymywania się musi zostawić na 12—24 godzin wcześniej marszrutę. Za odniesieniem się piśmiennie do pocztamtu z dokładném wskazaniem czasu wyjazdu i kierunku drogi, na każdej stacyi znajdzie się konie gotowe. Doskonale są urządzone jednokonne ekstrapoczty w Tyrolu, cena ich wraz z tryngieltem wynosi na stacyją 2 g. 10 kr. — Umowa zależy od poczthaltera, przepisów żadnych co do tego niema, często podróżnemu nie pozwalają brać z sobą wielu rzeczy, dla dwóch osób robią już większe trudności. Często może się zdarzyć że na pierwszej lepszej stacyi poczthalter odmówi jednokonnego zaprzęgu, a wtedy trzeba dalej jechać dwoma końmi.

Dyliżanse chodzą w Tyrolu po wszystkich większych drogach, przy dobrych drogach nawet po mniejszych dolinach, prawie codziennie, często nawet dwa razy na dzień. Odległość między dwiema stacyami, (2 mile) przebywa się prawie we 2 godziny za 50 do 60 kr., w południe 2 godz. odpoczynku. Są to dosyć wygodne powozy w rodzaju omnibusów z 3 rzędami siedzeń wzdłuż, na 10 do 12 osób; w kabryolecie (trochę drożej) dosyć szczupłym mieszczą się 3 osoby. Jeżeli wszystkie miejsca są zajęte, natenczas bywa bardzo ciasno, a dłuższa droga, szczególniej w lecie staje się nader *uciążliwą*.

Wiedeń.

Przyjazd. Przy przybyciu drogą żelazną należy sobie natychmiast zapewnić dorożkę (Str. 4) Użycie omnibusów (Str. 4) dla nieświadomego z miejscowością jest prawie niemożliwém; miejsca bywają natychmiast zajęte, a przytém nie można wziąść z sobą żadnego większego tłomoczka. Przyjeżdżający statkiem parowym, bywają mniejszemi paropływami podwożeni przez kanał Dunaju aż do mostu Karlskettensteg albo do przystani żeglugi parowej (Str. 5), gdzie na nich oczekują dorożki. Roznosiciele bagażów (Str. 3).

Hotele. *W środku miasta:* *Grand Hôtel. Kärnthnerring, wielki gmach (Tabled'hôte o 2 i 5 g. 3 gul.); *Hôtel Munsch; *Arcyksięcia Karola; *Hôtel Meissl; *Wilder Mann, wszystkie na Kärnthnerstr; *Stadt Frankfurt, *Malschakerhof oba na Seilergasse; Cesarzowej Elżbiety, Weihburggasse; Hôtel Müller, na Graben; Oesterreichisher Hof, róg Fleischmarkt i Rothenthurmstr:; *Römischer Kaiser, Renngasse; Stadt London, Postgasse. — 2 rzędne: Ungarische Krone, Himmelpfortg:; Weisser Wolf, Wolfengasse; Schippler, Kohlmarkt; König von Ungarn, Schulerstr:; Goldner Stern, Brandstadt blizko Placu Stefana. — *Hôtels garnis* u. a. Fleischmarkt 16, Parkring 2, Pestalozzigasse 4, Mariannengasse 3 i t. p.

Na przedmieściach: **Leopoldstadt** (na północo-wschód, z tej strony Dunaju, przy Dworcu północnym); *Goldenes Lamm, Praterstr.; *Hôtel de l'Europe, Asperngasse; *Weisses Ross, Königin von England, oba na Taborstr.; *Kronprinz von Oesterreich, Asperngasse. — 2. rzędne: Hôtel Schröder, Taborstr.: Nordbahn Hôtel Praterstrasse, przy dworcu północnym; Goldner Adler, Bairischer Hof, Schwartzer Adler, wszystkie na Taborstr., National-Gasthof, Taborstr.; Russischer Hof, Praterstr. 11, blizko Dunaju.

Wieden. (południowe): Hôtel Victoria, Favoritenstr. 11; Goldnes Kreuz, Drei Kronen, *Goldnes Lamm, wszystkie 2 rzędne, Haupstr.

Josephstadt. (zachodnie): Hôtel Hammerand, Florianigasse, przy Paradeplatz.

Mariahilf.: (zachodnie) Englischer Hof, *Hôtel Kummer, Stadt Salzburg, wszystkie na Mariahilfer Hauptstrasse.

Landstrasse. (wschodnie): Goldner Engel, Blaue Kugel, oba na Hauptstrasse i w. in.

Ceny większych Hotelów: Najmniéj 1 g. 50 kr. za pokój dziennie, światło 50 kr., mała porcya kawy z bułką 50 kr. usługa 50 kr. W małych hotelach tak w samém mieście jak i na przedmieściach ceny za *pokój są o czwartą część tańsze.* Zajechawszy do hotelu należy naj-

przód zapytać o cenę numeru, ażeby sobie wybrać odpowiedni swym funduszom, można jednakże nie zwracać uwagi na parę krajcarów różnicy, niema bowiem zwyczaju żądania zapłaty za różne dodatki. Tylko całe rodziny piją kawę w hotelu, osoby zaś pojedyńcze udają się zwykle do kawiarni (patrz niżej), gdzie płacą $^1/_3$ ceny hotelowej. Obiady i kolacye najlepiej jeść podług karty, wybierając miejsce gdzie potrawy i ceny najlepiej przypadają do gustu. Pospolicie za obiad podług karty, podobny do zwykłych gospodarskich, w sali większych hotelów trzeba zapłacić 2 do 3 guldenów i więcej. Nawet na najskromniejszy obiad z 2 — 3 potraw złożony wraz z zajdlem (trochę więcej niż kwaterka) wina krajowego lub węgierskiego, rzadko wystarcza jeden guld. Wszystkie hotele mają na dole oddzielne pokoiki jadalne; piwa wszędzie dostanie. W większej zaś części hotelów kilka osób może mieć obiad za umówioną cenę ($1^1/_2$ guld. lub więcej) jeżeli wprzód go zamówią na oznaczoną godzinę. Dodatkowo płaci się według zwyczaju: służącej ścielącej łóżko i sprzątającej pokój 50 kr. na 3 do 5 dni, za 8 dni 1 g.; numerowemu stosownie do żądanych odeń usług, za przynoszenie np. śniadania 35. kr. na 3 lub 4 dni, 70 kr. na 8 dni. Gdy się nic od niego nie żąda, nic się też nie płaci. Szwajcarowi w tym samym stosunku jak poprzedniemu. Najemnikowi za czyszczenie ubrania i butów 20 kr. dziennie, 1 g. na 8 dni; za każdą posyłkę na miasto 20 kr., na przedmieściu 35 kr. Za przeniesienie rzeczy z numeru do powozu 20—35 kr. stosownie do ilości. Lokajowi przy obiedzie, stosownie do ilości potraw 5 — 10 kr. Stróżowi za otwieranie bramy w nocy 10 kr. za każdy raz. Naddatki te płacą się oczywiście tylko wtedy ,gdy nie są zamieszczone w rachunku, co obecnie często się zdarza.

Za mieszkania prywatne, gdy kto takowe przekłada przy dłuższym pobycie,płaci się 15 g. i więcej miesięcznie, na przedmieściach taniej.

Do najcelniejszych *Restauracyj*, oprócz w wymienionych hotelach, (obiady między 12 — 3, kolacye po 7 godzinie) należą: Breh ing und Mebus, Graben 13, wchód od Petersplatz, 1 piętro, piękne salony, sala dla niepalących; Rother Jgel, (Rittsteuer i Kopriwa) Wildpretmarkt 3, z wyjściem na Tuchlauben; Resturacye na 4 dworcach i w. i.

Kawiarnie. Daum, Kohlmarkt 9, Café de l'Europe, Stephansplatz 8; Czech, Wieck, Schlegl wszystkie na Graben; Hembsch róg Schotengasse i Schottenring, piękny lokal; Griensteidl, Herrngasse 3, róg Schaufflergasse (wiele gazet) i bardzo wiele innych, wymieniamy tu tylko najcelniejsze. Szklanka kawy 16 kr. (ze śmietanką: „Melange", bardzo mleczna „mehr weiss", z bardzo małą ilością śmietanki „Capuziner"); kruche ciasto (Kipfel) stoi na każdym stole (sztuka po 2 kr.). Kelnerowi dopłaca się również 2 kr. dodatku. Niema zwyczaju żądać porcyi kawy, przyczém podają osobno kawę i śmietankę oraz filiżankę, gdyż za cenę dwóch szklanek otrzymuje się tylko $1^1/_2$. Lody *są w każdej kawiarni, wino* i piwo bardzo rzadko.

Cukiernie. Demel, Michaelerplatz 3, najlepsze lody. Schneider, Rothenthurmstrasse 20; Gerstner, Kärthnerstr. 5, dobre konfitury; Poczta, Kärthnerring.

Piwiarnie. (wraz z restauracyami) Dreher's Bierhalle, Naglerstr. 1. przy Graben, ma i dobre wina; Dreher, Operngasse, róg Opernring, warta widzenia dla rozległości; Rother Jgel (p. w.) Restauracya, Bazar, Seitzergasse 6, Tabaks-pfeife, Goldschmiedgasse; Gerstenbrand, Augustinergasse 8; Bischof, Schottenbastei 3, Drei Raben, Rabenplatz, Lickey, Kärnthnerstr. 61. Wielkie ogrody z bawaryami na przedmieściach: Drehersbierhalle, Landstrasse, Haupstr. 97, Zobel's Bierhalle, Mariahilfer Linie.

Najlepsze jest piwo Drehera, prawdziwe bawarskie mało jest używane.

Dorożki. (Fiakry) na wszystkich placach. Istnieje wprawdzie taksa, lecz wiedeński dorożkarz mniej jeszcze na nią zważa, niż w innych miastach, uważając się w prawie żądania dodatku nad taksę, którego im nawet miejscowi nie odmawiają. Względem obcego są jeszcze bardziej wymagającemi. W razie sporu należy się kazać zawieźć do Dyrekcyi Policyi (Tuchlaubcn Nr. 4). Samo tem zagrożenie może obronić od brutalstwa z ich strony. Taksa zawiera następne punkta: Dwukonną dorożką wewnątrz linii (wałów) kurs 60 kr., na godzinę 1 gulden, każde następne półgodziny po 50 kr.; w co się zalicza i niecałkowite pół godziny. Jednokonną, pierwszy kwadrans 40 kr., każdy zaś następny 20 kr. Wyjeżdżając za miasto trzeba dopłacać stosownie do odległości miejsca 1 — 2 g. do ceny podług taksy, za kurs w mieście. Za czekanie płaci się dwukonnym 50 kr. za każde $^1/_2$ godz., jednokonnym 20 kr. za każdy kwadrans. Nocą (od 10 wiecz. do 6 rano) o połowę drożej. Za kurs od dworca kolei żelaznej do środka miasta lub na przedmieście od 1 g. 50 kr. do 2 g. dniem i nocą. Za pakunki na koźle umieszczone dopłaca się 20 kr., inne nie podlegają opłacie. Za latarnie dopłaca się 4 kr.

Omnibusy. Każdy kurs wewnątrz linij bez względu na odległość 10 kr. Główna stacya i punkt krzyżowania się na Stephansplatz. Oddzielne omnibusy kolejowe (kurs zwyczajny 10, pośpieszny 15 kr.) przewożą podróżnych ze Stephansplatz na dworce dróg żelaznych. Ruszają z miejsca po zebraniu się dostatecznej liczby pasażerów, zwykle co kwadrans. Drogę do dworca południowego i zachodniego odbywają we 25 do 30 minut, a następnie w godzinę po odejściu pociągu zjeżdżają się na Stephansplatz.

Powozy towarzystwa ułatwiającego przejażdżki w okolice Wiednia odchodzą co godzinę, z rozmaitych miejscowości; opłata za miejsce od 10 do 40 kr. stosownie do odległości miejsca. — Powozy te dla znających Wiedeń mogą służyć za omnibusy dla ułatwienia sobie drogi *na przedmieścia*, po cenie 10 kr. aż do linij. W głównym przedziale *nie wolno palić*, są jednak przedziały dla palących.

Kolej konna. Piękne wagony, w lecie otwarte (co 5 minut) krążą po szynach na około starego miasta przez Ringstrasse i Krantz-Josephs-Quai (kurs 10 kr,· palić nie wolno); na cztery strony w różne okolice miasta.

Dworce kolei żelaznych. *Kolei Północnej Cesarza Ferdynanda* przy Praterstern; *Kolei południowej* przy Favoritenlinie, *Zachodniej* przy Mariahilferlinie; *Franciszka Józefa* Alsergrund. Nowy wielki *Staatsbanhof* przy kolei południowej ma służyć za główny dworzec dla wszystkich kolei.

Żegluga parowa. Biuro przy kanale Dunaju obok mostu Radetzkiego na Dampfschiffstrasse 2, od którego mały parowiec dowozi podróżnych do parowców idących tak do Linz jak i do Pesztu.

Poczta listowa. Postgasse 10, otwarta od 9 rano do 9 wieczorem. Biura pomocnicze na Wolzeile 6, Habsburgerstrasse 9, Seilerstätte 22, przedm. Leopoldstadt, Carmelitergasse 12; przedm. Mariahilf, Gumpendorferstr; 63. We wszystkich przyjmują też i listy z pieniędzmi i rekomendowane. Prócz tego na wszystkich ulicach i we wszystkich hotelach znajdują się skrzynki do listów.

Telegraf. *Biuro główne* w starém mieście Renngasse Nr. 5 w dawnym arsenale (Zeughaus). *Biura pomocnicze* na Kärthnerring 3, i na przedmieściu Leopoldstadt, Taborstrasse 18.

Dyrekcya policyi. Tuchlauben 4 (od strony Peter 10).

Teatry. Początek o g. 7. Teatry Cesarskie (w starém mieście); Hofburg-Theater, zamknięty od 1 Lipca do 16 Września, przedstawia tragedye, dramaty i komedye i wiele utworów klasycznych. Miejsca numerowane na Parkiecie, $2\frac{1}{2}$ do 3 g., na parterze 2 g., stojące 1g ., Siedzące w 3 rzędzie $1\frac{1}{2}$ g.. Bilety zamawiane w przeddzień przedstawienia kosztują o 50 kr. więcej. — Hof-Opern-Theater, zamknięty w Czerwcu, daje tylko opery i balety. Miejsca numerowane na parkiecie $3\frac{1}{2}$ do 4 g.; na parterze 3 g.; 3 rząd $2\frac{1}{2}$ — 3 g., stojące na parterze 1 g. 20 kr. — Bilety zamawiane w przeddzień o 1 g. droższe. — *Teatry prywatne*: Teather an der Wien (Dramaty, komedye, operetki i t. p.) miejsce na parkiecie 2 g. — Leopoldstädter Carls-Theater (Operetki i komedye). miejsce numerowane na parkiecie 1 g. 20 kr.. — Josephstädter Theater (dramaty ludowe, krotochwile miejscowe), parter 1 g. Strampfer Theater-Tuchlauben 16 (komedye i operetki). *Teatry letnie*: Furst's-Singspiel-Halle, na Praterze, sztuki ludowe. Colosseum w Rudolphsheimie. Schwenders neue Welt w Hietzing (p. n.).

Koncerty w lecie codziennie po południu w Volksgarten (sławna orkiestra Straussa). Wejście 50 kr. do 1 g. W Stadtpark (p. n.) zaś 2 razy na tydzień.

Miejsca rozrywki. Schwender's Colosseum w Rudolphsheim, przy Mariahilfer Linie, wielka sala tańca i ogród. Dommayer

Cassino i Schwenders neue Welt (z wielkim ogrodem, teatr letni i t. p.) w Hietzing. Bardzo licznie nawiedzana Tanzmusik (ulubiona przez półświat) w Sperl, Sperlgasse, Leopoldstadt, z ogrodem. W zimie Sophien-Saal i Dianabades-Saal; w karnawale bale redutowe w Burgu. — Prater. Rzemieślnicy wiedeńscy dążą w niedziele i święta do Neulerchenfeld gdzie prawie w każdym domu jest piwiarnia (Blaue Flasche podczas upałów bywa nawiedzane przez wszystkie stany), jako też do Hernals (Elterleins Cassino) w stronie wschodniej Wiednia przy liniach.

Wachparade (parada przy zaciąganiu wart) z muzyką przy pięknej pogodzie codziennie z wyjątkiem niedzieli ogodz. 1 w Burgu przy pomniku Cesarza Franciszka.

Kąpiele. *Sophien-bad, Bezirk Landstrasse, Marxengasse 13 (łaźnia i wanny) wielka 30 metrów długa, przestronna i głęboka szkoła pływania, woda utrzymywana w temperaturze 16 do 18°, po bokach pokoiki kąpielowe, wyżej galerye i sale od Kwietnia do Listopada (od 9 — 12 tylko dla kobiet) bardzo licznie nawiedzana (kąpiel gorąca 50 kr, zimna 35 kr., wejście bez kąpieli 21 kr.). Omnibus co pół godziny krąży ze Stephansplatz do Sophienbad i na powrót (kurs 15 kr. tam i napowrót). Dianabad, Leopoldstadt na lewo od mostu Ferdynanda, podobna do poprzedniej lecz mniejsza, w zimie oba te miejsca służą za sale tańca i w. i.

Najemnicy do noszenia pakunków z dworca kolei do powozu 20 — 25 kr., do hotelu od 50 kr. do 1 g.

Posługacze $2^1/_2$ g. dziennie, 1g. na pół dnia, pojedyńcze zlecenie do miasta 20 kr, na przedmieście 35 kr. — *Posłańcy* za kurs w mieście 10 kr. na przedmieście 20 kr.

Sklepy najbogatsze na Kohlmarkt, Graben, Kärnthnerstrasse, Stephansplatz. W szczególności zaś wyroby kuśnierskie, rękawiczniczе i galanteryjne (cygarnice, portmonety, pularesy i kuferki skórzane do drogi,) najlepsze u *Klein'a*, Graben 20, Rosenberg'a Graben 8; Braci Rodeck, Kohlmarkt 7. Wyrobów nożowniczych z perłowej muszli, bławatnych, wielki skład u Nowotnego Graben 7; dywanów, Haas und Söhne, Stock im Eisen 7 i Kärnthnerring 2; Backhausen, Opernring 1; Jubilerzy i fabrykanci wyrobów srebrnych, Mayer's Söhne, Stock in Eisen 7; Rozet Fischmeister, Kohlmarkt 11; Hartung, Kolmarkt 4; Schiffer, Kärtnerstrasse; Politzer und Sohn, Graben 30; H. A. Granichstädten, Graben 29; wyroby z chińskiego srebra: Christofle i comp, Opernring 5; Klinkosch, Kohlmarkt 26; fajki i cygarniczki piankowe u Hiess'a Kärnthnerstrasse 30; Mager'a Kärnthnerstr. 23; C. Hiess'a, Graben 5; Klitsch, Graben 7; Keiss, Graben 16; wyroby szklane u Lobmeyer'a Kärnthnerstrasse 13; galwanoplastyczne przedmioty sztuki Faber'a u Scheller'a i comp. Operngasse 7. Wszystko to są rzeczy, w które podróżni zwykli się zaopatrywać w Wiedniu sami dla sie-

bie i na podarunki. Skład fabryki czekolady Jordan i Timaeus'a na Peter 13; Wielki skład obuwia Stowarzyszenia Wiedeńskich Szewców na Kärnthnerring 1.

Wekslarze. Wiener-Wechslerbank, Graben 8; Sothen, Graben 4; Uffenheimer, Graben 27; Escompte-Geselschaft, Kärnthnerstrasse 9; Ott, Kärnthnerstrasse 20 i inni.

Targi wiktuałów, w które Wiedeń obficie bywa zaopatrywany ze wszystkich okolic państwa, warte są zwiedzenia w godzinach przedpołudniowych. Owocowy na Hof (i przy Elisabethbrücke, Wieden) dostarcza najpiękniejszych owoców; Rybny, na Franz-Josephs-Quai, wybornych ryb; Zwierzyny na Wildpretmarkt; Drobiu na Singerstrasse i Seilerstätte. Warto także zwiedzić Central-Makthallef, Landstrasse, naprzeciw Stubenthorbrücke.

Muzea i zbiory. Opłata (od 30 do 50 kr. od jednej osoby a 1 g. od towarzystwa) jest obok każdego wymieniona.

Academie der bildenden Künste, Annagasse 10. Galerya obrazów od 10 — 1 godziny. Odlewów gipsowych od 9 — 2 i od 5 — 7 w lecie codziennie. (w Sierpniu i Wrześniu zamknięta, a wtedy za opłatą 40 — 50 kr.).

Ambraser Sammlung, jeden z najsławniejszych zbiorów zbroi i różnych rzadkości, w Belwederze na Renweg (najlepiej jechać omnibusem ze Stephansplatz, Niedziela od 10—1, wtorki i piątki od 9—1 i 3 — 6 w lecie aż do Listopada; w zimie zamknięty.

Antiken-Sammlung i Aegyptischen Alterthümern również w dolnym Belwederze, otwarte w też dnie co i poprzednie.

Arsenał, muzeum broni, w bliskości Belwederu po za liniami, (kurs remizą towarzystwa 10 kr.), we Wtorki, Czwartki i Piątki od 9 — 3. (od Listopada zaś do Maja od 10 — 12); warsztaty artyleryjskie wolno tylko zwiedzać za biletami od Dyrekcyi Arsenału.

Cesarska Galerya obrazów w Belwederze, Soboty od 10 — 1, Wtorki i Piątki od 10 do 4. Od 11 Października do 24 Kwietnia zamknięta, dla obcych jednak jest dostępna za opłatą od 25 do 40 kr.

Harrach'sche Gemälde Sammlung na Freyung Nr. 6, Środy i Soboty od g. 10 — 4.

Biblioteka Dworska (Hofbibliothek) w Burgu przy Josephsplatz, ma do 300000 tomów i 16000 rękopismów, codziennie od 9 do 6. od 1 Sierpnia do 15 Września zamknięta.

Liechtenstein'sche Gemäldesammlung na Liechtensteinstrasse Nr. 13, w letnim pałacu księcia, do 1600 obrazów słynnych mistrzów, codziennie od 8 — 12 i od 3 — 6, za opłatą pojedyńczej osoby $\frac{1}{2}$ g. od towarzystwa zaś 1 — $1\frac{1}{2}$ g.

Gabinet mineralogiczny w Burgu, Środy i Soboty od 10 — 1.
Gabinet numizmatów i Starożytności (Münz u. Antikencabinet); również w Burgu, Poniedziałki i Piątki

Skarbiec Cesarski (Schatz-Kammer) w Burgu, Wtorki Czwartki i Soboty od g. 10. W zimie tylko we Wtorki i Soboty. Bilety wejścia wydają się w biurze zarządu przy wejściu do Gabinetu mineralogicznego.

Prócz tych najciekawszych zbiorów jest jeszcze wiele innych, które przy dłuższym pobycie zwiedzić wypada.

Wiedeń, stolica Austro-Węgierskiej monarchii i rezydencya Cesarza, około 600000 mieszkańc. leży na prawym brzegu małej odnogi Dunaju, do której wpadają: rzeczka Widin i strumienie Döbling i Alser. Składa się z właściwego (starego) miasta (Stadt) i 34 przedmieść. Stare miasto o ciasnych ulicach jest rezydencyą Cesarza i arystokracyi, oraz siedliskiem władz rządowych, ma ono $^1/_2$ mili obwodu i jest otoczone od przedmieść stokami, rowami i murami od 40 — 60 stóp wysokiemi, na których sterczy 11 bastyonów. Całe zaś miasto wraz z przedmieściami obwiedzione jest wałami i rowami, poprzerywanemi 12 bramami (rogatkami), obwiedzenie to nazywa się liniami (linien).

Wiedeń pod nazwiskiem *Vindobona* istniał już przed r. 180 naszej ery, w którym to roku umarł w nim Cesarz Marek Aureliusz. Podlegał on bardzo licznym oblężeniom, z których równie jak i Cesarstwo wychodził bardzo szczęśliwie. Jest najprzyjemniejszem ze wszystkich miast niemieckich.

Bramy, Place, Ulice, Wodotryski i t. p. W murach starego Wiednia znajduje się 12 bram, z których najpiękniejsza Franz-Josephs-Thor zbudowana jest w stylu starożytnych fortec i ma po obu stronach koszary. Z 23 placów miejskich najpiękniejszym jest Josephsplatz, największym zaś Hof, po którym następują Burgplatz, Freiung, Graben, Hohe-Markt, Neue-Markt, Stephansplatz i t. d. Neue-Markt, Freiung, Dziedziniec ratusza, Graben i Hof są ozdobione wodotryskami z figurami pomysłu Donnera, Schwanthalera i Fischera. W dziedzińcu Hofburgu (patrz niżej) stoi pomnik Cesarza Franciszka I, na Josephsplatz znajduje się pomnik Józefa II na koniu Zaunera. Graben jest ozdobione statuą Trójcy Ś-ej (Dreifaltigkeitsäule) Fischera, a Hof statuą N. Maryi Panny (Mariensäule).

Kościoły. Kościoły Wiedeńskie otwarte są od świtu do południa a potém powtórnie po południu. — Najwspanialszym z nich jest *Katedra Ś-go Stefana* (Stephanskirche), jeden z najpiękniejszych pomników stylu gotyckiego w Niemczech, założona w 1144 r., następnie zniszczona przez pożar i odbudowana z kamienia wapiennego przez Rudolfa IV. Ma 106 metrów długości i 69 szerokości. Do kościoła prowadzi 5 bram, z których główna *Riesenthor*, ma nad sobą statuę *Chrystusa otoczonego* przez apostołów i dwóch aniołów. Po obu stro-

nach kościoła sterczą wysokie wieże, zwane wieżami pogan (Heidenthürme), sięgające daty założenia kościoła. Dalej na zewnętrznej stronie zwraca uwagę kamienna ambona, z której w r. 1451 Ś-ty Jan Kapistran zwoływał lud na krucyatę przeciw Turkom, a nadewszystko wieża Ś-go Stefana (Stephansthurm), jedna z najwyższych w Europie, przebudowana pomiędzy rokiem 1860 i 1864. Ma ona 135 metrów wysokości, a z górnych okien można oglądać pola bitw pod Lobau, Wagram, Aspern i Essling; opłata za wejście 20 kr. Wielki dzwon, ulany w r. 1711 ze 180 dział na Turkach zdobytych, waży 354 cetnarów — Wieża północna niedokończona ma tylko 63 metry wysokości.

Wnętrze ponurością swoją robi wielkie wrażenie. Zwrácają tam uwagę: wielki ołtarz, chrzcielnica z 1471 r. figury, marmurowe 12 apostołów z 16 wieku; Sarkofag marmurowy Fryderyka III (†1493) ozdobiony 240 figurami i 37 armaturami; rzeźbiona ambona z 1430 r., rzeźby w stallach kanoników i na chórze; złocony pomnik ks. Eugieniusza Sabaudzkiego w oddzielnej kaplicy; sarkofag Alberta III (†1396) i jego małżonki Elżbiety, najdawniejszy z pomników wiedeńskich. Pod kościołem podziemia, w których grzebane ciała członków rodziny cesarskiéj od XIV do XVII wieku.

Kościół Kapucynów (Capuzinerkirche) na Neu-Markt zbudowany w r. 1619 przez Cesarza Macieja, z grobami rodziny Cesarskiej, otwartemi corocznie w dzień zaduszny, a pokazywanemi w każdym czasie cudzoziemcom. Poddziemia te zawierają 90 grobów, z których prostotą swą zwracają uwagę grobowce Cesarza Franciszka II (†1835) i księcia Reichstadt (†1832). *Kościół Augustyanów* (Augustinerkirche albo Hofpharkirche) na Augustinerstrasse, zbudowany w r. 1320. a przebudowany w r. 1783. Wieża zburzona przez artyleryą Windischgrætz'a w 1848 r. a odbudowana w 1852, ma 65 metrów wysokości. Jest on kościołem parafialnym dworskim i zawiera piękny grobowiec arcy-księżniczki Maryi Krystyny, dłuta Canowy w r. 1806 postawiony. W leżącej obok kaplicy dla zmarłych groby Cesarza Leopolda II i innych. — *Kościół Ś-go Michała* (Michaelis-kirche) na Michælerplatz, z XIII wieku; często przebudowywany, w którego lochach spoczywają zwłoki poety Metastasio (†1782). — *Kościół Minorytów* (Minoriten-Kirche) na Minoritenplatz, Włochów zamieszkałych w Wiedniu ma mozajkową kopią Rafaelego z 1814 z Wieczerzy Pańskiej Leonarda da Vinci. — *Kościół Szkocki* (Schottenkirche) na Freiung z r. 1158 z pięknemi obrazami Sandrarta. — Piękny kościół gotycki *Maria-Stiegen* (Wniebowzięcia N. M. P.) na Passauergasse nad Dunajem, z końca XIV wieku, kazania po czesku, ma wieżę sześciokątną na 60 metrów wysoką, ołtarze i malowania na szkle Mohra według rysunku Ludwika Schnorra. — *Kościół Ś-go Piotra* (Peterskirche) na Petersplatz przy Graben, jest naśladowaniem kościoła Ś-go Piotra w Rzymie, malowanie na suficie Rothmayera i Bibiena, obrazy w ołtarzach Altomonte'a, Kupelwiesera i innych, skończony 1712 r. Pro-

testanci miewają nabożeństwa w zborach przy Dorotheengasse, Unici w Kościele Ś-ej Barbary na Dominicanerplatz, kazania zaś polskie bywają w czasie postu w kościele Zbawiciela (Salvatorkirche) czyli ratuszowym na Salvatorgasse obok ratusza. W kościele Ś-ej Anny bywają kazania w języku francuzkim, a u Ś-go Jana Chrzciciela na Kärnthnerstrasse w węgierskim. Na przedmieściach ciekawsze są kościoły: Ś-go Karola Boromeusza na Widynie, Ś-go Jana Nepomucena na Leopoldstadt, Altlerchenfelderkirche na Neubau.

Pałace i gmachy celniejsze. *Hofburg* lub poprostu *Burg*, zamek cesarski (można go zwiedzać wewnątrz codziennie od 3 do 6, za poprzedniém odniesieniem się o 10 rano do Administratora na Schweizerhof, opłata 1 g.), pomimo przekształcenia i upiększenia nosi cechę średnich wieków, a odnowione w różnych czasach zewnętrzne części nie harmonizują z sobą. Zbudowany został na początku XIII w. przez Leopolda III. Wewnątrz w niewielkiej części bogato urządzony. Główne części wychodzą na plac Schweitzerhof: Amalienhof, i Kancelarya nadworna zajmują całą stronę od placu zamkowego, na ścianach malowania Piotra Krafta; przedstawiające wypadki z życia Franciszka I. Zabudowania Ces. król. Biblioteki nadwornej, gabinety nauk naturalnych i ujeżdżalnia zimowa, uważana za najpiękniejszą w Europie tworzą trzy ściany od placu Józefa (Josephsplatz). Brama Burgthor łączy zamek z ogrodem. Pomiędzy pałacami odznaczają się szczególniej obszernością pałace: Arcyksięcia Alberta na Augustiner Bastei, Ks. Lichtenschtein Ks. Koburg przy Karolinerthor, Ratusz oraz wiele innych gmachów. Na przedmieściach są również wielkie i piękne gmachy i wspaniałe pałace, jakoto: Ces. król. pałac letni Belweder, pałac Hr. Dietrichstein, naprzeciwko Josephinum, na Alservorstadt, księcia Lichtenstein, Schwracenberga i inne.

Muzea i Zbiory.

Zbiory w Belwederze. Pałac Belvedere zbudowany w r. 1724 przez księcia Eugieniusza Sabaudzkiego, dzieli się na *dolny* zawierający Ambraser-Sammlung oraz gabinet starożytności egipskich i *górny* zajęty prawie zupełnie przez galeryą obrazów. — Górny Belweder jest od Stephansplatz oddalony na ½ g. drogi, dla tego najlepiej jest pojechać z tego placu omnibusem kolei południowej (patrz Str. 4) i wysiąść na jednéj z ulic wychodzących z Favoritenstrasse a prowadzących do górnego Belwederu jako to: Belvedere- lub Karolinengasse, albo też odbyć tę podróż omnibusem jadącym z Lobkowitzplatz, Augustinergasse doArsenału; potém zaś bardzo miło jest przechodzić do dolnego Belwederu przez długi ogród. Ponieważ zaś zwiedzenie galeryi obrazów zajmie czas od 9 — 3, zjadłszy więc obiad na Staatsbanhof, można jeszcze do 6 zwiedzić zbiory dolnego Belwederu.

W górnym Belwederze, leżącym na wyniosłym wzgórzu, znajdują się w dolnych pokojach marmurowe figury i grupy nowszych medyolańskich mistrzów, między któremi na szczególniejszą zasługują uwagę: grupa Marsa i Wenery, Kisslinga; Wenus i Amor Marchesego; Jakób i Rachela Käsmana i Hebe Montego. Na pierwszém i drugiém piętrze mieszczą się galerye obrazów najpierwszych mistrzów, na szkoły podzielone, między któremi znadują się obrazy Paulo Veronesc, Bordone Tintoretto, Giorgione, Tycijana, Pordenone, Bellini, Catena, Bassiti, Rafaela, Perugino, Salvatora Rosy, Mengsa, Battoniego, Fra Bartolomeo, Leonardo da Vinci, Caracci; Corregio, Murrilla, Rembrandta, van Dycka, Rubensa, Dürera, Grünwalda, Holbeina, Wohlgemutha, van Eycka i mnóstwa innych. Prócz tego w Belwederze znajduje się wystawa nieustająca obrazów nowoczesnych malarzów.

W dolnym Belwederze (wejście od ulicy Renngasse, lub przez ogród Flory austryackiej z górnego Belwederu) mieszczą się zbiory antyków, starożytności egipskich i ambrazyańskie (Ambraser-sammlung) (co do warunków wejścia patrz str. 7). Pierwsza wielka sala zawiera zbiór antyków, a mianowicie posągi, popiersia, płaskorzeźby, napisy, mozajki, głównie z krajów korony austryackiej pochodzące. Dalej muzeum egipskie w trzech salonach zawiera mumie ludzi, zwierząt, posągi bożyszcz i świętych zwierząt z kamienia, glinki i metalów, narzędzia rozmaitych rzemiosł i t. p. — Po za temi salonami następuje *muzeum ambrazyańskie*, zawierające zbroje, rynsztunki, obrazy i różne bardzo rzadkie i kosztowne dzieła sztuki i t. p. Zbiory te rozłożone są w następujący sposób: w trzech pierwszych salonach mieszczą się same historyczne zbroje i rynsztunki wojenne: w czwartej dawne obrazy, portrety rozmaitych książąt; w piątej starożytności rzymskie, rzadkości natury, pyszne drzeworyty osobliwie Aleksandra Collina z Mechellu, broń, bożkowie pogańscy, instrumenta muzyczne dzikich ludów i t. p. W szóstéj sali są najkosztowniejsze zbiory, między temi złota beczka solna, przez Benvenuta Celini dla Franciszka I we Francyi zrobiona, portrety Cesarzów Austryackich od Rudolfa do Ferdynanda III, portret Karola V Tycyana i Karola IX, króla Francuzkiego Cloueta; i mnóstwo dzieł sztuki z drogich metalów i kamieni.

Zbiory w Burgu.

Biblioteka Cesarska. Gmach mieszczący ją, a wzniesiony w 1722r. zajmuje całą południ. zachodnią stronę placu Józefa (Josephsplatz). Sama zaś biblioteka składa się z 300000 tomów i 16000 rękopismów. Szczególniej zaś zasługują na uwagę: 24, tak zwane Cymelie i 12000 pierwodruków (inkunabułów), 6000 dzieł muzycznych, tablica bronzowa na której rzymski Senatus Consultus z r. 567 od założenia Rzymu. Księga psalmów (psałterz) Karola wielkiego ze złotemi literami, pismo meksykańskie w hieroglifach, przez Korteza Karolowi V darowane;

mapa państwa Rzymskiego z IV wieku, przekopiowana w XIII wieku na pergaminie; własnoręczne pismo Tassa z dzieła „Jerozolima wyzwolona", i w. i. W samym środku tej pysznej i ogromnej sali, mającej 78 metrów długości i 17 szerokości, stoi marmurowy posąg Cesarza Karola IV otoczony 12 posągami Cesarzów z domu Habsburskiego.

Gabinet historyi naturalnej, obok biblioteki, składa się z 2000 okazów zwierząt ssących, 14000 ptaków, 14000 ryb i t d. Kolor obwódek na etykietach oznacza pochodzenie okazów, a mianowicie: azyatyckie mają żółte ramki, afrykańskie niebieskie, amerykańskie zielone, australskie czerwone. Okazy Europejskie mają etykiety bez żadnych obwódek, austryackie zaś z czarnemi.

Gabinet mineralogiczny mieści w 3 salach przeszło 100000 okazów. Jest on bardzo dokładny pod względem mineralogii ogólnej, mniej zaś co do skamieniałości.

Ces. Król. Skarbiec. (Schatzkammer) mieści w sobie bardzo ciekawe, kosztowne, a niektóre nawet nieoszacowane przdmioty, jak np. ubiór koronacyjny Karola Wielkiego, cesarzów austryackich, Napoleona I z koronacyi na Króla Włoskiego, kolebkę Króla Rzymskiego, sławny dyament florencki, ważący $133^1/_2$ karatów, oraz wiele innych dzieł sztuki i przedmiotów bardzo ciekawych.

Gabinet numizmatów i starożytności obok mineralogicznego zawiera 200 bronzów, 1300 waz greckich i rzymskich, 1800 rzeźb na kamieniu, 110,000 monet, z których 25,000 greckich, a 35,000 rzymskich. Najwięcej zwracają uwagę: apoteoza Augusta, jedna z najpiękniejszych kamei, solniczka złota wykonana przez Benvenuto Celiniego, oraz Leda z łabędziem tegoż.

Arsenał. Niedaleko od Belwederu po za liniami leży Arsenał zaczęty w 1849 a skończony w 1855 r., zbudowany w wielki zamknięty czworobok nakształt fortecy. Oprócz warsztatów broni, mieści się w nim zbrojownia, kilka obszernych dziedzińców, koszar, kościół „Maria von Siege" i szpital. W zbrojowni godne są widzenia: starożytne zbroje obcych narodów z rozmaitych czasów, jak np. zbroja Atylli, Libussy, Godfreda de Bouillon; kaftan Gustawa Adolfa, przeszyty kulą pod Lützen; chorągwie z wojen krzyżowych; zielona chorągiew Mahometa i wiele innych przedmiotów w r. 1683 Turkom zabranych i t. p.

Zbrojownia miejska (Bürgerliches Zeughaus) na Hof, również jest w broń i rynsztunki bogata, liczba bowiem ich dochodzi do 16000. Pomiędzy trofeami zdobytemi na Turkach w r. 1683 godne są widzenia: Czerwona chorągiew, głowa Wielkiego Wezyra Kara Mustafy, *pancerz i hełm* Jana Sobieskiego i w. i.

Galerye Prywatne.

Galerya ks. Lichtenstein zawiera 1,200 obrazów, rzeźb i różnych przedmiotów sztuki. Pomiędzy obrazami dzieła Rafaela, Correggio, Rubensa, Van Dycka i w. i. **Galerya ks. Esterhazy**, w pałacu tegoż na Mariahilferstrasse, podobnie jak poprzednia posiada dzieła sławnych mistrzów. Nadto godne są uwagi zbiory Czernina, Arcyksięcia Alberta, hrabiego Harrach i Schönborna.

Zakłady dobroczynne użyteczności publicznej

Szpital główny (Algemeine Krankenhaus) na Alservorstadt założony w 1783 r., ma 104 sale mieszczące 2500 łóżek i 60 oddzielnych pokojów, jest to największy ze szpitalów europejskich. *Szpital obłąkanych* (Irrenhaus) Lazarethgasse Nr. 14, w którym niegdyś chorzy zamykani byli w 5 piętrowej wieży, dziś zaś są pomieszczeni w obszernym budynku otoczonym ogrodem i zaopatrzonym w sale zabawy, bilardowe i fortepiany. *Szpital położniczy* (Gebäranstatt), w którym średnio odbywa się rocznie 8000 połogów, jest oddziałem szpitala głównego; inne szpitale są: *Miejski* Landstrasse Nr. 572, mogący dać przytułek 1000 starców; *Wojskowy* ma 900 łóżek, i t. d. *Instytut ociemniałych* (Blinden Institut) Josephstadt, Kaiserstrasse Nr. 188, zasługuje na obejrzenie, które jest dozwoloném we Czwartki od g. 10 — 12. Podczas wakacyi w Sierpniu zamknięty. *Instytut głuchoniemych* (Taubstummen-Institut) na przedmieściu Widen, Favoritenstrasse Nr. 13, wolno go zwiedzać w Soboty od g. 10 — 12. W Sierpniu i Wrześniu wakacye. *Dom Inwalidów* (Invalidenhaus) na Invalidenstrasse (przedm. Landstrasse) zajmuje dawny pałac księcia Maksymiliana Hanowerskiego.

Ogrody i przechadzki. Bardzo są przyjemne przechadzki pomiędzy bastyonami w mieście i po stokach pomiędzy miastem i przedmieściami. W ogrodzie zamkowym czyli dworskim (Hofgarten) w którym znajdują się dwie cieplarnie a między niemi pyszny, korynckiemi kolumnami ozdobiony salon kwiatowy, na otwartém zaś miejscu wznosi się pomnik Franciszka I na koniu. Naprzeciw tego ogrodu znajduje się drugi, *Volksgarten* zwany, w którym zwykle zbiera się świat wyższy. W ogrodzie tym znajduje się świątynia z dziełem Canovy: „Teseusz zwyciężający Centaura" i podziemiami zawierającemi zbiór starożytności rzymskich. *Augarten* na wyspie Dunaju w północnej stronie miasta mało jest uczęszczany. Za to ulubioném miejscem spacerów dla Wiedeńczyków jest *Prater*, ogród leżący na wyspie przy Leopoldstadt; znajdują się w nim teatry maryonetek, kawiarnie, restauracye a nawet szynki.

Okolice Wiednia.

Nussdorff. (1 godz. jazdy, omnib. 14 kr.), miasteczko nad Dunajem 1500 mieszkańców z licznemi restauracyami; o kwadrans drogi dalej leży *Heiligenstadt* z bardzo dawnym ogrodem. O godzinę drogi od Nussdorff również nad Dunajem leży miasteczko *Klosterneuburg*, 3800 m. z bardzo bogatym klasztorem Augustyanów, posiadającym ciekawe zabytki przeszłości i znaczną bibliotekę. *Doebling* ($^1/_2$ g. drogi powozem 10 kr.) z przyjemnym spacerem na góry Leopoldsberg i Kahlenberg, szczyty Lasu Wiedeńskiego (Wienerwald); — stąd też odbywają dalej wycieczki przez Pezzleinsdorf i Dormach *Neuwaldeck* sławnego wspaniałym zamkiem i parkiem.

Schönbrunn, letnia rezydencya Cesarza, (powozem $^3/_4$ g. drogi, 13 kr. w niedzielę zaś 20 kr.) ma wspaniały pałac, w którym mieszkał w r. 1809 Napoleon I, a w 1832 umarł syn jego Książe Reichstadt. Wielki ogród przy pałacu w guście francuzkim, założony w XVIII w., jest ozdobiony 32 marmurowemi figurami i 2 wodotryskami. Ze wspaniałej, 300 stóp długiej oszklonej altany, zwanej Glorietta, której wiązanie dachowe spoczywa na marmurowych słupach 60 st. wysokich, roskoszny widok na miasto. Obok leży ogród botaniczny z 14 cieplarniami. Po lewej stronie widać rzymską ruinę, obelisk i piękną studnię, od której Schönbrunn bierze nazwisko. W parku znajduje się wielka menażerya, której obejrzenie może dostarczyć przyjemności na kilka godzin. Z Schönbrunn można wrócić na *Hetzendorf* z pałacem cesarskim, zbudowanym w r. 1741 dla Maryi Teresy i wieś *Hietzing* z pięknemi domkami wiejskiemi, w której we czwartki i niedziele grywa orkiestra Straussa i Dommayera. Na cmentarzu można widzieć piękny pomnik baronowej Pillersdorf, dzieło Canowy, a w kościele pomnik marmurowy dzieło Finellego; oba te pomniki zwracają uwagę znawców. — Niedaleko Schönbrunn leży jeszcze Meidling, z zakładem kąpielowym.

Luksemburg, zamek letni cesarski dwie mile od Wiednia odległy (koleją żelazną, $^1/_2$ g. drogi), miejsce ulubione Maryi Teresy i Józefa II i Franciszka I. W kościele obraz Van Dycka. W pokoju Cesarzowej, gdzie biblioteka znajduje się 6 wybornych obrazów Canalettego, w pokoju zaś bilardowym stoi pomnik Maleagra dłuta Bajera. Park bardzo urozmaicony. Obok leży bardzo przyjemne miejsce Franzensburg z zamkiem oblanym dokoła wodą i pełnym osobliwości. W ogólności Wiedeń ma bardzo piękne okolice, których tu dla szczupłości miejsca wymieniać niepodobna.

Z WARSZAWY DO WIEDNIA.

289 wiorst i 52 mile austryackie. Kolej żelazna. W królestwie do Granicy: pośp. 8,64. 6,48. osob. 8,15. 6,12 3,71 Rs. W Austryi: 19 g. 23 kr. — 14 g. 46 kr. Wprost: 23,31. 17,53. 9,92.

Z Warszawy do Granicy koleją Warszawsko-Wiedeńską, komora i rewizya paszportów.

3 mile z Granicy do Trzebini, zkąd zostawiając na lewo drogę do Krakowa, 50 mil przez Oderberg i Prerau do Wiednia.

Z WARSZAWY DO KRAKOWA.

289 wiorst i 8 mil austr. Kolej żelazna 10,46. 7,85. 4,62.

Jak wyżéj do Trzebini, daléj zaś, $1\frac{1}{2}$ mili do *Krzeszowic*, wsi hr. Potockich słynnéj z wzorowego gospodarstwa śród bujnych łąk w cudnéj dolinie Rudawy nad potokiem Krzeszówką zwanym, pomiędzy wzgórzami urodzajnemi i lesistemi. Wiele wspaniałych budowli, pomiędzy któremi odznaczają się: dwa pałace letnie dziedzica, piękny kościół w stylu ostrołukowym, wielka gospoda, szpital, przytulisko dla starców i kalek, bażantarnia na pochyłości lesistego wzgórza, oraz poważne szczątki zamku Tenczyńskiego na szczycie góry porosłej gęstym lasem, słowem krajobraz, któremu mało okolic pięknością dorównać może, wszystkoto powinno ściągać licznych chorych do tutejszych wód siarczanych żelazistych połączonych z dobrze urządzonym zakładem kąpielowym, tém bardziej że nie braknie tu pomieszczenia dla licznych gości. $3\frac{1}{2}$ mili do Krakowa.

Kraków.

Hotele. Londyński, naprzeciwko poczty; *Pod białym koniem, Ulica Floryańska, z restauracyą; *Drezdeński; Sasaki; Wiktorya. W Krakowie jak i wcałej Austryi obiady podług karty t. j. na porcye.

Dorożki (w bardzo niedostatecznej liczbie) jednokonne, 1 zł. polski za kurs; za godzinę 2 zł. polskie; na kopiec Kościuszki 4 zł. pol. Dwukonna do Wieliczki 8 reńskich i 1 tryngieltu.

Usługa (na cały dzień 6, na pół dnia 3 zł. p.). Pospolicie najemnych służących nazywają tu faktorami, są to zawsze żydzi, którzy się wszędzie podróżnym narzucają tak na dworcu, jak i w hotelu; godny z nich polecenia Leopold Grünzeug, pod Białym koniem.

Pieniądze. W Krakowie liczą pospolicie na złote polskie; na jeden złoty idzie 25 *kr. austr., a więc 4 zł.* równają się 1 reńskiemu.

Kraków leży na rozległej płaszczyźnie przy ujściu Rudawy do Wisły, składa się ze czterech części, a mianowicie właściwego Krakowa i trzech przedmieść: Stradomia, Kazimierza i Kleparza. 41,000 mieszk. pomiędzy któremi 12,000 żydów. Z zewnątrz jego liczne kościoły i wieże, wysoki zamek i skupione domy nadają miastu bardzo piękny pozór. Pomiędzy miastem i przedmieściami aleje spacerowe zwane plantacyami. Godne widzenia: Rynek w dokładny prostokąt zbudowany, w środku którego stoi budowla w gotyckim stylu, Sukiennicami zwana, ma ona po 18 sklepów w każdej ścianie i tworzy pod jedném sklepieniem salę 180 łokci długą a 18 szeroką, która 7 t. osób pomieścić może. Piękne gmachy do koła rynku, zdobiąc go bardzo, przypominają dawną wspaniałość starożytnej stolicy.

Kościoły. Z pomiędzy kilkudziesięciu kościołów na szczególniejszą zasługują uwagę: *Kościół Katedralny Ś-go Wacława*, wznoszący się na wysokiém skalistém wzgórzu, Wawel zwaném, wewnątrz starożytnego zamku: kościół ten w pięknym gotyckim stylu zbudowany, nie tyle z zewnętrznej okazałości i wielkości budowy, ale raczej z bogatych kaplic, nagrobków i pomników, których jest składem, na szczególniejszą zasługuje uwagę. Gmach ten szczególniejszym rozkładem odróżnia się od innych świątyń tutejszych; sklepienie wielkiego chóru wspiera się na 10 filarach ciosowych, a od połowy zaczyna się prezbiteryum, wyglądające jakby drugi kościół w kościele. W prezbiteryum znajduje się wielki ołtarz z obrazem Chrystusa na krzyżu, pendzla Tomasza Dolabeli; ambona, tron biskupi i stalla kanoników. Za tym ołtarzem w kaplicy z czarnego marmuru, fundowanej przez królowę Annę Jagielonkę, daje się widzieć nagrobek Stefana Batorego, z figurą króla wyrzeźbioną z czarnego marmuru. Prócz wielkiego ołtarza jest 25 innych, wszystkie prawie z czarnego marmuru z pięknemi obrazami. Do celniejszych policzyć należy ołtarz przy zakrystyi z Passyą łaskami słynącą; niewielki ołtarz Ś-go Wacława, z pięknym antypedyum z marmuru i mozajki we Florencyi zrobione. Inne ozdoby katedry stanowią marmury, alabastry, bronzy, oraz malowania i obicia bardzo piękne (kobierce, gobeliny), niemniéj kosztowne i starożytne przybory kościelne, z darów królów, biskupów i możnych panów pochodzące. W świątyni téj znajduje się nadto 18 kaplic: 1. Kaplica Ś-go Krzyża z r. 1473 z ciosowego kamienia przez Kazimierza Jagielończyka zbudowana, z grobowcami Władysława Jagiełły, z czerwonego marmuru okolonym piękną rzeźbą na wierzchu figura króla, i Kazimierza Jagielończyka z nakrapianego porfiru dłuta Wita Stwosza oraz Kajetana Sołtyka Biskupa Krakowskiego. W podziemnym grobie pod tą kaplicą, spoczywają zwłoki króla Michała Wiśniowieckiego. 2. Kaplica N. Maryi P. i trzech królów (inaczej Kaplica Różyców) z pomnikiem Filipa Padniewskiego, Biskupa Krakowskiego. Na ścianach tej kaplicy, marmurem wyłożonych, znajdują się pomniki hr. *Artura Potockiego* i matki jego Julii z ks. Lubomirskich, dłuta *Torwaldsena*. *W podziemiach* 3 kaplicy Szafrańców (capella Dokto-

rum) pochowany jest sławny Maciej z Miechowa, dziejopis i lekarz Zygmunta I. 4. Kaplica psałterzystów pod wezwaniem Niepokal. Poczęcia N. P. z ciosowego kamienia, przez Jana Kazimierza dokończona, wyłożona wewnątrz czarnym marmurem, ma napisy grobowe Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. W podziemiach jéj spoczywają zwłoki tych 3 królów w metalowych, pięknie rzeźbionych trumnach. Kaplicę tę zamykają misternej roboty drzwi bronzowe, wykonane przez Michała Weinholda z Gdańska. 5. Kaplica Zygmuntowska, pod wezwaniem Wniebowstąpienia N. M. P., zbudowana w r. 1520 przez Zygmunta I, dla pomieszczenia w niéj zwłok żony swej Barbary Zapolskiej, pod kierunkiem budowniczego Bartholomeo Florentino. W rozkładzie i stosunku wszystkich jej części piękna panuje harmonja, a z góry spadające światło powiększa jeszcze urok tej wspaniałej kaplicy. Wewnątrz zdobią ją posągi i mniejsze rzeźby świętych i ewangelistów z czerwonego marmuru, oraz pomniki z takiegoż marmuru obu Zygmuntów Jagielończyków z naturalnej wielkości posągami tych królów. Obok pomników tych królów znajduje się tron marmurowy, przed którym jest takiż pomnik Królowej Anny Jagielonki w płaskorzeźbie. Pod tą kaplicą spoczywają ciała ostatnich Jagielonów. Ołtarz kaplicy otwierany, wewnątrz cały srebrny, przedstawia sceny z życia Chrystusa i N. M. P., a zewnętrzna część malowana na drzewie mękę Chrystusa. Robota srebrna jest arcydziełem Alberta Glün z Norymbergii, malowania zaś mistrzów szkoły włoskiej. Nad balustradą zamykającą kaplicę Zygmuntów wiszą portrety w całej postaci Zygmunta I i królowej Anny. Powierzchowność tej wspaniałej kaplicy godnie odpowiada wnętrzu, ma ona bowiem kopułę łuską miedzianą, grubo złoconą pokrytą. 6. Kaplica N. M. Panny zawiera nagrobek z czerwonego marmuru Biskupa Konarskiego, pomnik Konstantego Felicyana Szaniawskiego, naprzeciw zaś niej wznosi się wspaniały pomnik z białego marmuru Włodzimierza Potockiego dłuta Thorwaldsena. 7. Siódmą kaplicę Ś-go Jana Chrzciciela zdobi nagrobek Jakóba Zadzika, biskupa Krakowskiego. 8. Ś-go Jędrzeja (Bożego Ciała) z grobowcem Jana Olbrachta, ozdobionym wydatną płaskorzeźbą przedstawiającą tegoż króla oraz z nagrobkiem Jana Choińskiego, biskupa Krakowskiego. Naprzeciw tej kaplicy uderza oko okazały, z czerwonego marmuru grób Kazimierza W-go, otoczony kratą żelazną. Pod wspaniałym baldachimem leży na nim posąg monarchy, przybrany w koronę i płaszcz królewski, ze znamionami władzy w rękach i lwem u nóg, jako godłem potęgi. 9. W grobie pod następną kaplicą niewiniątek, nad której wejściem znajduje się posąg stojący Andrzeja Załuskiego, bisk. Krakows., spoczywa Jan Paweł Woronicz, Prymas. 10. W dziesiątej kaplicy, zamykanej bronzową balustradą, wznosi się pomnik Piotra Tomickiego, bisk. krak. 11. W jedenastej, Mansyjonarskiej (Ciborium) posąg leżący: naturalnéj wielkości Stefana Batorego, naprzeciw zaś tej kaplicy, w tyle wielkiego ołtarza, wznosi się wspaniały pomik z czarnego marmuru króla Jana III,

obok zaś z takiegoż marmuru, równie piękny króla Michała, z portretem jego i żony w płaskorzeźbie. 12. W następnej kaplicy wznosi się najdawniejszy ze wszystkich grobowiec Władysława Łokietka, i nagrobki Piotra Gamrata i Andrzeja Trzebieckiego bisk. krak:. 13. W trzynastej dwa nagrobki Zebrzydowskich. 14. W czternastej zaś (Ś-go Wawrzyńca) kanonika Tomasza Rożnowskiego. 15. W piętnastej, bardzo ozdobnej, znajdują się nagrobki Andrzeja i Jana Aleksandra Lipskich. 16. Szesnasta N. Maryi P. Śnieżnej ma pomniki: Samuela Maciejowskiego biskupa i Piotra Boratyńskiego, kasztelana Bełzkiego. 17. W siedemnastej fundowanej, przez czwartą żonę Władysława Jagiełły, królowę Zofią której ciało tutaj spoczywa, znajdują się pomniki Piotra Tylickiego, biskupa, Ks. Stanisława Borka i dwóch Kmitów. 18. Nakoniec osiemnasta, bardzo wspaniała, kaplica Ś-go Stanisława, przez Zygmunta I zbudowana, ze złoconą kopułą, mieści w sobie relikwje Ś-go Stanisława biskupa, w srebrnej wybornej roboty trumnie złożone. Na około kaplicy, w filarach, podpierających sklepienie kościelne; znajdują się nagrobki z popiersiami biskupów krakowskich: Piotra Gembickiego, Kazimierza Łubieńskiego, Jana Małachowskiego i Marcina Szyszkowskiego.

W samej podstawie wielkiego ołtarza napis na marmurze oznacza miejsce, gdzie spoczywają zwłoki królowej Jadwigi, obok której pochowany jest kardynał Fryderyk, syn Kazimierza Jagielończyka. Przed kaplicą Ś-go Krzyża znajduje się wejście do podziemnego grobu, w którym spoczywają zwłoki króla Jana III, Tadeusza Kościuszki i Ks. Józefa Poniatowskiego. Nader ciekawym jest skarbiec tej świątyni, pełen szacownych zabytków starożytności, kosztownych przyborów kościelnych oraz ubiorów pontyfikalnych. Biblioteka też i archiwum kościelne obfitują w ważne starożytne dokumenty i rękopisma. Nadto godnym jest widzenia wielki dzwon, Zygmuntem zwany, do poruszenia którego potrzeba 8 ludzi. Przy wyjściu z kościoła zawieszono wydobyte w okolicach Krakowa olbrzymie kości zaginionych zwierząt.

Kościół P. Maryi (Maryacki) należy do najśmielszych i najpiękniejszych pomników stylu gotyckiego. Budowę tej wspaniałej świątyni zaczął Iwo Odrowąż, biskup krakowski, około 1226 r., wszakże dokończenie jej przypisują dopiéro podskarbiemu Kazimierza W-go Wierzynkowi, który miał tego dokonać około r. 1360 swoim i zebranym ze składek funduszem. Mimo to w XV jeszcze wieku prowadzono dalej budowę lub też przerabiano, rozszerzano i zdobiono wcześniej powstałe części. Największa długość tej świątyni jest 236, szerokość 116 stóp; wysokość zaś sklepienia 123 stopy. Wysokość wieży 232 stopy, czyli około 67 metrów. Świątynia Maryacka mieści w sobie 32 ołtarze, hebanowe i marmurowe, z których największym i najwspanialszym (jakkolwiek drewniany) jest wielki ołtarz, wielkie dzieło Wita Stwosza, nakształt szafy otwierany. Część jego zewnętrzną składa 12 płaskorzeźb czworobocznych, wyobrażających ustę-

py z życia Chrystusa; wewnętrzną zaś stanowi rzeźba przedstawiająca zaśnięcie N. M. Panny w obec Apostołów, których oblicza jaśnieją wiarą i przekonaniem iż w obec nich spełnia się tajemnica święta; posągi te są naturalnej wielkości. Lubo znacznie mniejszy, lecz również widzenia godny jest ołtarz, Ciborium zwany, zbudowany z mozajki i marmurów, oraz ołtarz ukrzyżowania Chrystusa. Kaplic w tym kościele jest jedenaście, mieszczących wiele pięknych pomników, których ogólna liczba przechodzi 200. Z pomiędzy wielu zdobiących tę świątynię obrazów zasługuje na uwagę: „zdjęcie z krzyża", przypisywany Dolabelli. Również zasługują na uwagę: wielkie organy i starożytnej i pracowitej rzeźby stalle przy wielkim ołtarzu. *Kościół Ś-go Piotra i Pawła*, zbudowany przez Zygmunta III dla Jezuitów, z którego ambony wymowne usta Ks. Piotra Skargi wzruszały niegdyś serca słuchaczów. *Kościół Ks. Dominikanów* (Św. Trójcy), z pomnikiem Leszka Czarnego oraz założyciela tej świątyni biskupa Iwona Odrowąża. Z obrazów zasługują szczególniej na uwagę dwa niewielkich rozmiarów dzieła Bartholomeo Mancini z Rzymu z 18 wieku: „Ecce homo" i Matka Boża. W jednéj z jedenastu kaplic tego kościoła spoczywają relikwie Ś-go Jacka. — *Kościół S-. o Franciszka* (ks. Franciszkanów) fundowany przez Bolesława Wstydliwego, mieści jego grobowiec, oraz szczątki Ś-tej Salomei, córki Leszka Białego.— *Kościół akademicki Ś-tej Anny* z grobem Ś-go Jana Kantego, posągiem Kopernika, posiadający również wiele godnych uwagi obrazów i nagrobków.—*Kościół Ś-go Wojciecha*, w rynku, bardzo starożytny, bo już w r. 1223 Ś-ty Jacek kazania w nim miewał. — *Kościół Ś-tej Barbary* stojący obok Maryjackiego i z nim równoczesny. *Kościół Ś-go Krzyża*, fundowany w XII w. przez Fulkona czyli Pełkę, biskupa Krakowskiego, którego sklepienie wspiera się na jednym cienkim filarze, z kamienia ciosowego, w środku kościoła stojącym i t. d.

Pałace i gmachy. Zamek, niegdyś książąt i królów polskich siedlisko, gmach starożytny, na wysokiej nad miastem wznoszącej się górze Wawel, dzisiaj zajęty przez wojsko. Wspaniałe Sukiennice na środku rynku, pałac pod Krystoforami, pod Baranami, Wielopolskich, biskupów Krakowskich zasługują na uwagę pod względem budownictwa. Z bram miejskich na szczególniejszą uwagę zasługuje Floryańska.

Zakłady naukowe. Uniwersytet, założony przez Kazimierza W. we wsi Bawół, dzisiejszym Kazimierzu, przeniesiony do miasta przez Władysława Jagiełłę, od którego też Jagiellońskim nazwany został. Do uniwersytetu należy kilka budynków, oddzielnie w mieście stojących, jako to: kolegium Jagiellońskie, mieszczące w sobie szacowną bibliotekę przeszło 80000 dzieł, 5477 rękopismów, oraz znaczny zbiór map, rycin monet i przedmiotów archeologicznych zawierającą; kolegium fizyczne z gabinetami nauk przyrodniczych; Obserwatoryum astronomiczne *w dobrze urządzonym* ogrodzie botanicznym i in-

ne. *Instytut techniczny*, podzielony na trzy oddziały: 1) techniczny; 2) Sztuk pięknych, i 3) muzyczny, oraz kilka średnich zakładów naukowych.

Zabawy, Przechadzki i okolice. Teatr, reduty i kasyna, przechadzki po pięknych plantach, ogród strzelecki, w którym grywa doborowa muzyka. Okolice Krakowa są nadzwyczaj powabne, do bliższych z nich należą: Łobzów z pięknym pałacem i ogrodem; góra Bronisławy z mogiłą Kościuszki, na 354 st. nad poziom morza wzniesiona, z której rozległy widok na Karpaty i rozległe błonia i włości; Aleksandrowice, Balice; Bielany z klasztorem kamedułów i t. d. Do odleglejszych okolic należą: Tyniec, niegdyś bogate opactwo Benedyktynów; Lanckorona ze zwaliskami zamku przez Kazimierza W-go wzniesionego; Kalwarya Zebrzydowska, z kościołem O. O. Bernardynów, mnóstwem kaplic i kościołów, naśladujących Jerozolimskie; Mnichów, wioska ks. Kamedułów z pięknemi widokami; Krzeszowice, z kąpielami siarczanemi i źródłami żelazistemi; Alwernia z kościołem i klasztorem Bernardynów; Czerna; Dębnik (kopalnie marmurów) i nakoniec Tenczyn ze zwaliskami sławnego niegdyś zamku.

Z KRAKOWA DO WIELICZKI.

Koleją żelazną w 32 minuty za 72, 54 lub 36 krajc.; lecz warto zapłacić znacznie drożej i pojechać dwukonną dorożką (patrz Kraków). Wstęp do kopalni jest dozwolony tylko w poniedziałki, środy i soboty, za osobném na każdy raz pozwoleniem Zarządu kopalni, dawaném zwykle na $2^1/_2$ godziny za opłatą od 5 do 100 r. za oświetlenie kopalni, przy wstępie do której otrzymuje się odpowiednie zwierzchnie ubranie, dla ochrony własnego ubrania (10 kr.). Przewodnikowi należy się 1—2 r. za oprowadzanie. Zwiedzanie kopalni trwa około 2 godzin. Przy wyjściu z kopalni goście bywają częstowani pamiątkowemi wyrobami z soli, po większej części po 10 kr. za sztukę.

Największa głębokość kopalni wynosi 250 metr (870 st.), zatrudnia ona 1000 robotników, którzy dobywają rocznie milion centnarów soli. Kopalnia podzielona jest na 7 piętr i 11 szybów. Największa długość pokładów w kierunku od W. ku Z. wynosi 3000 metr., szerokość zaś od Pn. ku Pd. 1150 metrów. Długość wszystkich korytarzy dochodzi do 80-u mil. Ciekawém jest jezioro, *Przykos* zwane, w głębokości 150 metrów się znajdujące a 6 metrów głębokie, do którego za pomocą kanałów zbiera się woda z powierzchni ziemi przez pokłady przesiąkająca. W szybie, „Górsk“ na pierwszém piętrze znajduje się kaplica Ś-go Antoniego, misternej roboty *w soli* wykuta, w której ołtarz, posągi świętych, kolumny, ambona *i t. p. wszystko jest z soli*; jest także i sala, balową zwana, z gale-

ryą dla orkiestry. Niektóre z sal mają od 25 do 30 m. wysokości. Sól z kopalń wielickich czysta, jednolita i bez obcych domieszek, dobywa się w postaci łomów, którym następnie nadają kształt beczek. Wielki zalew w 1868 roku pogrążył w wodzie kilka niższych piętr i uszkodził trochę kaplicę.

Sól z Wieliczki przeznaczona dla Królestwa Polskiego odstawia się osobną odnogą kolei żelaznej do *Niepołomic* nad Wisłą, miasteczka, którego lesista okolica była niegdyś ulubionym miejscem łowów dla Królów Polskich i od wieków zaopatruje Wieliczkę i Bochnię w materyał drzewny. Stąd zaś Wisłą dochodzi do główniejszych magazynów.

Z KRAKOWA DO LWOWA.

45 mil. Koleją żelazną Karola Ludwika, pociągiem pośp. w 11½, zwycz. w 13 godz. za 16,20; 12,15 lub 6,30 reńskich.

5 mil. **Bochnia** (hotel Engla) blizko rz. Raby, 8000 mieszk. miasto obwodowe i dosyć przemysłowe, kopalnie soli piękniejszej niż w Wieliczce lecz nie tak bogate, mają bowiem od W. ku Z. przeszło 1700 metrów (1000 sążni) od Pn. zaś ku Pd. 138 metrów (80 sążni); głębokość zaś ich wynosi około 450 m. (260 sążni); dostarczają rocznie do 360000 cent. soli, zatrudniając około 500 robotników. Kopalnia podzielona jest na trzy piętra.

11 mil. **Tarnów**, miasto prywatne do Ks. Sanguszków należące, 15000 m. obwodowe, w bardzo pięknem położeniu i bardzo porządnie zabudowane. Ma piękne gmachy rządowe i kilka kościołów, między któremi starożytny kościół katedralny, z licznemi pomnikami i nagrobkami. Do najokazalszych należą: Janusza ks. Ostrogskiego, kasztelana Krakowskiego, (zm. 1612 r.) oraz jego żony (zm. 1596 r.); sławnego Jana Tarnowskiego, kasztelana krakowskiego, hetmana wiel. kor. (zm. 1561 r.), oraz syna jego Krzysztofa Kasztelnna Wojnickiego (zm. 1567 r.). Najświetniejszym ze wszystkich pomysłem i wykonaniem jest pomnik Ostrogskich, wszystkie szczegóły kompozycyi zwracają uwagę widza na punkt gdzie przed ślicznym krucyfiksem na wspaniałej trumnie klęczą księstwo. Wykonał go Jan Pfister z Wrocławia. Niedaleko od miasta góra S-go Marcina z ruinami zamku.

21 mil. **Rzeszów**, również miasto obwodowe nad Wisłoką, 8000 mieszk. nieregularnie zbudowane. Zdobią je piękne domy i kilka starożytnych gmachów, między któremi, fara z okazałą wieżą, klasztory reformatów i bernardynów, słynący cudownym obrazem. N. Panny i nieco za miastem na wzgórzu położony okazały zamek, zajęty obecnie przez więzienie. Kilka średnich zakładów naukowych. Główną gałęzią miejscowego przemysłu są liczne warsztaty grubego płótna i sukna; wyrób oryginalnych fajek z brzozowego korzenia.

23 mile. **Łańcut**, miasteczko w pięknej okolicy, w obwodzie Rzeszowskim, z zamkiem niegdyś obronnym i bardzo pięknym ogrodem. Okazały kościół farny z grobem Stanisława Lubomirskiego Marsz. Wiel. kor. zmarł 1783 r. Około 3000 mieszk.

33 mile. **Przemyśl**, nad Sanem, w ładném położeniu na wzgórzu, miasto obwodowe, do 10000 m. ze starożytnym zamkiem na skale. Kościoły: Katedralny, Dominikanów, po Jezuicki i Franciszkanów; oraz unicki S. Jana wraz z Ratuszem są ozdobą miasta. Stolica biskupów obu obrządków, kolej przechodzi San po moście na 176 m. (600 sąż.) długim. Hotel Europejski.

Lwów. Hotele: Angielski; Europejski, Rossyjski, blisko 80000 m. stolica królestwa Galicyi, rezydencya c. k. Namiestnika oraz arcybiskupów: katolickiego, unickiego i ormiańskiego nad rz. Pełtwią, powstającą z łączących się w mieście strumieni Soroki i Pasieki. Lwów dopiéro przed kilkudziesięciu laty zaczął się prawdziwie wznosić. Przedmieście Chorążczyzna, ulice: Sykstuska, Pojezuicka, Majerowska, Frenelowska, Mikołajska, Piekarska, Pańska, Wałowa, Nowa; Place: Drzewny i Franciszkański; przechadzki na miejscu dawnych wałów fortecznych i na wysokim Zamku, wszystko to powstało dopiéro w latach od 1814 do 1837 r., odkąd corocznie przybywają miastu wszelkiego rodzaju ozdoby. W środku kwadratowego rynku z czterma wodotryskami stoi trzy piętrowy ratusz z wieżą 126łokci wysoką, mieści w sobie oprócz magistratu i inne władze rządowe. Wszystkie domy dokoła rynku stojące są bardzo stare, wązkie, o trzech piętrach. Z rynku ulica Katedralna prowadzi na plac Katedralny, na którym wznosi się starożytna katedra obrz. łacińskiego, pod wezwaniem Wniebowzięcia N. P. M., stawiana za Kazimierza W., uległa kilku pożarom, ostatecznie przebudowana w r. 1765. Pierwiastkowy styl tej świątyni był gotyckim. Ma 4 kaplice i nadto 9 ołtarzy. Ściany i sklepienia okryte freskami Stanisława Stroińskiego. W wielkim ołtarzu cudowny obraz Matki Boskiej malowany przez Józefa Wolfowicza, Lwowianina. Z pomiędzy nagrobków najgodniejsze uwagi marmurowe grobowce Kampianów, mieszczan Lwowskich z XVII w. Skarbiec dosyć bogaty w pamiątki narodowe. Na placu archikatedralnym stoi jeszcze kaplica męki Pańskiéj, otwierana tylko w wielkie uroczystości, przyozdobiona pięknemi rzeźbami. *Kościół Dominikanów*, z obrazem Matki Boskiéj, przypisywanym Ś-mu Łukaszowi, zbudowany w kształcie krzyża w guście kościoła Ś-go Piotra w Rzymie. Na krużgankach wspartych na dolnych kolumnach 16 pysznych posągów Ojców kościoła. Piękny pomnik Józefy Dunin Borkowskiej, dłuta Thorwaldsena, oraz jeden z najdawniejszych zabytków sztuki, a mianowicie statua alabastrowa Matki Boskiej, według podania uniesiona z Kijowa przez Ś-go Jacka podczas napadu Tatarów. *Kościół Bernardynów*, Ś-go Jędrzeja z obrazem Franciszka Leksyckiego *przedstawiającym* Chrystusa na krzyżu, w wielkim ołtarzu, z pięknie-

mi przy tymże ołtarzu stallami. Pod wielkim ołtarzem w srebrnej trumnie relikwie Ś. Jana z Dukli, oraz 10 innych kościołów obrządku łacińskiego.

Katedra greko-unicka Ś. Jerzego w stylu włoskim, w kształcie krzyża z rotundą pośrodku, na miejscu dawnej cerkwi drewnianej wzniesionéj przez Ks. halickiego Leona w 1280 r., jest jedną z najgłówniejszych ozdób Lwowa. Ma 7 ołtarzy, a w jednym z nich „Chrystus nauczający" Smuglewicza, oraz kilka innych cerkwi tegoż wyznania.

Z kościołów ormiańskich pozostał tylko archikatedralny pod wezwaniem Wniebowzięcia N. P. M. z 7 ołtarzami, mieszczącemi kilka godnych uwagi dzieł sztuki, wzniesiony w 1437 r. Cerkiew Prawosławna, kościół ewangielicki i Synagoga.

Miasto posiada Uniwersytet, do którego uczęszcza kilkuset studentów, zaopatrzony w bibliotekę złożoną z 42,000 tomów 322 rękopismów, 10000 szt. monet, oraz bogatego zbioru obrazów olejnych sztychów i litografii. Uniwersytet oprócz biblioteki posiada jeszcze gabinet fizyczny, anatomiczny, i historyi naturalnej oraz ogród botaniczny. Do wyższych zakładów naukowych należy także akademia techniczna.

Zakład narodowy imienia Ossolińskich założony przez Józefa Maksymiliana hr. Ossolińskiego w r. 1817, oddany zaś na użytek publiczny w r. 1826, ma na celu gromadzenie ksiąg oraz wszelkiego rodzaju starożytności, przeważnie polskich, na użytek publiczny i celem przekazania ich potomności, drukowanie dzieł, utrzymywanie dostępnej dla wszystkich czytelni oraz udzielanie stypendyów ubogiej młodzieży oddającej się naukom. Biblioteka zakładu liczbą tomów prawie dorównywa Cesarskiej bibliotece w Wiedniu, ma do 1500 rękopismów, około 6000 miedziorytów i rysunków, 2215 autografów, przeszło 10000 monet i medalów, i. w. i. zbiorów.

Teatry: *Polski* założony w r. 1843 przez hr. Stanisława Skarbka w wielkim gmachu trzypiętrowym, mieszczącym oprócz teatru sale redutowe, kasyno stanowe i kawiarnię i *Ruski* założony w 1864 r., w którego domu mieści się także kasyno. Lwów posiada 5 szpitalów, dom przytułku dla ubogich, Instytut głuchoniemych i ociemniałych (oddzielne) oraz kilka innych zakładów dobroczynnych.

Zabawy i przechadzki. 2 teatry, sala redutowa (p. w.). Ogród pojezuicki przy ulicy tegoż nazwiska jest bardzo miłém miejscem przechadzki, piękny park Cetnerówka, góra Ś-go Jura, z pięknym widokiem, plantacye na miejscu dawnych wałów i na wysokim zamku. O milę wieś Winniki. Dalej o 3 mile w Pd. Z. stronie, ulubione miejsce wycieczek zamiejskich, wieś *Lubień*, słynna źródłami siarczanemi z pięknym i *wygodnym zakładem* kąpielowym.

ZE LWOWA DO CZERNIOWIEC.

35 mil. Koleją żelazną w 11¼ g. lub 13⅓ godz. 12,60; 9,45; 4,90 guld.

18½ mil. **Stanisławów** (porządny hotel Sachsa), miasto obwodowe, 12000 miesz. Bardzo piękna kolegiata z trzema wieżami, wewnątrz bogato przyozdobiona z grobowcami rodziny Potockich i ładny kościół ormiański pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia. W hotelu Sachsa sala balowa i teatralna.

25½ mil. **Kołomyja**, miasto obwodowe nad Prutem 16000 miesz. jedno z najdawniejszych miast, było miejscem częstych zjazdów i traktowań dyplomatycznych między królami polskimi i hospodarami multańskimi i wołoskimi, którzy też tu często hołdy pierwszym składali.

Czerniowce miasto stołeczne niegdyś prowincyi Bukowiny, nad Prutem, dziś miasto obwodowe, siedziba biskupa dyzunickiego. Gimnazyum i kilka szkół niższych. Miasto bardzo zamożne i zamieszkałe przez rozmaite narodowości pomiędzy któremi dzisiaj żywioł polski zaczyna brać górę.

Czerniowce połączone są kolejami żelaznemi z Odessą (470 wior.) oraz z Jassami (30 mil).

ZE LWOWA DO BRODÓW.

12 mil. Koleją żelazną przez Krasne. 4,32; 3,24; 1,68 guld.

Brody, miasto powiatowe w obwodzie **Złoczowskim**, przeszło 25000 mieszk., bardzo handlowne, po większej części przez żydów osiadłe, położone w bagnistej z jednej a piaszczystej z drugiej strony okolicy. Wspaniały, niegdyś obronny zamek, otoczony błotami. Kościół farny, klasztor sióstr miłosierdzia, cerkiew murowana i zniesiony kościół Dominikanów zdobią to miasto. Synagoga tutejsza posiada znakomitą bibliotekę.

ZE LWOWA DO WOŁOCZYSK I ODESSY.

25½ mil. Koleją żelazną przez Krasne, 9,18: 16,89; 5,47 guld.

10 mil. **Złoczów** miasto obwodowe, nad wielkim stawem położone, na wzgórku zamek niegdyś Sobieskich. Oprócz zniesionego zgromadzenia pijarskiego, pozostała fara, klasztor reformatów i kościół bazylianów za miastem. Rusini mają tu dwie murowane cerkwie, ormianie kościół parafialny, żydzi bożnicę. 15 mil. **Jezierna**; 18½ mil. **Tarnopol**, miasto obwodowe, nad Seretem 13000 mieszk. Do*syć znaczny handel zbożem*, woskiem, łojem, skórami, potażem i oko-

witą. Wspaniały zamek, zbudowany przez Jana Tarnowskiego hetmana W. Kor. około 1540 r., kościół farny, klasztor dominikanów i cerkiew unicka.

Wołoczyska, miasteczko prywatne w guberni Wołyńskiej w Rossyi, skąd droga żelazna łączy Lwów z Odessą.

Źródła i kąpiele mineralne w Galicyi.

Oprócz wymienionych wyżej: Krzeszowic i Lubienia, Galicya ma bardzo wiele, nieustępujących najsławniejszym tegoż rodzaju europejskim, wód mineralnych, z których najważniejsze są: Szczawnica, Krynica, Żegiestów, Swoszowice, Iwonicz. Najpierwsze z nich miejsce zajmuje dzisiaj *Szczawnica*, położona w obwodzie Sandeckim o 14 mil od Krakowa, z którego prowadzą do niej dwie drogi: jedna przez Myślenice, Nowy Targ i Czorsztyn, druga przez Bochnię, Wiśnicz, Limanową, Nowy i Stary Sącz. Jadący jedną i drugą powinni się przygotować na różne niedogodności z powodu złego urządzenia poczt i braku porządnych zajazdów. Miejsce w powozie pocztowym z Krakowa do Szczawnicy kosztuje 12 guldenów. Lecz najczęściej podróżni dostają się z Krakowa do Szczawnicy wózkami góralskiemi, które bardzo łatwo napotkać po ulicach w Krakowie lub u Frölicha, kupca żelaza na Kaźmierzu. Za dwukonny wózek góralski płaci się 12 do 14 guld., za krytą bryczkę 24 guld., a za powóz około 36 guld. Nawet na wózku góralskim pomieści się kilka osób i trochę tłomoków. Bywają też i jednokonne wózki na 2 osoby. Siedzenia na wózku trzeba dobrze usłać i ułożyć, by droga nie bardzo zmęczyła, wszystkie zaś rzeczy dobrze ułożyć, aby w czasie jazdy, często po złej drodze nie uszkodzić czego lub nie uronić. Szczawnicki zakład dzieli się na 3 części, t. j. Szczawnicę wyższą i niższą (własność Szalaya) i Miodziuś (własn. Dąbskiego). Szczawnica ma 7 zdrojów, zwanych źródłami: Józefiny, Szczepana, Magdaleny, Waleryi, Szymona, Anieli i Heleny. — Życie kąpielowe jednoczy się około najdawniejszych zdrojów Józefiny i Magdaleny. Zakład posiada 18 ozdobnych domów, które wraz z kilku prywatnemi obejmują 254 pokoje, 23 kuchnie i 2 sale. Prócz tego goście mieszczą się w 60-u domkach włościańskich. W zakładzie płaci się za pokój wraz z usługą od 50 krajc. do 1 guld. i więcej na dobę, stosownie do jakości; u prywatnych zaś właścicieli cena mieszkań zależy od ugody. Domy zakładowe dla odróżnienia mają różne nazwy, jak n. p. Pałac, Zamek, Brat, Siostra, Kawalerski, Horwatówka i t. p. W zakładzie niższym zaś: gospoda Warszawska, Leonówka i t. d.

Za kąpiele płaci się: w wannie metalowej 50 kr., w drewnianej 30 kr., za nasiadową zaś kąpiel 10 kr., kto przybył do Szczawnicy na dłużej jak 3 dni, obowiązany jest złożyć w kancelaryi Zarządu zakła-

du 3 guld. taksy zdrojowej a 2 guld. na utrzymanie muzyki, za wyłączeniem lekarzy i dzieci do lat 15. Czerpanie wód nie ulega już żadnej innej opłacie.

Krynica i **Żegiestów** dwa sąsiednie zdrojowiska leżące wraz z pobliskim, ale już w Węgrzech leżącym *Bardyowem*, stanowią niezrównaną trójkę. Mianowicie Krynica której woda posiada dziwnie skuteczne połączenie wapna z żelazem rozpuszczonych w wodzie pod wpływem ogromnej ilości kwasu węglanego; Żegiestów, obdarzony jedną z najdzielniejszych wód czysto żelazistych i Bardyów ze znaczną liczbą źródeł tejże natury, przedstawiającej w swym składzie różnice bardzo pożądane w zastosowaniu leczniczém; wszystkie trzy leżą pomiędzy górami w okolicach cudnie pięknych, mających najczystsze powietrze górskie, stanowią wielce skuteczne dla zdrowia grono wód żelazistych.

Odległość Krynicy od Krakowa wynosi mil 18. Wszelkie drogi do Krynicy schodzą się w Nowym Sączu. Najlepiej zaś jest dojechać koleją do Bochni, t. j. od Krakowa mil 2,7 w 54 min. za 1,80; 1,35 lub 0,70 reńskich, stamtąd zaś odchodzą codziennie do Krynicy 2 wozy pocztowe na 7 osób, przybywające na miejsce w godzin 14 za 5 guld. 85 krajc.

Hotele: *Warszawski* tuż przy źródłach, 34 pokoje; „*Pod 3-a różami*" 30 pokojów, „*Pod cisem*". W pierwszych dwóch restauracye, table d'hôtes 75 krajc., czytelnia, fortepian, i t. p.; prócz tego 8 domów zarządu razem o 100 pokojach za cenę od 20 kr. do 1 r. 20 kr. za pokój. Od 15 Maja do 16 Czerwca o $^1/_2$ część taniej. Razem z domami prywatnemi, jest do 500 pokojów. Trzecia restauracya w Zakładzie, kawiarnia, pokój gry i t. p., prócz tego jeszcze 4 restauracye, z nich 2 dla starozakonnych. Opłata za użycie wód wynosi; *zdrojowa* 2 guld. 50 kr., i składka na muzykę 2 g. od osoby, osoby niebawiące 8-u dni i dzieci do lat 10-u uwalniają się od opłaty. Kąpiel kosztuje od 20 kr. do 1 g. 20 kr. stosownie do wygody i jakości.

Wycieczki. Park Krynicki, na górę *Jaworynę*, pyszny widok na Tatry, do krzyża na górze „Urdy wirch" (hardy wierzchołek) do miasteczka Mussyny $1^1/_4$ mili; do Żegiestowa, Bardyowa i w. innych.

Iwonicz w obwodzie Sanockim, wieś rozległa, bo mająca około 2000 osady, na północnym stoku Beskidu o 2 mile od Dukli, do której dochodzi poczta z Tarnowa 3 razy na tydzień w Poniedz. Środę i Piątek mil $11^3/_4$ za 5 guld. 64 krajc. Zdrojowisko to celuje nawet przed Szczawnicą z powodu nadzwyczajnej ilości wolnego kwasu węglanego, a przytém ma jeszcze nie mało dwuwęglanu sody. Ciekawém jest tutejsze źródło gazu węglowodornego *Bełkotka* na górze Przedziwnej, nazwane tak z powodu łoskotu, jaki sprawia węglowodór dobywając się gwałtownie przez wodę zawartą w ocembrowaniu. W ostatnich czasach spożytkowano to źródło ku celom lekarskim.

Swoszowice, wieś położona w najroskoszniejszej dolinie, gdzie ostatnie stoki Beskidów spłaszczając się przechodzą w dolinę Wisły, leżą o mile od Krakowa tuż przy pocztowym gościńcu i kolei żelaznej, i posiadające jeden z najbogatszych zdrojów siarczanych, mają widoki ściągania bardzo licznych gości. Produkują tu do 15000 centnarów siarki rocznie. Tejże samej natury źródła posiada **Troskawiec** bardzo blizko m. Stryja, który prócz tego odznacza się ro zmaitością wody w źródłach, zawiera bowiem solanki, wodę gorzką słabszą i mocniejszą, wody słono-żelaziste, siarczane słone oraz źródło naftowe. Jestto jedno z najlepiej urządzonych zdrojowisk galicyjskich.— Dyliżans ze Lwowa do Stryja przebywa tę 9 milową drogę w $8\frac{1}{4}$ god. za 3 guld. 6 krajc.

PODRÓŻ W TATRY.

Kto się chce wybrać w Tatry, powinien się gotować do podróży choćby i w słotny czas, ale tak aby zaraz za zaświtaniem pogody ruszać w drogę. Wszelkie obmyślanie rekwizytów do ubrania czy też zapasów żywności czy też dla studyów naukowych lub zabawy należy robić zawczasu, aby czego nie zapomnieć przy śpiesznem wybieraniu się.

Czas podróży najstosowniejszy jest od początku Lipca do połowy Sierpnia, bo dzień długi a szałasy w górach zaludnione, przytém gorąca pora czyni dogodném zwiedzanie szczytów.

Towarzystwo podróży. Liczba osób od 5 do 6 jest najdogodniejszą do wycieczki w Tatry z powodów materyalnych, jednak w mniejszém towarzystwie jest się swobodniejszym, i łatwiéj o wygodę. Obrawszy sobie towarzystwo należy jednemu z pomiędzy siebie powierzyć gospodarstwo; wybranego obowiązkiem jest obmyślać żywność, zamawiać przewodników, płacić za wszystko, a potém ogólny rozchód dzielić na części równe.

Droga z Krakowa. Najdogodniej jest wyprawić się do Zakopanego wózkiem góralskim. Kurs taki wózkiem jednokonnym płaci się 5 guld. dwukonnym 10 guld. z opłatą mytowego. Godzić się trzeba z góralami wyraźnie, z wymówieniem sobie wszystkiego, aby po przybyciu na miejsce lub nawet na drodze nie mieć sporów z łakomym tym ludem.

Potrzeby do podróży. Należy się najprzód zaopatrzyć w mocne grube i wygodne buty z nizkiemi obcasami, łatwo się bowiem wykrzywiają. Dla kobiet najdogodniejsze są wysokie, mocne, skórkowe lub sukienne buciki bez korków, i również z nizkiemi obcasami. Na 8 dni potrzeba koniecznie dwóch par obuwia. Naprawy można mieć uskuteczniane w Zakopaném lub w Nowym Targu. Buty nabijane gwoź-

dziami, używane do wycieczek w Alpy są tu zbyteczne, nie chodzi się bowiem po lodowcach.

Odzież. Kapelusz najlepiej słomiany albo panama z podpinką od wiatru, dla kobiet najstosowniejszy kapelusz z dużém rondem, zamiast parasolki bowiem trzeba koniecznie mieć duży kij w ręku. Reszta ubrania kobiecego powinna być jak najswobodniejsza i najprostsza bez żadnego względu na modę. W ogóle ubranie powinno być z lekkiego i cienkiego materyału, wygodne, dające się zapiąć w razie potrzeby pod szyję, a do okrycia przy często zdarzającém się nagłém ochłodzeniu coś lekkiego do noszenia, łatwego do wdziania na się, np. pled, krótki kożuszek albo najlepiej kaftan futrzany. Burka jest dobra tylko na wózku. Kaftany flanelowe lub trykotowe powinny być bezwarunkowo wykluczone. Bielizny a nadewszystko pończoch dużo brać trzeba.

Różne przyrządy. Do przyrządów koniecznej potrzeby należą naczynia do jedzenia i picia, sztuciec podróżny, manierka blaszana i prosty przyrząd do herbaty zawsze winne towarzyszyć podróżnemu. W wyborze sprzętów należy zważać na to, że w górskiéj chacie znajdzie się tylko miski, trochę talerzy i garnków. Laska mocna, najlepiej toporek góralski, ciupagiem zwany, za który płaci się od 1 do 5-u gulden. Dla kobiét najlepszy mocny i zgrabny kij ucięty w pierwszym lepszym lesie. Lunety i lornetki bardzo tu bywają pożądane, szczególniej przy zwiedzaniu szczytów gór. Nadto takie drobiazgi jak scyzoryk, kubek skórzany, zapałki, nożyczki, różne nici, guziki sznurki, gwoździe, mydło, świece stearynowe, kałamarz z atramentem, papier, pióra, koperty i marki pocztowe, ołówki, lusterko, szczotka do sukień, butów, zębów, szuwaks i t. p. nadto proszek perski. Dobrze z sobą zabrać ważniejsze opisy Tatrów, oraz dobrą mapę, a nadto nie zawadzi wziąść kilka książek na wypadek słoty, gdy czasem przez kilka dni przyjdzie nie wychylić się z chaty.

Środki lekarskie. Tynktura arniki na lekkie stłuczenia. Wcieranie tego roztworu rano i wieczorem bardzo wzmacnia stopy, łydki i uda. *Maść ołowiana* doskonale leczy zapalenia skóry, przydatną do tego jest również gliceryna, lub mieszanina z równych części wosku i łoju, na 25 części których dolewa się 35 oliwy i 20 octanu ołowiu, nakoniec maść balsamiczna, cudowną zwana, na zranienia. Przeciw dyaryi najlepsza jest mieszanina z równych części tynktury opium i aromatycznej, której po 15 kropel zażywa się co 2 godziny.

Choćby kto nie palił, winien się zaopatrzyć w cygara i tytuń, któremi się bardzo zjednywa górali, którzy wódki nie pijają. Nadto trzeba mieć zapas drobnych pieniędzy.

Mieszkanie w Tatrach. Niema tu hotelów ani domów zajezdnych, jak w górach Szwajcaryi, gdyż dwie karczmy w Zakopaném *i w Kuźnicach mogą* służyć na przypadkowy nocleg, trzeba więc ucie-

kać się w tym względzie o pomoc do gospodarzy w Zakopaném, tej głównej kwaterze dla zwiedzających Tatry, a niezawodnie znajdzie się jaki kącik, gdyż właściciele chętnie wynajmują swe domki gościom, mieszcząc się przez ten czas w jakiej tylnej izdebce, zwłaszcza że od pewnego czasu górale stawiają obszerne domy gościnne. Mieszkanie takie składa się z jednej czystej izby dla dwóch przedzielonych sienią za co wraz z obsługą płaci się od 6 do 10 i 15 guld. miesięcznie. Na tydzień za izdebkę płaci się $1^1/_2$ do 2 guld. — Izb takich do najęcia jest w Zakopaném przeszło 50, a na Bystrém 9, oprócz gościnnych pokojów w Jaszczurówce. O łóżka, stoły, stołki, półki na ścianach, i t. p., bardzo łatwo. Na pościel dają grube prześcieradła do przykrycia siana i kilka poduszek, trzeba więc wziąść z sobą kołdry lub koce i poduszki zwykłe lub skórzane. Drzewo do kuchni można brać od gospodarza lecz przy dłuższym pobycie lepiej kupić na sążnie lub fury. Furka drzewa młodego kosztuje koło 80 centów, sążeń zaś w szczapach 4 guld. Dla całej rodziny wystarcza na miesiąc pół sążnia. Obsługa chętna i tania, za przynoszenie np. żętycy (serwatka z mleka owczego), z szałasu w górach płaci się dziewczynie 10 cent., i to przybiegnie z ciepłą jeszcze.

Żywność musi być bardzo prosta, służy jednak dobrze przy ciągłym ruchu i cudownem powietrzu. Dostanie na miejscu chleba, bułek, mięsa, jaj, masła, sera owczego, grzybów, mleka i wyborowych poziomek; co do mięsa trzeba się bardzo pilnować, by go dostać: funt wołowiny u rzeźnika w miejscu około 17 cent., baraniny od górali 12 — 14 cent. — Bochenek chleba i to nie dobrego 20 i 40 c., mendel jaj 20 cent.; krąg sera guldena lub więcej. Drobiu bardzo tu mało. Kwarta gęstej żętycy od 8 — 14 cent., lecz nie wszyscy ją pić mogą, rzadkiej 4 — 5 cent., stosownie do umowy z bacą (przełożony pastuchów w górach). Inne wiktuały jak herbatę, cukier, kawę i t. p. trzeba brać z sobą, albo sprowadzać z Nowego Targu. Wędliny są niedobre przy wycieczkach w góry, pobudzają bowiem bardzo pragnienie, a o wodę nie zawsze łatwo, za to wino, szczególniej czerwone bardzo potrzebne dla dolewania do bardzo zimnej wody. Udający się w góry powinni wódkę wykluczyć ze swych zapasów, dla uniknienia zawrotu głowy. W czasie wycieczek w góry, oprócz herbaty, doskonały jest bulion lub jeszcze lepiej wywar (ekstrakt) Liebieg'a.

Sposób zwiedzania gór. Od polskiej strony zwiedza się Tatry pieszo, pomagając sobie gdzie można wózkiem, od strony węgierskiej mieszkańcy dostarczają koni osiodłanych i przywykłych do wycieczek górskich. Chodzić trzeba powolnym i równym krokiem, nie forsując się, by na powrót sił starczyło; odpoczywać krótko a często. Zaczynać trzeba od krótszych wycieczek i stopniowo siły przyzwyczajać do coraz dalszych i trudniejszych; po spotykanych szałasach jak najmniej pić mleka i żętycy, chyba z powrotem, napoje te bowiem rozdymają i czynią ociężałym. *Dobra mapa* nie wystarcza, trzeba koniecznie po-

starać się o dobrego przewodnika. Najlepsi są: Jędrzej Wala i Maciej Sieczka z Zakopanego. Gdy ci są zajęci, trzeba prosić ich o wskazanie innych, nie polegając na radach innych osób. Z przewodnikami obchodzić się należy grzecznie i taktownie, pamiętając, że lud ten nie nawykł do poddaństwa, oraz szanować religijność ludu. Dla kilku osób silnych i zdrowych wystarczy jeden przewodnik, gdy jest osób więcej trzeba ich kilku, a gdy znajdują się w towarzystwie kobiety, każda z nich powinna mieć po jednym. Przewodnikowi płaci się 1 guld. dziennie, a przy trudniejszych wycieczkach $1^1/_2$ do 2. Po dokładniejsze wiadomości odsyłamy do dzieł: Illustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnic, Walerego Eliasza, Kraków 1870. Dr. Eug. Janota, Przewodnik na Babią górę, do Tatr i Pienin i innych.

Z WARSZAWY DO PRAGI.

289 wiorst do Granicy; od Granicy do Pragi 65 mil austr. Poc. pośp. w Król: 8,64; 6,48, zwycz. 8,15; 6,12; 3,71 rubli. w Austryi. 22,93; 17,21; 11,48 guld.

Z Warszawy przez Ząbkowice, Granicę, Trzebinię, Oświęcim, Oderberg.

Prerau (jak do Wiednia) bardzo starego miasta nad Beczwą, ze starym zamkiem, niegdyś siedzibą Macieja Korwina, króla, gotyckim ratuszem, punkt zbiegu dwóch dróg (dobra Restauracya na dworcu, jest nawet i kilka łóżek do noclegu) 36 mil od Pragi.

3 m. **Ołomuniec** (hotele: Goliath, Krone) 11000 m. silna forteca, arcybiskupstwo, więzienie Lafayette'a w 1794 r. Uniwersytet z piękną biblioteką. Katedra gotycka, bardzo piękna z XIV w. z grobem założyciela króla Wacława III, tu zamordowanego, ratusz. (Zbieg 2-ch dróg). Tribitz 20 mil. **Pardubice** (3500 m.) (Restauracya na dworcu i nocleg) piękne miasteczko, zamek na odosobnionej skale. Często figurowało w buletynach wojny Austro-Pruskiej w 1866 roku. Zbieg 2-ch dróg.

$4^1/_2$ mil. **Kolin.** (Hotel pocztowy przy dworcu) 6000 mieszk. na odosobnionem wzgórzu, pomnik na pamiątkę zwycięstwa Austryaków nad Prusakami (Fryd. II) w 1757 r. Zbieg 2-ch dróg.

2 mile. **Podjebrad** (3000 m.) 2 mile dalej **Czeski-Bród**, między któremi to miastami Hussyci zostali pobici w 1434 r. Z ostatniego 4 mile do Pragi, przy wjeździe do której widać znaną górę Zyski.

Praga.

Hotele: *Angielski. *Pokój 1,20 guld. Obiad 1 guld. blizko dworca Porricerstrasse; Saski (de Saxe) przy dworcu Hybernerstrasse; *Blauer Stern; róg Kolowrat i Hybernerstrasse; Schwarzes Ross, Kolowratstrasse; Goldner Engel, Zeltnergasse; Stadt Wien. 2. rzędne: Kaiser von Oesterreich, Porricerstrasse-Erzherzog Stephan, Wenzelsplatz; Platteis, neue Allee; Drei Karpfen 3-o rzędny, bardzo uczęszczany.

Restauracye. Oprócz w wymienionych hotelach. *Café Bahnhof, naprzeciwko dworca; na wyspach: Zofii i Strzeleckiej (Sophien und Schützeninsel) przy moście Franciszka, pomiędzy ulicami Ferdynanda i Chotka.— Steinitz, Kleinseite, blizko mostu, niedroga.

Kawiarnie: *Café Bahnhof (ob. wył..); *Café Français Kolovratstrasse; Wien (Spinka) naprzeciwko; Slowanska Kavarna na Franzensquai; Kiesslich dawniej Lederer, dom narożny na Kleiner Ring; Tempel („mała giełda", kawiarnia żydowska) Zeltnergasse. Café Bohemia i Café Weiss, na Neustädter Bastei.— Neustädter Theatergarten przy Rossthor (codzień koncert).

Cukiernie: Herrmann, Wenzelsplatz; Köpf, Zeltnergasse.

Winiarnie: (przytém jedzenia). *Bracia Szwertasek. Martinsgasse 6 (wejście i od ulicy Ferdynanda); Menninger Eisengasse; G. Müller ulica Ferdynanda; Regnmer Kolowratstrasse, przy wszystkich handle delikatesów; Pilz Wenzelsplatz i t. d. Najlepsze czeskie wina u Pietrzyka, Bethlehems platz.

Szkło Czeskie u Hofmanna, przy Blauen-Stern; i Czermaka Kleiner Ring.

Powozy: Dorożki dwuosobowe od dworca do miasta 30 kr.; kursa w mieście od 25 do 50 kr. stosownie do odległości.—*Na kwadrans* 20 krajc., *pół* godziny 30 krajc., godzina 60 krajc., każda następna godzina 50 kr. Chcący się liczyć za czas jazdy powinien naprzód to wymówić sobie. *Fiakry* (2-u konne) od dworca do miasta 50 kr.; kursa w mieście: 50 kr. do 1 guld. stosownie do odległości; 80 kr., na *pół* godz. 40 kr., na 3 kwadr. 60 kr.; każda następna godzina 75 krajc.

Roznosiciele pakunków, na dworcu, oraz przy wyjściu z onego kobiety z koszami na plecach, do 50 funtów 20 kr.; za każde następne 20 funtów o 4 kr. *więcej.*

Omnibusy, pomiędzy dworcami miejskim i zachodnim.

Poczta. Dyrekcya na Porricestr. przy placu Józefa, zarazem komora i ekspedycya karet pocztowych.

Stacya telegraficzna, w gmachu poczty.

Teatry: Niemiecki na Rynku owocowym (Obstmarkt) przedstawienia codzień; Czeski przy ulicy Ferdynanda 4 razy w tygodniu, i Neustädter Theater przy Rossthor.

Miejsca rozrywki. Na wyspach Zofii i Strzeleckiej codzień po południu gra wyborna muzyka wojskowa; Ogród kanałowy (Canal'scher Garten) przy bramie Rossthor; Baumgarten przy Bubeutsch ($^1/_4$ mili), Koppmannsgarten, za kościołem na Seynie Teynkirche Schary's Garten Carsplatz.

Piękne widoki, z bramy Rossthor, przy ranném oświetleniu, z Hradczyna wieczorem i z pomnika Hasenburg na Kleinseite.

Praga 177000 mieszk., z których 100000 katolików a 10000 żydów, stolica Czech, leży po obu stronach Mołdawy, otoczona forty fikacyami, dzieli się na 4 części; z nich dwie na prawym brzegu Mołdawy: *Stare miasto* (Altstadt) i *Nowe miasto* (Neustadt), drugie zaś dwie na lewym: *Małe przedmieście* (Kleinseite) i *Hradczyn*. Hradczyn jest najdawniejszą i najmniej zaludnioną, *Małe przedmieście* zaś najbogatszą w pałace częścią miasta. Cudne położenie, wspomnienia historyczne i pamiątki czynią Pragę jedném z najciekawszych miast europejskich. Jest ona siedzibą władz królestwa Czeskiego i arcybiskupa primasa, ma 50 kościołów, 22 kaplice, 17 klasztorów, 2 zbory protestanckie, 11 synagog, 189 wież, 3 biblioteki publiczne, 19 prywatnych i 354 fabryki w samém mieście i na przedmieściach.

Nowe miasto sięgające jeszcze 1324 r. dzieli się na *niższe* i *wyższe*. W niższém znajdują się główniejsze hotele, Zamek, dawna siedziba królów udzielnych, potém własność arcybiskupów, obecnie zamieniony na koszary. — *Muzeum narodowe Czeskie* przy pięknej ulicy Kolowrata (otwarte bezpłatnie we wtorki i piątki od 8 — 12, w inne zaś otwierane za opłatą 35 kr.) zawiera piękne zbiory tworów przyrody, dzieł sztuki, rękopismów i autografów. Było teatrem głównych wypadków rewolucyi 1848 r.— *Targ koński* (Rossmarkt) albo Wenzelsplatz, jeden z najobszerniejszych placów miejskich w Europie, ozdobiony jest figurami Ś-go Jana Nepomucena i Ś-go Wacława. *Kościół N. Maryi Panny Snieżnej* zbudowany w 1347 r., był kilka razy w części zniszczony. Wyższe miasto obejmuje *Krowi targ* (Viehmarkt) albo *Plac Karola*, długi na 570 a szeroki na 160 metrów, przy którym stoi *Ratusz nowomiejski*, przebudowany w 1806 r., dziś zamieniony na więzienie. Z dawnego budynku pozostała tylko wieża; —*Szpital ogólny* na 900 łóżek; — *Instytut głuchoniemych*, założony

w roku 1787. — *Kościół S-go Szczepana* (jezuitów), wzniesiony przez Karola IX, a przebudowany w 1612 r. nie przedstawia nic ciekawego. *Szpital obłąkanych* jeden z najlepszych tego rodzaju zakładów w Austryi na 500 osób. *Kościół Wniebowzięcia N. Maryi Panny* zbudowany w 1351 r. w stylu gotyckim, z prawie płaską kopułą, arcydziełem budownictwa. Spotykamy tu jeszcze *Kościół S-go Apolinarego, Elisabetherinnen*, szpital założony w 1719 r. przez hr. Wallenstein, opactwo *Benedyktynów, dom Kary prowincyjonalny* (prowinzial Strafhaus) na 1000 więźniów, niegdyś pałac Wacława IV.

Wyssehrad przedmieście na wzgórzu na prawym brzegu Mołdawy, kiedyś najpiękniejszą dziś zaś jest najnędzniejszą częścią miasta. Na przedmieściu *Karolinenthal* godne są uwagi: *Dom Inwalidów* na 2000 ludzi; Kościół ŚŚ. Cyrylla i Metodyjusza i wiadukt drogi żelaznéj długi na 108 metr. wsparty na 87 arkadach nierównéj wysokości i szerokości.

Stare miasto. *Grosse Ring* albo wielki rynek, godny uwagi dla wspomnień historycznych z nim związanych, jest ozdobiony statuą Matki Boskiéj. *Theynkirche* na pół zasłonięty przez Teynschule i inne domy jest kościołem parafijalnym starego miasta; założony w IX, przebudowany w XV wieku, ma 2 wieże. Mieści w sobie grób astronoma Tycho-Brache, prócz tego godne w nim uwagi, ambona, baldachin grobu biskupa Lucyjanusa kaplica Matki Boskiéj ze statuą ŚŚ. Cyrylla i Metodyjusza. *Ratusz staromiejski* pochodzący jeszcze z 1338 r., i wkrótce potém bo w 1399 odnowiony po spaleniu, wieża kwadratowa z 1774 r. dźwiga sławny zegar, wykonany w 1490 r.; front wschodni jest ozdobiony statuami 6-u władców, którzy najbardziéj miłowali Pragę; przed tym to ratuszem w r. 1420 zebrali się Hussyci, w zamiarze zniszczenia kościołów i klasztorów katolickich.— *Uniwersytet* czyli *Karolinum*, jeden z najdawniejszych w Europie, bo założony w 1348 r. na wzór Paryskiego, dzielił się naówczas na cztery główne narodowości: Czechów, Polaków, Bawarów i Sasów, liczył 200 profesorów i 30000 studentów. Kiedy w r. 1409, Jan Huss, chciał ograniczyć przywileje cudzoziemców, 25000 studentów opuściło Pragę, przenosząc się do Lipska, Heidelberga i Krakowa. Dziś liczba studentów dochodzi do 2000. Aula uniwersytecka ozdobiona jest portretami królów Czeskich, rektorów i kanclerzów uniwersytetu. *Teatr niemiecki* na Obst Markt na prost ulicy Pottera na 2000 osób. — *Teatr czeski* i *Nowomiejski* przy *Końskiéj bramie* (Rossthor). *Klementynum*, dawne kólegijum jezuickie, przy ulicy Jezuickiéj, tworzy czworobok obejmujący 2 kościoły, 2 kaplice, 7 dziedzińców; mieszczą się w nim różne zbiory, obserwatoryjum, biblijoteka uniwersytecka mająca 20000 tomów i 3800 rękopismów; pomiędzy innemi wspaniały rękopism psalmów hussyckich. *Pomnik Cesarza Karola* wzniesiony w 1848 r. na pamiątkę 500-éj rocznicy założenia uniwersytetu, ze statuą konną Karola IV; podstawa ozdobiona figurami alegorycznemi przedstawia-

jącemi teologiją, filologiją, prawoznawstwo i medycynę. *Pomnik Cesarza Franciszka I*; obelisk gotycki z bronzu, 23 metry wysoki, ozdobiony również figurami alegorycznemi. *Prochownia* zwana także Nową bramą jest ciekawym budynkiem z XV wieku.—*Żydowskie przedmieście* (Judenstadt) zbiór brzydkich i brudnych domów, dzisiaj w połowie tylko przez żydów zamieszkałe; cmentarz, synagoga i ratusz téj części, z którego można objąć wzrokiem całą tę szczególną część miasta zasługują na zwiedzenie.

Mołdawa przerzyna Pragę od południa ku północy. Na niéj *Most Karola* (Carls brücke albo Königsbrücke) pochodzi z 1171 r., przebudowywany był od 1358 do 1503 r. Dwie wysokie wieże wznoszą się na końcach jego, prócz tego most ozdobiony był krzyżem z figurą Sprawiedliwości, na miejsce któréj postawiono w XVIII w. statuę świętych, między któremi Ś-go Jana Nepomucena, według podania stąd rzuconego w Mołdawę na rozkaz Wacława IV. Piesi przechodzą prawą stroną mostu. *Wyspa Strzelecka* przez którą przechodzi piękny most wiszący Franciszka I, nazywała się kiedyś Małą Wenecyją. Cesarz Ferdynand I darował ją cechowi puszkarzy; część jéj północna zamieniona w ogród spacerowy ozdobiony figurą Ś-go Jana Nepomucena. — *Wyspa Zofii* połączona małym mostem ze Starém miastem bywa miejscem zebrań wyborowego towarzystwa.

Na *Kleinseite* znajduje się ozdobny kościół Ś-go Mikołaja, niegdyś Jezuitów, obszerny pałac stanów, wiele kościołów i kaplic, dom komendantury wojskowéj, obszerne pałace książąt Fürstenberg, Windischgrätz, Lobkowicz i Rohan, hrabiów Nostitz, Morzin i Thun, a nadewszystko hr. Waldstein, ze ślicznym parkiem i bogatemi oranżeryjami, instytut ociemniałych, zamek letni Cesarza Ferdynanda I, wielkie koszary artyleryi i t. d.

Na *Hradczynie* ogromny zamek królewski, przy nim kapituła Terezyjanek, skąd najpiękniejszy widok na Pragę i jéj okolice; stary kościół Ś-go Jerzego, w stylu byzantyjskim; wspaniały kościół katedralny gotycki z wieżą 105 metrów wysoką, a która niegdyś dochodziła 169 metrów; pałace okazałe arcybiskupa, książąt Schwarzenbergów i cesarza Ferdynanda, piękna galeryja obrazów, Belweder, zamek, z XVII w., błędnie wskazywany, jako obserwatoryjum Tychona Brache, i t. d.

Droga 11. Z PRAGI DO WIEDNIA.

A) przez *Brno*.

54 mile do Brna w 8 lub 9, do Wiednia w 9 — 12 godz. Cena do Wiednia 18,83; 14,13; 9,71 guld.

Przy wyjeździe z Pragi widać wielkie koszary przy górze Zyski. Droga wiedzie przez żyzną krainę na miasta, *Bechowitz, Czeski, Bród*,

Podjebrad, *Kolin* przy którém przesuwa się przez Elbę, daléj *Pardubice*. 19 mil. *Chotzen*, zamek z parkiem, przebywa się tunel 200 metr. długi.

22 mile. **Boemisch-Trübau** (restauracyja na dworu), linija się rozdwaja, zostawiamy na lewo drogę na Ołomuniec do Krakowa. Daléj, 24$^4/_5$ mili. **Cwitawa** 3500 mieszk. miasto przemysłowe, droga wchodzi w dolinę Cwitawską.

29$^1/_2$ mil. **Skalice**. Na prawo ruiny wyniosłego zamku Boskowiczów. Daléj zamki Raitz i Blonsko, znaczne huty, własność ks. Salm. Dolina się zwęża, pociąg przebywa kilka tunelów, i nareszcie dochodzi do Brna.

34 mil. **Brno**, (Brünn). **Hotele**: Wernera naprost dworca, Kaiser von Oesterreich, Schwarzer-Adler, Drei-Fürsten, Neuhauser: (Restauracyja na dworcu). Dorożki jednokonne z dworca do miasta 26 kr., pierwsza stolica Morawii (Ołomuniec druga) 50000 mieszkańców miasto przemysłowe. Fortyfikacyje ustąpiły miejsca pięknym alejom spacerowym, na około których powstały znaczne przedmieścia. Tu była kwatera główna Napoleona I, przed bitwą pod Austerlic. *Katedra S-go Piotra* na Francensberg, wzgórzu na którém widać obelisk marmurowy 20 metr. wysoki, na pamiątkę zawarcia pokoju w r. 1815.— *Kościół S-go Jakóba* (z XIV w.) — *Kościół Kapucynów*, z grobem barona de Trenck. — *Pałac biskupów*; *pałac stanów*, *Ratusz* z 1511 r.; *Muzeum Franciszka* (Franzens Museum) (otwarte we środy i soboty od 11—1, w niedziele od 3—5) posiada ładne zbiory starożytności i tworów przyrody. W zachodniéj stronie miasta na wzgórzu w ostatnich czasach zamienioném w miejsce spacerowe, sławny *Spielberg*, więzienie stanu, gdzie umarł baron de Trenck, dowódca Pandurów, i gdzie Silvio Pelico wraz z innemi patryjotami włoskiemi przebyli czas od 1822 do 1830 r.
Linija przechodzi tu po wysokim wijadukcie nad rzeką Czarną przy Branowicach.

41 mila. **Saitz**. Na prawo wieża 64 metry wysoka, w parku księcia Liechtenstein; na lewo rozpoczynają się Karpaty.

43 mile. **Lundenburg**, gdzie się droga łączy z liniją Warszawsko-Wiedeńską. (Restauracyja na dworcu). Tu można znaleść omnibus (35 kr. za 1$^1/_2$ g.) do *Eisgrub*, wspaniałéj posiadłości ks. Liechtenstein, park na przestrzeni kilku mil kwadratowych, pośród którego znajduje się kilka wiosek, dwa zamki, jeziora i t. p.

50 mil. w **Gänsendorf** zostawia się na lewo drogę do Presburga i Pesztu. Daléj koléj przechodzi przez *Wagram*, pamiętne krwawą bitwą i zwycięstwem Napoleona nad Austryjakami 5 i 6 Lipca 1809 r.

53 mile. **Florisdorf**, pod którém na prawo widać górę Leopoldsberg z zamkiem, *potém Kalenberg*, jest to pole bitwy Jana III z Tur-

kami; wieża Ś-go Szczepana widnieje pośród lesistych wysp Dunaju; to też zaraz pociąg po przebyciu głównego koryta Dunaju a następnie mniejszego, niedaleko od starego mostu Taborbrücke, staje w Dworcu kolei północnéj w Wiedniu. Kto ma zamiar stanąć na przedmieściu Leopoldstadt, niech najlepiéj weźmie *roznosiciela* do przeniesienia pakunków; lecz dążąc do miasta trzeba wziąć jedno lub dwukonną dorożkę.

B.) przez *Kolin, Pardubice, Brno i Grussbach.*

54 mile. Cena jak wyżéj (patrz Dr. 11 A.)

Do miasta *Brno* (Brünn) droga zgodna z poprzednią.

Daléj zaś 20,5 mili w 4 3/4 godz. za 7,38; 5,54; 3,65 guldenów, przez:

Stacyje *Strelitz, Kantz-Eibenschitz, Kromau* z wielkim zamkiem i parkiem Ks. Liechtenstein; potém *Grussbach*, skąd wychodzi odnoga drogi do Znaimu (ob. *C.*).

Koléj przebywa rz. Thayę pod miasteczkiem *Laa*; daléj przez *Frattingsdorf, Wolkersdorf, Stadlau* przebywszy Dunaj po nowym moście żelaznym, stajemy w *Wiedniu* w dworcu Sehtadtbanhof blizko dworca południowego przy Belwederze.

C.) przez *Kolin* i *Znaim.*

mil 48, za 14; 12,23; 7,51 guldenów

Do Kolina jak wyżéj (ob. Dr. 11 *A.*) przez **Kutną Horę** (Kuttenberg) (12000m.) miasto górnicze, niegdyś kopalnie srebra opuszczone od wojny 30 letniéj z powodu zalania; według niektórych miejsce urodz. Gutenberga. Kilka kościołów między któremi bardzo piękny Ś-téj Barbary, dotąd niewykończony, w nowszym stylu gotyckim, piękne stalle. Daléj: **Czaslaw** (Czaslau) nad Sazawą w prześlicznéj i urodzajnéj równinie 4000 mieszk. Niegdyś sławne częstemi sejmami Hussyckiemi, ze starożytnym kościołem, w którym był niegdyś grób Jana Żyżki († 1424) zniszczony w r. 1623 za wpływem Jezuitów. Między tem miastem a *Chotusicami* wojska Austryjackie pobiły Fryderyka II w r. 1742. Daléj idą stacyje: *Goltsch-Jenikau, Swetla, Niemiecki Brod*, miasteczka przemysłowe nad Sazawą (4000m.). **Polna**, granica Czech i Moraw. **Igława** (Jglau) starożytne miasto (17000m.) znaczne fabryki tkackie w pluszu. W gotyckiéj farze dobry obraz Ś-go Jakóba.

Potém po kilku mniejszych stacyjach:

Znaim. (hotele: *Goldene Ochs; Drei Kronen) (9000 m.) nad rz. Thają, odgraniczającą Morawy od Austryi, pamiętne zawarciem tu zawieszenia broni między arcyksięciem Karolem i Napoleonem po bitwie pod Wagram. Ma trzy przedmieścia, piękny Kościół Ś-go Miko-*

łają, kilka innych kościołów i klasztorów, ratusz, zamek, będący niegdyś rezydencyją bocznéj linii domu Czeskiego. Odnoga drogi żelaznéj wiedzie stąd w godzinę przez kilka stacyi do *Grussbach* na drodze z Brna do Wiednia.

Daléj po kilku stacyjach *Stockerau*, wiodące znaczny handel zbożem, leży w obszernéj dolinie Dunaju, skąd po przebyciu Dunaju pod *Jedlersee*, pociąg staje w dworcu Północnym w Wiedniu.

D.) przez *Tabor* i *Gmünd*.

46 mil, w 9 g. 20 m. lub 12 godz. za 16,59; 12,45; 8,30 guld.

Z dworca przy bramie Rossthor, przez *Hostiwar*, *Mnichowitz*, *Beneschau*, *Wotice*, do *Taboru*.

Tabor niegdyś siedlisko Hussytów (5000 m.) na wyniosłości. Ratusz przechowuje stalową koszulę Żyżki; w kościele zaś gotyckim jest kamienny pomnik jego. Balkon w jednym z domów na Rynku zwie się dotąd „amboną Żyżki".

Luschnitz (3200 m.) ładny kościół gotycki Ś-go Wita, *Sobieslaw*, *Wesely*, *Wittingau* (4500 m.) miasta Ks. Szwarcenberga, z gotyckim kościołem dziekańskim; *Chlumec*, *Suchenthal*; *Gmünd*, zbieg z koleją z Lipska do Wiednia.

Daléj przez stacyje: *Pürbach-Schrems*, *Schwarzenau*, *Göpfritz*, *Horn*, *Eggenburg*, *Absdorf* (skąd odnoga do Krems); *Tulln*, nad Dunajem, na prawo wyniosłości Wiedeńskiego lasu, *Klosterneuburg*, w bardzo pięknéj okolicy Wiednia; skąd przejechawszy tuż pod stromą górą Leopoldsberg, przybywamy na dworzec Fraciszka Józefa w Wiedniu.

Droga 12. Z PRAGI DO DREZNA.

25 i pół mil. Droga żelazna Czesko-Saska. Czas jazdy 6¼ lub 9 godzin Cena z Pragi do Bodenbach 7,25; 5,73; 3,83 guld.; z Bodenbach do Drezna 42,33,25 sr. gr. Siadać najlepiéj z prawéj strony.

Przy wyjeździe z dworca na prawo wspomniana wyżéj góry Zyski, pociąg posuwa się powoli po przeszło 1100 metrów długim wijadukcie, którego budowa kosztowała 3500000 guldenów, utworzonym z 87 arkad, przebywając kilka ramion Mołdawy.

Rubentsch, pierwsza stacyja, urządzona tak blizko dla poc. spacerowych. Pociąg wchodzi tu w wązką skalistą dolinę Mołdawy, według biegu któréj linija wygina się ciągle aż do *Kralup*. o 4 mile od Pragi. Daléj idzie wzdłuż téj rzeki jeszcze 3 mile przebywając kilka tunelów aż do *Berkowicz*, przy którém dochodzi do Elby, która trochę daléj przyjmuje w siebie Mołdawę.

2 mile. **Raudnitz** w malowniczém położeniu, zamek ks. Lobkowicza, biblijoteka i zbrojownia, daléj o $2^1/_2$ mil.

Teresienstadt, forteca wzniesioua za Józefa II, pośród rozległych bagien. Z dworca wspaniały widok na bazaltowe skały *Średnich gór czeskich.*

3 mile. **Lubosicz**, miasto fabryczne, 2000 m. w okolicy Czech nazywanéj *złotą* albo *ogrodem Czeskim*, dobre wina.

2 mile. **Aussig** (Usti) (Hotele: **Krone**, *Englischer-Hof, *Restauracyja na dworcu), miasto fabryczne i handlowe, blizko ruiny zamku *Schreckenstein.* Stąd wychodzi odnoga drogi do Teplitz.

3 mile **Bodenbach**, na lewym brzegu Elby, prawie na prost Cieszyna (Tetschen) (ma hotele *Post-hotel, Restauracyja na dworcu). Siedziba austryjackiego i saskiego urzędu celnego i rewizyja paszportów. Załatwianie rewizyi trwa dość długo. Stąd daléj przez *Pirna* we 3 godziny do Drezna, przez piękne okolice, tak zwanéj Saskiéj Szwajcaryi. (patrz dr. 63).

Droga 13. Z PRAGI DO TEPLITZ (CIEPLICE).

16 i pół mil. w 3 godz. 70 m. za 6,12; 4,59; 3,06 guldenów.

Droga tak jak poprzednia aż do *Usti* (Aussig). skąd przez stacyje: *Türmitz*, wielkie kopalnie węgla, *Schönfeld*, *Karbitz* bardzo ożywione miasteczko *Mariaschein* do Teplitz.

Teplitz (Cieplice) hotele: Prince de Ligne, Stadt London, Poste, *Hirsch nie drogi, wszystkie na Hauptsrasse; *Schwartes Ross przy Stadtbad; König von Preussen i Hôtel Schäck na Stephansplatz; Kronprinz Rudolf, Banhofstrasse; Schiff Herrngasse; — W *Schenau* zaś *Neptun, Haus Oesterreich, Habsburg. — Kawę pije się nie w hotelu (45 kr.) lecz w kawiarniach (19 kr.). — 5000 mieszk. wraz z wioską *Schönau* w dolinie rz: Bieli, pomiędzy dwoma łańcuchami gór Kruszcowych i Środkowych. Sławne *wody mineralne i kąpiele ciepłe*, alkaliczno-solankowe, które corocznie zwiedza około 5000 osób. Główne zakłady kąpielowe: Stadtbad, Fürstenbad, Gürtlerbad, Hernhaustad, i na przedmieściu *Schönau*, gdzie głównie mieszczą się cudzoziemcy, Neubad, Steibad, Stephansbad, Sandbad; (kąpiel 55 krajc.). Parki zamek Clary, gdzie około południa zgromadzają się używający kąpieli, z pomnikiem Fryderyka Wilhelma III na wyniosłości panującéj nad miastem. Piękne okolice, wille i ruiny zamku. Na zachód *Schlossberg* (45 m. drogi pod górę), wspaniały widok, restauracyja w ruinach zamku. O 2 mile *Kulm*, gdzie armija francuska pobita została przez sprzymierzonych *30 Sierpnia 1813* r. — W takiejże odległości *Donnersberg albo Milleschauer* (omnibus z Teplitz; restauracyja) w pięknéj okolicy.

Droga 14. Z PRAGI DO KARLSBAD, EGER I FRANZENSBAD.

A). do *Karolowych warów* (Carlsbad).

$23^1/_5$ mili. w 6 i pół lub $8^1/_4$ godz. za 6,96; 5,80; 3,48 guldenów.

Wyjazd z dworca Sandthor-Banhof. Stacyje: *Weleslawin, Libotz*, na lewo *Biała góra*, pamiętna straszną klęską Czechów 8 Listopada 1620 r., *Rusin, Hostiwic, Unhoscht, Weyhybka*, skąd idzie przez wielkie kopalnie węgla kamiennego w *Kladnie*, odnoga kolei do *Kralup*. (p. w.). Daléj idą główniejsze stacyje *Rentsch*, **Saaz**, starożytne miasto (7500 m.), stary kościół, wzniesiony w 1383 r.; Ratusz z 1559 r. most wiszący przez rz. Eger (Ohrzę) potem **Priesen** (900 m.) fabryki żelaza i wody mineralne (szczawy); stąd na wschód odnoga kolei do Teplitz (w 3 godz. za 2,67; 2,02; 1,24 guld.) i daléj do *Komotau* i *Usti* (Aussig). Z *Priesen* przez *Kaden*, miasto bardzo starożytne, z piękną bramą miejską i Ratuszem, za miastem piękny gotycki kościół Franciszkanów. Daléj cudną doliną Ohrzy (Eger) przez miasteczko *Klösterle* ze znaczną fabryką porcelany; *Schlackenwerth*, starożytne miastecko z zamkiem i parkiem W. Ks. Toskańskiego do Karlsbadu.

Hotele: *Zum goldenen Schild i Anger's-hotel oba na Neue-Wiese, na pr. brzegu rz. Tepel; Hôtel de Russie, *Stadt Hannover, Paradies, Hôtel National. 2 Rzędne: Erzherzog Karl *Drei Fasanen; blizko Sprudlu; Schwan; Stadt Athen. Ceny stosownie do sezonu. Prócz hoteli bardzo łatwo znaleść umeblowane pokoje, najtaniéj przy początku i końcu pory kuracyjnéj.

Kawiarnie. Café-Salon (2 razy tyg. muzyka) wiele gazet; Elephant, Goldene Krone.

Restauracyje: *Salle Saxe (i kawiarnia) elegancko urządzona i bardzo uczęszczana; Oesterreichischer-Hof i w Hotelach.

Czytelnia w Zakładzie (Curhaus) Ambonament 75 kr. tygodniowo. Osobny pokój dla kobiet.

Omnibus z dworca do miasta 40 kr. Dorożka półtora guldena.

Osły do jazdy, wraz z tryngeltem; na cały dzień 2 i pół guld.; na pół dnia półtora guld:, z wózkiem 4 albo 2 guld:.

Karlsbad (Karolowe Wary) 3500 mieszk. w północno-zachodniéj stronie Czech, nad rz. Tepel (Ciepła, dopływ Ohry v. Eger). Sławne kąpiele, do których corocznie zdąża do 8000 osób. Wody gorące alkaliczne gorzkie. Najgłówniejsze z 8 źródeł *Sprudel* jest najciekawszém ze wszystkich źródeł europejskich obfitością i temperaturą (73°,15) w środku miasta tryska do wysokości półtora metra.; grubości ma *około 1 metra średnicy.* Sezon od 15 Maja do 1 Października.

Godne są uwagi w Karlsbadzie. Kościół Ś. Magdaleny z 1732 r., Ś-go Andrzeja z 1500 r. Kaplica Matki Bóskiéj. Ratusz z zeszłego wieku, przy którym pomnik Karola IV. Ulubioną przechadzką pacyjentów jest tak zwana *czterogodzinna przechadzka* (Vier-Uhr-promenade) zaczynająca się od Alte Wiese po brzegu rzeczki Ciepłéj, aż do Dworca Poczty (Posthof).

Wycieczki. po lewym brzegu Ciepłéj: do Parku Strzeleckiego (Schützenpark) (20 minut); — do Jægersaal (20 m.); na Hirschensprung (25 m.); — do Findlater Tempel (30 — 45 m.); — do Freundschaftsaal; — do Aberg (1 g. 30 m. Po prawym zaś brzegu: do Bergwirthshaus (45 min) na góry Trzech Krzyżów (Drei-Kreuzberg) i König Otto's Höhe (45 m. i 1 god.) z których bardzo piękny widok oraz bardzo wiele innych.

Dwa razy dziennie dyliżansy i omnibusy do *Marienbadu*, kurs w 5 i pół godzin.

B). Z Karlsbadu do Tirschnitz.

6 mil, w 1 g. 18 m. za 1,83; 1,53; 0,92 guld.

Przez malowniczą okolicę mijając stacyje: *Ellbogen-Neusattel*, *Falkenau* nad Ohrą, *Königsberg Mariakulm do Tirschnitz*, skąd dwie gałęzie kolei prowadzą jedna na zachód do *Franzensbad*, druga na południo-zachód do *Eger* (Cheb).

C) Z Tirschnitz do Chebu (Eger).

4/5 mili, w 11 minut za 24, 20,12 krajcarów.

Eger. po czesku *Cheb* albo *Ohrą* (hotele: Welzel's hôtel przy dworcu; Zwei-Erzherzoge; Sonne) 12000 m. nad Ohrą u stóp pasma gór Jodłowych (Fichtelgebirge) pamiętny śmiercią Wallensteina zamordowanego tu 25 Lutego 1634. Ruiny Cesarskiego Zamku (Burg) na skale w półn. ws. stronie miasta, z wieżą Schwarze Thurm, kwadratową zbudowaną z ogromnych łomów lawy; dwupiętrową kaplicą (doppelte Capelle) pięknym pomnikiem XII lub XIII w. w stylu romańskim i gotyckim. Ratusz tutejszy posiada miecz i portret Wallensteina, obraz przedstawiający jego morderstwo i w. innych. Dom w którym zabito Walensteina. Kościół Ś-go Mikołaja z XII w.

D). Z Tirschnitz do Franzensbad.

pół mili w 8 min. 30, 25, 12 krajcarów.

(Hotelele: Kaiser von Oesterreich; *Post; Müller's Hôtel, przy dworcu). Kąpiele mineralne*, ze źródłem Egerbrunnen, którego woda

słono-żelazista używa się zarówno do kąpieli jak i do picia; przytém kąpiele szlamowe i gazowe. Nad źródłem Franzensquelle świątynia, z której długa kolumnada prowadzi do głównego zakładu (Cursaal). W parku statua założyciela zakładu Cesarza Franciszka I., wzniesiona przez hr. Münch-Bellinghausen, podług modelu Schwanthalera z bronzu odlana.

Eger i *Franzensbad* połączone są również koleją żelazną, która odległość $^{9}/_{10}$ mili między temi miastami przebywa w 21 minut za 40, 30 lub 20 krajcarów.

Droga 15 Z PRAGI DO MARIENBAD.

24 i pół mili w 6 lub 6 i pół godz. za 8,82; 6,62 i 4,41 krajcarów.

Droga idzie ku zachodo-południowi przechodzi przez dolinę rzeki Beraun po moście kratowym 156 metrów długim.

Przesuwa się około zamku **Karlstein** z XIV w., stojącego na stromej skale, jednéj z najznaczniejszych fortec czeskich z czasów feodalnych, z wieżą 40 metrów wysoką; starożytny kościół z freskami, w nim wykuta w murze bogata kaplica Ś-téj Katarzyny, ze starożytnemi malowidłami.

5 mil **Beraun** 4000 m. stare miasteczko, po za którém droga przechodzi w dolinę rz Litawki.

Daléj $7^{1}/_{4}$ mil. **Horowitz** miejsce urodzenia Jerzego Podjebrada z zamkiem i fabrykami, linija przerzyna bardzo lesistą okolicę. $11^{1}/_{2}$ mil. **Rokiczan.** 3500 mieszk., w okolicach kopalnie żelaza i węgla. 13 mil *Chrast*, skąd wychodzi odnoga do wielkich węglołomów w *Radnitz.*

$14^{1}/_{2}$ mil **Pilsen** (*Władek.; Kaiser von Oestereich; Goldener Adler), 14700 mieszk. przy zbiegu rzek Mies i Radguzy. Kościół Ś-go Bartłomieja. Ratusz gotycki, dom zakonu krzyżackiego, dom Walensteina. Znaczny handel, fabryki sukna, wielkie piece, bardzo uczęszczane jarmarki.

Daléj $^{1}/_{2}$ mili *Tuschkau*, *Mies-Kladran* (kopalnie srebra) *Plau* i *Marienbad.*

Marienbad. (hotele *Klinger; *Neptun; Stadt Hamburg; Stadt Warschau; Englischer Hof; Stadt Weimar; ostatn tuż przy poczcie, Bellevue wielka sala do picia kawy.) kąpiele mineralne, słynne od pewnego czasu i nawiedzane corocznie przez chorych w liczbie około 5000. Wody zimne alkaliczno gorzkie bardzo różnego składu. Piękną łąkę zamienioną w ogród angielski otacza przeszło 100 hoteli i *domów umeblowanych*, piękny kościół, dom rozmowy i t. p.

Okolice Marienbadu tworzą naturalny park poprzerzynany wieloma ścieżkami, ścieżki te wijąc się nawet po wzgórzach porosłych jodłami, ułatwiają napawanie się pięknemi widokami z ich wierzchołków.

Wycieczki: do Friedrich-Wilchelms-Ruhe (20 min): wspaniałe widoki: — do Richardshöhe (20 m.); — do zamku Königswart, księcia Metternicha posiadającego ciekawe zbiory i w i.

Droga 16. Z EGER DO WIEDNIA.

60 mil. Droga żelazna Franciszka Józefa. w 12 i pół 16 i pół godz. za 21,56; 16,17; 10,78 guldenów.

*Pierwsza stacyja Unter Sandau; potem *Kenigswart*. miasteczko handlowe, zamek ks. Metternicha, zostający w posiadaniu téj rodziny od 1618 r. — bogate zbiory starożytności, portretów znakomitych osób, numizmatów i minerałów. Daléj *Marienbad, Pilsen* (ob Dr. 15 z Pragi do Marienbad, w kier. odwr.). Dalej *Nepomuk*, miejsce urodzenia Ś-go Jana Nepomucena (1320). Na miejscu domu rodziców jego, zbudowano kościół Ś-go Jakóba, w którym stoi srebrna statua świętego. Daléj *Horazdiowitze, Racice-Pisek*; o godzinę drogi od téj stacyi leży **Pisek**, (8000 m.) ze starożytnym zamkiem otoczonym korytem Wottawy, park myśliwski księcia Lobkowitza. *Protiwin, Wodnian*, od którego o 5. g. drogi leży *Husiniec* nad rz. Blanicą, miejsce urodzenia Jana Hussa (1369). *Netolitz* i

Budweiss (Czeskie Budegowice) (hot: *Glocke; Sonne) ładne miasto nad Motławą (15000 m.). Kościół katedralny, Ratusz w rynku z ogrodem. Niedaleko gotycki wspaniały zamek Frauenburg ks. Szwarcenberga. — O kilka stacyji dalej Gmünd, skąd do Wiedn ia (ob dr. 11. D.).

Droga 17. Z PRAGI DO WROCŁAWIA.

29 i pół mil. do Liebau na gr. w Szlązku w 7 lub 8 i pół g. za 10,62; 7,98; 5,31 g.
4 mile z Liebau do Altwasser w $1^3/_4$ godz. za 1 tal. 7 sgr.; 27 i pół sgr. 18 sgr. koleją gór-szlązkich.
9,3 mil z Altwasser do Wrocławia w $1^3/_4$ — 2 godz. za 1 tal. 23 sr. gr. 1 tal. 7 i pół sr. gr.; 26 i pół sr. gr.

Z Pragi do Pardubic (ob. dr. 11 A). W krótce po wyjeździe z Pardubic, pociąg przesuwa się, po moście na 176 metrów długim, przez Elbę, spławną tu tylko dla tratew; dalej po jednostajnej mało uprawnej płaszczyźnie do *Königgrätz* (Goldnes Lam Ross) (4000 mieszk.) miasto przemysłowe i twierdza, na 226 metr. wzniesiona po nad Elbę. Okolica pomiędzy tem miastem i o 2 mile dalej leżący Josephstad pamiętna jest w dziejach wojny Austro.Pruskiej 1866 r. Tutaj to austryacy (Sadowa) stracili większą część swej armii a całą kawaleryję.

Josephstadt twierdza nad brzegiem Elby (Wessely's Hôtel) o kwadrans drogi od dworca odległa.

Daléj po drodze do Libawy pociąg przebiega okolicę pamiętną utarczkami, które poprzedziły Sadowę, wzdłuż niej bowiem leżą: *Czeskie Skalice*, *Nachod*, *Kostelec*, *Trautenau*, *Königshain*, tuż zaraz granica i *Libau* w Szlązku pruskim (dalej ob. dr. 55).

Droga 18. Z WIEDNIA DO PESZTU.

A). *Koleją.*

37 mil. w $6^3/_4$ g. lub 9 g. za 10,98; 8,24; 5,49 guldenów.

4 mile do *Gänsendorf* (ob. dr. 11 A. odwr.). Zostawiając na lewo linię północną, zwracamy się na Pd. Z.; pociąg przebywa rz. Marosz. $2^1/_2$ m. daléj *Marchegg*. — Tunel na 600 metr. długi pod ostatniemi wzgórzami Karpat.

$2^1/_2$ m. **Presburg** (Pozony) (hotele; Grüner-Baum z kawiarnią, Schwan, Rother Ochs, Goldene Rosse) 42000 mieszk., niegdyś stolica Węgier, u stóp góry zamkowej (Schlosberg), z ruinami królewskiego zamku spalonego w 1811 r. Katedra kościół koronacyjny królów Węgierskich. Ratusz z XIV w. Landhaus, dawna sala sejmowa. Pamiętny pokojem zawartym w r. 1805 pomiędzy Austryją i Francyą po bitwie pod Austerlic. — Przechadzka po wyspie *Au*, porosłej lasem.

Wyjeżdżając z Presburga, pozostawiamy na lewo drogę ($6^1/_2$ m.) do **Tyrnau**. 5500 m. katedra z XIV w.; znaczny handel winem węgierskiem. 2 mile dalej po tej bocznej odnodze *Szered*, znaczne miasto nad Waagą; skąd o kilka mil na północ leży *Poestzny* (4000 m:) bardzo uczęszczane kąpiele i wody mineralne gorące.

Po drodze od Presburga do Pesztu, posuwamy się okolicą obfitującą w wino; mijamy *Landschitz*; zamek rodziny Esterhazych, z pięknym widokiem na Karpaty; dalej *Tornocz* (sławne winnice) pod którym pociąg przesuwa się przez rzekę Waag, na lewo wielkie winnice *Neutra*; — Mijamy dalej *Tot-Megyer*, wieś z zamkiem hr. Karolyi.

12 mil, za Presburgiem, **Neuchoesel** 6000 m. nad rz. Neutra. Kraj przebywany jest dosyć jednostajny, ale żyzny, okolica staje się więcej malowniczą za zbliżeniem się do *Gran-Nana* przedmieścia **Granu**, po węg. Esztergom, 12000 m. przy ujściu Granu do Dunaju, siedziba arcybiskupa, jedno z najdawniejszych miast w Węgrzech, połączone mostem łyżwowym z Parkanami. Katedra uowożytna z kopułą 25 metr. średnicy mającą.

Waitzen po węg. Vacz. 11300 m., stolica dyecezyi, katedra w stylu romańskim z kopułą; w pałacu biskupim zbiór starożytności rzymskich i średniowiecznych. 37 mil Peszt.

Peszt.

Hotele: *Grand-Hôtel Hungaria 300 pokojów; *Königin von England oba z wielkiemi kawiarniami, wiele gazet. *Hôtel de l'Europe uczęszczane przez arystokracyę węgierską (wysokie ceny). *Erzherzog Stephan, *Hôtel National, *Hôtel Frohner.; Stadt London; *Jägerhorn; Tiger; Palatin; 2 rzędne König von Ungarn, *Weisses Schiff, Goldner Adler; Stadt Paris. W *Ofen* (Budzie); Szechenyi Hôtel i Stadt Debreczin.

Restauracye, w hotelach a nadto: *Casino Narodowe, Marschala, najlepsze wino węg:, francus. kuchnia, Hatwaner *Gasse; Mihalek, Serwiten Platz, obie z handlem delikatesów. — W *Budzie*: Frohners, Promentorer Bierhalle.

Kawiarnie: Privorszky, Donauquai; Steingassner, tamże Karl Josephsplatz; Kaffe-Quelle, Bodgasse i w. i.

Dorożki pomiędzy wałami za cały dzień od 7 r. do 10 w. 6 guld:, za $^1/_2$ dnia do 2 po poł:, lub od 2—10 w. 3 guld. 30 kr.; Za godzinę: jednokonne 80 kr., dwukonne 1 guld., za każdy następny kwadrans 20 lub 25 kr:, za $^1/_2$ godz. 40 lub 70 kr.; za kwadrans (jednok.) 25 krajc., lecz nie chcą jeździć za tę cenę.

Omnibusy (z hotelu: König von Ungarn) do dworca 16 kr:, z rzeczami 30 kr. na dworzec w Budzie 20 kr., do Kaiserbad 12 kr., do Stadtwald 10 kr:.

Kolej konna przez główniejsze ulice, Waitzner, — Land — Korepescher — Ullöer Strasse do dworców Ludowiceum, Ogrodu miejskiego co 5 minut.

Statki Parowe Odjazd co godzina od 6 r. do 8 w. od Hotelu Królowej angielskiej do Budy, Kaiserbad i Alt. Ofen, cały kurs 12 kr.

Peszt 200,000 mieszk., Stolica Węgier, rezydencya sejmu; miasto bardzo handlowe; najpiękniejsze składy i sklepy na Waitznergasse, mogą one współzawodniczyć z Wiedeńskiemi; gmachy stojące na bulwarach, prawie wszystkie przebudowane po bombardowaniu w 1849 r. bardzo piękne. *Kościół parafialny* (1726) przerobiony z dawnego meczetu, kilka grobów. *Kościół grecki* z frontonem z czerwonego *marmuru.* — *Synagoga* w stylu maurytańskim. Wielkie koszary w b. Pa-

łacu Inwalidów i w tak zwanym Neugebäude na Leopoldstadt. Ludowiceum szpital wojskowy — Uniwersytet liczący do 1000 studentów. — Muzeum narodowe (otwarte w poniedziałki od 9 do 1, bezpłatnie, w inne zaś dnie za opłatą 50 kr.) założone w 1803 r. składa się ze starożytności rzymskich, broni, pamiątkowej. (Stefana, Gabryela Batari, Piotra Wielkiego, Jana Hunijada), różnych rzadkich przedmiotów, rzeźb nowoczesnych; galeryi obrazów (otwartej we wtorki i soboty od 9 — 1, w inne dnie za opłatą 50 kr.) mającej około 200 płócien włoskich i niemieckich, pomiędzy któremi wiele ładnych, lecz nie ma arcydzieł; historyi naturalnéj (czwartki od 9 — 1); medalii i numizmatów w liczbie 12000 szt:, biblijoteki, złożonej z 12000 tomów i 2000 rękopismów.

Teatry: Narodowy, przedstawienia w języku węgierskim, głównie opery; Rozmaitości po niemiecku komedyje. Arena (letni) na Theresienstadt (tylko w niedzielę). Teatr letni w *Budzie* w Horwathgarten, najwięcej uczęszczany.

Zabawy i przechadzki: Wyspa na Dunaju „*Margarethen-Insel*" powyżej miasta, własność Arcyksięcia Józefa z parkiem i kąpielami siarczanemi. Restauracya (Statkiem parowym od kościoła farnego 30 kr.). — *Stadtwäldchen*, na północ miasta, podczas oblężenia w 1849 służył za schronienie prawie całemu miastu, przechadzka bardzo odwiedzana. Ogród Orczy, na końcu Ullöer-Strasse (do obu chodzą omnibusy zwyczajne i kolejowe po 10 kr.); i nareszcie *Steinbruch*, stacya drogi żelaznej z wielkim browarem.

Peszt połączony jest z przedmieściem swojem *Budą* (Ofen) wspaniałym mostem wiszącym (opłata $1^1/_2$ krajc:) 400 metr. długim, zawieszonym na dwóch pięknych przyczółkach kamiennych. Jest to jedno z największych dzieł tego rodzaju. Droga do jazdy 8 metr. a chodniki dla pieszych po 2 m. szerokie. Most ten prowadzi do tunelu wykutego w górze zamkowej i wiodącego do ogrodu Horwatha.

Buda (niem: Ofen) 55000 mieszk., prawie wyłącznie niemców, siedlisko władz administracyjnych. Kościół farny (XIII w.), forteca odbudowana po zniszczeniu jej przez Węgrów w 1849 r. Pomnik Hentzi na placu tegoż nazwiska, 22 metry wysoki, wzniesiony ku pamięci wojowników Austryjackich poległych w czasie oblężenia cytadeli przez Węgrów. Zamek królewski zniszczony w czasie bombardowania w 1849 r. następnie odbudowany. Z góry *Blocksberg* (242 m.) piękny widok na oba miasta i dolinę Dunaju; u stóp jej tryskają z pomiędzy skał wapiennych, trzy źródła siarczane gorące (38°), używane do kąpieli w zakładzie Bruckbad. Prócz tego podobne kąpiele Raitzenbad, Kąpiele Cesarskie (Császar-Fördö) założone przez Turków, Warsztaty żeglugi parowej na Alt-Ofen, zwiedzać można za pozwoleniem.

B). Dunajem.

Statek parowy odpływa codziennie o $6\frac{1}{2}$ rano od **Kajsermühle**, na głównem korycie Dunaju, do którego podwożą małe parowce wychodzące z gmachu żeglugi parowej przy Franzensbrüke na kanale Dunaju, odchodzące o $6\frac{1}{2}$ rano. Droga do Peszta trwa 12 — 13 godzin, z powrotem zaś do Peszta $8\frac{1}{2}$ godzin. — Restauracya na pokładzie. Cena zaś 8,50 lub 8,60 guldenów.

W pół godziny po wyjeździe z Wiednia mijamy wyspę *Lobau*, największą z lesistych wysp, zakrywających przez długi czas lewy brzeg Dunaju, pamiętna pobytem Napoleona i części jego armii przed bitwą pod Wagram. — Na prawo, *Petronel* zamek hr. Traun. — Dalej na prawo, *Deutsch Altenburg*; z zamkiem i kąpielami siarczannemi. Na wzgórzu ładny gotycki kościół Ś-go Jana. — Po dwóch godzinach drogi spostrzegamy również na prawym brzegu **Hainburg**, 4000 m., cesarską fabrykę tytuniu, zatrudniającą 1000 robotników. Dalej *Presburg* (ob. wyżej). Krajobraz dotąd zajmujący od Presburga staje się jednostajnym; rzeka, o płaskich brzegach dzieli się na liczne koryta, poprzerzynane wydłużonemi wyspami jak Grosse i Kleine Schütt, pier. wsza 12, drugą 7 mil długą.

Dalej jeszcze na prawym brzegu *Gönyö*, skąd mały parochód przewozi podróżnych do **Raab**. (po węgiersku Györ) (hot: Lamm) 17000 m. w wielkiej w części bagnistej dolinie przy ujściu Raaby do Dunaju. Kolej żelazna do Wiednia i Neu Szöny.

Na pr. *Acc* w pewnej odległości od rzeki i opactwo Benedyktynów *St. Martinsberg*.

O godzinę drogi dalej **Komorno** (hot: Goldenes Fasst) 17000 m. silna twierdza przy ujściu Waagu do Dunaju, założona przez Macieja Korwina, w r. zaś 1805 wznowiona. *Komorno* grało ważną rolę w powstaniu 1848 i 9; w półgodziny potem spostrzegamy: *Nesmühl*, z wielkiemi winnicami, a za $1\frac{1}{2}$ godziny *Gran* (ob- A) — Rzeka płynie dalej pomiędzy wzgórzami natury porfirowej i wapiennej. Na lewo ujście rz. Eypel, na prawo zaś ruiny zamku *Wissegrad*, wspaniałej rezydencyi Macieja Korwina. Daléj na lewo obfity w winnice *Wielki Marosz*. — Odtąd brzegi zniżają się znowu, a rzeka zrobiwszy wielki łuk, tworzy *wyspę Ś-go Andrzeja*. Na lewym brzegu *Waitzen* (ob. A); na prawym brz. *Telky*.

Spostrzegamy już Blocksberg i cytadellę Budy, nie dosięgnąwszy jeszcze przedmieścia Budy *Alt-Ofen*, otoczonego winnicami; warsztaty żeglugi parowej. — Statek posuwa się wzdłuż wyspy Ś-tej Małgorzaty, pokrytej ogrodami i nareszcie spostrzegamy Peszt i Budę, połączone mostem wiszącym. W krótce też parochód zatrzymuje się na lewym brzegu w Peszcie.

Peszt (ob. wyżej A.).

Droga 19. Z PESZTU DO BASIASCH.

55 i pół mili. Drogą żelazną w 15 godzin za 19,98; 14,99; 9,99 guldenów.

11 mil. **Czegled.** 15000 mieszk. Kościół z dwiema wieżami. 13 mil. **Kara-Körös**, 16500 mieszk., leży pośrod bagien. 15 mil **Kecskemet**, 35000 m. Madziarów i Słowian, domy i ulice zupełnie przypominają wiejskie. Chów bydła.

25 mil. **Szegiedyn**, (węg. Szeged), 32000 m. na wyniosłości panującej nad rzeką Cissą (Theiss.) na prost ujścia do niej Maroszy. Kilka ładnych kościołów pozostałych z dawnych 60, najpiękniejsze z nich są: Kościół grecki, Katedra katolicka i kościół Franciszkanów, w którym można widzieć płaszcz Macieja Korwina, szyty perłami. Ratusz, z piękną wieżą; cytadella. Cissa w okolicach Szegiedynu jest jedną z najrybniejszych rzek Europy. Stawy obfitują w żółwie. Znaczny handel. Linija idzie dalej w tym samym kierunku (Połud. W.), aż dopiero po przebyciu stacyi Nagy-Kikinda, zwraca się ku wschodowi.

40 mil. **Temeszwar** (hot: Trompette, Krone, Löve) 12000 mieszk. twierdza nad rz. Bega, pośród okolicy bagnistej. Spotykamy tu kościół ewangelicki, Ś-ego Jerzego, przerobiony z meczetu, twierdzę Jana Huniada, zamienioną na arsenał. Temeszwar ma komunikacyją z Dunajem przez kanał Begi. Miasto przemysłowe i handlowe.

50 mil. **Versecz**, 16000 m. osłoniony szeregiem wzgórz, z których wierzchołków odkrywa się wspaniały widok. Piękny kościół grecki z dwiema wieżami. Kraj żyzny, głównemi płodami są: jedwab', wino, i ryż. 52½ **Jassenowa** Zostawiamy tu na lewo odnogę do Oravicza i Steunerdorf. Miasto przemysłowe, w okolicy górzystej i leśnej. Kopalnie węgla, miedzi, cynku, srebra, żelaza i ołowiu. Jest to jeden z najbogatszych europejskich okręgów górniczych. Linija wchodzi w dolinę Dunaju.

54 m. **Weiskirchen** 5000 mieszk. w pięknem położeniu, na pochyłości wzgórza okrytego winnicami.

55 mil. **Basiasch** przystań na Dunaju w połowie drogi od Belgradu do Orszowy.

Droga 20. Z PESZTU DO SEMLINA I BELGRADU.

Statek parowy. Odchodzi w poniedziałek, środę i sobotę. Cena 15,20; 9,26; 7,60 guldenów.

Poniżej Pesztu Dunaj wchodzi w obszerną płaszczyznę, ograniczoną z północy i wschodu Karpatami, z południa górami Serbii i Slawonii, i zawierającą koryta Dunaju i Cissy, i rozciągającą się aż do

Debreczyna, *Nagy-Waradinu* (Gros. Wardein) i *Temeszwaru*. — Ta piasczysta a nad brzegami niektórych rzek bagnista płaszczyzna, jest nader żyzna, ludność jej jednak zajmuje się tylko hodowlą ogromnych stad owiec. Spotykamy tu w pewnych odstępach, odosobnione siedziby, noszące nazwiska miast, lecz będące tylko wielkiemi wsiami, o domach drewnianych, pokrytych trzciną.

Na pr. brzegu *Földvor* 9000 m. wielki połów Jesiotrów. *Tolna*, starożytne miasto, 5000 m. zamek hr. Festetics; znaczne plantacye tytuniu. Na lewym zaś, *Baja* 14000 m:, Przerzuciwszy znowu wzrok na prawą stronę widzimy *Mohacz*, 8300 m. — Pod tém miastem Turcy pobili w r. 1526, armiję węgierską, prowadzoną przez Ludwika II. W *Fünfkirchen*, kopalnie węgla pośledniejszego gatunku. Pod *Manostorszeg* (brzeg pr.) zaczyna się kanał Franciszka łączący Dunaj z Cisą. Dalej po tejże stronie ujście Drawy, jednego z większych dopływów Dunaju. — *Zamek Erdödy* z ciężkiemi wieżycami panującemi nad okolicą. — Od tego miejsca prawy brzeg Dunaju staje się łańcuchem wzgórz. *Vukovar* 6000 m. przy ujściu rz. Vuka. *Szaringrad* a dalej nieco. *Illok*; zamki ks. Odeschalchi z pięknym widokiem na Dunaj i równinę węgierską. Tu odkryto świątynię rzymską. Wody Dunaju stają się coraz ciemniejszemi, wielka massa wody pokryta drobnemi falami, przedstawia widok bardzo wspaniały. Brzegi również zmieniają postać; prawy pokrywają wielkie lasy Slawonii, na lewym zaś spostzegamy łańcuch wzgórz *Fruskagora* biegnący wzdłuż rzeki i pokryty winnicami, z których pochodzi poszukiwane wino Karłowickie.

Brzeg prawy; **Peterwardein** (węg. Petervarad), twierdza znana w historyi wojen, pod którą ks. Eugienijusz odniósł w r. 1726 świetne nad Turkami zwycięstwo. Z pomiędzy potężnych wałów i murów obronnych widać kościół Ś-go Franciszka mieszczący wewnątrz grób Ś-go Jana Kapistrana. Na Dunaju most łyżwowy. Na lewym brzegu prawie na przeciwko leży **Neusatz**, 21000 m., miasto założone w r. 1700 przez Marją Teresę, zaludnione przeważnie rodzinami niemieckiemi zamieszkałemi w Belgradzie przed ustąpieniem tego miasta Turkom; położenie tego miasta nad Dunajem, w bliskości ujść Drawy, Cissy i Sawy, czyni je ważnym punktem handlowym. W okolicach stare szańce sięgające czasów rzymskich. Oba ostatnie miasta leżą na granicy dawnego pogranicza wojskowego. Opuszczając Petervarad, parowiec okrąża przylądek na którym stoi twierdza.

Dalej na pr. brzegu spostrzegamy **Karłowice** 5500 m. Miasto to posiada kościół katedralny, pałac arcybiskupów obrz. greckiego, jest to metropolija kościołów greckich w państwie Austro-Węgierskiem. Kaplica Pokoju, na miejscu, gdzie się odbywały konferencje wcelu zawarcia pokuju zwanego Karłowickim w r. 1699. Dalej na lewym brzegu *Slankament* na prost ujścia Cissy. Widać już dzwonnice *Semlina i minarety* **Belgradu.** Zarząd żeglugi parowej po rz. Cissie,

W 6 godzin po opuszczeniu Peterwaradu, parowiec staje w **Semlinie**, (hot: Löve, Brönhaus) 9200 m., ludności mieszanéj złożonéj z Niemców, Greków, Słowian, Żydów i Cyganów; ostatnie to miasto węgierskie na prawym brzegu Dunaju, leży przy ujściu Sawy. Dzielnica leżąca nad rzeką bardzo smutna i nędzna, zabudowana jest po większéj części chatkami pokrytemi trzciną. Na wzgórzu Cygańskiém (Zigönerberg), sterczą ruiny zamku Jana Hunijada; z góry tej piękny widok na Dunaj i naprzeciw leżący Belgrad. Miasto prowadzi znaczny handel.

Droga 21. Z BUDY DO ZAGRZEBIA (AGRAM).

47 mil. w 10 — 13 g. za 16,56; 12,42, 8,28 guldenów

Linija idzie w kierunku połud. zach., przerzynając kraj jednostajny.

9 mil **Stuhlweissenburg** (Szekes-Fegervar), 20000 m. nad rz. Czurgo, otoczone kanałami i bagnami, starożytna rezydencyja królów węgierskich, Katedra, groby zawierające szczątki licznych królów od 1083 do 1540 r. Krajobraz ożywia się w miarę zbliżania się do jeziora *Balaton* (Plattensee) jednego z największych i najpiękniejszych jezior europejskich; ma około 13 mil (104 kilometry) długości i $1^1/_2$ mili (12 k.) szerokości. Parowce obsługują jego brzegi bardzo żyzne i przedstawiające bardzo piękne krajobrazy. Na północno-zachodnim w bardzo pięknem położeniu leżą *Kąpiele Füredskie* bardzo uczęszczane przez Węgrów.

20 mil, *Boglar;* $29^1/_2$ *Kanisza*, 6000 m., pośród bagien. Odnoga drogi do Wiednia przez *Oëdenburg* i *Neustadt*. Dalej idą stacye: *Zäkeny*, *Kreutz*, *Verbercé* skąd 5 mil do *Zagrzebia*.

Zagrzeb' (Agram); (hotele: Adler, Kaiser von Oesterreich); 21000 mieszk. stolica Kroacyi, miasto główne komitatu t. n. i rezydencyja Bana Kroackiego, w żyznéj dolinie nad rz. Medvesak. Katedra przy zamku.

Odnoga drogi żelaznéj (7 mil) łączy Zagrzeb z *Carlstadt* (hot: Kaiser) (3000 m.), fortecą, w ostatnich czasach wznowioną. Druga odnoga na pd. w. prowadzi do *Sissek*.

Droga 22. Z WIEDNIA DO KANISZY I ZAGRZEBIA.

33 mile w 10 godz. za 9,54; 7,16; 4, 77guld., do Kaniszy, stąd zaś do Zagrzebia. 17 i pół mil. w 4 — 5 i pół godz. za 6,12: 4,59; 3,06 guldenów.

Z Wiednia do *Neustadt* (ob: dr. 23) mil. 6; dalej o 2 mile *Kotzeldorf*, niedaleko którego *Frohsdorf*, rezydencyja hr. Chambord.

Oedenburg (hot: König von Ungarn, Rose Hirsch) 18000 miesz.; Kaplica Ś-téj Rozalii, zamek Forchtenstein i Eisenstadt. O milę na zachód słone jezioro Neusiedlersee (węg. Fertő), bardzo zarybione, (5 mil dł. 2 szer.). Jezioro to jest nie głębokie. Na południe kończy się bagnami, zwanemi Hansag. **Steinamanger**, 4000 mieszk. katedra, pałac biskupi. Dalej *Sanct-Ivo*, *Zala Egerszeg*, i *Kanisza* (ob. dr. 21). i dalej do *Zagrzebia*, *Karsztatu* i *Sissek*.

Droga 23. Z WIEDNIA DO TRYJESTU.

78 i pół mil; poc. pośp. 15 1/6 g., zwycz. 23 g. za 28,26; 21,20; 14,13 guld.; Pociągiem pośpiesznym o 1/5 (20%) drożej.

Wyjechawszy z dworca mamy po prawéj stronie Las wiedeński (Wiener Wald) z lewej zaś arsenał i belweder; pociąg przesuwa się obok cmentarza w Meitzlendorf, a cokolwiek później obok *Spinnerin am Kreuz* pomnika wzniesionego w 1542 r. na górze Wienerberg, mija przekop 12 metr. głęboki w tej górze zrobiony na długości 1420 metrów.

2 mile. **Mödling** 2800 mieszk.; Kościół Ś-go Idziego z XIV w., i Ś-go Otmara z XV; kaplica bizantyńska. — Na lewo odnoga do *Laksenburga* (hot: Hoffmana, restauracyja Hartmana i przy dworcu), zamki, jeden zbudowany w XV w, drugi przez Maryją Teresę; wspaniały park, jeden z największych i najpiękniejszych w Europie (przewodnik 40 kr); w nim pomnik Franciszka II popiersie kolosalne Marchesi'ego, *Franzensburg*, zamek otoczony wodą, (ciekawe pamiątki historyczne, zbroje, obrazy i t. p.); na lewo *Brühl*, piękna dolina niezamknięta od Schönbrun, z pięknemi pałacami, willami i t. p.

Baden (hot: Stadt Wien, Hirsch, Grüner Baum, *Schwarzer Adler; Löwe; Restauracyja Passegera, Café Otto, Schimmer i inne.) 3000 mieszk. *zakład kąpielowy* (35°), kursaal, omnibus do pływania. Kościół Ś-go Stefana; ratusz (1815); statua Trójcy Ś-ej. (1714).—Piękny widok z *Calwarienberg* (10 min:); liczne i piękne przechadzki, najbardziej lubiona do Helenenthal. 4 mile *Vöslau*, zamek i park hr. Fries. Wody mineralne i kąpiele. O pół mili daléj *Löbersdorf* na prawo od tej wsi góra *Schneeberg* (2134 metry).

6 1/2 mil. **Neustadt** albo **Winerisch Neustadt** (hot: Hirsch, Ungariche Krone; Stadlers Gast und Speisehaus), 10800 mieszk. Miasto zupełnie przebudowane po pożarze w r. 1834, który oszczędził tylko 14 domów. Starożytny *pałac* książęcy, obecnie akademija wojskowa; *opactwo* (neukloster) *Cystersów*; *kościół* z 2 wieżami; na rynku; figura Matki boskiéj z 1678 r, otoczona w r. 1713 sześcioma innemi statuami. Naprzeciw Schneeberg'u widzimy góry Litawskie (*Leythagebirge*). — 8 1/2 mil. *Neunkirchen*, 2200 m. miasto prze-

mysłowe. — Na lewo zamek *Sebenstein* ze zbrojownią i pięknym widokiem.

10 mil. **Gloggnitz** (restauracyja przy dworcu) u stóp Semmeringu, na wyniosłości 422 metrów; ruiny zamku *Wartenstein*, na wysokości 250 m. względem okolicy. Tu się zaczyna droga Semmeringu (1853) pierwsza, która przerznęła Alpy. Od Gloggnitz przy wejściu do tunelu Semmeringu, najwyższego punktu drogi żelaznej, podnosi się droga o 452 metry na przestrzeni 3625 metr:. Pociąg mija *Płakenwald* i *Schlägl-mühl*, przesuwając się przez kilka potoków.

11½ mil. **Payerbach**, nad rz. Schwarzau, którą pociąg przebywa po krzywym wijadukcie na 13 arkadach. Tunele i wijadukty następują jeden po drugim. Za *Alfaltersbach* pociąg idzie ciągle pod górę aż do *Klam*, miasta z zamkiem ks. Liechtenstein, na stromej skale, niegdyś twierdza panująca nad Styryją. Pociąg przesuwa się przez tunel Klam, następnie po wijadukcie przez dolinę Jægersgraben a następnie Gamperl, Weinzettelwand i Weinzettelfeld, i przybywa do:

Breitenstein skąd piękny widok na przebytą pogiętą drogę przez Schneeberg. Dalej tunel i wijadukt *Krauselski*, tunel *Bolens* i wijadukty: *Kalte Rinne*, doliny *Adlitzgraben*, tunele Weberkogel (379 m.) i Wolfsberg (443 m.), wiadukt Kartnerkogel i tunel tegoż nazwiska oraz inne znakomite budowy, następują jedne po drugich prawie bez przerwy.

15 mil. Stacyja urządzona tu jest na wysokości 864 metrów, przy początku tunelu Semmering'skiego, którego długość wynosi 1428 metrów. Wierzchołek góry jest jeszcze o 114 st. po nad sklepieniem. Następnie pociąg przesuwa się jeszcze przez 4 mniejsze tunele.

Urządzenie przejazdu przez Semmering, należy do najwspanialszych dzieł umysłu ludzkiego. Trzeba tu było na 3 milowej odległości, licząc w linii prostej a 5⅜ mil ze zwrotami, podnieść drogę o 500 metrów; przez co pochyłość ramienia północnego wynosi 16 centim. na 1 metr; ramienia południowego 18 c. na 1 metr; największa zaś pochyłość 25 centim. Koszta budowy wyniosły około 15 milijonów guldenów. 17½ mil *Mürzzuschlag* (hot: Bränhaus, Elephant, restauracyja na dworcu) 1000 mieszk. nad rz. Mürz; u stóp Semmeringu od strony południowej. Zwiedzają tu fabryki żelazne.

23 mile: **Bruk** (hot: Eisenbangasthof, Adler, Mitterbräu) 2300 mieszk. przy zbiegu rzek Mürz i Muhr. Ruiny zamku książęcego.

Omnibus odchodzi stąd dwa razy dziennie (za 50 kr. za kurs dwumilowy) do **Leoben** (hotele: Adlera i Mohra) 2500 mieszk, nad rz. Muhr; dyrekcyja zakładów górniczych Styryjskich; kopalnie węgla kamiennego, fabryka wyrobów żelaznych. Tu się odbywały preliminaryja do pokoju w Campo-Formio, podpisane tu 7 Kwietnia 1797 r., przez generała Bonapartego i arcyksięcia Karola.

27 1/2 *Peggau*, kopalnie ołowiu i srebra. O dwie mile na zachód pod m. *Schenkel* (143 metrów wynieś:) pociąg przebywa Muhr.

30 mil. *Hradec* (Gratz).

Hradec, (Gratz).

Hotele: Na *prawym* brzegu Muhru blizko mostu wiszącego, 15 m. od dworca: Elephant; Goldnes Ross; Florian; Goldner Löwe, Drei Raben. Na *lewym* brzegu (środek miasta); Erzherzog Johann, z dobrą restauracyją; Kaiser Krone i Ungarische Krone uważane za porządne 2-go rzędne hotele; Stadt Triest na przedmieściu Jahomini.

Kawiarnie: Europa, Nordstern, Mercur, Schuster, Spieler. Na brzégu Muhru blizko mostu wiszącego Meran.

Dorożki. Kurs od dworca do miasta 63, dwukonną 70 kr. Na 1/2 godziny: dwukonne: 52 kr. całą godzinę 1 guld. 5 kr. Jednokonne na 1/2 godz. 42 kr., na godzinę 70 kr.

Hradec (Gratz), 70000 m. nad rz Muhr, wyniesione na 337 m. nad poziom morza, stolica Styryi, uniwersytet, składa się z właściwego miasta i licznych przedmieść.

Kościoły: *Katedralny Ś-go Idziego* (1450). *Mauzoleum Ferdynanda II,* w stylu włoskim, mieszczące groby jego samego i rodziny; *Minorytów* (XV w) na przedmieściu Muhrvorstadt; *kościół parafialny* z obrazem Tintoretti'ego. — *Zamek Cesarski; Ratusz* (1807); *Pałac Stanów* (1557); *teatr* (1823); na placu Franciszka, ozdobionym pomnikiem Franciszka I, dłuta Marchesi'ego. *Johanneum*, zakład ufundowany w r. 1811 przez arcyksięcia Jana, w celu pobudzania rozwoju nauk i sztuk; *Muzeum historyi naturalnéj* (otwarte w czwartki od 10 do 12, w niedzielę od 11 do 1 godz., dla obcych zaś codziennie lecz za opłatą 70 kr.); *Ogród botaniczny*, z pomnikiem mineraloga Mohsa; *biblijoteka* z 53000 tomów złożona.—*Galeryja obrazów* (otwarta w niedzielę od 11 — 1 godz., w powszednie zaś dnie za opłatą 50 kr.) obrazy Kranacha, Tintoretti'ego, Palmy starszego, Bassana, Tycyjana i in. — *Cztery mosty* z których dwa wiszące na rzece Muhr. — Piękny widek ze *Schlossbergu*, góry przewyższającej miasto o 130 metrów i pokrytej piękną zielenią drzew. Na Schlossbergu znajduje się pomnik generała Weldena, ruiny zamku, bardzo zniszczone w 1809 r. Gratz jest miejscem urodzenia sławnego oryjentalisty Hammera.

Wyjeżdżając z Hradca zostawiamy na prawo odnogę kolei do *Köflach.* — *Począwszy* od Hradca, okolica przybiera pozór krajów połu-

dniowych. — 36 mil. *Spielfeld* zamek ozdobiony półksiężycem. O milę dalej *zamek Brunsee*, letnia rezydencyja księżnéj Berry. Odchodzą stąd powozy i omnibusy do *Gleichenberga* (od 4 do 6 godz.), bardzo licznie nawiedzanych kąpieli. Pociąg opuszcza tu dolinę Muhru i wchodzi w okolicę górzystą. Tunel długi na 652 metry. — Wijadukt o 64 arkadach.

38½ mil. **Marburg** (hot: Stadt Wien, Stadt Meran), 6000 mieszk., nad Drawą, drugie miasto w Styryi po Hradcu. *Zamek* z XVII wieku, obrazy Brenguel'a, d'Enfer, Veronese'a, Teniersa i inn.

41 mil. **Pragerhof**, za którym przesuwa się pociąg przez dwa tunele. *Pölttschach.* u stóp góry Botsch, 1000 metr. wysokiéj; znów piękne widoki. O 4 godziny drogi od Pöltschach leży *Rohitsch* znane kąpiele i wody mineralne, zwiedzane corocznie przez licznych chorych, Liczba gości dochodzi zawsze do 3000, liczba zaś rozsyłanych po świecie butelek wód tutejszych dosięga 2000000 rocznie. Cena mieszkań i potraw jest ściśle oznaczona przez delegacyją krajową. Język niemiecki znika tu, a występuje narzecze słowackie. Pociąg przebywa Drawę po wijadukcie, — obok ruiny Plakensteinu. Linija przerzyna kraj poprzerzynany wązkiemi dolinami i górami lesistemi, u podnóża których uprawiają wina i kukurydzę. Wkrótce zaś spostrzegamy żyzną i doskonale uprawną dolinę otoczoną Alpami Karyntyjskiemi.

52 mile. **Cilli** (hot: Krone; rostauracya na dworcu) znaczne miasto, którego mury obfitują w pomniki rzymskie, płaskorzeźby i t. p. Ruiny zamku Obereilli. 54 m. *Markt-Tüffer*, odbudowane po pożarze w 1840 r, ruiny zamku. 55 mil. **Römerbad**, zaakłd kąpielowy licznie nawiedzany, wody mineralne gorące 36°, znane Rzymianom. Szczątki pomników rzymskich.—Pociąg przebywa rz. Sann. *Steinbrück* przy ujściu Sannu do Sawy..

Ze *Steinbrück* wychodzi odnoga drogi do *Zagrzebia* (Agram). (10 mil, w 3 godz. za 3,60; 2,70; 1,80 guld.). Stacyje: Lichtenwald, Reichenburg, Videm, Rann Zapresić i Zagrzeb'.

Zostawiając po lewej stronie odnogę do Zagrzebia posuwamy się dalej doliną Sawy.

59 mil. **Laibach** (Lublana) (hot: Stadt Wien, Elephant restauracya na dworcu), 20000 mieszk., główne miasto Krainy, nad rz. Lublaną, na rozległej płaszczyznie okolonej amfiteatrem gór. *Zamek* zamieniony na więzienie, na wzgórzu, piękny widok na *Terglou, Loibl*, i góry Kraińskie. Katedra z kopułą, liczne freski, Muzeum płodów różnych krajów. Lublaną jest pamiętna kongresem w 1821 r. Pociąg przebywa *Laibacher Moos* po nasypie 2340 metr. długim i Lublanę. Pod *Franzdorfem* przejeżdżamy po wijadukcie długim na 585 metr., wys 40 metr. o 25 arkadach.

64 mile. **Loitsch** (hot: Post lub Stadt Triest.). Nie więcej

jak 3 milę na północ *Idryja* (hot: Adler) 5000 m., na spodzie doliny otoczonej lesistemi górami. Kopalnie rtęci, odkryte w 1197 r., dostarczającéj jéj corocznie 3000 centnarów a 500 centnarów cynobru; na zwiedzenie kopalni potrzeba 3 dni. Schodzi się do niej po 800 schodach wykutych w skale; kopalnia zatrudnia 600 robotników.

Postójna (Adelsberg) (hot: Krone, Eisenbahn) 1500 m., po nad miastem góruje zamek, uległy w r. 1689 pożarowi od piorunu.

Groty w Postójnéj (wejście 70 kr. od osoby, każdy przewodnik 80 kr. wraz z oświetleniem zwyczajnem: 3 przewodników na 1 do 3 osób, 4 na 7 osób; do zwiedzenia groty potrzeba 3—4 godzin.) sławna swemi stalaktytami. Z niej (groty Poik) wychodzi rzeka Poik płynąca z początku pod ziemią. Pomiędzy częściowemi grotami, najciekawsze są: *Dom, Calvarienberg, korab' Noego*, na 2150 metr. od wejścia. W Poniedziałek Zielonych świątek obchodzą tu uroczysość zwyczajową, wejście w tenczas jest dozwolone, to też przeszło 1000 osób na nią się zgromadza. W *Grocie czarnej* (o godzinę drogi na Pn. Z. od Postójnej), nazywanej także *grotą Magdaleny* znajduje się szkielet, tak zwanego *Proteus Anguineus*, szczególnego zwierzęcia podobnego do ryb i do gadów. O 10 mil na południe *Fiume* (Rieka), do którego obecnie buduje się droga żelazna, 10000 mieszkańców, nad odnogą Quarnero, przy ujściu rz. Fiumara do m. Adryjatyckiego. Od *Postójnej* (Adelsbergu) następuje okolica górzysta i nieurodzajna nazywana po niem. *Karst*, włosku *Carso*, po słowiańsku zaś *Gabrék*, jest to wyżyna poprzerzynana głębokiemi bruzdami od spadających na nią potoków i owiewana wciąż przez gwałtowny wiatr Pn. Wschodni, zwany *Bora*. Pociąg przebywa ją, przesuwając się przez 6 tunelów.

76 mil **Nabresina** skąd wychodzi droga na Udine do Wenecyi. Dolinę noszącą nazwę tej stacyi pociąg przebywa po wijadukcie 600 metr. długim o 42 arkadach, wysokich na 20 do 24 metrów. Po wyjściu pociągu z głębokiego przekopu wykutego w skale, spostrzegamy się nagle nad samém morzem; przebiegamy po nad wodociągiem Aurezyńskim, prowadzącym wodę do Tryjestu, i jedziemy dalej nad morzem przesuwając się przez koryta licznych potoków.

77 mil. **Grignano**, ostatnia stacya przed Tryjestem. Na przylądku *Punta Grignano* wznosi się *zamek Miramar*, dawniejsza rezydencyja nieszczęśliwego cesarza meksykańskiego Maksymilijana. Dalej okrążając podstawę góry Optschina, przebywamy dolinę Barola po wijadukcie długim na 360 metr. z 20 arkad złożonym, a następnie przebywszy jeszcze 2 tunele i kryty wijadukt 180 metr. długi, zatrzymujemy się w *Tryjeście* (omnibusy ze stacyi do hotelów).

Tryjest.

Hotele: *Hôtel de la ville numer 1 1/2 guld:; z kawiarnią i czytelnią; Locanda Grande, Europejski, najbliżej dworca, godny zwrócenia nań uwagi; Aquila Nera, dobra restauracya; Hôtel de France, Albergo, Daniel (Eliseo), Via San Nicolo, blisko giełdy, restauracyja.

Kawiarnie Hôtel de la ville (ob. wyżej), Degli Specchi; Al vecchio Tommaso, Stella Polare, Café Adriatico; Europa Felice; Caffé Fabris, Caffé Ferrari.

Piwiarnie i restauracyje. w niektórych hotelach, oraz Alla Borsa Vecchia, Zum Tiroler (Wastel); Monte verde, Scala d'oro, Cervo d'oro, i Sotto il Monte, obok teatru filodramatycznego; Alte i Neue Bierhalle, Birraria Nuova, wszystkie z ogrodami, w lecie często muzyka.

Dorożki: z dworca do miasta; jednokon: 60, dwukonna 150 krajcarów; odwrotnie do dworca 40 kr. i 1 guld.; za każdą większą paczkę 10 kr. Inne kursa: kwadrans, jednok: 30, dwukon: 45 kr.; 1/2 god. 50 lub 80 kr., 3/4 godz: 75 kr. lub 1 guld. 10 kr., godzina 1 guld. lub 1 g. 40 kr. Każdy następny kwadrans 20 lub 30 kr. Pakunki 15 kr. W nocy o 5 kr. na kwadrans więcej.

Omnibusy od dworca do wszystkich hotelów, w dzień 20, w nocy 30 kr. od osoby. *Kolej konna* w budowie.

Posłańcy miejscy: 15 kr. za ciężar do 100 f.

Statki parowe, towarzystwa austr. Lloyda do Muggia i Capo d'Istrya wiele razy dziennie; do Wenecyi 3 razy na tydzień; do Pola podobnież; do Grecyi, Konstatynopola i dalej na wschód raz w tydzień. Do Aleksandryi co sobotę.

Teatry: Teatro grande; Teatro Mauroner; zbudowany w amfiteatr. (opery włoskie, komedyje i jeźdzcy sztuczni naprzemian); Teatro filodramatiko (przedstawienia w języku franc. i niemieckim); Armonia, dramaty i opery.

Tryjest, 100,000 mieszk:, nad morzem Adryjatyckiem, w położeniu niezdrowém. Napotykamy tu mieszaninę wszelkich ras, wszystkich ludów świata; słyszymy na około siebie wszelkie języki europejskie. Tryjest dzieli się na stare miasto, nad którém góruje zamek; o ulicach tak wązkich, iż prawie niepodobna po nich jeździć, i nowe miasto, dzielnicę dobrze zabudowaną, pomiędzy morzem i starém miastem. *Katedra S-go Justa* (Catedrale San Giusto) pomnik średniowieczny z napisami i kolumnami rzymskiemi, oraz starożytnemi mozajkami. *Kościół S-go Antonieyo* (Sant' Antonio) zbudowany w 1830 r. Kościół

Grecki (1782); *Santa Maria del Smarso*, bardzo starożytny. *Santa Maria Maggiore* (Jezuicki), freski malarza Santi.

Ratusz na Piazza Grande; arkada, zwana *Loggia*, łączy dwie części tego gmachu. Na placu przed ratuszem stoi pomnik Karola VI i fontanna, której figury alegoryczne przedstawiają części świata, rzeki, handel, miasto Tryjest i t. p. Na placu giełdy znajdują się dawna *Giełda* i *Tergesteo*, wielki gmach czworokątny, wystawiony w 1840 r. zajmowany przez biuro i czytelnię Lloyda; giełda zbiera się tu między 11 a 1, na tymże placu pomnik Cesarza Leopolda I. — Za Tergesteo, na przeciw Pałacu rządowego, zbudowanego przez Maryją Teresę 1764 r, spostrzegamy *Teatro Grande*, wzniesiony w r. 1800 podług planu budowniczego Selva. — Godne są jeszcze uwagi w nowem mieście: *Molo San Carlo* (tama Ś-go Karola) przy której znaleść można statki do przejażdżek w porcie i po morzu: *Molo Santa Teresa* z latarnią morską 34 metry wysoką, wzniesiosą w 1833 r. *Canale Grande*, z mostem zwanym *Ponte Rosso*, *Lazzaretto nuovo* za miastem, mogący pomieścić 70 okrętów i 4000 ludzi. Na tarasie przed katedrą, grób Józefa Fouché, sławnego ministra policyi za Napoleona I, Księcia Otranto, wspaniały widok z tego tarasu na miasto i morze. — *Muzeum Winkelmanna* (opłata 30 soldów) zbiór numizmatów i rękopismów, (Winkelmann został zamordowany w Tryjeście w 1768 r). — *Pałac biskupów; Szkoła marynarki* i *biblijoteka miejska; Piękny arsenał Lloyda* (Arsenale del Lloyda austrico) wzniesiony w 1853 r. *Teatr Mauroner.* — Tryjest posiada jeszcze *ogród botaniczny* i *muzeum zoologiczne*. Główniejsze miejsca przechadzek są: *Aquedotto* wiodące do ogrodu Rosetti i *Boschetto*. Niedaleko od Tryjestu leży, wspominany już wyżej, (przy stacyi Grignano) zamek *Miramar*. Tryjest jest portem wolno handlowym; jest to największy z portów austryjackich. Jedną z głównych przyczyn świetnego stanu tego portu jest *Lloyd austryjacki*, towarzystwo ubezpieczeń i żeglugi, utrzymujące stałą komunikacyją między Tryjestem i portami Wschodu, posiadające wielką liczbę statków i wydające swoje dzienniki i przeglądy.

24. Z TRYJESTU DO VILLACH.

Droga żelazna do Görz (Goryca) 7 i pół mil, w 3 i pół g. za 2,70; 2,03; 1,35 g z Gorycy do Villach 4 razy na tydzień pocztą w 20 godz. za 9 guld. Kolej na Predill Pass w budowie.

Z Tryjestu przez Grignano do Nabrezina (ob. dr. 23 odwr.). Tu zostawiamy na prawo drogę do Laibach i Wiednia, i jadąc dalej spostrzegamy po lewéj stronie *Duino* ze starym zamkiem ks. Hohenlohe.

Pod S. Gioranni ukazuje się na nowo z pod ziemi rz. *Timavo* (starożytny Timavus), która w górnym biegu pod nazwiskiem *Rieka*, ginie pod S. Canzlan w grotach Karst. Tym sposobem przebyw-

szy pod ziemią przestrzeń pięciomilową, wychodzi ze skały by wkrótce oddać swe wody morzu Adryjatyckiemu. Od stacyi *Monfalcone* (Leone d'oro), droga żelazna oddala się od morza *Adryjatyckiego*.

O kilka mil od Monfalcone leży *Aquileą*, jedno z największych miast prowincyjonalnych starożytnego państwa Rzymskiego, naówczas bardzo silna warownia na Pn. W. granicy Włoch. Za Oktawijana Augusta który tu bardzo często przebywał liczyła Aquilea 100000 m. było to miasto bardzo handlowne, w r. 452 po dzielnej obronie zburzone zostało przez Atyllę. Dziś jest to wieś z 500 mieszk. *Katedra* z XI w., muzeum starożytności.

Droga przebiega Karst w kierunku Pn. Z., a przy stacyi *Sagrada* i *Gradisca* przybiera kierunek Pn. W.

Goryca (Gorizia, Görz) (hotele: Drei Kronen; Stadt Triest; *Goldner Engel, nie drogi) nad rz. Isonzo, w prześlicznem położeniu, 10000 m. Siedziba Arcybiskupa; warta widzenia Katedra. Ruiny zamku hr. Görz, w części zajęte na więzienie. Tu zmarł w 1836 r. Karol X król Francuzki. Słynne są owoce osmarzane tu w cukrze.

Droga bita wiedzie stąd po dolinie rz. Isonzo do Villach (ob. dr. 25).

25. Z MARBURGA DO VILLACH.

22 mile; droga żelazna: w 6 i pół godz. za 7,92; 5,94; 3,96 guld.

Zostawiając na prawo drogę do Wiednia, na lewo zaś do Tryjestu posuwamy się ku zachodowi, przez okolicę, zwracającą na siebie uwagę bogactwem mieszkańców i wzorowém gospodarstwem. Minąwszy stacyje: *Unter-Drauburg* i *Bleiburg*, przybywamy do *Klagenfurtu* (Celowiec) 17 mil od Marburga (hot: Moser's, Poste, Sandwirth, *Europa, *Kaiser von Oesterreich). 15500 mieszkańców, miasto główne Krainy, nad rz. Glan, połączoną kanałem z jez. Wörther-See. Zniszczone przez Francuzów w r. 1809 fortyfikacyje, zamienione są obecnie w miejsce przechadzki.

Pałac Stanów (Landhaus) z XIV w.: *Pałac biskupi* na przedmieściu Völkermarkt, zbiory obrazów, minerałów, i t. p., ogród publiczny. *Katedra*. Piękny widok na okolicę z wieży kościoła S-go Idziego, 94 metry wysokiej. Na głównym placu *fontanna* ozdobiona gruppą bronzową: „Herkules i Hydra", pomnik Maryi Teresy. Na Fürstenplatz obelisk wzniesiony na pamiątkę pokoju Presburgskiego, Największa w Niemczech fabryka blejwasu.

Linia okrąża jezioro Klagenfurckie albo *Wörthersee*, po którém krążą statki parowe. Droga przebiega kraj bardzo piękny. *Welden am See* (hot: *Stadt Triest). Linia bieży piękną doliną Drawy.

Villach (hot: *Post, Elephaut przy dworcu) 5000 mieszkańców, starożytne miasto nad Drawą, znaczny przemysł i handel u stóp gór Dobratsch, w obszernéj i żyznéj łukowato wyciągniętéj dolinie, powstałéj z połączenia dolin rz. Gail i Drawy,. Gotycki kościół farny z XV w. Góry *Dobratsch* albo *Alpyvilachskie* dostarczają cudnych widoków na okolicę. O 3 godziny drogi na zachód *Bleiberg* z największemi w Austryi kopalniami ołowiu.

Droga bita (dyliżanse w poniedziałki i piątki) prowadzi z **Kizlach** do Salzburga przez *Spital* (Hot. Post) nad Drawą, piękny zamek książąt Porzia, niedaleko na wsch. wielkie jezioro *Millstadt*; i do *Rastadt* (hot. Post) miasta starożytnego, ufortyfikowanego, leżącego niedaleko doliny alpejskiéj Flachau, z licznemi hutami żelaznemi.

26. Z WIEDNIA DO INSBRUKU.

87 i pół mil w 26 do 30 g. za 31,52; 23,63; 15,75 guldenów.

Z Wiednia do Bruck ob. dr. 23. Z Bruck dalej koleją południową. *Leoben* (Hot. *Mohr, Adler) nad Murem, najznaczniejsze miasto wyższéj Styryi, 3000 m., siedziba Naczelnika Styryjskich zakładów górniczych. Tu się odbywały układy przedwstępne przed zawarciem pokoju w Campo-Formio 1797 r. Dwa dworce dróg żelaznych Południowej i Rudolfa na przeciwnych końcach miasta. Dalej koleją Rudolfa.

Judenburg (hot. *Post, *Restauracyja przy dworcu), miasto starożytne, w średnich wiekach było ważnym punktem dla handlu z Włochami i Wschodem, po pożarze w 1841 prawie zupełnie przebudowane. Żydzi mieli tu w XV wieku własnego sędziego miejskiego, lecz w końcu tegoż wieku zostali wydaleni.

Daléj idą stacyje *Talheim*, *S. Georgen;* potem *Unzmarkt*, naprzeciw którego na lewym brzegu rz. Mur ruiny zamku Frauenburg. Okolica stąd do Friesach staje się coraz piękniejszą; wiele starych zamków. Od stacyi *Scheifling* droga opuszcza dolinę Muru i bardzo powoli wznosi się w górę idąc między rzekami Murem i Drawą do stacyi *Schauerfeld*. Potém obniża się znowu aż do stacyi *Neumarkt* blizko któréj leżą kąpiele mineralne „*in der Einöde*". Zamek *Dürrenheim* według podania niegdyś więzienie Ryszarda Lwie Serce na granicy Styryi i Krainy.

Stacyja **Friesach**, (hot. Post) starożytne miasto w większéj i urodzajnéj dolinie, Gotycki kościół farny z XV w. Za miastem na górze *Petersberg*, zamek *Lavant;* po przeciwnej zaś stronie ruiny zamku *Wirgilsburg*.

St. Hirt o pół godziny drogi na południe stąd przy zbiegu rzek: Feistritz i Gurk, leży *Pöckstein* albo *Zwischenwasser*, letnia rezydencyja biskupa z Gurk. Znaczne kopalnie żelaza. Dalej st. *Treibach;* od stacyi *Launsdorf* mała odnoga drogi do *Mösel.*

St. Veit (hot. *Stern, Markofer) nad rz. Glanem, aż do roku 1519 rezydencyja książąt Krainy i główne miasto. Na rynku prawdopodobnie z czasów rzymskich, 9 metr. wysoka ozdoba do wodociągu z białego marmuru, wykopana z ziemi. Ratusz ma godne uwagi płaskorzeźby. St. Veit jest głównym składem na całą Karyntyją rudy żelaznéj, która stąd wysyła się do Włoch.

W okolicach wiele starych zamków, gniazd szlachty tutejszéj, z których najgodniejszy uwagi *Hohen-Osterwitz*, rodziny *Kherenhüllerów*, na wysokiéj skale, z murem obronnym opatrzonym wieżami, kaplicą obfitującą w pomniki i piękną zbrojownią.

Od St. **Veit** idzie odnoga do **Klagenfurtu**, przebywana w 40 minut, za 90; 68; 45 krajcarów, przebiegająca okolicę również b. obfitującą w zabytki starożytności.

Dalej od St. **Veit** do **Villach**, droga przebiega piękną dolinę Glanu. Stacyje: *Glanek* i *Feldkirchen* słynne jarmarkami. Za stacyją *Ossiach* droga przebiega na brzeg południowy znacznego jeziora tegoż nazwiska, wylewającego swe wody do Drawy.

Villach (ob. dr. 25), punkt z biegu drogi z Marburga.

Dalej *Spital* (hot. Post) z pięknym zamkiem książąt: Porzia, znaczny handel (ob. dr. 25).

Sachsenburg, miasto handlowe, z ruinami zamku. Okolice obfitują w kuźnice żelazne. Dalej stacyja *Nickolsdorf*, pierwsza wioska Tyrolska. **Lienz** (hotele: *Goldnes Rössl; Post; Weisses Lamm; Sonne; Adler, Rose) pierwsze napotkane na téj drodze miasto Tyrolu, w cudném położeniu, niedaleko od ujścia do Drawy, trzy razy potężniejszego od niej Iselu. Góry dolomitowe. *Toblach* najwyższy punkt tej drogi wzniesiony na 1204 metry.

Niederndorf. (*Post, *Adler), o godzinę drogi stąd u stóp Durrensteinu kąpiele mineralne *Maistadt.* **Bruneck** (*Post; *Stern, Sonne) w pysznem położeniu.

Franzensfeste, silna forteca w dosyć znacznej od dworca odległości. Tu droga rozdwaja się i jedna gałąź prowadzi do Botzen, Trydentu i Werony, druga na Innsbruck do Monachijum (ob. dr. — w kierunku odwrotnym.

Innsbruck. (**hotele**: Oesterreichischer hof; *Goldne Sonne; *Hôtel de l'Europe; *Goldner Adler: Hirsch; Stadt München; drogorzędny Goldner Stern, na lewym brzegu

Innu.—**Kawiarnie**: Kramm; Grabhofer; Katzung i na Dworcu) 16500 mieszk. przy ujściu rz. Sill do Innu, wśród doliny otoczonéj górami wznoszącemi się od 2000 do 2600 metr. nad poziom morza. Innsbruck dzieli się na Nowe miasto (Neustadt) i stare (Altstadt). **Kościoły**: Franciszkanów albo Hofkirche, zbudowany w połowie XVI w. w stylu odrodzenia, według wskazówek, zawartych w testamencie Maksymilijana I Cesarza, którego wspaniały grobowiec znajduje się na środku głównéj nawy. Nagrobek ten otoczony jest 28 kolosalnemi statuami bronzowemi, a w czterech rogach figurami allegorycznemi; na szczycie zaś sarkofagu znajduje się posąg bramowy Cesarza, według pomysłu Ludwika del Duca; płaskorzeźby marmurowe po bokach nagrobku będące wykonał Aleks. Colin z Mechelu. Za opłatą 35 kr., zakrystyan pokazuje *kaplicę srebrną*, z posągiem srebrnym Matki Boskiéj i płaskorzeźbami z takiegoż kruszcu; grób Arcyksięcia Ferdynanda i jego żony († 1595 r.) z kolorowego marmuru, z płaskorzeźbami A. Colin'a z Mechelu i grób Andrzeja Hofera i pomnik Tyrolczyków poległych za ojczyznę. W tej świątyni w r. 1651 Krystyna Szwedzka uroczyście przeszła na religiją katolicką. *Kościół Farny Ś-go Jakóba* z r. 1717, z obrazem Madonny Czanacha i cennemi freskami. *Kościół Jezuitów, Kapucynów* z godnemi uwagi obrazami i nagrobkami i kilka innych.

Zamek Cesarski (Burg) zbudowany w 1770 r., przed którym na pięknym placu stoi posąg Leopolda V na koniu. *Teatr*. Dom pod *złotym dachem* (Goldenes Dach) pokryty blachą miedzianą grubą złoconą, w stylu nowszym gotyckim, zamek książęcy zbudowany przez ks. Fryderyka „mit der leeren Tasche“ (z próżną kieszenią), dzisiaj jest własnością prywatną. *Uniwersytet*. — *Ratusz*, z którego wieży wspaniały odkrywa się widok. — *Poczta*, dawniej pałac książąt Turn i Taxis.— *Muzeum* (Ferdinandeum) otwarte codziennie z wyjątkiem niedzieli za opłatą 35 kr.), będące zbiorem obrazów głównie szkoły flamandzkiéj i holenderskiéj, starożytności, rzeźb, rzadkich pamiątek historycznych Tyrolu, i t. p. Prócz tego zwracają na się uwagę: *statua Ś-ej Anny* na Neustadt i *Brama tryjumfalna*, wzniesiona w 1765 r., na cześć Maryi Teresy i Franciszka I-go.

W dzień targowy Innsbruck przedstawia obraz bardzo ciekawy z powodu malowniczości i rozmaitości ubiorów różnoplemiennéj ludności podówczas miasto napełniającéj.

Okolice. Bardzo malownicze położenie Innsbrucku otoczyło go wieloma bardzo pięknemi miejscowościami, jako to: *Mühlau*, na lewym brzegu Innu, z pięknym zamkiem rodziny Sternbachów, i zakładem hydroterapeutycznym; *Weiersburg*, zamek ze zbiorem obrazów Holbeina, Czanacha, Rubensa i innych; *Witten*, przedmieście Innsbrucku, kościół i opactwo z IX w.; zamek *Amras* albo *Ambras* z XIII w., przepełniony starożytnościami rzymskiemi i różnemi pamiątkami;

najcenniejsza część tych zbiorów została przeniesiona w r. 1806 do Wiednia, gdzie istnieje pod nazwą Ambraser Sammlung w muzeum belwederskiém; *Isel*, z górą *Iselberg*, 764 metry wysoką, miejsce krwawych walk w 1800 r.; *Patscher Kofel*, wyniesiony na 2200 metrów nad poziom morza z nader pięknym widokiem na okolicę.

Droga 27. Z KUFSTEINU DO TRYDENTU I WERONY.

47 mil w 11 i pół— 14 godzin.; pociąg pośp. za 20,21; 15,04 guld.; zwyczajnym za 16,92; 12,69; 8,46 guldenów.

Kufstein na granicy Bawaryi i Tyrolu, (hot: Post, *Auracher Bräw), nad miastem panuje twierdza **Josephburg**, niezdobyta z powodu położenia na skale; jedyna forteca pozostała w rękach Bawaryi w r. 1809; w bardzo malowniczém położeniu. Linija przebiega okolice bardzo obfitujące w huty do topienia metalów; szczególniej wiele takich zakładów znajduje się blizko Brixlegg i Jenbach.

6 mil. **Schwaz** (hot. Post) nad Innem, 5000 mieszkań. miasto to było złupione i zrabowane przez Bawarów w r. 1809; ma *kościół farny*, z pięknym frontem, z dobremi obrazami i pomnikami. W okolicach kopalnie srebra, miedzi i żelaza.

9 mil. **Hall** (hot: Bär, Bränhaus) 5000 mieszk., nad Innem, u stóp góry Salzberg (1537 metrów), z pod któréj dobywają rocznie do 200000 centnarów soli. Na zwiedzenie kopalni potrzeba 3 — 4 godzin. Kościół parafijalny, na cmentarzu którego pomnik Speckbachera, jednego z przywódców powstania Tyrolskiego.

10 mil. **Insbruck** (ob. dr. 26).

Okolica przez którą przebiega linija, zwana *Brenner*, jest pod względem krajobrazów najmniéj zajmującą z okolic alpejskich, lecz jest to wąwóz przez który najpierw ustaloną została droga, możliwa do przebycia powozem w ciągu całego roku. Droga żelazna prowadzi obecnie z Innsbrucku, obok opactwa *Wiltan* przez tunel 664 metry długi na wskroś góry *Isel*, następnie przechodzi na prawy brzeg rz. Sill; do miasta Patsch przebiega 7 tunelów, przebywa ciasny wąwóz rz. *Rutzbach*, wypływającéj z doliny Stubaythal. Dolina ta staje się coraz dziksza, to też budowa drogi żelaznéj wymagała pokonania największych trudności, linija w śmiałych zakrętach okrąża góry, przebywa 2 razy rz. rz. Sill i do Matrey, przebywa 4 tunele.

12½ mil. **Matrey** (hotele: Stern, *Krone, Weisse Rose), w pobliżu zamek *Trautson* ks. Anersperga, z bogatym zbiorem starożytności Rzymskich. Droga idzie dalej po linii dosyć prostéj, lecz po znacznéj pochyłości i znowu dwa razy przerzyna rz. Sill. — **Steinach** ½ mili za Matrey (hot: Post; Steinbock) odbudowane po pożarze w r. 1853; kościół z trzema ołtarzami, pędzla tu urodzonego Knollera († 1804) profesora w Medyjolanie.

Pod Stafflach droga zwraca się dosyć nagłym łukiem ku dolinie *Schmirnerthal*, przy wejściu do której widać już otwór tunelu, po przeciwnéj jéj stronie wysoko się poczynającego, który następnie przebyć musi, przebywszy cudną wioskę S. Jodok, przebiega jeszcze jeden tunel zanim dojdzie wspomnianego wyżéj, a przebiegłszy potém głęboki wąwóz rz. Sill, i obok pięknego, pełnego pstrągów jeziora *Brennersee* dochodzi do stacyi *Brenner*, ze starym domem pocztowym, wioski na wyżynie tegoż nazwiska, leżącegu na dziale wodnym mórz Adryjatyckiego i Czarnego. Widok ograniczony otaczającemi ją górami. Droga idzie daléj wzdłuż rz. *Eisack* dopływu Adygi, przechodzi dalej tunel 742 metry długi, a przebywszy 3 milową przestrzeń z której wciąż piękny widok na lodniki otaczające Pflerschthal, dobiega stacyi.

Sterzing, (hot. *Post, Nagele albo Krone; Adler; *Rose) bardzo czyste miąsteczko, wzbogacane przemysłem górniczym, z ładnemi starożytnemi budowlami i przykrytemi chodnikami, leży na obszernéj wyżynie bagnistéj zwanéj Sterzinger Moos albo Oberes Wipptohal. Z kościoła Kapucynów najpiękniejszy widok na lodniki Stubaythal i góry Jaufen (2194 metry). Po Sterzing do Franzensfeste dolina rz. Eisack jest dziko-malownicza. Po bokach zamki średniowieczne z lewéj strony *Sprechenstein* z prawéj zaś *Reifenstein*. Droga wchodzi potém w wąwóz, w którym leży austeryja i dom pocztowy w *Mittewald*, pamiętnem porażką Francuzów przez Tyrolczyków w r. 1809. Pod *Oberau* korpus Lefebore'a wziął do niewoli 550 Sasów, skąd wąwóz ten dotąd nosi nazwę *Sachseklemme*.

Wyjście z wąwozu zostało od r. 1833 do 1838 silnie obwarowane, co dało początek twierdzy *Franzensfeste* (dr. 26) skąd wychodzi droga żelazna do Villach. Roślinność zaczyna zdradzać florę południową.

22 mil. **Brixen**, po włosku *Bressanone* (hot. *Elephant, obok poczty; *Sonne, Goldenes Kreuz; Restauracyja w dworcu), przy zbiegu rzek *Eisack* i *Rienz*, stolica dyjecezyi; natura włoska lecz mieszkańcy niemcy. *Katedra* i kilka innych kościołów z XVIII w., z obrazami tyrolskich malarzów; pałac biskupi; wyższe gimnazyjum, gabinet historyi naturalnéj.

Klausen, włoskie *Chiusa*, (hot. Gans, Roessel) z bogatym klasztorem Kapucynów, ciekawy skarbiec i klasztorem Benedyktynów *Seben*, na wyniosłej skale. Droga okrąża skały porfirowe; na wyniosłościach wszędzie żyzne wyżyny z licznemi wioskami.

Atswang, (hot. *Post), piękny obraz w kościele. Na prawo Finsterthal, gdzie spostrzegamy piramidy naturalne ze skał porfirowych.

27 mil. **Bozen**, włoskie *Bolzano*, (hot. *Kaiserkrone, Mondschein; *Goldne Traube; *Schwarzer Adler; Erzherzog

Heinrich; Goldener Engel; Sonne; *Badl. za miastem) 10000 mieszk. w średnich wiekach było ważnym punktem dla handlu Wenecyi z Północą, i do dziś pozostało najhandlowniejszém miastem Tyrolu; jest punktem zbiegu dróg niemieckich, szwajcarskich i włoskich. Pod Bozen łączą się rzeki Talfer i Eisach. Dolina zwana Bozener Boden, jest jedném z najpiękniejszych miejsc w Tyrolu; z mostu na rz. Talfer wspaniały widok na okolicę, klimat łagodny, w lecie wielkie upały. Gotycki *kościół parafijalny*, z piękną wieżą, front przyozdobiony dwoma lwami z czerwonego marmuru. Za wielkim ołtarzem grób Arcyksięcia Rainera († 1853) cmentarz otoczony arkadami. Z góry *Calvarienberg* piękny widok na miasto i okolicę. Piękne ogrody Arcyksięcia Henryka, hrabiego Sarthein i innych.

z Bazen do Meran ob. dr. 28.

o $1^1/_2$ godz. drogi na Pd. W. od Bozen, *St. Isidor*, w ładném położeniu z niewielkim zakładem kąpielowym żelazno-siarczanym; wspaniałe widoki.

Dalej 34 mile. **Trydent** (Trient, Trento), (hot. Europa, Corona) 14000 mieszk. wyniesiony na 223 metry po nad poziom Adygi. Widok malowniczy. Katedra z XI w. Kościół *Saula Maria Maggiore*, w którym się odbywał sławny sobór (1545—1563). W okolicy znaczna produkcyja wina i jedwabiu.

$37^1/_2$ mil. **Roveredo** (hot. Corona, Cavalletto) (11000 m.) zamek na skale. Miasto prowadzi znaczny handel winem i jedwabiem; o pół mili dalej *Mori*, za którém o 2 mile Ala (4000 m.) i *Avio* na granicy włoskiéj. Dalej *Villafranca* i *Werona* (ob. . . .)

Droga 28. Z BOZEN DO MERAN.

3 i pół mil. Dyliżans 3 razy dziennie (tam i napowrót). Droga trwa 2 i pół godz. za opłatą 1 guld. 39 kr.

Omnibus (Stellwagen) 8 razy dziennie (i z powrotem) w 4 godz. za 80 kr. i 1 guld. 5 kr. W lecie dogodniéj jest jeździć jednokonnym powozikiem (6 guld.). Kto może powinien tę drogę odbyć pieszo, przez Terlan, Andrian, Nals, Tisens, Unter i Oberlana, co zajmie około 8-u godzin, najdogodniéj jest iść po południu dla chłodu.

Droga idzie na Pn. Z. Gries z kościołem Augustyjanów, ozdobionym freskami Kudlera, uchodzącym za jeden z najpiękniejszych w Tyrolu. Pasmo gór dolomitowych, nad któremi wznosi się Rosengarten (3158 metr.). Zamek *Maultasche* na skale.

1 i pół mili. *Vilpian* (Villa plana), piękna kaskada. Wkraczamy w żyzną dolinę Adygi, osłonioną z pr. strony wysokiemi górami porfirowemi z lewej zaś *wzgórzami dolomitowemi*.

Meran (hot. Post albo Erzherzog Johann; *Graf von Meran; Erzherzog Reiner;—We Wrześniu podczas kuracyi winogronowej hotele te są często przepełnione, wtenczas trzeba się udać do Rössl, Engel, Sonne, Krone, Kreuz i innych, lub też jednego z licznych pensyjonatów) 4400 mieszk., dawna stolica Tyrolu; klimat łagodny, wielkie upały w lecie. Meran jest odwiedzany na wiosnę i w jesieni przez licznych chorych, leczących się serwatką i winogronami. Kościół parafijalny z XIV w., odnowiony w 1845 r. z obrazami Knollera. Z mostu przez Passyer, piękny widok na okoliczne zamki zamieszkałe lub w ruinach leżące. Na górze Küchelberg *zamek Tyrol* (opłata 25 kr.) z pięknym dokoła widokiem.

Droga 29. Z WIEDNIA DO SALZBURGA.

41 i pół mil. w 8 i pół do 12 godz. za 14,94; 11,21; 7,47 guldenów.

Kto wraca napowrót tą drogą powinien od Linz do Wiednia popłynąć statkiem parowym, by nie stracić najpiękniejszych widoków, która trwa 8—9 godz. za opłatą 7 guld. lub 4 g. 70 kr.

Dworzec przy Mariahilfer Linie. W westibulu statua marmurowa Cesarzowej Elzbiety, Hausa Gassera, ustawiona w 1860 r. wkrótce po wyjeździe ukazuje się na lewo *Schönbrunn*, zamek letni cesarski, o pół godz. drogi od Mariahilfer Linie, zaczęty przez Macieja Korwina, jako zameczek myśliwski, dokończony zaś przez Maryją Teresę w r. 1775 (ob. Schönbrunn przy opisie Wiednia).

Penzing, 4000 mieszk., kościół z pięknemi pomnikami. Miasteczko to połączone jest mostem z *Hietzing* miejscem pobytu b. króla Hanowerskiego. W pobliżu stacyi *Hütteldorf* widać wiele pięknych willi i restauracyj. Dalej pociąg mija *Mariabrunn*, z pięknym kościołem, na odpusty do którego zbierają się liczne tłumy pielgrzymów; w klasztorze zbudowanym w r. 1693 przez Ferdynanda III mieści się od r. 1813 szkoła leśnictwa. Stacya *Weidlingau* z zamkiem ks. Dietrichstein.

St. Purkesdorf. Koléj oddala się tu od dawnéj drogi bitéj, i odsuwając się na lewo wchodzi na wyżyny Lasu Wiedeńskiego. Od *Presbaum* droga przerzyna piękną choć dziką okolicę do St. *Rekawinkel*. Dalej do *Neuleugbach* okolica również piękna; pociąg przebywa na téj przestrzeni dwa tunele.

8 mil. **Sanct-Poelten** (hot. Kaiserin von Oesterreich), Löve, Hirsch, Krebs) 5000 m. nad rz. Traisen; stolica dyjeceszyi. Za *St. Poelten* pociąg znowu przebywa tunel, a następnie dosięga stacyi *Melk* (*hot.* Lamm, Ochs), najpiękniejsze miejsce na całéj dro-

dze, sławne opactwo Benedyktynów zbudowane w XVIII w., biblijoteka, wspaniały kościół.

14 i pół mil. st. *Kemmelbach*, do której pociąg dostaje się po przebyciu rz. Melk, po prawéj stronie widać Dunaj, po lewéj zaś Alpy styryjskie. Dalej mijamy *Persenbeug*, a niedaleko st. *Krumm-Nussbaum* przesuwamy się obok na pr. nad Dunajem leżącego kościoła *Maria Taferl*, celu pobożnych pielgrzymek. Dalej przebywamy rz. Ips, poczem stajemy przy st. *Amstetten*, 2000 m., pamiętnéj bitwą Francuzów z Rosyjanami w 1805 r.

19 mil. **Sanct Peter** po za którém stacyje: *Haag* i *St. Valentin*, stąd idzie odnoga kolei żelaznéj do *Steyer* i *Hall* wód mineralnych jodowych i dalej do Bruck. Następnie pociąg przebywszy *Enns* rzekę odgraniczającą Wyższą i Niższą Austryją, staje w m. *Enns*, (hot. Adler; Krone), 3000 mieszk., którego fortyfikacyje zbudowane zostały, według podania, za okup dany przez Ryszarda Lwie Serce dla wyswobodzenia się z niewoli. W pobliżu zamek *Ennseck* ks. Auersberga. *Kleinmünchen*; przed dojściem do téj stacyi droga przebywa rz. Traun, pod *Ebelsberg*, pamiętném krwawą bitwą Francuzów pod dowództwem Masseny z Austryjakami, a następnie przybywa do 24 m. **Linz** (hot. An der Donau; *Erzherzog Carl; Goldener Adler; *Rother Krebs; Lamm; Bayrischer Hof;— w mieście **Loere*; *Stadt Francfurt; *Kanone) 2700 mieszk., forteca nad Dunajem, stolica dyjecezyi. Most 534 metry długi na Dunaju. *Katedra* wzniesiona w r. 1670; *kościół parafijalny* z XIII w., *kościół Kapucynów* z grobem hr. Montecucueli. *Zamek* zamieniony na koszary; *Landes Museum*, złożone ze zbioru numizmatów, broni i różnych pamiątek.

W okolicach miasta zasługują na uwagę: *Wieża w Freinberg* (kobiety nie są na nią puszczane) z bardzo pięknym widokiem; dalej *Jägermeier*, *Pöstlingberg*, z pięknym widokiem na okolicę;—*Kościół S-éj Magdaleny*, cel pobożnych pielgrzymek, również piękne widoki.

Wels, (hot. Adler) 4500 mieszk., zamek ks. Auersperga, kościół protestancki w stylu gotyckim, kościół parafijalny z VIII w. Odnoga drogi do Passau. O 3 mile na Pd. W. leży sławne opactwo *Kremsmünster*, z biblijoteką, obserwatoryjum i gabinetem historyi naturalnéj.

Za Wels droga wchodzi w okolicę lesistą, lasy te ciągną się z małemi przerwami aż do Lambach. Pod miastem Lambach wychodzi na lewo odnoga do Gmünclen. Miasteczko *Lambach* (hot. Rössl) nad rz. Traun, z opactwem benedyktynów, posiadającém biblijotekę złożoną z 23000 tomów, oraz zbioru rycin i rękopismów. Na przeciwnéj stronie rzeki o 15 min. drogi, po przeciwnéj stronie rzeki stoi śród lasu kościół poświęcony S-éj Trójcy, zbudowany w trójkąt, *z trzema wieżami*, 3-ma oknami, słowem wszędzie prze-

bija liczba trzy, bo nawet posadzka ułożona jest z trójkolorowego marmuru.

O milę od stacyi *Schwanenstadt*, rz. Traun tworzy wodospad, a jeszcze bliżej leży *Wolfsegg* z zakładem kąpielowym.

33 mile *Vöcklabruck* (hot. Forstingers Bräu und Gasshof; Mohr, Post) przyjemne miasteczko nad rz. Ager, ze staremi bramami opatrzonemi w wieże i starożytnemi fortyfikacyjami.

35 mil. *Frankenmarkt*, przed którym pod Vöcklamarkt pociąg wstępuje w dolinę rz. Wöckla. Następnie przybywamy do stacyi *Strasswalchen*, przy której droga okrąża jezioro *Zellersee*. Potém następuje Neumarkt, następnie Seekirchen, pod którém droga okrąża Wallersee. Dalej kościół *Maria Plain*, skąd już wkrótce pociąg staje w pięknym dworcu Salzburgskim.

Salzburg. Hotele: Hotel de l'Europe, naprzeciw dworca; Oesterreichischer Hof na pr. brzegu Salzbachu; Hotel Nelbock, tańszy od poprzednich, obok tak zwany pensyjonat; Erzherzog Carl, *Goldenes Schiff. — 2-o rzędne *Goldene Krone: *Mohr; Hirsch, Mödlhammerbräu, Horn; Raith; *Gablerbräu, *Traube; *Regenbogen; *Tiger; wszystkie z restauracyjami. Pensyjonat Junga, blizko dworca.

Kawiarnie: Tomaselli, wiele gazet; Lobmayer; Wiesenberger; Baldauf; Wahl i Grabner.

Dorożki: na kwadrans, 1-o konna 20, 2-u konna 30 krajc.; pół dnia 2 g. 80 kr. albo 4 g. 20 kr.; za cały dzień 5 albo 7 g. Istnieje też taksa za kursa do okolic Salzburga. *Posługacze* (najmowani także za przewodników dla obcych) 5 kr. za kwadrans. *Omnibusy* kursujące w okolice mają także stałą taksę.

Salzburg, starożytne Juvavum, 18500 mieszk., położone we wspaniałéj górskiéj okolicy, na dwóch brzegach rzeki Salzach, połączonych mostem drewnianym; miejsce urodzenia Mozarta. Miasto to odznacza się szczególniéj malowniczém położeniem. *Katedrę* zbudowana w stylu włoskim z białego marmuru przez Santino Solari, według planu Scamozzi; posiada 6 organów; pomniki byłych książąt arcybiskupów i kilka obrazów. *Kościół opactwa S-go Piotra* z grobem założyciela S-go Ruperta. Opactwo posiada biblijotekę z 40000 tomów i 600 inkunabułów; ciekawe archiwa, gabinet historyi naturalnéj, różne zbiory i skarbiec. Cmentarz S-go Piotra wart zwiedzenia, mieści w sobie kilka kaplic, między pomnikami zasługuje na uwagę nagrobek Lanckorońskiej († 1839) dłuta Schwanthalera. Na tym cmentarzu spoczywa także muzyk Mich. Haydn. *Kościół Franciszkanów*, wzniesiony w 1460 r., z wysoką wieżą. Rezydencya Arcybiskupa, *założona w r. 1110* przez Arcybiskupa Konrada, była ciągle powię-

kszana i ozdabiana przez jego następców. Niektóre sale ozdobione są obrazami Altemonta i freskami Rottmayra. Do placu *Residenzplatz* ozdobionego piękną fontanną zwaną Hofbrunnen, dotyka plac Mozarta, na którym w r. 1842, wzniesiono pomnik bronzowy temu mistrzowi, według projektu Schwanthalera. Mozart urodził się w istniejącym dziś jeszcze domu pod Nr. 225 przy Getreide Gasse. *Pałac zimowy* biskupów, gmach obszerny, wzniesiony w 1592 r. mieszczący w sobie portrety wszystkich biskupów tutejszych. *Neubau*, budynek o 4-ch frontach, wybudowany w 1588 r.: przy którym znajduje się odwach z wieżą słynną z muzyki dzwonowéj rozlegającéj się o 7, 11 i 6 godzinach; w nim mieści się także nieustająca wystawa obrazów. *Letnia Szkoła Jazdy* (Sommer Reitschule) jest jednym z ciekawych gmachów Salzburga; jest to amfiteatr z 3-ma rzędami ławek wykuty w skalistéj górze Mönehberg; wejście wszystkim dozwolone. W górze Mönehberg wykuto jeszcze w r. 1758 przejście zwane Neuthor albo Felsenthor albo jeszcze Sigismundsthor, z powodu wykucia jej za panowania arcybiskupa Zygmunta, nad zsekularyzowaném w r. 1803, małém państwem kościelném Salzburskiém. Brama ta czyli tunel ma 128 metr. długości, 16 wysokości, a prawie 7 szerokości, jedno z jej wejść ozdobione jest kolosalną statuą Ś-go Zygmunta, dłuta Hagenauera. Warte są nadto zwiedzenia: *Ratusz, ticeum* posiadające biblijotekę z 36000 tomów złożoną; *muzeum miejskie* (otwarte codziennie od 10 — 12 i 2 — 4 g., wejście za opłatą 12 kr.) zawierające zbiory: starożytności, tworów przyrody i t. d.; klasztor żeński na górze *Nonnberg*, założony przez siostrzenicę Ś-go Ruperta, mający piękne malowidła na oknach; *Mariensäule* t. j. figura Matki Boskiej na Domplatz; —Oraz po drugiej stronie rz. Salzach: — *dom* zwany: Zur Traube;— *teatr*;—pałac *Mirabell*, dawny pałac arcybiskupów, odbudowany w r. 1819 po pożarze zaszłym poprzedniego roku, z pięknemi ogrodami. Schody z 250 stopni na górę *Capuzinerberg*, na której znajduje się klasztor kapucynów.— *Rosenegger*, wzgórze, będące ulubioném miejscem przechadzki mieszkańców Salzburga. Z Wierzchołka góry *Mönehberg*, na który wiodą schody o 283 stopniach, nasycić się można pięknym widokiem na okolicę. Góra *Schlossberg* będąca dalszym ciągiem poprzedniéj, uwieńczona jest fortecą *Hohen Salzburg*, założoną w XI w. na miejscu dawnéj warowni rzymskiéj (wejście 20 kr.).

Okolice: *Aigen* zamek i park ks. Schwarzenberga (dorożka 1-o konna 150 kr., 2-o konna 240 kr. tam i na powrót), idąc pieszo lepiej wziąć przewodnika (40 kr.), stąd można iść na *Gaisberg*, z którego wierzchołka wzniesionego na 2150 metr. widać Alpy. — *Maria Plain* (dor. 220 kr. albo 3 g. t. i n.) stąd do *Heilbrunnen* (omnibusem 10 kr.) z zamkiem zbudowanym w r. 1613 przez Arcybiskupa ks. Hohenems, z pięknym parkiem, wodospadami, teatrem wykutym w skale i t. p.—*Leopoldskrone* (tuż za przedmieściem Nonnthal) zamek króla bawarskiego. — *Untersberg* albo *Wundersberg* (o 2 dni drogi pieszej)

słynna w Niemczech z legendy o zawartym w niéj grodzie gdzie Fryderyk Barbarossa oczekuje zmartwychwstania. W bagnach u podstawy téj groty urządzono kąpiele błotne; szczyt téj góry zowie się *Berchtesgadner-Thron.*

Droga 30. Z LAMBACH DO ISCHL; SALZ-KAMMERGUT.

Z Lambach do Gmünden koleją żelazną. 4 mile w 1 i pół lub 1 trzy czwartej godz. za 1,44; 1,08; lub 0,72 guldenów.

Z Gmünden do Ischl statkiem parowym 1 guld. 5 kr. pocztą 90 kr.—Bardzo też jest przyjemnie pojechać z Lambach do Ischel najętemi końmi (w 3 g. za 5—6 guld.). Z Wiednia do Gmünden dr. żel. kosztuje poc. pośp. 17,14; 13,74 guld.; zwyczajnym zaś 14,69; 11,63; 8,02 guld. Można zaś nabyć w Wiedniu bilety wprost do Ischl, ważne w ciągu dni czterech pomiędzy Gmünden i Ischl.

Ze stacyi **Lambach** (ob. dr. 29) po przejechaniu 2 mil, przybywamy do stacyi **Traunfall**, o 15 minut drogi od któréj następuje rzeczywiście *spadek* czyli *wodospad* rz. Traun, piękny gdy rzeka ma dosyć wody. Opłaciwszy 70 kr. można zażądać zamknięcia szluzy, aby widzieć następnie znaczniejszą masę wody, przedzierającą się przez zapory.

4 mile. **Gmünden** (hotele: *Bellevue, *Goldenes Schiff; *Goldener Brunen, *Goldene Sonne, *Goldener Hirsch, *Stadt Gmünden i t. d.). Powozy z Gmünden do spadku rz. Traun płacą się po 4 guld.— Gmünden, miasto główne okolicy zwanéj Salz-Kammergut (Dobra solne koronne) dosyć przemysłowe, 6000 mieszk., nad jeziorem Traunsee. Posiada kąpiele w wodzie słonéj, zakład hydroterapeutyczny. Z *Kalwaryi* (o 15 min. ku Pn. Z.) bardzo piękny widok.

Jezioro *Tranusee*, długie na 11700 metr. szerokie na 2900 metr. jest najpiękniejszém z jezior Austryjackich, jego strome brzegi i czarnawa woda w stronie południowej (Ebensee) nadaje mu pozór poważny i dziki; gdy przeciwnie w stronie Gmünden wygląda bardzo wdzięcznie i rozkosznie. Na około jeziora sterczą wysokie góry, jak *Traunstein*, wznosząca się na 1730 metr. i bardzo nieprzystępna. Widok z jéj wierzchołka nie da się porównać z widokiem innych gór Salz-Kammergutu. Statek parowy z Gmünden do Ebensee przez jezioro Traunsee kosztuje 1 guld. Na jeziorze napotykamy *Zamek Ort*, połączony z brzegiem jego, mostem 130 metr. długim; po str. zachodniej stary *kościół Altmünster* i *zamek Ebensweyer.*

6 mil. **Ebensee** (*Post) 2300 mieszk. wraz z *Langbath* leżącém po przeciwnéj stronie rz. Traun. Warzelnie soli z solanki sprowadzanéj z Ischl i Hallstadt. — Z Ebensee można zrobić wycieczkę na *Krana-*

bits, attel, (górę 1731 metr. wysoką; trud czterogodzinnéj podróży wynagradza się sowicie pięknym z niéj widokiem.

Omnibus schodzący się ze statkiem parowym, zawozi we 2 godz. z Langbath — Ebensee do Ischl.

8 mil (od Wiednia 38) **Ischl** (hotele: *Kaiserin Elisabeth, *Hotel Bauer, *Post, Victoria Hotel; Kreuz, Erzherzog Franz Karl. — 2-o rzędne. *Stern, *Krone, *Bayrischer Hof: mieszkania z meblami do najęcia w wielu domach prywatnych) 3000 mieszk., przy zbiegu rzek Ischl i Traun, w samym środku Salzkammerguta. Kąpiele tutejsze są bardzo licznie nawiedzane przez Wiedeńczyków, a szczególniéj przez arystokracyją austryjacką. Wody słone, używane przeważnie do kąpieli (1 guld. za każdą kąpiel), kąpiele w wodzie słodkiéj i szlamie; kuracyja serwatką. W Ischl znajduje się bardzo wiele wspaniałych will, pomiędzy któremi i cesarska. Naturalna piękność doliny podniesiona jest wieloma sztucznemi upiększeniami, mniéj lub więcéj szczęśliwie dobranemi, lecz zawsze ułatwiającemi przechadzkę używającym kąpieli. *Kościół parafijalny* z dobremi obrazkami Kupelwiesera. Bardzo wielka sala *Trinkhalle; Kasyno* z czytelnią.

Przechadzki: do nowego *Cottage*, za willą Cesarską; do *Kalwaryi*, *Ahornbühl*, i do ruin zamku *Wildenstein*, do *Trenkelbach* i do młyna *Kettenbach*. — Liczne *wycieczki* w okolicę (ob. niżéj). — Droga bita prowadzi z Ischl do Salzburga (7 mil) w 7 g. za 4 guld. 6 kr.

Salz-Kammergut, nazywany także czasem Szwajcaryją austryjacką, graniczy od Wsch. i Pd. ze Styryją, od Zach. z Salzburgiem, liczy 17500 mieszk. na 12 mil kwadratowych powierzchni. Zraszają go piękne rzeki Traun, Ischl i inne, wraz z jeziorami Traunsee, Halstadtersee, Sanct-Wolfgangersee (ob. niżéj), bardzo pięknie położonemi i obficie zarybionemi.—Dobywanie i wywarzanie soli; fabrykacyja séra i hodowla bydła są głównemi sposobami zarobkowania mieszkańców téj pięknéj okolicy. — Do zwiedzenia Salz-Kammergutu potrzeba 4-ch dni, można jednak pośpiesznie go obejrzéć w ciągu 2-ch dni. Wskażemy tu tylko główniejsze punkta wycieczek.

Salzberg (Ischler Salzberg) góra 1030 metr. wysoka, posiada znaczne pokłady soli, zasługujące na zwiedzenie szczególniéj podczas oświetlenia, co w porze kuracyi wodnéj ma miejsce raz w tydzień.

Hallstadt (Hotele: *Seeauer, do którego teraz i *Post należy; *Grüne Baum), u stóp Salzbergu i na zachodnim brzegu jeziora Hallstadtersee, długiego na 8000, szerokiego na 2000 głębokiego zaś na 200 metr. Woda tego jeziora bardzo ciemna sprawia niemiłe wrażenie, z gór otaczających je dokoła główne są Dachstein i Thornstein, z których wierzchołków (jako téż i Saarstein, 2250 m.) można się nasycić cudownemi widokami.

Jeziora Gosau, Zwieselberg i Traunwand, bywają także celem bardzo miłych wycieczek. *Sanct-Wolfgang* (*Grömmer pod *białym koniem*; *zum Kortisen; *Hirsch*) nad jeziorem tegoż nazwiska, wraz z niedaleko się wznoszącą górą *Schafberg* (1819 metr., dla wejścia na nią potrzeba $3^1/_2$ godziny) dają najpiękniejsze z całych Niemiec widoki. Warto także zwiedzić miasteczko St. Gilgen (hot. Post) i górę tegoż nazwiska.

Aussee (hot: Post. *Sonne, *Blaue Traube, Jos: Hackl, *Joh. Stüger i inne) 1500 mieszk. nad rz. Traun. Wielkie pokłady soli, z których dobywają jéj dziennie do 500 centnarów. Kąpiele solankowe, kuracyja serwatką. Godne zwiedzenia: góra *Dressenstein*, jeziora *Alt-Aussee, Grundlsee, Töplitzsee* i *Kammersee*.

Droga 31. Z SALZBURGA DO GASTEIN.

15 mil. Dyliżans (9 guld. 75 kr.) od 1 Czerwca do 15 Września 2 razy dziennie, w innéj porze 2 razy na tydzień, kurs 13 i pół godz.

Koléj do Hallein, daléj do Werfen i Rasztadtu projektowana.

Zaraz z Salzburga droga zwraca się ku Pd., idąc po lewym brzegu Salzy, a po pr. rz. Berchtesgaden, przechodząc koło *zamku Hellbrun*.— 2 mile. **Hallein** (hot: Post, Sonne, Aubäck, *Soolbade-Anstalt) starożytne miasteczko słynne pokładami soli, któréj tu dobywają do 500000 centnarów rocznie. Kopalnie soli wykute są w górze *Dürnberg*, wznoszącéj się tuż pod miastem. Dla zwiedzenia kopalni (przewodn. 50 kr.) potrzeba pozwolenia zarządu.

4 mile. **Golling.** (*Post), w którego okolicach zwiedzają pospolicie wodospad rz. Schwarzbach i wąwóz *Oefen*, którym płynie rz. *Salzach*. Droga idzie na *Pass-Lueg*, pamiętne bitwą w 1809 roku, za tém miastem most Aschau. Godne widzenia: ujście Blühbach do Salzach i cesarskie kuźnice *Blahhaus*. Na południe zamek Hohen-Werfen.

$6^1/_3$ mil. **Werfen** (hot: Post) 1500 mieszk., skąd wychodzi droga do Klagenfurtu na Radstadt.

$8^1/_2$ mil. **Sanct-Johann** (Post; Rossian, oberża), wspaniały widok na dolinę rz. Salzach i na *góry Jodłowe* (Tännengebirge) sięgające 2426 metr.

$10^1/_2$ mil. **Lend.** (Hôt: Straubinger) zakłady przetapiania złota i srebra z kopalni w *Böckstein*. — Przebywamy okolicę nawiedzaną przez lawiny, dla tego téż przejazd na wiosnę jest tu niebezpieczny, daléj wąwóz *Klam-Pass*, z małemi resztkami istniejących tu niegdyś, a zburzonych przez lawiny, fortyfikacyj.

$13^1/_2$ mil. **Hof-Gastein** (hot: Moser, Phönix, Kreus, Blaue *Traube, Schwarzer Adler*) główne miasto doliny, wyniesione na

842 mieszk. Tutejsze kopalnie złota i srebra, niegdyś obfite, wyczerpane są już prawie zupełnie. O dawném bogactwie świadczą tylko domy z bogatemi ozdobami z XVI w.; na rynku popiersie Cesarza Franciszka I, założyciela kąpieli Hof-Gastein; zakład kąpielowy otrzymujący wodę z Wildbad za pomocą kanału długiego na 6 kilometrów. Góra *Gamskahrkogl* o 3 wierzchołkach 2466 metr.). Na wejście na wierzchołek potrzeba $4^1/_2$ godz., przewodnik jest zbyteczny.

15 mil. **Wildbad-Gastein** (hotele: *Straubinger, *Gruber, Mitterwirth, Obere i Untere Krämer, Grabenwirth, *Hirsch); podczas pory kąpielowéj, trzeba przed przybyciem najmować mieszkanie. *Kąpiele mineralne gorące* (29 do 37) z kilkoma zakładami kąpielowemi, bardzo uczęszczane. Zarówno tu przyciągają gości zbawienne wody, jak piękność samego miejsca i okolic. Z wycieczek najulubieńsze są do *Böckstein* (oberża) wioska wyniesiona na 1121 metrów nad poziom morza i do *Nasfeld*, dolinki, otoczonéj wysokiemi górami.

Droga 32. Z WIEDNIA DO PARYŻA.

Przez Monachijum, Stuttgart, Karlsruhe i Strasburg.

Z Wiednia do Köhl 118 i 0,7 mil, z Köhl do Paryża 522 kilogr. Koleją żelazną w 36 godzin (obacz dr.)

BAWARYJA, WIRTEMBERG I BADEN.

Droga 33. Z WIEDNIA DO MONACHIJUM.

A). przez *Salzburg.*

Z Wiednia do Wels 28 i pół mil za 10,26; 7,70; 5,13 guld. wal. austr.
Z Wels do Salzburga 13 mil za 4,68; 3,51; 2,34 guld. wal. austr.
Z Salzburga do Monachijum 21 mila za 6 g. 18 kr.; 4 g. 12 kr.; 2 g. 48 kr. baw.

Z Wiednia do Salzburga (ob. dr. 29), dalej zaś *Freilassing* (1 mila); komora Bawarska (od Wiednia 42½ mile). 44 mile: *Teisendorf* z ruinami zamku *Raschenberg.*

46½ mil **Traunstein** (hot: *Hirsch; *Post; Weisses Bräuhaus); piękne miasto, odbudowane po pożarze w r. 1851; warzelnie soli z wody dostarczanéj z Reichenhall. W Traunstein jest nader przyjemny pobyt w lecie. *Wycieczki:* na Hochberg, z pięknym widokiem na Alpy i Chiemsee; na Staus, do źródeł rz. Traun; do Adelhalzen, dosyć uczęszczanego zakładu kąpielowego.

50½ mil. **Prien** (*Hôtel Chiemsee na dworcu; *Kronprinz; *Huber).

O 20 minut od téj stacyi **Stock** w zatoce *jeziora Chiemsee*, najpiękniejszego w Bawaryi (3 mile długości 2 szerokości, 11 mil obwodu); na tém jeziorze podróżni zwiédzają pospolicie wyspy: *Herrenwörth* z dawnym klasztorem Benedyktynów, dziś *zamkiem Hunolstein*; *Frauenwörth*, z klasztorem kobiecym i porządną oberżą, w osadzie rybackiéj, nawiedzaną często przez artystów. — Jezioro otoczone jest górami wznoszącemi się średnio do 2000 metrów, pomiędzy któremi znajduje się wiele pięknych miejscowości. — Droga bieży po południowym brzegu jeziora.

53½ mil **Rosenheim** (hot: *Greiderer; *König Otto; Alte-Post; Restauracyja na dworcu) piękne miasteczko, mające 3000 miesz. przy ujściu rz: Mangfall do Innu; *zamek* śród pięknego parku; warzelnie soli i kąpiele, do których wodę sprowadzają z Reichenchall (7 m). Pociąg idzie piękną doliną rzeki Mangfall, aż do *Aibling*, posiadającego piękny zamek.

58½ mil. **Holzkirchen.** Przy tej stacyi mijamy wychodzącą na lewo drogę do *Tegernsee* (2½ mil) (hot: Guggemoos, *Greider, *Steinmetz, *Scheurer, oraz wiele prywatnych mieszkań) na brzegu pięknego jeziora tegoż nazwiska otoczonego wzgórzami i górami. Miasteczko to obfituje w piękne okolice: posiada pałac królewski przerobiony z dawnego opactwa przez Maksymilijana I, i kościół z pięknemi freskami. Za stacyją Sauerlach pociąg przechodzi przes most na rz. Isar, a następnie przebiegłszy jednostajną okolicę przez stacyje: *Deisenhoffen*, *Grosshesselohe* z pięknym zamkiem niegdyś Marszałka Droner d'Erlon, i *Mittersendling*, staje w Monachijum. — (ob. dr. B).

B). przez *Wels, Neumarkt, Simbach.*

40 i pół mil z Wiednia do Simbach za 14,58; 10,94; 7,29 guld. wal. austr.
17 mil z Simbach do Monachijum za 5 g. 6 kr.; 3 g. 24 kr.; 2 g. 18 kr. Ps. Niem.

z Wels przez stacyje *Neumarkt*, *Prom-Haag*, *Ried*, *Braunau* (hot: Palm, Ente, Post) starożytne miasteczko z pomnikiem księgarza Palma, rozstrzelanego tu w r. 1806 na rozkaz Napoleona I za rozszerzanie broszury: „Deutschland in seiner tiefsten Niedrigung"; — dalej **Simbach**, pierwsza stacyja w Bawaryi (restauracyja na dworcu) nad rz. Inn, naprzeciw Braunau; rewizyja pakunków przez straż celną austryjacką przy przejeździe od strony Monachijum.

45½ mil. *Mühldorf.* (hot: Post) miasteczko przemysłowe nad rz. Inn 2000 mieszk.

47 mil **Ampfing**, z kościołem, wzniesionym przez Cesarza Ludwika Bawarskiego, na pamiątkę zwycięstwa jego 23 Września 1322 r. nad Fryderykiem Austryjackim, wziętym tu w niewolę. —*Schwaben*, miasteczko handlowe. 56 mil *Haidhausen* z widokiem na oddalone Alpy; daléj *Thalkirchen* i o milę daléj *Monachijum.*

Monachijum.

Hotele: *Vier Jahreszeiten, Maxilmilianstrasse; *Bayrischer Hof, Promenadenplatz; *Hôtel Detzer, Kaufingerstrasse; *Englischer Hof, Dienergasse; *Leinfelder i Marienbad,

Carlsplatz,oba także Hôtels garnis; Rheinischer Hof, przy dworcu; Goldenes Kreuz, Kaufingerstr:; *Hôtel Max Emanuel, Promenadenplatz; *Goldner Bär, Furstenstr:: *Oberpollinger przy Carlsthor(na dole bardzo uczęszczana restauracyja) Bamberger Hof, Dienergasse; Deutsches Haus; Augsburger Hof; Krone i Stachus przy Carlsthor, (pokój 36 kr.); Deutscher Kaiser, Mittererhof oba na Bayerstrasse. W większéj części hotelów Monachijskich, objady bywają podług karty (nie ma wcale table d'hôtes), w innych zaś restauracyja jest osobnym zakładem.

Podczas dorocznych *uroczystości Październikowych*, w drugim tygodniu tego miesiąca, jedynie na bardzo wczesne zamówienie można znaleść mieszkanie; muzea bywają wtenczas po części zamknięte.

Hôtels garnis, *Leinfelders Hôtel, (ob wyżej) Carlsplatz, pokój od 48 kr. do 1 guld. 18 kr. *Marienbad (ob wyż.) Barerstr. 4. pokój 36 kr, — 1½ guld. i więcej, wielki ogród, kąpiele ciepłe i zimne, łaźnia (russischer Dampfbad). i t. p. — Od połowy Października do końca Kwietnia pensyjonat za 2g. 20 kr. Mximiljan Hôtel (ob. wyż.). — Łatwo także znaleść w każdym czasie dobre i tanie mieszkanie prywatne, nawet na kilka dni.

Kawiarnie *Dänner; Probst, obie prz Carlsthor; Tambosi, pod arkadami przy Hofparku, bardzo uczęszcana przez obcych; Englisches Café; Café National; obie z ogrodami; Vier Jareszeiten (ob. wyż.) *Lorenz: Maximilian; Café de l'Opera; Cafe Holtzinger, wszystkie 5 na Maximilianstr.; połączone są z restauracyjami; Café Perzel; Marienplatz; Café Ungerer, Briennerstr. 1; Café Fritsch, Kaufingerstr:, Schramm; Maximiliansplatz 14; Paul, Gärtnerplatz; Dall'Armi, Frauenplatz.

Restauracye: w hotelach i w większéj części kawiarń i piwiarń.

Winiarnie: (z restauracyjami) *Grodemange, Residenzstr: 19: Table d'hôtes o 1 g. Wino 42 kr.; Schleich, Briennerstr. 8; Eckel, Rindermarkt 2, z ogrodem, o 1 g. table d'hote za 30 kr., Neuner, Herzogspitalgasse 20; Adam, Promenadenplatz 10; Wiedeman (Hotel żum goldenen Bären, (ob. wyż.) Fürstenstr. 5; Weinhalle (i piwo) Augustinergasse; Mittnacht, Fürstenstr.; Michel, Rosengasse (wino węgierskie).

Piwiarnie: bardzo uczęszczane: Hofbräuhaus na Platzl, prawie przez cały dzień pełna ludzi różnych stanów. — Każdy bierze sobie kufel ze stołu, opłukuje go sam, oddaje zań zapłatę, wypija jeden drugi i trzeci, i szuka sobie miejsca do odpoczynku. Prawie naprzeciwko w Orlando di Lasso, również jest piwo z browaru rządowego; Regensburger Wurstküche; oraz mnóstwo innych.

Ogrody **publiczne:** Dianabad w Englischer Garten, z kąpiela-

mi; Café National, Ottostr.; Englisches Café; Westendhalle, Sonnengasse (tylko dla mężczyzn). We wszystkich prawie codzień koncerty.

Cukiernie: Tambosi i Gampenrieder obie pod Arkadami; Rotenhoffer, Residenzstr.

Dzienniki. W towarzystwie literackiém Odeon. Abonament: na 3 dni 30 kr., na tydzień 45 kr., dwa tygodnie 1 guld.; na miesiąc 1 guld. 30 krajc.

Fijakry i dorożki. Od albo do dworców: Jednokonne, na 2 osoby, 12 kr.; dwukonna (Fiaker) 1 lub 2 osoby, 18 kr., 3 lub 4 osoby 36 kr., — Kursa po mieście: Dorożka 18 fijaker 18 lub 24 kr. — Na czas: Dorożka za każdy kwadrans 12 kr., fiaker za każdy kwadrans 1-ej godziny: 18, 24, 30 kr., za następne 15, 18 lub 24. Każdy niecałkowity kwadrans liczy się za cały. Od 10 wiecz. do 6 rano wszystkie kursa podwójnie się liczą. Wieczorem dodaje się 8 kr. na latarki. Pakunki ręczne nieopłacają się. Paki do 10 f. po 6 kr. cięższe 12 kr. bez względu na czas jazdy i odległość.

Omnibusy od Marienplatz do dworca co 10 minut; co kwadrans przez Maximilianstrasse, Ludwigstrasse, Vorst, Au, Thal; Stiglmaierplatz; co $^1/_2$ godz. Briennerstrasse i Carlsstrasse. Kurs 3 kr. — Z korespondencyją (Biuro Marienplatz 1) 1 krajcar.

Kąpiele: Dianabad. w Ogr. angielskim; Hiemer (Isarbäder) róg Frauenshofer i Baumstrasse; Schaifler Müllerstrasse; Volksbad, Badstrasse, cztery ostatnie wraz ze szkołami pływania; Lindemann, Müllerstrasse 29; Bad Brunnthal, pokój i porada lekarska tygodniowo od 8 do 25 guld.

Telegraf (Biuro) na Dworcu. **Poczta** na Max Josephsplatz.

Teatry: *K. Hof-Theater, Opery w niedziele, poniedziałki, czwartki i piątki, loże 1-go, 1 guld. 42 kr; 2 rz. 1 guld. 24 kr.; 3 rz. 1 guld.; 4 rz. 48 kr. (wszystkie abonowane. Krzesło na Gallerie noble $1^1/_2$ — 4 guld., na parkiecie 1 — 3 guld. Parter 36 — —38 kr. — *K. Residenz Theater*, dramaty i t. p. 3 razy na tudzień. Parkiet 1 g, 1 rząd, 1 guld. 12 kr.; 2 rz. 48 kr. *Teatr ludowy* na Gärtnerplatz, komedyje, operetki, balety i t, p. krzeszło 36 kr., 1 rząd 1 guld.; 2 rz. 30 krajc.

Muzyka wojskowa na głównym odwachu o 12 godz. i w Feldherrnhalle o $11^1/_2$; w lecie przy pięknéj pogodzie od 6 — 7 wieczór; w Hofgarten, w Soboty w ogrodzie angielskim.

Najemnicy 2 guld. na dzień; 1 guld. na $^1/_2$ dnia.

Ciekawsze **Muzea i zbiory** we wskazane niżej dni są dostępne dla wszystkich. Opłata *niszcza się tylko* tam, gdzie to jest wskazane.

Bavaria i Ruhmeshale (ob niż); w lecie przez cały dzień opłata 12 kr.

Biblijoteka od 9—12 g. (od 15 Sierpnia do 30 Września od 10—12) codziennie oprócz niedzieli, opłata 24 kr.

Muzeum etnograficzne wtorki, czwartki i soboty od 9 — 1 g.

Festsaalbau i *Sale Nibelungów*, codziennie oprócz niedzieli przed połudn. o 11g. 24 — 30 kr.; Niebelungów 18 kr. inna służba.

Glyptoteka, poniedziałki, środy i piątki od 8 do 12 i od 2 — 4 (w zimie od 9 — 2).

Teatr Dworski, urządzenia wewnętrzne, poniedziałki, środy i soboty punktualnie o 2. — Opłata 18 — 24 kr.

Kunstverein 10 — 6 codziennie oprócz soboty, za wprowadzeniem przez członka. Obcy mogą dostawać bilety za 1 guld. na 4 tygodnie.

Bawarskie Muzeum narodowe, Maj i Wrzesień 9 — 2 g. Kwiecień i Październik 10 — 2, w niedziele i czwartki bez opłaty, w inne zaś dnie oprócz poniedziałku (zamknięte) po 30 kr.

Petrefacten-Sammlung 10 — 1 we środy i soboty.

Dawna Pinakoteka codziennie od 9—3 (w zimie od 9 — 2) oprócz Soboty.

Nowa Pinakoteka, w lecie od 6 — 12 i 2 — 4, w zimie od 9 — 2, obrazy na porcelanie w niedziele, wtorki, czwartki i soboty.

Muzeum Schwanthalera 9—2 g. w poniedziałki, środy i piątki; dla obcych codziennie za opłata 24 kr.

Monachijum (niem. München, fr. Munich) 170,000 mieszk:, stolica Bawaryi i rezydencyja królewska na lewym brzegu Izaru. Miasto to założone zostało w XII w., zawdzięcza zaś świetność swoją Cesarzowi Ludwikowi IV, zwanemu Bawarskim i królowi Ludwikowi, który kazał pobudować najgłówniejsze pomniki, będące powiększéj części szczęśliwemi kopijami budynków innych miast. Z powodu wysokiego położenia miasta i bliskości Alp zachodzą tu często nagłe zmiany temperatury, z powodu których obcy szczególniéj nad wieczorem powinni się mieć na baczności.

Place, ulice pomniki. Plac Maksymilijana Józefa (Max-Josephsplatz) leżący w środku miasta, przed zamkiem, ozdobiony jest pomnikiem króla Maksymilijana Józefa, wzniesionym przez miasto na pamiątkę 25 letniej rocznicy panowania tego króla w r. 1835 według modelu Raucha. Plac Odeonu (Odeonsplatz) z pomnikiem na koniu króla Ludwika I, w stroju koronacyjnym, wzniesionym przez *miasto* w r. 1862 według pomysłu Windmana. Na rogu tego pla-

cu i ulicy Ludwigsstrasse znajduje się Feldherren-Halle (sala czyli portyk marszałków), zbudowana na wzór Loggia dei Lanzi we Florencyi przez Gärtnera z bronzowemi pomnikami Tully'ego i Wrede według pomysłu Schwanthalera. Wittelsbacherplatz, z pomnikiem na koniu Maksymilijana I elektora, według pomysłu Thorwadsena. — Na Carolinenplatz stoi obelisk bronzowy odlany według rysunku Klenzego, na cześć Bawarów poległych w wojnie Rossyjskiej w 1812 r. — Promenadenplatz wysadzony drzewami i ozdobiony pomnikami Elektora Maksymiljana Emanuela, historyka Westenridera, muzyków Gluck'a i Ornando di Lasso (właściwie Rollanda de Lattre), Kanclerza i prawodawcy bawarskiego Kretmayra; pomnik Glucka według pomysłu Bruggera, inne zaś Windmana. Marienplatz dawniéj nazywany Schranenplatz albo Hauptplatz, niegdyś środek miasta. Na tym placu Maksymilijan I w r. 1638 wzniósł figurę N. Maryi Panny (Mariensäule) na pamiątkę zwycięstwa na Białej górze nad elektorem Palatynem Fryderykiem w r. 1620. Statua ta z czerwonego marmuru uwieńczona jest statuą Matki Boskiéj. — Za miastem w stronie pd. Z. na końcu Theresienwiese Ludwik I wznieść polecił gmach według planu Klenzego, nazwany Ruhmeshalle (sala sławy). Jest wspaniały portyk z kolumnami Doryckiemi wysokiemi na 69 metrów, do którego prowadzą podwójne szerokie schody; fronton jego ozdobiony 4 figurami dłuta Schwanthalera, wyobrażającemi: Bawaryją, Palatynat, Frankonią i Szwabią. Na konsolach przytwierdzonych do muru pomiędzy kolumnami stoją popiersia sławnych Bawarów. Pomiędzy innymi widzimy tam: Rudolfa Agrikolę, Wohlgemütha, Reichlina, Sickingena, Alberta Dürera, Freundsberga, Vischera, Pentingera, Cranacha, Holbeina, Fuggera, Hansa Sachs, Pappenheima, Tully'ego, Puffendorfa, van der Werffa, Glucka, Jana Pawła Rychtera, Frauhofera, Platena, Rotmana, Schwanthalera i t. d. — Posąg alegoryczny Bawaryi, modelowany przez Schwanthalera, a odlany przez Ferd. Millera, umieszczony jest przed tylko co opisanym gmachem w taki sposób, że tenże otacza ją z trzech stron; ma on 20 metr. wysokości. Na jéj granitową podstawę prowadzi 48 schodów, 7 metr. szerokich, daléj zaś po schodach żelaznych wewnątrz figury umieszczonych, prowadzi do wnętrza głowy, mogącego pomieścić 25 do 30 osób. — Przez zostawione dla światła otwory piękny jest widok na miasto i Alpy. — Kolos ten kosztował 233000 guldenów. — Ulica Ludwigstrasse jest jedną z najpiękniejszych nietylko w Monachijum ale nawet w całych Niemczech. Brama od strony Izaru (Isarthor) odrobiona jest pięknemi freskami i posągami — Brama zwycięstwa (Siegesthor) zbudowana z białego kamienia wapiennego jest naśladowaniem łuku tryjumfalnego Konstantyna w Rzymie. Szczyt jéj zdobi posąg Bawaryi umieszczony na poczwórnym wozie tryjumfalnym. Brzegi Izaru łączą cztery mosty, z których najpiękniejszy jest most Ludwika (Ludwigsbrücke) mający długości 104 a szerokości 12 metrów.

Kościoły. *Frauenkirche* (N. Paany), kościół metropolitalny, zbudowany około 1468 r. przez budowniczego Gangkoffera, z zewnątrz przedstawia masę bezkształtna, upstrzoną mnóstwem napisów grobowych, pomiędzy któremi spostrzegamy poświęcony pamięci Konrada Paulmana, muzyka Norymbergskiego. Wieże mają do 100 metrów wysokości. Wewnątrz zwracają uwagę malowania na szkle z XV i XVI wieku i grobowiec Cesarza Ludwika Bawarskiego, z bronzu i marmuru, ozdobiony czterema figurami trzymającemi godła cesarskie; statuami Alberta V i Wilhelma V i wojowników; stalle w chórze; obraz w wielkim ołtarzu pendzla Schwinda; grobowiec arcybiskupa Gebsatel, pomysłu Schwanthalera i na koniec podziemia zawierające ciała panujących w Bawaryi. — *Kościół Ś-go Michała* z XVI w. z bronzową figurą tegoż świętego i 12 posągami cesarzów i książąt. — Wieża po zawaleniu się podczas budowy w r. 1590 nie została odbudowana. Kościół ten odznaczający się śmiałém sklepieniem, zawiera jeszcze pomnik Ks. Eugienijusza Leuchtenbergskiego, pod chórem zaś kościelnym groby książąt. Co niedzielę od 10 — 11 wyborna muzyka. — *Kościół Teatynów Ś-go Kajetana* (Theatiner Hofkirche zum heiligen Cajetan), zaczęty w 1675 r. przez Barella di Bologna, a dokończony prawie w 100 lat później przez Convillera, w stylu barokko, ozdobiony figurą Ś-go Kajetana i pomnikami założycieli kościoła Maksymilijana, Adelajdy i Ferdynanda. — Posiada ładne obrazy pomiędzy któremi „zdjęcie z krzyża" Tintoretta i marmurowe pomniki kilku królów i książąt. — *Kościół parafialny Ś-go Piotra*, najdawniejszy z tutejszych kościołów, bo zbudowany w r. 1291, następnie odbudowany po spaleniu w r. 1327. Fronton jego ozdobiony jest pomnikami i freskami. Wewnątrz zaś godne uwagi: chór, rzeźbiony przez Faistenberga; malowania na sklepieniu Zimmermana i 6 ciekawych obrazów szkoły niemieckiéj (zakrystyjan wskaże)—Z wieży tego kościoła doskonale ogarnia się miasto i przedmieścia; bilet wejścia na nią (9 — 12 i 3 — 6) wydają bezpłatnie w ratuszu (Thal Nr. 1.) — Monachijum posiada jeszcze innne starożytne kościoły, pomiędzy któremi kaplicę Grecką Zbawiciela (z 1494 r.) oddaną Grekom, zamieszkałym w Monachijum, przez Króla Ottona, po przyjęciu greckiéj korony. Z nowszych kościołów zasługują na wspomnienie: *Kościół Ś-go Ludwika* (Ludwigskirche), nazywany także kościołem uniwersyteckim, zaczęty w r. 1829, a poświęcony w 1843, w stylu bizantyńsko-włoskim; front jego zdobią dwie wieże po 66 metr. wysokości mające i różne figury. Największą zaś ozdobą wnętrza są freski Corneliusa, malowane przezeń przy pomocy uczniów, których malowanie zajęło mu 10 lat. Najpiękniejszym z tych fresków jest „Sąd ostateczny", (19 metr. długości a 12 wysokości), znajdujący się w głębi chóru. — *Kościół wszystkich świętych* (Allerheiligen-Hofkirche albo Neue Hofcapelle) wzniesiony w r. 1826 według projektu Klenze'go, a pod kierunkiem samego króla Ludwika, w stylu bizantyńskim lecz bez kopuły zewnętrznéj. Fasada tego kościoła jest utworem *pełnym smaku i harmonii* w szczegółach. Sklepienie spoczywa na filarach

z pstrego, ściany zaś są wykładane różnobarwnym marmurem. Freski na złotem tle, pokrywające ściany są dziełem Hessa i przedstawiają razem historyją chrystyjanizmu,—robią one wielkie wrażenie z powodu doskonałego oświetlenia. W niedziele i święta o 9 rano daje się tu słyszeć wyborna muzyka. — *Bazylika*, czyli kościół parafialny Ś-go Bonifacego wzniesiona przez Zielanda, na wzór jednéj z bazylik Rzymskich; została rozpoczętą w r. 1825, a ukończoną w 1850. — Wnętrze jéj podzielone na 5 naw 66 kolumnami z pojedynczych łomów szarego Tyrolskiego marmuru, ustawionemi w 4 rzędy, robi niezmierne wrażenie. Zdobią je freski Hessa, przedstawiające ustępy z Życia Ś-go Bonifacego i historyją krzewienia chrześcijaństwa, oraz portrety 34 Papieżów od Jullijusza III począwszy. Ambona ustawiona na kółkach poruszających się po szynach, może być dowolnie przesuwaną. — *Kościół Opieki N. Panny* (Mariahilf kirche) na przedmieściu Au, w najczystszym stylu ostrołukowym, wzniesiony w 1831 r. według planu Ohlmüllera, ma wieżę 84 metry wysoką, kwadratową u podstawy a ośmiokątną przy wierzchołku. Sklepienie wspiera się na 16 kolumnach. Ołtarze zdobne są rzeźbami z drzewa dłuta Schönlauba, chór zaś figurami 12 apostołów modelowanemi na wzór stojących w ołtarzu Ś-go Sebalda w Norymberdze. Malowania na szybach okien wykonane pod kierunkiem Hessa a podług kompozycyi różnych mistrzów są prawdziwemi arcydziełami. *Kościół Ś-go Jana* (Johannis Kirche albo Haidhansenkirche) stojącego nad Isaren, w stylu gotyckim pod względem piękności walczy o pierwszeństwo z poprzednim. — *Kościół parafijalny protestancki* zbudowany w kształcie rotundy, za którą wznosi się wieża kwadratowa posiada obrazy: Jaegera i Hermana oraz freski drugiego. *Synagoga* żydowska stoi niedaleko bramy Isarthor.

Zamki i pałace królewskie: *Rezydencyja* (Residenz) dzieli się na trzy wyraźne części: dawną rezyndencyją (alte Residenz), nową (Königsbau) i pałac przyjęć (Festsaalbau). Dawna rezydencyja, rozpoczęta w r. 1600, a skończona w 1616, wzniesioną została przez elektora Maksymilijana według planu i pod kierunkiem Candid'a. Pałac ma 4 dziedzińce, z których najgłówniejszy (Brunnenhof) winien swe nazwisko bronzowemu basenowi, ozdobionemu posągami Wulkana, Neptuna, Junony i Cerery, oraz wyobrażeniami alegorycznemi rzek bawarskich: Izaru, Innu, Dunaju i Lecha i posągiem bronzowym Ottona Wittelsbacha, założyciela dynastyi bawarskiéj. — W pałacu tym mieszczą się: *antykwaryjum* (ob. niżej pod muzea i zbiory); *Reiche Capelle* (zamknięta) pod wezwaniem N. Panny, ciekawą z powodu ozdób szacowanych na kilka milijonów. Kilka mniejszych ołtarzy, pomijając wielki, szczero srebrny, ma być dłuta sławnego Benvenuto Cellini, zwraca uwagę ołtarz przenośny niegdyś Maryi Stuart, ofiarowany Wilhelmowi V przez Leona V. papieża. — *Kaiserzimmer* (codziennie oprócz sobót i niedziel) na 1 piętrze; *zielona galeryja* (die grüne Gallerie) z niewielkiemi obrazami szkoły flamandzkiéj, Sypialnia Cesarza Karola VII, ze *wspaniałém łóżkiem złoconém* (800000 guld.), gabi-

net zwierciadeł, z kosztownemi lustrami, gabinet miniatur. Bogaty skarbiec z niebieskim koronnym brylantem, jest zamknięty. — Nowa rezydencyja, zbudowana w 1826 r. przez Klenze'go na polecenie Ludwika króla, jest pod względem frontu naśladowaniem Pałacu Pitti we Florencyi. Wnętrze zdobią freski i mozajki z marmurów; pokoje króla przybrane są obrazami osnutemi na tle poezyi greckiéj; królowéj zaś na tle niemieckiéj. Oba te apartamenta nie mogą być oglądanemi. Na dole, przy dziedzińcu Grottenhof, mieszczą się wspaniałe sale z *freskami Niebelungów* Julijusza Schnora. — *Festsaalbau* (front od ogrodu Hofgarten) część gmachu wzniesiona od 1832 do 1842 r. w stylu nowowłoskim przez Klenzego, jest przeznaczona na uroczyste przyjęcia. Na środku wielki balkon wsparty na portyku o 10 kolumnach, na którym 2 lwy i 8 figur alegorycznych, wyobrażających 8 okręgów Bawaryi. — Na dole 6 sal z malowaniami na ścianach na tle Odyssei według rysunków Schwanthaler, (zamknięte). Na pierwszem piętrze pierwsza sala jest ozdobiona płaskorzeźbami Schwanthalera; druga i trzecia portretami pięknych kobiet z Monachijum; w czwartéj *sali bitw* widać 14 obrazów Hessa, Cobela, Adama i in.; trzy następne sale: Karola Wielkiego, Fryderyka Rudobrodego i Rudolfa Habsburskiego, zawierają obrazy historyczne, po większej części Jaeger'a. Mieści się tu oraz wspaniała sala tronowa.

Pałac „*Wittelsbacher Palast*" (na placu tegoż nazwiska) rozpoczęty przez Gärtnera w 1843, ukończony zaś przez Klumpp'a w 1850, w stylu średniowiecznym angielskim; wspaniałe schody, dziedziniec i kuchnia zasługują na obejrzenie. — Pozwolenie zwiedzania udzielają w zarządzie pałacu, w dziedzińcu na prawo. Tu przemieszkiwał król Ludwik I od abdykacyi. — *Pałac Księcia Leuchtenbergskiego*, (na placu Odeon) dzisiaj własność *Księcia Luispolda*, budowany przez Klenz'ego w r. 1823, w stylu nowo-włoskim. Galeryja obrazów tu będąca przeniesioną została do Petersburga. — *Pałac Księcia Maksymilijana*, wystawiony przez Klenz'ego w r. 1830, na ulicy Ludwigsstrasse, wychodzącéj z Odeonsplatz, ozdobiony jest freskami Langera. Kaulbacha i Zimmermana, oraz fryzem marmurowym „Orszak Bachusa" przedstawiającym, dłuta Schwanthalera, zwiedzać można tylko pod nieobecność księcia. — Na prawo *Ministeryjum wojny*, gmach stawiany również przez Klenz'ego. — *Ratusz*, na Schrannenplatz, odnowiony w 1865 r., ozdobiony kolosalnemi statuami, kilku znakomitych królow, mieści wielką zhrojownię. *Pałac Stanów* (Ständehaus) przy ulicy Pranersgasse Nr. 20; w gmachu wydają bilety nawet na posiedzenia sejmu. Prócz tego w Monachijum jest jeszcze bardzo wiele innych pałaców.

Zakłady. *Szpital ogólny.* (Algemeines Krankenhaus) przy Sendlingerthor, zbudowany w 1813 r. przez Maksymilijana Józefa, ma 50 sal ogólnych i 36 oddzielnych. — *Dom obłąkanych* (Irrenhaus) nad Izarem na Giesen. *Instytut ociemniałych* (Blindeninstitut) na Ludwigstrasse Nr. 15, założony w r. 1834; jest to budynek w stylu florenckim ozdobiony 4 figurami świętych. *Akademia nauk i sztuk* (Academie, der

Wissenchaften und der Künste) ze znacznemi zbiorami. *Gabinet skamieniałości* (petrefactensammlung) jest prawdopodobnie najdokładniejszym z europejskich, prócz tego gabinety mineralogiczny, gieologiczny, zoologiczny, fizyczny, numizmatów i starożytności. Zbiór obrazów odnoszących się do historyi Bawaryi i Niemiec, codziennie. (Carsplatz Nr. 21). — *Uniwersytet* założony w 1462 r. w Ingolstadt, przeniesiony zaś do Monachijum w r. 1826, zajmuje od 1840 r. piękny gmach na Ludwigsstrasse, wzniesiony w stylu włoskim średniowiecznym. Liczy on 60 profesorów i 1800 studentów. Do uniwersytetu należy biblijoteka złożona z 200000 tomów. *Szkoła politechniczna* z bogatym zbiorem machin, modelów i przyrządów. *Biblijoteka Królewska* (Ludwigsstrasse 23). Gmach jéj w stylu średniowiecznym włoskim został zbudowany w 1823 r. Zbiór liczy 800000 tomów, 10000 inkunabułów i 22 manuskryptów. *Zakład malarstwa na szkle* na Luisensstrasse, otwarty codziennie dla zwiedzających, wart jest obejrzenia. Pałac *Wystawy sztuk pięknych* (Briennerstrasse) zbudowany według planu Zieblanda w 1845 r. Pałac *Wystaw przemysłowych*, postawiony na wzór londyńskiego, przy Carlsthor. *Bazar*, stanowiący jedne ze ścian placu Odeonu, otwarty w 1828 r., wzniesiony został według planu Klenze'go. *Strafarbeitshaus* (dom karny roboczy) na przedmieściu Au. obejmuje fabrykę sukna i przędzalnię lnu.

Muzea i zbiory. *Antiquarium* w dawnéj rezydencyi; piękna sala ozdobiona malowidłami Candid'a i mieszcząca zbiór starożytności egipskich, rzymskich, greckich, niemieckich i celtyckich; Na wyższém piętrze kosztowne obrazy i t. p. *Glyptoteka*, galeryja rzeźb, Gmach tego muzeum, wzniesiony według projektu Klenze'go w 1816 r. przez króla Ludwika, jest budynkiem kwadratowym, mającym jedyne drzwi w fasadzie ozdobionéj perystylem o 8-u kolumnach jońskich i ozdobionym statuami Wulkana, Fidyjasza, Prometeusza, Peryklesa, Adryjana i Dedala. W 13-u jéj salach widzimy: w 1-éj assyryjskie rzeźby; 2-éj egipskie; 3-a dzieła sztuki pierwotnéj u Greków i Etrusków; 4-a Marmury z Eginy, cenny zbiór rzeźb wziętych z frontonu świątyni Jowisza Panhelleńskiego w Eginie, kupionych w r. 1812 przez króla bawarskiego, a wówczas jeszcze następcę tronu, i odnowionych przez Thorwaldsena; 5-ta (sala Apolina) tu się mieszczą: Apollo, Barberini'ego, Dijana, Ceres, Jowisz, Minerwa; 6-ta (sala Bachusa), zawiéra: Leucoteę i Bachusa, dłuta Fidyjasza; Tauna Barberini'ego i Praksytelesa, Leucoteę, Sarkofag przedstawiający zaślubiny Bachusa i Ariadny i t. p.; 7-a (sala nijobidów), zawiéra: syna Nijoby umierającego, Wenus z Knidos, Clio i t. p.: 8-a (sala bogów) mieści w sobie freski Cornelius'a i płaskorzeźby Schwanthalera; 9-a (sala Trojańska) obejmująca freski i obrazy, przedstawiające sceny Ilijady; 10-a (sala bohaterów), tu są: Jazon, Aleksander Wielki; Hannibal; 11-a (sala rzymska) posągi Antonina Piusa; Cycerona i in.; 22-ta (sala rzeźb i mozajek kolorowych) i 13-a sala rzeźb nowożytnych.

Pomiędzy Glypoteką a *pałacem wystawy* sztuk pięknych (ob. wyż.)

wznoszą się, tak zwane, *propileje*, t. j. poczwórna kolumnada ze słupów marmurowych porządku jonickiego i doryckiego, zakończona z obu stron wieżami, 30 metrów wysokiemi, wystawiane przez Klenze'go, w r. 1862 odkryte na kilka dni przed powrotem króla Ottona do Monachijum. Fryzy przedstawiają ustępy z greckiéj wojny oswobodzenia od 1820 — 1830 r. — *Muzeum Schwanthalera* (Schwanthalersstrase 55) otwarte codziennie dla obcych, dla miejscowych zaś we wtorki i piątki od 11 — 4); zawiéra odlewy gipsowe prac tego mistrza, zmarłego w 1848 r. — Naprzeciwko *pracowni Schwanthalera*, z niektóremi oryginalnemi modelami dzieł tego artysty i „Humpenburg" (oryginalna salka biesiad, Humpen-czara półkwartowa). Pracownia ta zamieszkiwana jest obecnie przez krewnego Schwanthalera, również rzeźbiarza.

Dawna Pinakoteka, któréj gmach przez 10 lat budowano, otwarta została w 1836 r.; jest to, jak samo nazwisko wskazuje, muzeum malarstwa, zawierającego prócz tego cenne zbiory rycin, sztychów, ceramik i t. p. Galeryja obrazów składa się z 1300 sztuk. Szkoła niemiecka najlepiéj tu jest reprezentowaną w porównaniu z innemi muzeami europejskiemi. Główniejsze obrazy téj galeryi znane są u nas ze sztychów zebranych w dziele: „Galeryje mnichowskie".— **Korytarz** 1-go piętra pinakoteki, dzieli się na 25 lóż, ozdobionych freskami Corneliusa, przedstawiającemi historyją malarstwa. Dół zaś zawiéra: *gabinet rycin*, zawierający 300000 sztychów, otwarty we wtorki i piątki; *gabinet rysunków*, będący zbiorem 9000 rysunków malarzy z różnych epok między któremi 5 Rafaela, 10 Fra Bartolomeo, i 3000 studyjów Maurycego Rugendas, zebranych w podróży po Ameryce południowéj, oraz *gabinet wazonów greckich i etruskich*, zawiérający 1366 okazów (wtorki i czwartki).

Nowa Pinakoteka, zbudowana w 1846 r., leży bardzo blisko dawnéj. Na wysokości piérwszego piętra ozdobiona jest gzémsem, pod ochroną którego zostają freski malowane przez Nilsona, podług szkiców Kaulbacha. Dół poświęcony jest zbiorowi malowideł na porcelanie; piérwsze piętro nieustającéj wystawie utworów sztuk pięknych z XIX wieku. Znajduje się tu do 300 obrazów, między któremi wiele Kaulbacha, Schorna, Overbecka i innych. *Bawarskie Muzeum narodowe* założone w roku 1855 przez króla Maksymilijana II, wzrosło szybko do tego stopnia, iż dziś jest jednym z najbogatszych zbiorów odnoszących się do historyi cywilizacyi i sztuki, a nawet przeszło w tym względzie podobnego rodzaju francuskie, *Musée des Thermes* i Londyńskie, *South Kensigton Museum*. Gmach muzeum, zbudowany według projektu Riedla, w r. 1866, pięknością godnie odpowiada zbiorom w nim zawartym. Porządkowanie zbiorów nie jest jeszcze skończoném. Monachijum posiada jeszcze nieustającą wystawę towarzystwa zachęty sztuk pięknych (Kunstverein) otwartą codziennie od 10 — 6 za opłatą 12 kr, i wiele zbiorów prywatnych.

Uroczystości, miejsca zabawy i przechadzki. Procesyja Bożego Ciała (Frohleichnamsfest), któréj assystują król, książęta i dygnitarze państwa jest tu uroczystością godną widzenia, jak również i uroczystości październikowe, trwające przez 8 dni, poczynając od 1-éj niedzieli tego miesiąca. Pomiędzy uroczystościami karnawałowemi przechowały się tu jeszcze zabawy bednarzy, powtarzające się peryjodycznie co 7 lat przez dni 15, oraz skoki rzeźników (Metzgersprung) w ostatni poniedziałek karnawału corocznie. — Oprócz teatrów (ob. na początku) wypada pomiędzy miejscami zabawy wymienić *Odeon*, zbudowany w 1828 r. przez Klenze'go; gmach ten mieści w sobie restauracyją, czytelnię, salę koncertową, w któréj przez zimę grywa orkiestra dworska; cudzoziemcy na przedstawienie jednego z członków otrzymują na 3 dni bezpłatny wstęp do czytelni. *Hofgarten* przy nowéj rezydencyi, wysadzony kasztanami i lipami jest bardzo przyjemném miejscem przechadzki. Granice jego z dwóch stron stanowią arkady w liczbie 125, ozdobione freskami uczniów Corneliusa, przedstawiającemi piękne krajobrazy lub zwycięstwa członków dynastyi Wittelsbachów. *Ogród angielski*, jest pięknym parkiem, pośród którego wznosi się pałac księcia Karola; *Monopteros*, mała świątynia na wzgórzu, ozdobiona malowidłami; wieża chińska.

Okolice. *Nymphenburg* (1 g. 10 m. drogi, dorożką w 45 min. za 48 kr. lub 1 guld.), piękny pałac królewski, zaczęty w 1663 r. Składa się z pięciu pawilonów, połączonych ze sobą w pół kole; fontanna, wyrzucająca wodę do wysokości 27 metrów, odświéża powietrze przed frontem; ogrody francuskie i angielskie zroszone są wodami rz. Wurm, jeziorami i kanałami, po których przesuwają się łabędzie. W osadzie téj znajduje się kaplica Ś-téj Magdaleny, licznie nawiedzana przez chorych pielgrzymów. Królewska fabryka porcelany. Niedaleko *Hirschgarten*, park z wieloma jeleniami. — *Schleissheim* ($1\frac{1}{2}$ od Monachijum, $3\frac{1}{4}$ g. pieszo, dorożka 2 guld. lub 2 guld. 24 kr.) zamek królewski zbudowany przy końcu XVII w. przez elektora Maksymilijana-Emanuela; piękna galeryja obrazów istniejąca tu niegdyś, przeniesioną została do pinakoteki, w kaplicy tylko pozostał: „Chrystus na krzyżu“ Finsoretta, w przedsionku zaś 200 portretów członków rodziny Wittelsbachów.

Droga 34. Z SALZBURGA DO REICHENHALL.

3 mile, koleją żelazną, w ciągu godziny za 54,36 albo 27 kr.

Z Salzburga do Freilassing ob. 33 d. We Freilassing zostawiamy na prawo drogę do Monachijum. Koléj idzie brzegiem rz. Saalach, po prawéj mamy 1-o górę Högelberg, daléj na lewo Hohen Salzburg i Gaisberg, potém górę Untersberg. Przy stacyi *Hammerau*, z wielkiemi hutami, dolina się zwęża. Następnie pociąg przebywa rz. Saalach po moście żelaznym i staje na dworcu w Reichenhal o 10 min. drogi od zakładu.

Reichenhall (*Kurhaus Achselmanstein, *Louisenbad (Wasserman); Mack'sche Kuranstalt; Maximiliansbad; Marienbad (Dr. Hess); *Bad Kirchberg (ob. niżéj.) *Löwe; Russischer Hof; Hôtel Burkert, naprzeciwko domu leczniczego (Curhaus) *Post albo Krone; Hôtel Rinner; Hohenstaufen, skromne wymagania). Opłata kuracyjna 3 guld., rodzina płaci taniéj. Muzyce 3 guld. — Wystawa sztuk pięknych w Ratuszu, podczas pory kąpielowéj. Czytelnia w domu leczniczym. Dorożka jednokonna do Berchtesgaden przez Hallthurn $4^1/_2$ guld.; przez Ramsau 6; Königsee 6; Salzburg $4^1/_2$; wraz z tryngieltem; dwukonna o połowę więcéj. Omnibus pocztowy 2 razy na dzień do Berchtesgaden w $2^1/_4$ g. za 48 kr.); — bardzo poszukiwane kąpiele, po pożarze w 1834 r. na nowo odbudowane nad rz. *Saale* albo *Saalach*, otoczone z trzech stron bardzo malowniczemi górami. *Untersberg* (1950 metr.); *Lattenberg* (Dreisesselkopf, 1778 metr.); Müllnerhorn (1361 metr.) i Hochstaufen (1813 metr.); — punkt zbiegu dla czterech złączonych ze sobą długiemi kanałami (10 mil.) warzelni soli w Bawaryi. Tutaj dochodzi nadmiar solanki z Berchtesgaden, stąd zaś są zaopatrywane Traunstein i Rosenheim. Źródła (14), tryskają w głębokości 15 metrów, Prowadzi do nich 72 stopnie. Część solanki jest tak przesycona (Edelquelle, 24%), że natychmiast bywa odparowywana, reszta zaś przeprowadzaną jest naprzód, przez tężnie. Środkiem życia kąpielowego jest zakład *Achselmanstein* pośród ogrodu, *Kurgarten* zwanego, w którym codziennie od 6 — 8 rano i od 5 — 7 wieczorem grywa muzyka. Z wyniosłości za ogrodem ładny widok na miasto, na lewo zamek *Gruttenstein*, na wschodnim krańcu doliny zamek Karlstein i kaplica Ś-go Pankracego. Naprzeciwko zakładu domki do wdychania powietrza solą (Gradirhäuser), a po obu stronach *Gradirpark* (park pod tężniami) ze źródłem słonem (Soolsprudel) tryskającém na 12 metrów. — W stronie wschodniéj miasta leży hotel i zakład kąpielowy D-ra Bachmaiera w *Kirchberg* (muzyka we wtorki i piątki po południu od 5 — 7). Po okolicach bardzo przyjemne przechadzki.

Niedaleko Reichenhall leży miasto **Hallein** (hot: Post, Sonne, Aubäck, Stampflbräu, *Soobalde-Anstalt) bardzo stare, sławne z kopalni soli, dostarczających rocznie do 500000 centnarów soli i *Golling*, przy którém wodospad na rz. Schwarzbach (Schwarzbachfall).

Droga 35. Z MONACHIJUM DO LINDAU.

34 i pół mil. Drogą żelazną, w $6^1/_4$ do 10 i pół godz. za 10 guld. 18 krajc.; 6 guld. 51 kr.; 4 guld. 36 krajcarów.

Droga do Augsburga przebiega nieurodzajną wyżynę, zajętą przez *pola, leżące odłogiem*, bagna i torfowiska. — Przy wyjeździe z Mo-

nachijum widzimy na prawo pole ćwiczeń wojskowych (Marsfeld), potém park i zamek Nymphenburg (ob. wyżéj). Pod *Passing*, pociąg przebywa rz. Wurm, odpływ jeziora Starnberger See; tu zastawiamy na lewo odnogę drogi do *Starnberg* (ob. niżéj). Następnie pod *Mering* droga zbliża się do brzegów rz. Lech, a minąwszy z prawéj strony *Friedberg*, miasteczko z bardzo wysoką wieżą; i przebywszy rz. Lech przed Augsburgiem, pociąg dochodzi do tego miasta (dr. 36). Droga rozdziela się tu na dwie odnogi, jedna prowadzi do Stuttgartu, druga zaś idąca ku południowi do Lindau. Przebiegłszy kilka pomniejszych stacyj, pociąg staje w *Kaufbeuren*, bardzo starém mieście, (hot: Sonne, Hirsch), pod którém przebywa rz. Wertach, a potém przebiega powijącéj się między lesistemi wzgórkami kolei przez stacyje *Biessenhoffen*, *Ruderatshofen* i *Aitrang*. Po wyjściu ze stacyi *Günzach*, pociąg przebywa ciasny wąwóz a następnie w dolinę rz. Leybas; przebiega około sterczących na wyniosłości ruin zamku *Wawegg*. Minąwszy stacyje *Wild-poldsried*, *Betzigau*, przebywamy rz. Iller i stajemy w **Kempten**, (hotele: *Krone, Post, Hasen, *Allgäuer Hof). Jest to ładne miasteczko w cudném położeniu nad spławną rz. Iller. Za Kempten zaczyna się piękna górzysta okolica, po któréj koléj przesuwa się w licznych zwrotach po groblach i wijaduktach, przez piękną dolinę Illeru. Od **Immenstadt** droga przesuwa się do brzegu rzeki. **Immenstadt** (hotele: *Kreuz albo Post; *Hirsch, Ochs, Adler) bardzo malownicze miasteczko. Daléj droga po nagłym zwrocie przyjmuje kierunek zachodni. Po 3/4 godz. dochodzi do wązkiego jeziora Alpsee i przebiega po północnym jego brzegu do *Oberstaufen*, leżącego na dziale wodnym Dunaju i Renu. Po kilku stacyjach pociąg staje w **Lindau** (hotele: *Bayrischer Hof, Krone albo Post, Deutsches Haus, *Helwetia, nie drogi; *Restauracyja na dworcu), mieście bardzo niegdyś handlowém, zbudowanem na wysepce niedaleko brzegu jeziora Bodensee, połączonéj z brzegiem groblą dla kolei i mostem. Z góry *Hoierberge*, piękny widok na Willa Lingg, z freskami Naue'a.

Droga 36. Z MONACHIJUM DO STUTTGARTU.

32 1 pół mile. Droga żelazna. Poc. pośp. w 6, zwycz. w 9 godz. za 9 guld. 25 krajc., 5 guld. 21 kr., 1 4 guld. 15 kr.

Do **Augsburga** (ob. dr. 35).

Augsburg. Hotele: *Drei Mohren, jeden z najdawniejszych hoteli niemieckich; z utrzymanym, jako pamiątką, w dawnym stanie pokojem, w którym przebywał Karol V. *Bayrischer Hof; *Goldene Traube; *Grüner Hauf; Weisses Lamm, *Eisenhut; Drei Kronen, *Victoria hôtel.*

Kawiarnie: (Restauracyje) Café Augusta; Musbeck; Bosch; Ruider.

Dorożki: 1 lub 2 osoby 15 kr. na kwadrans; do dworca 18 kr.

Augsburg, miasto najznaczniejsze w Szwabii, 51000 mieszk., przy zbiegu rzek: Wertach i Lech. Z tém miastem wiążą się ważne historyczne wspomnienia. W wieku bowiem XVI, za panowania Karola V, odbywały się tu sławne sejmy państwa niemieckiego. Tu w r. 1530 protestanccy książęta Niemieccy przedstawili Cesarzowi i stanom państwa, spisane przez Melanchtona ustawy Luteranizmu, zwanego odtąd wyznaniem Augsburgskiém. W roku 1555 sejm uspokoił zatargi religijne. — Miasto murami obwiedzione; domy noszą na sobie cechę średniowieczną; są one po większéj części freskami i arabeskami ozdobione. Do największych osobliwości należy *ratusz*, pyszny gmach z połowy XVII w., ze wspaniałą *złotą salą*, 17 metr. wysoką. Obok ratusza wieża, zwana *Perlach*; naprzeciwko zaś *Giełda*, *Kościół Katedralny* w 994 r. zbudowany a późniéj rozprzestrzeniony w stylu gotyckim; godne są w nim uwagi portyki z południowéj i północnéj strony oraz piękne obrazy w ołtarzach. W bocznéj nawie wizerunki biskupów Augsburgskich, od roku 650 do 1750. Liczne nagrobki nie przedstawiają nic ciekawego pod względem sztuki. *Kościół Ś-go Ulryka* z XV w., piękny gmach w gotyckim stylu zbudowany, z bardzo śmiałém i wysokiém sklepieniem; zakrystyja tego kościoła służyła za cnoclave przy obieraniu na królów Rzymskich Fryderyka IV i Józefa I. Wewnątrz groby Ś-ch Ulryka i Afry, kilka dobrych obrazów i ogromny krzyż bronzowy dłuta Fuggera. *Kościół protestancki Ś-éj Anny* posiada kilka obrazów Cranacha i Burykmaiera i odznaczający się przepychem grobowiec Fuggera. Drugi kościół ewangielicki, zwany Barfüsserkirche, ma doskonałe organy i wiele obrazów mistrzów niemieckich z XVII i XVIII wieków. Pałac rezydencyjonalny z wielką dawniéj, a dzisiaj przerobioną na kilka mniejszych pokojów, salą, w któréj ogłoszone zostały w r. 1530 przepisy religii Augsburgskiéj. Zbrojownia ozdobiona przy bramie wjazdowéj, bardzo pięknemi figurami śpiżowemi, zawiérająca wiele starożytnych zbroi i broni. — Nowa giełda; pałac hr. Fuggera z 1586 r. i w i.

Godne są téż widzenia *galeryja obrazów* w dawnym kościele Ś-éj Katarzyny, zawiérająca dzieła Halbeina, Burykmaira, Barthą, Zeitbloma i innych; *Biblijoteka miejska* w gmachu przy kościele Ś-éj Anny zawiéra do 130000 tomów; *Muzeum Maksymilijana*, zawiérające zbiory pamiątek historycznych, oraz okazów historyczno-naturalnych *arsnał*.

Za Augsburgiem okolica zaczyna się urozmaicać dopiéro po zbliżeniu się do Dunaju pod Burgau, odkąd idzie jego brzegiem przez $^1/_2$ g. po wysokim nasypie; na lewo lesiste wzgórza z zamkami *Landestrost*, a nieco daléj Reissenburg, aż do *Günzburga* (hot. Bär) miasteczko w malowniczem położeniu na wzgórzu, pośród murów któ-

rego rysuje się wiele wież. Tutaj do Dunaju wpada rz. Günz. — Daléj idą stacyje *Leipheim* i *Nersingen*. — Na lewym brzegu Dunaju spostrzegamy następnie miasto i opactwo *Elchingen*, pamiętne bitwą Francuzów z Austryjakami 14 Października 1805 r. Pod *Neu-Ulm*, droga wchodzi w mury forteczne, a następnie po przebyciu Dunaju wkracza na ziemię Wirtembergską.

Ulm, (hot. *Russischer Hof; Hotel de l'Europe, oba przy dworcu; w mieście zaś *Hirsch, Kronprinz, *Baumstark; Lamm); (26000 mieszk.) niegdyś wolne miasto, od 1842—1866 forteca związkowa, na lewym brzegu Dunaju, stanowiącym tu granicę między Bawaryją i Wirtembergiem, który z tejże strony przyjmuje w siebie rz. Blau. Dwa mosty prowadzą stąd przez Dunaj do Bawarskiéj fortecy Neu-Ulm. Godne widzenia *Kościół Metropolitalny* (Münster) z r. 1370—1494 wspaniały, ale dotąd nie dokończona Bazylika o 5-ciu nawach, jeden z największych kościołów (protest) w Niemczech. Wieża, wysokość któréj według planu wynosić miała 139 metrów, ma ich tylko (bez brzydkiego dachu) 77, z dachem zaś 96. W samym kościele pyszne starożytne malowania w oknach, piękne roboty snycerskie na wielkich drzwiach, ambonie i stallach. W zakrystyi piękny obraz Rothhammera. *Ratusz* ze sztucznym zegarem, przed którym na rynku studnia, zwana *Fiszkasten*, wykonana przez Syrlina w 1842 r.

Z *Ulmu* do *Mengen* odnoga na południe zachód przebywana w $3^1/_2$ godz. za 3 g. 20 kr., 2 g. 14 kr. i 1 g. 29 kr., oraz do *Kempten* (w Bawaryi) w 3 godz. za 3 g. 36 kr., 2 g. 24 kr., lub 1 g. 36 kr.

Przy wyjeździe z Ulmu widać na lewo cytadellę *Wilhelmsburg*, pod którą w r. 1805 (20 Paźdz.) jenerał Mack dostał się do niewoli francuzkiéj wraz z 30000 ludzi. Zaraz też pociąg wychodzi z doliny Dunaju, na wyżynę Alb Szwabskich, z któréj następnie opuszcza się po bardzo znacznéj pochyłości ku *Geistlingen* (hot. Post) w wąwozie u stóp gór *Alb*, przy którém na wierzchołku góry ruiny, zburzonego w 1522 r., zamku *Helfenstein*. Okolica bardzo malownicza.

Goeppingen (Apostel, Sandwirth, najbliższy dworca) porządne miasto, złożone z kilku długich i szerokich ulic, odbudowane na nowo po pożarze w 1782 r. Wiele fabryk tkackich i garbarń. Zarząd okręgu mieści się w dawnym zamku Hohenstaufenburg. Następnie droga bieży po dolinie rz. *Fils*, dopływu Nekaru, i przebywa go przy ujściu po moście wiszącym, bez filarów pod *Plochingen*, z którego dążymy do:

Esslingen (hot. *Krone) nad Nekarem (14109 mieszk.) niegdyś jedno z najznaczniejszych wolnych miast. Dokoła miasta widać jeszcze resztki dawnego obronnego muru, wzniesionego przez Cesarza Fryderyka II *w 1216 r., a przy bramie Wolfsthor*, pozostały nawet dwa

lwy kamienne, godła rodziny Hohenstaufów. Kościół *Liebfrauenkirche* (1406—1522) z pięknemi malowidłami na szkle i płaskorzeźbami na 3-ch postalach. Wewnątrz pod chórem groby Hansa i Mateusza Boeblingerów, budowniczych kościoła. Bardzo piękna wieża 75 metrów wysoka, z bardzo pięknym widokiem na miasto i dolinę Nekaru. *Ratusz*, niegdyś zamek poety hr. Aleksandra von Würtemberg, naprzeciwko zaś *dawny Ratusz*, na którym na chorągiewce powiewa orzeł państwowy pod koronacyjnym baldachimem. *Kościół Ś-go Dyonizego*, bazylika w stylu przejściowym z XI w., w XIV i XV w części przebudowana. *Kościół Ś-go Pawła*, w dawnym stylu gotyckim, ukończony w 1268 r., obecnie katolicki. Niedaleko miasta niegdyś cesarski zamek *Perfried*, z bardzo pięknym widokiem; na wyspie *Maille* na Nekarze pomnik historyka Karola Pfaff. W Esslingen przygotowują wiele mussującego: „Neckar-Schaumwein." („Esslinger-Champagner"), miasto posiada też wiele różnego rodzaju fabryk. Doliny Nekaru i Filsu, po których koléj ciągnie się daléj należą do najpiękniejszych i najurodzajniejszych w Szwabii. Droga wiedzie daléj przez St. *Unter Türkheim* (u stóp góry Rothenberg) i *Cannstadt*, oraz przez tunel: Rosenstein-Tunnel do Stuttgartu (ob. dr. 37).

Droga 37. ZE STUTTGARTU DO KARLSRUHE, STRASSBURGA I AVRICOURT (Wildbad).

Stuttgart.

Stuttgart. Hotele: *Hôtel Marquard, przy dworcu, pokój 48 kr.; *Petersburger Hof; *Hôtel Royal, naprzeciwko dworca; Koenig von Würtemberg; Adler, na Rynku; Hirsch, na Hirschstrasse, dobra kuchnia; Hôtel Gallinan, pokój 36 kr.; *Bayerischer Hof; Grossfürst; *Hôtel Kraus; Oberpollinger; Textor; *Pension Howitz, Schillerstrasse 3, $2^1/_2$—3 guld. dziennie; Pension Sigle; Pension Rüthling.

Kawiarnie. Marquard na Schlossplatz; Reissig w Koenigstan, naprzeciwko zamku, (obie są razem i restauracyjami); Stollsteimer na Schulstrasse.

Restauracyje. Bertrand, Lange Strasse 46 (doskonała kuchnia francuzka); Stadtgarten; Gutscher, Rothenbühlstrasse; Weixler, Gymnasialstrasse 21; Busse, alter Postplatz 5.

Piwiarnie ogródkowe. Stadtgarten; Silberburg, Köppenhofer (piękny widok); Tivoli, Militärstrasse; Gustawe Werner, Sophienstrasse; *Zoologischer Garten, wejście 12 kr., nie bardzo przyjemny z powodu odoru zwierząt: Hack'sche Garten, na Rothenbühlstrasse, *częste* koncerty; Englischer Garten; *Schützenhaus na Kanonenweg,

dwa ostatnie z pięknym widokiem; Wulle's Brauerei, Neckarstrasse 60; Actiengarten, na Weinstiege przy Wilhelmsthor.

Dorożki. Jednokonne: kwadrans 12 kr., 2-u konne: 1/4 godz. od 1 lub 2 osób 18 kr.; od 3—4 ósób 24 kr., za godzinę 48 kr. albo 1 guld., pół dnia 2 guld. 42 kr., cały dzień 4 1/2 guld. Taksa powinna być przybita wewnątrz powozu.

Kolej konna. Co 10 minut przez główne ulice miasta do Berg i Canstadt i napowrót; dobre powozy; kurs w mieście 3 kr., do Berg 6 kr., do Cannstadt 8 kr.

Zarząd poczt i telegrafów w nowym gmachu pocztowym naprzeciwko dworca.

Nieustająca wystawa obrazów Towarzystwa Sztuk Pięknych (Kunstverein) Friedrichstrasse 32 i Herdtle und Peters, Rothebühlstrasse 16, codziennie od 9—5, w niedzielę od 11—5 za 12 kr.

Teatr, przedstawienia codziennie oprócz soboty. W Lipcu i Sierpniu zamknięty.

Stuttgart, stolica królestwa Würtembergskiego, 91600 mieszk., rezydencyja króla i siedziba rządu, podzielony na dwie prawie równe części długą i szeroką ulicą Königstrasse. Naprzeciwko Schlossplatz stoi gmach, zwany *Königsbau*, wzniesiony pomiędzy 1856 i 1860 r., zawierający kawiarnię, giełdę i sale koncertowe. *Kollegijata* (Stiftskirche) jest jednym z najdawniejszych gmachów Stuttgartu, sięga pierwszéj połowy XV w., ozdobiona jest wieżą niedokończoną, mającą 63 metry wysokości; portal od strony Pd. W. ozdobiony jest dwiema płaskorzeźbami z XV w. przedstawiającemi, jedna Chrystusa niosącego krzyż, druga zaś otoczonego apostołami; wewnątrz pomniki dawnych hrabiów Würtembergskich, od 1265 do 1519 r.; godne uwagi malowidła na szkle i organ o 68 głosach. *Kościół szpitalny* (Spitalkirche) wybudowany w 1421, powiększony 1471 r.; mieści w sobie kilka grobowców między któremi Reuchlin'a, przyjaciela Melanchtona i model gipsowy wielkiego posągu Chrystusa, wykonanego przez Danneckera. Przy *kościele S-go Leonarda* (1470) znajduje się starożytna rzeźba z kamienia, pochodząca z XV w. i zwana pospolicie *Oelberg* (góra oliwna). *Stary zamek* (alte Schloss) wzniesiony od 1553 do 1570 r., w którym ciekawy jest dziedziniec wewnętrzny, na którym pomnik Hr. Eberharda, wyniesionego przez Cesarza Maksymilijana do godności książęcéj (um. 1496). *Nowy zamek* (Residenz-Schloss) (można zwiedzać codziennie od g. 1 do 3, za opłatą 36 kr. od osoby) gmach piękny i obszerny z kamienia ciosowego, zaczęty w 1746 r. przez księcia Karola, skończony dopiéro w 1806 r. Składa się on z głównego budynku, ozdobionego złoconą koroną i dwóch pawilonów i ma mieć do 365 pokojów, z których najpiękniejsze są: sala biała, sala marmurowa, *sala różowa* i tronowa. Niektóre sale ozdo-

bione są freskami Gegenbauera, przedstawiającemi ustępy z historyi kraju. Zwracają też uwagę rzeźby: Bachus i bachantka Thorwaldsena, popiersie bachantki Danneckera; Venus tegoż i Gladyjator Canowy.

Teatr połączony krytą galeryją z zamkiem, odnowiony w 1846 r. Na środku obszernego placu przed zamkiem (Schlossplatz) wznosi się 18 m. wysoki *Denksäule*, pomnik wzniesiony w r. 1841, na pamiątkę 25 letniego jubileuszu panowania króla Wilhelma, według projektu Wagnera. *Pałac stanów* (Ständchaus), miejsce posiedzeń parlamentu Wirtembergskiego, niedaleko od którego wznosi się pałac następcy tronu.. Na placu pomiędzy tym ostatnim pałacem a starym zamkiem wzniesiono w 1839 r. pomnik Szyllera, odlany przez Stiglmayera, według modelu Thorwaldsena. *Biblijoteka Królewska* (Neckarstrasse 8, otwarta codziennie, wyjąwszy w soboty od 10—12 i 2—5, zawiéra 300000 tomów, 3600 rękopismów, 9000 biblij w 8-u językach i 2400 inkunabułów. Z biblijoteką łączy się: Muzeum numizmatyki, sztuk i starożytności (Münz-Kunst- und Alterthümer-Sammlung (Neckarstrasse 10) posiadające 19000 monet różnych krajów i z rozmaitych czasów. *Gabinet historyi naturalnéj*, w północnem skrzydle gmachu archiwum, (otwarty w niedzielę od 11—1, w dnie powszednie od 2—3) posiada wiele ciekawych okazów. Gmach stojący naprzeciwko, o długiém skrzydle od ulicy prowadzącéj na Schlossplatz, jest od 1775 lokalem Carlsschule, w któréj Szyller pobierał początkowe wykształcenie.

Muzeum Sztuk Pięknych (Museum der bildenden Künste), otwarte w niedziele od 11—1 i od 2—4, w poniedziałki, środy i piątki od 10—12 i od 2 do 4, w inne zaś dnie w tychże godzinach, lecz za opłatą 24 kr., mieści w sobie gipsowe odlewy antyków, różne grupy i posągi Thorwaldsena, jako to: Tryjumf Aleksandra, Amor i Psyche, Ganimedes i w. i.; popiersie Szyllera i Ś-go Jana Ewangielisty, Danneckera; Gracyje Canowy, oraz wiele dzieł innych mistrzów. Kartony Gegenbauera. Na piętrze mieszczą się obrazy w liczbie 600, pomiędzy któremi znajdują się dzieła Bellini'ego, Giorgiona, Palma Vecchio, Bonifacio, Paolo Veronese, Gawfalo; Tycyjana, Salvatora Rosy Canaletlego, Holbeina, Alberta Ditrera, Cranacha, Rembrandta i w. i.

Komitet sztuk pięknych, komitet starożytności i historyi naturalnéj, mają każdy swe oddzielne zbiory. Biblijoteka prywatna króla liczy 50000 tomów. *Ogród zamkowy* (Anlagen) rozciąga się na przestrzeni, długiéj na 450 metrów, ozdobiony jest pięknemi kopijami posągów starożytnych, rozruconemi pośród zieleni drzew.

Okolice. *Rosenstein*, zamek królewski o 30 min. drogi od miasta, pannjący nad Stuttgartem i daléj leżącym Cannstadtem, na zewnątrz nie ma nic ciekawego. Wewnątrz zaś zwiedzają zwykle: *salę jadalną*, ozdobioną freskami Dietricha, obrazami Kaulbacha

i Riedla i statuę: Amor rozgniewany Hofera i t. d. Ogrody mieszczą w sobie piękny pałacyk w stylu maurytańskim, zbudowany przez Zantha, zwany *Wilhelma Cannstadt.* (45 minut drogi) (hot. Hermann, Bazdili) 6500 mieszk., nad Nekarem. Droga żelazna prowadzi tu w 8 minut (dr. 36 w kier. odwr.). *Kąpiele* gorące mineralne (21,°5) lub zimne cholorowo-sodowe, żelaziste, gazowe, z powodu których najbardziéj zakład jest uczęszczany. *Berg*, wieś położona naprost Cannstadtu, na przeciwnym brzegu Nekaru; ze znanemi kąpielami mineralnemi i w wodzie słodkiéj, piękna willa w stylu Renaissance. *Solitude* zamek królewski o 2 godz. drogi od miasta na drodze do Leonberg, zbudowany w 1767 r. przez ks. Karola; tu istniała pierwotnie założona przezeń Akademija Carlsschule, z któréj wyszli Cuvier i Schiller; niedaleko mały zameczek Bärenschlösschen nad jeziorem Bärensee. *Kornthal* (3 godz. drogi), miasto braci Morawczyków. *Hohenheim* (2 g. drogi), zamek zbudowany przez ks. Karola w 1768 r. zaś w roku 1817 założono w nim instytut rolniczy.

a) Ze Stuttgartu do Carlsruhe mil 12 za 3 g. 39 kr.; 2 g. 29 kr.; 1 fl. 37 kr.

b) Z Carlsruhe do Strassburga mil 12 za 3 g.; 2 g. 13 kr.; 1 g. 21 kr.

c) Ze Strassburga do Avricourt mil 12¼ za 7,45; 4,35; 2,50 franków.

a) Droga po wyjściu z dworca w Cannstadt, skręca w lewo, przebiega tunel mający 940 metrów długości, pod górą *Brag*, z którego wybiega na wzgórzyste lecz urodzajne pola; a minąwszy stacyje Feuerbach i Zuffenhausen przybywa do *Ludwigsburga* (Bär hôtel) 8000 m. i 4000 garnizonu. Miasto to powstałe w r. 1706, jest tém dla Würtemberga czém Potsdam dla Berlina. Na rynku pomnik ks. Eberharda-Ludwika, założyciela miasta. *Zamek*, jeden z największych w Niemczech, ma 400 pokojów, galeryją obrazów i zbiór portretów. W ogrodzie Emichburg, zamek nowożytny, w stylu średniowiecznym, posiada zbrojownię. Okolice: *Monrepos* albo *Seegut*, zameczek zbudowany przez ks. Fryderyka, w którym widzimy pomnik Waltera de Kronberg, wielkiego mistrza zakonu Teutońskiego; kaplicę w ogrodzie zdobi obraz Canacha; — *Marbach* (2500 m.) przy ujściu rz. Marbach do Nekaru, piękny kościół z 1450 r., istnieje tu jeszcze dom, w którym się w r. 1759 urodził Schiller, ozdobiony on jest popiersiem poety, dłuta Danneckera.

Za Ludwigsburgiem tuż przy kolei niskie wzgórza pokryte winoroślą, i nieco daléj forteca *Hohenasberg*, w któréj książe Karol uwięził od 1777 — 1787 r. poetę Schubarta za zjadliwy epigramat i uwolnił go jedynie na wstawienie się Wilhelma II, króla pruskiego. Jest ona i dzisiaj więzieniem *stanu*. Pod *Bieligheim* droga dochodzi do rz.

Enz. Droga rozbiega się tu doliną Nekaru do Heilbronn i Hall. Za tém miastem droga przerzyna dolinę Enz'u po wijadukcie, długim na 325 a 34 metry szerokim, o dwóch piętrach arkad. Daléj idą stacyje *Gross-Sachsenheim*, *Weihingen*, *Illingen* i *Mühlacker*, skąd wychodzi droga do *Heidelberga* przez *Bruchsal* (ob. dr. 38). Niedaleko Mühlacker *zamek Leffelstolz*, na wysokiéj i stromej górze, a nieco daléj ruiny *zamku Lommersheim*. Przy stacyi *Enzberg* droga przechodzi granicę W. Ks. Badeńskiego.

Pforzheim (*Hôtel Becker albo Post, pokój 36 kr.) (20000 mieszk.), przy zbiegu rzek Enz, Würm i Nagold. *Kościół* (Schlosskirchen) w stylu przechodnim z XII—XV w. na wyniosłości, z wielką liczbą grobowców; na rynku fontanna ze statuą Margrabiego Ernesta († 1558). Miasto przemysłowe, odznacza się szczególniéj wyrobem biżuteryi. Odnoga drogi do *Wildbad* (w godzinę za 56, 38, 25 kr.; ze Stuttgartu do Pforzheim 9 mil w $1^3/_4$ godz. za 2 g. 21 kr.; 1 g. 30 kr.; 1 g.) (hot. *Badhôtel; *Hôtel Klumpp (Bär); *Bellevue, we wszystkich pokój 1 g. 30 kr.; *Hotel Frey; *Hotel Keim) w malowniczéj dolinie rz. Enz; *kąpiele gorące* (37,°5) zwiedzane corocznie przez chorych w liczbie około 3000. Daléj stacyja *Wilferdingen*, po za którą droga bieży wzdłuż żyznéj doliny rzeki Pfinz.

Durlach (hot: Carlsburg) 6500 m., nad rz. Pfinz, dawna stolica Magrabstwa Baden-Durlach. *Zamek Carlsburg*, ze zbiorami starożytności rzymskich; wspaniały widok z wysokości wieży *Thurmberg*. Niedojeżdżając Carlsruhe widzimy na prawo dawny klasztor *Gottsau*, obecnie koszary artyleryi.

Carlsruhe, (hot. *Erbprinz, Langestrasse; *Englischer Hof i Hôtel Grosse, na rynku; *Hôtel Stofflet, i Goldner Adler na Carl-Friedrichstrasse; *Grüner Hof i Prinz Max przy dworcu) 37000 mieszk., dawna stolica W. Ks. Badeńskiego, założone około połowy XVIII w.; prawie wszystkie ulice rozchodzą się od zamku jakby promienie; wszystkie zaś przecina długa ulica *Langestrasse*. *Zamek* posiadający biblijotekę z 90000 tomów złożoną oraz gabinet historyi naturalnéj; z wieży *Bleithurm*, bardzo piękny widok. *Akademija* (Kunsthalle) otwarta we środy i niedziele od 11—1 i 2—4, codziennie zaś za opłatą 30 kr., zbudowana w 1845 r. w stylu bizantyńskim; posiada rzeźby Reicha, freski Schwinda; galeryją obrazów dawnych złożoną z dzieł: Holbeina, Teniersa, Cranacha, Ger, Dow, Rubensa, Rembrandta i w. i., oraz dzieł spółczesnych. *Szkoła politechniczna*, gmach ozdobiony statuami Keplera i Erwina von Steinbach. *Teatr* dający przedstawienia cztery razy na tydzień. Pomniki *W. Ks. Karola* (1818) i Margrabiego *Karola Wilhelma*, założyciela miasta, oba na rynku przed *kościołem protestanckim*. Pomnik W. Ks. *Karola Fryderyka* (1811) dłuta Schwanthalera i poety Hebla (1826),

w wielkim ogrodzie *Schlossgarten*, rozciągającym się po za zamkiem na szerokość całego miasta. Na lewo od wejścia ogród zimowy, pokryty gmachem oszklonym i ogród botaniczny.

b) Za Carlsruhe stacyja *Ettlingen*, 5000 m., miasto przemysłowe. Widać góry *Czarnego Lasu* (Schwarz-Wald); na lewo góry Merkuriusberg i Ebersteinburg. *Muggensturm*, z kaplicą Ś-éj Małgorzaty, dokąd okoliczni mieszkańcy odbywają pielgrzymki.

Rastadt (Post, Kreuz, Löwe, Laterne) 12000 m. *Zamek* ozdobiony złoconym posągiem Jowisza, posiada zbiór pamiątek historycznych (24 kr. odźwiernemu. W nim odbywały się w r. 1714 układy pomiędzy księciem Eugenijuszem i Marszałkiem de Villars, oraz kongres od r. 1797—1799, zakończony morderstwem posłów francuzkich Roberjot'a i Bonnier'a. W Rastadcie też upadła rewolucyja w 1849 r. obalona przez Prusaków, którzy tu weszli 23 Lipca.

O milę daléj *Oos*, skąd wychodzi odnoga do *Baden-Baden*. Koléj przechodzi przez rz. Murg.

Z *Oos* do *Baden-Baden* $^1/_2$ mili za 21 kr., 15 kr., 6 kr., (z Carlsruhe do Oos $4^1/_2$ mile za 1 g. 21 kr.; 54 kr.; 42 kr.).

Baden-Baden. Hotele: *Victoria Hôtel; *Badischer Hof; *Englischer Hof; *Europäischer Hof; *Stadt Baden; *Russischer Hof; Deutscher Hof; Zäkringer Hof, (z zakładem kąpielowym); Französischer Hof; Hôtel Royal; Holländischer Hof; *Hirsch (kąpiele); Bayrischer Hof; Ritter, Sonne (kąpiele); *Stern (dobra restauracyja); Drei Könige; Stadt Strassburg; Engel. Liczne *maisons garnies*. *Café-Restaurant* w Conversationshaus i „a la Fleur" przy Russischer-Hof.

Dorożki. Ceny stałe, stacyje przy hotelu angielskim i w kilku innych punktach. Osły, dziennie 2 g., za pół dnia 1 g. 12 kr.

Baden-Baden, 10000 mieszk., którego kąpiele gorące, solanki, piękność położenia, łagodność klimatu, a dawniéj jeszcze i dom gry, przyciągają corocznie do 50000 gości, zwane niegdyś od Rzymian *Civitas Aurelia Aquensis*, było do najścia Francuzów w r. 1689 siedzibą rządu margrabstwa Badeńskiego, który wówczas przeniósł się do Rastadtu. Towarzystwo zbiera się tu zwykle między 7—8 rano, w zakładzie wód (Trinkhalle), między 3 a 4 po południu do domu rozmowy (Conversationshaus), o 6 w Lichtenthaler Allée, o 7 zaś lub nawet wcześniéj w salach domu rozmowy.

Dom rozmowy (Conversationshaus), obszerny gmach z portykiem korynckim, zbudowany w 1824 r., zawiéra wielki salon, przeszło 48 metr. długości mający i wspaniałe sale balowe i koncertowe. Teatr,

do którego wejście kosztuje 30 kr., jest kolejno podtrzymywany przez truppy francuskie lub niemieckie. — Nowa galeryja dla pijących wody (Trinkhalle), wznosząca się tuż przy domu rozmowy, jest kolumnadą 98 metrów długą ozdobioną 14-ma freskami Götzenbergera; właściwa zaś sala picia wód (Trinkhalle) jest salą 17 metr. długą i tyléż szeroką; po środku niéj wznosi się słup marmurowy, z którego tryska woda mineralna, ze źródeł sprowadzona. Inne gmachy ciekawsze są: Kolegijata z VIII w. przebudowana w r. 1753; *pałac W. Księżny Stefanii*, zbudowany w 1809 r. przez Weinbrennera; *nowy zamek Wielkich książąt*, przenoszący wysokością wszystkie domy miasta, którego podziemne sklepy zbudowane z kamienia, były kiedyś prawdopodobnie więzieniem; Do *starego zamku* (Altes Schloss Hohenbaden), stojącego na najpiękniejszém miejscu z całéj okolicy, prowadzi piękna cienista droga od nowego zamku (3 kwadranse drogi). Z obszernéj budowy z 10 lub 11 stulecia, sterczą dziś od r. 1689 tylko ruiny. Pyszny widok na dolinę Renu od Speyer do Strassburga (samego miasta nie widać).

W okolicy leżą Ruiny *zamku Ebersteinburg* (1 1/2 godz.). Góra *Mercuriussberg*, nazwana tak z powodu ołtarza temu bożkowi poświęconego, znalezionego na jéj szczycie, góra ta zwane téż bywa: *„grosser Stauffenberg*, — nowy *Zamek Eberstein* (3 godz.) Wielkiego Księcia, zawiérający zbiory obrazów i broni; *Gernsbach* (3 1/4 godz.) nad rz. Murg, osada otoczona pysznemi lasami; *Wodospad Geroldsan* (1 3/4 godz.); *Flidersee* (5 godz.); zamek *Yburg*, (2 godz.); wyniesiony na 589 metrów; *Favorita*, pałacyk myśliwski, pyszny widok.

Pociąg z *Oos* dążący do Strassburga, opuściwszy staje w 3 kwadranse w *Steinbach*, miejscu urodzenia budowniczego Erwina von Steinbach, którego pomnik wznosi się w Carlsruhe i tutaj, twórcy Katedry Strasburgskiéj.— Daléj *Bühl* ze starożytnym kościołem. **Achern**, (hot: *Krone albo Post, *Adler), 2755 mieszk. na krańcu doliny *Kappeler Thal*. Na rynku pomnik W. Ks. Leopolda († 1852) dłuta Friedricha. *Kaplica Ś-go Mikołaja*, w któréj spoczywają zwłoki *Turenijusza*. Niedaleko wielki dom obłąkanych w *Illenau*, mogący pomieścić 400 chorych, i ruiny *opactwa w Allerheilligen*, założonego w r. 1191 przez Udę hr. Schauenburg, bardzo blisko których rzeczka Grindenbach, rzucając się między skały tworzy piękny wodospad, zwany: *Lieben Bütten* albo *Büttenstein*. O kwadrans drogi od Achern leży wieś *Sasbach*, w któréj wznosi się *obelisk*, na miejscu, gdzie w r. 1676 Turenijusz padł pod kulą nieprzyjacielską.

Appenweier, 2000 mieszk., ruiny *zamku Stauffen*. Punkt zbiegu z drogą między Frankfurtem i Bazyleą.

Daléj minąwszy stacyją Kerk, stajemy w *Köhl*.

Kehl. (hot: *Post; *Rehfuss; Salmen przy dworcu), 2000 m., *miasteczko przy ujściu* rz. Kinzig i Schutler do Renu, połączone ze

Strassburgiem mostem, opartym na 4-ch filarach, ozdobionym bramami z lanego żelaza po obu stronach i ufortyfikowanym od strony Badeńskiéj. W czasie oblężenia Strassburga przez Niemców w 1870 r., było stamtąd bombardowane przez Francuzów i znacznego doznało uszkodzenia. Krańcowe przęsła z obu stron są ruchome, co pozwalało bardzo łatwo przerwać kommunikacyją między przeciwnemi brzegami Renu.

Strassburg. Hotele: *Stadt Paris na Broglée, dosyć drogi; Rothes Haus, Kleberplatz, Hôtel d'Angleterre, przy dworcu; Rebstock (Vignette) Langestrasse (Grande Rue 67); Hôtel de France, Junge St. Petersplatz; Stadt Lyon, Kinderspielgasse; Stadt Wien, przy dworcu (pokój 2 fr. w innych zaś 2½ fr.); Schwarzer Bär, Radischer Hof i t. d.

Kawiarnie. *Café du Broglie; *Café du globe, obie na Broglie; Café de la Mésange, Meisenstrasse; Café de la Lanterne przy Gewerbelaube.

Piwiarnie: Taverne Alsacienne; Estaminet Piton, obie przy Gewerbelaue; Estaminet Vicnnois, (razem i restauracyja); Schlauchgasse niedaleko Kleberplatz.

Ogrody publiczne. Jardin Lips i Jardin Kemmerer, oba na Contades przy Judenthor; w pierwszym 2 razy na tydzień muzyka wojskowa.

Dorożki. (Citadines) w mieście 75 cent. za kurs, pakunek na 5 kilogr. 20 centymów; za kwadrans jazdy 80 centymów, pół godz. 1 fr. 20 c., godzina 2 fr.

Pasztety od 5 do 40 fr. u Henry, Doyen i innych.

Strassburg, główne miasto Alzacyi i niemieckiéj Lotaryngii (Elsass-Deutsch Lothringen), siedziba Nadprezydenta (Ober-Präsident) i Jeneralnéj Komendantury (General-Comando) 15-go korpusu armii Niemieckiéj, 80000 mieszk., leży nad rz. Ill, prawie o godzinę drogi od Renu, z którym go łączą dwa kanały. Za czasów rzymskich znane pod nazwą *Argentoratum*, było w średnich wiekach jedném z najbardziéj kwitnących miast niemieckich, w r. 1697 zostało odstąpioném Francyi, w któréj posiadaniu zgodnie z życzeniami ludności Alzackiéj zostawało aż do pokoju Frankfurckiego 10 Maja 1871 r. — Miasto to było uważane zawsze za nader ważny punkt strategiczny, to téż było silnie ufortyfikowane, lecz w czasie dwumiesięcznego oblężenia, przy którém bombardowanie trwało od 18 Sierpnia do 27 Września 1870 r., dawne fortyfikacyje zburzono do szczętu. Od pokoju Frankfurckiego Niemcy wciąż budują nowe fortyfikacyje.

W *Katerdrze Strasbugskiéj* (Münster) można uważać stopniowy rozwój architektury gotyckiéj i pozbywanie się przez nią form noworomańskiego stylu, z którego się wytworzyła (Chór, Krypta a w czę-

ści i nawa poprzeczna, po r. 1176) aż do najwyższego jéj rozkwitu (ukończona w r. 1275 główna nawa i fasada 1277 — 1339) i na odwrót skażenie jéj (w części między wieżami, 1365 r.). Ciekawy jest wielki zegar astronomiczny przez Schwilgué w r. 1842 odrestaurowany, ozdobiony wieloma figurami, które przy uderzaniu godzin, a szczególniéj 12-éj różne ruchy wykonywają. Wspaniała wieża zbudowana przez Erwina von Stainbach i syna jego Jana, ma 142 metry wysokości; a zatém najwyższa z wież Europejskich oprócz wieży w Antwerpii. Od katedry wiedzie droga przez plac Guttenberga, z pomnikiem nieśmiertelnego wynalazcy druku, który pierwsze próby swego wynalazku odbywał tu w r. 1436, do *Kościoła Protestanckiego S. Tomasza*, również pięknego pomnika gotyckiego stylu, zawierającego pomnik Marszałka Maurycego Saskiego, z rozkazu Ludwika XV. wzniesiony. Kościół *Neukirche*, jako też bogata w starożytne dzieła i dokumenta *Biblijoteka miejska*, zostały zupełnie spalone podczas bombardowania 24 Sierpnia 1870 r. — Nowo założona biblijoteka bardzo szybko wzrasta, z powodu hojnie z różnych stron nadsyłanych darów.

Jednym z najulubieńszych jest *plac Broglie*, dawny *targ końskí* w bliskości katedry leżący, a w r. 1740 przez Marszałka Broglie założony, na którym znajdują się dwie najbardziéj uczęszczane kawiarnie i zburzony 10 Września przez bombardowanie teatr. O 12 w południe bywa tu parada przy rozprowadzania wart (Wachtparade) wieczorem 2 razy na tydzień muzyka wojkowa. Naprzeciwko teatru prefektura któréj gmachem pomnik prefekta *Margrabiego de Lezay Marnesia* (1810—1814) w 1857 r. wzniesiony, znacznie uszkodzony podczas ostatniego oblężenia.

Niedaleko stamtąd *Stadthaus*, z którego przeniesiona przed niedawnemi czasy do *gmachu komendantury* na placu Klebera, galeryja obrazów, wraz z nim padła ofiarą oblężenia. Ulica *Brandtstrasse* (rue brulée) wychodząca z placu Broglie, wzięła stąd swe nazwisko, że przy niéj w miejscu, gdzie dziś stoi prefektura w r. 1349, wszyscy zamieszkali tu żydzi, nie chcący się ochrzcić w liczbie 2000, d. 14 Lutego spalonemi zostali.

Uniwersytet, założony w r. 1621, w którym wielu znakomitych ludzi, jak Göthe, Herder, Lenz, Stilling i inni, studyja uniwersyteckie odbywało, przemieniono późniéj w Akademiją, przywróconym został na nowo 1 Maja 1872 r., z urządzeniem go na wzór innych uniwersytetów niemieckich. — Na wielkim placu parad albo Klebera, wzniesiono pomnik temu wielkiemu jenerałowi. Na północnéj stronie placu ruiny zburzonego podczas oblężenia pałacu komendantury.

Ze Strassburga przez stacyje Sendenheim, Brumat, Mommenheim, Hochfelden, Dettweilar, Steinburg, leżące pośród okolicy płaskiéj i nieprzedstawiającéj nic godnego uwagi, dojeżdżamy do *Zabérn*, (po *franc.* Saverne) pierwszego znaczniejszego miasta Alzacyi (hotele:

Stadt Frankfurt, Sonne, Ochs) 6000 mieszk. nad kanałem łączącym Marnę z Renem. Ruiny staréj twierdzy *Greifenstein*. O $^3/_4$ g. drogi na pd. w. godne uwagi ruiny *Hoch-Barr*, a o $3^1/_2$ g. (przewodnik 3 fr.). *Dachsburg* ze szczątkami dawnéj warowni na wysokiéj skale. U stóp góry wieś Dachsburg (franc. Dabo). Daléj stacyja, *Lützelburg*, ze szczątkami starożytnéj warowni *Lützelstein*. Wstępujemy w górską okolicę, pociąg przebiega na przemian mosty, wijadukty i tunele; koléj żelazna, Marna, kanał i trakt bity biegną prawie równolegle. Następnie pociąg przebiegłszy ciasną lecz malowniczą dolinę *Zorn*, przechodzi przez tunel Ertzweiler, 2678 metr. długości mający na wskroś północnych Wogezów i staje w miasteczku *Saarburg* nad rz. Saarą, którego nie należy brać za jedno z miastem pruskiem tegoż nazwiska; Saarburg leży na linii odgraniczającéj okolice w których mówią po niemiecku, od tych gdzie używają języka francuskiego. Daléj następują stacyje: *Hemingen*, *Rixingen* (fr. Réchicourt) i nareszcie *Avricourt*, leżące na granicy ziem oderwanych od Francyi, ostatnim traktatem; komora celna. — Z Avricourt do Paryża ob. Francyją.

Droga 38 ZE STUTTGARDU DO HEIDELBERGA PRZEZ BRUCHSAL.

Mil 15,2 za 4 guld. 15 kr.; 2 guld. 51 kr; 1 guld. 51 kr.

Ze Stuttgartu do Mühlacker, ob. dr. 37. Daléj **Bruchsal** (*Badischer Hof, *Rose), 10,000 mieszk., niegdyś rezydencyja Księcia —Biskupa Spiry (Speier), którego *zamek*, piękny gmach w stylu Rococo, zasługuje na obejrzenie tak z powodu powierzchowności jak i urządzenia we wnątrz; (freski Zieka —Wzorowe *więzienie karne celkowe* (Zuchthaus) zbudowane w 1845 r. — Górne piętro środkowego pawilonu, wraz z kaplicą, biblijoteką i t. p. spłonęło w 1871 r.

Langenbrücken, kąpiele siarczane (hot: Ochs, Sonne); tuż przy dworcu dawny *letni Pałac*, biskupów Spiry *Kislau*, zamieniony na więzienie poprawcze dla kobiet. Daléj st: *Wiesloch* i *Heidelberg*.

Heidelberg. Hotele: *Europäischer Hof; Hôtel Schrieder przy dworcu; w mieście: *Prinz Carl; Adler; Russischer Hof; Badischer Hof; Viktoria Hôtel; Holländischer Hof; prawie wszędzie 1 g. za pokój. 2-go rzędne: Bayrischer Hof: Darmstädter Hof; *Hôtel Becker; *Ritter; Prinz Max; *Hirsch na rynku.

Kawiarnie: Leers; Wachter; zum Falken, na rynku; piwo u Bremenacha, na Burgweg; Diemer, Meyer i t. d.

Dorożki z dworca do miasta lub odwrotnie od 1 osoby 18, od 2 30 kr., od 3 — 4 osób po 12 kr. za każdą. Większe pakunki, sztuka

6 kr. — Za 1/4 godz. jazdy od 1 — 2 osób 18 kr. od każdéj, od 1—4 za każdą 12 kr.; za godzinę 1 guld. 12 kr. albo 1 guld. 30 kr.

Osły do spacerów w ulicy wychodzącéj od Kornmarkt do zamku; cena stosownie do odległości wycieczki.

Heidelberg, 20000 mieszk., leży w wązkim pasie pomiędzy Nekarem i wzgórzami idącemi wzdłuż téj rzeki, którą przerzyna most 290 kroków długi, z posągami założyciela Księcia Teodora (1790) i Minerwy. Przez pięć stuleci Heidelberg był głównym miastem Palatynatu przez Francuzów za Ludwika XIV w r. 1693, Heidelberg uległ spaleniu, i tylko niektóre domy, jak np. Hotel zum Ritter, ocalały od zniszczenia. — *Kościół S-go Ducha* dla wyznania katolickiego i protestanckiego, *Kościół S-go Piotra*, na drzwiach którego Hieronim z Pragi uczeń Hussa, przybił swoje tezy i tłumaczył je ludowi.—Sławny *Uniwersytet*, *Ruperta Carolina*, jeden z najdawniejszych w Niemczech; wspaniała *biblijoteka* (otwarta we środy i Soboty od2 —4, w inne zaś dnie od 10 12)złożona ze 150000 tomów, 50000 rozpraw i 1800 rękopismów; gabinety historyi naturalnéj i anotomii, ogród botaniczny. Uniwersytet ma do 800 studentów. — *Zamek*. Za obejrzenie wszystkich pamiątek w zamku opłaca się: od pierwszéj osoby 24 kr., od każdéj zaś następnéj po 12 krajcarów; za same lochy: od 1 osoby 6 kr. od każdéj zaś następnéj po 3 krajcary. — Wzniesiony na 104 metry nad poziom Nekaru, zamek ten jest prawdziwą mozajką zamków i wież, skąd go nawet nazwano Alhambrą niemiecką, był bowiem bezustannie rozszerzany przez każdego z elektorów; lecz z powodu zdobywania go 2 razy przez Francuzów w 1688 i 1693 uległ zniszczeniu i w takim stanie do dziś pozostaje. Elektor Karol Teodor probował go odbudować, lecz pożar wzniecony przez piorun w 1764 r., nowém zniszczeniem uzupełnił jeszcze dzieło Francuzów. Wszedłszy w dziedziniec zamku widzimy przed sobą front pałacu Fryderyka IV, na prawo budynek w stylu włoskim Ottona Henryka, na lewo gotycki Ludwika Brodatego; z wierzchołka wielkiéj wieży zbudowanéj przez Ludwika V, a zburzonéj w 1865, piękny widok na okolicę. — Pałac Fryderyka IV zawiera galeryją obrazów i muzeum starożytności (malowidła Michała Wohlgemutha, obrączka Lutra). Lochy mieszczą w sobie sławne *beczki Heidelbergskie*, z których większa mieści w sobie 236000 butelek; była ona napełniona winem 3 razy, po raz ostatni w 1769 r. — Wychodzą stąd schody na platformę na 2 piętrze, na któréj elektorowie wyprawiali niegdyś zabawy tańcujące. Przy wielkiéj beczce znajduje się statuetka z drzewa, nadwornego błazna elektora Karola Filipa, zwanego Perkeo i zwodniczy zegar przezeń urządzony. Bardzo piękny widok na okolicę: 1, z galeryi czyli *Altany*; 2, ze *Stückgarten*, do którego wchodzi się przez bramę tryjumfalną, *Elizabethenpforte*; 3, z ogrodów, a szczególniéj z wielkiego tarasu zbudowanego za Fryderyka V, z którego doskonale ogarniamy wzrokiem całą wschodnią część zamku oraz wieżę narożną (w ruinach), wieżę z biblijoteką *i dzwonnicą*.

Okolice *Molkencur*, domek o 70 metrów wyżéj od zamku położony, z którego bardzo piękny widok na okolicę. *Königssthul* albo *Kaisersthul*, góra, wznosząca się na 574 metry, z któréj bardzo piękny widok na dolinę Renu i Nekaru, na Odenwald, Taunus i Czarny Las. *Heiligenderg*, wzgórze na brzegiem Nekaru (370 metr.); *Schwetzingen* (2700 mieszk) z zamkiem i parkiem Wielkiego Księcia na 70 hektarach gruntu.

Droga 39 Z MONACHIJUM DO INSBRUCKU.

23 i pół mile. Drogą żelazną w 6 — 8 godz. Cena do Kufsteinu 4 guld. 3 kr.; 2 guld. 42 kr.; 1 guld. 48 kr. bawar., z Kufsteinu do Innsbruku 3,60; 2,70; 1,80 gul· wal. austryjackiéj.

Droga wprost do Rosenheimu jest bardzo jednostajna i dla tego kto może przyjemniéj mu będzie obrać na Holzkirchen. Do stacyi Haidhausen bieży ona po płaskiéj okolicy. na widnokręgu któréj widać w oddaleniu Alpy. Po tém po kilku stacyjach, *Grafing* ze starym zamkiem, słynne jarmarki. Daléj minąwszy stacyje *Assling* i *Ostermünchen*, droga wznosi się nieznacznie po lesistym stoku wyżyny i przez *St. Carolinenfeld* bieży do **Rosenheim** (9 mil) (hot: *Greiderer, König Otto; Alte Post; restauracyja przy dworcu) 6000 m. punkt zbiegu z drogą z Salzburga i Innsbrucku, piękne miasteczko z warzelniami soli i kąpielami solankowemi (Lehr's Bade-Etablissement, przy którym również kąpiele mineralne, błotne i parowe). Solanka sprowadza się tu z Reichenhall, odległego o 10 mil.

11 mil. **Brannenburg**, wieś leżąca na stoku góry na któréj *Zamek Brannenburg*, hrabiego Pallavicini. Daléj idą stacyje: *Fischbach* (na prawo na skale ruiny zamku *Falkenstein*, a daléj zamku *Kirstein*), *Oberaudorf*, *Kiefersfelden* ostatnia wieś bawarska, w któréj w letnich miesiącach co niedzielę bywają teatry ludowe. Droga przechodzi obok *kapliczki Ottona* (Ottocapelle) wystawionéj przez Zieblanda na pożegnanie Króla greckiego, wchodzi następnie w wąwóz zwany *Klause*, i zbliża się do leżącego po drugiéj stronie Innu miasta *Kufstein*, (daléj ob. dr. 26).

Droga 40. Z MONACHIJUM DO WILDBAD-KREUTH.

5 mil, Koleją żelaną do Holtzkirchen za 1 guld. 30 kr.: 1 guld. 42 kr. w półtory godz. z Holzkirchen do Kreuth 2 razy dziennie pocztą w 4 godz.

Wkrótce po wyjeździe pociąg schodzi z linii Augsburskiéj i zwraca się wielkim łukiem ku południowi; na lewo Theresienwiese z Ruhmeshalle i posągiem Bawaryi, na prawo w oddaleniu Alpy. Pod *Untersendling* na północnym zewnętrznym murze kościoła farnego wielki fresk Linderschmitta, malowany w 1831; przedstawiający walkę mię-

dzy austryjakami i chłopami Oberlandu, zaszłą w czasie wojny o następstwo tronu hiszpańskiego (1705), w któréj ostatni wielką klęskę ponieśli.—*St. Mittersendling*, w okolicy dosyć jednostajnéj. Przy St. *Grosshesselohe* $1^1/_2$ mili; most kratowy systemu Pauli'ego na Isarze; na lewo po nad głęboką doliną Isaru widać Monachijum, daléj przez stacyje pośród lasu *Deisenhofen*, *Sauerlach*; oraz minąwszy głęboki przekop *Teufelsgraben*, stajemy prawie zaraz w **Holzkirchen** (hotele: Post; Oberbräu; restauracyja przy dworcu). Miasto oddalone o 10 min. drogi od stacyi, słynie jarmarkami. Zmiana wagonów do Aibling i Rosenheim. Z po za dworca pyszny widok na Alpy i górę Wendelstein pośród nich.

Z Holzkirchen wychodzi 2 razy dziennie omnibus pocztowy do Kreuth, który po $1^1/_2$ godz. dochodzi do jeziora *Tegernsee* pod miastem *Gmund*, przy wypływie rz. *Mangfall* z tegoż jeziora i posuwa się traktem po nad jeziorem aż do wsi: **Tegernsee** (hot. *Gugemoos z zakł. kąpielowym, *Post, *Greider, *Steinmetz, oraz wiele mieszkań prywatnych), miejsca bardzo licznie nawiedzanego w ciągu lata, z powodu nadzwyczaj świeżego powietrza i rozkosznego położenia. Zamek księcia Karola bawarskiego, opactwo benedyktynów. Wody mineralne.

Dalej trakt prowadzi przez *Rottach* wieś nad rzeką tegoż nazwiska, tworzącej niedaleko niej wodospad; we wsi bardzo piękne domki na mieszkania letnie; dalej przechodzi przez rz. *Weissach* i nieznacznie się wznosi. Dolina zwęża się przy wsi *Kreuth* (hot. Reinhard), na prawo stroma góra Leonhardsberg.

Wildbad Kreuth, u podnóża Alp tyrolskich, wyniesiona na 828 stóp nad poziom morza, w zachwycającéj okolicy. Wody siarczane i żelazne wielu sprowadzają tu gości, którzy w pięknych na ten cel wystawionych gmachach, wygodne znajdują pomieszczenie. Dla zdrowych na pobyt dla wytchnienia przyjemniejszem jednak jest Tegernsee. Najbliższy spacer po alejach na około zakładu. Niedaleko góra Schildenstein (1600 metr.); pomnik króla Maksymilijana w Hohlenstein, wodospad rzeki Klausbach, wąwóz zwany *Wolfsschlucht*, wodospad rz. Sagenbach; i piękna droga do siedzib górali Alpejskich w *Langenau*.

Droga 41. Z MONACHIJUM DO FRANKFURTU NAD MENEM.

55 mil. Koleją żelazną; poc. kuryjerskim w $10^1/_4$ godz., zwyczajnym w 13 i pół godz. za 16 guld. 45 kr.; 11 guld. 12 kr.; 7 guld. 30 kr. Pociągiem kuryjerskim o 20 procent drożéj.

Pociąg wyszedłszy z Monachijum pod stacyją *Allach* przebywa rz. *Würm, przerzyna* rozległe torfiska *Dachauer Moos*, zwane, następnie

dochodzi stacyi *Dachau*, miejsca bardzo licznie szczególniéj w niedziele przez mieszkańców Monachijum nawiedzanego. Po przejściu przez dolinę rz. Amper i minięciu kilku stacyj, dobiega do stacyi *Ingolstadt*, o $11\frac{1}{2}$ mil od Monachijum odległéj.

Ingolstadt (hot. Goldner Adler), 13164 mieszk., silna forteca nad Dunajem, niegdyś sławne uniwersytetem, założonym w 1472 r. i przeniesionym w 1800 r. do Landshulu, a następnie w 1826 do Monachijum. W r. 1632 miasto to było oblegane przez Gustawa Adolfa, podówczas to w murach jego znalazł śmierć znany marszałek Tilly. Dawne fortyfikacyje w r. 1800, na rozkaz jenerała Moreau, zupełnie zniesionemi zostały, w 1827 jednak nowe, znacznie silniejsze, na ich miejsce wzniesiono. Na bramie Kreuzthor, pomnik założyciela dawnéj fortecy Hr. Reinharda Sohns von Münzenberg (1539) i Daniela Spolte (1589), na drugiéj zaś Feldkirchenthor pomnik budowniczych jenerałów von Streiter i von Becker. W kościele Panny Maryi (Frauenkirche) pięknym gmachu gotyckim, znajdują się groby księcia Stefana i D-ra Eck, przeciwnika Lutra, oraz pomniki Marszałka Tilly i jener. Merey, wieże tak są urządzone, że na nie w razie potrzeby działa ciężkiego kalibru wprowadzonemi być mogą.

Za stacyjami *Gaimersheim* i *Adelschlag* kolej zbliża się do rz. Altmühl, przy któréj dość długo się ciągnie.

$14\frac{1}{2}$ mil. **Eichstädt** (hot. Bayrischer Hof), 7000 mieszk., nad rz. Altmühl, do r. 1854 rezydencyja ks. Leuchtenbergskiego, którego księstwo zostawało pod zwierzchnictwem Bawaryi; niegdyś zaś stolica biskupstwa przez S-go Wilibalda, towarzysza Ś-go Bonifacego, w r. 740 założonego. *Katedra* w stylu gotyckim od r. 1042 do 1496 budowana, zawiera grobowiec Ś-go Willibalda, oraz groby i innych biskupów. W *kościele Ś-éj Walpurgii* (Walpurgiskirche) grób tejże Ś-téj, z którego się sączy płyn, zwany olejem Ś-éj Walpurgii, jest celem pielgrzymek w dniu jéj uroczystości 1go Maja.

Daléj st. *Dollenstein*, starożytne miasteczko, dotychczas obwiedzione murami, poniżéj którego na lewym brzegu rz. Alltmühl, kończasty zamek *Burgstein*. Po za Dollenstein, pociąg przechodzi przez tunel, a następnie staje w *Solnhofen*, słynném kopalniami łupku i kamienia litograficznego, zatrudniającemi do 3000 robotników.

$17\frac{1}{2}$ mil. *Pappenheim*, w cudném położeniu, z ruinami zamku, kolebki starożytnego rodu tegoż nazwiska; ze staréj czworokątnéj wieży rzymskiéj, 30 metr. wysokiéj śliczny widok na okolicę. W samém miasteczku dwa zamki hr. Pappenheim. Daléj *Treuchtlingen*, miejsce urodzenia sławnego dowódcy jazdy hr. von Pappenheim,

poległego w bitwie pod Lützen 1832 r. Punkt zbiegu z koleją do Norymbergi. Daléj po kilku stacyjach *Gunzenhausen*, gdzie koléj przecina drogę z Augsburga do Norymbergi, a przy następnéj stacyi *Altmuhr* linija opuszcza dolinę rz. Altmühl. Daléj st. *Triesdorf*, niedaleko któréj miasteczko Eschenbach, miejsce urodzenia poety Wolprama von Eschenbach († 1228), na cześć którego w 1861 r. wzniesiono tu pomnik. Daléj *Winterschneidbach* i $25\frac{1}{2}$ mil. *Ansbach* (hot. *Stern albo Post; Löwe), 13000 mieszk., nad rz. Rezat, niegdyś stolica Margrabstwa tegoż nazwiska. *Zamek* margrabiów z pięknym ogrodem i w nim pomnikiem Gaspara Hausera, człowieka tajemniczego zamordowanego tu w 1833 r.; grób jego znajduje się na cmentarzu *kościoła S-go Jana*. W kościele tym piękny chór z r. 1441 i grób margrabiów Ausbachskich z familii Hohenzollernów. *Kościół S-go Gumberta* (Gumbertuskirche) z grobami 12-tu rycerzy zakonu łabędzia, założonego w 1443 r. przez elektora Fryderyka II i kościół katolicki *S-go Ludwika*, w stylu greckim. Miejsce urodzenia Platena, historyka i poety, na domu, w którym się urodził tablica z napisem pod orłem dążącym do słońca *Phoebo auspice surgit*. Przy stacyi *Oberdachstetten* droga wychodzi z doliny rz. Rezat, w któréj od Ausbach pozostawała. *Burgbernheim* ze starym zamkiem o pół godz. drogi od którego leży mały zakład kąpielowy Wildbad.

Przy stacyi *Marktbreit* droga dochodzi do Menu i bieży po jego brzegu pokrytym winnicami, aż do st. *Heidingsfeld*, za którém przebywa tę rzekę, i dąży wprost do *Würzburga*.

$37\frac{1}{2}$ mil. **Würzburg** (hot. *Kronprinz; *Russischer Hof; *Würtemberger Hof; i drugorzędne: *Fränkischer Hof; *Adler; Weisser Schwann, nie drogi; Sachsischer Hof; Wittelsbacher Hof; *Blaue Glocke; Pfeuffers Hôtel garni. W prywatném towarzystwie: „Harmonii" największy dobór gazet), 40000 mieszk., z których 4000 protestantów, uderzające już z zewnątrz, było niegdyś stolicą biskupstwa, sławnego soborami i naradami, które się tu odbywały. *Katedra S-go Kilijana* z XII w. powiększona i odnowiona. *Neumünster-Kirche*, kościół z XI wieku, z grobem S-go Kilijana i ciekawym pomnikiem wzniesionym w 1820 r. poecie Vogelweide z XII w. *Mariencapelle* piękny kościół gotycki z XIV w.; *Haugenkirche* z XVII w., z dwiema wieżami i kopułą, wewnątrz przeciążony złoceniami; *Kolegijata S-go Burkarda* z XI w. *Rezydencyja*, pałac naprzód biskupi, obecnie królewski z XVIII w., z pięknemi schodami, plafonem, malowanym przez Tieppolo i olbrzymiemi piwnicami, mogącemi pomieścić 33000 hektolitrów. *Julius-Spital*, przytułek biednych i chorych, ze statuą założyciela biskupa Julijusza Echtera z Mespelbrunn, dłuta Schwanthalera. *Uniwersytet* założony przez tegoż biskupa, z biblijoteką złożoną z 80000 tomów *i zbiorem mozajek*. *Most* na Menie, ozdobiony posągami. Na wzgó-

rzu lewego brzegu Menu cytadela Marienberg, wzniesiona jeszcze w XVII wieku.

Z Würzburga do Heidelberga koleją w 5—8 g. za 6 g. 33 kr.; 4 g. 30 kr. lub 2 g. 50 kr. z Würzburga do Bamberga i Bayreuthe.

38½ mil. *Weitschöcheim* z zamkiem i parkiem. Daléj 40½ mil. *Carlstadt*, miasteczko założone przez Karola Martela, dawna twierdza graniczna biskupstwa Würtzburgskiego. Na lewo ruiny zamku *Carlsburg*. Daléj zostawiając na prawo drogę do Kissingen, dojeżdżamy do *Gemünden* (42½ mil) przy ujściu Saali do Menu, bardzo malownicza na stoku gór Spessart i Rhön położone miasteczko, poniżéj zamku *Schorenberg*. Następnie 44½ mil. *Lohr* (hot. Gundlach albo Post i Krone) 4000 mieszk., miasteczko przemysłowe i w pięknym położeniu na prawym brzegu Menu; *Heigenbrücken* za którém pociąg przebywa tunel *Schwarzkopf*, i daléj przez *Laufach* do 49½ mil. *Aschaffenburg* (hot. *Freihof; Adler; Georgi; Goldnes Fass) 9000 przeszło mieszkańców, przy ujściu rz. Aschaff do Menu. *Zamek* wzniesiony w r. 1605, prawie w kwadrat zbudowany (98 metr. długości na 95 szerokości) posiadający biblijotekę i zbiór sztychów (20000 arkuszy) oraz 382 obrazy, z których niektóre mają wyższą wartość. *Kolegijata* (Stiftskirche), w stylu romańskim z grobowcem Alberta Brandeburgskiego z wizerunkiem dłuta Vischera z 1525 roku. Willa *Pompejanum* zbudowana przez króla Ludwika (1842—1849), na wzór jednego z domów Pompei (opłata 24 kr.). Miasto to jest pamiętne klęską wojsk austryjackich i heskich w dniu 14 Lipca 1866 r. poniesioną. Na cmentarzu przy kościele w *Klein-Ostheim*, następnéj stacyi, znajdują się groby poległych w bitwie pod *Dettingen* dalszą stacyją, w r. 1743 podczas wojny o następstwo tronu; na cmentarzu zaś Opactwa w *Seligenstadt*, widocznego stacyi *Kahl*, poległego w tejże bitwie jenerała francuskiego Rochechouart. Okolica od Aschafenburga poczynając, nie bardzo zwraca uwagę; daléj, 53 mile *Hanau* (hot. *Adler, Riese, Carlsberg) 20000 mieszk., w najżyźniejszéj części Wetterau, piękny *rynek*. Miasto przemysłowe pamiętne zwycięstwem Napoleona uchodzącego z pod Lipska z 80000 francuzów nad 40000 Bawarów pod dowództwem jen. Wrede 30 i 31 Października 1813 r.

Za *Hanau* pociąg przebywa most kratowy żelazny na rz. Kinzig. Daléj *Wilhelmsbad*, z bardzo licznie nawiedzanym przez Frankfurtczyków zakładem kąpielowym otoczonym pięknym parkiem, o 10 min. drogi na lewo leży *Philippsruhe*, zamek b. Elektora Hesskiego; *Rumpenheim* z zamkiem tegoż elektora; st. *Mainkur* o 20 minut od któréj leży *Offenbach* (hot. Stadt Cassel, Schwan Engel) miasto przemysłowe z pięknym zamkiem, a następnie *Frankfurt*.

Droga 42. Z DREZNA DO MONACHIJUM.

a) *Przez Bodenbach, Aussig, Eger.* $75\frac{1}{2}$ *mil.*

Z Drezna do Bodenbach 8,3 za 42, 33, 25 Ngr.; z Bodenbach do Eger 27,3 mil za 8,95; 7,12; 4,49 guldenów; z Eger do Monachijum 12 g.; 8 g.; 5 g. 21 kr.

Z Drezna do Bodenbach (Berlina do Drezna) ob. dr. 63 i 14; daléj zaś, *Weiden* skąd wychodzi odnoga do Bayreuth i Neuenmarkt; w *Schwandorf* zostawiamy na lewo liniją do Pragi, na prawo zaś do Norymbergi.

Ratysbona (niem. Regensburg) (hot. Goldnes Kreuz, Weisser Hahn, Kronprinz; Grüner Kranz; Drei Hehne; Nürnberger Hof; Weidenhof) przy ujściu rz. Regen do Dunaju, 30000 mieszk.; siedziba biskupa, połączona jest mostem, długim na 347, a szerokim na 8 metrów, z przedmieściem swojém *Stadt am Hof*. *Katedra* (Tum), pod wezwaniem Ś-go Piotra, któréj budowę rozpoczęto w 1274, jest dotąd niedokończoną, pomimo odnawiania w 1838 r., jest to bazylika w stylu gotyckim, zbudowana w kształcie krzyża, stanowiąca arcydzieło niemieckiego budownictwa i rzeźbiarstwa, co szczególniéj się odnosi do podwójnego portalu od strony wschodniéj, zbudowanego w XV wieku, a w 1838 r. gruntownie odnowionego i w części ozdobionego pysznemi malowaniami na szkle. Dokoła dachu urządzona jest galeryja, z obecnie bardzo zniszczoną balustradą kamienną, z któréj pyszny przedstawia się widok na okolicę. Od strony północnéj nawy poprzecznéj wznosi się tak zwana *ośla wieża* (Eselsthurm) z krętém wejściem bez schodów, po któréj podczas budowy na jucznych osłach dostarczano kamieni i wapna. Wieże sztucznie złamane zostały pod kierunkiem Denzigera, od r. 1860—70 odbudowane. Wewnątrz katedry mieści się wiele pięknych pomników grobowych. Opactwo Benedyktynów *St. Emeram*, założone w r. 652, a następnie powiększone i obdarowane przez Karola Wielkiego. Kościół tutejszy, bazylika w stylu romańskim, został na początku przeszłego wieku gruntownie odnowiony, mieści w sobie wiele starożytnych grobowców. Wielkie zabudowania klasztorne są od 1809 r. rezydencyją książąt Thurn und Taxis. *Kościół S-go Ruperta* mieści w sobie grób tego świętego, oraz groby różnych znakomitych osób. Z pomiędzy innych kościołów znaczniejsze są: *Kościół Szkocki* (S-go Jakóba) z XI w., w stylu romańskim zbudowany; przy klasztorze biblijoteka z 16000 tomów złożona; *Niedermünsterkirche*, kościół przy klasztorze kobiet pochodzenia szlacheckiego, założony w X wieku przez wdowę po Henryku Saskim, posiada grób założycielki, cesarza Ottona II oraz jego matki Adelajdy; *Obermünsterkirche*, pod wezwaniem Ś-go Dyjonizego, który należał również do klasztoru żeńskiego

założonego w IX wieku; *Kościół Ś-go Błażeja* z XIII w., w jednym z ołtarzów którego znajduje się obraz przypisywany Rubensowi.

Ratusz, gmach ponury i nieregularny, którego część dawniejsza, pochodząca z XIV w., była od r. 1663 do 1806 miejscem zgromadzenia się sejmu Cesarstwa Niemieckiego. Sala posiedzeń sejmu zatrzymała dotychczas dawne swoje umeblowanie. Na dole można widzieć dawne więzienia i przyrządy do tortur; (wejście od jednéj osoby 24 kr., od kilku zaś po 12 za każdą). Nowy ratusz, pochodzi z pierwszéj połowy zeszłego wieku.

Prócz tego zwracają jeszcze uwagę w Ratysbonie: *pałac biskupów* (Bischofshof) w którym zakończył życie Maksymilijan II w 1576 r.; *wieża* kwadratowa zwana wieżą rzymską; *dom Golijata*, nazwany tak, z powodu treści zdobiących go obrazów.

O $1\frac{1}{2}$ mili od Regensburga leży wieś *Donaustauf*, wieś ze zbudowanym w 1842 r. zamkiem hr. Turn und Taxis z pięknie utrzymanym ogrodem, po za wsią zaś na stromém wzgórzu wapiennem ruiny, zburzonéj przez Szwedów twierdzy *Stauf*, upiększone do koła alejami i klombami; (oberża pod Walhallą) o 25 minut drogi od któréj wznosi się sławna *Walhalla* „Świątynia chwały Niemiec." (Omnibus dwa razy dziennie za 36 kr. tam i napowrót) rozpoczęta w 1830 r. według planu Klenze'go, otwarta zaś w 1842 r. Na wierzchołku wzgórka 90 metrów wysokiego, na potrójnym tarasie, na który wiodą olbrzymie schody kamienne, wznosi się ta świątynia, w stylu doryckim, zbudowana na wzór Partenonu. Ma ona 92 metry długości 32 szerokości a 19 wysokości. Dwa frontony przedstawiające jeden Germanią otoczoną figurami alegorycznemi pojedyńczych państw niemieckich, drugi zaś zwycięstwo Arminijusza nad Rzymianami, są dziełem Schwanthalera. Od wspaniałego tła wnętrza zdobnego złotem i srebrem, doskonale odbijają marmurowe popiersia wielkich ludzi. Belkowanie sklepienia podtrzymuje 14 karyjatyd, przedstawiających Walkyryje (amazonki giermańskie). Fryz zdobią płaskorzeźby osnute na tle historyi i domowego życia Germanów, poniżéj zaś jego znajdują się 63 tablice marmurowe z imionami osób zasługujących na pomieszczenie w Walhalli, a których portrety do nas nie doszły. Popiersie Lutra nie pomieszczone w Walhalli przez króla Ludwika, jej założyciela, wstawiono tam w 1848 r.

Ze stopni Walhalli pyszny i rozległy jest widok na okolicę; w dali rysują się ciemne góry lasu bawarskiego, poniżéj Dunaj i piękna równina Straubing, na prawo Donaustauf i Ratysbona, na lewo przy pięknéj pogodzie Alpy; przy samem zaś wzgórzu piękne aleje śród lasu dębowego.

b) Przez Hof i Norymbergę mil 82.

Z Drezna do Hof 29,8 mil za 178; 119 lub 89 Ngr., z Hof do Monachijum $52^1/_2$ mil za 15 guld. 45 kr.; 10 guld. 30 kr. lub 7 guld.

Z Drezna do Hor, ob. dr. 66; Daléj *Hof* (hotele: Hirsch, Brandenburger Hof; Bayrischer Hof, Lamm, Restauracyja na dworcu) nad Saalą, 12000 m. miasto zupełnie odbudowane po pożarze w r. 1823; Ratusz w stylu gotyckim; gimnazyjum, piękna biblijoteka.

Po wyjściu z Hof droga zakreśla silny łuk, potém przebywa Saalę po wijadukcie, długim na 180, wysokim na $8^1/_3$ metrów o dziewięciu arkadach, z którego piękny widok na dolinę Saali.

Z Hof do Eger koleją 9 mil w $3^3/_4$ godz. za 2 guld. 33 kr., 1 guld. 42 kr. lub 1 guld. 9 kr. Stacyje Oberkotzan, Rehau, Selb, Asch, Franzensbad, Eger.

$33^3/_4$ m. **Münchberg** (hot: Bayrischer Hof), na lewo nad widnokręgiem widać góry Fichtelgebirge z najwyższemi szczytami: *Schneeberg* i *Ochsenkopf*. Wspaniałe dzieła inżenijeryi podziwiać możemy na przestrzeni od *Mark-Schoryast* do *Neuenmarkt*, stąd wychodzi odnoga do *Bayreuth* (3 mile za 54, 36 lub 24 krajcary) i daléj *Culmbach* (restauracyja na dworcu, *Goldner Hirsch Hôtel), po nad miastem wznosi się fort *Plassenburg*, rozbrojony w 1808 r., obecnie dom kary. Sławne jest piwo Culmbachskie. Pod *Mainleus*, zamku hr. Guttenberga łączą się ze sobą biały i czerwony Men, dające początek właściwemu Menowi. — *Lichtenfels* (hot: Anker, Krone) 2000 mieszk., miasteczko w okolicy którego leży opactwo *Banz*, (powóz $1^1/_2$ guld.), dzisiaj pałac księcia Maksymilijana, gabinet historyczno-naturalny, do kościoła w *Virzenheiligen* liczne zbierają się tłumy pielgrzymów.

47 mil. **Bamberg** nad rz. Regnitz i kanałem Ludwika (Ludwig's Canal). (Hot: *Bamberger Hof, *Deutsches Haus; — 2-o rzędne, Erlanger Hof, przy dworcu; *Drei Kronen, *Goldner Adler, oba na przeciw mostu wiszącego). Dorożki, z dworca do miasta lub odwrotnie: 1 osoba 12 kr., 2 osoby 18 kr.; 3 lub 4 osoby 24 kr. pakunki ręczne przewożą się bezpłatnie tłumoki 6 kr.— *Bamberg*, rezydencyja biskupa, 26000 mieszk., (2000 protest:). *Katedra* założona w 1004 r., odnowiona 1840, z grobem Henryka II i żony jego Kunegundy, ozdobionym ciekawemi płaskorzeźbami, Statua Stefana czyli Konrada III na koniu; nagrobek Klemensa II, Papieża, oraz wiele innych rzeźb. Vischera Schwanthalera, obrazy Cranacha i innych. *Kościół S-go Marcina* z 17 — 18 wieku, posiada kolegijum, biblijotekę, 2600 rękopismów, *biblijq* Akwina. — Na górze Michelsberd, *Kościół Ś-ge Michała*, w stylu romańskim z dawném opactwem benedyktynów, dzisiaj szpitalem. *Ratusz*; *Neue Residenz*, piękny pałac niedokończony. W r. 1815 Marszałek Berthier zabił się wyskoczywszy

z okna tego gmachu; krzyż biały na murze oznacza miejsce jego upadku. *Alte Hofhaltung*, dawny pałac biskupi, obecnie koszary. — O 30 min. drogi od miasta *Altenburg*, dawna cytadela książąt biskupów; piękny widok z wieży (6 kr.).

Za miastem bardzo przyjemna przechadzka po parku *Theresienehain*, leżącego po obu stronach kanału *Ludwika*, łączącego Dunaj z Renem. Kanał ten, wykopany za króla Ludwika I, ma 39 mil dł. 17 szerokości, $1^1/_2$ metra głębokokości i 84 szluzy.

$50^1/_2$ mil. **Forchheim** (hotele: Schwan, Bayrischer Hof) 4000 m. dawna forteca biskupów Bambergskich. W kościele 12 obrazów przypisywanych Wohlgemuthowi. Zwracający uwagę zamek zajęty na bióro skarbowe.

53 m. **Erlangen** (hot: *Wahlfisch, Blaue Glocke, Schwan); 12500 m., dzieli się na stare i nowe miasto; ostatnie zostało prawie całkiem zniszczone przez pożar w 1706 r. — *Uniwersytet*, założony w 1743 r., mieści się w starożytnym zamku Margrabiów, przy nim biblijoteka składająca się ze 100000 tomów i 1000 rękopismów, gabinet historyi naturalnéj i wiele innych zbiorów. Na głównym rynku, *pomnik Margrabiego Fryderyka Brandeburgskiego*, założyciela uniwersytetu, dłuta Schwanthalera. U stóp góry Burgberg, *pomnik*, wzniesiony podług projektu Schwanthalera, na pamiątkę otwarcia kanału Ludwika, łączącego Men z Dunajem.— Pod *Fürther Kreuzung* o $1^1/_2$ mil daléj następuje zbieg téj drogi z linią z Norymbergi do Würzburga a potém.

55 mil. **Norymberga** (Nürnberg).

Hotele: *Bayrischer Hof, Strauss, *Rothes Ross, Würtemberger Hof, Rother Hahn, *Goldner Adler, *Wittelsbacher Hof.

Kawiarnie: *Noris, Segitz, obie blisko kościoła Ś-go Wawrzyńca; Lotter, Josephsplatz, Café Mailand, Kaiserstrasse, Scheuermann, Schustergasse, za kościołem Ś-go Sebalda. — **Piwiarnie:** na lewym brzegu rz. Pegnitz: Mohrenkeller, przy kościoła Ś-go Wawrzyńca; Wolfsschlucht, obok teatru; *Peter Vischer, Köchertzwinger; Kronprinz; Mondschein, wszystkie trzy niedaleko Spittlerthor. — Na prawym brzegu Pegnitz: *Leistle, przy kościele Ś-go Sebalda, Täuble; Neumüller, przy Lafeferthor i Bratwurst-Glöcklein, za kaplicą Ś. Maurycego.

Drożki. $^1/_4$ godz. od 1 osoby 12 kr., od 2 osób 18 kr.; od 3 lub 4 osób 24 kr., od dworca do miasta 24 kr.; Nachtsack o 3 kr., Kufer o 12 kr. więcéj.

Posłańcowi za niesienie ciężaru aż do 1 centnara 12 krajc.

Towary norymberskie, u Wahnschaffe'go, na Josephsplatz, wyroby snycerskie, znacznie taniéj jak w Berchtesgaden u Leger'a, na Fleischbrucke i u wielu innych. u Fleischmann'a, Hirschelgasse, niedaleko Landauer-Kloster, wyroby z masy tekturowéj (Papiermaché); wyroby z kości słoniowéj: u F. G. Behl; na Kaiserstrasse oraz u Zienera i Ellenbergergera, na Winklerstasse 36.— Towary galanteryjne u Schüssela w Café Norris i Kiglera na Königstrasse. — W *Schwabenmühle*, na Kaiserstrasse, gdzie pracuje bardzo wielu rękodzielników różnego rodzaju, a woda z rz. Pegnitz, obraca maszyny, na dole mieszczą się sklepy.— **Piernikarze**: Metzner, obok Ratusza; Häberlein, naprzeciw kościoła Ś. Sebalda; Funk na Albrecht Dürer-Platz i w i.

Norymberga, 83000 mieszk. nad rz. Pegnitz przebiegającą przez środek miasta, które między XIII i XVI wiekiem, liczyło przeszło 100000 mieszk. i było ważnym punktem dla handlu między wschodem i zachodem, a późniéj zaledwie 27000 mieszkańców. — Jest to jedno z miast macierzystych sztuki niemieckiéj, niegdyś miasto wolne państwa, dziś drugie w Bawaryi, w okolicy piaszczystéj, użyznionéj tylko bardzo troskliwą uprawą. Rzeka Pegnitz, dzieli miasto na dwie dzielnice: północną, *Sebalder Seite* i południową Lorenzer Seite. Obwód miasta otoczonego murem, najeżonym dotąd jeszcze dosyć wysokiemi basztami, wynosi dobrą milę. Ulice i domy gmachów miejskich jest *zamek* (die Burg) na wzgórzu, mieszczący w sobie galeryją obrazów, piękne malowidła na szkle i album Dürera. — *Ratusz*, jeden z największych w Niemczech, (przeszło 90 metrów długości), ozdobiony jest freskami Dürera i Weyhera i wieloma rzeźbami. — Z kościołów odznaczają się: *Ś-go Wawrzyńca* (Lorenzkirche) zawiérający rzeźby Ad. Kraffta (cyboryjum), Wita Stwosza (adoracyja Aniołów), malowania na szkle Hirschvogela, ołtarz Rothermunda i t. p. Wieża tego kościoła odbudowana została na nowo po pożarze zaszłym w r. 1865. *Kościół Ś-go Sebalda*, o dwóch wieżach, z nagrobkiem tegoż świętego, arcydziełem Piotra Vischera, ozdobionym figurami 12-tu apostołów z bronzu, mieści w sobie prócz tego wiele innych rzeźb Vischera, Kraffta i Wita Stwosza; — *Kościół Ś-go Jakóba* odnowiony w 1825 r. i *Kościół S-go Idziego*. W kościele Ś-go Ducha od r. 1424 przechowywano skarbiec państwa niemieckiego (przeniesiony potém do Wiednia). Prócz tego zasługują na uwagę; niewykończony kościół zakonu krzyżackiego, szpital Ś-go Ducha: teatr, bank i muzeum. W bliskości domu Dürera na placu Albert Dürer-Platz wznosi się od 1840 r. pomnik tego malarza, modelowany przez Raucha.— Z dwudziestu fontann miejskich napiękniejsze są: Schöner-Brunnen, Lorenzbrunnen i fontanna na rynku. W klasztorze po Dominikańskim mieści się znaczna biblijoteka. Miasto posiada gimnazyjum, przed gmachem którego wznosi się pomnik Melanchtona, szkoły: politechniczną, rolniczą, handlową, rzemieślniczą i seminaryjum nauczyciel-

skie, oraz wiele zakładów dobroczynnych, kilka galeryj obrazów i towarzystw naukowych.

Zostawiwszy na lewo drogę do Pragi, na prawo zaś do Würzburga, zwracamy się daléj ku południowi. 57 mil. *Schwabach*, miasto starożytne, z kościołem parafijalnym, zawiérającym obrazy pędzla Wohlgemutha i innych. Linija bieży wzdłuż rz. Regnitz, powstałéj z połączenia Schwäbische i Fränkische Rezat. Daléj następują stacyje *Pleinfeld* i *Freuchtlingen* od któréj wstępujemy na liniją z Monachijum do Würzburga. (daléj ob. dr. 41).

Droga 43. Z DREZNA DO KISSINGEN, BOCKLET I BRÜCKENAU. (mil 58).

Z Drezna do Hof, 29,8 mil za 178, 119. 89 neu grosch.; — Z Hof do Kissingen 28 i pół mil za 8 guld. 33 kr., 5 guld. 42 kr., 3 guld. 51 kr.

Z Drezna do Hof ob. dr. 66; Z Hof do Bamberga ob. dr. 42 *B*.

Po wyjeździe z Bamberga droga przechodzi przez Men, a następnie bieży wzdłuż téj rzeki. Stacyje: *Ebelsbach*, naprzeciw którego po drugiéj stronie Menu miasteczko *Eltmann* z tysiąc lat przeszło mającą wieżą dawnéj twierdzy *Waldburga*. Następnie *Hassfurt* (hot. Post) z małym zakładem kąpielowym i godną uwagi kaplicą zwaną *Rittercapelle*.

54, 8 mil. **Schweinfurt** (hot: *Rabe, Wilder Mann, *Krone, Anker), 10000 mieszk. z pozostałemi z dawnych czasów ufortyfikowanemi bramami, miasto przemysłowe ze znacznemi fabrykami farb i papierów kolorowych. Z gmachów godne uwagi: *Ratusz* z XVI w. i *Kościół S-go Jana* z XII wieku.

Daléj zostawiając na lewo drogę do Würzburga pociąg zbacza na północ, odnogą do *Kissingen*, bieżącą przez żyzną i górzystą okolicę, przez stacyje *Poppenhausen*, *Ebenhausen* i pomiędzy bujną zielonością pokrytemi wzgórzami, mijając ruiny *Botenlaube*, miejsce częstych wycieczek z Kissingen.

Kissingen. Hotele: *Curhaus (Hôtel des Bains) drogi; *Russischer Hof, *Hotel Kaiser (w Curgarten), *Hôtel de Bavie're (dawniéj Bellevue) w piękném położeniu; Sächsischer Hof, (Post), Wittelsbacher Hof, Hotel Sanner i inne; we wszystkich hotelach trzeba się pilnować, gdyż wiele pokojów jest wilgotnych.

Drożki (Miethkutscher). Dwukonne do słonych kąpieli parowych 48 kr. do Bocklet 3, do Brückenau 9, do Schweinfurtu 6, do Gemün-

den albo Lohr 14 guld. — Jednokonne o $^1/_3$ część taniéj. Co do krótszych kursów po mieście lub okolicy obowiązuje stała taksa.

Gazety w zakładzie (Curhaus) bezpłatnie; dobrze zaopatrzona czytelnia Jügels'a (Jügels Lesecabinet), w ogrodzie zakładu (Curgarten) od 8 rano do 8 wieczorem otwarta, tygodniowo 1 guld. 24 krajc. miesięcznie 3 guld. 30 krajc.

Teatr, podczas pory kąpielowéj codziennie.

Opłata za leczenie się. Od zamożnieiszych rodzin, głowa domu płaci 5 guld. inni zaś członkowie $1^1/_2$ guld., mniéj zamożni 3 i 1 guld. na muzykę 2 guld. jeżeli pobyt na miejscu wynosi więcéj jak 8 dni.

Kissingen, jeden z najbardziéj nawiedzanych zakładów kąpielowych, liczące 2000 mieszk., leży nad rz. Saalą, w dolinie otoczonéj wzgórzami sięgającemi od 130 — do 200 metrów. Źródła mineralne, do których corocznie zdąża około 5000 osób, wydają wody gazowe zimne, obfitujące w chlorek sodu. Najobfitsze i najbardziéj zalecane są źródła *Rakoczy* i *Pandur*. Do kąpieli i oblewań chorych części ciała używa się woda ze źródła *Soolensprudel*, które podobnie jak i źródła *Schönbornsbrunnen*, są właściwie studniami artezyjskiemi, głębokiemi na 640 metrów. Obszerny ogród zakładu (Curgarten) położony przed domem zakładu (Curhaus), pomiędzy 6 a 8 rano i wieczorem zgromadza wszystkich gości, którym chwile przechadzki uprzyjemnia dobra muzyka.

O milę na północ od Kissingen leży *Bocklet*, posiadające również zakład kąpielowy i wody mineralne obfitujące w jodki i bromki żelaza. Życie tu jest tańsze niż w Kissingen.

O 3 zaś mile. *Brückenau* (omnibus z Kissingen 2 razy dziennie w 4 godz.) (hot: Bayrischer Hof, Post) obdarzone bardzo uczęszczanemi źródłami żelazistemi. — Urządzenie zakładu w niczém nie ustępuje temuż w Kissingen, okolice bardzo piękne.

Droga 44. ZE STUTGARTU DO NORYMBERGI.

28 i pół Koleją doliny rz. Rems (Remsthal-Eisenbahn) do Nördlingen mil 15 i pół w 4 i pół godz. za 4 guld. 29 kr.; luk 2 guld. 4 kr.: daléj zaś północną koleją bawarską w 3 godziny za 4 guld. 13 kr.; 2 guld. 42 kr. lub 1 guld. 48 kr.

Droga doliny rz. Rems, odłącza się od kolei Stuttgartsko Ulmskiéj pod *Canstadt* ($0^1/_2$ mili od Stutgartu ob. dr. 36) i wdziera się na grzbiet wyniosłości pomiędzy dolinami Nekaru i Rems; skąd bardzo piękny widok na Suttgard i dolinę Nekaru. — *Weiblinger*, bardzo stare miasteczko (hot: Post; Lamm), od któréj rodzina królewsko-Salicka, a następnie dom Hohenstaufów, otrzymały przydomek *Weiblinger (włoskie* Ghibelini), będące nazwą tak sławnego w dziejach

stronnictwa. *Schorndorf.* (hot. Hirsch) stare niegdyś warowne miasteczko z pięknym kościołem gotyckim z 1477 r.

Gmünd (Schwäbische Gmünd) (hot: Rad, Drei-Mohren) 11000 mieszk., ma trzy piękne kościoły, odznacza się wielką produkcyją biżuteryi. Jest ono ojczyzną rodziny, sławnych w XIV i XV wiekach budowniczych Arlerów.

Aalen. (hot: Krone) starożytne; niegdyś wolne miasto związkowe (6000 m.) posiada znaczne fabryki żelaza.

Nördlingen (hot: Krone; Sonne; Hôtel Wüst najbliżej dworca) nad rz. Eger (7000 mieszk.). *Kościół parafialny* (Hauptkirche) z XV i XVI wieków, ma wieżę na 86 metrów wysoką, wewnątrz zaś piękne obrazy i płaskorzeźby i *Ratusz*, ozdobiony freskami Schäufflina z XVI w. Fabryki dywanów.

Z Nördlingen przez stacyje *Gunzenshausen* (zbieg z drogą z Würzburga do Monachijum ob. dr. 41), *Pleinfeld.* (gdzie droga łączy się z kolcją z Norymbergi do Monachijum (ob. dr. 42).

NIEMCY PÓŁNOCNE
i kraje przyległe.

Berlin.

Przyjazd. Przy wyjściu z każdego dworca znajduje się urzędnik (kontroler) wręczający znaki blaszane z numerem jednéj z dorożek znajdujących się na dworcu. Z tym znakiem udaje się na plac, na którym powozy są ustawione i wywołuje numer; woźnica któremu wolno jechać tylko za zwrotem numeru, natychmiast się zgłasza. Jazda z dworca do miasta: dorożka 1-éj klassy 11, 2-éj 6 sr. gr. Pakunek ręczny bezpłatnie, kufer i t. p. od 20 do 100 funt 5 sr. gr.

Dworce kolei żelaznych. Berlin ma 8 dworców: 1. *Dworzec anhaltski*, tuż przed bramą anhaltską — do Drezna, Pragi, Wiednia, Lipska, Hall, Harcu, Turyngii, Frankfurtu nad Menem. 2. *D. potsdamski*, przed bramą potsdamską do Potsdamu, Magdeburga, Harcu, Brunświka. 3. *D. szczeciński* przed bramą Oranienburską i hamburską do Szczecina, Stralsundu, Gdańska. 4. *D. frankfurcki* na ulicy wrocławskiéj do Frankfurtu nad Odrą, Poznania, Wrocławia, Wiednia. 5. *D. wschodni* obok poprzedniego do Gdańska, Królewca. 6. *D. hamburski* przed nową bramą do Hamburga, Meklemburga Holsztynu. 7. *D. gerlicki* na polu Kepnickiem (Köpnickerfelde) do Cottbus, Görlitz, gór olbrzymich. 8. *D. Hanowerski* obok mostu Alsenbrücke do Hanoweru, Kolonii, Bremy.

Hotele najlepiéj urządzone, ale zarazem najdroższe są na najpiękniejszéj ulicy zwanéj *pod lipami* (unter den Linden): Cena pokoju wynosi od 20 — 25 sr. gr. (tylko na najwyższych piętrach po téj cenie) do 2, 3 tal. i wyżéj, śniadanie 8 — 10 sr. gr., usługa 7½ sr. gr. światło 7½ sr. gr., table d'hôte o 3 lub 4-éj 20 — 25 sr. gr.; przymusu do takiego stołowania się oczywiście niema, wszakże nie jest zwyczajem zupełnie się od tego uwalniać. Hotele położone w pobliżu *Linden nie* wiele są tańsze, cena ich maleje w ogóle w miarę oddalania się *od téj ulicy*. Do najznakomitszch należą: Hôtel royal, de la métro-

pole, St. Petersbourg, Meinhardt'a, de Rome, de la paix, Arnima, Britischotel, hôtel d'Angleterre, de Russie, de Magdeburg. de France.

Na prawym brzegu Sprei, w starém mieście (*Altstadt*) głównem siedlisku przemysłui dlatego zajmowanem głównie przez kupców hotele: króla Portugalskiego, de Saxe, Stadt Hamburg.

Hôtels garnis: Schlössera Jägerstrasse 17, Albrechta Friedrichstrasse 72, Hôtel americain Markgrafenstrasse 41, Dunsing Jerusalemerstrasse 19, Grüner Baum Krausenstr. 56. W zakładach tych ceny nie są wprawdzie wiele niższe niż w hotelach, ale gospodarz nie oczekuje, aby się u niego jadło.

Przy dłuższym pobycie korzystném jest najęcie *pokoju umeblowanego*, których wielka liczba znajduje się w dogodném położeniu między *Dorottheenstr.* i *Kochstrasse.*

Cukiernie (filiżanka kawy $2^1/_2$, czekolady 3, lodów 5 sr. gr.; płaci się w kasie, palić tylko można w oddzielnych pokojach) Kranzler Linden 20, Spargnapani Linden 50, wiele gazet, pomiędzy któremi są i polskie; Stehely Charlottenstr, 53, naprzeciwko kościoła francuskiego, wiele gazet, uczęszczana przez uczonych, literatów, aktorów; Weiss Jägerstr. 38, głównie odwiedzana przez damy.

Restauracyje przedniejsze noszą nazwę *restaurant*, podrzędniejsze *café.* Hiller Linden 62-63; Borchardt Franzstrasse 48; Ewest Behrenstr 26 a, Müller Linden 4 a, Europe Linden 27: Hôtel royal Linden 3; Hôtel de Rome Linden 39. Restauracyje te są najznakomitsze, nawiedzane przez damy. Café Zennig Linden 13, Café Hanus Linden 16; Café Beyer Jägerstr. 19, Café Bellevue Bellevuestr. 1; Obiad w tych lokalach najczęściéj od 1 do 5 g., 4—5 potraw *â la carte* 15 sr. gr., do tego piwo 2 — 3 sr. gr., można mieć i wino. Tryngelt w tych zakładach wystarcza 1 — 2 sr. gr., w poprzednio zaś wymienionych zakładach kelner zwykle oczekuje więcéj. Objady tańsze 10 — 12 sr. gr. Leipziger Garten Leipzigerstr. 182; Castelli Luisenstr. 34 i in.

Winiarnie, w których w każdym czasie otrzymać też można gorące potrawy, a w niektórych i objad, zwykle około $1^1/_2$ godziny. Gerold Linden 34, Habel Linden 30, Kühn Werderscher Markt 4; obiad 10 sr. gr. osobny pokój dla dam. Największy tego rodzaju zakład jest Rathskeller w ratuszu; jeden oddział stanowi winiarnię, drugi piwiarnię. Osobny rodzaj winiarni stanowią *winiarnie*, używane zwłaszcza na śniadania. Buder Königstr. 1; Döicke Kenigstr. 11; Höhn Markgrafenstr. 43: Jerusalemer Keller Jeruzalemstr. 21 najlepsze wina węgierskie.

Piwiarnie. Piwa oryginalne (Echte Biere) szklanka $2^1/_2$—3 sr. gr. Wagner Charlottenstrasse 48. Zwykłe bawaryje (Bierhäuser)

Kufel $1^1/_2$ sr. gr., w większéj części i gorące potrawy; Siechen Burgstrasse 7; Busch Spandauerstr. 27; Donny Krautsenst 35, z ogrodem Töpfer Dorothenstr. 85. Wielkie zakłady za miastem (Brauereien; Tivoli na Kreuzbergu, skąd piękny widok na Berlin. Eiskeller Chausseestr. 75; Norddeutsche Braurei tamże 54; Weis-. bier dawny narodowy trunek Berlińczyka został już prawie wszędzie wyrugowany przez piwo lagrowe, znajduje się tylko w niektórych miejscach jak u Päpke Jeruzalemstr. 8.

Dorożki są 1-éj i 2-éj klass;

Taksa dorożek 1-éj klassy Za kurs. Za oddalenie do 2400 metr. od 1 lub 2 osób 10 sgr., od 3 i więcéj 15 sgr. Za każde dalsze napoczęte 2400 dopłaca się 5 sgr. Za czas, za jazdę do 15 minut, 1 lub 2 osob płacą 10 sgr., 3 i więcéj osób 15 sgr. Za każde dalsze napoczęte 15 minut dopłaca się 5 sgr. Za jazdę po za obręb policyjny, taksa szczegółowo ustanowiona od 1 lub 2 osób od 10—37 sgr.; od 3 i więcéj osób od 20 — 47 sgr.

Taksa dorożek 2-éj klassy: Za kurs. Za oddalenie do 2400 metr. od 1 lub 2 osób 5 sgr. od 3 i więcéj osób $7^1/_2$ sgr. Za każde dalsze napoczęte 2400 metr. dopłaca się $2^1/_2$ sgr. Za czas, za jazdę do 15 min. od 1 lub 2 osób 5 sgr. od 3 i więcéj osób $7^1/_2$ sgr. za każde dalsze napoczęte 15 minut dopłaca się $2^1/_2$ sgr. Za jazdę po za obręb policyjny taksa szczegółowo ustanowiona od 1 lub 2 osób 5 — 20 sgr.; od 3 i więcéj osób 15 — 35 sgr.

Za jazdę nocną t: j: od 12 w nocy do 7 rano płaci się podwójnie

Za jazdę z Dworca jeżeli pasażer wziął od policyi Nr. dorożki dopłaca $2^1/_2$ sgr.

Omnibusy (2 sr. gr., na szczycie 1 sr. gr.) przerzynają miasto w różnych kierunkach.

Poczta. Główny gmach pocztowy, obejmujący pocztamt generalny, kantor gazet i stacyją telegraficzną jest na Königstr. Nr. 60 i Spandaustr. Nr. 19 20. Odźwierny mieszkający w głównem wejściu od Königstr. (N. 3 drzwi) daje objaśnienia we wszystkich kwestyjach tyczących się poczty.

Zbiory sztuki, teatry i t. d, ob. niżej.

Berlin, stolica państwa pruskiego, rezydencyja cesarza niemieckiego z 828013 m. (1871) włącznie z załogą 21000 ludzi, leży w piaszczystéj równinie nad Spreą. Miasto składa się z dziesięciu części, które w różnych czasach po sobie powstawały i sześciu przedmieść. Jądro miasta stanowi *Alt-Berlin* na prawym brzegu Sprei z ratuszem Köln, i z zamkiem królewskim, na wyspie utworzonéj przez Spreę. Przedmieścia ciągle się rozwijają i zaludniają zwłaszcza w okolicy dworców kolei żelaznéj. Miasto posiada około 480 ulic i 58 placów, *przeszło* 700 publicz. (60 kośc.); i około 15000 prywat.. gmachów; te

ostatnie obejmują 16900 mieszkań. Podzielone jest na 210 obwodów (Bezirke) i 50 cyrkułów (Polizeireviere). Handel i przemysł znacznie wzrosły od lat 30, zwłaszcza w ostatnich czasach, główne przedmioty handlu są — zboże, spirytus i wełna; także targ pieniężny jest znaczny; przemysł obejmuje głównie budowę maszyn (największe zakłady Borsiga, odlewnie żelaza, rękodzielnie wełniane i jedwabne.

Główne ulice, place i mosty. Ogniskiem ruchu i wytworności w Berlinie jest długa przestrzeń od bramy brandenburskiéj (Brandenburger Thor) do zamku królewskiego: ulica *Unter den Linden* i jéj wschodnie wydłużenie — *Platz am Opernhause* i *Lustgarten* osadzona poczwórnym rzędem wspaniałych lip i kasztanów, zabudowana wspaniałemi pałacami i hotelami, szeroka jest na 50 metrów i często otwiera piękny widok na długię boczne ulice. Od jéj strony zachodniéj, u wejścia do miasta od strony *Thiergarten'u* wznosi się *brama brandenburska*, wykonana pezez Langhansa, w latach 1789 — 1792, na wzór propyleów ateńskich, wysoka na 21,3, a szeroka na 61,2 metrów z pięciu przejściami, oddzielonemi przez kolumny doryjskie. Uwieńczona jest czworokonnym wozem zwycięstwa, wykonanym przez Schadow'a; posąg ten w r. 1803 zabrany był przez Francuzów, a w 1814 wrócony. Z drugiéj strony ulicy, po za placem opery i arsenału prowadzi przez Spreę most zbudowany wedug projektu Schinkel'a (1822—24) *Schlossbrücke* z ośmiu grupami marmurowemi, wyobrażającemi życie rycerza. Po za mostem rozciąga się *Lustgarten*, plac obsadzony drzewami, otoczony zamkiem królewskim, katedrą i starém muzeum. Na południe ulicy *Unter den Linden* od ulicy *Behrenstrasse* rozpoczyna się *Friedrichstadt*, najregularniejsza część Berlina, niegdyś mało zabudowana, obecnie w północnéj części siedlisko ruchu handlowego, jako też świata wytwornego i cudzoziemców. Najznaczniejsze z ulic ją przerzynających są: *Friedrichstrasse* idąca w kierunku północno południowym i *Leipzigerstrasse* idąca od zachodu ku wschodowi, przecięcie się tych ulic jest najbardziéj ożywionym punktem całego miasta. Pierwsza z nich jest najdłuższą ulicą Berlina, wraz z przedłużeniem północném, po za ulicą *Unter den Linden* od bramy Oranienburskiéj do Hallskiéj (Hallescher Thor), długość jéj wynosi 3,3 kilometry. Zachodnią stronę téj części miasta odgranicza *Wilhelmstrasse*, wychodząca z *Unter den Linden* (niedaleko bramy brandeburskiéj i kończąca się, zarówno jak Friedrichstrasse, na placu *Belle-Aliance*, w północnéj zwłaszcza swéj części odznaczająca się wspaniałemi budowlami. Obok niéj *Wilhelmsplatz* pokryty kwiecistemi trawnikami. Niedaleko tego placu przebiega wspomniana już *Leipziger strasse*, długa 1,5 kilom., równoległa do *Unter den Linden*, a rozpoczynająca się na zachód od *Potsdamer Thor*; przed tą bramą znajduje się przedmieście Potsdamskie (Potsdamer Vorstadt), jedna z najpiękniejszych części Berlina, zapełniona wielu prywatnemi domami, stanowiącemi okazałe wille. Od wschodniéj strony *Leipzigerstr* rozciąga się *Louisenstadt*, część miasta jednostajna, która powstała dopiero w ciągu ostatnich 25 lat, obe-

cnie najpiękniejsza i najbardziéj zaludniona część Berlina. Z placu zamkowego (Schlossplatz) położonego przed zamkiem królewskim przejść można przez most *Langebrücke* czyli *Kurfürstenbrücke* do starego miasta (Altstadt Berlin). Do mostu tego dotyka *Königstrasse* przerzynająca stare miasto, ulica ożywiona, nie ustępująca lipskiéj co do ruchu handlowego. Po za bramą oranienburską, (Oranienburger Thor) kończącą od północy *Friedrichstrasse*, i nową bramą (Neues Thor) rozciągają się cmentarze; tu też znajdują się liczne fabryki i place świczeń wojskowych. W stronie zachodniéj względem nowéj bramy rozciąga się nowe przedmieście *Moabit*, tak nazwane przez kolonistów francuskich, głównie ogrodników, z powodu nieurodzajnych piasków (pays de Moab), znajduje się tu wiele miejsc rozrywek dla niższych klas ludności, oraz liczne zakłady przemysłowe.

Kościoły: W Berlinie znajduje się około 40 kościołów, wszakże wyższego znaczenia artystycznego żaden z nich nie przedstawia. Kościół katedralny *Domkirche*, jest nieznaczny, położony na wschodniéj stronie Lustgartenu, w pobliżu zamku, wystawiony 1747, z jedną wielką i dwiema mniejszemi kopułami; zawiéra kilka pomników dawnych elektorów brandenburskich. Kościół Ś-go Piotra, na placu tegoż nazwiska, w pobliżu Königstrasse z pięknem sklepieniem i wieżą wysoką na 95 m. Kościoły katolickie są: Ś. Michała położony na placu w środku Louisenstadtu i Ś. Jadwigi blisko zachodniego końca ulicy Unter den Linden, wystawiony 1747 — 73 naśladowanie Śta. Maria Rotonda w Rzymie. Nowa *synagoga* położona jest na Oranienburskiéj ulicy; wspaniała kopuła ma 50 metr. wysokości; wewnętrzna budowa bogato jest ozdobioną w stylu Alhambry, główna synagoga obejmuje 3000 miejsc; wspaniałe wrażenie robią zwłaszcza w czasie nabożeństwa w piątek wieczorem malowidła na szybach i na kopule szklannéj; jestto najwspanialsza świątynia żydowska.

Zamki i pałace. Zamek Królewski (Königliche Schloss) położony między Lustgartenem a placem zamkowym, założony przez elektora Fryderyka II, następnie kilkakrotnie przebudowywany, stanowi podłużny czworobok, zamykający dwa dziedzińce. Posiada pięć wejść; dla publiczności pozostawionem jest jedno z wejść od Lustgartenu; ozdobioném jest ono dwiema wielkiemi grupami spiżowemi, przedstawiającemi poskramiaczy koni, wykonanemi przez barona Clodt'a w Petersburgu i ofiarowanemi przez cesarza Mikołaja 1842 r. Zwiedzać go można codziennie w lecie od 10 — 4, w zimie od 12 — 2, za opłatą 5 srgr. na dochód zakładu dobroczynnego cesarza Wilhelma (Kaiser Wilhelms-Stiftung). Zwiedzanie licznych komnat (około 600) jest nużące i bez istotnéj przyjemności. W sali tronowéj tron srebrny ofiarowany cesarzowi Wilhelmowi przez ofirceów armii i marynarki. *Sala biała*, przebudowana 1857, zawiéra posągi marmurowe 12 elektorów brandenburskich, posąg zwycięztwa Rencka, oraz inne posągi

i obrazy. Godną widzenia jest kaplica z kopułą, o posadzce i ścianach marmurowych, z pięknemi freskami. Galeryja obrazów zawiéra utwory van Dycka, Rubensa, Dawida i inych. Pałac cesarza Wilhelma na ulicy Unter den Linden jest skromnie umeblowany, może być zwiedzany w czasie nieobecności cesarza, co okazuje zdjęcie chorągwi. Nieco daléj znajduje się pałac następcy tronu, obejmujący nieco dobrych obrazów nowszych mistrzów. Pałac księcia Karola na północnéj stronie placu Wilhelma, obejmujący na dolném piętrze godną widzenia zbrojownię, którą zwiedzać można codziennie między 10 a 5 za zgłoszeniem się do mistrza dworu. *Monbijou* zamek zamieszkały obecnie przez księżniczkę Luizę, córkę księcia Karola Pruskiego, otoczony pięknym ogrodem, idącym wzdłuż Oranienburgerstrasse, zawsze dostępny dla publiczności; godne w nim widzenia jest *muzeum historyczne* obejmujące w 14 salach liczne pamiątki z historyi brandenburskiéj i pruskiéj.

Gmachy publiczne, zakłady powszechnego użytku. *Akademija nauk* i *Akademija sztuk* mieszczą się w gmachu położonym naprzeciw pałacu cesarskiego; założone zostały 1700 r. według planu Leibnitz'a: pierwsza odbywa posiedzenia publiczne w rocznicę urodzin Fryderyka II, panującego Króla i Leibnitz'a 24 Stycznia, 22 Marca i 5 Lipca; pod kierunkiem drugiéj odbywa się co dwa lata (1874, 76 i t. d.) od 1 Września do 1 Listopada wystawa przedmiotów sztuki. *Akademija rzemiosł* (Gewerbe Akademie) na Klosterstrasse w pobliżu ratusza z bogatym zbiorem modeli i technologicznym, pierwszy zwiedzany być może we czwartki i soboty od 10 do 12 godz., drugi we wtorki i piątki w tychże godzinach, *Akwaryjum* przy rogu ulic Unter der Linden i Schadowstrasse, zakład wspaniały, wykonany według wskazówek Brehma przez budowniczego Lauera, które oprócz sadzawek bogato wypełnionych rybami morskiemi zawiéra piękny zbiór ptaków, gadów, małp i t. d., zwiedzane być może codziennie od 9 rano do zmierzchu; wieczorem przy oświetleniu 10 srgr., w niedzielę po połud. 5 srgr.; katalog Brehma 5 srgr. *Arsenał* (Zeughaus) otwarty we środy i Soboty od 2 do 4, tuż obok mostu zamkowego, wystawiony w latach 1685 — 1706, należy do najznakomitszych budowli Berlina, ciekawy zbiór broni, sztandarów, trofeów i t. d.; w dziedzińcu liczne armaty stare i nowe, oraz głowy umierających wojowników (Schlüttersche Masken); *Biblijoteka Królewska*, na placu opery obejmuje 700000 tomów i 15000 rękopisów, oraz wiele osobliwości, na dole zbiór kart geograficznych i czytelnia (otwarta w dnie powszednie od 9 do 4), na górném piętrze biblijoteka (może być oglądana codziennie o 10 rano). *Giełda* (róg ulic Burgstr. i Neue-Friedrichstr.) wystawiona 1859 — 63 w stylu odrodzenia ozdobiona licznemi figurami alogerycznemi i freskami; główna sala największa w Berlinie; interesy załatwiają się od 10 do 12, w tym czasie wolne wejście na galeryją, *skąd najlepszy* widok. *Muzeum górnicze* (Berg-

und Hütten Museum); mieści się w fabryce królewskiéj odlewów żelaznych (Königliche Eisengiserei, Invalidenstr. N. 45 i 46) zwiedzane być może we wtorki, czwartki i soboty od 8—3, w niedziele od 12—3; wejście do fabryki 5 srgr. *Muzeum rolnicze* (Landwirtschaftliches Museum) za bramą potsdamską (Potsdamer str. Nr. 24) ciekawe dla specyjalistów, we wtorki, czwar. i soboty od 10—3. *Muzeum rzemiosł* (Deutsches Gewerbemuseum na Friedrichstrasse), obejmuje wzory wszelkich gałęzi przemysłu różnych czasów i narodów, otwarte codziennie oprócz poniedziałku od 10—2, cena wejścia: we wtorek 5, w soboty i niedziele $1\frac{1}{2}$, środy, czwartki i piątki $2\frac{1}{2}$ srgr. *Obserwatoryjum* przy końcu Charlottenstrasse na placu Enkego, zbudowane 1835, może być zwiedzane we środy i soboty od 9—11 rano; zwiedzenie wieczorne tylko za podaniem piśmiennem. *Ogród botaniczny* na drodze potsdamskiéj (udawać się można omnibusem), obejmuje około 20000 gatunków roślin, zwłaszcza piękny zbiór palm i kaktusów, otwarty codziennie, oprócz sobót, niedziel i świąt od 8—12 i 2—7. *Oranżeryje Borsiga* na przedmieściu Moabit, mogą być zwiedzane we wtor. i czwar. cena wejścia 5 srgr. *Ratusz* na Königstrasse wystawiony 1860—70, w stylu gotyckim, z wieżą wysoką na 84 metr.; wnętrze może być oglądaném codziennie. oprócz czwartków i piątków, od 11—4, wejście na wieżę za biletami od odźwiernego 5 srgr.; czytelnia ozdobiona postaciami z legend niemieckich; sala balowa wytworna. *Uniwersytet* na placu opery, odnowiony 1844—45, (2200 studentów) z naukowemi zbiorami. *Muzeum zoologiczne*, we wtor. i piąt. od 12—2, bogate zwłaszcza w ptaki, liczy 152000 okazów w 14 salach. *Gabinet mineralogiczny* (wtor. i czwar. 12—2 g.) po British Museum największy w Europie; *gabinet anatomiczny* (środy i czwart. 2—4 g., tylko za poprzedniem zezwoleniem) obejmuje 25000 okazów w 5 salach. Gabinet fizyjologiczny, fizyczny, chirurgiczny, zielnik i t. d. *Biblijoteka uniwersytecka* mieści się dotąd na Taubenstr. Nr. 29, zawiéra 90000 tomów, otwarta codziennie od 2—4, oprócy sobót i niedziel. *Zgromadzenia prawodawcze*; *Izba poselska pruska* (Abgeordnetenhaus), na Leipzigerstr. Nr. 75, bilety wejścia wydają się dnia poprzedniego od 5—7, w pokoju dolnym Nr. 14. *Sejm państwa niemieckiego* (Reichstag) w gmachu tymczasowym, na tejże ulicy Nr. 4, przerobionym w r. 1871 z dawnéj fabryki porcelany; wnętrze godne obejrzenia może być zwiedzane codziennie w czasie zamknięcia posiedzeń, wejście na trybuny za biletami wydawanemi dnia poprzedniego od 5—7 w biurze na lewo w wewnętrznym dziedzińcu; Obok *izba panów* (Herrenhaus).

Pomniki i posągi. *Posąg konny Fryderyka Wielkiego* na Unter den Linden, jeden z najlepszych utworów Raucha; kolosalna statua króla umieszczona jest na podstawie granitowéj. *Posąg konny wielkiego elektora* na Langebrücke dzieło Schlüttera. *Posąg konny Fryderyka Wilhelma III* w Lustgartenie, Wolffa, odkryty 1871; tegoż

posąg marmurowy w Thiergartenie. *Sześć pomników generałów Fryderyka Wielkiego* na placu Wilhelmowskim, pięć pomników generałów z lat 1813—15 na placu opery. *Pomnik Schillera* na Gensdarmen-Markt przed Schauspielhaus, wysoki na 6 metr. z marmuru karraryjskiego, wykonany przez Reinholda Begasa. *Pomnik zwycięstwa 1870—71* na Königsplatz za bramą brandenburską, kolumna wysoka na 58 metr., pomnik dotąd nieukończony. Znaczna liczba innych pomników zdobi ulice Berlina.

Muzea-galeryje. *Muzea Królewskie* (Königliche Museum) (otwarcodziennie oprócz poniedziałków i uroczystych świąt, w zimie od 10—3, w lecie do 4, w niedziele od 12—2, służbie nie wolno przyjmować żadnych datków), obejmują stare i nowe muzeum. *Stare muzeum* (Altes Museum) na zachodniéj stronie Lustgartenu, najwspanialsza budowla Berlina, wystawione przez Schinkel'a 1824—30, ozdobione na zewnątrz i w przedsionku wspaniałemi posągami, grupami i freskami. Na północo zachód względem niego leży *nowe muzeum* (Neues Museum), połączone z niém krótką galeryją, zbiory co do liczby arcydzieł ustępują wielu innym europejskim, ale odznaczają się układem. Stare muzeum obejmuje na dole *Antiquarium*, zbiór starożytnych monet, kamieni waz it. d., na średniém piętrze rzeźby, (około 700) na górnem galeryją obrazów, przeszło 1250 numerów, bogatą zwłaszcza w mistrzów włoskich wieku XV. Nowe muzeum z obszernemi schodami (Treppenhaus) ozdobionemi freskami Kaulbacha; obejmuje na dole starożytności egipskie, północne, oraz muzeum etnograficzne, na pierwszém piętrze bogaty zbiór odlewów gipsowych najznakomitszych rzeźb, na drugiém zbiór osobliwości (Kunstkammer); gabinet miedziorytów przeszło 500000 rycin.

Galeryja narodowa. (National gallerie neuerer Bilder) w akademii (codz. od 12—2, katalog prof. Waagena 5 srgr.), złożona w $^3/_4$ częściach ze zbioru konsula Wagenera, obejmuje około 340 obrazów nowych malarzy niemieckich; ma być przeniesioną do osobnego gmachu obok nowego muzeum.

Galeryja hrabiego Raczyńskiego w pałacu tegoż hrabiego (Königsplatz Nr. 2, codziennie od 11—3, katalog $7^1/_2$ srgr., zarazem jako datek dla posługacza), obejmuje wiele pięknych obrazów, na schodach Ganimed Thorwaldsena.

Galeryja Ravené'go, (Wallstrasse 39, wtor. i piąt. od 11—2), 147 obrazów nowych dzieł mistrzów francuskich i niemieckich. *Wystawa artystów berlińskich* (Kunstausstellung) des Vereins der Berliner Künstler znajduje się na Kommendantenstrasse Nr. 77, 79. codziennie od 10—4, w niedziele i święta od 11—3, wejście 5 srgr.; *Wystawa stowarzyszenia przyjaciół sztuki* (Kunstausstellung des Vereins der Kunstfreunde unter den Linden N. 21), codziennie od 11—2. Beuth-Schinkel Museum mieści *się w* akademii budownictwa (Bauacadémie)

niedaleko mostu zamkowego, obejmuje bogaty zbiór planów i szkiców architektonicznych.

Teatry. *Opera Królewska* (Königl. Opernhaus) na placu opery, naprzeciwko biblijoteki, dla opery, baletu i większych trajedyj — ceny: Fremden-Loge 2 tal, 20 srgr., Proscenium przy orkiestrze 2 tal. 1 Balkon, 1. Rang-Logen 1 tal. 25 srgr., Parquet 1 tal. 15 srgr., 3 balkon 25 srgr., Parterre 15 srgr., Amfiteatr 10 srgr. i t. d., na przedstawienia większych oper ceny znacznie podwyższone. Teatr wystawiony na 1800 widzów. W sali koncertowéj dwa razy miesięcznie symfonije.

Teatr Królewski (Königliches Schauspilhaus) na Gensdarmenmarkt dla tragedyi i komedyi, muzyki między aktami nie ma; mieści 1500 widzów, nadto dwie sale koncertowe; ceny: Fremden-Loge 1 tal. 25 srgr., Proscenium przy orkiestrze, 1 balkon; 1 Rang-logen 1 tal. 10 srgr. Parquet 1 tal., 2 balkon 20 srgr., Parterre 15 srgr., Amfiteatr $7\frac{1}{2}$ srgr. i t. d.

Bilety do obu tych teatrów nabyć można tylko w dzień przedstawienia, w dnie powszednie od $10\frac{1}{2}$ — 1, w niedziele od 11 — $1\frac{1}{2}$. Można wszakże bilety zamówić za pomocą tak zwanych Meldekarte, które się nabywa w składach papieru i składa dnia poprzedniego między 10 — 12 w skrzyni do tego przeznaczonéj w teatrze opery, bilet kosztuje wtedy o 5 srgr. więcéj.

Drugorzędne teatry są: Friedrich-Wilhelmstädter Theater, opery komiczne, komedyje i farsy; Wallners Theater farsy, bilety chciwie wykupywane, Victoria Theater z teatrem zimowym i letnim, opery, komedyje i t. d., ceny w nich niewiele niższe niż w Schauspielhaus. Podrzędniejsze teatry są: Woltersdorff Theater, Vorstädtische, National-T., Variété (stosowny tylko dla mężczyzn, na wzór Cafés chantants, wejście 3 srgr. Na wzór tego ostatniego powstało w ostatnich czasach wiele innych.

Sztuczni jeźdźcy w Cyrku Renza (Friedrichstrasse 141a); loża 1 tal., parquet 20, 1 miejsce 15 srgr.

Z wielu zakładów, w których dawane bywają bale publiczne, największy rozgłos zyskało Orpheum (alte Jacobstr. 32); odwiedzanie podobnych zakładów możebném jest oczywiście tylko dla mężczyzn.

Przechadzki i t. p. Po za bramą brandenburską Sommerstrasse prowadzi do placu Królewskiego (Königsplatz) który zdaje się, że wkrótce będzie jedną z najokazalszych części Berlina. Na południe względem niego rozciąga się Thiergarten, tuż za bramą brandenburską, najwięcéj uczęszczany park w pobliżu miasta z okazałemi drzewami i pięknemi jeziorami i kanałami. Najpiękniejsza jego część *jest więcéj* na zachód położona. Landstrasse idąca od bramy brand*enb. do* Charlottenburga dzieli go na dwie nierówne części. W po-

nocnéj mieści się zakład Krolla (Kroll's etablissement), wspaniały lokal, co wieczór koncert, teatr; wejście $7^1/_2$ srgr., miejsce siedzące 15 srgr. Na zachód Krolla są inne zakłady, zwane Zelte. Daléj na zachód leży zamek królewski Bellevue do którego od bramy potsdamskiéj prowadzi Bellevue Allee. Na południowo zachodnim krańcu Thiergartenu znajduje się ogród zoologiczny, założony 1844 r. Tuż obok Hippodrom. Szeroka Charlottenburger Landstrasse prowadzi od bramy brandenb. daléj na zachód do Charlottenburga (idzie tędy koléj konna). Charlottenburg jestto miasto o 19518 mieszkańców, przedstawiające mało zajęcia. Zamek królewski, piękny ogród oraz ogród zimowy, godne widzenia mausoleum w którém spoczywają zwłoki Fryderyka Wilhelma III i jego małżonki.

Okolice Berlina. Oprócz okolic wymienionych już wyżéj jak Thiergarten; Charlottenburg, ogród botaniczny, najprzyjemniejszą jest wycieczka do *Tegel*, własności Humboldtów; zamek godny obejrzenia; w parku groby Wilhelma i Aleksandra Humboldtów. Najstosowniejszą dla cudzoziemców jest wycieczka do Potsdamu i jego okolic (ob. dr. 75).

Droga 45. Z WARSZAWY DO BERLINA.

Z Warszawy do Aleksandrowa koleją Warszawsko-Bydgoską 211 wiorst w 5 do 6 i pół godz. poc. pośp. za 6,39; 4,80 rubli; zwycz. za 6,03; 4,53; 2,75 rubli. Z Aleksandrowa do Berlina 52,8 mil za 10 tal. 17 sr. gr; 7 tal. 27 sr. gr; 5 tal. 9 sr. gr.— Bilet z Warszawy wprost do Berlina kosztuje 20,53; 15,66; 9,27 rubli.

Z Warszawy przez *Skierniewice*, gdzie pociąg rozdziela się na drogę Bydgoską i Wiedeńską, *Łowicz*, *Kutno*, *Włocławek* i *Aleksandrowo*, komora celna, rewizyja pasportów i bagaży. *Otłoczyn* mniejsza stacyja na granicy Pruskiéj, skąd 1,7 mil do *Torunia*. Stacyja leży na lewym brzegu Wisły, samo zaś miasto na prawym.

Toruń (niem. Thorn), (hot. Hôtel Sanssouci, pokój 15 sgr.; Marquardt's Hôtel, Drei Kronen) 17000 mieszk., starożytne miasto i twierdza w r. 1231 założona przez zakon krzyżacki. Celniejsze gmachy: *Ratusz* budowany od 14 do 16 wieku; jednę z sal jego, zwaną salą przysięgłych, zdobią portrety królów polskich od Wacława począwszy, izba rady miejskiéj posiada wielki portret Gustawa Adolfa z napisem: „Król Polski", wjeżdżającego konno po schodach na posiedzenie senatu Toruńskiego i portret burmistrza Rögnera, który w r. 1724 padł ofiarą fanatyzmu religijnego. Na rynku przed ratuszem wznosi się pomnik Kopernika, w postawie stojącéj, postawiony w 1853 r. Miasto starannie też pielęgnuje domek wielkiego astronoma, przy ulicy jego nazwiskiem obdarzonej pod Nr. 168. W nim Kopernik się *urodził; młodość* swoją przepędził i zaraz po powrocie

z zagranicy przemieszkiwał. W pokoiku jego cały sprzęt stanowią: łóżko czarną kotarą pokryte, nad nim poczerniały od starości portret astronoma, dwa stołki, szafa i stolik. Z pięciu kościołów 3, to jest: Panny Maryi, Ś-go Jana i Ś-go Jakóba są katolickie, a dwa luterskie. Najpiękniejszym jest kościół Panny Maryi, sięgający 13-go wieku, w pięknym gotyckim stylu, zawierający pomniki grobowe Anny królowéj Szwedzkiéj, siostry Zygmunta III i Jana de Zoest z 1361 roku. Kościół ten dawniéj był protestanckim a zamieniony został na katolicki po sprawie Toruńskiéj w 1724 r. Za najświetniejszych czasów Toruń liczył 24000 mieszkańców.

Następnie droga bieży jednostajnym brzegiem Wisły prawie do saméj Bydgoszczy.

Bydgoszcz (Bromberg), (hot. Hôtel Moritz, Englisches Haus; *Rios Hôtel; Schwarzer Adler) nad rz. Brdą, miasto główne Rejencyi Bydgoskiéj, liczy 28000 mieszkańców. Miasto to przechodziło różne koleje. W XVI w. zostawało w stanie kwitnącym, lecz następnie wskutek wojen szwedzkich i morowego powietrza w 1709 — 1711 tak podupadło że w r. 1772 przechodząc pod panowanie Prus liczyło tylko 600 mieszkańców. Kanał Bydgoski łączący Brdę z Notecią, a wykopany z polecenia Króla Fryderyka II w r. 1773 i 4, wielce się przyczynił do wzrostu miasta, które dzisiaj jest ważnym punktem handlowym. Ma ono dwa kościoły katolickie. W r. 1861 na rynku wzniesiono pomnik bronzowy Fryderykowi II. Na południe od miasta dawne szańce szwedzkie otoczone pięknemi alejami.

Daléj idzie *Nakło* (Nakel) nad Brdą, dosyć znaczne miasteczko i stacyje *Osiek*, *Białośliwe*, *Miasteczko*. Od Nakła do Miasteczka droga bieży żyzną doliną Noteci. Z następnéj stacyi *Schneidemühl*, wychodzi nowo zbudowana droga do *Tczewa* (Dirschau) i *Królewca*. Pod *Krzyżem* (Kreuz) linija przecina drogę Szczecińsko-Poznańską. Na piasczystych pagórkach pod *Driesen* uprawiają dosyć wina. Od Miasteczka kolej to się oddala to zbliża do brzegów Noteci, aż do jéj ujścia do Warty pod *Żantoch*.

Landsberg nad Wartą (hot. Lüdke's Hôtel, *Restauracyja na dworcu) znaczne miasto, 19000 mieszk., w lądném położeniu na pochyłości płaskowzgórza. Odtąd spław po Warcie, prawym brzegiem któréj bieży droga aż do Kistrzynia, dosyć jest ożywiony. Daléj idą stacyje: *Dühringshof*, *Döllens*, *Vietz*, *Tamsel* i *Kistrzyn* (Cüstrin) (hot. Kronprinz, Adler) 10000 mieszk., twierdza przy ujściu Warty do Odry, w którego zamku pozostawał więźniem Fryderyk II, będąc jeszcze następcą tronu i gdzie przyjaciel jego Porucznik von Kette, został ścięty, jako dezerter, za zamiar towarzyszenia Fryderykowi w ucieczce do Anglii.

O milę na północ *Zorndorf*, pamiętne bitwą Prusaków z Rosyjanami 25 Sierpnia 1758 r. Na miejscu, skąd Fryderyk Wielki kierował bitwą wzniesiono pomnik pamiątkowy.

Daléj idą stacyje: *Golzow*, *Gusow*, *Trebnitz* i *Müncheberg*. O milę na północ od ostatniego leży miasteczko *Buckow* (Poczta codziennie) w pięknéj lesistéj i bogatéj w wodę okolicy, zwanéj *Szwajcaryją Marchijską* (märkische Schweiz). Daléj przez okolicę jednostajną, urozmaiconą tylko lasami sosnowemi, mijając stacyje: *Dahmsdorf*, *Strausberg* i *Neuhagen*, stajemy w dworcu Frankfurckim w *Berlinie* (ob. wyżéj).

Droga 46. Z WARSZAWY DO GDAŃSKA.

Z Warszawy do Aleksandrowa 211 wiorst w 5 i pół do 7 godz. pociąg. posp. za 6,39 lub 4,80 rubli, zwyczajnym za 6,03; 4,53; 3,75 rubli. Z Aleksandrowa do Bydgoszczy 8,4 mil w 1 i pół do $2\frac{1}{4}$ godz. za 51; 38; 26 sr. gr. z Bydgoszczy do Gdańska 21 mil w 4 i pół do 6 godzin za 4 tal. 14 sr. gr.; 3 t. 14 sr. gr.; poc. posp. lub 4 tal. 6 sr. gr.; 3 tal. 5 sr. gr.; 2 tal. 3 sr. gr. zwyczajnym.

Z Warszawy do Bydgoszczy ob. dr. 45. Daléj droga bieży wzdłuż brzegów Wisły, jednak w odległości 1—$1\frac{1}{2}$ mili od rzeki, mijając małe stacyje *Kotomierz*, *Terespol*, *Laskowiec*, *Warlubień* i *Czerwińsk*.

Z Terespola 4 razy dziennie wychodzi poczta do *Chełmna* (Culm) (hot. Schwarzer Adler) obok *Torunia* i *Kwidzynia* jednego z najdawniejszych grodów zakonu Krzyżackiego na wysokim prawym brzegu Wisły.

2 mile na północ od stacyi *Warlubień* (poczta 5 razy dziennie) na prawym brzegu Wisły leży twierdza *Grudziądz* (Graudenz) (hot. Goldner Löwe) pamiętna oblężeniem w 1807 r.

o $2\frac{1}{2}$ mili od *Czerwińska* (poczta 4 razy dziennie) leży *Kwidzyń* (Marienwerder) (Heltzners Hôtel) ładne miasto główne rejencyi t. n. nad *Liwną* albo *Liebą* o pół mili od Wisły. Piękny *kościół* niegdyś katedralny, z wieżą na 60 metrów wysoką, w którym znajdują się groby trzech mistrzów krzyżackich. *Zamek* dziś na więzienie kryminalne obrócony.

Daléj idą stacyje: *Pelplin*, siedziba biskupa Chełmskiego, z piękną katedrą, nad rz. Ferz, którą daléj przebiega; *Tczewo* (Dirschau), pod którém wielki most żelazny kratowy na Wiśle, 700 metrów długości mający. Droga przebiegá tu tak zwane: Gdańskie żuławy, bardzo żyzne. Okolica w miarę zbliżania się do Gdańska staje się coraz piękniejszą. Po Tczewie idą stacyje *Hohenstein*, *Praust* a następnie droga przecinając wały i fosy twierdzy prowadzi do dworca przy *Legethor* na wyspie Speicher-Insel w *Gdańsku*.

Gdańsk.

Hotele: *Englisches Haus, od Brodbänkengasse 16, od Langemarkt zaś 30, pokój 15 sgr.; *Hôtel du Nord, Langemarkt 19; *Walters Hotel, Hundegasse 26; Hôtel de Berlin, przedmieście Graben 18, blisko dworca; Schmelzers Hôtel zu den drei Mohren, Holzgasse 26; Scheerbart's Hôtel, nowy, Hundegasse 17; Kronprinz, Hundegasse; Deutsches Haus, Holzmarkt 12.

Cukiernie: Sebastiani, Langgasse 66; Greutzenberg, Langemarkt 32; a Porta, tamże 8.

Restauracyje: Leutholz, Langemarkt 11; Deuzer tamże 16; Fuchs, Brodbänkengasse 40, nowa; Rathskeller, przy gmachu giełdy (Artushof).

Piwiarnie: Schneider, Hundegasse 86; Gambrinus Halle, piękny lokal z ogrodem przy bramie Ketterhager Thor, blisko hotelu Berlińskiego; Heyn, Kohlenmarkt, obok Teatru; Selenke's Etablissement, Langgarten 31, przy bramie; Grüner Thor, w lokalu jéj bywają przedstawienia teatralne, koncerty, wieczorem bardzo licznie bywa nawiedzaną.

Wyroby z bursztynu w wielkim doborze u Hoffmanna, Altständischer Graben 92; A. Jantzen, Heilig. Geistgasse 114; Daniela Alter, Breitestrasse 79.

Wódka Gdańska (Danziger Goldwasser) sławny likier, którego najlepszy gatunek pochodzi z założonéj w 1598 r. fabryki Izaaka Wędling, Breitegasse 52.

Dorożki. Od 1 lub 2 osób 5 sgr., od 3-ch $7\frac{1}{2}$ sgr., od 4 osób 10 sgr. Za 20 minut jazdy 5, $7\frac{1}{2}$ albo 10 sgr.; za pół godziny $7\frac{1}{2}$, 10 lub 12 sgr.; za godzinę $12\frac{1}{2}$, 15 lub $17\frac{1}{2}$ sgr. Za kursa rano lub w nocy płaci się dwa razy tyle co w dzień, lecz za to od bagaży nic się nie dopłaca.

Kąpiele morskie, najbardziéj uczęszczane, są w Brösen, parowiec co godzinę, po południu zaś co pół godziny; statkiem parowym do Neufahrwasser w $\frac{3}{4}$ godz. za $2\frac{1}{2}$ lub $1\frac{1}{2}$ sgr., stąd zaś omnibusem ($1\frac{1}{4}$ sgr.) we 20 minut do Brösen. Inne kąpiele są na *Westerplatte* i w *Weichselmünde.*

Gdańsk (Danzig) miasto główne rejencyi tegoż nazwiska w Prusiech Zachodnich z portem handlowym i twierdzą pierwszego rzędu, *zbudowane* na równinie lewego brzegu Wisły o $\frac{3}{4}$ mili od ujścia jéj

do morza Baltyckiego, podzielone jest na kilka części przez dwie odnogi Motławy, uchodzącéj tu do Wisły i kilkoma Radauny wpadającéj do Motławy. Wraz z siedmiotysięczną załogą Gdańsk liczy obecnie 90000 mieszkańców. Dawniejsza część miasta na lewym brzegu Motławy, obejmuje dzielnice zwane: *Altstadt*, *Rechtstadt* i *Vorstadt*; po prawéj stronie rzeki leży nowsza część, podzielona na dwie dzielnice: *Niederstadt* i *Langgarten*; te dwie części oddzielone są wyspą *Speicherinsel*, utworzoną przez dwie odnogi Motławy.

Znaczenie swego portu zawdzięcza Gdańsk położeniu przy ujściu Wisły, ułatwiającéj bardzo handel polskiém zbożem, to też pod względem ruchu handlowego ustępuje chyba tylko Odessie. Gdańsk prócz tego był kolebką prusko-niemieckiéj marynarki wojennéj, która od 1866 r. przeniosła swe siedlisko do Kiel.

Dzielnica, zwana *Rechtstadt*, ognisko ruchu handlowego, jest najciekawszą dla obcych częścią miasta. W niéj na rogu rynku, zwanego Langemarkt i ulicy Langgasse wznosi się *Ratusz*, sięgający 14 stulecia, ze zbudowaną w 1556 r. piękną wieżą 65 metr. wysoką (obejrzeć go można za wynagrodzeniem 5 sgr. dla odźwiernego). Plac Langemarkt zdobi studnia urządzona około połowy 17 wieku i zwana Neptunsbrunnen, z powodu przybrania jéj śpiżowym posągiem tego bożka. Na przeciwnym rogu rynku kamiennego schody prowadzą do domu, zwanego *Artushof* albo *Junkerhof*, gdzie się niegdyś zbierali obywatele (Stadtjunker), tak na narady w interesach handlowych jak i na uroczystości. Jest to wielki i wspaniały gmach w stylu gotyckim wzniesiony; zdobi go wewnątrz posąg marmurowy Augusta III, króla polskiego, i wiele ciekawych obrazów. Od strony wschodniéj zamyka plac Langemarkt pałac, Grünes Thor zwany, niegdyś rezydencyja królów polskich, od zachodu zaś wzniesiona w 1612 roku *Langgassenthor*, z przeciwnéj zaś strony ulica Langegasse, zamknięta jest bramą forteczną: Hohes Thor, w 1588 r. zbudowaną, ozdobioną u szczytu orłem polskim i herbami Gdańska i Prus zachodnich.

Na pobliskim placu Kohlenmarkt *stary Arsenał*, wielki gmach zamykający ulicę Jöppengasse. Gdańsk liczy 22 kościoły, pomiędzy któremi 5 katolickich a 13 ewangielickich. Ze wszystkich odznacza się najbardziéj wielkością i wspaniałością *kościół Panny Maryi*, ukończony w 1503 r. w którym, w osobnéj kaplicy, znajduje się pyszny obraz przedstawiający Sąd Ostateczny, przypisywany rozmaitym mistrzom, a który ostatecznie okazał się dziełem Jana Memmlinga, najcelniejszego z mistrzów szkoły Niederlandzkiéj. Kościół ten niegdyś był katolickim, obecnie zaś jest ewangielickim. Piękny jest także kościół *S-éj Katarzyny* w r. 1326 zbudowany.

Galeryja obrazów Kabrun'a, w Akademii handlowéj (Hundegasse 10) mieszcząca się, posiada 350 obrazów głównie szkoły niderlandzkiéj, oraz 2000 *rysunków ręcznych* i akwarel, 10000 sztychów i t. p.

Pan *H. A. Kupferschmidt* za uprzedniém zameldowaniem się, okazuje téż chętnie swój własny piękny zbiór różnych ciekawych przedmiotów.

Port Gdańska jest właściwie na przedmieściu *Neufahrwasser* o $^{3}/_{4}$ mili od miasta, dokąd łatwo statkiem parowym się dostać; tu stoi latarnia morska, naprzeciwko zaś silny fort: „*Weichselmünde*, broniący portu. Okolice Gdańska są cudownéj piękności, warto zwiedzić. *Zinglershöhe*, *Johannisberg* przy Jeschkenthal; *Oliwę*, pamiętną zawarciem pokoju ze Szwedami w r. 1660, z opactwem cystersów, w którém znajduje się wiele drogich pamiątek, nagrobków, dobrych obrazów i pyszne rzeźby; górę *Carlsberg* tuż za Oliwą i *Hochwasser*.

O pół mili za Oliwą leży wieś *Soboty* (Zoppot) (hot. *Kutzbach's Hôtel; Hochbaums Hôtel; Curhaus* na wybrzeżu, a trochę daléj na wybrzeżu morskiém zakład kąpielowy tegoż nazwiska, po otwarciu kolei żelaznéj coraz liczniéj odwiedzany. Pobliskie miejscowości: *Thalmühle, Elisenhöhe* i *Königshöhe* oraz na 60 metrów wznosząca się góra *Adlershorst*, bywają celem bardzo przyjemnych wycieczek. Z Gdańska do Sobót 1,5 mili w 25—30 min. za 10,8 lub 5 sgr.

Droga 47. Z WARSZAWY DO KRÓLEWCA.

Z Warszawy do Bydgoszczy bezpośrednio 8,90; 6,71; 3,92 ruble;—z Bydgoszczy przez Tczewo do Królewca 38 i pół mil, poc. pośp. we 12 godz. za 8 tal. 10 sr. gr. lub 6 tal. 13 sr, gr.; zwyczajnym zaś w 8 godz. za 7 tal. 22 sr. gr.; 5 tal 24 sr. gr. lub 3 tal. 26 sr. gr.

Z Warszawy do Królewca bezpośrednio 15,69; 13,23; 8,58 rubli.

Z Warszawy przez Bydgoszcz do Tczewa (Dirschau) ob. dr. 46.

Po przebyciu mostu żelaznego kratowego na Wiśle pod *Tczewem* dostajemy się na *wyspę Malborgską*, t. j. urodzajną nizinę zawartą między zatoką morską Frischhaf, Wisłą i Nogatem, odnogą Wisły powstającą o 2 mile na południe od Tczewa. Grunt leży tu niżéj od poziomu rzeki i tylko jak w Hollandyi tamami jest od niéj zabezpieczony. Tuż pod Malborgiem kolej przebywa Nogat po moście, na wrotach którego stoją posągi Hermana von Salza i Ks. Alberta Pruskiego.

Malborg (Marienburg) (hot. Kocnig von Preussen, pokój i światło 20 kr. i **Hochmeister**), starożytne miasto, 8000 mieszk. na pr. brzegu Nogatu, (odnogi Wisły), niegdyś sławne jako rezydencyja Wielkich Mistrzów Krzyżackich. Główna ulica, ciągnąca się od południa ku północy utworzona jest z domów, w których przez wysunięcie naprzód górnego piętra, powstały sklepione ganki; na *tejże ulicy* wznosi się *ratusz* z 14 wieku w stylu gotyckim. Z tegoż

samego czasu pochodzą bramy miejskie. Na północnym krańcu tejże ulicy (Hauptstrasse), naprzeciw pd. zach. rogu zamku stoi *piramida* gotycka, wzniesiona w 1860 r. na cześć burmistrza Bartłomieja Blume. *Zamek* tutejszy, będący jednym z najpiękniejszych pomników budownictwa niemieckiego z wieków średnich, już z pozoru doskonale odpowiada swemu podwójnemu celowi, którym było dostarczenie świetnego mieszkania wielkiemu mistrzowi wraz z jego dworem, a zarazem wzniesienie silnéj warowni. Składa się on z 3-ch części: *starego* (górnego Hoheschloss), *środkowego zamku* (Mittelschloss), oraz *dziedzińca* (Vorburg). Główne wejście jest od strony północnéj. Górny i średni zamek otoczone były wysokim murem ze zwodzonemi mostami, około zaś wszystkich trzech części rozciągał się wysoki mur poprzerywany basztami i otoczony również szerokim rowem. Średnia część zamku, jako rezydencyja wielkiego mistrza, najpiękniejsza, jest dzisiaj odnowioną. Składa się z czterech piętr, z których najwyższe jest najozdobniejsze. Zadziwiająca śmiałość sklepień, nieznana dziś doskonałość roboty murarskiéj, trwałość materyjałów i dogodny rozkład mieszkań uderzają każdego, kto ten gmach odwiedza. Najciekawszą jest sala wielkiego mistrza na najwyższém piętrze położona, w któréj, pomimo olbrzymich wymiarów, wszystkie arkady sklepienia spoczywają na jednym, w środku sali umieszczonym filarze. W jednéj ścianie téj sali widać wielki kamień, który według umieszczonego pod nim napisu wyrzucony został z polskiego działa w r. 1410, i miał obalić filar i tym sposobem pogrzebać w gruzach zebranych podówczas na naradę u wielkiego mistrza panów krzyżackich. W każdéj sali, nie wyłączając nawet izby narad, urządzony był kredens, zaopatrywany w jadło i wino, tak iż panowie mogli się posilać w czasie długich narad, nie wpuszczając do siebie służby. Ogromne piece, w najniższém piętrze urządzone, prowadziły ciepło rurami do wszystkich izb, to téż w celniejszych tylko, dla przyjemności, ustawiono kominki. Pomiędzy najniższem piętrem a piwnicami, mieściło się nieznaczne zupełnie podwójne sklepienie, w którém przechowywano skarby. Zresztą zamek ma mało zabytków, zostały w nim bowiem tylko małe szczątki zbroi, ołtarz składany ze złota i srebra, pięknéj roboty; z obrazów zaś jedynie zasługuje na uwagę spółczesny portret Konrada Wallenroda. Panująca dziś dynastyja Hohenzollernów ozdobiła zamek pysznemi oknami z malowaniami na szkle. Zakrystyjan oprowadzający po przyległym zamkowi kościele Panny Maryi, mieszka w szkole na końcu miasta; Nadzorca zaś zamku, w zachodnim tegoż skrzydle. Oprócz kościoła zamkowego Panny Maryi, Malborg posiada jeszcze jeden kościół katolicki i jeden ewangielicki.

Kolej przebiega przez stacyje Altfelde i Grunau, położone na żyznych łuławach czyli nizinach Malborgskich i Elbląskich i dochodzi do *Elbląga* (Elbing) (hot. *Hôtel de Berlin, pokój 1½ sr. gr.,

*Königlicher Hof) ładnego i handlowego miasta nad rz. tegoż nazwiska, 31000 mieszk. Niektóre ulice Elbląskie, z powodu ganków na stopniach przed domami, przypominają Gdańsk, większa jednak część miasta ma pozór nowożytny. Elbląg nie posiada nic godnego uwagi, przeciwnie zaś okolica walczy o pierwszeństwo z okolicą Gdańska. Do najpiękniejszych miejscowości należą *Vogelsang* i *Dambitzen*. Do przyjemności też należy przejażdżka statkiem parowym do *Kahlberg* (kąpiele morskie pośród ław piaszczystych stanowiących brzegi odnogi Fryskiéj, albo przez *Reimannsfelde* (Zakład leczenia kąpielami zimnemi) do opuszczonego obecnie klasztoru *Cadienen*.

Za Elblągiem droga okrąża łańcuch wzgórz na wschodnim brzegu Frisch-Hafu leżących, szerokim łukiem przez *Güldenbogen*, *Schlobitten*, *Mühlhausen*, *Tiedmannsdorf* aż do *Braunsberga* (hot. Rheinisch'er Hof; Schwarzer Adler) nad rz. *Passargą*, a daléj przez *Heiligenbeil*, *Ludwigsort*, *Kobbelbude*, *Seepothen* do Królewca.

Z Elbląga warto zrobić wycieczkę statkiem parowym do *Frauenburga*, (winiarnia pod Kopernikiem) małego miasteczka, siedziby biskupów Warmijskich, których nowy zamek leży na wyniosłości. *Katedra*, w malowniczem położeniu, otoczona do koła murami i wieżami, z daleka już uderza wzrok swą piękną, w stylu gotyckim, budową z 14 wieku. We wnętrzu, zmienioném w 17 i 18 w. przez różne przydatki, znajduje się grób sławnego *Kopernika*, który od roku 1510 do 1543 przemieszkiwał we Frauenburgu i tamże, jako kanonik umarł. Przysłużył się on Frauenburgowi zbudowaniem wodociągu, istniejącego dotąd; na wieży wodociągowéj widać kamienną tablicę ze stosownym napisem.

Królewiec.

Hotele: *Deutsches Haus, Theaterstrasse; Hôtel de Prusse, Kneiphöf'sche Langgasse, przy giełdzie; *Britisch Hôtel, Bergplatz 4, nowy; Hôtel Sanssouci, przy dworcu, uczęszczany przez Rossyjan, we wszystkich pokój 15—20 sgr.; *Koeniglicher Hof, Kneiphöf'sche Langgasse 25; Hôtel de Berlin, Steindamm 70; Schwan; Hôtel du Nord, Steindamm 117.

Restauracyje. Skibbe, Kneiphöf'sche Langgasse; Scharfschmidt (hot. Königl. Hof) ob. wyżéj; Schwarz (dawniéj Steffens i Wolter), Kneiphöf'sche Langgasse Nr. 27; Bluth-Gericht, piwnica z dobrém winem w dziedzińcu zamkowym; Bellevue, nad Stawem zamkowym (Schlossteich) bardzo uczęszczana w letnie wieczory dla pięknego widoku.

Cukiernie: Zappa, Französische Strasse 14, wiele gazet; braci *Steiner*, *Junkerstrasse*; Pomatty i C., Altstädtische Kirchenstrasse 19

na południe zamku. Najlepsze *marcypany* (Marzipan), sławny wyrób królewiecki, w Buccelli, Poststrasse 3.

Wyroby bursztynowe u B. Liedtke, na Altstädtischer Kirchenplatz.

Królewiec (Königsberg), druga stolica i rezydencyja króla Pruskiego, siedziba Nadprezydenta prowincyi, 112000 przeszło mieszkańców i załoga 6680 ludzi, leży na gruncie wzgórkowatym nad rz. *Pregel*, nie o całą milę od ujścia tegoż do Frische-Haff. Miasto to składa się z trzech głównych części, to jest: *Starego miasta* (Altstadt), *Löbenicht'u* i *Kneiphof'u*. Gród ten założony w r. 1256 przez Krzyżaków i na cześć króla Czeskiego Ottokara czyli Przemysława III, który im przyszedł w pomoc przeciwko Prusakom, Królewcem nazwany, nosi tytuł stolicy, z powodu że od r. 1457—1525 był rezydencyją Wielkich Mistrzów Zakonu Krzyżackiego (po ustąpieniu ich z Malborga) i dwóch pierwszych książąt pruskich, hołdowników Polski. Królewiec jest sławnym jako miejsce urodzenia i działalności Kanta, Herdera, Hamanna i w. i. Urządzone w 1843 r. *budowy forteczne*: *Sackheimer Thor*, *Rossgürter Thor* i *Königsthor*, ozdobione, pierwsze dwie popiersiami, trzecia zaś posągami ludzi wsławionych w dziejach Prus, wraz z pięcioma fortami odosobnionemi czynią Królewiec fortecą 1-go rzędu.

Szeregi wysokich śpichrzów nad rzeką a w porcie wiele spoczywających parowców, polskich berlinek i małych statków morskich, świadczą o ożywionych obrotach handlowych miasta. Główne przedmioty handlu stanowią zboże, len, konopie i okowita. Prawie w samym środku miasta wznosi się *zamek* królewski. Jest to wielki z obszernym wewnątrz dziedzińcem, czworobok, 105 metr. długi, 67 szeroki, z wysoką gotycką wieżą, który niegdyś stanowił twierdzę krzyżacką. Powierzchowność jego nie ma w sobie nic szczególnego lecz jest zamiar zmienienia jéj wkrótce według projektu budowniczego dworu, Hesse'go, w stylu odrodzenia. Wewnątrz oprócz szeregu pokojów królewskich, znajdują pomieszczenie niektóre zarządy, jak np. Archiwum Państwa, otwarte codziennie od 9—1 godziny. Archiwum to zawiera ważne akta i dokumenty dotyczące historyi Polski, Prus i Litwy, począwszy od r. 1225, po zakonie krzyżackim pozostałe. W zachodniém skrzydle mieści się *kościół zamkowy* (Schlosskirche), w którym 18 Stycznia 1701 r. koronował się pierwszy król Pruski Fryderyk I. Na ścianach tego kościoła mnóstwo tablic pamiątkowych, landwerzystom z Prus wschodnich, poległym w 1813 roku. Nad kościołem znajduje się wielka sala, 83 metry długa a 18 szeroka, zwana *Moscowitersaal*, (służba zamkowa we wschodniém skrzydle), jedna z największych w całych Niemczech, w któréj się odbywają wielkie uroczystości, wystawy sztuk pięknych i t. p. Z wieży zamkowéj bardzo rozległy widok; dzwonek służący do wezwania strażnika wieży w połud. *zachodnim* rogu dziedzińca.

Przed wschodnim portalem zamku stoi *pomnik Fryderyka I*, naturalnéj wielkości, w postawie stojącéj, wzniesiony w 1801 r. przez Fryderyka Wilhelma III. Naprost zaś półn. zachodniego narożnika zamku wznosi się bronzowy *pomnik Kanta*, na wysokiéj podstawie granitowéj, odkryty w 1864 r. Na domku, zaraz na prawo od pomnika, w którym mieszkał ten wielki filozof, przy ulicy Prinzenstrasse Nr. 3, znajduje się tablica z napisem „Immanuel Kant wohnte und lehrte hier von 1793 bis 1 Febr. 1804.

Naprzeciwko tego domku znajduje się wzniesiony w 1849 r. wielki gmach *poczty*, a przy nim *nowy kościół staro-miejski* (Neue Altstädtische Kirche) z 1843 r.

Znajdujący się w pobliżu plac, zwany *Paradeplatz* albo *Königsgarten*, ozdobiony niedawno ałejami, ograniczony jest od pn. wsch. gmachem *teatru*, od pn. z. gmachem *uniwersytetu*; środek zaś placu zdobi *pomnik Fryderyka Wilhelma III* na koniu, wzniesiony w 1851 roku. Piękny *nowy gmach uniwersytetu*, ukończony w 1862 r. postawionym został według planu Stülera, w stylu odrodzenia. W środku głównéj fasady ozdobiony jest portretem w płaskorzeźbie *księcia Albrechta Pruskiego*, założyciela tutejszéj szkoły głównéj w 1544 r., poniżéj zaś w niszach statuy Lutra i Melanchtona, wskazujące protestancki charakter uniwersytetu; po nad wszystkiem zaś na fryzie portrety w medalijonach sławnych królewieckich uczonych. Wspaniałe sale, jak, *sala posiedzeń senatu*, *Aula* i t. p. ozdobione są wieloma posągami i freskami *Rosenfeldera*, *Piotrowskiego* i innych.

Z placu Koenigsgarten ulica Schlossteichgasse prowadzi do *stawu zamkowego* (Schlossteich), ciągnącego się od zamku na szerokość połowy miasta aż do bramy Rossgärter Thor, otoczonego alejami z lip i kasztanów, oraz ogrodami publicznemi (Bellevue ob. wyżéj) i prywatnemi. Na końcu ulicy Schlossteichgasse, wznosi się nad nim jedyny most, zwany *Schlossteichbrücke*. Daléj przez Weissgerbergasse i plac Rossgärtscher Markt dostajemy się na długą i prostą ulicę Königsstrasse, na któréj w 1843 r. wzniesiono pomnik ministrowi stanu von Schön.

Akademija malarstwa (Dyrektor prof. L. Rosenfelder), z *Muzeum miejskiém* (Stadt-Museum), zawierającém około 300 wyborowych nowszych obrazów (otwarte w niedzielę od 10—2 i środy od 11—1, dla obcych zaś codziennie za opłatą 10 sr. gr.); zawiadowca muzeum mieszka pod Nr. 2 na zaczynającéj się naprost niego ulicy Landhofmeisterstrasse. Przy tejże ulicy znajduje się *biblijoteka królewska i uniwersytecka*, zawierająca 250000 tomów obok mnóstwa rękopismów, szacownych inkunabułów i miedziorytów; otwarta jest we wtorki, czwartki i piątki od 11—4, we środy zaś i soboty od 2—4. Ulicę Koenigsstrasse zakończa brama, zwana *Königsthor*.

W dzielnicy miasta, zwanéj *Kneiphof* (Knipawa), na wyspie utworzonéj przez Pregiel, wznosi się gotycka *katedra* czyli *Tum* (Dom); zaczęta w 1335 r., o 2-ch wieżach 50 metrów wysokości mających.

Zakrystyjan (Küster) mieszka naprzeciwko na Domstrasse Nr. 15. Wnętrze podzielone na 3 nawy zawiera wiele nagrobków, z których najpiękniejsze są księcia Albrechta i jego małżonki oraz Kanclerza, von Kospoth. W podziemiach zaś spoczywa długi szereg Wielkich Mistrzów. W oddzielnéj zamkniętéj kaplicy (Stoa Kantiana) pochowany jest Kant. Obok Tumu stoi dawny gmach uniwersytecki, mieszczący pomiędzy innemi gimnazyjum Knipawskie.

Urządzone przez Bessla († 1845) *Obserwatoryjum astronomiczne*, przerobione zostało w 1811—1813 r. ze staréj baszty we wschodniéj stronie miasta stojącéj. W pobliżu niego znajduje się *ogród botaniczny* (ul. Butterberg 2 i 3), otwarty w lecie w środy i piątki od 2—6; *Muzeum zoologiczne* (Sternwartstrasse 5 i 6), otwarte we środy i piątki od 2—5, dla obcych zaś i w poniedziałki i czwartki i *laboratoryjum chemiczne* uniwersyteckie.

Droga 48. Z KRÓLEWCA DO EŁKU (*Lych*).

24 mile kolej żelazna przez Preusisch Eylau, w 7 godz. za 4 tal. 24 sr.gr.; 3 tal. 18 sr. gr.; 2 tal. 12 sr. gr.

Przedłużeniem jéj będzie kończąca się obecnie droga żelazna Brzesko-Grajewska.

Droga 49. Z KRÓLEWCA DO EYTKUN, TYLŻY I MEMLA (KŁAJPEDY).

a) Z Królewca do Eytkun.

20 i pół mil w 33/4 do 6 godz. poc. pośp. za 4 tal. 12 sgr.; 3 t. 12 sgr.; — zwycz. 4 tal. 2 sgr.; 3 tal. 1 sgr.; 2 tal. 1 sgr.

Stacyje *Gutenfeld*, *Löwenhagen*, *Lindenau*, *Tapian*, ze starym zamkiem krzyżackim, przerobionym na dom ubogich. Przy stacyi *Wehlau* droga przebiega rz. Alle, po wielkim moście kratowym; daléj zaś przez stacyje *Puschdorf* i *Norkitten* dąży do

Insterburga (Restauracyja na dworcu) miasta przemysłowego (10000 mieszk.) przy zbiegu rzek *Angerap* i *Inster*, z których połączenia powstaje *Pregiel*. W pobliżu zamek Georgenburg, przy któ-

rym znajduje się Stadnina rządowa. Daléj z Insterburga przez stacyje *Judschen, Gumbinnen,* (Deutsches Haus) *Trakehnen, Stallupönen* do *Eytkun* (Eydtkuhnen) pruskiéj stacyi pogranicznéj, skąd przez *Kowno, Wilno, Dynaburg* (840 wiorst = 113 mil) pociągiem pośpiesznym we 24 godziny do *Petersburga.*

b) z Królewca do Tylży i Kłajpedy (Memel).

19 mil do Tylży, 32 do Memla. Z Królewca do Insterburga 12 mil w 3 godziny za 2 tal. 12 sgr.; 1 tal. 24 sgr. lub 1 t. 6 sgr.; z Insterburga do Tylży $7^1/_5$ mil w $1^1/_4$ godz. za 43,32 lub 22 sgr.

Z Tylży do Kłajpedy dyliżans codziennie w 15; pocztą osobową w $20^1/_2$ godz. Droga żelazna w budowie.

Do Insterburga ob. dr. 49a; daléj zaś zostawiając na prawo odnogę ku Eytkunom, pociąg zwraca się ku północy przebywając stacyje: *Auxkallnehlen; Grünheide; Szillen; Argeningken* do *Tylży.*

Tylża (Tilsit) (*Hôtel de Russie; Hôtel du Nord) 20500 mieszk., nad rz. *Memel*, przez który przechodzi most łyżwowy, 340 metrów długi. Na statku poniżéj tego mostu utwierdzonym na kotwicy 9 Lipca 1807 r. zawarty został pokój między Napoleonem, Aleksandrem I Fryderykiem Wilhelmem III, przez który Prusy utraciły połowę swych posiadłości. Z Tylży do Kłajpedy $12^4/_5$ mil pocztą przez stacyje: $3^1/_2$ mil *Szameitkehmen,* $2^1/_2$ mil. *Heideburg,* $1^1/_2$ mil. *Saugen,* $2^1/_2$ m. *Prökuls* od którego jeszcze o 3 mile **Kłajpeda** (Memel) (hot: Weisses Ross; Britisch Hôtel; Victoria Hôtel; Weisser Schwan), 19000 mieszk., najbardziéj na północ wysunięte miasto w Prusiech, przy wejściu do Kurische Haff; z wielkim portem i latarnią morską. Jest to punkt środkowy handlu drzewem na Baltyku.

Z Królewca do Piławy (Pillau), koleją żelazną 6 mil w $1^3/_4$ g. za 36; 27 lub 18 srgr. Linija przechodzi przez stacyje *Metgethen, Powayen, Fischhausen,* od któréj o $^1/_2$ godz. drogi znajduje się pod *Tenkitten krzyż św. Wojciecha* (St. Adalbertuskreuz) postawiony w r. 1830 w miejscu gdzie Ś-ty Wojciech umęczony został, 997 r.; o $^1/_2$ godz. zaś na południe leży forteca krzyżacka *Lochstedt.* — Daléj koléj przebywa dawny odpływ odnogi Kurische Hauff i w $^1/_4$ g. przez *Neuhäuser,* zakład kąpielowy pośród lasu dochodzi do *Piławy* (Pillau) twierdzy nad teraźniejszym odpływem tejże odnogi; port i latarnia morska. Z Królewca przez Piławę do Elbląga statkiem parowym w niespełna 8 godz. za 1 t. 20 sgr. przejeżdżka bardzo przyjemna.

Na północném wybrzeżu *Sambii* czyli *Samlandyi*, części Prus wschodnich leżącéj między Frische Haff, Preglem, Dejmą, Kurische *Haff i Baltykiem*, we wszystkich prawie wsiach urządzone są zakłady

kąpielowe. Największy z nich jest w *Kranz*, o $4^3/_8$ mil na północ od Królewca (poczta codziennie w $3^3/_4$ godz.) na południowym krańcu *Kępy Kurońskiéj* (Kurische Nehrung). Na tejże kępie o 3 mile od Kłajpedy leży drugi zakład kąpielowy *Schwarzort*, głównie znany z powodu urządzonéj tu w 1862 r. przez firmę Kłajpedzką Stantien & Becker płukalni bursztynu, zatrudniającéj do 500 robotników i dostarczającéj rocznie od 72 do 80000 funtów bursztynu w wartości 180000 talarów. Na zachód od Kranz leżą jeszcze: *Neukuren*, *Rauschen*, *Georgenswalde* i *Warniken*, z których ostatnie pięknością położenia walczy o pierwszeństwo ze *Stubbenkammer* (na Rugii).

Droga 50. Z BERLINA PRZEZ SZCZECIN DO GDAŃSKA.

Do Szczecina $173/_4$ mil. poc. kuryjerskim w $23/_4$ godz. za 4 tal. 15 sgr. albo 3 t. 10 sgr.; osobowym w 3 i pół godz. za 4; 3 lub 2 talary. — Do Gdańska 67 mil, poc. kuryjerskim w 11 i pół godz. za 13 t. 21 sgr. 10 t. 7 sgr., osobowym 15 i pół m. za 13 t. 2 sgr., 9 t. 24 sgr. lub 6 t. 16 sgr.

Z Berlina przez stacyje *Bernau* i *Riesenthal* do *Neustadt Eberswalde* (Restauracyja na dworcu) miasta przemysłowego, 6000 mieszk., z akademiją leśną. Wychodzi stąd odnoga do *Wriesen* ($4^1/_2$ mil w 1 godz. za 27, 20 lub 13 sgr.) przez *Freyenwalde*, (Post, Alexandrinenbad) mały zakład kąpielowy w ładnéj okolicy; z wyniosłości piękny widok na dolinę Odry (od Berlina 57, 43 lub 28 sgr.). *Wriesen* małe miasteczko nad Starą Odrą.

Daléj z *Neustadt* do *Angermünde* (9 mil od Berlina) starożytne miasto z wysokim kościołem; droga dotyka jeziora *Paarsteinersee*. Wychodzi stąd odnoga drogi przez *Passewalk* do *Stralsundu* (ob. dr. 52). Daléj po kilku stacyjach:

Szczecin (Szczytno, Stettin).

Hotele: *Hôtel de Prusse, Louisenstrasse; *Hôtel du Nord; *Drei Kronen; *Deutsches Haus; wszystkie trzy na Breitestrasse; Hôtel de S-t.-Petersbourg na Landeplatz; Wold's Hôtel, blisko dworca; Fürst Blücher, grosse Wollweberstrasse. Restauracyje. Truchot's Keller (Piwnica Truchota) pod Hôtel de Prusse; *Herbing, Reifschlägerstr. 18, Grand Restaurant, Schuhstr. 12; Rathhauskeller; prawdziwie piwo bawarskie, jak i w Arndt'a „zum luftigen Schneider" (bez znaku) Breitestrasse 39, gdzie zawsze można spotkać dobrane towarzystwo. — Bardzo uczęszczane są téż ogródki w Hôtel de Prusse (Louisengarten) i Conditor Jenny, kleine Domstrasse.

Dorożki od 1 — 2 osób 5 sgr., od 3 — 4 osób 7 i pół sgr.

Szczecin. Twierdza pierwszego rzędu i główne miasto prowincyi Pomorskiéj, 76000 przeszło mieszk. i 6000 załogi, leży na lewym brzegu Odry a 4 mostami połączone jest z leżącém po prawéj stronie rzeki przedmieściem Lastadzie. Miasto to, powiększone przed kilkunastu laty nowém przedmieściem *Neustadt*, posiada bardzo ożywiony port handlowy, ma najwięcéj fabryk ze wszystkich miast Pomorza, a handel jego nader szybko wzrasta.

Starożytny *zamek*, niegdyś rezydencyja książąt pomorskich, mieści obecnie kilka władz (Nadprezydyjum, Sąd wyższy, Zarząd prowincyi) oraz zbiór starożytności północnych. W dziedzińcu stoi pomnik bronzowy W-go Elektora, dłuta Wichmanna. W kościele zamkowym znajdują się groby książąt pomorskich. Nad ołtarzem znajduje się obraz, przedstawiający wjazd księcia Bogusława X z ziemi Ś-éj do Wenecyi (1497), na wieży zaś jego mieści się zegar, którego tarcza wyobraża twarz ludzką. Z téj wieży przedstawia się bardzo piękny widok na miasto i okolicę. *Ratusz* z XIII wieku posiada piękny zbiór medalów. *Giełda* otwiérana od 12 w południe do 2, można tam znaleść wiele pism peryjodycznych. — *Szkoła Fryderyka Wilhelma*, ma mały zbiorek obrazów nowożytnych otwarte we wtorki od 12 do 2. Za zwiédzanie go naznaczona jest opłata po 10 k. od osoby. — Na *Königsplatz*, znajduje się pomnik Fryderyka Wielkiego, dłuta Schadowa i Fryderyka Wilhelma III.— *Kościoły*: Ś-tych Piotra i Pawła z XII i Ś-go Jakóba z XIII w. — Logengartem, oddalony na 20 m. drogi od Königsthor. — Miasto ma około 200 własnych statków. — *Statki parowe* kursują stąd do *Swinemünde*.

Zostawiając na prawo odnogę drogi do Stralsundu, dążymy daléj przez stacyje *Finkenwalde*, *Alt-Damm* i *Carolinenhorst* dążymy do miasta *Starogród* (Stargard) (hotele: Daniel, Stadt Petersburg) 18000 mieszk. nad rz. Ihna, otoczony wałami, zamienionemi obecnie na piękne aleje. Do ciekawszych budynków należą: Kościół Panny Maryi z XVI wieku, odnoga drogi do Kreuz. Daléj stacyje Wangerin i 19 m. *Białogród* (Belgard), skąd wychodzą odnogi do *Kołobrzega* (Colberg) i Gdańska.

Z Białogrodu do Kołobrzega, odnoga drogi $4^3/_4$ mili w 1 godz. za 1 t. 2 sgr.; 24 lub 16 sgr. przez *Cörkin*, *Fritzow* i *Degow*. — **Kołobrzeg** (Colberg) (Hôtel de Prusse, Hôtel de l'Europe) 13500 mieszk., prawie nad samym brzegiem morza przy ujściu rz. *Persanty*. Twierdza wsławiona silnym oporem podczas wojny 7 letniéj, a szczególniéj w 1806 i 7 r.— Ładny *ratusz*, przed którym wznosi się pomnik bronzowy Fryderyka Wilhelma III w postawie stojącéj, pomysłu Drakego. Sam zaś ratusz wybudował Zwirner, budowniczy katedry kolońskiéj († 1861). W *kościele P. Maryi* (Marienkirche) znajduje się dosyć wartych widzenia starożytności, lich*tarze, figury apostołów* z 1327 r. i rzeźby drewniane z 1523 roku.—

Miasto posiada mały port i dosyć uczęszczane kąpiele szlamowe i morskie.

Daléj za Białogrodem znajdują się st.: *Nassow, Tunow,* i **Koźlin** (Cöslin) (hot: Dürre's Hôtel; Deutsches Haus), miasto obwodowe, 12000 mieszk.; na rynku pomnik Fryderyka Wilhelma I-go. Lesista miejscowość *Gollenberg*, niedaleko Koźlina, posiadająca pomnik na cześć Pomorzan poległych w wojnie od 1813 — 1815 r., jest miejscem ulubionych wycieczek. Po Koźlinie następują stacyje *Zanow, Schlawe* nad rz. Wipper, małe miasteczko, 5000 mieszk. 3 mile na pd. w. leży wieś Warcin (Varzin), ze skromnym zamkiem Ks. Bismarcka.

Stolp. (Müller's Hôtele: Prusse, Mundt's, Gasthof), niegdyś miasto należące do związku Hanzeatyckiego, dziś dosyć znaczne miasto obwodowe, 13000 m., nad rz. *Stolpe*, o $2^1/_2$ mili daléj wpadającą do morza; tutejszy kościół *P. Maryi* pochodzi z XIV wieku. Daléj po minięciu dwóch stacyj *Lauenburg*, małe miasteczko obwodowe ze starożytnym ratuszem, nad rz. *Leba*; po obu stronach drogi widać szeregi lesistych wzgórz. Około przylądka *Oxhöfter Spitze* kolej zbliża się do odnogi Gdańskiéj. Teraz następują stacyje: *Soboty* (Zoppot), Oliwa, *Langfuhr* i *Gdańsk* (ob. wyżéj dr. 46).

Droga 51 Z KRZYŻA (KREUZ) DO KOŁOBRZEGU.

Z Krzyża do Starogrodu (Stargard) 12 mil, 2 — 4 godz. za 2 tal. 11 sgr.; 1 tal. 24 sgr.; 1 tal. 6 sgr.; ze Starogrodu do Białogrodu 15 mil we $2^1/_3$ do 3 godz. za 3 t. 8 sgr.: 2 t. 14 sgr.; 1 t. 19 sgr.; z Białogrodu do Kołobrzega $4^3/_4$ mil w 1 godz. za 1 t. 2 sgr.; 24 sgr. lub 16 sgr.

Droga z Krzyża do Starogrodu wiedzie przez okolicę bardzo jednostajną, wszystkie stacyje niczém nie zwracają na siebie uwagi. Daléj ob. dr. 50.

Droga 52. Z KRZYŻA DO STRALSUNDU. RUGIJA.

Do Starogrodu 12 mil, we 2 lub 4 godz. za 2 t 11 sgr., 1 t. 24 sgr., 1 t. 6 sgr.— ze Starogrodu do Szczecina 4 i pół mil, w 47 min. do 1 godz. za 1 t. 5 sgr., 26 sgr. poc. kuryjer. lub 31, 23, 16 sgr., osobowym ze Szczecina do Passewalk 5 i pół mil, w 1 godz. za 1 tal. 7 sgr., 28 sgr., 19 sgr. — Z Passewalk do Stralsundu 14 i pół m. we 2 i pół do 3 godz. za 3 tal. 6 sgr., 2 tal. 12 sgr., 1 tal. 18 sgr.

Do Starogrodu ob. dr. 51; daléj do Szczecina dr. 50 w kierunku odwrotnym. Daléj *Passewalk* (Stuhmman's Hôtel) 6000 mieszk. nad

rz. Ucker. Punkt zbiegu z koleją z Berlina do Stralsundu *(ob. niż.)* Na lewo spostrzegamy pasmo wzgórz, stanowiących dział wodny mórz Baltyckiego i Niemieckiego.

Anclam *(*hot: *Traube; Böhmer's Hôtel*/ 13000 mieszk., nad rz. Peeną, która niegdyś stanowiła granicę między Szwecyją i Prusami. Na około miasta widać ślady dawnych fortyfikacyj. Na bramie miejskiéj, zwanéj Steinthor bardzo piękna wieża. O pół mili od téj bramy pośród wałów wznosi się stara wieża forteczna, *Hohe Stein* zwana, wystawiona niegdyś przy trakcie dla obrony przeciw hrabiom Szweryńskim. Ze stacyi *Züsow* wychodzi odnoga do *Wolgast* ($2^1/_3$ mil, w $^3/_4$ godz. za 15; 11 lub 8 sgr.), 6000 m.; miasto handlowne nad rz. Peeną, niegdyś należące do hanzy. Kolebka książąt pomorskich.

Greifswald *(*hotele: *Deutsches Haus; Hôtel de Prusse; Hôtel du Nord*), przeszło 17000 mieszk., uniwersytet założony w 1456 r. *(*300 studentów*)* wiele bardzo starych śpiczastych domów, szczególniéj na rynku. *Kościoły Ś-go Mikołaja* w XIV w., świéżo odnowiony; *Ś-go Jakóba* ze starożytną chrzcielnicą. Miasto przez małą rzeczkę *Ryck* czyli *Hyldę*, łączy się z odległą na pół mili zatoką: *Greifswalder Bodden*. Niedaleko od ujścia rz. Ryck, obok ruin zburzonego przez Szwedów klasztoru Cystersów *Eldena*, widać zabudowania szkoły rolniczéj tegoż nazwiska.

Stralsund. *(Giebel's hôtel zum Goldenen Löwen; Hôtel de Brandebourg*, oba porządne, pokój 15 srg.; *Schröder's Hotel zum Römischen Kaiser*, podobnież.— *Hôtel Bismarck*, obok poczty*)*, miasto obwódowe, 27000 m., leży na niskiéj płaszczyznie nad cieśniną *Strela Sund*, pół mili szerokości mającą, która oddziela wyspę Rugiją od lądu stałego. Całe miasto jest otoczone wodą i tylko trzema mostami łączy się ze stałym lądem. Na pozór z ostro zakończonych domów, wież i gotyckich kościołów z cegły palonéj podobne jest do Rostoku i Lubeki; równie jak one należało kiedyś do miast hanzeatyckich.

Z Berlina do Stralsundu 32 mile, poc. kuryjerskim w 5 i pół godz. za 7 t. 8 sgr. lub 5 tal. 13 sgr.; osobowym w 6 i pół godz. za 7 t. 7 sgr.; 5 t. 8 sgr. lub 3 t. 15 sgr.

Rugija.

Statki parowe ze Stralsundu do Alte Fähre lub z Eldeny *(*pod Grejfswaldem*)* do Lauterbach. Pomiędzy Alte-Fähre i Bergen powozy pocztowe kursują dwa razy dziennie.

Wyspa Rugija, największa z wysp niemieckich, 48000 mieszk., na pd. z. oddzielona cieśniną *Strela Sund* od stałego lądu Pomorza, ma 17 i pół mil kwadrat. powierzchni największa jéj długość od Pd. ku Pn.-wynosi 7, największa zaś szerokość 5 i pół mil. Morze wrzynając się głęboko w ląd potworzyło na Rugii mnóstwo półwyspów. I tak na północy leży półwysep *Wittow* z przylądkiem Arkona, na północo-wschodzie pół wysep *Jasmund*, na połud. wschodzie półw. *Mönkgut*, na półn. zach. wązka wyspa *Hiddensöe* przez rybaków tylko zamieszkała, a niedaleko druga wyspa *Ummanz*. Cała wyspa pełną jest okolic urwistych i pięknością położenia zajmujących, płaska od strony zachodniéj, podnosi się ku wnętrzu, a na brzegach północo wschodnich grunt jéj natury krédowéj stromo ku morzu się pochyla. Najwynioslejszém wzgórzem we wnętrzu jest *Rugard* na 150 metrów wysoki; na tém wzgórzu stała dawna rezydencyja książąt Rugii. Najwyższe i najbardziéj malownicze punkta leżą na pół wyspie *Jasmund*, wyżynie 2 m. długiéj a 1 i pół mili szerokiéj urwistemi przylądkami ku morzu schodzącéj. W śród nich sterczy na 128 metrów wysoka skała kredowa, zwana *Stubbenkammer* (Stopnie (schody) kamienne), któréj wierzchołek zwą *stołkiem królewskim* (Königsstuhl), dla tego że Karol XII 8 Sierpnia 1715 r. przypatrywał się stamtąd bitwie morskiéj między Szwedami i Duńczykami. Część wschodnią półwyspu pokrywa wielki las bukowy, dębowy i olszowy zwany *die Stubintz* albo *Stubbenitz*, wał ziemny na 140 metr. wysoki, dawniéj Borgwall zwany, otaczający podłużny i owalny plac, około 50 metrów długi obok znajduje się jezioro *Herthasee* ma 300 kroków średnicy i *Herthaburg*, wał ziemny ciągnący się w półkole a 15 metr. wysoki. Jest mniemanie, jakoby tu kiedyś znajdować się miała, wspominana przez Tacyta, świątynia Herty. Rzek na téj wyspie nie ma, zaledwie jest jeden strumień, ale za to znajduje się kilka jezior. Grunta prócz kilku pasów piaszczystych i torfiasto-bagnistych, nader są urodzajne, a mianowicie półwysep Wittow, zwany śpichrzem Rugii. Mieszkańcy głównie są rybakami i żeglarzami. Ludność Mönkgutu w języku (sposobie wymawiania) odzieży i zwyczajach, przypomina jeszcze swe słowiańskie pochodzenie.

Stolicą wyspy jest **Bergen** (hot: *Prinz von Preussen; *Rathskeller, Goldener Adler), 4000 mieszkańców. Z budowli godne są uwagi; *Kościół parafijalny* (Pfarrkirche) z wysoką wieżą widoczną na całéj wyspie, z XII w., i *Ratusz* z niewielkim zbiorem starożytności miejscowych. Cokolwiek na wschód wspomniane wyżéj wzgórze *Rugard*.— **Putbus** (hot: *Fürstenhof na Promenade; *Bellevue na Circus; *Hôtel du Nord na rogu Promenade i Circus; Adler, w *Lauterbach* zaś *Victoria hôtel, a na dłuższy pobyt i *Badehaus w pobliżu tego miasteczka), miejsce najbardziéj nawiédzane na wyspie, rezydencyja księcia Putbus. Ładne położenie i wygodne domki uprzyjemniają pobyt gości zdążających tu do morskich kąpieli.

O 1/2 mili *Jagdschloss* (zamek myśliwski) na wzgórzu *Fürstenberg*, wśród pięknego parku. — Z tarasu na który wstępuje się po 154 stopniach, bardzo piękny widok na okolicę (opłata 7 1/2 sr. gr. od osoby). — Przez wąskie międzymorze, *Schmale Heide* zwane, prowadzi droga do **Sagard** (hot: Fürstenkrone) na półwyspie Jasmund, posiadającego zbiór starożytności.

Przybywszy do Lauterbach statkiem parowym z Eldena, można całą wyspę zwiedzić dokładnie w 2 1/2 dnia; przyczem droga bywa urozmaiconą, odbywa się ją bowiem naprzemian pieszo, na kołach i statkiem parowym lub czółnem, opatrzonem w żagle. Pierwszy nocleg najdogodniéj odbyć w *Putbus* drugi w *Sassnitz*. Statek parowy z Eldeny do Lauterbach przybywa w 2 godz. opłata wynosi 30 lub 20 sgr.

Droga 53. Z KRZYŻA DO WROCŁAWIA.

Z Krzyża do Poznania 10 mil w 1 godz. za 2 t. 6 sgr.; 1 t. 21 sr.gr. 1 t. 3 sr. gr.
Z Poznania do Wrocławia we 4 1/3 godz. za 4 t. 11 sgr.; 3 t. 7 sgr.; 2 t. 5 sgr.

Do Poznania przez podrzędne stacyje *Miała*, *Wronki*, *Samter* i *Rokietnica*, droga jest bardzo jednostajna, podobnie jak dalszy ciąg téj drogi, z Krzyża do Starogradu.

Poznań.

Hotele: *Mylius Hôtel de Dresde; *Herwig's Hôtel de Rome; Hôtel d'e Franca; *Hôtel de l'Europe; *Hôtel du Nord; Bazar, licznie nawiedzany przez polaków. We wszystkich jedna cena, 15 sr. gr. za pokój.

Dorożki z dworca do miasta od 1 osoby 5, od 2 osób 7 1/2 sr. gr.

Poznań (Posen) główne miasto prowincyi tegoż nazwiska i twierdza 1-go rzędu, 56000 przeszło mieszk. i 7000 garnizonu, przy ujściu Cybiny do Warty. Jest to jedno z najstarożytniejszych miast polskich początek jego bowiem sięga epoki daleko dawniejszéj od wprowadzenia chrześcijaństwa do Polski, i było do r. 1296 stolicą królów Polskich, a jako miasto handlowe wcześniéj nabrało znaczenia, jako leżące na drodze handlowéj między Niemcami i Wschodem; w średnich wiekach Poznań należał do Hanzy. — W. XVII i XVIII w. zaczął upadać, a obecnie pod rządem Pruskim znowu wzrasta. Najpiękniejsza część miasta powstała po roku 1815.

Dworzec leży o 10 minut drogi od bramy Berlińskiéj. Przy wejściu do miasta uderzają w oczy porządne zabudowania forteczne, po

przebyciu których stajemy wkrótce na *placu Wilhelma* (Wilhelmsplatz), przy którym stoi *teatr miejski* i *Biblijoteka Raczyńskich* założona w 1836 r. w domu ozdobionym na froncie 24 filarami korynckiemi z lanego żelaza. Zawiera ona 20000 tomów, z których większą część stanowią dzieła historyczne polskie. Oba te zakłady są darem Hr. Raczyńskiego.

Do najstarszych gmachów należy *Ratusz* na rynku odnowiony za Stanisława Augusta. Dzisiejszy gmach ukończony został w 1514 r., lecz z powodu częstych pożarów był wielekroć restaurowany i przerabiany. Salę posiedzeń zdobi kilka portretow królów polskich, a sklepienie przedsionka przystrojone jest pięknemi malowidłami i płaskorzeźbami.

Katedra na prawym brzegu Warty, na przedmieściu Waliszewo (Wallischer), po większéj części przez biedniejszą ludność polską zamieszkałem, stojąca, początkiem swoim sięga 10 w., lecz w dzisiejszej postaci dopiero 1775 r., odbudowaną została. Żadna ze świątyń dawnéj dyjecezyi Poznańskiéj nie zawiera w sobie tyle co ta bazylika nagrobków; dawniéj jednak było ich tu daleko więcéj, tylko że liczne pożary większą ich część zniszczyły. Dziś znajduje się tu nagrobek Bolesława Chrobrego i Mieczysława I, staraniem hr. Edwarda Raczyńskiego wzniesiony, zamiast dawnego, Andrzeja z Bnina, biskupa tutejszego, Wojewody Górki (†1472), Łukasza Górki biskupa kujawskiego, i innych biskupów, *Kościół farny*, dawniéj jezuitów, ma kilka większéj wartości obrazów i dosyć nagrobków; oraz 12 innych kościołów, z których prawie wszystkie w skutek częstych wojen lub pożarów postradały zupełnie dawną swą postać. Z kościołów bez użytku stojących, kościół P. Maryi na Waliszewie, jest szacownym pomnikiem ośmiowiekowym z czasów Chrobrego, który zasługuje na grutowną naprawę dla zachowania od zniszczenia. Protestanckich kościołów jest 3, mianowicie: tak zwany na Grobli; Garnizonowy i Kalwiński. Prócz tego jest dom modlitwy dla Greków i synagoga. Poznań posiada obszerny rynek i trzy główniejsze place t: j: *Działownię* (Kanonenplatz), *Sapieżyński* i *Wilhelmą*.

Do najznaczniejszych ulic należą: *Garbarska*, *Wilhelmowa*, drzewami wysadzona, służąca za główne miejsce przechadzki, *Szeroka* i t. d. Most na Warcie łączy miasto z przedmieściami na prawym brzegu rzeki położonemi.

Najlepszego widoku na miasto i okolicę dostarczają mury *fortu Winiary*, wchodzącego w skład fortyfikacyi nowéj twierdzy rozpoczętéj w 1828 r. (5000 załogi), z powodu któréj Poznań należy do twierdz 1-go rzędu.

Z Poznania do Torunia buduje się obecnie droga żelazna, otwarta dotąd do *Inowrocławia*, jak również odnoga jéj stąd do Bydgoszczy.

Z Poznania do Inowrocławia 14 mil we 3 i pół — 6 godz. za 2 t. 26 sr. gr.; 2 t. 5 sr. gr. lub 1 tal. 16 sr. gr.
Z Inowrocławia do Bydgoszczy 6 mil $1^3/_4$—2 g. za 1 t. 7 sgr. 28 sgr. lub 19 sgr.
Z Poznania do Gniezna 6 i pół mil $1^3/_4$—3 god. za 1 t. 11 sgr.; 1 t. 1 sgr. lub 21 sg

Przez stacyje *Kobylnica* (Kobelnitz), *Pudewitz* i *Weissenburg* do

Gniezno Gnesen) pierwotna stolica Polski, potém miasto powiatowe województwa Kaliskiego, od r. 1768 miasto główne województwa tegoż nazwiska; obecnie powiatowe w rejencyi Bydgoskiéj wielkiego Księstwa Poznańskiego. Jest to niewątpliwie najstarożytniejsze w Polsce miasto. Do r. 1320 było miastem koronacyjném Królów Polskich. Liczy ono 13 kościołów, z których najstarożytniejszym jest *Katedralny*, w 1-éj połowie X w., na pagórku górą *Lecha* zwanym, zbudowany. Postać jego jednak dzisiejsza jest zupełnie odmienna od pierwotnéj, z powodu częstych pożarów, jakim wraz z całém miastem ulegał. Kościół ten posiada wspaniały grób Ś-go Wojciecha, którego relikwije w srebrnéj trumnie w nim spoczywają, oraz nagrobki wielu arcybiskutejszych. Najdawniejszym zabytkiem sztuki są tu drzwi spiżowe, okazałej bizantyńskiéj roboty, bardzo pięknie rzeźbione. Jest to jeden z najdawniejszych tego rodzaju pomników sztuki w Europie, albowiem podobne drzwi w Augsburgu i Hidelsheimie są daleko późniejsze. Rzeźby na tych drzwiach w liczbie 19 przedstawiają główniejsze ustępy z życia Ś-go Wojciecha. Gniezno które za czasów Piastowskich dostarczało 65000 żołnierza, z powodu różnych klęsk tak podupadło iż w r. 1741 liczyło tylko 6000 mieszkańców. Obecnie liczba jego mieszkańców wynosi około 8000. Miasto to dosyć przemysłowe leży w pośród pięknéj okolicy pośród wzgórz i jezior.

Inowrocław. (6000 mieszk.) na rynku posiada zabytek dawnych wieków, a mianowicie wyniosłą wieżę po pięknym ratuszu pozostałą. Miał 3 starożytne kościoły katolickie: Ś-go Mikołaja, najdawniejszy, Franciszkanów w którym spoczywały zwłoki Warcisława, księcia Pomorskiego († 1271), w r. 1809 na prywatną budowlę zamieniony i Panny Maryi, dziś leżący w ruinach. Oprócz więc kościoła Ś-go Mikołaja, jest tylko jeszcze kościół protestancki i synagoga.

Z Poznania do Wrocławia.

22 mile, koleją w $4^1/_4$ g. za 4 t. 12 sr. gr.; 3 t. 9 sr. gr. lub 2 t. 6 sr. gr.

Okolica bardzo jednostajna, która dopiero pod Wrocławiem zaczyna się urozmaicać; stacyje nieposiadają nic godnego uwagi. Wypada tu tylko wspomnieć *Leszno* (Lissa), miasto przemysłowe, miejsce urodzenia Stanisława Leszczyńskiego, skąd wychodzi odnoga drogi do *Głogowa* (Glogau). Ostatnie dopiero stacyje *Oborniki* (Obernigk) i *Schebitz* leżą w bardzo pięknéj lesistéj okolicy Schebitz jest miejscem ulubionych wycieczek Wrocławian: *Wrocław* (ob. dr. 54).

Droga 54. Z WARSZAWY DO WROCŁAWIA.

Z Warszawy koleją Warszawsko Wiedeńską, przez Zombkowice do Sosnowic 291 wiosrt, w 6 i pół do 9 i pół godz., poc. pośp. za 8,73 lub 6,55 rub.; zwycz. za 8,24; 6,18 lub 3,75 rub., — Z Sosnowic do Wrocławia 26 mil w $4^3/_4$—8 g. poc. pośp. za 5 t. 19 sr. gr., zwycz. za 5 t. 6 sr. gr., 3 t. 28 sr. gr. lub 2 t. 18 i pół sr. gr. — Z Warszawy wprost do Wrocławia 14,09., 10,61 lub 6,71 rubli.

Sosnowice, komora celna, rewizyja pasportów i bagaży. Stąd przez *Katowice*, *Świętosławice* (Schwientochlowitz) i *Morgenroth* do **Gliwic** (Gleiwitz) (hot: Guttentag's Deutsches Haus (13000 mieszk. miasto starożytne, godny widzenia Kościół. *Kandrzin* (*Restauracyja*); o godzinę drogi na wschód od téj stacyi leży miasto *Koźle* (Cosel) nad Odrą, z twierdzą, dzielnie bronioną w 1807 r. przez jenerała Neumanna. Daléj droga przechodzi u stóp góry *Annaberg*, z pasma gór Zobten (zepsute z wyr. Sobótka) w górnym Szląsku, na któréj leży kościół i klasztor, będący celem licznych pobożnych pielgrzymek. — Koléj przechodzi przez Odrę pod **Opolem** (hot: Biewalds Hôtel, Adler), miastem, posiadającem 12000 mieszk., siedzibą zarządu górnego Szląska. Bardzo dawny kościół. Z *Opola* wychodzi odnoga drogi do stacyi *Kossowska*, łącząca niniejszą koléj z drogą prawego brzegu Odry.

4 mile za 27, 21 lub 14 sr. gr.

Brzeg (Brieg) (hot: Hirsch; Kreuz) nad Odrą, miasto obwodowe, 15000 mieszk: stary zamek, niegdyś rezydencyja książąt lignickich, kościół katolicki Ś-éj Jadwigi i ewangielicki Ś-go Mikołaja.

Z Brzega wychodzi odnoga kolei żelaznéj do Nissy (Neisse), (6 m. w $1^1/_4$ g. do 2 g. za 1 t. 9 sr. gr.; 1 t.; lub 21 sr. gr.). Miasto to osłonione twierdzą leży w bagnistéj okolicy. O 4 mile od Nissy w Sudetach, na granicy austryjackiéj leży *Gräfenberg* ($^1/_2$ godz. drogi od stacyi pocztowéj *Freiwalda*), gdzie sławny zwolennik wodnéj kuracyi, Wincenty Priessnitz († 1851) zbudował swój zakład leczniczy. Wózek jednokonny z Nissy do Gräfenberga 3, dwukonny 4 lub 5 talarów; droga trwa 4 — 5 godzin. Koléj z Sosnowca do Brzega $20^1/_4$ mil. poc. pośp. za 4 t. 12 sr. gr. lub 3 t. 12 sr. gr.; zwycz: za 4 t. 2 sr. gr; 3 t. 3 sgr. lub 2 t. 1 sgr.

Na lewo od Brzegu *Molwitz* z kościołem, pamiętne zwycięstwem, Fryderyka II nad Austryjakami 10 Kwietnia 1741 r. Daléj przez stacyje: *Leisewitz* i *Kattern*, do *Wrocławia*.

Wrocław.

Hotele: *Galisch's, Hôtel zum Goldenen Löwen, na Tauenzienplatz, bardzo porządny pokój 20 sgr. i więcéj; *Heinemann's Hôtel zum Goldnen Gans, Junkerstrasse 14/15, takaż cena; *Siber's Hôtel zum Weissen Adler, Ohlauerstrasse 10/11; *Hôtel du Nord, Neue Taschenstrasse 18, naprzeciw głównego dworca, pokój 15 sr. gr.; Hôtel de Sil'esie, Bischofstrasse 4/5; **Drei Berge**, Büttnerstrasse 33; Deutsches Haus, Albrechtstrasse 22; Weisses Ross, Nicolai strasse 10/11, oba nié drogie i porządne; **Stadt Brandenburg**, Berliner Platz 6; Gebauer,s Hôtel, nowy.

Winiarnie (Weinstuben) wraz z *Restauracyjami*: Hansen Ohlauerstrastr. 9: Wittig, Junkerstr. 11,6 piękny lokal gotycki; Philippi i Comp., Albrechtstrasse 10; Lange, Junkerstrasse 10.

Piwiarnie: (Bierlokale) Kissling (doskonałe piwo) Junkerstrasse 9: Börsenkeller, w nowéj giełdzie; Friebe, Schweidnitzer Keller pod Ratuszem; Weberbauer, Zwingerstrasse 5; Hôtel de Rome, z czytelnią międzynarodową; Hermann, Ohlauerstrasse 75: Labusche, tamże 79; Lowitsch (doskonałe piwo) Carlstrasse 41. Daléj *ogródki publiczne* przy bramach miejskich; Wintergarten z teatrzykiem; Liebichs Gasten, Weiss' Garten, Volksgarten i t. d. w każdym z nich codziennie koncerty.

Cukiernie: Perini, Junkerstrasse 2, na rogu Blücherplatz, wiele gazet; Manatschal et Comp., Bing 18; Steiner, Albrechtstrasse 30; Liebigshöhe z bardzo: pięknym widokiem. Reartauracyja, ob. niżéj.

Teatry: Stadttheater, spalony w 1871 r.: Lobetheater, komedyje i operetki a nadto: Thaliatheater, Vaudeville-Theater i t. d.

Poczta Albrechtstrase 26, i prócz tego kilka expedycyi miejskich.

Telegraf w gmachu Nowéj giełdy.

Dworce kolei żelaznych. *Główny* (Centralbahnhof) dla kolei Poznańskiéj i górnoszląskiéj (do Warszawy). oraz dla poc. pośpiesznych kolei Dolnoszląsko-Marchijskiéj, *Niederschlesich-Marchischer Bahnhof* dla poc. zwycz. tejże kolei. *Freiburgski*, dla kolei Freiburgsko-Świdnickiéj. *Kolej prawego brzegu Odry*, w północnéj części miasta.

Dorożki: w mieście od 1 osoby 3 sgr., od 2 osób 5 sgr.; na dworce kolei 5 sgr.; za godzinę jazdy 10 sgr.

Wrocław (Breslau) drugie miasto państwa pruskiego, stolica Szląska, siedziba Nadprezydyjum prowincyi, Głównego dowództwa 6-go korpusu armii i biskupa katolickiego (Fürst-Bischof), liczy przeszło *208000* mieszk., między któremi 50000 katolików, 20000 żydów

i 8000 wojska. Wrocław leży śród żyznéj i dobrze uprawnéj płaszczyzny po obu brzegach Odry, przy ujściu do niéj małéj rzeczki *Olawy* (Ohlau). Odra tworzy pośród miasta kilka wysp z któremi komunikacyja ułatwiona jest wieloma mostami. Miasto dzieli się na dzielnice: *Stare miasto* (Altstadt); *Nowe miasto* (Neustadt) i 5 *przedmieść* (Vorstädten), które po zburzeniu podczas oblężenia w 1806 r. rozszerzają się coraz bardziéj, szczególniéj zaś odznacza się regularnością i pięknością gmachów *Swidnickie* (Schweidnitzer Vorstadt).

Na miejscu dawnych wałów fortecznych urządzono piękne aleje (Promenaden), ciągnące się obecnie pomiędzy miastem i przedmieściami, nad dawnemi rowami miejskiemi napełnionemi wodą po których buja mnóstwo łabędzi. Na południowo wschodnim zakręcie alei, gdzie niegdyś wznosił się bastyjon Taschenbastei, postawiono w 1866 r., piękny belweder, zwany *Liebigshöhe*, z którego szczytu doskonale objąć można wzrokiem miasto i jego okolice aż do odległych gór. U stóp Liebigshöhe wzniesiono mały pomnik urodzonemu we Wrocławu poecie, Schleiermacherowi. Z wieży *Ziegelbastei* również piękny widok na Odrę.

Prawie w środku miasta napotykamy wielki rynek (Grosser Ring), na którym wznosi się *Ratusz*, pochodzący z 14 w., świadczący o świetnym stanie miasta w owym czasie. Świetne, fantastyczne ozdoby zewnętrzne portyku i szczytu, jako też wewnętrzne, należące do stylu nowo-gotyckiego, są niezawodnie późniejsze i pochodzą bezwątpienia z czasów tego stylu, t. j. z końca 15 lub początku 16 wieku. Najpiękniejszą z sal jest *sala książęca* (Fürstensaal), osłoniona poczwórnem sklepieniem krzyżowem, wspartém na jednym filarze; w téj to sali odbywały się zebrania szląskich książąt i stanów. Ostatnie z nich miało miejsce 7 Listopada 1714 r., kiedy składano przysięgę Fryderykowi II. Piękna ta sala ozdobiona jest portretami książąt. Pod ratuszem znajduje się warta zwiedzenia dla piękności sklepienia piwiarnia, zwana Piwnicą Świdnicką (Schweidnitzer Bierkeller) zawsze pełna gości ze średniego stanu.

Ze wschodniéj strony ratusza stoi, tak zwana *Staupsäule*, kolumna chłosty, na szczycie któréj znajduje się figura z mieczem i rózgą w rękach, uzmysławiająca opiekę prawa. Rynek ozdobiony jest jeszcze pomnikami bronzowemi *Fryderyka Wielkiego* i *Fryderyka Wilhelma III*, oba według projektu Kissa. Za temi pomnikami wznosi się tak zwany *Stadthaus*, gmach ukończony w 1863 r. według planów Stülera, którego parter zajęty jest pysznemi sklepami a piwnice mieszczą wielką piwiarnią. Wyższe zaś piętra mieszczą *biblijotekę miejską* (Stadtbibliotek) złożoną z 300000 tomów i przeszło 2000 rękopismów, gabinet numizmatów oraz zbiór starożytnych rycin i zarząd miejski. Po przeciwnéj zaś stronie widać dom, zwany *pod siedmioma elektorami* (zu den sieben *Kurfürsten*) z 1672 r. z odświeżonemi ma-

lowidłami na ścianach, przedstawiającemi Cesarza Niemieckiego i siedmiu elektorów.

Na graniczącym z rynkiem *placu Blüchera* (dawny rynek solny, Salzring) wznosi się *pomnik Blüchera*, modelowany przez Bauclia, w r. 1827 przez mieszkańców Szląska wzniesiony. W gmachu miejskim na południowéj stronie placu mieści się giełda.

Ewangielicki *kościół Ś-téj Elżbiety*, wzniesiony w 1257 roku tuż obok rynku, uwieńczony jest wieżą, mającą 102 metry wysokości, posiada wiele godnych uwagi nagrobków, oraz piękne malowidła na szkle.

Również ewangielicki kościół *Maryi Magdaleny*, wznoszący się po przeciwnéj stronie blisko rynku, z dwiema wieżami połączonemi ze sobą mostem łukowym, pochodzi z tegoż czasu. Koniec ulicy *Schweidnitzer Strasse*, zajmuja dwa budynki miejskie, a mianowicie *teatr* powtórnie zgorzały w 1872 r. po odbudowaniu go po pożarze w 1865 r. i tak zwany *Gouvernement*. Przytykający do nich *plac musztry* (Exercir-platz) na którym w południe odbywa się parada przy rozprowadzaniu wart, zamykają: przebudowany w 1846 r. *Pałac królewski* i *Pałac stanów* (Ständehaus), w którym mieści się miejska *galeryja obrazów* (w liczbie 800), zawiérająca oprócz obrazów szkoły starowłoskiéj, dublety muzeum berlińskiego i niektóre inne dzieła. Po za placem Stanów na rogu Graupenstrasse i alei stoi *Nowa giełda*, piękny budynek w stylu gotyckim z pyszną salą mającą 600 metr. kwadr. powierzchni.

Z drugiéj strony wałów miejskich wznosi się wielka nowa *Synagoga* w stylu wschodnim, gmach *sądu miejskiego*, *koszary kirasyjerskie* i dworzec kolei *Dolno-szląsko-marchijskiéj*.

Na południowym końcu *Schweidnitzerstrasse* wznosi się pomnik *jenerała Tauentzien*, na placu tegoż nazwiska, a niedaleko *dworzec centralny*.

Przez ulicę, wychodząc od północnéj strony z rynku dochodzimy do *Uniwersytetu*, mieszczącego się w dawném kolegijum jezuickiém i liczącego do 900 studentów. *Biblijoteka uniwersytecka* złożona z 380000 tomów, 2400 inkunabułów, 2840 rękopismów mieści się w gmachu dawnéj Kolegijaty Augustyjanów na wyspie *Sandinsel*. W tymże gmachu mieści się także *Muzeum sztuk i starożytności* i *muzeum starożytności szląskich* (otwarte w dnie powszednie od 3—6, w niedziele zaś i święta od 11—1 i od 3—5, wejście 2 i pół sgr.) zawierające około 12000 okazów. Obok na tejże wyspie znajduje się kościół, zwany *Sandkirche* pod wezwaniem N. Panny, wewnątrz bogato marmurem i złoceniami przyozdobiony z pięknem sklepieniem *gwiazdowém*.

W *kościele Ś-go Krzyża* na prawym brzegu Odry przed wielkim ołtarzem znajduje się grób Henryka IV zmarłego w 1190 r. We dwóch innych ołtarzach spoczywają relikwije Ś-go Inocentego i Benedykta. Niedaleko od ostatniego *kościół katedralny* Ś-go Jana, zaczęty w 1170 r. a ukończony w 14 w., o trzech nawach bez nawy poprzecznéj, z dwoma rzędami kaplic po obu stronach, był przed kilkoma laty przestawiony. W nim bogato ozdobiona kaplica kardynała biskupa Fryderyka, Landgrafa Heskiego; piękna figura Ś-éj Elżbiety dłuta Fioretti'ego; piękna płyta grobowa biskupa Rothera. W kaplicy księcia biskupa, elektora Franciszka Ludwika z Moguńcyi, marmurowe posągi Mojżesza i Arona, dłuta Brackhofa, oraz wiele innych cennych obrazów i nagrobków.

Na północ, bardzo blisko katedry *ogród botaniczny* (otwarty codziennie do 7-éj wieczorem, w którym szczególniéj godny uwagi piękny zbiór roślin lekarskich i profil pokładów węgla kamiennego, ułożony przez prof. D-ra Göpperta; o 5 minut drogi na północ *ogród zimowy* (Wintergarten), a daléj pod rogatkami piękny *ogród zoologiczny*.

Jeszcze godny jest uwagi poświęcony w 1871 r. *kościół S-go Michała* (Neue Michaeliskirche), w stylu gotyckim z dwiema nierównemi i z daleka widocznemi wieżami, naprzeciwko Instytutu głuchoniemych na Mohnhauptstrasse.

Z okolic Wrocławia warto wspomnieć: *Scheitnig*, wioskę o pół godziny drogi za ogrodem zoologicznym leżącą i *Pöpelwitz*, z pięknym lasem dębowym, za Nicolaithor.

Droga 55. Z WROCŁAWIA DO LIEBAU I JOSEPHSTADT.

25 mil. Koleją Wrocławsko-Frejburgską do Altwasser w $1^3/_4$—2 godz. za 1 tal. 23 sgr.; 1 t. 7 i pół sgr. lub 26 i pół sgr. Koleją górską Szląską do Liebau w $1^3/_4$ godz. za 1 t. 7 sgr.; 27 i pół lub 18 sgr.; daléj koleją Süd-Norddeutsche Verbindungsbahn do Josephstadt w 1 i pół godz. za 3 guld. 42 kr.; 2,57 guld.; lub 1,71 g. waluty austryjackiéj.

Przy wyjeździe z miasta mijamy na lewo nowy szpital: Reich'sche Hospital i nowe koszary kirysyjerskie, a potem stacyje: *Schmolz* i *Canth*; przy ostatniéj na lewo ukazuje się Sobótka (ob. niżéj) i długo pozostaje widzialną.

Daléj idzie stacyja *Mettkau*, gdzie zwiedzający Sobótkę opuszczają koléj (do téj stacyi 4 mile w $^3/_4$ godz. za 23, 16 lub 11 i pół sr. gr.). Na lewo zamek hr. Pinto.

Z Mettkau 2 razy dziennie wychodzi poczta do *Zobten am Berg* (Sobótki pod górą) (hot. Hirsch), osady u stóp góry położonéj. W pobliżu w pysznem położeniu *Gorkau* (zajazd), ze znacznemi łomami granitu i mała dolina *Rosalienthal* (zajazd). Tak z Zobten jak i z Gorkau wiodą wygodne ścieżki na granitowy wierzchołek góry *Sobótki* (675 metrów), najpiękniéjszy punkt w całym Szląsku pod względem widoku.

Daléj idą stacyje *Igramsdorf* i *Saaran*, znaczne fabryki żelazne i wyrobów chemicznych. *Königszelt* (Restauracyja na dworcu), zbieg dwóch kolei, stacyja stoi w miejscu, gdzie Fryderyk II w 1761 r. założył obóz oszańcowany pod wioską *Bunzelwitz*.

Freiburg (hot. Schwarzer Adler; Burg; Schwarzer Bär; Rother Hirsch) małe miasteczko ze znacznemi fabrykami. Mała rzeczka *Pölsnitz* oddziela miasto od wsi Pölsnitz. Jadący do Salzbrunn (ob. niżéj dr. 56) zwykle zwiedzają Freiburg. O milę leży *Hohenfriedberg*, pamiętny zwycięstwem Fryderyka W-go nad Austryjakami i Sasami, gdzie sam pułk dragonów Anspach-Bayreuthski rozbił 20 batalijonów i wziął 67 sztandarów.

Daléj po górskiéj okolicy pociąg bieży do **Altwasser** (Kunze's Hôtel Villa Nova, przy dworcu; Bergers Hôtel) wielka wieś posiadająca 3000 mieszk., znana już przed 500 laty ze źródeł solankowych i żelazistych, zwiedzanych corocznie przez kilkaset osób, oraz ze znacznych pokładów węgla kamiennego, brunatnego, lejarni żelaza, fabryki porcelany i t. p.

Z Wrocławia do Altwasser $9^3/_{10}$ mil we 2 godz. za 1 tal. 23 sgr.; 1 t. 7 i pół sgr. lub 27 i pół sgr.

Od Altwasser rozpoczyna się kolej gór Szląskich. Pierwszą jéj stacyją jest:

Waldenburg (Fellgiebels Gasthof zum Schwarzen Ross, pokój z usługą i śniadaniem 20 sgr.; Deutsches Haus; Gelber Löwe) 5000 mieszk., miasto bardzo przemysłowe, nader szybko wzrastające, w dolinie bogatéj w pokłady węgla kamiennego. Fabryka porcelany zatrudniająca 1500 robotników, oraz wielka przędzalnia lnu. Miasto ładnie zabudowane, gotycki ratusz. Powóz z Waldenburga do *Adersbach* (ob. dr. 56) 1-o konny 4 t., 2-u konny 5 tal. Z Waldenburga 3 razy na dzień poczta do *Charlottenbrunn*. (Deutsches Haus) źródłowiska mineralnego i zakładu kąpielowego, w pięknem położeniu, który w ostatnich latach zaczął rywalizować z Salzbrunn (dr. 56).

Kolej obszernym łukiem wznosi się powoli przez *Dittersbach* [illegible] sko którego leży wieś *Görbersdorf* z zakładem leczniczym dla chorych na piersi, ku *Gottesberg* (550 metr. wyniesienia) [illegible] wyżu [illegible] górach położonego, a następnie schodzi w dół

Dalej stacyje *Ruhsbank*, skąd wychodzi koléj do Görlitz, podróżni dążący do Josephstadt, przesiadają się, *Landeshut* (hot. *Drei Berge; Rabe) miasteczko nad rz. Bobrem (5000 mieszk.), bardzo przemysłowe, pamiętne klęską Prusaków w 1760 r. Kolej przechodzi rzekę Bober po moście żelaznym, a potém przez stacyją *Blasdorf* docodzi do *Liebau* (hot. *Kyffhäuser; Deutsches Haus) kamora celna, urzędnicy austryjaccy odbierają pociąg pod swą opiekę

Z Liebau do Pragi ob. dr. 17.

Droga 56. Z FREIBURGA DO SALZBRUNN I ALTWASSER

Z Wrocławia do Freiburga 7,7 mil w $12\frac{1}{3}$ godz. za 1 tal. 13 sgr., 1 t. i pół sgr.; lub 22 sgr. Z Freiburga do Salzbrunn $1\frac{1}{5}$ lub 1,2 mili, poczta codz. za 7 sgr., omnibus kilka razy dziennie. Z Salzbrunn do Altwasser omnibus kilka razy dziennie.

Dobra droga wznosi się dosyć stromo pod górę, nasuwając oczom piękne widoki na góry. O pół mili od Freiburga cienista aleja wiedzie do zamku Fürstenstein. Piesi mogą też iść przez wieś *Pölsnitz. Fürstenstein* w cudném położeniu na brzegu głębokiéj doliny *Hellabachthal* (Pölsnitzthal) leżący, ma nowy zamek hr. Hochberg, księcia von Pless, otoczony ogrodami i obszernym parkiem, pośród którego wznosi się stary zamek z ładną zbrojownią. Jest to jedno z najciekawszych i najpiękniejszych miejsc na Szląsku.

Salzbrunn (380 metr. wyniesienia) (hot. Flammender Stern; Preussische Krone; *Brunnenhof z bardzo uczęszczaną czytelnią i cukiernią; *Elisenhof; Sonne; Kurhaus; Pade borner Hof; Deutscher Adler; Preussisches Scepter). *Mieszkania prywatne*: za pokój 3—8 i 10 tal. tygodniowo. Podczas pory kąpielowéj dobry *Teatr* stały, obszerna wieś ciągnąca się na godzinę drogi pod rozmaitemi nazwiskami (Nieder,- Mittel,- Ober i Neu-Salzbrunn) wzdłuż doliny rzeczki *Salzbach*, zamkniętéj łagodnemi wyniosłościami. Źródła jego sławne były już w 15-m w., lecz w następnych burzliwych czasach poszły w zapomnienie, tak że dopiéro przed 5-ma laty na nowo wprowadzono ich wody w użycie. Jest to najbardziéj uczęszczany ale też i najdroższy z zakładów wód mineralnych w Szląsku; liczba gości w ostatnich latach przenosiła 2000. Właściwy zakład leczniczy stanowi Ober-Salzbrunn gdzie wytrysk źródeł jest widzialny, odznaczający się pięknemi alejami (Promenaden). Tu też urządzono, tak zwany *Elisabethenhalle*, gdzie przy brzydkiéj pogodzie goście używają koniecznego ruchu. Tu też ześrodkowywa się ruch kąpielowy (rano i wieczorem muzyka), ponieważ najbliżej tam [illegible] źródło *Oberbrunnen*, którego

woda używa się do picia. Niedaleko téż jest zakład kąpielowy, zaopatrywany w wodę ze źródeł *Heilbrunnen* i *Wiesenbrunnen*. Przyjemne wycieczki do ruin *Zeiskenschloss* (Czeschhaus) w malowniczéj dolinie rzeczki *Zeis*, do wsi *Adelsbach*; do *Wilhelmshöhe*; *Charlottenbrunn*; na wierzchołek góry *Sattelwald* i do skał *Adersbachskich* (restauracyja; wejście 5 sgr.; przewodnik po 5 sgr. od osoby i *Weckelsdorfskich* (oberża; wejście 5 sgr.) fantastycznie powymywanych przez potoki i przedstawiających bardzo ciekawy krajobraz.

Droga 57. GÓRY OLBRZYMIE (RIESENGEBIRGE).

Pasmo gór, znane pod tém nazwiskiem, jest częścią wielkiego łańcucha *Sudetów*, biegnącego na długość 30 m. w kierunku północno-zachodnim od źródeł Odry i stóp Karpat aż do źródeł Nissy w Saksonii. Góry zaś Olbrzymie ciągną się wzdłuż na 5 mil od źródeł Bobru w okolicy czeskiego miasta Szaclar do źródeł rz. Queiss, dosyć stromo od strony Szląska, z łagodnym zaś spadkiem od strony Czech, na szerokość 3-ch mil. Najwyższy szczyt tych gór, zwykły cel podróżnych, to jest *Śnieżny* albo *Olbrzymi szczyt* (Schneekoppe albo Riesenkoppe) wznosi się do 1566 metrów. Jest on przyciętym klinem granitowym, którego wierzchołek jest małém płaskowzgórzem, mającém 70 metr. dług. na 20 szerokości, przez które w poprzek przechodzi granica Czeska. Widok stąd na rozległe niwy Szląska i Czech oraz na sąsiednią przepaść *Teufelsgrund* (Aupe — albo Riesengrund) głębogą na 650 metrów jest prawdziwie zachwycający. Po tym najwyższym szczycie nastąpują *Wielka* i *mały Hełm* (Grosse u. kleine Sturmhaube) (1371 i 1369 metrów); *Mittagsstein* (1416 metr.); *Tafelfichte* (1061 metr.); *Obręcznik* (Reifträger) (1307 metr.); *Wielkie koło* (hohe Rad) (1356 metr.); *Brunberg* (1469 metr.) i *Kesselberg* (1350 metr.). Na wysokości 1100 metrów znikają już drzewa wysokopienne, a natomiast pojawia się szczególny gatunek drzew iglastych górskich, zwany *kosodrzewiną* (Knieholz lub Zwergkiefer; Pinus pumilio), które w postaci krzaków od 1 — 3 metr. wysokich czołgają się po ziemi. Jeszcze wyżéj, a mianowicie na *Szczycie śnieżnym* (Schneekoppe) znika i ten rodzaj roślin, a pojawia się za to drobniejsza jeszcze roślinność. Góry te zawiérają w łonie swojém bogate skarby mineralne, a mianowicie dostarczają wiele węgla kamiennego, żelaza, ołowiu, miedzi i cynku. Dają początek licznym rzekom, do których należy i Elba, a nadto wyrzucają na powierzchnię ziemi wiele źródeł mineralnych, z których najbardziéj znane są: *Salzbrunn* (dr. 56), *Warmbrunn*, *Charlottenbrunn* (ob. dr. 55), *Altwasser* (dr. 55), *Johannisbad*, *Cudowa*, *Reinerz* i t. p. (ob. niżéj).

Klimat tych gór jest zmienny i ostry, mgły bardzo częste, gęste i długo panujące w powietrzu, co wywołuje potrzebę ugodzenia sobie przewodnika na każdą wycieczkę w bok traktu. Góry olbrzymie, największe w Niemczech północnych, dostarczają podróżnemu mnóstwo pięknych widoków i wiele okolic malowniczych, zasługujących na zwiedzenie.

Ograniczymy się tylko na następnych wskazówkach, dla podróżnych, pragnących się puścić w góry Olbrzymie: 9 do 10 dni wystarcza na zwiedzenie ich najciekawszych punktów. Za punkt wyjścia zwykle obiéranym bywa Hirschberg, z którego podróżni robią wycieczkę puszczając się już to pieszo, pocztą lub wózkiem, w miarę jak droga na to pozwala i robiąc tak od Hirschberga przez Warmbrunn, do spadku rz. Zacken, Elby i daléj do najwyższego szczytu Schneekoppe. Inni znowu zaczynają tę drogę od Zittau.

Warmbrunn (342 m. wyn.) (*Hôtel de Prusse; *Schwarzer Adler; Schneekoppe; Verein; Weisser Adler; *Langes Haus, ostatni jest to maison garni. — Breslauer Hof; Schwarzes Ross, Stadt London i t. d. — Table d'hôte w dwóch pierwszych, jako téż w Gallerie 17½ sr. gr.; w Cursaalu tylko podług karty. — Dobre piwo w Rosengarten u Thomas'a. Mieszkania prywatne 2 — 5 talar. na tydzień za pokój. Droga, z Wrocławia do Altwasser koleją 9,3 mil za 1 talar 23 sgr.; 1 talar 7½ sgr. lub 26½ sgr.; z Altwasser przez Hirschberg do Reibnitz, 9 mil za 1 talar 23 sgr.; 1 talar 10 sr. gr. lub 26 sgr.; nareszcie z Reibnitz kilka razy na dzień poczta i omnibusy kursują do Warmbrunn (1⅕ mili w godzinę za 7¼ sgr.). Warmbrunn leży na obu brzegach rz. Zacken niedaleko północnego stoku gór olbrzymich śród pięknéj i żyznéj okolicy. Tutejszy dobrze urządzony zakład wód mineralnych gorących (35°—41°) ściąga corocznie do 3000 gości. Warmbrunn zostaje od 1401 r. w posiadaniu hr. Schaffgotsch, którzy w 1789 wzniósł sobie tu zamek, zaopatrzony w biblijotekę z 50000 tomów złożoną oraz piękny zbiór broni i minerałów. Park zamkowy otwarty bywa dla publiczności we wtorki i piątki od 2 — 7 godz. — Chorzy używają téż przyjemnych przechadzek po cienistych alejach na 600 kroków długich (Promenaden); przy których wznosi się *Teatr*, *kursaal*, *galeryja* i wiele sklepów. W okolicach Warmbrunn leżą: *Hermsdorf* (*Tietzes Hôtel; *Verein; Gebhard's Hôtel, Weisser Löwe; Wilke's Hôtel; Zum Kynast; Goldener Stern; oraz mieszkania prywatne) wieś tego samego właściciela, z zamkiem w cudném położeniu wiele osób przybywa tu na letnie miesiące; i *Kynast* z ruinami zamku spalonego w 1657 r., z wieży bardzo piękny widok. *Johannisbad* (Gastgebäude; Deutsches Haus; Stadt Breslau oraz liczne mieszkania prywatne), zakład kąpielowy w Czechach wprawdzie, lecz najlepsza z nim komunikacyja przez Wrocław do Liebau (dr. 55) a daléj koleją do Trautenau (Parschnitz) 3 mile, za 1,08; 0,81 lub *0,54 guldenów*; stąd zaśpocztą 1¾ mili; żelaziste wody tutejsze zalecane są przeciw reumatyzmom.

Droga 58. Z WROCŁAWIA DO GLATZ.

16 i pół mil koleją przez Königszelt do Frankenstein w 2 i pół godziny za 2 t. 14 i pół sgr.: 1 tal. 23 sgr.; 1 t. 7 i pół sgr.; stąd zaś pocztą do Glatz 3 razy dziennie $3^1/_5$ mili w 3 godz. za 24 sgr. Koléj przebiega pierwsze 11 mil przez okolicę jednostajną i mija same podrzędne stacyje.

Z Wrocławia do Königszelt ob. dr. 55. Daléj zostawiając na prawo przedłużenie linii do Liebau pociąg zwraca się ku pd. wschodowi a przeszedłszy długi wijadukt, staje w *Świdnicy* (Schweidnitz) (hot: Deutsches Haus; Krone; Goldenes Scepter; Januschek's Bierbrauerei) miasto okręgowe 16000 mieszk., niegdyś stolica ks. t. n. — *Ratusz* z wieżą na 52 metry wysoką i *Kościół Farny* katolicki z wieżą na 103 metry wysoką, z któréj bardzo piękny widok na odległą okolicę. Niegdyś była to forteca, lecz w r. 1862, miasto ogłoszono za otwarte i prawie wszystkie fortyfikacyje zostały zniesione.

Koléj przechodzi przez drugi wijadukt. **Reichenbach** (Seliger's hôtel; Langerfeld's Hôtel) pamiętne zwycięstwem Prusaków nad Austryjakami w 1762 r. **Frankenstein** (Umlauf's hôtel; Deutsches Haus) ostatnia stacyja téj drogi żelaznéj; miasteczko nowo odbudowane po pożarze w 1858 r.

Daléj zaś pocztą przez **Wartę** (Wartha) (hotel Löwe) nad rz. Nissą, cel licznych pielgrzymek, w których corocznie bierze udział do 50000 ludzi.

Glatz (hot: Neu-Breslau; Weisses Ross; Stadt Rom) silna twierdza nad Nissą, ma 12000 mieszkańców.

Reinerz (Bär, Krone, Badegasthof) mały zakład kąpielowy w cudném położeniu, z pięknie urządzoném miejscem przechadzki. Z Glatz do Reinerz pocztą 3 mile w 3 godz. za 22 i pół sgr. Niedaleko stąd leży *Cudowa*, również wodami mineralnemi słynąca. Z Glatz do Cudowy pocztą $4^4/_5$ mil w $5^1/_4$ godz. za 29 sgr.

Po przeciwnéj stronie Glatzu, jak Reinerz i Cudowa, w odległości $3^2/_5$ mil leży miasteczko *Landeck*, pod którém tryskają źródła mineralne gorące, dosyć licznie odwiedzane przez chorych z Królestwa Polskiego i Szląska. Zakład wód mineralnych nosi nazwisko miasta. Droga z Glatz do Landeck pocztą trwa $3^1/_2$ g. i kosztuje $21^3/_4$ sgr.

Droga 59. Z BERLINA DO WROCŁAWIA.

47 i pół mil. Pociągiem pośpiesznym w 7 i pół godz. za 10 tal. 9 sgr. lub 7 tal. 27 i pół sgr.; pociągiem osobowym w 10 i pół godz. za 9 tal. 15 sgr., 7 tal. 5 sgr. lub 4 tal. 22 sgr.

Koléj przebiega pierwsze 11 mil przez okolicę jednostajną, mijając same podrzędne stacyje.

Frankfurt nad Odrą, (hotele: Deutsches Haus; Goldener Adler; Prinz von Preussen) miasto główne obwodu t. n., 43000 *mieszk.* — *Marienkirche* albo Oberkirche z XIII w., obecnie odno-

wiony, z ołtarzem wielkim rzeźbionym z drzewa i pięknemi starożytnemi malowidłami na szkle. Posiada godne uwagi kandelabry bronzowe z XIV w. — *Ratusz* z XVII w. na rynku. *Teatr* blisko stacyi Pomniki księcia *Leopolda Brunświckiego*, który utonął w Odrze pragnąc ocalić pewną rodzinę i poety *Ewalda Kleista*, Trzy ważne jarmarki, zwane: Margaretha, Reminiscere i Martini. Po opuszczeniu Frankfurtu odkrywa się ładny widok na miasto i dolinę Odry.— Droga przerzyna kraj piaszczysty.

Guben (Gubin) 16000 mieszk., miasto przemysłowe, fabryki sukna, uprawa wina.

Za Guben droga przechodzi przez rz. Nissę, i przebiega przez przemysłowe miasteczka *Jessnitz*, *Sommerfeld* i *Liebsgen*, a następnie dochodzi do miasta *Sorau* (dawny Żarów) (hot: Laengner's Hôtel; Stern) z zamkiem królewskim. Następnie idzie stacyja *Hausdorf*, skąd wychodzi odnoga kolei żelaznéj przez *Głogowę* (Glogau) do *Lissy*.

Po stacyjach: *Halbau* i *Rauscha*, następuje: *Kohlfurt* (*Restauracyja na dworcu), połączone odnogami kolei z *Görlitz* (do Drezna) i z *Lauban* (przez Hirschberg) do Altwasser. Potém droga przechodzi przez rzekę *Queiss* i *Bober*, ostatnią po wijadukcie, długim na 490 m. a 23 metry wysokim, pod miastem *Bunzlau* (hotele: Schwarzer Adler, Kronprinz), 8000 mieszk. Na rynku stoi pomnik z lanego żelaza na cześć jenerała Kutuzowa, zmarłego tu 28 Kwietnia 1813 r.

Od Bunzlau do Wrocławia kolej przebiega przez kraj pagórkowaty i żyzny. Następuje stacyja *Haynau*, pamiętna klęską francuzów 26 Maja 1813 r.

Lignica (Liegnitz) (hot: Rautenkranz; Schwarzer Adler; Krone) niegdyś stolica księstwa Lignickiego, obecnie główne miasto obwodu, 20000 mieszk., przy zbiegu rzek *Katzbach* i *Schwarzwasser*. W bliskości dworca, przy bramie głogowskiéj wznosi się stary zamek, odbudowany po pożarze w 1835 r., siedziba zarządu. Na wyższém piętrze mieści się muzeum przemysłowe. *Kościół katolicki* mieści w sobie grobowce dawnych książąt panujących, z polskiéj dynastyi Piastów wygasłéj w 1675 r. Kościoły Ś-go Piotra i P. Maryi pochodzą z XIV wieku. Na placu, zwanym Schulplatz stoi pomnik Fryderyka Wielkiego.

Zaraz za dworcem Lignickim droga przechodzi przez rz. *Katzbach*. Na lewo widać jezioro *Kunitzer See*, nad którem stoi zamek. Daléj idzie stacyja *Maltsch*. Z następnéj stacyi *Neumarkt* widać szczyt góry *Sobótki* (Zobten) (dr. 55). Minąwszy stacyją, *Nimkau*, dojeżdżamy do *Lissy*, w pobliżu któréj pod *Leuthen*, Fryderyk Wielki 5 Grudnia 1757 r. odniósł świetne zwycięstwo nad Austryjakami. Pod Lissą droga przechodzi przez rz. *Weistritz*, a w 15 min. potém pociąg staje we *Wrocławiu* (dr. 54).

Droga 60. Z WROCŁAWIA DO ODERBERGA.

24 mile koleją górno Szląską, pociągiem pośpiesznym we 4 godz. za 5 t. 8 sgr. 4 t. 1 sgr.; zwyczajnym w 6 godz. za 4 t. 26 sgr.; 3 t. 20 sgr. lub 2 t. 14 sgr.

Z Wrocławia do stacyi Kandrzyn, ob. dr. 54. Pociąg Wiedeński idzie daléj w kierunku południowym. Przy stacyi *Hammer* wchodzi na nizinę Odry. Ze stacyi *Nendza* wychodzi odnoga do Katowic (4 godz.). Pod *Raciborzem* (Ratibor), (hot. Jaschke), 14000 mieszk., droga przechodzi znowu na lewy brzeg Odry; wychodzi stąd odnoga do *Leobschütz*. Daléj idą stacyje *Krzyżanowice* (Krzizanowitz) i *Annaberg*. Następnie droga prowadzi przez Odrę, która tu stanowi granicę pomiędzy Prusami i Austryją do *Oderberga* (Bogumin), gdzie się znajduje austryjacka komora celna.

Z Oderberga do Wiednia 36 mil, w 6 i pół do 8 g. min. 45, za 13,03; 9,77; 6,52 guld., pociągiem pośpiesznym o 20% drożéj.

Droga 61. Z WROCŁAWIA DO KRAKOWA.

35,3 mil, poc. pośp. w 8 i pół godz. za 7 t. 18 sgr. lub 5 t. 24 sgr.; zwyczajny dochodzi tylko do Mysłowic.

Z Wrocławia do Katowic ob. dr. 54 w kierunku odwrotnym. Daléj pod Mysłowicami przechodzi granicę dawnego wolnego miasta Krakowa, a następnie w *Maczkach*, schodzi się z drogą z Warszawy do Krakowa. (ob. dr. 10).

Droga 62. Z WARSZAWY DO DREZNA.

Z Warszawy do Sosnowic 290,7 wiorst, poc. pośp. w 6 g. 20 min., za 8,73 lub 6,55 rubli; zwycz. 9 g. 45 min., za 8,24; 6,18; 3,75 rubli; — z Sosnowic do Wrocławia 26 mil, poc. pośp. w 5 g., za 5 t. 19 sgr. lub 4 t. 10 sgr.; zwycz. za 5 tal. 6 sgr. 3 t. 28 sgr.; 2 t. 18 i pół sgr. — Z Wrocławia do Drezna 34 mile w 7 i pół godz. za 7 t. 2 sgr.; 5 t. 4 sgr.; 3 t. 16 sgr. — Bilet bezpośredni z Warszawy do Drezna 22,26 lub 16,49 rubli (poc. pośp. bez 3 klassy).

Z Warszawy do Wrocławia ob. dr. 54; z Wrocławia do Kohlfurtu (ob. dr. 59).

Z *Kohlfurtu* przez stacyją *Penzig* do *Zgorzelca* (Görlitz).

Görlitz (Hotele: Victoria Hôtel, na Postplatz; Rheinischer Hof, blisko dworca; Herbst Hôtel; Stadt Dresden, naprzeciwko dworca; Preussischer Hof; Goldene Krone, na Obermarkt; Prinz Friedrich Karl; König Wilhelm, niedaleko

dworca, nowy; Strauss, na Marienplatz), 43000 mieszk., miasto bardzo przemysłowe, w ostatnich czasach bardzo szybko wzrasta. Piękne gotyckie kościoły, bramy miejskie, rzeźby na niektórych domach i ratusz leżący w starém mieście, świadczą o bogactwie miasta w odległéj przeszłości, a z drugiéj strony szerokie i pięknie zabudowane ulice nowéj dzielnicy nadają mu coraz bardziéj pozór nowoczesnego wielkiego miasta.

Kościoły: *Ś-go Piotra i Pawła*, o pięciu nawach, oświetlonych 38 oknami (z XV w.), z dobudowaną w XVI w. kaplicą Ś-go Jerzego. Jestto jeden z godnych uwagi pomników budownictwa gotyckiego w Niemczech; *Panny Maryi* (Frauenkirche), również z XV w. z pięknym portalem, świéżo odnowiony; *Kościół katolicki*, wzniesiony w r. 1853 w stylu romańskim; *Kreuzcapelle*, za miastem od strony północno-zachodniéj z doskonałém wyobrażeniem Grobu Świętego, wzniesione w końcu XV w. przez miejscowego Burmistrza. — *Trójcy S-téj* (Dreifaltigkeits v. Klosterkirche) zbudowany w XIII i XIV w.

Teatr; arsenał w starym bastyjonie z XV w., zwanym *Kaisertrutz*.

Ratusz ze wspaniałemi schodami, pięknym dziedzińcem i posągiem wyobrażającym „Sprawiedliwość". Nad wyniosłym brzegiem Nissy urządzono piękny ogród zwany *Promenaden*, ozdobiony pomnikiem Humboldt'a i Schillera, rozciągający się od bramy *Weberthor* do góry *Mühlberg*, obok którego wznosi się tak zwany *Pałac stanów* (Ständehaus).

Niedaleko Gôrlitz w stronie pd. z. leży skała bazaltowa, zwana *Landskrone*, na szczycie któréj (424 metry wynies.) postawiono oberżę z okrągłą wieżą.

Daléj *Reichenbach* ostatnie w tym kierunku miasto pruskie (hot. Sonne) pod którém zachodziły silne utarczki po bitwie pod Bautzen, w 1813, tu polegli jenerałowie Kirchner i Duroc. Następnie przez stacyją *Zöblitz*, już w Saksonii do *Löbau* (hotele: Wettiner Hof; Stadt Leipzig; Schwarzes Lamm; dobra restauracyja na dworcu), wendyjski *Lubij*, najdawniejsze z sześciu miast niegdyś związkowych górno-łużyckich. W okolicy tego miasta zaludnionego po większéj części przez Niemców (5500 mieszk.) mieszkają sami Wendowie czyli Serbowie łużyccy, których liczba w całéj Luzacyi dochodzi do 200000. Różnią się oni dotychczas od Niemców językiem, ubiorem i zwyczajami. Godne są uwagi bardzo stare wieże *kościoła Ś-go Jana* i *ratuszowa*. Na miejscu dawnych wałów fortecznych urządzono bardzo przyjemne miejsce przechadzki.

Niedaleko następnéj stacyi *Pommritz* (o 1/4 godz. drogi) leży wieś *Hochkirch* miejsce bardzo krwawéj i równie nieszczęśliwéj dla Fryderyka II bitwy z *Austryjakami 14 Października* 1758 r. Daléj po sta-

cyi *Kobschütz* następuje: **Bautzen** (Budyszyn), (hot. Goldene Weintraube; Goldene Krone; Weisses Ross; Sonne; Adler); główne miasto Saskiéj Górnéj Luzacyi, odznaczające się przemysłem (13000 mieszk.), otoczone starym obronnym murem z wieżami, leży na znacznéj wyniosłości nad Spreą. Z linii kolei żelaznéj widać je tylko przy wjeździe na dworzec i to bardzo krótko. *Kościół Ś-go Piotra*, służy dla katolików i protestantów; części kościoła przeznaczone dla obu wyznań przedzielone są tylko kratą. Zamek *Ortenburg* w zachodniéj stronie miasta, pochodzący jeszcze 11 wieku, jest dzisiaj siedzibą władz obwodowych; na wieży zamkowéj znajduje się pomnik Macieja Korwina, króla węgierskiego, wzniesiony na pamiątkę odbudowania przezeń zamku w r. 1483.

Prócz tego godne są jeszcze uwagi z budowl: *Ratusz* posiadający szereg portretów burmistrzów tutejszych przeż ostatnie 400 lat zarządzających miastem, nowe *Gimnazyjum*, *Koszary*, *Landhaus*, przeznaczony na narady delegowanych prowincyi. Na lewym brzegu Sprei leży wójtostwo (Landvogtei) *Seidau* (Zidow) prawie wyłącznie przez Wendów zamieszkałe. Z góry *Protschenberg*, blisko tegoż położonéj piękny widok na miasto. Niedaleko Budyszyna 20 i 21 Maja 1813 r. Rossyjanie i Prusacy niepomyślne staczali bitwy z Napoleonem.

Za Budyszynem droga przebiega przez Spreę po długim wijadukcie. Daléj następują stacyje *Bischofswerda* i *Fischbach*. Oba te miasteczka zostały zupełnie spalone podczas wspomnionéj tylko co bitwy. O godzinę drogi na północ *Rammenau*, miejsce urodzenia J. G. Fichte'go, posiadające pomnik jego.

Stąd przez stacyje: *Radeberg*, skąd wychodzi odnoga kolei do *Camenz*, miejsca urodzenia *Lessin'ya*, i *Langebrück*, pociąg dostaje się do Drezna.

Drezno.

Przyjazd. Na dworcu, wjeżdżającym do miasta, tak jak w Berlinie wydawane są numera dorożek. Dorożka (Droschke) do miasta kosztuje: od 1 osoby—4, od 2-ch osób—5, od 3-ch—6, od 4-ch—8 ngr.; w razie potrzeby przejeżdżania przez most dopłaca się jeszcze po 1 ngr. od konia, mostowego. Za ciężkie pakunki dopłaca się także po 2 ngr. od sztuki.

Drezno ma 4 dworce, a mianowicie: W starem mieście, 1. *Böhmischer Bahnhof*, dla pociągów do Saskiéj Szwajcaryi, Bodenbach i Pragi. 2. *Chemnitzer Bahnhof* (Albertsbahnhof). W nowem zaś mieście: 3. *Leipziger Bahnhof*, dla pociągów do Lipska i Berlina idących. 4. *Schlesischer Bahnhof*, dla pociągów do Wrocławia.

Hotele. W starém mieście: *Hôtel Bellevue, przy starym moście nad Elbą; *Victoria Hôtel, Waisenhausstrasse; *Hôtel de Saxe, Neumarkt 9; *Stadt Berlin i Stadt Rom, na Neumarkt; Lingke's Hôtel, Seestrasse 22; Rheinischer Hof, Seestrasse 6; *Stadt Gotha, Schlosstrasse 8; *Werber's Hôtel, Ostra Allee; Hôtel de France, Wilsdrufferstrasse 10/11; *Goldner Engel, tamże 4/6; Hôtel de l'Europe na Altmarkt; Deutsches Haus; *Preussischer Hof, oba na Scheffelstrasse; Britisch Hôtel, Landhausstrasse 22; Stadt Weimar, Pfarrgasse; Zwei Schwarze Adler, Zahngasse 1, pokój 10 ngr.; Braun's Hôtel, Pirnaische Strasse 16, pokój 10—15 ngr.; Curländer Haus, blisko Czeskiego dworca; Hôtels Garnis, szczególniéj dogodne dla całych rodzin: Hôtel du Nord, Lüttichaustrasse 17; Stephani's Hôtel, garni, tamże 25 (staje tu wiele Anglików); Stadt Moscau, Christianstrasse 5.

W nowem mieście: *Stadt Wien, przy moście; *Kronprinz, Hauptstrasse, oba 1-go rzędu; *Stadt London, niedaleko mostu, po drodze do Lipskiego dworca; Hôtel Royal (pokój z łóżkiem 20 ngr.), Antonstrasse 9, przy dworcu Szląskim; *Kaiser Hôtel, pokój 15 ngr.; Wertmanns Hôtel, oba na rynku (am Markt) dosyć chwalone; Stadt Coburg, przy Lipskim dworcu, pokój 15 ngr., bez Table d'hôtes, staje tu wielu cudzoziemców; Drei Palmzweige, przy pałacu Japońskim i Stadt Prag na grosse Meissner Strasse, chwalone.

Restauracyje. Belvedere, bardzo obszerna, na Brühlsche Terrasse, częste koncerty wieczorne; *Hôtel de France, Wilsdrufferstrasse, ulubiony Table d'hôte przy małych stolikach między godz. 12 a 3 za 12 i pół—15 sgr., dobre piwo wiedeńskie i bawarskie; *Müller, na Neumarkt, objad 10—15 sgr.; *Deville (Café de l'Europe) Frauenstrasse 1; Goldener Schwan, Strassburger Hof, obie przy kościele Frauenkirche; Helbig, na Elbbrücke, bardzo uczęszczana dla pięknego widoku. W nowém mieście: Henne, Bautzener Strasse 44-b, z ogrodem.

Winiarnie z pokojami do przekąsek: (Wein- und Frühstuckstube): Habert, Schlossstrasse 25; Seulen, Wallstrasse 16; Gerlach, Moritzstrasse 22; *Victoriakeller, Seestrasse; Kourmousi, róg Gewandhaus- i Pragerstrasse 46; Röder, Neustädter Markt obok odwachu; Ungar-Weinstube, Sophienstrasse 3, podrzędna restauracyja.

Piwiarnie z traktyjerniami (Bier- u. Speisewirtschaft) *Dauch (Kneist) grosse Brüdergasse 34; *Fiebiger, tamże 13; Renner (dobre czeskie piwo) Marienstrasse 22; Helbig (ob. restauracyje); Lussert, Frauenstrasse 2, lokal nie szczególny, lecz bardzo uczęszczana; Waldschlösschen Restaurant, Postplatz; Ancot w

ṅku na nowém mieście; Stadt Nürnberg und Wolfsschlucht Wilsdrufferstrasse 16; Neumann, Schössergasse i róg Sporergasse; Medinger Bierhalle und Restaurant, grosse Brüdergasse, blisko Zwinger. Berlińskie piwo (Weissbier i Wenderschesbier, u Zimmermana, kl. Brüdergasse 9.

Kawiarnie i Cukiernie. *Trepp, Altmarkt i Scheffelgasse 1; *Café Reale, mały lecz ładnie urządzony zakład; Belvedere, oba na Brühlsche Terrasse, w lecie bardzo uczęszczane. *Lässig, Pragerstrasse 50; Köhler, Jüdenhof 2.

Ogródki (Vergnügungsgärten). Schillerschlösschen; Waldschlösschen, oba na prawym brzegu Elby na Schillerstrasse. W Grosser Garten sześć traktyjerni, z których najlepsze: „grosse Wirthschaft" przy wejściu na prawo, kilka razy na tydzień koncerty; Restauration des Zoolog. Gartens i Conditorei am Teich. Bergkeller na Bergstrasse; Feldschlösschen na Chemnitzerstrasse; Felsenkeller na Plauensche Grund; Reisewitzbrauerei w Plauen.

Gazety w literarisches Museum, Weisenhausstr. 31, pierwsze schody na górze, wejście 2 i pół ngr.; tygodniowo 10 ngr., od 8 rano do 10 wiecz. otwartém.

Powozy (Fuhrwerk) *Dorożki* (Droschken) (taksa w każdym p[illegible] wozie). Za kurs w wewnętrznéj dzielnicy, albo bez przejeżdżan[illegible] przez Elbę, od jednéj osoby 4, od dwóch 5, od trzech 6, od czterech 8 ngr.; z przedmieścia do wnętrza miasta lub odwrotnie: *a*) bez przejazdu przez Elbę od jednéj osoby 4, od dwóch 5, od trzech 6, od czterech 8 ngr.; *b*) z przejazdem przez Elbę od jednéj osoby 6, od dwóch 7, od trzech 8, od czterech 10 ngr. Na czas oznaczony: do 20 minut 4, 5, 6, 8 ngr., do pół godz. 6, 7, 8, 10 ngr., do 3/4 godz. 8, 9, 10, 12 ngr., za godzinę 12, 13, 16, 18 ngr.; w nocy (10 wiecz. do 6 a w zimie do 8 rano) podwójnie, lekkie pakunki bezpłatnie, za kufry po [illegible] ngr. od sztuki. Mostowe: 1 ngr. od konia zawsze tak przy dorożkach jak i fiakrach się opłaca. Fiakry (dwukonne). Kurs wewnątrz miasta lub na przedmieściu od 1—4 osób 15 ngr., do Blasewitz lub Plauen 1 talar, do Felsenkeller w Plauenscher Grund, Räcknitz, Albrechtsburg 1 t. 10 ngr. Na czas oznaczony: za pół godz. 20, za każde następne pół godz. 15 ngr. Dobrze jest jednak, a nawet jest zaleconém umawiać się przy dłuższéj jeździe z woźnicą o cenę. Jednokonne dorożki jeżdżą zwykle o godzinę, dwukonne zaś o 2 godz. dłużéj. *Powozy najęte* (Lohnkutscher) dziennie 5 tal. i tryngielt.

Omnibusy. 1. Z *Altmarkt* do *Schüllerschlöschen* i *Waldschlösch*[illegible] co kwadrans 1 i pół ngr. 2. Od *Czeskiego dworca* do *Bischofswe*[illegible] tak samo. 3. Ze *Schlossplatz* do *Plauen*, rano co 1 i pół godz., p[illegible] południ. co pół godz. 4. Z *Waldschlöschen* do *Weisser Hirsch*, c[illegible] sto 3 ngr. 5. Po zamknięciu teatru do *Neustadt* lub *Antonstadt* (prze[illegible]

mieścia), 2 ngr. 6. Ze *Schlossplatz* do *Grosser Garten*, często, a po południu prawie co pół godz. Dokładniejszą wiadomość można powziąć z wydawanego u Blochmanna i u Gärtnera cennika jazdy, po 1 ngr. za egzemplarz.

Poczta. *Hofpostamt* na Postplatz, otwarty od 7 rano do 7 wiecz.; prócz tego 8 stacyj pomocniczych. *Biura telegraficzne*: Waisenhaus Strasse 2; otwarta w dzień i w nocy; Rhänitzgasse 15, tylko w dzień.

Teatry. *Teatr dworski* (Hof Theater) na Theaterplatz, spłonął zupełnie w 1869 r.; w alejach w Zwinger teatr tymczasowy (Interim-Theater), przedstawienia co dzień (początek o 6 i pół), najlepsze miejsce Amfiteatr $1^1/_2$ tal., potem Parkiet 1 tal., Krzesło 15—20 sgr., Parter 10 sgr., Loża I, $1^1/_6$—$1^1/_2$ tal., loża II 15—25 sgr. Drugi teatr, w lecie codziennie (w zimie zamknięty) w Grosser-Garten.

Statki parowe. *W górę Elby*: (Odjazd powyżéj starego mostu): do Pilnitz 7 razy dziennie, do Rathen 4, do Schandau 4, do Tetschen 2, do Leitmeritz 1 raz na dzień. *Z biegiem Elby*: (Odjazd poniżéj starego mostu): do Meissen 4, do Riesa 2 razy dziennie.

Najemnicy do posługi. 1 tal. na cały dzień, 20 ngr. na pół dnia.

Zbiory. Porówn. wykaz w „Drezdener Anzeiger" lub inném piśmie miejscowém.

***Bibliotéka** w pałacu Japońskim (str. 164) codziennie oprócz niedziel i świąt od 9—1. Obcy mogą być oprowadzani przez pedela od 11—1 za opłatą 7 i pół ngr., tylko 10 osób na raz. Meldować się należy w pokoju ekspedycyjnym na 1 piętrze.

Gabinet antyków tamże, w lecie od 1 Maja do 1 Październ. we środy i soboty, od 10—2 g. bezpłatnie. W pozostałe dni tygodnia oraz przez całą zimę za opłatą 5 ngr.

Gabinet akustyczny Kaufmanna, Ostra Allee 9, zbiór rozmaitych przyrządów grających. Obecnie po śmierci właściciela i fabrykanta zamknięty.

Gabinet matematyczny, fizyczny i modeów, od Maja do Października: we środy od g. 9—12, za biletami (5 sgr.) wydawanemi przy wejściu; w soboty od g. 9—12 bezpłatnie.

Gabinet numizmatów, dla znawców, we wtorki i piątki od 10—1 godz.

Gabinet odlewów gipsowych, (str. 162), od 1 Maja do 1 Paźdz: w poniedziałki i czwartki bezpłatnie, w inne dnie tygodnia, oraz przez całą zimę prócz świąt, za opłatą 5 ngr.

***Galeryja obrazów** (str. 161), przez cały rok w niedziele i święta od 11—2 godz., oraz *we wtorki*, czwartki i piątki od g. 10—4 bez-

płatnie, w poniedziałki i środy od g. 10—4 za opłatą 5 ngr., w soboty od g. 10—2 za opłatą 15 ngr. Od 1 Listopada do połowy Kwietnia otwarta tylko do 3 godziny.

*Grünes Gewölbe (str. 160), codziennie oprócz niedziel i świąt od g. 9 do 1 po 2 tal. za 1 do 6 osób; bez opłaty dla 36 osób we wtorki i piątki o 1-éj godz., we środy i czwartki o 8-éj rano. Bilety ku temu wydawane bywają w południe dnia poprzedniego w ekspedycyi w wielkim dziedzińcu zamkowym.

Kreuzthurm (str. 160), widok na Drezno od 8-éj rano do wieczora.

*Muzeum historyczne (str. 160), w miesiącach od Maja do Października codziennie prócz śród i sobót, tylko w niedziele i dnie świąteczne od godz. 11—2, w dnie zaś powszednie od g. 10—4, za opłatą 5 sgr. Prócz tego muzeum może być zwiedzanem: *a)* w miesiącach od Maja do Października we wszystkie dnie powszednie a nawet i we środy od godz. 8 do 10, *b)* w miesiącach zimowych we wszystkie dnie powszednie prócz sobót, od godz. 10 do 3, w niedziele zaś i święta od 11—2, lecz pod przewodnictwem jednego z urzędników muzeum i za biletem, kosztującym 3 tal., za którym wejść może do 8-u osób. Dla otrzymania biletu zgłosić się trzeba do zarządu (Expedition) muzeum. W pierwsze święta: Wielkiéj Nocy, Zielonych świątek i Bożego Narodzenia, w Wielki Piątek, w popielec, w Wigilią Bożego Narodzenia i w każdą sobotę, muzeum jest bezwarunkowo zamknięte.

Muzeum historyi naturalnéj (str. 162) w Zwinger od 1 Maja do 1 Listopada we wtorki i piątki od godz. 8—10; Gabinet zwierząt ssących i antropologiczny od 10—1; w poniedziałki, środy, czwartki i soboty od 8—2 za opłatą 5 ngr.

*Muzeum miedziorytów i rysunków ręcznych (str. 162) we wtorki, czwartki i piątki od godz. 10—2 bezpłatnie, w inne dnie tygodnia za opłatą 5 ngr.

Muzeum mineralogiczne (str. 162) w Zwinger, od 1 Maja do 1 Listopada we wtorki i piątki od 10—12 bezpłatnie, w inne dnie powszednie za opłatą 5 ngr.

*Muzeum Rietschla (str. 161) w zamku w Grosser Garten (gdzie znajduje się również i muzeum starożytności) w lecie od 1 Maja do 31 Października) we środy i soboty od g. 3—6 bezpłatnie; w poniedziałki zaś, wtorki, czwartki i piątki w tychże godzinach za opłatą $2^1/_2$ sgr. W niedziele i święta zamknięte. W zimie zaś za poprzedniem zameldowaniem się w gabinecie odlewów gipsowych i za opłatą 15 sgr. od 1 do 3 osób, za każdą zaś następną po 5 sgr.

***Ogród zoologiczny** (str. 163) codziennie, lecz w dnie powszednie za opłatą 5, w niedziele zaś 3 ngr.

Porcelany i wazony (str. 163) w pałacu japońskim w lecie (zwykły peryjod) codziennie prócz niedziel i świąt od godz. 9—1 za opłatą 2 tal. od 1 do 6 osób. Wejście bezpłatne dla 36 osób we wszystkie dnie powszednie za biletami wydawanemi w przeddzień o 12 w południe w zarządzie muzeów królewskich (Zamek-królewski, w wielkim dziedzińcu, po krętych schodach na 2-m piętrze.)

Starożytności (str. 163) codziennie od g. 8—12 i 3—6, za opłatą 5 ngr.

***Towarzystwo sztuk pięknych** (Kunstverein) na Brühlsche Terasse od 11—3.

Zamek królewski (str. 160), codziennie za biletami wydawanemi w zarządzie Marszałka dworu, za opłatą 15 ngr. od 1—3 osób, a po 5 ngr. od każdéj następnéj.

Zbrojownia (Gewehrgallerie) (str. 160), codziennie za biletami po 2 t. dla 1—6 osób, a we wtorki i piątki rano od g. 8—10 za biletami bezpłatnemi przy wejściu od 7—8 wydawanemi.

Dokładny spis wszystkich rzeczy wartych widzenia, przedstawień teatralnych, koncertów i t. p. na każdy dzień zamieszczany bywa w „Dresdener Anzeiger" i innych gazetach miejscowych.

Drezno (Dresden), stolica królestwa Saskiego, miasto wspominane już na początku 13 wieku, od 1485 rezydencyjonalne, znacznie wzrosło za panowania lubiącego przepych Augusta Mocnego (II króla polskiego), lecz do dzisiejszego stanu doszło dopiéro w bieżącém stuleciu. Drezno liczące obecnie około 180000 m., leży po obu brzegach *Elby*, dzielącéj je na: *Stare miasto* (Altstadt) część południową z trzema przedmieściami, powstałemi po 1810 r., oraz dzielnicą *Friedrichsstadt* i część północną, po pożarze w 1866 zupełnie przebudowaną, czyli *Nowe miasto* (Neustadt) z przedmieściem *Antonstadt*. Piękne położenie i bogate zbiory przedmiotów sztuki, a szczególniéj sławna galeryja obrazów, ściągają każdego lata w mury Drezna wielu cudzoziemców, jakkolwiek dawna taniość i wiele przyjemności tego miasta znikły już bezpowrotnie.

Stare i nowe miasto połączone są ze sobą dwoma mostami kamiennemi. Leżący w górze rzeki: *Alte Brücke*, zbudowany w XIII wieku, a w 1813 r. przez Francuzów, dla zasłonięcia odwrotu w części zniszczony jest główną arteryją ruchu miejskiego (przy przejściu trzeba się trzymać prawéj strony), ma 433 metry długości, 12 i pół szerokości i spoczywa na 16 arkadach. W odległości około 1000 kroków od tego mostu ku dołowi rzeki w r. 1852 wzniesiono drugi most *Marienbrücke*, mający 231 metr. długości, 20 szerokości, służący dla po-

wozów, dla pieszych i dla kolei żelaznéj; Spoczywa on na 12-tu arkadach i przedłużony jest jeszcze ku południowi w rodzaju wijaduktu. Z obu mostów, a mianowicie z drugiego bardzo piękny widok.

Na lewym brzegu Elby, w pobliżu dawnego mostu, zgromadzonych jest na małéj przestrzeni kilka pomników Drezna; na lewo Brühl'sche Terrasse, prosto zamek królewski, na prawo Muzeum, z tak zwaném Zwinger, zawiérające najznaczniejsze zbiory, oraz w budowie zostający Teatr dworski.

Taras Brylowski (Brühl'sche Terrasse) 650 kroków długi, tuż nad Elbą się wznoszący, jest bardzo uczęszczaném miejscem przechadzki. Na taras prowadzą szerokie schody o 41 stopniach ozdobione 4-ma grupami z kamienia Schilling'a, przedstawiającemi Noc, Poranek, Południe i Wieczór.—Płaszczyzna tarasu tworzy piękny ogród i ograniczona jest od strony miasta gmachami: *Wystawy Towarzystwa Sztuk Pięknych* (Kunstverein) i *Akademii Sztuk Pięknych*. Przy wejściu do ostatniéj znajdują się 4 portrety medalijonowe; Lindenau'a, Quandth'a, Thürmera i Rietschla, z których ostatniemu mają wznieść pomnik na tarasie. Daléj idą kawiarnie. — Po stronie wschodniéj tarasu wznosi się *Synagoga* w stylu wschodnim, a w tejże stronie przy przejściu z niego do alei (Promenaden) stoi pomnik Maurycego ks. Saskiego.

Kościół dworski katolicki (Hofkirche) naprost dawnego mostu, został wzniesiony w połowie zeszłego wieku; front jego ozdobiony jest u góry 64 kamiennemi figurami Świętych. Wewnątrz zaś między innemi dobry obraz w wielkim ołtarzu: Rafaela Mengsa, przedstawiający Wniebowstąpienie Pańskie. Pod zakrystyją znajduje się sklep na groby królów. **Muzyka kościelna*, w niedziele od 11—12, i po południu o 4, oraz w wigilije świąt słynie doborem dzieł, oraz ich wykonaniem. Podczas nabożeństwa policyja kościelna pilnuje ściśle porządku. Kryty ganek łączy pierwsze piętro zamku z kościołem.

Zamek królewski, sięgający 1534 r., a przez Augusta Mocnego znacznie rozprzestrzeniony, jest wielkim, nieregularnym gmachem, mającym 1300 kroków obwodu i tworzącym wewnątrz dwa dziedzińce. Nad głównym frontem zwróconym ku kościołowi, po nad bramą zwaną: „*Grüner Thor*", wznosi się najwyższa w Dreznie wieża. Wnętrze, (wejście ob. str. 159) ozdobione jest pysznemi freskami Bendemann'a, ukończonemi w 1845 r., przedstawiającemi w sali tronowéj prawodawców od Mojżesza do Maksymilijana I, wypadki z życia Cesarza Henryka I († 936), na fryzie życie z jego zajęciami i kłopotami; w sali balowéj freski przedstawiają obrazy z historyi i poezyi greckiéj. W kaplicy zamkowéj pewna liczba ładnych obrazów *Guido Reni*ego, *Annibala Carracci*, *Rafaela Mengsa* i t. p. inne.

Na dolném piętrze mieści się tak zwane: „*Grünes Gewölbe*" (zielone sklepienie) (wejście z 1-o dziedzińca, ob. str. 158), będące zbiorem dzieł sztuki, rzadkości, kosztowności i drogich kamieni, mających

kilka milijonów talarów wartości, może najbogatszym w Europie, nagromadzonym od XVI do XVIII wieku.

Po północno-zachodniéj stronie Królewskiego Zamku, rozciąga się plac teatralny przyozdobiony klombami kwiatów, na którym oprócz wspomnionego niedawno kościoła dworskiego znajdują się: piękny *odwach*, wzniesiony w 1831 r., Muzeum (ob. niżéj) i spalony w 1869 r. a dotychczas jeszcze nie przyprowadzony do porządku *Teatr dworski*. Pomiędzy dwoma ostatniemi gmachami wznosi się pomnik wielkiego kompozytora muzycznego C. M. von Webera († 1826), według projektu Rietschla.

Ukończone w 1854 r. według wskazówek Sempera *Muzeum*, uchodzi za jeden z najpiękniejszych tworów nowoczesnego budownictwa i składa się z dwóch skrzydeł, połączonych ze sobą częścią środkową ze wspaniałemi bramami. Liczne rzeźby Rietschla i Hähnela wskazują przeznaczenie budynku, są tam rzeźby osnute na tle religij. baśni ludowych, historyi, od strony północnéj świata starożytnego, od południowéj zaś z epoki chrześcijańsko romantycznéj. Od strony zamku po obu stronach głównego portalu, na $2^1/_2$ metra wysokie posągi Rafaela i Michała Anioła, dłuta Hähnel'a, a na podstawach 4-ch filarów korynckich posągi bohaterów i artystów różnych ludów i czasów, dłuta Rietschla i Hähnel'a.

Muzeum stanowi północne skrzydło gmachu, zwanego Zwinger, wzniesionego w stylu Rococo na początku zeszłego stulecia przez Augusta II i składającego się z sześciu skrzydeł, połączonych ze sobą 1 piętrową galeryją, tworzących wewnątrz prostokątny dziedziniec, mający 240 kroków długości a 140 szerokości. Dziedziniec ten, pokryty pięknemi klombami, zdobią liczne fontanny a w lecie i drzewa pomarańczowe, stawiane szeregami wzdłuż dróg. W środku wznosi się bronzowy *pomnik Fryderyka Augusta* († 1827) według projektu Rietschla.

Muzeum i Zwinger zamykają najznakomitsze zbiory Drezdeńskie, a mianowicie, Muzeum: Galeryją obrazów, gabinet sztychów i rysunków ręcznych oraz salę odlewów gipsowych; Zwinger zaś: Muzeum historyczne, muzeum gipsów i historyczno-naturalne, oraz salon fizyczno-matematyczny.

Galeryja obrazów jedna z największych z téj strony Alp, liczy do 2400 numerów, pomiędzy któremi wiele znajduje się obrazów pierwszorzędnych. Najpiękniejszym ze wszystkich jest Madonna Sykstyńska Rafaela. Świetność swą zawdzięcza galeryja Drezdeńska nabytkom za Augusta II i III poczynionym w dawnéj książęcéj Galeryi w Modenie. Obrazy są pozawieszane w odpowiednich odległościach, światło padające od góry w salach środkowych, z boków zaś w gabinetach bardzo jest korzystne dla obrazów; w zimie cały gmach

jest opalany. Bardzo pouczający katalog Hübnera jest do nabycia w przedsionku po cenie 25 Ngr. za egzemplarz, lecz dla powierzchownego obserwatora jest zbytecznym, albowiem nazwiska malarzów wypisane są na ramach.

Zbiór miedziorytów, także na dole nowego Muzeum, powstały za Augusta II, a w następnych latach ciągle powiększany, liczy obecnie do 350000 arkuszy, przedstawiających doskonale rozwój sztycharstwa od czasów Finiguerra (1450) i spółczesnych mu niemieckich rytowników, aż do najnowszych czasów. Około 700 najważniejszych rycin wisi na ścianach w oprawie, pozostałe zaś leżą w tekach, gdzie je można przeglądać. Na filarach wielkiéj sklepionéj sali wiszą medalijonowe portrety najsławniejszych rytowników. Obok w mniejszéj sali przechowuje się zbiór *rysunków ręcznych*, z których 300 najważniejszych wisi w oprawie, inne zaś jak miedzioryty złożone są w tekach.

Muzeum odlewów gipsowych zawiéra przeszło tysiąc kopij gipsowych z najcelniejszych dzieł rzeźbiarskich, szczególniéj zaś starożytnych. Początkiem tego zbioru była pewna liczba odlewów zakupionych dla rządu Saskiego w 1782 r. przez Rafaela Mengsa, nie stanowiąca nawet $^1/_3$ części dzisiejszego zbioru. Odlewy są tak ustawione, że obejrzawszy je starannie łatwo można uchwycić główne epoki rozwoju sztuki rzeźbiarskiéj.

Muzeum historyczne, pomieszczone w całém wschodniém skrzydle i połowie zachodniego w gmachu zwanym Zwinger zawiéra najciekawsze pod względem historyi i sztuki: bronie, rynsztunki, narzędzia domowe, ubiory i t. p. Jest to najbogatszy z tego rodzaju zbiorów w Niemczech.

Muzeum historyi naturalnéj, w Zwinger, nie należy do najświetniejszych. Posiada ono między innemi ładny zbiór wypchanych ptaków, z gniazdami, jajami i pisklętami, oraz godny uwagi zbiór motylów.

Muzeum mineralogiczne, tamże, składa się z okazów mineralogicznych i gieologicznych; pomiędzy ostatniemi jest bardzo wiele skamieniałości. — *Salon fizyczno-matematyczny*, tamże, założony przez elektora Augusta I, a następnie ciągle wzbogacany, zawiéra znaczną liczbę przyrządów i narzędzi matematycznych, fizycznych, meteorologicznych i astronomicznych, pomiędzy któremi znajduje się wiele osobliwości historycznych.

Z gmachu muzeum widać w ulicy Ostra-Allee piękną *Cieplarnię* zbudowaną w 1842 r. i przyozdobioną wieloma rzeźbami Hähnela.

Na wschód od Zwinger; wznosi się, tak zwany: *Prinzenpalais*, zbudowany w 1715 r., a w 1843 rozprzestrzeniony, będący mieszkaniem

Saskiego Następcy Tronu. — Protestancki dworski kościół *Sophienkirche*, z 13 i 14 w. pochodzący, a w latach od 1865 do 69 w gotyckim stylu przebudowany nie przedstawia nic ciekawego.

Niedaleko ku południowi leży *Postplatz*, przy którym mieści się *Zarząd Poczt* (Hofpostamt), środek którego zdobi kolumna gotycka, zwana *Brunnensäule*, z figurami S. S. Elżbiety, Wittekinda, Wienfrieda, (Bonifacego) i Jana Chrzciciela, wzniesiona przez Gutschmidt'a w 1844 r., dla upiększenia tryskającego tu źródła wody mineralnéj.

Ulica Annenstrasse prowadzi z Postplatz ku zbudowanemu w 16 w. *kościołowi Ś. Anny* (Annenkirche), niedaleko którego w 1869 r. wzniesiono pomnik zwany *Annenbrunnen*, nad źródłem, ku pamięci troskliwéj o dobro poddanych małżonki elektora Augusta I, zwanéj przez lud: „Matką Anną".

Na placu *Neumarkt* wznosi się kościół *Panny Maryi* (Frauenkirche), w zeszłym wieku zbudowany, z wysoką kopułą. Na wierzchu kopuły znajduje się oszklona wystawka (latarnia), na 95 metrów nad ziemię wzniesiona, z której bardzo piękny odkrywa się widok na miasto (Zakrystyjan mieszka na Rampesche Gasse 26, opłata 20 Ngr.). Na środku placu w 1867 r. wzniesiono bronzowy pomnik *Fryderyka Augustowi II* († 1854), według wzoru Hähnela.

Blisko placu Altmarkt, widać kościół *Ś-go Krzyża* (Kreuzkirche) największy ze wszystkich tutejszych świątyń, odbudowany po zniszczeniu przez kule pruskie w 1760 r., z wieżą na 105 metrów wysoką, otwartą, dla korzystania z widoku, przez dzień cały. (Dozorcy $2\frac{1}{2}$ Ngr.).

Na *Georgsplatz* w 1865, postawiono w gotyckim stylu gimnazyjum, zwane *Kreuzschule*, posiadające bardzo piękną aulę. Przed gmachem jego w 1871 r. wzniesiono statuę bronzową poety żołnierza *Teodora Körnera*. Na przyległym obszernym placu, *Bürgerwiese*, przyozdobionym ładnemi klombami, w ostatnich latach pobudowano bardzo piękne domy prywatne. *Moltke Platz*, ozdobiony jest wodotryskiem zwanym *Nymphenbrunnen*. Trochę daléj w południ. wsch. części miasta za bramą *Pyrnaischer Thor* leży królewski *Grosser Garten*, park założony w końcu XVII w., a następnie znacznie upiększony, mający przeszło 120 hektarów powierzchni i godzinę obwodu. W dniach 26 i 27 Sierpnia 1813 r. zaszła w nim krwawa utarczka między Prusakami i Francuzami. Przez środek parku przechodzą dwie szerokie drogi dla powozów, otoczone cienistemi ścieżkami dla pieszych. Na przecięciu się tych dwóch dróg stoi, zbudowany w 1680 r. *pałacyk* (Lustschloss) w którym obecnie mieści się królewskie muzeum starożytności i muzeum Rietschla. W ogrodzie tym mieści się kilka kawiarń wymienionych na początku (str. 156). Obok rozciąga się *Ogród zoologiczny*, posiadający wiele godnych uwagi okazów. Dobra restauracyja.

Na placu Marktplatz, w *Nowém mieście*, przytykającym do dawnego mostu, wznosi się kolosalny *pomnik Augusta II* na koniu. Na lewo z tego placu droga prowadzi do *Pałacu Japońskiego* (Japanesischer Palais) zbudowanego w 1715 r. przez Hr. Flemminga, który następnie należał do Augusta II. — Król ten zgromadził tam zbiory różnych rzadkich przedmiotów, których część składa dziś jeszcze tam się znajdujące gabinety: antyków, numizmatów, wyrobów porcelanowych oraz biblijotekę, złożoną z 50000 tomów, 2000 pierwodruków (inkunabułów), 3000 rękopismów, 20000 kart jeograficznych i t. p.

Za pałacem znajduje się publiczny Ogród *Japanischer Garten*, z pięknym widokiem na Elbę i most kolei żelaznéj. W pobliskiéj ulicy na domu pod Nr. 4 umieszczona jest tablica na pamiątkę, iż tam od r. 1784 — 86 mieszkał *Schiller*, a w 1791 urodził się *Körner*.

Okolice Drezna nastręczają sposobność do bardzo pazyjemnych wycieczek. *Na lewym brzegu Elby*: O $^1/_2$ godz. od miasta leży wieś *Räcknitz*, pod którą znajduje się pomnik *Marszałka Moreau*, wzniesiony blisko miejsca jego śmierci. Ze wzgórza nic daléj nad sto kroków odeń leżącego widać w oddaleniu ogólne zarysy gór Saskiéj Szwajcaryi. Piękny jest także widok z restauracyi *zum Bergkeller* pod Räcknitz leżącéj i o $1^1/_2$ godz. daléj na południe położonéj góry *Goldene Höhe* (222 metry).

Od *Niedersedlitz*, pierwszéj stacyi kolei czeskiéj, przez *Lockwitz-Grund* bardzo miłą jest wycieczka do *Kreyscha* ($1^1/_2$ godz.). Przez wieś *Manen* znowu, słynną z kopalni marmuru i z wzięcia tu do niewoli przez Austryjaków Pruskiego jenerała Finka z całym korpusem w 1759 r., do romantycznéj doliny *Müglitzthal* (1 godz. na pd. w.) lub do królewskiego zamku *Wesenstein*, leżącego na skale.

Prawy brzeg Elby, powyżéj Drezna, piętrzy się łagodnemi wzgórzami, których lesiste wierzchołki pięknie odbijają, od podnóża pokrytego winną latoroślą i domkami wiejskiemi. Pomiędzy ostatnimi odznacza się *Villa Rosa*, postawiona przez budowniczego *Sempera*. Pośród tych pochyłości leży kilka z najbardziéj uczęszczanych miejsc rozrywki, jako to o 25 minut od mostu *Schillerschlösschen*; a nieco daléj *Waldschlösschen*, ze sławnemi browarami i pysznym na około widokiem (omnibus z Altmarkt $1^1/_2$ Ngr. co $^1/_4$ godz.). O $^1/_4$ godz. od Waldschlösschen, w prześlicznem położeniu, leży *Albrechtsburg*, z dwoma zamkami (można zwiedzać codziennie oprócz Niedziel), własność księcia Albrechta Pruskiego, zamieszkiwany przez jego małżonkę i pięknie urządzony. Daléj obok *Mordgrund*, widać o godzinę drogi od Drezna na wschód leżącą wieś *Loschwitz* (Restauracyja Victoriashöhe z pięknym widokiem) z niewielkim domkiem na letnie mieszkania z napisem, wskazującym, że Szyller pisał w nim Don Carlosa i obok rosnącym dębem zwanym Schillereiche. Naprzeciw Loschwitz na lewym brzegu Elby leży *Blasewitz*, (Restauracyja „zum

Schillergarten") miejsce urodzenia muzyka Naumanna († 1801). **W Wachwitz** ($1^1/_2$ godz. na pd. w. od Loschwitz na pr. brzegu Elby) leży *winnica królewska* (Königliche Weinberg) z pięknym zamkiem, kaplicą, zwierzyńcem i t. p. W połowie drogi stąd do Pillnitz, pod *Hosterwitz*, stoi dom, w którym Weber tworzył Oberona i Wolnego Strzelca.

Pillnitz o $2^1/_2$ godz. powyżéj Drezna na prawym brzegu Elby, nowy pałac letni królewski, zwykła letnia rezydencyja dworu z parkiem i bogatym ogrodem botanicznym; kaplicę pałacową i salę jadalną zdobią piękne freski Vogla.

Na pn. z. poniżéj Drezna, o $^1/_2$ godz. od stacyi *Weintraube*, na kolei do Lipska, pośród winnic leży bardzo uczęszczane miejsce wycieczek, zwane *Paradies*, a niedaleko odeń *Friedensburg*, z restauracyją.

Moritzburg, 2 godz. na północ Drezna (najlepiéj drożką) posiada wiele pamiątek po Auguście II i Aurorze Königsmark. Wycieczkę do *Meissen* (ob. dr. 65) najlepiéj odbyć tam statkiem parowym, napowrót zaś koleją. Zamki, *Scharfenberg* i *Siebeneichen* odznaczają się piękném położeniem. Miejscowości: *Plauenscher Grund* i *Tarandt* opisane są poniżéj (ob. dr. 66). Kto nie może zwiedzić całéj Saskiéj Szwajcaryi (dr. 63) powinien przynajmniéj poświęcić pół dnia, na obejrzenie *Utterwalter Grund* i *Bastei*. (str. 166) jednych z najpiękniejszych miejscowości w północnych Niemczech.

Droga 63. Z DREZNA DO BODENBACH I PRAGI.

$8^1/_3$ mil. koleją państwową Saską z Drezna do Bodenbach, poc. kuryjerskim w $2^1/_4$ godz. zwycz. w $2^1/_4$ godz. za 1 tal. 20, 1 tal. 3 lub 25 ngr. Austryjacką koleją państwową z Bodenbach do Pragi 17 mil w $3^1/_4$ do 6 godz. za 6 guld. 12 cent. 4 guld. 59 cent. lub 3 guld. 6 cent. Miejsce z powodu widoków najlepiéj obierać z lewéj strony.

Przy wyjeździe z Pragi, widzimy na lewo Grosser Garten, a potém wille i winnice nad Elbą, do któréj koléj coraz się przybliża.

Pirna, (hot. Schwarzer Adler; Forsthaus, dobra restauracyja na dworcu) 8500 mieszk., miasteczko wznoszące się nakształt tarasów, przy ujściu rz. *Gottleube* do Elby, zostające w okręgu dawnéj fortecy, dzisiaj szpitala obłąkanych w *Sonnenstein*. W bliskości po obu stronach rzeki kopalnie piaskowca.

Następna stacyja *Pötscha*, naprzeciw m. Wehlen jest zwykłym punktem wyjścia *wycieczek po Szwajcaryi Saskiéj*.

Szwajcaryja Saska.

Pod tém nazwiskiem znana jest górzysta okolica Miśnii (Luza-cyi), ciągnąca się od m. *Pirna* do stacyi *Tetschen* (ob. niżéj), posiada ona pyszne, dobrze zwilżone doliny, ciasne wąwozy, piękną rzekę, dziwaczne skały, jakich napróżno by się gdzieindziéj szukało, piękna roślinność i wiele różnych dziwów natury, dostatecznych do zjednania tak wielkiéj popularności téj okolicy, lecz nie ma tu bynajmniéj ani wysokich gór, ani płaszczyzn, ani wielkich wodospadów, któreby uspra-wiedliwiały, nadaną jéj nazwę Szwajcaryi Saskiéj. Na zwiedzenie téj okolicy potrzeba 2-ch do 3-ch dni.

Wycieczki. Dzień 1. Stanąwszy w *Pötscha* nie od rzeczy będzie odwiedzić bardzo stare miasteczko Wehlen. *Uttewalder Grund*, dziwaczny i ciasny wąwóz, w niektórych miejscach ma 50—60 metr. wysokości a tak wązki, że do niektórych punktów jego nigdy słońce nie dochodzi; niedaleko odeń skała zwana *Bastei*, wyniesiona na 295 metr. nad poziom morza, a przeszło 200 po nad Elbę, (Oberża, pokój 15 ngr.), tworząca jakby zbiór wielu skał pomniejszych, z wierzchołka swego daje cudny widok na bardzo odległe miejscowości;—$^3/_4$ godz. do *Amselhöhle* przez *Amselgrund*; $^3/_4$ godz. na *Hochstein*, 300 metr. bardzo piękny widok; $^3/_4$ godz. do *Hohnstein* (hot. Hirsch, Sächsische Schweiz) starego miasteczka z zamkiem; $1\,^1/_4$ g. do *Brand*, naturalnego Belwederu (324 metr.); 2 godz. *Schandau* (hot. *Forsthaus i Deutsches Haus*, złączone w jeden wielki hotel z pięknym ogrodem nad Elbą, pokój ze światł. 20 ngr.; Dampfschiff tańszy; *Bahr's Hôtel zur Sächsischen Schweiz; Engel*, wszystkie trzy nad Elbą; Anker, prosty, oraz liczne mieszkania prywatne), miasteczko w pięknem położeniu nad Elbą, przy ujściu strugi *Kirnitzsbach*. O 10 min. drogi mały *zakład kąpielowy* (Mineralbad) (Oberża zum Badehaus), otoczony lesistemi skałami. Schandau jest środkowym punktem Szwajcaryi saskiéj. Niedaleko skała *Lilienstein*.

Dzień 2-gi. 2 godz. z Schandau do *Kuhstall* (Oberża) grota na 33 metry głęboka, z któréj kamienne schody prowadzą na wierzchołek skały. Grota ta służyła niezawodnie dawnemi czasy za schronienie dla trzód miejscowéj ludności podczas wojen i stąd to może pochodzi jéj nazwisko. Daléj 2 g. drogi do góry *Grosser Winterberg* (540 metr. oberża), z płaskiego jéj szczytu bardzo piękny widok przez lunetę, na góry saskie, czeskie, a nawet szląskie; — 1 godz. do *Prebischthor*, (oberża) wspaniała brama naturalna w skale, ze szczytu bardzo piękny widok; 1 i pół godz. do *Herrnskretschen* (hot. Stadt *Berlin* obok kościoła) wieś skąd koleją lub statkiem parowym można dojechać do Bodenbach.

Dzień 3-ci. Wejście na *Schneeberg* (694 metry, dobra restauracyja wraz z zajazdem) na szczycie wieża obserwacyjna; daléj przez *Bielagrund* do *Königstein* (*Blauer Stern; Sächsische Schweiz, dobra restauracyja na dworcu), miasto u stóp twierdzy tegoż nazwiska. Twierdza może być zwiedzaną za opłatą $1^1/_3$ tal. na 1 do 8 osób, z wałów piękny widok. Na przeciwnym brzegu rzeki *Lilienstein*, 494 miesz., najwyższa z siedmiu odosobnionych skał Szwajcaryi saskiéj. Na szczycie obelisk, postawiony na pamiątkę bytności na niéj Augusta II.

Z *Pötscha*, gdzieśmy porzucili drogę do Bodenbach, dla opisu Szwajcaryi saskiéj, pociąg przez stacyją *Rathen* dąży do *Königsteinu* (ob: wyżéj), a daléj przez stacyje *Krippen* (stacyja pod Schandau), *Schöna* i *Niedergrund* do *Bodenbach*; skąd daléj do Pragi i Wiednia ob. dr. 12 i 11A.

Droga 64. Z BERLINA DO DREZNA.

25 i pół mil. Poc. pośpiesznym we 4 i pół godz. za 6 tal. 2 sgr., 4 tal. 14 sgr. lub 3 tal. 10 sgr.; zwyczajnym w 5 godz. za 5 tal. 4 sgr.; 3 tal. 25 i pół sgr. lub 2 tal. 22 sgr.

Zaraz za dworcem spostrzegamy po lewéj stronie górę *Kreuzberg*, z któréj doskonale objąć można Berlin; stacyje: *Lichterfelde*, *Gross-Beeren*, pamiętne bitwą zaszłą tu 23 Sierpnia 1813 r.; *Ludwigsfelde*, *Trebbin*, *Lückenwalde*, *Jüterbog* (6000 mieszk.), z kościołem którego wieże w znacznéj wysokości połączone są ze sobą;—godne widzenia bramy miejskie.

Linija Drezdeńska odłącza się tu od linii Halle-Lipsk i przerzyna daléj jednostajną, piaszczystą równinę. Stacyje: *Holzdorf*, potém przez *Czarną Elsterę* do *Herzberga*, *Falkenberga*, *Burgsdorfu*, *Jakobsthal* i *Röderau*, gdzie droga łączy się z Lipsko-Drezdeńską. Następnie przez *Pristewitz*, niedaleko którego leży *Grossenhain*, 7000 mieszk., fabryki sukna;— okolica zamienia się w malowniczą. Pod następną stacyją *Niederau*, pociąg przebywa tunel 280 metr. długi. Daléj *Coswig*, skąd wychodzi odnoga do *Meissen*, ob. dr. 65.

Z Coswig droga wiedzie przez stacyją *Kötschenbroda*, mija z lewéj strony *Lösnitz*, z wielką fabryką wina Szampańskiego, i daléj po przejściu stacyi *Weintraube*, staje w Dreźnie na przedmieściu *Neustadt* w punkcie odległym o 20 minut od główniejszych hotelów Starego miasta. Dorożki ob. Drezno str. 156.

Droga 65. Z DREZNA DO LIPSKA.

15 1/2 mil. Lipsko-Drezdeńską koleją żelazną. poc. pośp. we 2 i pół godz., osobowym we 3 do 3 i pół g., za 3 tal., 2 t. 8 ngr. lub 1 t. 15 ngr.

Do stacyi *Röderau* łącznie z drogą do Berlina dr. 64. Za Röderau droga przebiega Elbę po moście długim na 400 metrów. Dalej *Riesa*, (Restauracyja na dworcu), skąd wychodzi odnoga do Chemnitz. *Oschatz*, 6000 mieszk., z pięknym kościołem o dwóch wieżach. O 1 i pół godz. od Oschatz leży dawny zameczek myśliwski *Hubertsburg*, pamiętny zawarciem pokoju między Austryją, Prusami i Saksoniją d. 15 Lutego 1763 r. Zameczek ten dziś jest zamieniony na więzienie poprawcze. *Dahlen* z nowym kościołem gotyckim.

Daléj idą stacyje *Wurzen*, *Machern* i *Borsdorf*, a następnie po przebiegłszy pole bitwy 1813 r. staje na dworcu w *Lipsku*.

Z Drezna do Lipska można przejechać inną cokolwiek dłuższą, bo 17 1/3 mil wynoszącą, lecz przez piękniejszą okolicę, a za tę samą cenę.

Droga ta bieży łącznie z poprzednią do *Coswig* (ob. dr. 64), gdzie oddzieliwszy się od niéj wiedzie do *Meissen*, (hot. Gasthof z um Hirsch, Stern, Handel Win braci Geissler, z pięknym, w staro-niemieckim smaku urządzonym, lokalem i ogrodem), jedno z najstarszych miast w Saksonii, leżące na malowniczéj wyniosłości przy ujściu rzek *Triebisch* i *Meisse* do *Elby*. Na 50 metr. wysokim wzgórzu Schlossberg stoi starożytna *Katedra* z XIII w. mieszcząca wsobie groby książąt z domu Saskiego z XV i XVI w. W ołtarzu znajduje się Zdjęcie z Krzyża *Cranach'a*. Do katedry dotyka stary zamek *Albrechtsburg*, w XV w. wzniesiony, będący jednym z najznaczniejszych grodów z owego czasu. *Fabryka królewska porcelany*, 600 robotników, która poprzednio mieściła się w zamku, obecnie znajduje się o 1/2 godz. drogi za miastem w dolinie rz. Triebisch. Fabryka ta, najpierwsza w Europie, bo w 1710 r. założona może być oglądaną w dnie powszednie.

Pod stacyją *Miltitz* droga opuszcza dolinę rz. Triebisch, poczém powoli podnosi się do st. *Deutschenbora*, za którą spuszcza się znowu w dolinę Muldy. Daléj przebiegłszy około ruin klasztoru *Altzella* z kaplicą grobową Burgrafów Miśnii, przez stacyje: *Nossen* zamek, i *Rosswein*; dochodzi do *Döbeln* (hot. Sonne), skąd wychodzi odnoga do Chemnitz i Riesa.

Klosterbach z ruinami klasztoru; na lewym brzegu Muldy lasek dyjski przemieniony na park. *Leisnig*, stare miasteczko, 7000 po nad którém panuje zamek *Mildenstein*, obecnie siedziba w

dowych. Po przejściu stacyj *Taundorf* i *Grossbothen* pociąg staje w *Grimma* (hot. Kronprinz, Löwe, Schiff), przyjemném miasteczku, 7000 mieszk., nad Muldą, śród pięknéj okolicy. W dawnym klasztorze *Nimbschen*, obecnie na inny obróconym użytek, nad Muldą o pół godz. zá miastem leżącym, przebywała, jako zakonnica, Katarzyna von Bora, późniejsza małżonka Lutra.

Po dwóch następnych stacyjach *Grosssteinberg* i *Naunhof*, droga łączy się z poprzednią w *Borsdorf* na 1 i pół mili przed *Lipskiem*.

Lipsk.

Przyjazd. Nadworcach, których jest 5: Bawarski, Berliński, Magdeburgski, Drezdeński i Turyngski, rozdają numery fijakrów; taksa niżéj.

Hotele. *Hotel Hauffe, róg Rossplatz i Rossstrasse, pokój 25 sgr.—1 tal.; *Hôtel de Russie, Petersstrasse 10/11; Hôtel de Baviére tamże 36; Hotel de Pologne, Hainstrasse 8/10; Hôtel de Prusse, Rossplatz 7; Stadt Hamburg, Nicolaistr. 7; Stadt Rom obok dworca Drezdeńskiego; Stadt Dresden, Grimmaischer Steinweg 11/12; *Palmbaum, Gerberstr. 65/66; Stadt Wien, Peterstr. 20; Stadt Nürnberg, przy dworcu Bawarskim; Münchner Hof, Königsplatz 2. Prócz tego na dworcach: *Drezdeńskim, Turyngskim i Berlińskim, przy Restauracyjach, po kilka pokojów.

Kawiarnie (Kaffehäuser). Café-Felsche (Conditorei) na Augustusplatz; Café National, Markt 16; Im neuen Theater w zachodn. pawilonie Nowego teatru; Café Sedan, na Promenade, wiele dzienników; Gösswein's Café, Brühl 78. Daléj w *Rosenthal*: Bonorand i Schweizerhäuschen, w lecie prawie codzień koncerty.

Restauracyje. *Aeckerlein's Keller, Markt 11; Kraft Hainstrasse 23; Reusch's Keller, Grimmasche Strasse 16; Rheinländische Weinstube, Ritterstrasse; Auerbach's Keller, Grimmasche Str. 1, sławna z podań ludowych i Fausta Goethe'go, z godnemi uwagi malowidłami na ścianach z 16 w. przedstawiającemi baśń o Fauście (w 1863 r. odnowione); Im neuen Theater (we wschodn. pawilonie). *Schützenhaus Wintergartenstr. 9, ulubione miejsce rozrywki w lecie i podczas jarmarku, z pięknemi salami i ogrodem; wieczorem w lecie koncerty.

Piwiarnie (Bierstuben). *Baarmann, Katharinenstr. 28, piękny lokal; Kitzing Petersstr. 19; Schatz, Ritterstr. 43; Köckritz,

Göthestr. 4. obok nowego teatru: Uhlemann przy dworcu Bawarskim. — W gute Quelle ob. niż. (teatry).

Fijakry. *Jednokonne*: Od 1 osoby (do 20 min.) 4, od dwóch 5, trzech 6, czterech 8 Ngr. (do dworca Berlińskiego 5, 6, 8, 10 Ngr.) od dworców do miasta zwykle o 1 Ngr. drożéj. — Za godzinę po mieście lub za miastem 10, 12, $13\frac{1}{2}$ lub 15 Ngr. według taksy mającéj się znajdować w każdym powozie.

Omnibusy po mieście i okolicach $1\frac{1}{2}$ Ngr.

Koléj konna, wzdłuż Promenade i do niektórych wsi okolicznych.

Poczta. Na Augustusplatz, naprzeciw Teatru.

Biuro telegraficzne. Wintergartenstr. 3. blisko Dworca Drezdeńskiego.

Teatry. W *Neue Theater*, przedstawienia codzień, najlepsze miejsce: Mittelbalcon $1\frac{1}{3}$ tal., Seitenbalcon 1 tal., Parquet 25 Ngr.; 1 rząd lóż 20 Ngr. — Prócz tego w *Alte Theater* w zimie we środy i niedziele, a podczas jarmarku codzień. *Vaudeville-Theater* w *Gutten Quelle* na Brühl, dobra restauracyja.

Sławne **Koncerty** w *Gewandhaus* (sukiennice) w zimie co czwartek; dyrektor C. Reinecke.

Wystawa sztuk pięknych. Del Vecchio w Kaufhalle (Markt 9) w dnie powszednie od 9 — 5, w niedziele od 10 — 3. Wejście 5 Ngr.

Lipsk (Leipzig) po Hamburgu najważniejsze z miast handlowych w Niemczech, 110000 mieszk., pukt środkowy handlu księgarskiego, siedziba wyższego sądu handlowego (Oberhandelgericht) na całe Niemcy i jednego z najdawniejszych i najsławniejszych uniwersytetów, leży w obszernéj płaszczyznie przy zbiegu rzek: *Elster, Pleisse i Parthe*. Stare miasto, zabudowane wielopiętrowemi prawie jednakowemi domami, dowodzącemi bogactwa miasta w XVII i XVIII wiekach, okrążone jest dokoła pięcioma regularnie i ładnie zabudowanemi przedmieściami, do których jakby drugi szereg przedmieść, przytykają wsie: Reudnitz, Gohlis, Connewitz, Plagwitz i t. d.

Najpiękniejszą ozdobą miasta są urządzone w 1784 r. na miejscu dawnych wałów *Aleje* (Promenaden) oddzielające stare miasto od przedmieść, a w niektórych punktach, szczególniej od południa i wschodu stanowią jakby piękne parki. W téj to stronie, pomiędzy dwoma takiemi parkami, leży największy z placów miejskich *Augustusplatz* zamknięty gmachami nowego teatru, muzeum, Augusteum, poczty i szeregiem pięknych domów prywatnych.

Nowy Teatr (das neue Theater) złożony ze wspaniał

i dwóch pawilonów, zbudowany został według planu Berlińskiego budowniczego *Langhansa* (1864 — 1868). Front jego ozdobiony jest pięknym portykiem korynckim, z piękną gruppą prof. *Hagena* na trójkącie szczytowym. Na polach szczytowych skrzydeł są rzeźby Lürssena, Witticha i Schiele'go. Tylna fasada teatru, odwrócona ku najpiękniejszéj części Promenad, ozdobiona jest werandą, dotykającą do wielkiego stawu z łabędziami. Na środku stawu wodotrysk. Wnętrze teatru może być zwiedzane codziennie od 2 — 4 po południu.

Naprzeciwko teatru wznosi się ukończone w 1858 r. *muzeum*, mieszczące w sobie miejską galeryją obrazów, wartą widzenia głównie dla obrazów nowoczesnych. Muzeum założone zostało przez miejscowe towarzystwo sztuk pięknych (Kunstverein), a następnie przez zakupy i cenne dary znacznie wzrosło. W niedziele od $10^1/_2$—4, środy i piątki od 10 — 4, wejście bezpłatne; we wtorki, czwartki i soboty od 10 — 4, poniedziałki od 12 — 4. od Listopada do Stycznia tylko do 3 za opłatą 5 Ngr. Dyrektor *Dr. Max Jordan*.

Po wschodniéj stronie placu Augusta naprzeciw bocznego frontu Muzeum wznosi się *Augusteum* (uniwersytet) w r. 1836 według planów *Schinkla* zbudowany, na tém samém miejscu, gdzie znajdował się gmach uniwersytecki w 1408 r. Uniwersytet ten liczy obecnie do 2000 słuchaczów. Gmach zakładu zdobi wiele pięknych rzeźb.

W przyległym *kościele Paulinów* (Paulinerkirche) odnowionym w 1544 r., znajduje się grobowiec zamordowanego w r. 1307 w kościele Ś-go Tomasza Margrabiego Miśni, Dietzmana. W domu „zur Feuerkugel" przy ulicy Uniwersyteckiéj ciągnącéj się za gmachem uniwersytetu, umieszczona w podwórzu tablica wskazywać ma pokój, w którym mieszkał Göthe, będąc studentem.

Niedaleko Muzeum w stronie pd. wsch. przy szkole miejskiéj wznosi się bronzowa *statua Thaera*, według modelu *Rietschla*. Inne pomniki rozrzucone po alejach, jako to: *Fryderyka Augusta*, *J. Seb. Bacha*, muzyka *Hillera* i Burmistrza *Müllera*, założyciela alei, nie mają wielkiéj wartości artystycznéj.

Z Augustusplatz ożywiona ulica *Grimmaische Strasse* prowadzi na *Marktplatz* w środku miasta leżący, zamknięty z trzech stron wysokiemi, starożytnemi domami prywatnemi; czwartą ścianę tego rynku stanowi *Ratusz* z 1556 r. oddzielający zarazem rynek od małego rynku Naschmarkt. W jednym z domów jego na rogu Hainstrasse Nr. 31, mieszkał od 1785—1789 r. *Schiller*, jak to wskazuje umieszczona na domu tablica kamienna. Ulice Hainstrasse i Katharinenstrasse prowadzą na ulicę *Brühl*, podczas jarmarku głównie zajętą przez żydów i ożywioną drobnym handlem. Niedaleko *dawnego Teatru* pomnik *Hahnemana*, twórcy homeopatyi. Przy końcu ulicy: Ranstädter Steinweg,

mały *pomnik* przypomina wysadzenie w powietrze mostu, które tylu strat nabawiło tylną straż Francuską 19 Października 1813 r.

Dawna cytadela *Pleissenburg* w pd. zach. stronie starego miasta, pochodzi z XVI wieku, obecnie mieści rozmaite władze i koszary. Ze szczytu wysokiéj wieży Schlossthurm można doskonale objąć wzrokiem pole bitwy z 1813 r.

Kościoły Lipskie małego są znaczenia: *Kościół Ś-go Mikołaja* z 16 wieku. ma w filarach okien wmurowanych kilka kul z 1813 r.; przy bocznych drzwiach w sklepionéj salce znajduje się ambona kamienna, z któréj miał kazać Luter. *Kościół Ś-go Tomasza*, którego wysoki dach zdaleka widocznym go czyni. *Kościół katolicki* w 1846 r. skończony. Na Centralstrasse znajduje się *Synagoga*, zbudowana w 1855 r. W chórze *kościoła Ś-go Jana* (Johanniskirche) znajduje się nagrobek Gellerta.

Na ulicy Königsstrasse mieszkał od 1835—41 i od 1846—47 *Feliks Mendelssohn Bartholdy*, ku pamięci czego wmurowano na domu tablicę pamiątkową. Na Turnerstrasse znajduje się skończona w 1863 *Turnhalle* (sala gimnastyki) na któréj budowę miasto ofiarowało 40000 talarów; wnętrze godne widzenia. Niedaleko stąd na pd. wsch. wznoszą się przy Weisenhausstrasse nowe budynki uniwersyteckie, mieszczące *laboratoryjum chemiczne* i *instytut fizyjologiczny*, a obok *szpital miejski* (Städtische Krankenhaus) z kliniką uniwersytecką, złożony z wielkiego domu murowanego według dawnego systemu i z tak zachwalanych w ostatnich czasach, baraków.

Niedaleko bramy Zeitzer Thor, naprzeciw królewskiego Sądu Okręgowego stoi dawna willa Härtla, *das Römische Haus*, przebudowana w 1833 r. z pięknemi freskami wewnątrz. Przy Zeitzerstrasse pod Nr. 43, mieści się sławny *zakład leczniczy ortopedyczno gimnastyczny Dr. Schildbacha* (dawniéj Schrebera).

Jednym z najpiękniejszych ogrodów publicznych jest tak zwany Gerharda (dawniéj Reichenbacha) z pomnikiem Ks. Józefa Poniatowskiego, gdzie też można widzieć rozmaite po nim pamiątki i miejsce, w którem ten bohater rzuciwszy się w nurty rzeki śmierć poniósł.

Do najbliższych miejsc spacerowych w okolicy należy *Rosenthal* z zachwycającemi łąkami i laskami dębowemi, bardzo, z powodu małéj odległości od miasta, uczęszczany. (Restauracyja ob. wyżéj). W ogrodzie tym znajduje się statua marmurowa *Gellerta* i popiersie kompozytora śpiewów *Zöllnera*. Na jednym z domów wsi *Gohlis* dotykającéj od północy do tego ogrodu znajduje się napis, wskazujący: że w nim w 1785 r. Schiller utworzył pieśń do Radości.

Równiny Lipska były kilkakrotnie widownią zaciętych bitw. Na *nich 7 Września* 1631 Gustaw Adolf odniósł zwycięstwo nad wojska-

mi niemieckiemi. 2 Listopada 1642 r. miała tu miejsce bitwa również zakończona zwycięstwem Szwedów nad Niemcami; lecz najkrwawszą i najważniejszą była rozprawa 16, 18 i 19 Października 1813 r., zwana przez Niemców *bitwą ludów* (Völkerschlacht) w której wojska francuskie straciły trzecią część swéj liczby w zabitych, rannych i jeńcach. Na zwiedzanie pola bitwy potrzeba 4 godzin idąc piechotą, a 3 godz. jadąc. Na miejscu, z którego Napoleon kierował bitwą w *Probsteyda*, wzniesiono pomnik granitowy z ozdobami bronzowemi; a na wzgórku przy drodze gdzie monarchowie sprzymierzeni zostali zawiadomieni o zwycięstwie stoi obelisk żelazny.

Droga 66. Z DREZNA DO HOF (ku MONACHIJUM).

29,8 mil. w 6 i pół — 11 godz. za 5 tal. 28 Ngr.; 3 tal. 29 Ngr.; 2 tal. 29 Ngr.

Droga aż do Tarandtu bieży doliną rz. Weisseritz, równolegle z traktem. Przy stacyi Plauen, $^3/_4$ godz. od Drezna (koleją 7 minut), słynnéj browarami Reisewitzer- i Felsenkeller- Brauerei, zaczyna się *wąwóz Plaueński* (Plauenscher Grund, wązka a $^1/_2$ godz. długa dolina przerznięta rz. Weisseritz, zamknięta z dwóch stron skałami. Na wyniosłości widać zameczek *Begerburg* (*Restauracyja, o 15 min. od stacyi Plauen); z góry piękny widok na wąwóz, przyległe wyżyny, Drezno, dolinę Elby do Meissen i Saską Szwajcaryją. Następnie droga przechodzi przez tunel, a późniéj kilka razy przez rzekę. Przy st. *Potschappel*, gdzie znajduje się huta żelazna Fryderyka Augusta, dolina się otwiera, ukazując czyste domy mieszkalne i ślady różnych przemysłów połączonych z dobywaniem węgla kamiennego. Daléj następują stacyje *Daubea*, *Hainsberg*. Niedaleko Tarandtu, po obu stronach drogi widać szkółki drzew Akademii leśnéj; a zestawienie różnych gatunków roślin na pochyłościach gór tworzy bardzo malowniczy obraz.

Tarandt (hot: Deutsches Haus; Bad; Alberts-Salon) miasteczko w romantyczném położeniu przy zbiegu trzech dolin, ma 2000 mieszk:. Na jednéj ze skał ruiny zamku myśliwskiego elektorów Saskich. Akademija leśna, założona w 1816 r. W okolicy piękne miejsca przechadzki, pomiędzy któremi odznacza się szczególniéj las bukowy, zwany: „*heiligen Hallen*".

Kolej bieży jeszcze doliną rz. Weisseritz, do stacyi *Hökendorf*, od któréj zwraca się na prawo w piękną lesistą dolinę *Seerenbachthal*. Daléj następują stacyje: *Klinpenberg*, *Bobritsch* i *Hilbersdorf*, następnie droga przechodzi przez rz. *Freiberger Mulde* po moście 24 metry wysokim. Na prawo liczne kopalnie i huty,

Freiberg (*Hôtel de Saxe; Rother Hirsch; Stern) nad Muldą, stare miasto górnicze, założone w 1171 r. po odkryciu tu żył

srebra, które w czasie największéj swéj pomyślności (około 1540) liczyło 40000 mieszk., obecnie ma ich tylko 20000. Ze starych murów w części zamienionych na planty, zaraz poznać można dawne ich przeznaczenie. Freiberg jest punktem środkowym górnictwa saskiego i siedzibą jego zarządu. Okrąg Freibergski jest najważniejszym, z powodu znajdowania się w nim kopalni srebra, którego dobywają rocznie za $1\frac{1}{4}$ milijonów talarów.

Kościół katedralny, z pięknym nagrobkiem Margrabiego Maurycego Saskiego: prócz którego godne w nim uwagi: *kaplica* z XVI w. bogato przyozdobiona z wieloma statuami bronzowemi; portal romański bogato złocony z XII w. zwany *Goldene Pforte*, pochodzący ze spalonego w 1484 r. kościoła N. Panny Maryi. Dwa inne kościoły, *Nicolaikirche* i *Petrikirche* nie zawierają nic ciekawego.

Przy bramie Petersthor w 1844 r. wzniesiono gotycki *pomnik* na cześć mieszczan i górników za dzielną obronę miasta przeciw Szwedom 1642 i 43 roku. Od téj że bramy wiedzie droga na rynek Obermarkt, na którym wznosi się *ratusz*, okazały budynek z 1410 roku, oraz tak zwany, *Kaufhaus* w którym mieści się *muzeum starożytności*, będące ciekawym zbiorem broni, sprzętów i t. p. przedmiotów. Na tymże placu, na prost ganku ratuszowego płyta kamienna z krzyżem wskazuje miejsce na którym w 1455 r. został ścięty Kunz von Kaufungen, słynny wojownik niemiecki owego czasu.

W części półn. zach. miasta, przy bramie Kreuzthor, dawny zamek *Schloss Freidenstein* z XV w. niegdyś rezydencyja księcia Henryka Pobożnego, obecnie magazyn. Niedaleko plant pomnik mineraloga *Wernera* z popiersiem. *Akademija górnicza*, założona w 1765 r., niegdyś głośna, z powodu zostawania pod zarządem sławnego mineraloga i geologa Wernera (†1817).

Okolica urozmaica się cokolwiek, lecz dopiero od Oederan odkrywa się pyszny widok. Przed tém miastém na stoku wyniosłości widać zamek Augustusburg pod miasteczkiem Schellenberg. Nieco daléj za stacyją *Oederan* (hot: Post) droga wstępuje w urozmaiconą dolinę r. *Flöha*, przez którą bieży aż do ujścia téj rzeki do Schopau. Stacyja *Flöha* w dolinie Schopau, miejsce urodzenia sławnego męża stanu Puffendorfa. Ze stacyi *Nieder Wiesa* wychodzi odnoga drogi do *Erenkenberg* i *Haynichen* słynących znacznemi fabrykami sukna.

Chemnitz (wymawia się Kemnitz) (hot: Blauer Engel, Stadt Gotha, Stadt Berlin, Römischer Keiser; Victoriahôtel i inne) osada staro wendyjska, od bardzo dawna słynna z wyrobów lnianych, obecnie jest jednem z najważniejszych w Niemczech miast fabrycznych, 68000 mieszk., leży w żyznéj i obfitéj w wodę okolicy u stóp gór *kruszcowych* (Erzgebirge). Liczą tu do 100 przędzalni i 40 fabryk pończoch, leżących po większéj części w okolicy miasta, w nie-

rach którego mają tylko swe kantory, — Znajduje się tu też do 40 fabryk maszyn, z których najsłynniejsza *Ryszarda Hartmana*, zatrudniająca do 2000 robotników. Dla turystów Chemnitz mało ma powabu. Na głównym rynku wznosi się gotycki *Ratusz* z werendami i wysoką wieżą. Kościół *Jacobikirche* z XIV w., w XVIII w. przebudowany, posiada w zakrystyi obraz Łukasza Cranacha, w półn. zach. stronie miasta *zamek*, przerobiony z klasztoru Benedyktynów. Niedaleko *Klosterkirche* z godnym uwagi portalem południowym i kilkoma obrazami szkoły frankońskiéj. Na około miasta ciągną się porządnie zabudowane przedmieścia

Daléj przez fabryczne miasta *Siegmar*, *Grüna*, *Wüstenbrand*, *Hohenstein-Ernsthal* i *St. Egidien* do *Glauchau* (hot: Deutsches Haus, Adler) 22000 mieszk., również kwitnącego miasta fabrycznego (najwięcéj kwitnie tkactwo), nad rz. Muldą. Ma ono 2 zamki hr. von Schönburg.

Zwickau (hot: Post; Deuscher Kaiser; Hôtel Wagner, przy dworcu; Grüne Tanne; Anker,); 26000 mieszk. leży w ładnéj dolinie nad Muldą. Kościół *Marienkirche* z XV w. odnowiony w 1839, z wieży piękny widok; W kaplicy, zwanéj *Taufcapelle* mały obrazek Cranacha, przedstawiający Chrystusa pośród dzieci. *Kościół S-éj Katarzyny* (Catharinenkirche) z XIV w., później odnawiany, posiada także obraz Cranacha. Niedaleko dawny zamek *Osterstein*, obecnie dom poprawy. Na rynku *Ratusz*, ukończony w 1858 r., *gościnny dwór* (Kaufhaus) z XVI w. w stylu gotyckim i wiele innych pięknych budynków, przeważnie w nowszym gotyckim stylu. Okolica piękna, do któréj ożywienia przyczynia się wiele kopalń węgla kamiennego, których w téj okolicy znajduje się do 80, zatrudniających 8000 robotników.

Na stacyi *Werdau* linija łączy się z drogą z Lipska do *Hof*.

Werdau (7000 mieszk.) nad rz. Pleisse, miasto przemysłowe z wielomą fabrykami sukna, bawełny i t. p. Daléj przez *Neumarkt* do

Reichenbach (hot: Lamm) 8000 mieszk., fabryki bawełny i płótna.

Za stacyjami *Netzschkau* i *Herlasgrün*, droga przechodzi przez dolinę Elstery, po pięknym choć krótkim wijadukcie.

Plauen (*Deil's Hôtel, Deutsches Haus, Engel) dosyć znaczne, na wyniosłości leżące miasto fabryczne, 24000 mieszk., nad *Białą Elsterą*, główne miasto Voigtlandu, odbudowane po wielkim pożarze w 1834 r. — Wysoko po nad miastem położony zamek *Radschin*, którego nazwisko przypomina zamek w Pradze czeskiéj, był niegdyś siedzibą wójta (Vogt, Advocatus regni). — Dwuwieżowy kościół *Johanniskirche*, został po pożarze w 1548 r. prawie zupełnie przebudowany.

Pomiędzy Plauen i Hof koléj wielkim łukiem okrąża przykrą lesistą wyżynę, stanowiącą dział wodny, między Elsterą i Saalą. Stac. *Mehltheuer*. Niedaleko *Reuth* droga przekracza granicę bawarską; na lewo widać niebieskie kontury *gór jodłowych* (Fichtelgebirge).

Hof (hot: *Hirsch; Brandenburger Hof: Bayrischer Hof; Lamm. tani; Restauracyja na dworcu) 16000 m., miasto nad Saalą, zupełnie przebudowane po pożarze w 1823 r. Niedaleko stąd Saala przyjmuje w siebie rz. Regnitz; *Ratusz* gotycki.

Z Hof do Monachijum dr. 42.

Droga 67. Z BERLINA DO HAMBURGA.

38 mil. Koleją w 8 godz. za 7 t. 15 Sgr.; 5 t. 20 Sgr. lub 4 t. 5 sgr.; pociągiem kuryjerskim za 10 lub 7 talarów.

W blizkości parku zamkowego w *Charlottenburg*, koléj przebywa *Spreę* pod *Spandau* (hot: Adler) rzekę *Hawel*, do którego tu wpada Sprea. *Spandau*, (18000 mieszk.) miasto silnie ufortyfikowane, posiada piękny kościół St. Nikolauskirche, z XVI w., z kilkoma godnemi uwagi pomnikami i metalową bardzo dawną chrzcielnicą.

Pod *Neustadt* droga przebiega rz. *Dosse*. Stacyje *Zernitz*, *Glöwen*, *Wilsnack* z najdawniejszym w państwie kościołem, *Wittenberge* (*Restauracyja na dworcu) nad Elbą, skąd wychodzi droga do Magdeburga; *Karstädt*. Pomiędzy stacyjami *Warnow* i *Grabow*, droga przechodzi granicę Meklemburską. **Ludwigslust** (*Hôtel de Weimar), mała jesienna rezydencyja W. Księcia Meklenburg-Schweryńskiego. Zamek posiada galeryją obrazów liczącą przeszło 200 sztuk, oraz zbiór starożytności sławiańskich, znalezionych głównie w Meklenburgu; obok zamku rozciąga się obszerny park i ogród. W Kaplicy prawosławnéj grób W. Księżnéj Heleny (†1803 r.).

Pod *Hagenow* wychodzi odnoga drogi przez *Zachun* do *Schwerinu* i *Rostocku* (15½ mil. za 3 t. 15 sgr; 2 t. 14 sgr.; 1 t. 25 sgr.). Droga Hamburgska bieży daléj w kierunku zachodnim przez stacyje *Pritzier*, *Brahlsdorf*, *Boitzenburg*. Po obu stronach wiele dóbr szlacheckich (Rittergütter) z mniéj lub więcéj wspaniałemi zamkami. W lasach wiele grubszéj zwierzyny. Lauenburgskie miasto *Büchen* jest punktem zbiegu z liniją Lubeka-Büchen-Lüneburg,

Niedojeżdżając *Schwarzenbeck* droga przebywa wielkie lasy bukowe. *Friedrichsruh* i *Reinbeck*, bardzo są uczęszczanemi przez Hamburgczyków miejscami rozrywki. Daléj przez miasteczko *Bergedorf* w obwodzie Hamburga położone do *Hamburga*.

Hamburg.

Pieniądze. W zwykłych stosunkach liczą na Marki (Mark courant). Marka dzieli się na 16 Szylingów (S.). Talar odpowiada $2^1/_2$ markom, zatém marka ma 12 Sgr., a szyling 9 fenigów, Pruskie pieniądze, tak papiéry jak i moneta brzęcząca, chętnie są w takiej wartości przyjmowane. 15 Sgr. odpowiada 20 S., $7^1/_2$ Sgr. 10 S. — Wybijane są sztuki 1, 2, 4 i 8 Szylingowe. 16 duńskich szylingów odpowiada 5 S. courant. Marka Banko nie jest monetą rzeczywistą. 4 Marki Banko odpowiadają 5 Markom courant. Nowa niemiecka Marka złotem (Mark Gold) równa się $13^1/_3$ S. courant., a nieco więcéj jak $10^1/_2$ S. Banco. 30 niemieckich Mark Gold równa się 25 Markom Courant.

Hotele najświetniejsze na Alsterbassin: *Hôtel de l'Europe, na Alsterdamm 39: *Stret's Hôtel, Jungfernstieg. 19; Victoria Hôtel, najlepsza kuchnia, tamże 10. Ceny prawie jednakowe, za pokój $1^1/_2$ do 2 Mark, objad zwykle o 4 za 2 M., śniadanie 12 S., pościel 12. S. — *Hôtel St. Petersburg, Jungfernstieg 1; *Kronprinz, tamże 8; Hôtel Belvedere, Alsterdamm 40, 41; Alsterhôtel, tamże 32; *Hôtel de Russie, z kawiarnią, Jungfernstieg 15. Hôtel du Nord, róg neue Jungfernstieg i Gänsenmarkt. W tym takie jednakowe ceny za pokój $1^1/_2$ M., objad najwyżéj 2 M., pościel 8 —12 S. Blisko Alsterbassin: *Waterloo-Hôtel, Dammthorstr. 14; Hôtel Royal Grosse Bleichen 12; Scheller's Hôtel, Dammthorstrasse 16.—Prócz tego: Wiezel's Hôtel, na St. Pauli nad Hafen; Hôtel de Bavière; Zinges Hôtel, Pokój 16, Objad 24 S., naprzeciw giełdy z kawiarnią, przed zaczęciem giełdy bardzo bywioną. Kaiserhof na Ness 10; Weidenhof, grosse Burstah 54, pod nim kawiarnia i restauracyja; Bartels Hôtel na Poststrasse 14; Hoefer's Hôtel przy dworcu Berlińskim; Grossherzog von Meklenburg na Schweinemarkt i inne.

Kawiarnie: Alsterpavillon, na alter Jungfernstieg, dla obcych bardzo dogodna, filanżanka kawy 2 S.; Sagehorn's Caffé, Bergstrasse 2, obok kościoła Ś. Piotra. Kawiarnia na dworcu kolei łącznéj, Dammthor-Station. Zingg's grosses Kaffehaus, ob. wyżéj.

Restauracyje: *Wilkens, Bergstrasse i róg Plan; Grube, alter Jungfernstieg 9; Streit's Hôtel, ob. wyżéj; Bargstedt, Admiralitätstr. 2, kuchnia angielska; Pöhl, Zollenbrücke 3; Wiesel na Höhe am Hafen. — Zingg's Frühstückrestaurations, ob. wyż.; Luzi, grosse Johannisgasse 9, obie, blizko giełdy. Prócz tego tak zwane Austernkeller, (ostrygarnie) szczególniéj rano i wieczorem uczę-

szczane: *Utesch na Alsterdam 42, nawet jako restauracyja godna polecenia, dobre wina; Cölln, Brodschrangen 7, blisko kościoła S. Mikołaja, tylko ostrygi, ser, i piwo angielskie: Iden na alter Jungfernstieg 1c; Zeppenfeld, alter Jungfernstieg 2; London-Tavern, Neale i Kolbe, wszystkie trzy na Hafestrasse, Przedmieście St. Pauli, tańsze jak Hamburgskie. — Wędliny Hamburgskie, słynne; dobre w handlach J. M. Fett & Comp., Hopfenmarkt 14; i A. Hess, grosser Burstah 8. Ryby i raki morskie F. & D. Meyer, Königstrasse 9 i 10.

Piwo: Gebhard, Erlanger Bierhaus, Kleine Bäckerstrasse 15; in der Casematte, Alster-Arcaden 12; Heitmann's Waldschlösschen-Bierhalle, na Pferdemarkt; Steinbach's Biertunnel, Bergstrasse 22, Südspitze der Binnen-Alster. W St. Pauli, za bramą Millern-Thor: Mutzenbecker, Reeperbahn 100; Hantelman und Zethner, Erlanger Bierhaus, Marienstrasse 32; Stelzer's Culmbacher Bierhaus, Reeperbahn 69 i wiele innych. Koncerty w Conventgarten, Neustädter Fuhlenviete 59; w Sagebiel's Etablissement, grosse Drehbahn.

Teatry: *Stadttheater* przy Dammthorstrasse, o 6½ godz; Parquet; 1 rząd 2 M. 8 S. do 3 M.; 2-gi rząd 1 M. 12 S.: 3-ci rząd 1 M. 4 S.. Parter numerowany 1 M. — *Thalia Theater*, na Pfedemarkt, komedyje, bardzo uczęszczany. Parquet i 1 rząd 2 M.,; 2-gi rząd 1 M.; Krzesło 1 M. 4 S. — *Schultze's Theater*, St. Pauli, krotochwile i komedyjki ludowe. — *Damm's Tivoli* na Schulterblatt, za bramą Holstenthor. — Koncerty i różne przedstawienia w Centralhalle, St. Pauli, w Odeonie, St. Pauli.

Gazety i pisma peryjodyczne w wielkiéj ilości ze wszystkich części świata w Börsenhalle, gdzie przez członka można uzyskać wstęp na kilka dni. Harmonie, grosse Bleichen 19, za wprowadzeniem przez członka można uzyskać wstęp na 4 tygodnie bez opłaty. W czytelniach (Lesesaal der Vereinigten Geselschaften) i (Lesesaal des Vereins für Kunst und Wissenschaft, w domu towarzystwa patryjotycznego), również wiele gazet. (Wprowadzenie przez członka).

Dorożki. Od 1 lub 2 osób za kurs w mieście 8 S., za godzinę w mieście 1 M., ½ godz. 10 S.; godzina za miastem 1 M. 4 S.; przy dłuższéj jeździe po Marce za każdą godzinę; na St. Pauli i Landungsplatz der Damfschife 12 S., tamże z niewielkim pakunkiem, za każdą pakę 4 S. więcéj; od dworca Berlińsko Hamburgskiego. 1 M.; do Flottbeck 2 M. 4 S. na przedmieściu [illegible] S.; Grasbrook 12 S.; Wandsbeck 1 M. 8 S.: Wiec połowę więcéj; od 11 wiecz. do 5 rano podw

Poczta. Główny zarząd poczt (Hauptpost

łek pieniężnych, listów rekomendowanych i Poste-Restante, na Poststrasse; prócz tego 15 biur pomocniczych w różnych częściach miasta.

Biuro telegraficzne w głównym zarządzie poczt.

Omnibusy co 7 minut ze Schweinemarkt naprzemian w dwóch różnych kierunkach do *Altony*, cały kurs 3 S; $^1/_2$ kursu 2 S.; do *Hamm* i *Horn* co kwadrans z Rathhausmarkt: do *Eppendorf* i *Lockstedt* w lecie co godzinę, w zimie co 2 godz. z ulicy Bergstrasse Nr. 19; do *Harburga* 3 razy dziennie od kościoła Petrikirche 14 S., z pakunk. 20 S.

Koléj konna. Wyjazd z placu ratuszowego (Rathhausmarkt). 1. do *Wandsbek*, co 12 minut, 3 S.; 2 do *Barmbeck*, co $^1/_2$ godziny; 3. do *Eimsbüttel*, co $^1/_2$ godz; 4. do *Hoheluft*, 8 razy dziennie.

Hamburgsko-Altońska koléj łączna (Verbindungsbahn): 15 pociągów dziennie między dworcem Berlińskim przy bramie *Klosterthor* i dworcem kolei do Blankensee i Kiel w *Altonie*, 1 mila w 25 minut za 4 $^1/_2$, 3 lub 2 $^1/_4$ Sgr.. Stacyje pośrednie: na dworcach *Dammthor*, *Sternschanze* i *Schulterblatt*.

Parowce ceny umieszczane są w gazetach.

Hamburg 270000 mieszk. nad Elbą o 25 mil od jéj ujścia, jedno z trzech wolnych miast Hanzeatyckich, najpiękniejsze z północnych miast niemieckich, a po Londynie i Liwerpolu najważniejsze z miast handlowych. Po zniszczeniu w większéj części przez pożar w 1842, upiększyło się znacznie nowemi gmachami, których pozór angielski rażącą stanowi sprzeczność z czysto holenderskim charakterem dawnych budynków. *Port* bardzo powiększony w ostatnich czasach, z wieloma dokami i basenami, ciągle zajętemi przez liczną statki. Na ten różnolity zbiór bardzo jest piękny widok z mostu na wyspie *Steinwärder* (przeprawa z przystani na tę wyspę od 1 do 3 osób 2 S.; przejażdżka po porcie 1 Marka za godzinę).

Kościoły: *St. Nicolaikirche*, w stylu angielskim, odbudowany po pożarze; — *Michaeliskirche* z XVIII w. z jedną z najwyższych wież w Europie (137 metr.). Inne, jak *Kościół Ś-éj Trójcy.* (Dreieinigkeits Kirche) *Ś-go Jakóba*, *Ś-go Piotra*, *S-éj Katarzyny*, *Anscharcapelle*, *kleine Michaelskirche* (katolicki); *Ewang. Reformowany* i *Anglikańscki* nie przedstawiają nic ciekawego.

Giełda, zbudowana nie dawno przed pożarem, jest wielkim gmachem, gdzie codziennie między 1 a 3 zgromadza się 4 — 5000 osób, stanowiących świat handlowy Hamburga i Altony. Na pierwszém piętrze sala, zwana *Börsenhalle*, przy któréj jest czytelnia zaopatrzona we wszystkie prawie dzienniki całego świata; można z niéj korzystać po przedstawieniu przez stowarzyszonego. Znajduje się też przy giełdzie *biblijoteka handlowa* złożona z 30000 tomów; miejska galeryja

obrazów, otwarta codziennie od 12 — 4, za opłatą 4 S.—*Johanneum*, gmach zbudowany w 1834 r. w którym się mieszczą, głównie zakłady naukowe w Hamburgu, oraz *biblijoteka miejska* złożona z 250000 tomów i 5000 rękopismów, oraz *muzeum historyi naturalnéj* i *starożytności miejscowych*.—*Teatry* ob. wyż. Mała, lecz bardzo ważna dla Hamburga rzeczka *Alster*, niedaleko przed miastem rozlewa się na znaczną przestrzeń, tworząc obszerne jezioro (basen) pełne łabędzi i otoczone pięknemi alejami spacerowemi, w których się zbiéra cały świat elegancki miasta. Będąc w Hamburgu należy zwiedzić port rano, giełdę o 1-éj, Alster zaś nad wieczorem. Dawne wały zostały również zamienione w aleje spacerowe.

Droga 68. Z (HAMBURGA) ALTONY DO KIEL.

15 mil (112 kilometr.) Koleją z Altony do Kiel w 2 i pół do 3 godz za 2 tal. 24 Sgr., 2 tal. lub 1 tal. 12 Sgr.

W księstwie Holsztyńskiém bardzo są używane pieniądze Hamburgskie i Duńskie; z ostatnich szczególniéj sztuki 4 Skilingowe odpowiadające $1\frac{1}{4}$ S. courant i 16 Skiling'owe odpowiadające 5 S. courant najczęściéj napotykają się jeszcze w obiegu.

Altona. (hot: *Königlicher Hof; Holsteinisches Haus; *Bahnhofs Hôtel z restauracyją, kawiarnią i cukiernią), 74000 mieszk., Siedziba Naczelnego dowództwa IX korpusu armii, na wyniosłym prawym brzegu Elby, otoczona jest, jakby wieńcem, szeregiem ogrodów z domami letniemi. Miasto bardzo handlowe i fabryczne, z wolnym portem, w porównaniu jednak z Hamburgiem jest bardzo cichém. Wysadzone lipami aleje, zwane *Palmaille* dają bardzo piękny widok na Elbę; w pośrodku tych plant wznosi się statua Oberprezydenta Altony, hr. *Konrada von Blücher*, który piastował tę godność od 1808 do 1845 r. Omnibusy, dorożki i koléj łączna z Hamburga (ob Hamburg.).

St. Pinneberg, — *Elmshorn* nad rz. Krükau, w okolicy żyznéj, siadującéj z bagnami. Odnoga drogi do *Itzehoe* przez Glückstadt (hot: Stadt Hamburg) 6000 mieszk. port nad Elbą, prowadzi ... czny handel.

Neumünster (*Harms Hôtel), posiada znaczne fabryki suk ..., 7000 mieszk. Idzie stąd daléj droga przez Rendsburg do Sader... i Hadersleben. ob. dr. 69.

Kiel. (Banhofs-Hôtel, Stadt Kopenhagen. Hôtel; Hôtel nnd Restauration zur Börse; Mühl's haus zum Landhaus.—Kto na dłużéj jak na 1 ... się w Kiel, temu można polecić: *Hôtel Belevue

brook. — Dorożka 6 S., za każdy większy tłomoczek 2 S.; 1 godz. 12 S.).

Siedziba ober prezydentury prowincyi Schlezwig-Holstein, zarządu marynarki morza Baltyckiego, szkoła marynarki, po Itzehohe najstarsze miasto w Holsztynie, leży w bardzo przyjemném położeniu na południowym krańcu zatoki *Kieler Förde*, jeden z najważniejszych portów europejskich, główny port wojenny niemiecki. Rozległe fortyfikacyje portowe; warsztaty okrętowe. *Uniwersytet* (150 stud.) z niewielkiemi gabinetami: historyi naturalnéj i starożytności. *Zamek*, w którym się mieści *Muzeum*, będące zbiorem gipsów i obrazów. — Do najwięcéj uczęszczanych okolic należy: *lasek Dürstenbrook*, *Wilhelmshöhe* i *Neumühlen*.—*Statki parowe* do Kopenhagi i Petersburga.

Droga 69. Z HAMBURGA DO SZLEZWIGU I HADERSLEBEN.

31,7 mil (z Altony) Drogą żelazną w $7^1/_3$ do 10 godz. za 6 tal. 23 sgr.; 4 tal. 25 i pół sgr. lub 3 tal. 5 sgr.

Z Altony do Neumünster, dr. 68. Daléj *Rendsburg* (*Stadt Hamburg und Lübeck, *Pahl's Hôtel; Nördischer Löwe) 12000 mieszk. nad rz. Eider.—Stacyje *Owschag* i *Klosterklug*.

Szlezwig. (hot: Stadt Hamburg, *Raven's Gasthof; Stehns Gasthof; Stadt Kiel, *Omnibus* do miasta 4 S., z pakunkiem 6 S.), 14000 mieszk. nad zatoką *Schlei*, składa się z jednéj tylko $1^1/_2$ mili długiéj ulicy. *Zamek Gottorp*, dawna rezydencyja książąt Szlezwickich, z którego bardzo piękny widok na zatokę i dawną liniję fortyfikacyjną *Danevirke*, przeszło 10 mil długą; wały te po zdobyciu przez Prusaków w 1864 r. zostały zniesione.

Ze stacyi *Jübeck* (z Altony 119,85 i 58 sgr.), wychodzi odnoga drogi *Husum*, portu nad morzem północném (37,28 $^1/_2$ 16 Sgr.).

Stacyje: *Eggebeck*, *Tarp* i *Norsdchleswigsche Weiche*, skąd wychodzi mała odnoga do Flensburga.

Flensburg. (po duńsku Flensberg) (*Rasch's Hôtel; *Stadt Hamburg; *Banhofs Hôtel), 22000 mieszk., miasto dosyć handlowe, nad zatoką Flensburską; leży w środku kraju, który był w 1864 r. teatrem wojny między Daniją i Prusami. Niedaleko stąd leży pole bitwy pod *Oeversee* i *szańce Düppelskie*, oraz zdobyta przez Prusaków w 1864 r. wyspa *Alsen*.

Rothenkrug stacyja pod *Apenrade*, portem nad Małym Bełtem, na prost północnego krańca wyspy Alsen; daléj stacyje: *Ober-Jersdall* i *Woyens*, stąd odnoga do *Hadersleben* (po duńsku Haderslev) 4000 mieszk., nad małem jeziorem niedaleko morza, gdzie w 1848 r. hr.

Chrystyjan Oldenburgski, obrany został królem. *Kościół Panny Maryi* (Marienkirche), pomnik Lutra, wzniesiony w 1817 r.

W przedłużeniu linii za Woyens, na terytoryjum niemieckiém leży jeszcze stacyja graniczna *Sommerstedt.*

Droga 70. Z HAMBURGA DO KOPENHAGI.

A) z Hamburga (Altony) nie licząc krótkich przejazdów parowcem przez Bełt Mały na Fijonią i Bełt Wielki na Zelandyą, pociągiem bezpośrednim (codziennie) w 17 i pół godz. za 15 t. 2 sgr.; 11 t. 21 sgr. lub 7 tal. 29 sgr.

Z Altony do Sommerstedt, stacyi na granicy Niemiec dr. 69. Daléj idzie stacyja graniczna Duńska *Varmdrup.* (Rewizyja celna; pakunki zadeklarowane do Kopenhagi tam dopiéro podlegają rewizyi), następnie *Kolding* ze wspaniałemi ruinami zamku *Koldinghus*, i *Friedericia.* (Victoria Hôtel) 15000 mieszk., *twierdza* nad Małym Bełtem, panująca nad tą cieśniną, miasto handlowe.

Z dworca udaje się prosto do oczekującego w porcie parowca, mającego przewieść podróżnych przez *Bełt mały*, tak że we 20 minut po przybyciu pociągu do Friedericyi, staje się w *Strib* na wyspie *Fijonii* (po niem. *Fünen*, po duńsku *Fyen.* Daléj kolcją ze *Strib* przez *Middelfart* do Odensee (hot. Postgaard) głównego miasta na wyspie, 15000 mieszk., miejsca urodzenia poety Andersena. W *kościele katedralnym S-go Kanuta* znajdują się nagrobki królów i Jana Chrystyjana II. — Stacyje *Ullerslev* i *Nyborg*, kończąca koléj na wyspie Fijonii. Z dworca do portu około 7 min. drogi. Omnibusy podwożą doń podróżnych.

Parowiec odpływa w $^1/_2$ godz. po przyjściu pociągu i w $^5/_4$ godz. przepływa przez *Bełt Wielki* stając w *Körsor* na wyspie *Zelandyi* (Seeland), gdzie dążący do Kopenhagi wsiadają znowu na koléj żelazną. Pięć następnych stacyj nie przedstawia nic ciekawego, okolica bardzo jednostajna. Pod *Sorö* piękny las bukowy.

Roeskilde, wymawia się Roskillę, po niem. *Roschild.* (Hôtel Frederiksstad, przy dworcu b. dobry; Restauracyja na dworcu) starożytne miasto nad głęboko w wyspę się wrzynającą zatoką *Roeskilde Förde*, do 1448 r., stolica Danii a do reformacyi siedziba biskupa Zelandyi, niegdyś liczyło 100000 mieszk., dziś ma ich zaledwie 5000. Jedyną pozostałością dawnéj świetności jest odnowiony w 1868 r. *Tum*, z grobami królów od Haralda I († 985) aż do Fryderyka VII († 1863). Dawniejsi spoczywają w podziemnych pieczarach, późniejsi w dobudowanych umyślnie bocznych kaplicach. Mała brama od północnéj strony kościoła prowadzi na planty, skąd pyszny

widok na zatokę. Z Roeskilde wychodzi odnoga drogi na południe wyspy.

Pociąg do Kopenhagi idzie jeszcze godzinę. Ostatnią stacyją jest *Frederiksberg*.

B) z Hamburga do Kiel (ob. dr. 68) koleją żelazną, stąd zaś po przybyciu ostatniego pociągu Hamburgskiego codziennie wieczorem odchodzi *parowiec* do *Körsor* (ob. wyżéj) na Zelandyi, w 6 — 7 godz. miejsce w kajucie wraz z łóżkiem 3 t. $22\frac{1}{2}$ sgr., na pokładzie 1 tal. 15 sgr. pruskich. Z Körsor zaś do Kopenhagi koleją 14,7 mil we $2\frac{1}{6}$ godz. za 4 Rigsdalery; 2 rigs. 72 skil. lub 1 r. 80 skil.

Bilet wprost z Hamburga do Kopenhagi wraz z miejscem w kajucie na statku 9 tal. 27 sgr.; 8 tal. 15 sgr. lub 4 tal. $1\frac{1}{2}$ sgr.; z Kiel do Kopenhagi 6 t. $22\frac{1}{2}$ sgr. lub 5 t. 25 sgr.

Kopenhaga.

Pieniądze. 1 Rigsdaler ($22\frac{1}{2}$ sreb. gr. pruskich) = 6 Markom = 96 Skillingom. 1 Marka ($3\frac{3}{4}$ Sgr. prusk.) = 16 Skilling. = 5 szylingów hamburg. Pruski talar (srebrny lub papierowy) wart jest 8 Mark, i chętnie jest przyjmowany (tylko nie na kolei). Duński *Species* ma 2 Rigsdal. czyli $1\frac{1}{2}$ talara prusk.; pieniądze papierowe (5, 20, 50 lub 100 Rigsdalerów), mają równą ze srebrem wartość. Co do złota, to trudno jest je ocenić.

Hotele: *Hôtel d'Angleterre, *Hôtel Royal; *Hôtel Phœnix; Jernbanehôtel (hotel drogi żelaznéj); Kongen af Danmark, we wszystkich można się rozmówić po niemiecku.— 2-o rzędne: *Hôtel Kronprindsen; Nordisk Hôtel; Stadt Lyback, Hôtel Dancvirke; Uttenreiter's Hôtel garni.

Cukiernie i kawiarnie. *A. Porta & Comp. (Kongens Nytorv 17), zarazem restaur. b. elegancka. — Richardt, (Norgesgade 4), w obu osobne gabinety dla dam; Giancelli & Comp. (Kongens Nytorv 23); Schucani & a Porta, (Store Kjöbmagergade 18) i t. d.

Restauracyje. *Vincent, (Kongens Nytorv 21); Schwalbe, (lille Kongesgade 1, Nytorv 17); w obu pokoje dla dam; Bechmann (Pilestrade 15); Hansen, (Store Kjöbmagesgade 20); Tolbod-Viinhuus niedaleko komory celnéj.

Piwiarnie (Olhalle czytaj Elhalle). Baiersk-Olhalle (Ryberg), (Oestergade 13); Baiersk-Olhalle (Ginderup) (Vimmelskaftet 38); Svanholm, gammel Kongevei (stara królewska droga).

Figaro, Vesterbrogade, prawie co wieczór koncerty. (Kobiety [illegible] bywają).

Dorożki. (Droschken lub Cąbs, ostatnie tylko na 2 osoby). K[illegible] wewnątrz miasta 1 M. 12 S. Na godziny „Timeviis" 4 marki za g[illegible]

Poczta. Kjöbmagergade 33; biura pomocnicze na dworcach i [illegible] komorze celnéj. — *Stacyja telegraficzna* w gmachu pocztowym.

Teatr na Kongens Nytorv od 1 Września do 31 Maja, po d[illegible]sku *Teatr Kasino* (ludowy) bardzo dobry bywa licznie uczęszcza[illegible]ny, Amalienstrasse 10. *Volkstheater* Nörregade 31.

Parowce do *Malmö*, 4 razy dziennie w $1^1/_2$ g. za 96 lub 72 sk[illegible]il.; do *Helsingör* w $2^1/_2$ godz. za 64 lub 48 skil.; do *Helsinborg* we $2^3/_4$ g[illegible] za 1 Rdlr. 16 skil. lub 88 skil.; 2 razy dziennie. Odjazd od m[illegible]stu przy placu Ś-éj Anny. W niedziele zwykle kursa spacerowe.

Kopenhaga (Kjobenhavn, czyt. Köbenhavh) stolica króles[illegible]stwa Duńskiego, 180000 mieszk.; leży po obu stronach cieśniny *Kall[illegible]Slobstrom*, odnogi *Sundu*, oddzielającéj Zelandyją od małéj wyspy A[illegible]mager. Północna, szersza część cieśniny tworzy doskonały *port*, kt[illegible]óremu miasto zawdzięcza stanowisko swoje pod względem handlow[illegible]ym. *Port handlowy* oddzielony jest od wojennego tamą na palach prze[illegible]prowadzoną przez Kallebostrom i leży od strony Zelandyi. Główne s[illegible]kłady towarów leżą w dzielnicy Christianhavn na w. Almager. *Port wojenny* (Orlogshavn) dotyka wysepek *Nyholm*, *Frederiksholm*, *Ar[illegible]enals* i *Christiansholm*, przyległych wyspie Amager. Do r. 1864 Ko[illegible]penhaga była ufortyfikowaną do około, obecnie zaś pozostały tylko [illegible]cytadela *Frederikshavn* i dwie bateryje od strony morza.

Prawie w środku miasta leży plac **Kongens Nytorv** (Nowy [illegible]rynek królewski), gdzie się ze środkowywa życie handlowe mie[illegible]sta. Przy nim wznosi się *teatr*, *Szkoła wojskowa* (Militär-Höiskole), za[illegible]mek *Charlattenburg* (Akademija Szt. Piękn.), *Odwach*, oraz wiele pięk[illegible]ych hotelów i domów prywatnych. Z tego największego w mieście p[illegible]lacu wychodzą ulice; bardzo ożywiona i pełna sklepów *Ostergade*, *Gothersgade*, *Store Kongensgade*, *Norgesgade i Nyhavn*. Na środku [illegible]placu wznosi się *pomnik Chrystyjana V*, na koniu, obok Charlatten[illegible]burga, znajduje się ogród botaniczny, posiadający piękny zbiór [illegible]palm i storczyków. Przez Ostergade i ulicę Wimmelskaftet dochodz[illegible]zimy stąd do *starego i nowego rynku* (Gammel-Torv i Nytorv), przy któ[illegible]rych wznosi się *gmach sądownictwa i ratusz*. — Zwracając się stąd na [illegible]prawo, mijamy wodotrysk Chrystyjana IV i spostrzegamy *Kościół* [illegible]*Panny Maryi* (Fruckirke) metropolitalny w państwie. Jest to bazy[illegible]lika w stylu odrodzenia, zbudowana na miejscu dawnego kościoła, zbu[illegible]rzonego w 1807 r. Wiele pięknych rzeźb, pomiędzy któremi: w[illegible]jazd Chrystusa do Jerozolimy i Ś-ty Jan Chrzciciel Thorwaldsena.

Na przeciwko leży *uniwersytet*, założony w 1479, (1000 student.); dawny gmach został spalony w 1807 r. W gmachu uniwersyteckim mieści się biblijoteka, licząca 200000 tomów, a za nim *Muzeum historyi naturalnéj*, z osobnym oddziałem wielorybów. Pomiędzy dwoma powyższemi gmachami wznosi się pomnik naturalisty *Joachima Fryderyka Schouw* († 1852) i muzyka *Weyse*. Ze Starego i Nowego Rynku ulica Raadhuustraede prowadzi do *zamku Christiansborg*, leżącego na wysepce, ufortyfikowanéj jeszcze w 1168 r. przez biskupa Axel. Na miejscu tego starego, wielokrotnie przebudowywanego grodu (Axelhuus), Chrystyjan VI w 1732 r. polecił wystawić nowy wspaniały zamek, który jednak w 1794 r. stał się pastwą płomieni. Obecny gmach, bardzo obszerny, wzniesiony w 1830 r. według planów Hanse'go, ma fasadę główną ozdobioną wspaniałym frontonem z rzeźbami Torwaldsena i Bissena. Najpiękniejszemi z komnat zamkowych są: sala rycerska (Riddersaal), sala rady państwa i sala tronowa. W zamku tym mieszczą się także: kaplica zamkowa, teatr dworski, galeryja obrazów; *biblijoteka królewska*, licząca do 500000 tomów, obfitująca szczególniéj w dzieła odnoszące się do Skandynawii i t. p. *Galeryja obrazów* (Kongelige Malerisamling) mieszcząca się na górném piętrze, może być zwiedzana w niedziele od 11 — 2 a we wtorki i piątki od 12 do 2.

Na południo-zachód od zamku Christiansborg, nad kanałem Frederikholmskanal, wznosi się, tak zwany, *Pałac książąt* (Prindsen Palais), dawniéj będący rezydencyją następców tronu, obecnie zaś mieszczący rozmaite zbiory, a mianowicie: *Muzeum starożytności północnych* (Kongelige Museum for nordiske Oldsager); *muzeum etnograficzne*, jedno z najbogatszych w Europie; *zbiór pamiątek po ludach starożytnych; zbiór numizmatów i medalów*, oraz *zbiór sztychów*, (do 80000).

Na wschód Christiansborga nad odnogą, leży *giełda*, z wysoką wieżą, zakończoną fantastycznym daszkiem z 4 smoków. Ściany głównéj sali giełdowéj ozdobione są obrazami z historyi Danii; na prost wejścia znajduje się statua bronzowa Chrystyjana IV, dłuta Thorwaldsena.

Za giełdą most *Kaippelsbro* prowadzi przez odnogę do części miasta, zwanéj *Christianshavn*, w któréj już z daleka spostrzegamy *kościół Zbawiciela* (Vor Frelsers Kirk) w 1749 r. zbudowany; z wysokiéj jego wieży widać brzegi Szwecyi z miastami Malmö i Landskroną, na południe leży zajęta ogrodami wyspa Amager. Naprzeciwko giełdy, po przeciwnéj stronie odnogi leży kościół *Holmenskirke* z grobami sławnych marynarzy: Jaela, Tordenskjolda i in.

Na zachodnim krańcu rynku Kongens Nytorv, przy początku ulicy Gothergade wznosi się wspaniały *zamek Rosenborg*, o trzech wiecach, zbudowanym 1604 r. Wnętrze, mające pewne podobieństwo do drezdeńskiego *grünes Gewölbe*, zawiéra mnóstwo różnego rodzaju

kosztowności, mebli, broni i t. p. pamiątek. Zamek ten dotyka do pięknego parku *Rosenborg Have* z 2-ma kawiarniami i placu muszt ry. Bardzo blisko niego znajduje się nowe *obserwatoryjum astronomic* ne i szpital *Communehospital.*

Niedaleko tegoż zamku, na rogu ulic Landemaerket i Store Kj ob-magergade, wznosi się *Kościół Ś-éj Trójcy*, z tak zwaną *Okrągłą w ie-żą* (36 metr.) bardzo uczęszczaną z powodu pięknego widoku na miasto.

Na półn. wschód rynku Kongens-Nytorv, leży arystokratyczna dzielnica Kopenhagi z pięknemi ulicami *Norges-Gade* (Brede-Gade), *St.Annae Plads*, a mianowicie *Amalie-Gade.* Pod Nr. 15 na pierwszéj mieści się *galeryja obrazów Hr. Moltke*, złożona z 500 numerów a pod Nr. 46, *muzeum antropologiczne.* Na ośmiokątnym placu w środku ulicy Amalie-gade, stoi *pomnik Fryderyka V*, († 1766) na koniu. Cztery gmachy okalające ten plac stanowią mieszkania króla Chrystyjana IX, królowéj wdowy, następcy tronu i ministra spraw zagr. Niedaleko stąd znajduje się *kaplica katolicka* przy gmachu poselstwa austryjackiego i szpital *Friedrichs-Hospital* z taniemi oddzielnemi pokojami.

Północną część miasta, przyległą cytadelli, stanowi szereg równoległych ulic zabudowanych jednakowemi jedno piętrowemi domami, zamieszkiwanemi przez majtków i ich rodziny.

Mieszkańcy Kopenhagi używają głównie przechadzek po parku *Rosenborgs-Have*, (ob. wyż.); po esplanadzie cytadelli zwanéj „*Grönningen*“ i na nadbrzeżnéj drodze, *Langе-Linie*, dającéj bardzo piękny widok na port zapełniony najrozmaitszemi statkami. Niedaleko Vester-Port, na dawnych wałach miejskich, urządzono pyszne aleje: „*Philosoph-Gangen*“.

Droga 71. Z HAMBURGA DO CUXHAVEN I HELGOLAND.

Statkiem parowym do Cuxhaven, dwa razy na tydzień we 4—6 godz. za 5 lub 3 Marki cour. Hamburgskie, oraz parowcami dążącemi na Helgoland; — na Helgoland 3 razy na tydzień za 12 mark. 8 S. czyli 5 talarów pruskich.

Wypłynąwszy z portu Hamburgskiego, parowiec przesuwa się pomiędzy mnóstwem statków, mija po prawéj stronie Altonę, potém *Hamburger Berg*, jéj przedmieście, oraz wiele will, ogrodów i gajów pokrywających wzgórza prawego brzegu Elby, poczém dochodzi do osady rybackiéj *Blankenese.* Mija następnie twierdzę *Stade*, na lewym brzegu, handlowne miasto *Glückstadt* (7000 mieszk.); poczynając od którego rzeka znacznie się rozszerza. Następnie, przesunąwszy

się jeszcze obok *Freiburga* (lewy brz.), *Brünnsbüttel* (prawy), *Belum* i *Ottenburg* (lewy), zwraca się na zachód ku Cuxhaven wyszedłszy już prawie na pełne morze.

Cuxhaven (Dölle's Hôtel Belvedere; Bellevue, to Baben's Hôtel, podrzędny), port należący do Hamburga; odwiédzany też dosyć licznie przez osoby pragnące używać kąpieli morskich.

Daléj statek wypłynąwszy już na pełne morze, przesuwa się koło wyspy *Neuwerk* z latarnią morską. Szybszy ruch statku i silniejsze bałwany zaczynają tu, na nieprzyzwyczajonych do morskich podróży, wywoływać objawy morskiéj choroby. We $2^1/_4$ do 3 godz. statek przybija do wyspy Helgoland.

Helgoland (hot: *Stadt London; *Queen of England oba w Oberland i *Hôtel Krüss w Unterlandzie table d'hôte 24 sgr. Objad abonowany 18 sgr., Pensyjonat t. j. mieszkanie i życie (bez wina) 1 t. 18 sgr. do 2 tal. — Prócz tych trzech hotelów znajduje się wiele mieszkań prywatnych, gdzie dają tylko śniadania i zimne przekąski).

Helgoland, mała trójkątna wysepka należąca do Anglii, 2000 mieszk., dzieli się na *dolną* i *górną część* (Unterland i Oberland), stacyja morska. — *Zakład kąpielowy* z *domem rozrywki* (conversationshaus). Miejscem kąpielowém jest ława piaszczysta o $^1/_2$ godz. odległa, za 4 S. można się przewieść tam w 10—25 minut. Jedna kąpiel kosztuje 9 sgr. (tuzin 3 tal. 6 sgr.). Ręcznik 1 S., prześcieradło 2 Skil.

Droga 72. Z BERLINA DO HANNOWERU.

34 mile; poc. pośp. we $4^1/_4$ godz. za 6 tal. 25 sgr.; 5 tal. 21 sgr. lub 4 tal. 8 sgr. zwycz. w $7^1/_4$ godz. 6 tal. 24 sgr.; 5 tal. 4 sgr. lub 3 tal. 13 sgr.

Droga aż do *Spandau* (ob. dr. 67) bieży po linii Hamburgskiéj, a następnie oddziela się od niéj ku wschodowi, przerzynając piaszczystą i jednostajną okolicę, przez stacyje *Wustermark*, *Nennhausen*, *Rathenow* i *Schönhausen*, wieś (1500 m.) z ładnym kościołem z XIII wieku, od 1562 r. zostająca w posiadaniu rodziny Bismarck—Schönhausen, miejsce urodzenia Kanclerza państwa Niemieckiego. Daléj koléj przeszedłszy przez Elbę, dochodzi do **Stendal**, (hotele Adler; Schwan) miasta założonego w XII wieku na miejscu dawnéj osady słowiańskiéj. *Katedra* i *kościół N. P. Maryi*, oba w stylu gotyckim i *Ratusz* w takimże stylu.

Daléj stacyje: *Vinzelberg*, *Gardelegen*, *Oebisfelde*, *Korsfelde*, *Fallersleben*, miejsce urodzenia poety Hoffmana von Fallersleben, *Gif-*

horn, Meinersen, Dollbergen, Lehrte, gdzie się zbiega kilka kolei i *Magdeburg*; daléj

Hannower.

Hotele: w mieście: *Britisch Hôtel, Georgstr. 7, przy dworcu: Hôtel Royal, Union Hôtel; Hôtel de Russie, we wsi, trzech pokój i łóżko od 25 sgr.; Rheinischer Hof; Grand Hôtel, nieco tańsze; Bornemann's Hôtel. Niedaleko Europäischer Hof, Luisenstr. 4. — Nadto jeszcze w mieście: *Rudolph, Georgstr. 26 (pensyjonat i restauracyja), *Georgshalle, Theaterplatz 9; *Victoria Hôtel, Georgstr. 19; Hôtel de Hanovre, Kalenbergerstr. 32; Stadt Hamburg, Rothe Reihe 7.

Restauracyje: *Rudolph (ob. wyżéj); Hartmann's Tunnel (Grand hôtel ob. wyżéj); Georgshalle ob. wyżéj; Hipp's Café (Victoria Hôtel); Königshalle, Königstr. 1; Walhalla, Waldmühlerstrasse 4; Union-Keller, Theaterplatz 14; Zauberflöte, Seilwinderstr. 10; Neue Zauberflöte, Georgstrasse 10; Sievers, Schmiedestrasse 53.

Kawiarnie i cukernie: Robby Theaterplatz; Oesterle Bahnhofstrasse 12.

Dorożki. Z dworca do miasta: za 1 — 2 osób 5; 3 — 4 osób $7\frac{1}{2}$ sgr., mały pakunek bezpłatnie, kufer $1\frac{1}{2}$ sgr. — Z miasta do dworca jako też i za kursa w mieście: 1 osoba 4, 2 osoby 5, 3—4 osób 6 sgr. za kurs. Za miasto: 1 lub 2 osoby 6, 3 lub 4 osoby 8 sgr. Po $10\frac{1}{2}$ wieczorem podwójna cena. — **Omnibusy** po całéj linii 1 sgr.

Hannower, do r. 1866 stolica królestwa, obecnie główne miasto prowincyi, 88000 mieszk., nad rz. *Leine*, bardzo szybko wzrastające szczególniéj od 1866 r., składa się ze *starego miasta* (Altstadt) oraz nowego, podzielonego na dzielnice: *Aegidien Neustadt* i *Kalenberger Neustadt*.

Przed *dworcem*, w 1861 r. wzniesiono bronzowy pomnik *Ernesta Augusta* († 1851) konno. Z placu przed dworcem bardzo blisko jest Theaterplatz, na środku którego wznosi się *teatr* (Schauspielhaus) jeden z największych i najpiękniejszych w Niemczech. Naprzeciw niego na Georgstr. 14, stoi gmach *szkoły politechnicznéj* (265 uczniów), któréj zbiory mogą być codziennie oglądane. Na przyległym placu, Georgsplatz, przed gmachem *Lyceum i Szkoły realnéj* stoi pomnik *Schillera*.

Muzeum *sztuk i nauk*, Sophienstr. 2, posiadające zbiory prz

miotów sztuki i historyczno-naturalne. Niedaleko Muzeum, na Landschafstrasse Nr. 3, założono niedawno *Galeryją obrazów* z rozrzuconych dawniéj po pałacach Jerzego V, malowideł.

W środku starego miasta leży rynek, na którym wznosi się kościół zwany *Marktkirche*, z XIV w., ozdobiony wieżą 90 metr. wysoką, wewnątrz zaś ołtarzem dębowym *A. Krelinga* i pięknemi malowaniami na szkle *Krelinga*. Na przeciw kościoła stoi stary okazały ratusz, z XV w., powiększony pawilonem, wzniesionym w 1845 r.— Z rynku ku południowi wychodzą ulice Marktstr. i Köbelingerstr., ku półn. zaś Knochenhauerstr. i Schmiederstr., odznaczające się wieloma pięknemi gmachami w stylu gotyckim. Przy ostatniéj pod Nr. 10 mieszkał kiedyś **Leibnitz**.

Na pd. z. względem rynku, przy ulicy Leinstr. pod Nr. 1, wznosi się **Zamek królewski**, którego apartamenta, dostępne dla zwiédzających codziennie od 9—5, w ostatnich czasach nrządzone zostały na mieszkanie dla Cesarza i Cesarzowéj. W kaplicy zamkowéj znajduje się ukrzyżowanie *Cranacha*, i freski *Oesterleya*. Po stronie południowéj zamku nad *Leiną*, rozciąga się obszerny plac musztry, z pomnikiem na cześć zwycięzcy z pod Waterloo, *Waterloosäule* zwanym, z którego szczytu piękny widok na miasto, po przeciwnéj zaś stronie *pomnik Hr. Alten*, dowódcy wojsk hannowerskich pod Waterloo. Niedaleko stoi świątynia z popiersiem *Leibnitza*, którego grób znajduje się w kościele Neustädterkirche. Za pomnikiem Altena znajduje się gmach archivum, mieszczący *Bibljotekę królewską*, złożoną ze 170000 tomów i 3000 rękopismów, otwartą w dnie powszednie od 12—1, a w niedziele i środy do 2-éj. Przy ulicy Hinüberstr. znajduje się godne uwagi *Akwaryjum*, założone w 1866 r. — Stała *Wystawa przemysłowa* na Georgstrasse Nr. 34, będąca zbiorem nowych przyrządów, maszyn, wyrobów i modeli, otwartą jest codziennie od 11—3, za opłatą $2\frac{1}{2}$ sgr. (w niedziele 1 sgr.).

Ładny gotycki kościół *Christuskirche* na Glages Markt, wzniesiony w 1846 r. wart jest obejrzenia.

Pyszna 2000 metr. długa droga *Lindenallee*, z przedziałami dla powozów, oraz konnych i pieszych prowadzi przez *Georgs-Park* w pn. z. stronie miasta do zamku Herrenhausen; po wschodniéj jéj stronie stoi wspaniały zamek *Welfenschloss*, zwany dawniéj Monbrillant. **Zamek Herrenhausen** był ulubioną rezydencyją królów Hannowerskich. W przyległym mu ogrodzie w guście francuskim znajduje się teatr ogrodowy i kilka wodotrysków, z których jeden wyrzuca wodę do wysokości 35 metr. Obok zamku w gmachu, zwanym *Galleriegebäude*, znajduje się *zbiór antyków i rzeźb nowożytnych*. Obok dwie oranżeryje i piękny ogród, zwany Berggarten, w którym znajdują się cieplarnie z palmami, oraz oddzielny domek dla rośliny Victoria, Regia. Opadal w osobnym domu mieści się zbiór *Welfen-Muzeum*,

zawiérający różne starożytności krajowe, otwarty w poniedziałki, środy i soboty od 9—12 i od 2—4. W końcu ogrodu *Mausoleum* z nagrobkami króla Ernesta-Augusta († 1851) i jego małżonki.

W pn. wsch. stronie miasta, zaraz za najpiękniejszą jego dzielnicą znajduje się piękny lasek **Eilenriede**, a nieco daléj **ogród zoologiczny**.

Z *Hannoweru* do *Kolonii* 43,8 mil. za 9 t. 5 sgr.; 7 t. 14 sgr. lub 5 t. 8 sgr. pociągiem pośpiesznym, a 8 t. 22 sgr.; 5 t. 29 sgr. lub 4 t. 11 sgr. zwyczajnym, przez stacyje *Minden*, *Hamm*, *Oberhausen* i *Düsseldorf*.

Droga 73. Z HANNOWERU PRZEZ BREMĘ DO EMDEN.

33 mile. Koleją Hannowerską do Bremy 16,3 mil w $2^{3}/_{4}$—3 i pół godz. za 3 t. 2 t. 7 i pół sgr. lub 1 t. 15 sgr. Oldenburgską do Leer 13,2 mil w 3 — 4 godz. za 2 tal. 7 i pół sgr.; 1 t. 11 sgr. lub 27 i pół sgr.; Westfalską do Emden 3,8 mil w 45 m. za 21, 16 lub 10 sgr.

Przy wyjeździe z Hannoweru widać na lewo *Herrenhausen*. Następnie pociąg przechodzi przez *Leine*. W oddaleniu na pd. z. widać góry Wezerskie. Po stacyi *Seelze* następuje *Wunstorf*, skąd zostawiając na lewo linią do Minden, pociąg bieży daléj przez okolicę piaszczystą i bagnistą, aż do *Neustadt*, na pd. z. którego widać w pewnéj odległości obszerne jezioro *Steinhuder Meer*, ze sztuczną wyspą i twierdzą *Wilhelmstein*, wzniesioną w XVIII w. przez hr. Wilhelma von Lippe. Nieco na zachód leży *Rehburg* z zakładem kąpielowym i leczenia serwatką.

Daléj pociąg mija stacyje: *Hagen*, *Linsburg*, *Nienburg*, *Eolrsen*, *Eistrup*, *Döwerden* i *Verden*: w ostatniém z nich Karol Wielki założył biskupstwo, którego katedra bez wieży góruje po nad miasteczkiem. Potém *Langwedel*, *Achim* i *Sebaldsbrück*, po którém następuje **Brema**.

Pieniądze. Od 1 Lipca 1872: 1 Marka = 100 Fenigom (1 talar pruski = 3 Markom); przed tym terminem jednostką był 1 tal. złoty (= 1 tal. prusk. 3 sgr.) = 72 grote ($21\,^{21}/_{31}$ Grote = 1 Marce).

Hotele: *Hillmann's Hôtel; *Hôtel de l'Europe; *Grand Hôtel du Nord; *Stadt Frankfurt; *Hôtel Siedenburg; Alberti's Hôtel; Hannoversches Haus; Schaper's Hôtel, Casper's Hôtel, Bellevue. Pokój od 30 Grote'ów.

Restauracyje: *Rathskeller; Rheinischerkeller pod *Hôtel de l'Europe*; Alberti, Bahnhofstrasse 27, w hotelu t. n.; Hôtel

Nord, tamże 14; Börsen Restaurant, w Börsen-Durchgang; sselmann, Seemanstr. 15; Jacobihalle, Jacobikirchhof 13;)ff's keller, Wachtstrasse 43; Kirchner, tamże 40; Siedeng, Wall 175 w hotelu t. n.

Kawiarnie: Hillmann's Café, Heerdenthorsteinweg 39 w hot, n.; Café del'Europe, tamże 38 w hotelu t. n.

Iwiarnie: (Bierhäuser) Haake & Cie, Kirchenstr.; Dornkiste ünisstr. 41a; C. H. Hake, Wachtstr.; Feldmann, tamże; Kana rynku (Markt); Engelhardt, Langestr.; Schalper's Bierle, Bahnhofstr., Hoppe, Wall 161.

Dorożki. Dwukonne. Za kurs w mieście: 1—2 osób 12 Grote, ażdą osobę następną o 3 Grote więcéj: na czas: 1/4 godz. 16; 1/2 . 24; 3/4 godz. 32; 1 godz. 40 Grote· każdy następny kwadrans ote; kufer 6 Grote.

Teatry codziennie, w zimie w Stadtheater; letnie teatry ltzmann's Garten i w Tivoli.

Pocsta w Stadthaus, Nordseite, na Domshof; do posyłek pieniężVioleństrasse. *Biuro telegraficzne* w gmachu Giełdy.

Brema (Bremen) 83000 mieszk., nad Wezerą, o 14 mil od jéj a, po Hamburgu najhandlowniejsze miasto w północnych Niem, posiada kościoły: *Katedralny* z XIII w. w stylu bazylik; *Liebfrauenkirche* z wieżą zawiérającą archiwum miasta; *Ansgarii kirche* II w. z wieżą wysoką na 108 metrów.

Ratusz, z XIII w., ozdobiony figurami Cesarza i 7-u elektorów, kną salą w któréj znajdują się portrety medalijonowe Cesarzów arola W-go do Zygmunta. Pod ratuszem winiarnia *Rathskeller*, na w fantazyj Hauffa. Przed ratuszem pomnik, zwany *Rolland*, adyjum miejskiéj wolności, posągem blematycznym praw i przywiw miasta. — *Giełda*, na rynku, wspaniały gmach ukończony w r. , z fasadą ozdobioną 6-ma figurami alegorycznemi, przedstawiami różne gałęzie handlu i przemysłu. — W jednym z gmachów na u Domshof mieści się *muzeum*, złożone z gabinetu historyi natuéj i biblijoteki, obejmującéj 24000 tomów. — *Börsenhalle* czytel i restauracyja, gdzie się zgromadza świat handlowy. — *Künstler*a, towarzystwo sztuk pięknych, posiada gmach w stylu gotyckim tauracyją i salą koncertową; można być wprowadzonym przez ka. Pomniki *Olbersa*, lekarza i astronoma i *Gustawa Adolfa*. ; dla średnich statków, większe zatrzymują się w *Bremerhafen* ujściu Wezery, dokąd prowadzi koléj (8 mil we 2 godz. za 1 tal. gr.; 1 tal. 8 sgr. lub 25 sgr.). W Bremershafen opuszcza Niemcy ększa część wychodźców do Ameryki.

Po wyjściu z Bremy pociąg okrąża miasto, przechodzi przez We-

zerę po moście żelaznym i zatrzymuje się jeszcze w dworcu Ol burgskim na przedmieściu *Bremen-Neustad*. Skąd przez jednos okolicę, mijając stacyje *Huchtingen*, *Delmenhorst*, pierwszą na gr Oldenburgskim, *Grüppenbühren*, *Hude* z pięknemi ruinami klas *Wüsting*, staje w *Oldenburgu*.

Oldenburg (hotele: *Hôtel de Russie, *Erbgrossher Neues Haus, Butjadinger Hof), 14000 mieszk., stolica kiego Księstwa, nad rz. *Hunte*, spokojne lecz przyjemne miasto. *denzschloss* zamek Wielko-Książęcy, w pd. stronie miasta z *bibli* złożoną ze 120000 tomów; obok *ogród zamkowy* (Schlossgarten) *gusteum* ładna galeryja obrazów, złożona głównie z dzieł staryc strzów; prócz tego dosyć obrazów nowożytnych znajduje się w ku i drugim pałacu Wielkiego Księcia.

Za Oldenburgiem droga bieży przez okolicę lesistą i bag przez stacyje *Bloh*, *Zwischenahn* w bardzo ładném położeni morzem, letnie mieszkania; *Ochholt*, *Apen*, za którą koléj przec przez wielkie bagna *Hochmoor*. Daléj *Augustveen* z fabryka laznemi; odtąd postać okolicy się zmienia i koléj przerzyna p łąki.—Następnie przez stacyje *Stickhausen* i *Nortmoor* do Leer ler's Hôtel zum Prinzen von Oranien; Voogdts Hôtel), 9000 mi miasta handlowego przy ujściu rz. Leda do Ems. Daléj przez *moor* i *Oldersum* do *Emden*.

Emden. (*Ewers Hôtel zum weissen Ross, blisko prz żeglugi parowéj; Goldne Sonne, porządny; *Prinz von Pr sen, odległy), jedno z najbardziéj ożywionych, mniejszych ha wych miast niemieckich, 13 mieszk., o 1/2 mili oddalone od rz. z którą je łączy głęboki kanał. *Ratusz*, z ciekawym *arsenałem* (haus) zawiérającym piękny zbiór dawnéj broni. Kościół *Grosse che* z nagrobkiem Enno II, hr. Wschodniéj Fryzyi. *Muzeum* hi naturalnéj.

Droga 74. Z EMDEN DO NORDERNEY.

Do 30 Września codziennie we 4 godziny statkiem parowym. 1-e miejsc 2-e miejsce 1 tal. 10 sgr.

Parowiec dąży naprzód w kierunku południowym, potém p przez odnogę *Dollart*, powstałą w 1277 r., przyczém jedno i do 40 wsi zalanemi zostało. Z początku po obu stronach wida po prawéj stronie wsie wybrzeża wschodnio-fryzyjskiego, na brzegi holenderskiéj prowincyi *Gröningen* z ufortyfikowanym p *Delfzyl*. Odtąd parowiec coraz więcéj zwraca się w stronę pn.

Wkrótce ukazuje się na lewo wyspa *Borkum*, potém *Juist*, na prawo zaś wysoki kościół w Norden (ob. niżéj), a następnie statek przybija do *Norderney*.

Można téż się dostać z Emden do Norderney, jadąc tylko pół godziny statkiem parowym, a mianowicie: Pocztą z Emden do Norden, trzy razy dziennie odchodzącą, $4^1/_4$ mil w $3^3/_4$ godz. za $25^1/_2$ sgr.; z Norden znowu omnibusem za 5 sgr. na wybrzeże, a daléj statkiem parowym na *Norderney* w pół godz. także za 5 sgr., albo też wprost pocztą, codziennie podczas odpływu morza odchodzącą w $3^1/_2$—5 godz. za 21 sgr. — *Norden* jest to miasteczko, liczące 7000 mieszk., z wieloma fabrykami, pięknym rynkiem, wysadzonym drzewami i kościołem ewang. reformowanym z XV wieku.

Norderney. *Przyjazd.* Na przystani zbudowanéj w pewnéj odległości od brzegu stają powozy, które podróżnych odwożą po 5 sgr. od osoby do zakładu (Conversationshaus), skąd łatwo przez posłańca ($2^1/_2$ sgr.,) wynaleść mieszkanie. Od połowy jednak Lipca do końca Sierpnia, trzeba je naprzód listownie zamawiać. Pakunki odbierają się późniéj ze składu (Lagerhaus) za opłatą za transport stamtąd od 2—10 sgr. od sztuki.

Hotele: Grosses i Kleines Logirhaus i w górnych piętrach *bazaru* (zamówienia w dyrekcyi (Königliche Bade-Inspection); *Deutsches Haus; *Schuchardt; Bellevue, Meyer's Hôtel; Kroll's Restauration und Gasthof, są w Lipcu i Sierpniu przepełnione, oraz liczne, skromne *mieszkania prywatne*. Pokój pojedynczy kosztuje na tydzień 3 — 6 talarów, pokój z sypialnią i łóżkiem 6 — $8^1/_2$ tal.; domek z 4 — 6 pokojów złożony 36 — 42 tal., przyczém wymawiać sobie należy dostarczanie wody gorącéj do kawy i herbaty, oraz naczynia do tego potrzebne. Zresztą na wszystkie inne drobne wydatki istnieje stała taksa.

Życie. Table d'hôte w Conversationshaus lub w Strand-Etablissement o 1 dla dorosłych 15 sgr., dla dzieci 10 sgr. (bez wina) o 3-éj 25 lub 15 sgr., wieczorem o 8-éj podług karty. W hotelach nieco taniéj. Tryngielt 10 sgr. na tydzień od każd. stołu. *Usługa* kosztuje zwykle ósmą lub dziewiątą część tego co mieszkanie. *Składka na muzykę* od rodziny 2 — 5 tal.; od pojedyncz. mężczyzny 1 i pół—3 tal. od kobiety 20 sgr. — 1 tal.

Kąpiele. Za użycie kar kąpielowych (wózków, Badekarren): bez koni 7 i pół, od dzieci 4 sgr., z końmi 10 sgr. Bilety wydają się u szwajcara w Conversationshaus i w tak zwanéj, Giftbude. Za prześcieradła na tydzień płaci się 7 i pół sgr. i drugie tyle za pranie, za usługę w kąpieli 10—15 sgr. na tydzień.

Norderney jest wyspą, mającą 2 mile długości a pół szerokości, któréj *kąpiele morskie coraz liczniejszych* zwabiają gości, pora ką-

pielowa trwa od 15 Maja do 15 Października. Norderney ma do 2000 mieszk. — Przy zakładzie kąpielowym urządzone są: *sala rozrywki* (Conversationshaus), sale balowe, restauracyja i t. p. Przechadzki na brzegach morskich i wewnątrz wyspy, wycieczki na łodziach.

Pragnący użyć dłuższéj przejażdżki po morzu mogą dojechać do Norderney parowcem z *Bremershafen* (Geestemünde) w 5—6 godzin za 2 i pół talara.

Droga 75. Z BERLINA PRZEZ MAGDEBURG DO KOLONII.

Poc. kuryjerskim w 11 godz. za 15 tal. 24 sgr.; 12 tal. 10 sgr. lub 9 t. 22 sgr.; zwycz. w $21\frac{3}{4}$ godz. za 14 tal. 21 sgr.; 10 tal. 28 sgr. lub 7 tal. 16 sgr.

Z dworca Potsdamskiego w Berlinie przez stacyje: *Steglitz, Zehlendorf* i *Neuendorf* do **Postdamu.**

Potsdam.

Dorożki. Pierwszéj klassy (jednokonne na 2 osoby) w mieście 7 i pół sgr., za miasto za 15 minut 7 i pół sgr., za 30 minut 12 i pół sgr., za 45 minut 15, za 1 godz. 20 sgr.; za każdy następny kwadr. o 5 sgr. więcéj. Na cały dzień 4 tal.; pakunki 2 i pół sgr. — Drugiéj klassy: 1 — 2 osób za 15 minut 5, za 30 min. 7 i pół sgr., za 45 min. 10, za 1 godz. 15 sgr.; 3 — 4 osób 7 i pół, 10, 12 i pół lub 17 i pół sgr., za każdą następną godzinę po 15 sgr.; na cały dzień bez względu na liczbę osób 4 tal. Na *dworzec Berliński* 1—2 osób 5, 3—4 osób 7 i pół sgr., pakunki 2 i pół sgr.

Opłaty. Przy zwiédzaniu pałaców królewskich i książęcych zwyczajem jest dawać służbie od 1-éj osoby 10 — 15 sgr., od towarzystwa z kilku osób 1 talara.

Hotele: *Hôtel Einsiedler, Schlosstrasse 8; Deutsches Haus, tamże 6; oba porządne, Stadt Königsberg, Brauerstr. 1.

Restauracyje. W mieście: Oprócz istniejących w wymienionych wyżéj hotelach, jest *Restauracyja na dworcu i w Schützenhaus blisko dworca, Delikatesy u Lehmana, Alter Markt 17 i Hermesa na Wilhelmsplatz. Za miastem: Voigt's Blumengarten (nawet i table d'hôte) niedaleko ruskiéj kolonii Aleksan-

dro wka, na drodze do Sanssouci. Laub, za bramą Brandeburgską; Wackermann's Höh, przy stacyi Wildpark, właściwa na posiłek wieczorny przy powrocie.

Potsdam, główne miasto prowincyi Brandeburgskiéj, 44000 m. i 7000 załogi, leży w nader miłéj lesistéj okolicy na wyspie utworzonéj przez rzekę Havel i jeziora t. n., zwanéj *Potsdamer Werder*. Miasto ma początek Słowiański, następnie elektorowie wznieśli tu zamek lecz znaczenie swoje Potsdam zawdzięcza dopiéro Fryderykowi W-mu który tu prawie ciągle przebywał, i chciał zeń zrobić pruski Wersal.

Z dworca most *Lange Brücke*, długi na 110 metrów prowadzi wprost przed zamek, obok którego rozciąga się ogród *Lustgarten*, otoczony podwójną kolumnadą, wewnątrz zaś ozdobiony posągami generałów, sadzawką i wodotryskami.

Wspomniany wyżéj zamek *Residenzschloss* (rządca w dziedzińcu na lewo), ukończony w 1701 r., jest wielkim budynkiem, głównie godnym uwagi z powodu zawartych w nim pamiątek po Fryderyku W-m. W apartamentach zajmowanych przez Fryderyka Wilhelma IV, znajduje się dosyć ładnych nowszych obrazów. Z północnéj strony zamku wznosi się kościół *Nikolaikirche*, wysoka, kwadratowa świątynia, ukończona w 1837 r., na któréj w 1850 r. dostawiono kopułę. Zdobi go bardzo zewnątrz piękny fronton Kissa, wewnątrz zaś freski, wykonane pod kierunkiem Corneliusa. Obok stoi, w 1754 r. wzniesiony na wzór Amsterdamskiego, Ratusz, którego szczyt wieńczy wielka złocona figura atlasa, dźwigającego kulę ziemską. Przed ratuszem stoi 23 metry wysoki obelisk, z medalijonowemi portretami Wielkiego elektora i 3-ch pierwszych królów pruskich; a daléj tuż obok zamku wznosi się nowozbudowany *Pałac Barberini* z wielkiemi salami zebrań dla towarzystwa nauk i sztuk pięknych.

W *kościele garnizonowym*, w zachodniéj części miasta stojącym, z r. 1730 pozawieszane są chorągwie francuskie, bawarskie i wirtembergskie, zdobyte pomiędzy 1812—15 r., a podziemia mieszczą szczątki Fryderyka Wilhelma I i Fryderyka II. Kościół ten zawiéra prócz tego wiele innych pamiątek z owego czasu. Na Wilhelmsplatz znajduje się pomnik, wzniesiony przez mieszczan *Fryderykowi Wilhelmowi III*. Z budynków miejskich godne są jeszcze uwagi: *Dom sierot po żołnierzach*, *Casino*, *kościół Francuski*, zbudowany w 1752 r. na wzór Panteonu Rzymskiego, *teatr* (Schauspielhaus); *koszary huzarów* i *dom sierot po cywilnych*.

Od bramy (zach.) *Brandenburger Thor*, prowadzi na prawo aleja do *parku Sanssouci*, przy wejściu do którego z dworca wznosi się nowy kościół *Friedenskirche*, w stylu starochrześcijańskich bazylik, nader bogato wewnątrz urządzony, w którego podziemiu pod wielkim ołtarzem spoczywa Fryderyk Wilhelm IV († 1861 r.).

Wszedłszy do ogrodu przez bramę kratową, spostrzegamy wkrótce *wielką fontannę*, wyrzucającą wodę do wysokości 35 metr. Z dwunastu figur otaczających podnóże fontanny, tylko dwie, t. j. Venus Rigalla i kopija z Merkurego tegoż rzeźbiarza mają wartość artystyczną. Niedaleko wodotrysku stoi nowy, na wysokiéj podstawie, *pomnik konny Fryderyka II*, cały z marmuru karraryjskiego. Od wodotrysku wielkie 20 metr. wysokie schody, wiodą na sześć tarasów, na najwyższym z których, w miejscu mu ulubioném pogrzebane są charty Fryderyka II i jego koń bojowy. Jednopiętrowy pałac *Sanssouci*, wznoszący się na najwyższym tarasie, ulubiona rezydencyja Fryderyka W-go jest budynkiem bez gustu, którego główną wartość stanowią pamiątki po tym monarsze. W oddzielnym budynku znajduje się *galeryja obrazów*, z któréj najpiękniejsze rzeczy przeniesiono do Berlina. Dom, zwany *Cavalierhaus* bywał na zimę cieplarnią, na lato zaś teatrem. Blisko niego znajduje się tak zwany, *ogród Sycylijski* z roślinami podzwrotnikowemi, wodotryskami i wieloma posągami; a zanim *ogród Północny* (Pinetum). Zaraz za parkiem Sanssouci, stoi sławny *wiatrak*, szanowany przez Fryderyka II; rzeczywiście zaś drugi zbudowany w tém samém miejscu po spaleniu się dawnego. Daléj wznosi się piękna nowa cieplarnia, ozdobiona przed frontem szeregiem figur marmurowych. Od wspomnianego wyżéj wiatraka prowadzi droga na górę *Ruinenberg*, ze sztuczną ruiną, pokrywającą zbiornik, zasilający wodą wszystkie sadzawki i wodotryski w parku.

W kierunku od Zach. ku Wsch. na $^1/_2$ godz. długa cienista aleja przerzyna cały park. Przed wschodnią jéj bramą stoi *obelisk*, naprzeciw którego od północy widać bramę tryjumfalną: *Weinberg-Thor*, wzniesioną w 1851 r., jako w setną rocznicę ukończenia Sanssouci. W ogrodzie i parku Sanssouci jest jeszcze wiele rzeczy godnych uwagi, jak np. *grota muszlowa* (Muschel lub Neptunsgrote), *domek chiński*, świątynia *Antikentempel*, *świątynia przyjaźni* i t. p.

Na zachodnim końcu, wspomnianéj tylko co wielkiéj alei wznosi się wspaniały pałac, *Neues Palais* zwany, zaczęty w 1763 r. zaraz po ukończeniu wojny siedmioletniéj. Mieści on przeszło 200 okazałych komnat, zachowanych dotąd w pierwotnéj postaci, w których się znajduje dosyć pięknych obrazów. Za pałacem ciągną się budynki, zwane *Communs*, pierwotnie przeznaczone dla służby, obecnie zaś zamieniono na koszary. Niedaleko stąd restauracyja. Z parkiem Sanssouci graniczy, o 20 min. od Nowego pałacu odległa, willa Charlottenhof w stylu włoskim. W bliskości niéj urządzono wspaniałe *łazienki*, na wzór starorzymskich tego rodzaju budynków, z wannami z jaspisu i pięknemi posągami.

Na północ Potsdamu, niedaleko za bramą Jägerthor lub Neuer Thor, znajduje się ruska kolonija Aleksandrowka, zbudowana w r. 1826 dla ruskich śpiewaków, zostających przy 1-m pułku Gwardyi.

W pobliżu na wschód, rozciąga się ogród *neuer Garten* z *pałacem marmurowym* (Marmor-Palais), ukończonym przez Fryderyka Wilhelma II, w cudném położeniu nad jeziorem Heiliger See. W jednym z pokojów tego pod ówczas jeszcze nieukończonego pałacu umarł Fryderyk Wilhelm II w 1797 r. Pałac połączony jest podziemnym korytarzem z kuchnią sterczącą po nad jeziorem i mającą na zewnątrz pozór świątyni. Na pobliskiéj górze *Pfingstberg*, wznosi się ładny budynek dekoracyjny, z którego dwóch wież bardzo piękny widok na okolicę.

Na lewym brzegu Hawlu, przy trakcie berlińskim leży wieś *Glienicke* (dobra restauracyja) z zamkiem i parkiem księcia Karola, obok którego stoi pośród mniejszego parku zameczek myśliwski ks. Fryderyka Karola.

Bardzo blisko Glienicke (15 min.) znajduje się wejście do parku *Babelsberg* z zamkiem, będącego własnością Cesarza Wilhelma. Dobrze jest wziąć na przewodnika syna Szwajcara (5 — 10 sgr.).

Wyspa *Pfaueninsel* na północ Potsdamu, niegdyś ulubione miejsce pobytu Fryderyka Wilhelma III i przezeń zamieniona w przyjemny park z domem mieszkalnym w postaci ruin willi rzymskiéj, mało jest odwiedzaną. Nareszcie z *Brauensberga* (*Restauracyja) tuż obok którego od północy leży stacyja, można korzystać z pięknego widoku na miasto i rozległe wody Hawlu.

Przy wyjeździe z dworca Potsdamskiego w dalszą drogę, widać zaraz na prawo wieżę Babelsbergską, oraz piękny krajobraz nad jeziorami Hawlu na około zamku na Pfingstberg (ob. wyżéj). Pociąg przechodzi następnie przez Hawel, daléj na lewo widać wielki *magazyn zbożowy* z wieżą, potém *Brauhausberg* z belwederem, i zabudowania wodociągu dostarczającego wody do wodotrysków w Sanssouci w kształcie meczetu z minaretem 40 metr. wysokości mającym; a za nim samo Sanssouci i Charlotenhof (ob. wyżéj). — Następnie koléj przechodzi przez jedno, z utworzonych przez Hawel jezior, *Zern-See*, na którego wyspie widać z lewéj strony ładne miasteczko *Werder*. Za miastem *Gross - Kreuz* leżą lesiste wyniosłości gór *Götzige Berge*.

Brandenburg. (hot. Schwarzer Bär; Schwarzer Adler), porządne miasto, o szerokich ulicach, 25000 mieszk., leży nad rz. Hawlem, która tu tworzy znaczne jezioro *Plauescher-See*, a zarazem dzieli miasto na trzy części, zwane *Altstad*, *Neustad* i *Dominsel*. Ta niegdyś sławiańska twierdza, zwana *Branibor*, została zdobyta w r. 1153 przez Hr. Askanii, który się odtąd zaczął tytułować Margrabią Brandenburgskim. Z czasów swojéj świetności, nim ustąpił pierwszeństwa Berlinowi, posiada jeszcze niektóre gmachy.

Katedra Ś-go Piotra i Pawła, bazylika (1170 — 1318) posiada w wielkim ołtarzu ładny obraz na złotém tle, nieznanego mistrza, oraz na ścianach wiele tablic grobowych, przeniesionych tam z podłogi. Malowania na szybach pochodzą z nowszych czasów. Drugi kościół *Catharinenkirche* (1381—1402) ma pyszny ołtarz rzeźbiony z drzewa, piękną chrzcielnicę z 1440 r. i kilka pomników. Zewnątrz bardzo ładny. Inne kościoły: *Godehardikirche* (1164 — 1348) w połowie romański i gotycki, *Nicolaikirche*, romański i *Petrikirche* gotycki, warte są obejrzenia.

Przed ostatnim pomnik, zwany *Rolandsäule*, mający to samo znaczenie co Bremeński. — Z góry *Marienberg* (60 metr.) za miastem leżącéj bardzo ładny widok.

Daléj na drodze ku Magdeburgowi koléj przerzyna liczne jezioro Hawlu, dotyka kanału, *Plauescher Canal*, łączącego Havel z Elbą, przebywa stacyje: *Wusterwitz*, *Genthin*, *Güsen*, *Burg* (15000 mieszk. z wielkiemi fabrykami sukna, założone przez protestantów francuskich wyszłych z kraju po edykcie Nanteńskim. Nareszcie zdaleka już ukazują się wieże Magdeburga, do którego koléj prowadzi po moście kratowym, żelaznym przez dwa ramiona Elby.

Magdeburg.

Hotele. *Weisser Schwan; *London-Hôtel i Stad Braunschweig na Breiter Weg; Erzherzog Stephan, Fürstenwall, pokój 25 sgr.; Stadt Prag, Bärstrasse, pokój 20 sgr., oba z restauracyjami; *Edel's-Hôtel; Alpers Hôtel i Stadt Leipzig na Fürstenstrasse, blizko dworca. Deutsches Haus Werft 34; Wierig's Hôtel, Hauptwache 3.

Cukiernie: Bieber i Brandenburger, na Breite Weg; *Zuany Regierungstrasse, Offenhamer na dworcu.

Restauracyje: *Haberman, niedaleko Johaniskirche, Stadt Prag, w obu dobre Culmbachskie piwo; Rirtech i *Rigels na Breite-Weg; Schönberg's Nachfolger, Böhmische Bierhalle, Grützmacher, niedaleko dworca; Bairischer Hof, Berlinerstrasse; Neustädter Bierhalle w nowém mieście.

Dorożki 1 osoba $2\frac{1}{2}$ sgr., 2 osoby 5 sgr.; za godzinę 10 sgr.

Magdeburg, główne miasto pruskiéj Saksonii, twierdza 1 rzędu, 84500 miesz.; leży głównie na lewym brzegu *Elby*, dzielącéj się w tém miejscu na 3 odnogi, i składa się z właściwego miasta i czterech przedmieść: *Sudenberg* i *Buckau* na południe, Neustadt na północ i *Frie-*

Friedrichstadt (na prawym brzegu Elby) na wschód miasta leżących. W pośrodku na wyspie połączonéj mostami ze starém miastem i *Friedrichstadtem* wznosi się *cytadella* Jako punkt zbiegu czterech różnych dróg żelaznych (Berlińskiéj, Hamburgskiéj, Brunświckiéj i Lipskiéj) Magdeburg jest jedném z najhandlowniejszych miast w północnych Niemczech. Posiada on téż liczne fabryki.

Główny ruch miejski objawia się na *Breiter Weg*, wielkiéj ulicy przerzynającéj całe miasto od Południa ku Północy. *Katedra*, piękny gmach zbudowany w XIII i XIV w na miejscu spalonego klasztoru Benedektynów, zwraca uwagę swym pięknym portalem wschodnim. Południowa wieża nie ma szczytu, który prawdopodobnie został zwalony w czasie oblężenia przez Tilly'ego, północna ma 103 m. wysokości. Z wieży, a nawet z niższéj galeryi, piękny widok. Nieco na północ względem katedry znajduje się kościół *Marienkirche* (Liebfrauenkirche) z XII i XIII w. przeważnie w stylu romańskim zbudowany. Na rynku *Altermarkt*, przed *ratuszem*, stoi pomnik *Ottona Wielkiego*, na koniu, w końcu XIII w. przez miasto wzniesiony. Na przyległym zaś placu stoi statua Burmistrza Francke'go (†1851), wzniesiona w 1856 r. — Droga *Fürstenwall* nad Elbą, jest najulubieńszém z miejsc przechadzek, wewnątrz miasta leżących. Pod tym wałem urządzone są kazamaty, służące obecnie za sale ekspedycyjne i pasażerskie dla poczt i kolei.

Na Glacis, w pd. z. stronie starego miasta leży ogród *Friedrich-Wilhelms garten*, na miejscu placów sławnego niegdyś *klasztoru Bergen*. Na miejscu samego klasztoru, na wyniosłości, wznosi się obecnie obszerny *dom rozrywki* (Geselschafthaus). Znajduje się tu kamień pamiątkowy z datami założenia i zburzenia (1812) klasztoru. Na południe leży fabryczne przedmieście *Buckau*, z wieloma domkami letnienni i ogrodami; odznacza się wielka fabryka maszyn *H. Gruson'a*,

O $^3/_4$ godz. drogi na prawym brzegu Elby leży *Herrenkrug*, na lewym zaś *Vogelgesang*, miejsca rozrywki bardzo uczęszczane.

Za Magdeburgiem droga przerzyna okolicę pagórkowatą lecz żyzną, zwaną *Magdeburger Börde*. Stacyje: *Dodendorf*, pamiętne porażką Francuzów w 1809 r., *Langenweddingen*, *Blumberg*, *Hadmersleben*. *Oschersleben*, gdzie się oddziela linija Brunświcko-Hanowerska. Daléj droga idzie przez stacyje *Jerxheim*, *Mattierzol* i *Hedeper*, *Börsum*, *Salzgitter* (pokłady soli), *Ringelheim* u podnóża Harzu, i kilka jeszcze stacyj do Kreiensen, gdzie droga przecina Hanowersko-Kasselską.

Daléj koléj przechodzi przez rz. *Leine* i przez kilka podrzędnych stacyj, dochodzi do Höxter (Hôtel Schwiete), starożytnego, niegdyś Hanzeatyckiego niegdyś miasta, otoczonego murem, pod którém w 775 r. Karol Wielki stoczył krwawą bitwę z Saksonami. Stara czatownia na górze *Brunsberg*, ma być resztką dawnéj twierdzy, wznie-

sionéj jeszcze przez Witykinda, a przez Eginharda, historyka Karola W-go, uczynionéj najsilniejszą z fortec saskich.

Z *Höxter* do *Pyrmontu*, $4^2/_5$ mil, poczta codziennie w 4 godz. za $26^1/_2$ sgr.

Pyrmont. (hot: Krone, Lippischer Hof, oba dobre, ostatni nieco tańszy, Hôtel Waldek), przyjemne miasteczko w dolinie rz. *Emmer*, u stóp góry *Bomberg*, słynne już od XVI wieku wodami mineralnemi. Było ono kiedyś najsłynniejszem zdrojowiskiem leczniczem, choć i obecnie ściąga corocznie do 5000 osób. Najbardziéj używane wody są ze źródła *Stahlbrunnen* w samym Pyrmoncie i *Saltzbrunnen* oddalonego o 20 minut drogi. Za główny punkt zborny służy gościom *Aleja*, ciągnąca się od źródła, aż do zamku ks. Waldek; po obu jéj stronach wznoszą się: Zakład leczniczy, teatr, kawiarnia, cukiernia i liczne sklepy. Najulubieńsze wycieczki są do: *Königsberg*, *Fürstenthal*, skała pod *Thal*, grota *Gasgrotte* i t. p.

Z Berlina do Höxter koleją żelazną 46 mil w $5^3/_4$ — 7 i pół g. za 11 t. 16 sgr. 7 t. 24 sgr. lub 5 t. 26 sgr. pociąg posp.; albo 9 t. 11 sgr. 6 t. 20 sgr. lub 4 t. 10 sgr. zwyczajnym.

Daléj następują stacyje: *Godelheim*, *Brakel*, *Driburg*, od którego o $^3/_4$ godz. drogi, znajduje się zakład kąpielowy w wodzie żelazisto-siarczanéj, znany pod témże co miasteczko nazwiskiem. Zakład jest w pięknem położeniu i ma ładny park. Potém *Altenbecken*, skąd wychodzi odnoga do Kassel; droga przechodzi przez dolinę *Beckerthal*, po wijadukcie, Dune-Viaduct o 24 arkadach (48 metr. dług. 35 m. wys.), przebiegając około cudnie położonego miasteczka *Neubecken*, a następnie zakreślając wielkie półkole wchodzi na wyżynę wsi *Benhausen*, po któréj następuje:

Paderborn (hot: Löffelmann; Bentler; Müssen) 13000 m. starożytne miasto, z najdawniejszem w Westfalii biskupstwem, założoném przez Karola Wielkiego. Wspaniała katedra z XII w., odbudowana po pożarze w 1243 r. ma dwa piękne portale, lecz wewnątrz prawie nic godnego uwagi. Z kilku pod Katedrą tryskających źródeł powstaje rzeczka *Pader*, któréj woda tak szybko bieży, że o kilka kroków daléj już młyn porusza. *Ratusz* leżący blisko *kościoła jezuickiego*, jest budynkiem bez wyraźnego stylu, z XVII wieku pochodzącym.

Z dworca $^1/_4$ g. drogi do zakładu kąpielowego *Inselbad*, połączonego z zakładem inhalacyjnym.

Z *Paderborn* $1^1/_5$ mili (pocztą 2 razy dziennie w 1 g. za $8^1/_2$ sgr.) do *Lippspringe*, nowo odkrytego źródłowiska z wodami ciepłemi (17° R.), obfitemi w siarczany i węglany.

Kolej przechodzi przez rz. *Alme* i minąwszy stacyje: *Salzkotten*

Geseke, *Lippstadt*, *Benninghausen*, *Sasendorf*, ze znacznemi warzelniami soli. Pociąg przechodzi między tężniami.

Soest hot: Overweg; Vosswinkel), 12000 mieszk., starożytne miasto, posiadające najdawniejsze w Niemczech prawa miejskie (die Soester Schraa), które służyły za wzór nawet dla Lubeki. Otoczone jest dotąd murem i rowami, zamienionemi w miejsce przechadzki, z bram pozostała tylko jedna Osthoventhor. Kościoły: *Katedra* z X w., *Petrikirche* i *Wiesenkirche* (St. Maria zur Wiese), z których ostatni najwięcéj wart uwagi.

Na lewo ciągną się góry południowéj Westfalii (Westfälischen Sauerlandes (Süderl.)). Przez stacyje: *Werl*, *Unna*, miasteczko z warzelniami soli, i kilka innych, pociąg dostaje się do przemysłowego miasta **Hagen** (Hôtel Lünenschloss; Hôtel Fluss; Hôtel Stein, 2 ostatnie przy dworcu), 13000 mieszk. ze znacznemi przędzalniami, tkalniami farbiarniami i t. p. Droga wchodzi teraz w przemysłową dolinę rz. *Ennepe*, poruszającéj liczne kuźnie, których wyroby rozchodzą się po całym świecie. Pod st. *Haspe* znajdują się wielkie walcownie i pudlingarnie.

Za stacyją *Gewelsberg* koléj przechodzi, po groblach i wysokim wiadukcie dolinę rz. Enepe; pod *Schwelmer Brunnen*, przedstawia się bardzo piękny widok na ogromne odłamy skał. Daléj: *Schwelm* (6000 mieszk.); koléj przechodzi przez rz. *Wupper*, mija **Barmen** (75000) (Hôtel Vogler; Vereinshaus, przy dworcu; Hôtel Klier zur Pfalz; Hôtel Schützenhaus) które wraz z kilkoma miastami i **Elberfeldem** (72000 mieszk.) (Hôtel Falkenberg, przy dworcu; Weidenhof; Hasenelever, Mainzer-Hof) stanowi około 2-ch godzin długi i prawie nieprzerwany szereg domów mieszkalnych i fabryk. Z ostatnich celują fabryki bawełniane, jedwabne, wstążek, farbiarnie, fabryki świec stearynowych, mydeł i t. p. Pięknego widoku dostarcza: *Belvedere auf der Haardt* („Elisenhöhe"), z posągiem Ś-go Suitberta, apostoła téj okolicy. Przed dworcem Elberfeldskim, pociąg przesuwa się około pomnika Fryderyka Wilhelma III.

Koléj przechodzi powtórnie rz. Wupper, opuszczając téż i jéj dolinę, a minąwszy kilka stacyj staje w *Mühlheim*, od którego rozpoczyna się koléj Kolońsko-Mindeńska (dworce są tuż obok siebie). Pociągi pośpieszne i kuryjerskie przechodzą bez zmiany wagonów przez most do głównego dworca w Kolonii.

Kolonija.

Dworce. Kolonija, wraz z leżącym po przeciwnéj stronie Renu *Deutz*, mają trzy dworce: 1. *Dworzec główny*, dla wszystkich pociągów kolei Reńskiéj, oraz dla pociągów pośpiesznych i kuryjerskich drogi Kolońsko-Mindeńskiéj i Hanowersko-Kolońskiéj. 2. *D. Kolońsko-Mindeński* w Deutz, blisko mostu drogi żelaznéj, dla zwyczajnych pociągów tejże i Kolońsko-Giesseńskiéj drogi. 3. *D. górno Marchijski*, także blisko tegoż mostu w Deutz dla zwyczajnych pociągów tejże drogi (Hanower). *Omnibus* z głównego dworca do ostatnich łączy wszystkie pociągi tych dróg.

Hotele: W *Kolonii*: *Hôtel du Nord przy moście kolejowym; Hôtel Disch, Brückenstrasse; *Mainzer Hof, Glockengasse; *Victoria-Hôtel na Heumarkt; *Hôtel Ernst, Frankgasse 3, z restauracyją, między dworcem i katedrą; Wiener Hof, Glockengasse; Holländndischer Hof, nad Renem, wszystkie 1 rzędne (pokój 15 — 20 sgr.). Dom-Hôtel na Domhof, 79; *Hôtel Kleff, Trankgasse, z restaur.; Russicher Hof, Friedriech-Wilhelmstrasse; *Kölnischer-Hof, Drususgasse; Laacher-Hof, Mauritius-Steinweg, (we wszystkich pokój ze śniadaniem 20 sgr.); Europäischer-Hof, Comödienstr. 1, niedaleko katedry; Hôtel Billstein, Friedrich-Wilhelmstr. 8, przy moście łyżwowym (Schiffbrübke); Hôtel Piekt, Trankgasse, między dworcem i katedrą; Hôtel Hilgers, Hochstrasse 27; *Bergischer Hof, Thurm Markt, przy moście łyżwowym, wszystkie nieco tańsze od poprzednich.

W *Deutz*: Belle-Vue (pok. 10 sgr.); Prinz-Carl, pokój 15 sgr.

Restauracyje: Na głównym dworcu (Centralbanhof) i obu dworcach w Deutz. — *Ostrygi i delikatesy*: Bettger und Cie, kleine Budengasse 6; Pommer, Breiterstrasse 155. — *Winiarnie*: *Gertrudenhof („Geistensterz") wspaniale urządzona z pięknem malowidłem na ścianie, przedstawiającem zamek Hohenzollern. (Teatr codziennie 10 sgr.; w piątki koncerty, 5 sgr.); *Reichard, Herzogstr. 10; Simon („ewige Lampe") Comödienstr. 8; Picht, Trankgasse, blisko dworca. — *Piwiarnie*: *Werny, Salomongasse, między ratuszem i Hochstrasse; *Horn Hof 12; *Fischer, w Pasażu; Kehl, Elogiusplatz 5; Aldenkirchen, Herzogstr. 4; Witwe Bremer na Rheinberg przy moście łyżwowym; *Simons, Mühlenbach, blisko Heumarkt.

Kawiarnie i cukiernie: *Mosler, Ober-Marspforten, *Palant, Hochstr. 119, róg Minoritenstr., wiele gazet; Fischer, w pasażu przy Heumarkt (wiele gazet).

: *Stadttheater* na Glockengasse (świeżo otwarty). *Thalia* hildergasse; *Gertrudenhof*, ob. wyż.

ci. Za kurs wewnątrz miasta 1—2 osób 5, 3 osoby $7\frac{1}{2}$, 4 sgr., za $\frac{1}{2}$ godz. jazdy, 1—2 osób $7\frac{1}{2}$, 3—4 osób 10 sgr. lo Deutz, taż sama cena z dodatkiem mostowego.

kolońska najlepsza u różnych firm Farina, naprzeciw ę, Hochstrasse 129, naprzeciwko wsch. portalu katedry, s 4. Skrzyneczka z 6-ma butelkami $2\frac{1}{3}$ tal.

elegraficzne, Cöcilienstr. 4.

nt, Glockengasse 25 — 27.

ja (Köln) największe miasto pruskiéj prowincyi nadreńskiéj, wyższego sądu téj prowincyi, jedno z najhandlowniejszych wa Niemieckiego, twierdza 1-go rzędu, 126000, mieszk. gi, zajmuje dosyć rozległe półkole na lewym brzegu Renu, r dwa mosty łyżwowe i kratowy prowadzą do *Deutz*, liczą mieszk. — Z zewnątrz a szczególniéj przy wjeździe statym wywiera bardzo poważne wrażenie licznemi wieżami ścią swych gmachów.

ym przedmiotem myśli każdego przybysza do Kolonii jest wspanialszych dzieł budownictwa gotyckiego w Europie, w Niemczech, *Katedra* tutejsza, zaczęta w 1248 r.; chór, na część jest najpiękniéj rozwinięta, odnosi się do r. 1322. częte około wykończenia téj świątyni w XVI w., zostały zedsięwzięte przez rząd pruski w 1817 r. Prowadzili je no budowniczowie *Ahlert*, *Zwierner* i *Voigtel*, Katedra ta ą w kształcie krzyża, o pięciu nawach wzdłuż, a trzech s chórem i galeryją dla muzyki, oraz dwiema dotąd jeszcze nemi wieżami. Wnętrze może być zwiedzane przez cały od 6 — 10 i 3 — $3\frac{1}{2}$ godz., w czasie nabożeństwa bowiem tym dla publiczności; do bezpłatnego oglądania chóru owności katedry najlepszym jest czas od 8—9 rano; po za aś za opłatą 15 sgr. za 1 — 5 osób; skarbiec, Relikwijarz ją za opłatą 1 tal. 15 sgr. Przewodnik jest zbytecznym. anych okien w części północnéj nawy bocznéj, spalonéj r., liczą się do najlepszych dawnych dzieł tego rodzaju. vane okna w południ. nawie zostały wykonane w 1848 r. um i ofiarowane przez Króla Ludwika I. Okna nawy po- wykonane w Berlinie i w Kolonii. Pyszny chór został czasach ozdobiony malowidłami ściennemi przedstawiają- aniołów, i stiukami. W kaplicy za wielkim ołtarzem sto- ti z relikwijami, pięknie wysadzone drogiemi kamieniami. i bocznych *znajduje się* wiele nagrobków.

Z zewnętrznych ganków (15 sgr. od 1 — 5 osób) pyszny widok na miasto i okolicę.

Naprzeciwko południowéj strony katedry znajduje się *muzeum arcyhiskupów* zawierające bogaty zbiór przedmiotów sztuki, przyborów kościelnych, ornamentów i t. p. z wieków średnich. Na prost wschodniéj części katedry znajduje się most kratowy, służący zarówno dla kolei, powozów i pieszych; po nad wjazdem na most od lewego brzegu znajduje się pomnik konny *Fryderyka Wilhelma IV*, od prawego zaś *Wilhelma I.* — Od mostu piękny jest widok na katedrę.

Obok kościoła minorytów mieści się nowe *Muzeum*, którego budowa prowadzona kosztem *Wallraf-Richartza* ukończona została w 1861 r., zawiera rzymskie mozajki, przeszło 400 dzieł malarskich dawnych mistrzów kolońskich, obrazy Cranacha, Holbeina, Wohlgemutha, Dürera i t. p. oraz wiele dzieł nowszych malarzów. Trzy zaś sale na dole przeznaczone są na nieustającą wystawę sztuk pięknych miejscowego towarzystwa. Na pd. w. muzeum po jednéj stronie otwiorzéj ulicy *Hochstrasse*, głównéj arteryi ruchu miejskiego, pełnéj pysznych sklepów, znajduje się na małéj przestrzeni kilka godnych uwagi budynków, a mianowicie:

Ratusz, budowany od XIII do XVI w.; ozdobiony od wschodu pięknym portykiem z lożą i wieżą z XVI wieku. Niedaleko niego romański kościół *Gross-St. Martin* śmiały i piękny gmach z XII i XIII wieku z potężną wieżą. — Na południe ratusza dawna komora celna, zwana *Gürzenich*, gmach z XV w. przebudowany i powiększony w 1854 r., jest najpiękniejszą ze świeckich budowli w Kolonii. Nade drzwiami wschodniego frontu umieszczone są posągi *Agryppy i Marsylijusza* założycieli i obrońców miasta za czasów rzymskich. *S. Maria in Capitol*, bazylika krzyżowa w stylu romańskim, jest najstarszym z kościołów Kolońskich, sięga bowiem XI w. — Stojący niedaleko dom zwany *Tempelhaus*, z XII w. służy za miejsce zebrań kupieckich.

Niedaleko téż na ulicy Sternengasse znajduje się dom, zwany *Jabach'sche Haus* w którym miał się urodzić *Rubens* (według nowszych badań urodził się w *Sieger*) a Maryja de Medicis, jako wygnanka życie zakończyła (1642). — Daléj jeszcze warto zobaczyć *kościół Ś-go Piotra*, posiadający w wielkim ołtarzu „ukrzyżowanie Ś-go Piotra" Rubensa i *kościół Ś-go Seweryna* na (Sewerinsstrasse z XIII w.

Na największym z placów w Kolonii, zwanym *Neumarkt* (w południe parada przy rozprowadzaniu wart) wznosi się kościół *Apostelnkirche*, bardzo wspaniały gmach z XIII w. Do ciekawszych gmachów należą też, niezwyczajny kościół, *St. Gereon* z XI—XIII w. (zakrystyjan 10 sgr.), *Ś-éj Urszuli*, mieszczący szczątki 11000 dziewic i *Ś-go Kunibera* ze staremi malowaniami na szkle.

Ogród zoologiczny, 1/4 godziny drogi od Glacis, za miastem w str. północnéj, jest wzorowo urządzonym zakładem. Wejście 10 gr., w niedziele 5 sgr.

Ogród botaniczny *towarzystwa Flory*, przy ogrodzie zoologicznym, ma piękny ogród zimowy. Wejście 10 sgr., w dnie koncertowe 15 sgr., Akwaryjum 5 sgr.

Droga 76. Z KOLONII PRZEZ AKWIZGRAN DO ERQUELINES.

Z Kolonii do Akwizgranu 9,3 mil. w 1 pół — 2 godz. za 2 tal.; 1 t. 15 sgr. lub 1 talar. Z Akwizgranu do Verviers 4 mile w 45 min. do 1 godz. za 1 t. 27 sgr.; 1 t. 10 sgr. lub 28 sgr. Z Verviers do Erquelines 150 kilometr. w 6 i pół — 10 i pół g. za 12 fr. 40 cent. lub 9 fr. 30 cent.

Okolica w niektórych miejscach ładna. Za stacyją *Königsdorf* droga przechodzi przez tunel 1500 metr. długości mający we 3 min. Od st. Horrem zaczyna się obfitująca w łąki i lasy żyzna nizina rz. *Erft*, na pr. *zamek Hemmersbach*. Potém stacyje: *Buir*, **Dürren** (Hôtel Mommer) miasto przemysłowe nad rz. *Roer*. U stóp lesistéj góry, na lewo wspaniały *zamek Merode*, o czterech wieżach. Przebywszy stacyje *Langerwehe* i *Eschweiler* (Raisin), pociąg przeszedłszy przez mały tunel, wkracza w okolicę zarówno piękną jak i ożywioną różnorodnym przemysłem (kopalnie węgla i huty) i przez stacyję *Stolberg* dobiega do *Akwizgranu*.

Akwizgran (Achen, Aix la Chappelle) (Hotele: Grand Monarque, na Büchel; *Hôtel Neullens, oba spokojne i z umiarkowaną ceną; *Hôtel Frank; Dragon d'or; Hôtel Hoyer, zur Kaiserlichen Krone; Hoyer's Union Hôtel, przy reńskim dworcu, chwalony; Dübik's Hôtel; Jügel's Hôtel; König v. Spanien; Hôtel Royal; *Hôtel Schlemmer, porządny.— *Winiarnia z restaur.* Gisen'a niedaleko Elisenbrunnen), miasto bardzo dawne, 74000 mieszk., leży w urodzajnéj kotlinie, otoczonéj górami o łagodnym spadku. Było to ulubione miasto Karola W-go, który tu się miał urodzić i tu umarł 28 Stycznia 814 r., w średnich wiekach wolne i do 1558 r. koronacyjne miasto Cesarzów Niemieckich. Nader wzięte gorące wody siarczane tutejsze (1871 r. — 13000 osób) znane już były Rzymianom. Im to oraz fabrykom sukna i igieł winien Akwizgran swój dobrobyt dzisiejszy.

Na pozór jednak tylko *katedra* (Münster), *Ratusz* i kilka innych budynków przypominają dawno minione czasy, zresztą zaś jest to zupełnie nowe miasto, o ładnych, szerokich ulicach z okazałemi domami, licznemi fabrykami i świetnemi sklepami.

Środek miasta zajmuje *rynek* (Markt), ozdobiony wodotryskiem ze statuą bronzową Karola W-go. W nim także stoi *Ratusz*, nowo przebudowany, z piękną salą z ośmioma pysznemi freskami Rethel'a i Kehren'a z historyi Karola W-go.

Katedra (Münster) składa się z kaplicy wybudowanéj pomiędzy 796 i 804 r. przez Karola W-go z ośmiokątną kopułą w stylu bizantyńskim, i z przybudowanego do niéj od 1353—1413 r. chóru. Pierwsza część jest bardzo ważną dla historyi budownictwa w Niemczech. Przed głównemi drzwiami stoją po obu stronach na podstawach szyszka jodłowa czy karczoch i wilczyca z lanego żelaza, z których ostatnia zdaje się być rzymskiego pochodzenia. Wspomniane wyżéj źródła siarczane tryskają w samém mieście i na przedmieściu Burtscheid. Najobfitszém z nich jest *Kaiserquelle*, zaopatrujące w wodę cztery zakłady kąpielowe. Źródło do picia *Elisenbrunnen*, doprowadzone zostało do dzisiejszego stanu w 1824 r. — Podczas pory leczniczéj w nowym ogrodzie zakładu (Curgarten) grywa rano (7—8) muzyka, po południu zaś (3—4½) w ogrodzie nowego Curhausu mającego odpowiednie sale na bale, koncerty i t. p.

Blisko zdroju Elisenbrunnen wznosi się okazały *teatr*, zbudowany w 1825 r., za którym ciągnie się nowa piękna ulica do dworca i na Burtscheid pod górę. Na wielkim placu „am Templerbend", stoi wielki nowy gmach *szkoły politechnicznéj*, otwartéj w 1870 r.

Góra *Lousberg*, wznosząca się za miastem za bramą Sandkaulthor, urządzona do przechadzek jest często bardzo odwiedzaną. Z wyniosłości, na któréj obelisk jest znakiem dokonywanych dawniéj pomiarów trygonometrycznych pyszny jest widok na okolicę.

Burtscheid (Hôt. St. Charles; Rosenbad; Schwertbad) obecnie, z powodu rozszerzenia się miasta z niém połączony jest również sławny swemi kąpielami. Źródło *Kochbrunnen* posiada wodę ogrzaną do 55° R.; inne zaś również gorące są tak obfite, że uchodząca z nich woda tworzy gorący strumień.

Za Akwizgranem pociąg wstępuje powoli pod górę aż do stacyi *Ronheide* ku czemu nawet zakładają silniejszą lokomotywę. Następnie przebiega tunel 700 metr. długości mający, zaraz potém mniejszy (150 m.) niedługo zaś po wijadukcie o 2-ch piętrach arkad (170 m. dług.; 8 m. szer.; 31 m. szer.) przebywa dolinę rz. Geule.—W ogóle okolica bardzo urozmaicona. Przebywszy stacyję *Assenet*, pociąg zmierza ku granicy przez stacyję **Herbesthal**, ostatnią wieś pruską, skąd belgijscy urzędnicy celni towarzyszą pociągowi aż do Verviers przez st. *Dolhain* w ślicznem położeniu w dolinie rz. *Vesdre* (Ourthe).

Verviers (Hôtel du Chemin de fer, na dworcu; Hôtel des Pays-Bas, w mieście), 33000 mieszk. Rewizyja bagaży (wolno mieć 50 cygar, lecz trzeba je deklarować), w sali pasażerskiéj „Buffet-

tarifé". Piękny ogród towarzystwa „Harmonie". Słaıkna.

ód zawsze pięknych okolic następują stacyje *Ensival*, ciąg przechodzi przez tunel, *Pepinster*, skąd wychodzi ı. Następnie przez kilka mostów i tunelów dostaje się r, *Le Trooz* i Chaudefontaine (*Grand Hôtel des el d'Angleterre) z małym zaʼładem kąpielowym, knego położenia, będące ulubioném miejscem wycieczek yki żelazne.

rawo wieś *Vaux sous Chevremont* z kaplicą będącą ceek, za którą następuje stacyja *Chênée*, przy któréj poıi przez rz. *Ourthe*, przybierającą odtąd nazwisko *Vesdre*, ı w *Liège*.

Liège.

ıszystkie blisko teatru: *Hôtel de Suède (pok. 2 fr.); gleterre; Hôtel de l'Europe; *Hôtel Schiller) chwalony; Pommelette rue Souverain-Pont, Ekst. ($1^1/_2$ fr.); Grand Cerf (pok. i śniad. $2^1/_2$ fr.) i Hôce na rue du Dragon d'or.

ıyje. Pommelette, Deux Fontaines blisko teatru ężczyzn); Hôtel Schiller i inne.

ı: Café Vénitien, Café du Midi, Café des Dikie obok teatru. Café de la Renaissance w Passahren, rue du Pont d'Avroy, dobre piwo baw.

Vigilantes) każdy kurs 1 franka, do kolei 1 fr. 25 cent. l'heure) pierwsza godz. 1 fr. 50 cent., każdy następny cent.

ı flamandzku *Luik*, po niemiecku *Lüttich*, po łacinie *Leo*mieszk., główne miasto prowincyi Wallonów, przy ujıe do *Mozy* (la Mause) z daleka już bardzo pięknie wywnątrz miasta dym fabryk czyni je trochę nieprzyjem(quartier) południowy ma najpiękniejsze *pobrzeża* (quais) ire z powodu świeżości powietrza i spokoju czynią zeń jszą część miasta. Cyrkuł północny jest najbardziéj fa gmachów najbardziéj zasługują na uwagę.

ʒ-go *Pawła* (13—16 w.) najpiękniejszy z kościołów tuosi się na *placu Saint-Paul*, ze wspaniałą nawą przykry-

tą sklepieniem z pięknemi arabeskami. Przed nią na placu wodotrysk zwany *Fontaine de la Vierge*.

Kościół Ś-go Jakóba. na placu Saint-Jacques, z XI w., przebudowany w XVI, będący połączeniem stylu gotyckiego ze stylem odrodzenia. Jest to jedna z najciekawszych tutejszych świątyń. — *Ś-go Marcina*, godny uwagi z powodu śmiałéj budowy i wielkiéj harmonii szczegółów, ma wspaniały chór i ładne malowidła na szkle. — *Ś-go Krzyża* (z XIV w.), mały ale piękny prostotą, przebudowany został z pierwotnego, pochodzącego aż z 10 w.; ma trzy nawy ze sklepieniami wspartemi na wysmukłych filarach. — *Ś-go Bartłomieja* na placu Saint-Barthélemy w stylu romańsko bizantyńskim, z piękną chrzcielnicą.

Na placu *Saint-Lambert*, na którym stała niegdyś katedra, zburzona w 1794 r., wznosi się piękny *pałac sprawiedliwości* (Palais de justice) najwspanialszy ze świeckich gmachów w Liège, niegdyś rezydencyja książąt biskupów, obok którego znajduje się w tym samym stylu nowo zbudowany *Hôtel du Gouvernement*. — *Uniwersytet* (Palais de l'université), wzniesiony w 1817 r. przez Leopolda I, odpowiada dobrze swemu celowi. W gmachu tym oprócz zwykłych wydziałów uniwersyteckich, mieszczą się, *szkoła górnicza* (écolę des mines); wyższa *szkoła rzemieślnicza* (école des arts et de manufactures) i *szkoła nauczycieli gimnazyjalnych* (école normale des humanités), oraz *Biblioteka* (100000 tomów i 600 rękopismów) gabinety, zoologiczny, mineralogiczny, geologiczny, laboratoryja chemiczne i t. p.

Niedawno założone *Muzeum* (Musée communale) mieści się w gmachu dawnych sukiennic.

Jedyne w Liège kryte przejście, *Passage Lemmonier*, prowadzące z ulicy de l'université na ulicę Vinave d'Ile, mieści w sobie dwa szeregi sklepów. W środku, gdzie się krzyżują ulice wzniesiono kopułę.

Na placu przed *teatrem królewskim* stoi pomnik muzyka *Grétry* († 1813). *Ogród zoologiczny* (Jardin d'acclimatisation) na wyspie przy ujściu Ourthe'y do Mozy, mało ma jeszcze zwierząt, lecz piękny ma widok na miasto. *Ogród botaniczny*, zostający pod zarządem uniwersytetu, leży w stronie zachodniéj za miastem.

Lejarnia dział, założona w 1803 r. na przedmieściu Ś-go Leonarda nad Mozą, oraz *królewska fabryka broni*, warte są zwiedzenia.

Cytadella na szczycie góry *de Sainte-Walburge*, panuje nad miastem i Mozą. Piękny z niéj widok na rzekę i płaszczyzny aż do Ardennów. *La Chartreuse* ufortyfikowane koszary na lewym brzegu Mozy, stoją na miejscu dawnego klasztoru kartuzów (couvent de Chartreux). — Piękny téż można miéć widok z tarasu koszar Ś-go Wawrzyńca (bez opłaty);— oraz z ogrodu *Cassino*, leżącego również *na prawym* brzegu Mozy.

Po wyjeździe z Liège widzimy po obu stronach mnóstwo maszyn parowych, wielkich pieców hutniczych, hut do wytapiania cynku, z których bezustannie buchają płomienie i przedstawiających bardzo ciekawy widok. Naprzód następuje *Ougrée* z zamkiem, hutami żelaznemi, fabryką maszyn i kopalniami węgla; potém nie mniéj przemysłowe *Tilleur* i *Jemeppes* i *Seraing* z wielką fabryką maszyn Cockerill'a.—Daléj idą stacyje *Flémmalle*, *Engis* z zamkiem *Engihoul* i niedaleko drugim *chateau d'Aigremont*; *Hermalle*, zamek, huty *de la Nouvelle Montagne* (cynk i ołów); *Amay* i *Ampsin*, na lewo zamek *Neuville*. Daléj Corphalie z bardzo znacznemi hutami cynku i ołowiu.

Huy, po flam. *Hoey*, (hot. *Aigle Noir; Post), 11000 mieszk., nad Mozą twierdza w bardzo malowniczém położeniu. Kościół *Notre-Dame* (z XIV w.) jeden z najpiękniejszych w Belgii. Most postawiony w 1714 r. Wodotryski *de la Grande place*. Wielkie *papiernie*; w okolicy uprawa wina. Za Huy pociąg przechodzi przez stacyją *Bas-Oha* z niedawno odbudowanym starym zamkiem.

Andenne, 6500 mieszk. miasto przemysłowe, z pięknym mostem na Mozie. W okolicach kopalnie i huty w *Haye Monet* (cynku i ołowiu), należące do spółki w Corphalie. — Stacyje *Selaigneaux*, *Naméche*, *Marche les Dames*, z *zamkiem* księcia d'Arenberg; na pr. brzegu Mozy, *zamek du Moisnil* i ruiny *zamku Sanson*. — Daléj droga aż do Namur wiedzie przez okolicę skalistą, przypominającą trochę swym charaktarem Saską Szwajcaryją.

Namur, flam. *Namen* (*Hôtel d'Harscamp, ekspedycyja dyligansów; *Hôtel de Hollande; *Hôtel Bellevue), 26000 m., główne miasto prowincyi Namur, przy ujściu Sambry do Mozy w bardzo pięknem położeniu. *Katedra* (St. Aubin) z XVIII wieku, w stylu rzymskim jest jednym z napiękniejszych kościołów w Belgii. Na placu *St. Aubin* stoi dawny *pałac biskupi*, obecnie siedziba władz rządowych (palais du gouvernement). *Kościół Saint-Loup*, główna osobliwość miasta, dawne kolegijum jezuitów, bardzo bogato wewnątrz jest urządzony.

Cytadella, wzniesiona na miejscu dawnego zamku hrabiów Namur, składa się z 2-ch części połączonych ze sobą mostem. Piękny z niéj widok. *Planty* urządzone za miastem są pięknem miejscem przechadzki.

Daléj idą stacyje: *Floresse, Moustier, Auvelais, Tamines, Farciennes, Chatelineau* i *Couillet*, ostatnie dwie z wielkiemi zakładami metalurgicznemi.

Charleroi (Hôtel Durin; Pays-Bas; Grand-Monarque), 13000 m., nad Sambrą, jest jedném z najmłodszych miast Belgii, założone bowiem zostało w r. 1666 przez Karola II Hiszpańskiego.

Punkt zbiegu wielu dróg żelaznych. W okolicach wielkie kopalnie węgla i zakłady metalurgiczne.

Daléj *Marchenné au Pont* ze znacznemi zakładami metalurgicznemi; na lewo malownicze ruiny *opactwa de l'Alne*; *Landelies*; Thuin; 5000 mieszk., nad Sambrą, posiada wiele fabryk i zakładów górniczych. Następnie *Labbes*, 3000 mieszk., z ruinami sławnego opactwa *La Bussière Sobre-sur-Sambre* i **Erquelinnes**, komora belgijska na granicy francuskiéj, a o 3 kilometry daléj *Jeumont*, komora francuska.

Z *Erquelinnes* do Paryża ob. Francyją.

Droga 77. Z PEPINSTER DO SPA.

Z Verviers do Pepinster 5 kilometrów we 20 minut za 40,30 lub 20 centymów, z Pepinster do Spa 12 kil. w pół godz. za 88 fr. 35 c. lub 90 cent

Z Warszawy do Spa trzeba zatém jechać przez Berlin, Kolonię i Akwizgran (ob. dr. 45, 75 i 76).

Pepinster, stacyja na drodze z Akwizgranu do Liège, otrzymało podobno swą nazwę od sławnego mera pałacowego (majordomus) francuskiego. *Theux*, 4000 mieszk., posiada kopalnie ładnego czarnego marmuru. Niedaleko ruiny starożytnego *zamku Frankenberg* (Franchimont), niegdyś rezydencyi Wilhelma de la Mark, przezwanego *dzikiem Ardennów*, zburzonéj przez jednego z książąt biskupów Leodyjskich w r. 1145. Daléj *La Reid*, ostatnia stacyja.

Spa. Hotele: Hôtel d'Orange, dobry table d'hôte za $4^1/_2$ fr. bez wina; Hôtel de Flandre, de l'Europe, des Pays-Bas, de Bellevue; d'York i inne mniejsze; Hôtel des Etrangers, pokój z pościelą $2^1/_2$ fr chwalony.

Kawiarnie (Café-restaurants). Café de la Redoute, Café de Paris i Rocher de Cancale na tak zwanéj Promenade de Sept heures.

Najem koni. Jest tu zwyczajem każdą nawet najbliższą wycieczkę, jak np. do źródeł odbywać na małych konikach, których tu trzymają bardzo wiele, lub téż w amerykance. Można się co do tego ugodzić na całą porę kąpielową. Na jeden raz kucyk kosztuje 5, amerykanka 6 fr. konie są tak spokojne jak osły lub muły. We 3 godz. można objechać wszystkie źródła.

Spa ma 5300 mieszk., leży w pięknéj i wesołéj dolinie (vallon de Spa) mającéj klimat zmienny, zdrowy, lecz nie dla słabych piersi. Tutejsze *Wody mineralne* żelaziste, zimne ściągają bardzo licznych

gości, mianowicie zaś z pomiędzy arystokracyi. Jest tu *sześć* większych źródeł, a mianowicie: *Pouhon* (walloń. *pouhir*, czerpać) tryskające wewnątrz miasta, *la Gérmstère*, *la Sauvenière*, *Groesbeck*, *le Fonnelet* i *Barisart*, znajdujących się na przestrzeni 2 — 3 kim. — Wody ich używają się głównie do picia. Najbardziéj uczęszczaném miejscem zebrań jest *la Redoute*, obok źródła Pouhon, z salami balowemi, jadalniami, kawiarnią i salą gry, bez któréj bywałoby tu niezawodnie znacznie mniéj gości.— *Vauxhall* jest podobnym zakładem przy źródle Géronstère, Przechadzki zwane *Promenade de Quatres heures* i *Promenade de spet heures* są bardzo ożywione w południe i wieczorem. Do ostatniéj dotyka 2000 metr. długa aleja, zwana *le Marteau*. Prócz tego do uprzyjemnienia gościom pobytu przyczyniają się liczne piękne w okolicy miejscowości.

Ze *Spa* do *Luksemburga* 128 kilom. we $4^1/_2$ godz. za 12 fr. 10 c., 9 fr. 10 c. lub 6 fr. 45 c.

Droga 78. Z AKWIZGRANU DO BRUKSELLI.

Z Akwizgranu do Verviers 4,3 mil w $3^1/_4$— 1 godz. za 1 tal. 27 sgr.; 1 tal. 10 sgr. lub 28 sgr.; z Verviers do Brukselli 124 kilm. w $3^1/_4$ — 4 g. za 9 fr., 6 fr. 75 c.; lub 4 fr. 50 c.

Z Akwizgranu do Liège ob. dr. 76. Ze stacyi w Liège dwie maszyny wloką za sobą pociąg po znacznéj pochyłości (1:30). Na prawo na górze widać wielki szpital wojskowy. Na połowie pochyłości jeszcze raz odkrywa się piękny widok na ludne Liège i piękną, ożywioną dolinę Mozy, który wkrótce zasłaniają ściany głębokiego przekopu. Stacyje: *Haut-Pré*, Ans, gdzie zakładają znowu zwykłą lokomotywę, *Fexhe-le-Haut-Clocher*, a potém po przebyciu dwóch dróg rzymskich, *Waremme*, *Rosoux*, *Gingelom*, Landen, ojczyzna Pepina z Landen, przodka Karola Martela i Pepina małego, sławnych merów pałacowych. Zaraz za Landen ciągnie się równina *Neerwinden*, pamiętna bitwami w 1693 i 1793 roku. — Daléj: *Esemael* i Tirlemont, flam. *Thienen* (Hôtel de Quatre Saisons przy dworcu; Plat d'Etain, Hôtel de Flandre, na wielkim rynku; na dworcu „Buffet-restaurant tarifé“) 12000 mieszk., ładne i bardzo przemysłowe miasto. Mury miejskie mają 2 godz. obwodu, z powodu jednak upadku miasta zamykają wiele gruntów niezabudowanych. Godne uwagi: *Wielki rynek* (Grande place), *Ratusz*, Kościoły: *Saint Germain* z 9 w. *Notre Dame du Lac*.— Daléj *Vertryck*, po za którym droga przechodzi przez wiele przekopów i nasypów, a przed samém Louvain, przez mały tunel. *Louvain*, flam. *Leuven*, niem. *Löwen*, (hôtel de Suède, Cour de Mons, *Sauvage*; *dorożki* (Vigilantes) jak w Liège ob. str. 207, *omnibus* $^1/_4$ *fr.*) *główne miasto* prow. Brabancyi nad rz. Dyle

i *Voer*, połączone jest z Malines (Mecheln) kanałem Louweńskim. Godne uwagi: *kościoły*: Ś-go Piotra, Ś-éj Giertrudy, Ś-go Jakóba; Ś-go Michała; — Ratusz, jeden z najpiękniejszych gmachów w Belgii, zewnątrz, bo wnętrze nie przedstawia nic ciekawego;—*Uniwersytet katolicki*, pod władzą biskupa, założony w 1835 r. na miejscu dawnego dosyć głośnego, ma *biblijotekę* (70000 tom.) i *ogród botaniczny*. Ruiny starego zamku, zwanego *zamkiem Cezara*. Louvain ma 30000 mieszk.

Nowo otwarta prostsza droga do Brukselli, (nie na Mecheln) uprzyjemniona jest wieloma lasami i łąkami, które przerzyna. Bieży ona przez stacyje: *Hérent*, *Velthem*, *Cortenberg*, *Saventhem*, *Dieghem* (papiernia) i *Scheerbeck*, gdzie się łączy z dawną drogą na *Mecheln*.

Bruksella.

Hotele: W *górném* mieście: na *place Royale* obok Parku: Hôtel de Belle-Vue; *de Flandre; de l'Europe; Hôtel de France, rue Royale; Hôtel Mengelle, tamże 75; Hôtel de la Régence, przy ulicy t. n.; Hôtel Windsor tamże; wszystkie drogie i głównie przez Anglików nawiedzane, pokój 3—10 fr. — W *dolném* mieście: *Hôtel de Suède rue de l'Evêque, pok. 2¼ fr.; *Hôtel de l'Univers pok. 2 fr. i więcéj; Hôtel de l'Empereur, chwalony; *Hôtel de Saxe, niemiecki, pok. 2 fr.; Hôtel des Etrangers, rue des Fripiers; Hôtel do Hollande, rue de la Putterie; Hôtel Royal, rue Faussé aux Loups, ceny jednakowe; Hôtel de Brabant, marché aux Charbons, pok. 3 fr.; 2-o rzędne: Hôtel de la Poste, rue Fossé aux loups 48, porządny i nie drogi; Grand Monarque, rue des Fripiers 17; Pays-Bas, rue de l'Hôpital 16; Grand Miroir, rue de la montagne 28; Groenendael, rue de la Putterie; *Hôtel Callo, petite rue des Bouchers 27, pok. 1 fr. dobry dla pojedynczych osób; *Hôtel de Vinne, rue de la Fourche. Na *przedmieściu Leopolda*: Hôtel du Pélican i Hôtel St. Michel, oba drugorzędne. W ostatnich czasach urządzono téż tu wiele pensyjonatów na sposób szwajcarski, jako to: Grand Hôtel Britannique, place du Trône; Hôtel de Famille, place du Luxembourg i in.

Restauracyje i traktyjernie (tavernes). Z napojów oprócz wina podają tu tylko piwa zagraniczne, a głównie angielskie. — *Allard, rue Fossé aux loups; Mengelle w hotelu t. n. objad 4 fr.; Rocher de Cancale, rue Royale ob. 3 fr.; *Dubost, rue de la Putterie 23; Prince of Wales Taverne, rue Villa Hermosa 8; The Globe Taverne, place Royal; London Taverne i Café Riche, rue de l'Ecuyer; Victoria, rue des Fripiers; Café des Boulevards, pla-

ce des Nations; *Puth, rue du Tir 20, Café Liègeois, przy dworcu północnym (pokoje na mieszk. dla samych mężczyzn); Hôtel de la Monnaie, naprzeciwko teatru.

Kawiarnie: Café des Milles Colonnes, Café Suisse, Café des trois Suisses, wszystkie na placu de la Monnaie, na sposób wielkich kawiarń paryskich urządzone, jest i piwo. Najlepsze lody mają: Marugg, rue Treurenberg, porcyja 50 c., Marchal w Parku (Vauxhall), obok teatru w tymże parku, 75 c. porcyja. W lecie bywa tu codzień koncert o 8 wiecz.

Piwiarnie: (Estaminets), znajdują się w znacznéj liczbie w każdym punkcie miasta ponieważ każdy Brukselczyk pija bardzo wiele piwa. Najbardziéj uczęszczane są: La Presse, rue de Argent; A la Louve i Hôtel des Brasseurs, obie na Grande Place; Hôtel de la Monnaie (ob. wyżéj), piją tu trzy gatunki piwa: Faro, lagrowe, Luweńskie b. jasne, słodkie i Lambicg, stare i mocne. W ostatnich czasach zaczęto przedawać i prawdziwe *bawarskie* w zakładach: Puth, rue du Tir 20, szklanka 40 cent.; au prince Charles, rue d'Aremberg; Café de Bavière, rue de l'Empereur, w górném mieście; Grande taverne Allemande, rue des Dominicains; Bourdon Taverne, place de la monnaie i t. d.

Poczta listowa. Biuro Główne, rue de la Montagne 83, przy katedrze (oraz na Chaussée de Wavre i na dworcach, wszędzie zarazem stacyje telegraficzne) od 5 rano do 9 wiecz. — Listy nie frankowane lub opatrzone marką można wkładać do skrzynek, w postaci słupków, stojących na ulicach.

Biura telegraficzne, na stacyjach pocztowych i w różnych punktach miasta.

Dorożki. Fijakry (dwukonne) kurs $1\frac{1}{2}$ fr. na godz: 1-a godz. 2 fr., każda następna $1\frac{1}{2}$. Vi'gilantes (jednokonne na 1—3 osób) kurs (od 6 rano do 11 wiecz.) 1 fr. na godziny: 1-a godz. $1\frac{1}{2}$ fr., każde następne pół godz. $\frac{1}{2}$ fr. W nocy podwójnie. Dwukonne $2\frac{1}{2}$ fr. ale więcéj żądają. Brukselczycy zwykli dawać 25 c. tryngieltu. Przy najęciu na godziny trzeba pokazać zegarek i powiedzieć „à l'heure".

Omnibusy, krążą w 8 kierunkach za jednakową opłatą po 20 c. Koléj konna (Chemiu de far américain) co 10 min. wielki kurs 50 lub 40 c. do stacyj pośr. taniéj.

Teatry. Théâtre Royal, place de la Monnaie (Opera) (od pocz. Maja do końca Sierpnia zamknięty). Loża I rzędu, Balkon (krzesło przed lożami 1-go rz.) i *stalle* (krzesło za orkiestrą) 5 fr. Loża II rz. i Parquet (krzesła między stallami i parterem) 3 fr. 50 c. Loża III rz. 2 fr., Parter 2 fr.— Théâtre des Galleries St. Hubert (tragedyje i komedyje) *w Passażu,* najwyższa cena 4 fr. — Théâtre du

Pare (Operetki, dramaty, krotochwile); Théâtre du Cirque, rue du Cirque; po flamandzku, 1 miejsce 3 fr. 60 c.— Daléj idą różne teatry ludowe i Caféschantants: Molière, rue de Cologne, Théâtre lyrique, rue du Casino (po flam.) Casino des Galleries w Passażu; *Alcazar Royal, rue d'Aremberg, (jedyny z dobrą wentylacyją), dla kobiét niewłaściwe. *Koncerty* na powietrzu; w parku codzień o 8 wiecz. (od 1 Czerwca do 31 Sierpnia) w Vauxhall (50 cent.) w Ogrodzie zoologicznym (1 fr.) i t. d.

Bruksella, franc. *Bruxelles*, niem. *Brüssel*, Rezydencyja króla, siedziba rządu i parlamentu, nad rzeczką *Senne*, 17000 mieszkańców, a z przedmieściami 300000. Nowa wspaniała dzielnica *Quartier Léopold* zamieszkaną jest prawie wyłącznie przez wyższe klassy. Za 1-o Cesarstwa franc. Bruksella była stolicą departamentu *de la Dyle*.

Park ograniczony ulicami, rue Royale, Ducale, de la Loi i placem des Palais w górném mieście, prostokąt o wymiarach 450 i 320 metr., pod względem ozdoby jest dosyć ubogim ogrodem. Obok parku na małym placyku blisko place Royale stoi marmurowy *pomnik* francuskiego generała hr. *Belliard* († 1832) posła przy tutejszym dworze. Na około parku stoją następujące gmachy: *Pałac królewski* nie przedstawia nic ciekawego tak zewnątrz jak i wewnątrz, oprócz pewnéj liczby obrazów; pozwolenie zwiedzenia daje Marszałek lub Minister dworu; — *Pałac ks. Oranii* (Palais Ducal), zbudowany kosztem narodu i w 1829 ofiarowany przezeń księciu (król Wilhelm II, † 1849), obecnie własność rządu. Pałac jest codziennie od 10— 4 otwarty bezpłatnie, posiada on *muzeum rzeźb i malarstwa*.

Palais de la Nations (od 1817 — 1830 r. Palais des Etats Généraux) zbudowany przez Maryją Teresę dla sejmu i dzisiaj temu samemu służy celowi. Wejście do sali obrad bezpłatne. Bardzo blisko tego pałacu stoi *Katedra* (St. Michel et Ste-Gudule) od 12 — 4 zamknięta a późniéj otwierana za opłatą 1 fr. na naprawę i 50 c.— 1 fr. szwajcarowi, z 11 w. w 16 przebudowana, najpiękniejsza ze świątyń brukselskich. Na lewo widać ładny gmach *banku narodowego*. Nieco daléj przy ulicy Royale jest mały plac *du Congrès*, na którym wzniesiono *pomnik* na pamiątkę kongresu, który w 1830 r. zaprowadził dzisiejszy stan rzeczy.

Na place Royale wznosi się kościół *St. Jacques sur Coudenberg*, zwracający na siebie uwagę różnym od innych charakterem, przed którym stoi wysoki pomnik *Gotfryda de Bouillon* na koniu.

Prawie na prost po przeciwnéj stronie brama z arkadą prowadzi do obszernego gmachu, zwanego **Palais de l'Industrie**, w którym się mieści szkoła sztuk i rzemiosł i biblijoteka królewska w przyległym zaś mu budynku galeryja obrazów. *Biblijoteka* zajmująca cały dół gmachu zawiéra 300000 tomów i 22000 rękopismów, pomiędzy któ-

mi znajdują się i bardzo rzadkie. Otwartą jest codziennie od 10—3. *Muzeum malarstwa* posiada 375 obrazów dawnych mistrzów, pomiędzy któremi 12 Rubensa. W ogóle muzeum to ma daleko mniejszą wartość jak Antwerpskie. *Gabinet historyi naturalnéj* jest największym tego rodzaju zbiorem w Belgii.

Uniwersytet (Université libre) mieści się w dawnym pałacu kardynała Granvella na rue Sols. Liczba studentów dochodzi do 500. W pierwszym dziedzińcu stoi pomnik *Verhaegena* († 1862), jednego z założycieli, ktory na ten cel ofiarował 100000 fr. — Bardzo blisko uniwersytetu toi nowa kapliczka: *Chapelle d'Expiation*, wzniesiona przez jakąś pobożną damę.

Wracając n^{a} powrót ku place Royale a potém zwróciwszy się na prawo w ulicę ^{d}e la Régence, natrafiany na kościół *Notre-Dame des Victoires* (Egli^{se} du Sablon) rozpoczętego niedługo po zwycięstwie przez księcia Jana I Brabanckiego pod Worringen w 1288 nad nieprzyjaciołmi odniesioném. Główna część kościoła jest z 14, reszta zaś z 15 i 16 w. Tu spoczywają szczątki zmarłego na wygnaniu Jana Ja^{k}. óba Rousseau. **Pałac książąt Aremberg** na tymże placu *Petit Sablon*, najpiękniejszy z gmachów prywatnych Brukselli, posiadający piękną galeryję obrazów (130 szt.), obfitą w arcydzieła szkoły holenderskiéj, biblijotekę i wiele innych osobliwości. Znajduje się też tu kopija gipsowa głowy Laokoona, znalezionéj przed 150 laty pod jednym z mostów florenckich, któréj nie chciano sprzedać dla króla bawarskiego za 180000 franków a kupionéj następnie przez ks. d'Aremberg. Oryginał został przed kilku laty przewieziony do jednego z pałaców książęcych na prowincyi. Dla porównania obok téj kopii wisi odlew głowy Laokoona rzymskiego. W ujeżdżalni urządzany bywa ogród zimowy. Ogrody pałacowe sławne są pięknością (opłata za zwiedzanie 1 fr.).

O kilka domów daléj stoi więzienie celkowe, *Petits Carmes* zwane, z powodu, że w tém samém miejscu stał niegdyś klasztor Karmelitów. Blisko téż tego miejsca stał dom Knylenburga, skąd 5 Kwietnia 1566 r. wyruszyła deputacyja z 300 szlachty złożona do Małgorzaty Parmeńskiéj o zniesienie inkwizycyi, a następnie utworzywszy stronnictwo *giezów* (gueux) wywołała zbrojne powstanie. Dom ten został zburzony przez ks. Albę. Na Grand-Sablon, największym z placów Brukselli stoi skromny pomnik wystawiony przez lorda Bruce, hr. Aylesburg w 1751 r. na pamiątkę gościnnego przyjęcia, jakiego tu doznał. Na tymże placu od strony północnéj wznosi *pałac sprawiedliwości* (Palais de justice), gmach bez gustu, przeładowany ozdobami tak wewnątrz jak i zewnątrz. W sali posiedzeń sądu kassacyjnego wiszą dwa pyszne obrazy, a mianowicie: Abdykacyja Karola V, *L. Gallaita* i Kompromis szlachty Niderlandzkiéj (1565) ob. wyżéj „*E. de Biefve'go*. Tu także mieści się *archiwum państwa*. W czwartek,

piątek i sobotę. gmach jest otwarty od 10—2 z powodu posiedzeń sądu kassacyjnego. W innéj porze i dniach oraz w czasie feryj sale otwiéra odźwierny (opłata 50 c.).

Bardzo blisko na Rue Haute stoi kościół: *Notre-Dame de la Chapelle*, w stylu gotyckim z 12—15 w. z pięknemi freskami von *Eycken'a* († 1858). — Od południa zamyka tę ulicę brama *Porte de Hal*, jedyna pozostałość staréj twierdzy w 1381 roku zbudowanéj. W jéj sklepionych izbach od 1847 r. mieści się *zbiór broni i starożytności*, w niedzielę od 11 — 4 otwarty bezpłatnie, w inne zaś dnie za opłatą 1 fr. Zbiór ten posiada wiele ciekawych rzeczy.

Ratusz (Hôtel de ville) na wielkim rynku (Grand'Place) w dolném mieście, jest bezzaprzeczenia najpiękniejszym z gmachów Brukselli, a jednym z najpiękniejszych w Niderlandach. Zdobi go bardzo piękna wieża (113 metr.), na szczycie któréj umieszczona jest złocona figura Michała Archanioła. Na przeciwko stoi gmach, zwany *Halle au Pain* albo *Maison du Roi*, niegdyś siedziba rozmaitych władz, obecnie zaś służący *towarzystwu artystyczno-literackiemu*. Przed nim zaś wzniesiono *pomnik hr. Egmontowi i Hornowi*, którzy tu noc przed śmiercią przepędzili. Godne są téż uwagi zbudowane na tym placu w początku zeszłego wieku *domy cechowe*.

Może o sto kroków na pd. z. względem ratusza na rogu ulic du Chêne i de l'Etuve znajduje się jedna z najciekawszych osobliwości Brukselli: *Manneken-Pis*, to jest figura Kupidyna 1 metr. wysoka w 1619 r. wzniesiona według rysunku *Duquesnoy* dla ozdoby zdroju. Figura ta jest ściśle związana ze wspomnieniami historycznemi Brukselczyków, tak nawet że przez mieszczan zwana jest: „le plus ancien bourgeois de Bruxelles".

Zabudowany w téj okolicy w 1847 r. **Passage** zwany także: *Galerie St. Hubert* (Gallerie du Roi, de la Reine, des Princes), jeden z najpiękniejszych tego rodzaju budynków w Europie, oraz *Marché couvert* (1848); wielki kryty targ na wszelkiego rodzaju przedmioty żywności, bardzo się przyczynił do upiększenia téj części miasta. W passażu, zwykle bardzo ożywionym oprócz dwóch szeregów wspaniałych sklepów mieści się kilka kawiarń i restauracyj.

Na place de la Monnaie stoi **Teatr**, zbudowany w 1817 r. lecz po pożarze w 1855 wewnątrz zupełnie przerobiony. Zewnątrz ozdobiony jest kolumnadą wspartą na 8 słupach jonickich. Blisko tegoż placu na ulicy Fossé aux Loups, wznosi się dawny kościół zwany *Temple des Augustins*, za panowania holenderskiego zamieniony na ewangielicki, obecnie zaś używany na wystawy, wielkie koncerty, uroczystości szkolne i t. p. — Znajduje się w nim kilka ciekawych obrazów nowoczesnych. Niedaleko téż znajduje się kościół, *Eglise du*

osiadający kolossalną rzeźbę Puyenbrocka przedstawia-
ıa Chrzciciela i złożenie do grobu, dzieło Veniusa.

ːs Martyrs w 1838 r. wzniesiono *pomnik* ku czci pole-
ɜ rewolucyi w 1830 r.

ały forteczne zamienione zostały przed 40-tu laty na
ˈ przechadzki zwane *bulwarami*, ciągnące się na długość
ıw, pomiędzy miastem i przedmieściami. Zacząwszy po
kę od bramy *kolońskiéj*, stojącéj naprzeciwko dworca
licy, rue Neuve, spotykamy zaraz na prawo *Szpital Ś-go*
ɔny w 1843 r. Jest to piękny gmach w prostym stylu
nający pomieszczenie na 600 chorych. Naprzeciwko
obszerny *ogród botaniczny* z okazałemi cieplarniami,
atnie we wtorki, czwartki i soboty od 10 — 3, w inne
łatą 30 cent. — Przy końcu ulicy królewskiéj, na miej-
ːamy Schaerbecker Thor, wznosi się obecnie wspaniały
Maryi w stylu romańskim. Nieco daléj na prawo znaj-
siony ze składek przez francuzów *kościół ewangielicki*,
ɜo przez ulicę na prawo widać okrągły plac *des Barri-*
1847 roku postawiono pomnik anatomowi *Vesaliusowi*.
em zaś stoi od 1837 r. **Obserwatoryjum** astronomicz-
e przez *Queteleta*. Niedaleko stąd idzie ulica Rue de
któréj pod Nr. 21 znajduje się kaplica *des frères de la*
enne, z godnemi uwagi freskami.

bramami Louweńską i Namurską rozpościéra się na
ı piękna jego dzielnica, zwana *Quartier Léopold*. Ulica
wadzi na *Champs des manoeuvres*, gdzie się mieszczą
łady wojskowe Brukselskie. *Kościół Ś-go Józefa* na
j ulicy w 1849 roku w stylu odrodzenia zbudowany dla
ów, ma w wielkim ołtarzu obraz *Wiertza* przedstawia-
ɜinę.

lnim krańcu téj części miasta blisko *dworca Luksem-*
ɣ obszerny *ogród zoologiczny* (wejście 1 fr.) zapełniony
dzaju zwierzętami w klatkach, lub swobodnie po parku
ilka razy na tydzień bywają tu koncerty.

ıie ogrodu na wzgórzu widać budynek, zewnątrz wygląⁿ
nę w którym się mieści *Muzeum Wiertza*. Jest to letni
ıalarza z pracownią, obecnie własność rządowa, otwarty
10—4 i zawiérający pyszne obrazy i freski tego artysty,
ːe dzieła Rubensa, Michała Anioła lub Callot-Hof-

ıąc teraz przechadzkę po bulwarach, od miejsca, gdzieś-
li (rue de la Loi) zobaczymy niedługo tył i ogród pała-
(ob. wyżéj), na lewo przedmieście Namur. Na placu

Namur, na miejscu zniesionéj bramy t. n zdrój z popiersiem zasłużonego burmistrza *de Brouckere* († 1860). Nieco daléj na lewo z placu Ludwiki szeroka (55 metr.) aleja prowadzi do parku zwanego *Bois de la Cambre*, przypominającego lasek buloński pod paryżem. Daléj na bulwarach spotykamy gmach *Hospice Pacheco*, przytułek dla wdów po oficerach, potém *koszary żandarmeryi*, i nakoniec na lewo wspomnianą wyżéj bramę *la porte de Hall*.

Stąd droga prowadzi nas w kierunku pn. zach. obok *Instytutu Ociemniałych*, potem przecina koléj południową wiodącą do Mons, na granicy francuskiéj. Stąd téż wychodzi odnoga kolei okrążająca miasto wzdłuż wschodniego bulwaru, aż do stacyi północnéj przy Allée Verte. Na lewo mieści się *szkoła weterynaryi*, a potem za ulicą d'Auderlecht, zamkniętą dawniéj bramą zabudowania *szlachtuza* (Abattoir) nad rz. *Senne*. Tu wychodzi na zewnątrz miasta 10 milowy kanał (1832) prowadzący do Sambry pod Charleroi. Zaraz za bramą flandryjską znajduje się *zakład geograficzny* p. *Vandermaelen*, posiadający piękne zbiory map, monet, tworów przyrody, pyszne cieplarnie i t. p. otwarty od 9 — 11 i od 1 — 4. Daléj nad kanałem widać koszary *Petit-Château* i tak zwany *Entrepot-Royal*, mieszczący komorę ze składem towarów.

Nieco daléj wychodzi z bulwarów droga Allée verte, przy któréj końcu most prowadzi na drogę do *Laeken*, pod którem leży cmentarz, zwany brukselskim Père-Lachaise, z mnóstwem nagrobków sławnych w dziejach Belgii ludzi. — Niedaleko od kościoła zawierającego grób królowéj Ludwiki Maryi († 1850) stoi *zamek* zbudowany w 1782 r. dla namiestnika austryjackiego, a od 1802—1815 będący własnością Napoleona, który tu układał plany kampanii przeciw Rossyi. Obecnie, jako należący do korony, oddany został na mieszkanie b. Cesarzowéj Meksykańskiéj. Warto zwiedzić Ogrody i Park. Powóz do Laeken i napowrót 2 konny 8, 1 konn. 6 fr. Kto chce się przypatrzeć robocie tyle sławnych *koronek brukselskich*, może zwiedzić fabrykę *van der Kellen-Bresson*, rue du Marquis Nr. 1. lub którą inną. Przyczém zawsze będzie naprzód zaprowadzonym do składu i dosyć natrętnie namawianym do kupienia czegoś; nadto trzeba złożyć mały tryngielt dla dziewcząt do puszki.

Z okolic Brukseli często bardzo bywa zwiedzanem przez podróżnych pole bitwy pod *Waterloo*, odległe o 15 kilometrów od miasta, które jednak od 1815 r. zmieniło nieco swą postać. Najwłaściwiéj jest wybrać się najętym powozem, który kosztuje 25 — 30 fr. Najwygodniejszym z hotelów w Waterloo jest Hôtel du Musée. Większą część zwiedzających stanowią Anglicy, na których stale oczekuje przewodnik anglik.

Droga 79. Z BRUKSELLI DO OSTENDY.

124 kilm. we 2 g. 15 min. do 3 g. 15 min. za 8 fr. 65 c.: 6 fr. 50 c. lub 4 fr. 30 ymów.

Droga ciągnąc się przez ładną okolicę, przeplatana lasami i łąka- oraz przerzniętą wieloma kanałami nie przedstawia zresztą nic cie- ego. Przy wyjeździe z Brukselli widać na prawo zamek *Laeken* str. 218). Daléj droga prowadzi przez podrzędne stacyje: *Jette*, *chem*, *Dilbeek*, *Bodeghem-St-Martin*. *Ternath*, *Denderleeuw* i *Erem- ghem* do

Alost, flam *Aelst*, 20000 mieszk. (hot: Maison d'Autriche; ys-Bas, Trois-Rois) główne miasto wschodniéj Flandryi nad *Dendre*.

Ratusz z XIII w.; *Kolegijata Ś-go Marcina*. posiadająca obraz o Rocha, jedno z najcelniéjszych dzieł Rubensa. Wychodzi stąd oga drogi do Terremonde. Daléj przez stacyje: *Lede* i *Wetteren* do *dawy*.

Gandawa.

Hotele: *Hôtel de Vienne, na Marché aux grains (niemiecki) ój 2 fr.; *Hôtel Royal, Place d'armes. Hôtel aux Armes de ande (niemiecki) pokój 1 fr; Comte Egmont, Marché aux ins; Hôtel de Courtrai i Hôtel du duc de Wellington oba rue aux Draps.

Kawiarnie: (Café-Restaurant) des Arcades, Place d'armes; Café Théâtre obok teatru; Café Royal obok Palais de Justice; Café Etrangers, rue du Marché aux Oiseaux. Café Restaurant ande Cour Royale) z mieszkaniami dla męższczyzn.

Dorożki (Vigilantes) kurs 1 fr.; na godziny 1 godz. 1½ fr, ka- następna 1 fr.

Gandawa, po franc. *Gand*, po flam. *Gent*, przy ujściu rz. *Lys* (Ley) *Skaldy* (Escaut). Pierwsza z nich dzieli się na wiele odnóg, tak miasto właściwie zbudowane jest na 26 wyspach. Miasto, liczące 000 mieszk., ma pozór bardzo rozmaity; nowsze dzielnice o szero- ulicach zabudowanych pięknemi domami, stanowią rażącą sprze- ość z wąskiemi ulicami, domami o spiczastych dachach, z mieszkal- mi piwnicami i mającemi wejścia od ulicy, których pełno w dawniej- ch cyrkułach.

Najlepszy widok na niespokojną niegdyś Gandawę, na poskromienie której w 1540 r. zbudowano w środku miasta cytadellę daje czworokątna czasownia *Beffroi* (Belfrood) wzniesiona tylko do $^2/_3$ zamierzonéj wysokości, zbudowana w XII czy XIII w., której cel trudno dziś zbadać. Ma ona 118 metr. wysokości, a 386 schodów prowadzi na szczyt. Odźwierny każe sobie płacić 2 fr. za wprowadzenie na wieżę. Na szczycie wieży znajduje się smok miedziany złocony a nieco niżéj zegar z przyrządem grającym. W dolnéj części mieści się więzienie miejskie.

Obok wznoszący się *ratusz*, ma dwie zupełnie rożne fasady, gotycką (z XV w.) i włoską (z XVI w.) i mieści w sobie cenne archiwa, posiadające dokumenty nawet z XII w. Wnętrze tego ciekawego zabytku nie przedstawia nic zajmującego.

Po drugiéj stronie Beffroi lecz dosyć daleko stoi *Pałac uniwersytetu*, odznaczający się gmach, z *aulą* na 1600 osób oraz dosyć bogatym *gabinetem zoologicznym* i *numizmatycznym*. Przy uniwersytecie istnieje *szkoła inżenijeryi* i *szkoła przemysłowa*. Liczba studentów dochodzi do 500.

Katedra (St-Bavon, Sint-Baefs) z XII w. jest jednym z najpiękniejszych kościołów w Belgii, posiadającym wiele ciekawych zabytków dawnéj sztuki tak z rzeźby, jak i z malarstwa. Na wschód kościoła znajduje się *pałac biskupi*, ukończony w 1845 r., budynek w stylu gotyckim wzniesiony.

Najstarsza z tutejszych gotyckich świątyń, *kościół S-go Mikołaja*, na Marché aux grains, straciła wiele ze swego pierwotnego charakteru przez przebudowania dokonane w XVI i XVII w.

Z pomiędzy starych domów zalegających część miasta na wschód rynku zbożowego przy warsztatach okrętowych, zasługuje na uwagę piękny *dom marynarzów*, zbudowany w XVI w., przez stowarzyszenie żeglarskie.

Przy ulicy rue St. Michel wznosi się wspaniały *kościół S-go Michała* z XV w. dorównywający pięknością katedrze i również bogaty w arcydzieła mistrzów holenderskich. Obok tych dwóch kościołów głównie dla pięknych obrazów zasługuje na uwagę *kościół S-go Piotra*, zbudowany w XV w, na Plaine St. Pierre.

Niedaleko stąd wznosząca się nowa *cytadella*, ukończona w 1830 r. należy do szeregu twierdz zbudowanybh pod rządem holenderskim dla zabezpieczenia granic Belgii.

Na końcu rue Basse wznosi się z dwóch stron oblany wodami rz. Lys, *Pałac Sprawiedliwości*, w spaniały gmach zbudowany w 1844 r. przez budowniczego *Roelandt'a*. — Naprzeciwko na Place-d'Armes znajduje się ukończony w 1848 r. *Teatr francuski* z pięknym frontem,

wzniesionym przez tegoż budowniczego, w którego gmachu znajduje się i sala balowa.

Akademija Malarstwa, mieszcząca się w gmachu po dawnym klasztorze Augustyjanów, nie przedstawiającym nic godnego uwagi, posiada *galeryją obrazów* (muzeum) złożone ze 140 malowideł, pomiędzy któremi dosyć wartych obejrzenia. Zwiedzić można w każdym czasie za opłatą $^1/_2$ franka.

Klasztor żeński zwany *Béguinage* (Beggynhof) będący zgromadzeniem 700 przeszło dziewic, oddanych pobożnemu życiu bez wykonania ślubów zakonnych. Zabudowania tego klasztoru stanowią jakby miasteczko w mieście, otoczone murem z bramami i rowem, obejmujące 103 domy i domki, ulice place i dwa kościoły, a nawet sklepy, w których można dostać i *koronek* po znacznie tańszéj cenie niż w *mieście* Jest to jedna z największych ciekawości Gandawy.

Tutejszy *dom kary* i *poprawy* (Maison de force) położony we wschodniéj stronie miasta nad kanałem de la Coupure jest sławnym w Europie. Jest to jakby wielka fabryka zatrudniająca 1200 robotników.

Prawie naprzeciwko nad bliższym miasta brzegiem kanału stoi wspaniały gmach *Cassino*, w którym co półroku urządzają wystawy kwiatów. Gandawa bowiem dosyć słusznie nazywaną bywa „la Reine des fleurs", albowiem rozsyła morzem mnóstwo wychodowanych u siebie kamelij, azalij, pomarańcz i t. p. po całéj Europie.

Wypada nam jeszcze wrócić do środka miasta dla zwrócenia uwagi na wielki rynek czworokątny, zwany *Marché du Vendredi*, od targów w dnie piątkowe się nań odbywających. Rynek ten otoczony staremi domami i połączony niedługą ulicą da la Monnaie z rynkiem zbożowym, był niegdyś forum Gandawskiem, za świetnych czasów tego miasta, o którém Karol V wyraził się do Franciszka I, że mógłby w nie schować jego Paryż. Na placu tym stoi od 1863 r. pomnik *Jakóba van Etrevelde*, sławnego obrońcy ludu przeciw uciskowi panujących w XVI wieku. Na rogu jednéj z ulic we wschodniéj części rynku leży na podmurowaniu wielkie *działo* z czasów Filipa łagodnego (1419—1467) mające przeszło 5 metr. długości a $^1/_4$ metra średnicy. Obok tegoż rynku po stronie jego zachodniéj wznosi się *kościół S-go Jakóba*.

Ogród botaniczny, leżący bardzo blisko w pn. w. stronie tego kościoła jest najbogatszym w Belgii, posiada on piękny egzemplarz rzadkiéj rośliny: Victoria regia. W budynku po dawnym klasztorze, który stał na tém miejscu mieści się ładna *biblijoteka* uniwersytecka i miejska, złożona ze 100000 tomów i 700 cennych rękopismów. Gandawa téż za przykładem Brukselli i Antwerpii urządziła u siebie *ogród zoologiczny*, blisko dworca kolei rządowéj (wejście 1 fr.). Miasto to połączone jest z morzem za pomocą wielkiego kanału.

Dalsz droga prowadzi przez podrzędne stacyje: *Tronchienne*, *Lesdegher*, *Hansbeke*, *Aeltre*, *Bloemendael* i *Costkamp do Bruges*. W okolicy nie nastręcza się też nic ciekawego.

Bruges. *Hotele*: *Hôtel de Flandre, rue Nord du Sablon, pokój z pośc. 2½ fr.; Hôtel de Londres przy dworcu z kawiarnią i restauracyją. Hôtel du Commerce, rue St. Jacques; Fleur de blé, Pannier d'Or nd wielkim rynku, bardzo porządne i tanie.

Café-Restaurants. Aigle Noir i Vache Holandaise, bardzo ładne i uczęszczane zakłady; Café de Foy, Grande Place.

Dorożki. (Vigilantes) kurs 1 fr.; za 1 godz. półtora fr., za każdą następną 1 fr.

Uwaga. Dla obejrzenia zasłoniętych obrazów w kościele Nôtre-Dame, Szpitalu Ś-go Jana, kaplicy du Saint-Sang, w Pałacu Sprawiedliwości i w akademii, trzeba sobie na właściwém miejscu wyjednać pozwolenie, wszędzie za opłatą pół franka, bez obowiązku dawania tryngieltu.

Bruges „flam. Brügge". Szerokie ulice i bogato zdobne starożytne domy świadczą dziś jeszcze o minionéj wielkości miasta, które na zewnątz najsilniéj ze wszystkich miast Belgijskich przechowało na sobie charakter średniowieczny, straciwszy zupełnie dawne życie, ruchliwość handlową i płynący z niéj dobrobyt. Liczba mieszkańców dochodzi dzisiaj do 48000, pomiędzy któremi przynajmniéj ⅓ część zupełnie biednych.

Na ulicy prowadzącéj od dworca do miasta, zaraz na prawo wznosi się *Katedra St. Sauveur* w dawnym gotyckim stylu w XIII i XIV w. zbudowana, z wieżą przypominającą zamki maurytańskie. Niektóre części kościoła dobudowane zostały daleko późniéj. Znajduje się tu wielka liczba obrazów, na ramach których wypisane są nazwiska autorów i daty. Ulica de St. Esprit prowadzi od katedry na plac, gdzie wznosi się drugi kościół *Notre Dame*, z XII w. godny uwagi nie tak dla piękności budowy, jak raczéj z powodu zawartych w nim dzieł sztuki. Mury téj świątyni dźwigają olbrzymią wieżę, 442 stopy (około 120 metr.) wysokości mającą. W południowéj stronie nawy poprzecznéj na ołtarzu stoi mała *figura N. Panny z dzieciątkiem Jezus*, przypisywana *Michałowi Aniołowi*, a w każdym razie będąca znakomitém dziełem z jego czasów, lub jego samego z czasów młodości. W innéj zamkniętéj kaplicy znajduje się *grób Karola Śmiałego* Ks. Burgundzkiego (†1477) i jego córki Maryi, późniéj małżonki Cesarza Maksymiljana (†1482). Nadto znajduje się tu wiele cennych obrazów, z wypisanemi na ramach nazwiskami autorów, lecz niektóre z tych dzieł są zasłonięte.

Przy wejściu do tego kościoła, zamknięta brama, do któréj trzeba

wonić, prowadzi do *Szpitala Ś. Jana*, gdzie chorzy doglądani są przez stry miłosierdzia. (Wejście obcym dozwolone jest od 9—12 i od 1—6). pital ten posiada znakomite obrazy Hansa Memlinga, dla których łącznie jest warto widzieć Bruge. Najcelniejszym z tych arcydzieł t *Relikwijarz Ś-ëj Urszuli* (Châsse de S-te Ursule). Lecz i sam pital, urządzony na 240 łóżek wart jest zwiedzenia.

Idąc daléj w kierunku ulicy du Sablon prowadzącéj od dworca do tedry spostrzeganiy na niewielkim placu *pomnik Szymona Stevin*, nalazcy systemu dziesiętnego († 1635) ocieniony drzewami, od któ o poszedłszy daléj w tym samym kierunku znajdziemy się na *Głó ym rynku* (Grande Place). Jedną jego krawędź stanowi wielki pro stokątny *dwór gościnny* (halle) z 1364 r. Dzwonnica czyli Beffroi, aj *Grande tour de la halle* zwana, około 110 metr. wysoka (402 ody) prawie cztery razy jest wyższą od reszty budynku. Przyrząd jący przy zegarze z 1743 r. ma być najdoskonalszym ze wszystkich opejskich tego rodzaju mechanizmów; *Ratusz* na pobliskim placu, ee du Bourg, stojący, a w XIV w. zbudowany, uderza pięknością talów. Figury Hrabiów Flandryi, zdobiące jego fasadę, a zniszczo przez francuzów w 1792 r. mają być odnowione Zdobią bardzo tę adę trzy ośmiokątne wieżyczki. Wnętrze ratusza mieści kilka godnych agi obrazów *Dobbelaare'a*.—*Biblijoteka* miejska (od 10—1 otwarta) eszcząca się w wielkiéj sali, która zajmuje prawie całą długość bu nku, ma 10000 tomów i 600 rękopismów; w archiwum tutejszém za erają się ważne dokumenty historyczne.

Na prawo w rogu stojący kościołek *Chapelle du Saint-Sang*, nazwa z powodu posiadania relikwijarza z kilkoma kroplami *Krwi Chry usa* przywiezionemi z Jerozolimy przez Dietricha hr. Flandryi w r. 150, odznacza się pięknością budowy.

Pałac Sprawiedliwości, (Palais de Justice) z piękną salą w któréj nagistrat wolnego miasta Bruge (le Franc de Bruge) odbywał swe po iedzenia. Wspaniały kominek, zajmujący prawie całą jéj ścianę ozdo biony jest pysznémi rzeźbami z drzewa dębowego z r. 1529, które miały zapewne na celu upamiętnienie bitwy pop Pawią. Figury tych rzeźb są prawie naturalnéj wielkości.

Akademija sztuk pięknych, założona w 1719 r., któréj gmach stoi na placu nazwanym od imienia słynnego malarza Placem Van Eycka, ozdobionym jego pomnikiem marmurowym i otoczonym wieloma sta remi domami po większéj części z XV i XVI wieku: Akademija po siada mały zbiór obrazów (*Muzeum*), otwarty codziennie dla obcych, posiadający cenne obrazy Memlinga i van Eycka, pomiędzy rzeźbami niema nic godnego uwagi.

Kościół Jerozolimski wart jest uwagi jedynie jako naśladowanie

kościoła grobu Ś-go w Jerozolimie. Założyciel jego, „Messire Peter Adornes", Burmistrz Bruge w XV w. dwa razy odbywał pielgrzymkę do Jerozolimy, dla jak najwierniejszego naśladowania pierwotnéj budowy. Blisko tego kościoła na zachodim końcu miasta znajduje się *Angielski klasztor żeński* (Couvent des Dames Anglaises) z bardzo wziętym i drogim zakładem naukowym. Kościół ma kosztowny ołtarz marmurowy.

Kościół Ś-go Jakóba z XIII w. blisko Hôtel du Commerce, posiada kilka obrazów van Oosta. Houthorsta i Purbusa i dwa nagrobki hiszpanów w Belgii zmarłych, których nie ma w żadnym z kościołów belgijskich.

Pałac książęcy, a właściwie pałac Hrabiów Flandryi, w którym się odbywały zaślubiny Karola Śmiałego z Małgorzatą Jorkską, oraz urodził się Filip piękny, ojciec Karola V, jest tylko resztką tego pałacu zawartą w domu prywatnym.

Klasztor Beginek jest daleko mniejszy od Gandawskiego, ale zawsze wart widzenia. W *klasztorze siostr miłosierdzia* jest szkółka dla biednych, do któréj uczęszcza 150 dzieci, uczących się głównie roboty koronek.

W Bruges łączy się sześć kanałów łączących je z rozmaitemi miastami; największym z nich jest kanał Ostendzki przystępny nawet dla wielkich statków morskich.

Z Bruges do Ostendy pociąg dostaje się we 25 minut przebiegając stacyje: *Jabbeke* i *Plasschendel*, przy ostatniéj przebiega kanał, ciągnący się przez Nienport i Veurne aż do Dunkierki, tu zaś łączy się z kanałem od Bruges do Ostendy.

Ostenda. *Hotele na wybrzeżu*: Dwa nowe wielkie domy za miastem: Hôtel de l'Ocean, połączony z miejscem gdzie się kąpią, i obok Hôtel de la Plage, oba 1-éj klassy i odpowiednio drogie. Daléj po kilka pokojów w domkach (pavillons) du Phare, Royal, des Dunes i du Rhin, zajętych po większéj części na restauracyje. — *W mieście*: *Hôtel Royal de Prusse, elegancko urządzony objad 4 fr.; Hôtel Mertian, pokój $2^1/_2$ fr., ob. 3 fr.; Hôtel Tontaine blisko grobli z małym zbiorkiem obrazów dawnych malarzów holenderskich w sali jadalnéj; *Hôtel de France rue St. Nicolas, tańszy, jak również i Hôtel d'Allemagne blisko dworca, a więc oddalony od morza, lecz za to wysyłający doń omnibusy; Hôtel Marion, rue de l'église, objad z abonament. 2 fr.; Hôtel de Flandre; *Lion d'or, Pensyjonat 7 fr.; Hôtel du Grand Café chwalony, a mianowicie objad w południe, oba na Place d'Armes; *Hôtel St. Denis, rue de la Chapelle, objad o 1 za 1 fr. 75 c., pensyjonat $5^1/_2$ fr.; Ship hôtel przy przystani statków parowych, Hôtel de la Couronne, przy porcie; Hôtel de l'Agneau, wszystkie trzy porządne i nie drogie. Prócz

tego można znaleść mieszkanie w restauracyjach i bardzo wielu domach prywatnych za rozmaitą cenę.

Restauracyje, *w mieście*: *Rocher de la Cancale, rue Louise: *Frères Provençaux, rue de Flandre, obie dobre ale nie tanie, objad 4 fr.; Cour Impériale. Grande Restaurant de Paris, dobry, objad 3 fr.; Cadran bleu.—*Na grobli*: Kursaal, i Cercle des Bains, drogie; daléj *na wybrzeżu*: Hôtel Baerblock (Pavillon des Dunes); *Pavillon du Rhin, objad 3 fr. pokój 5 — 6 fr. Godząc się trzeba się umawiać wraz z usługą. Po drugiéj stronie Kursaalu: *Pavillon Royal droga; Pavillon du Phare, objad 2 fr Zwykle jeszcze kelnerowi dokłada się tryngield do filanżki kawy (demi-tasse) 5 c., do objadu 15 — 25 c.

Kawiarnie. Wszystkie wymienione wyżéj restauracyje na grobli. *Societé litteraire na dole w Ratuszu (Place d'Armes) wraz z dobrą i tanią restauracyją. W czytelni wiele gazet. Do tego towarzystwa mogą mieć wstęp i nieczłonkowie za przedstawieniem,(na 10 dni bezpłatnie, na dłuższy czas za opłatą miesięczną 3 fr.), lecz się tego bardzo ściśle nie trzymają. Na górze jest sala balowa (Casino), gdzie kilka razy na tydzień bywają bale, dla nie abonentów wejście 3 fr. Café du Nord, rue de Flandre. ma i pokoje z pensyjonatem. Jardin Léopold ogród publiczny, przy bramie zachodn., koncerty.

Mieszkania prywatne, przy początku i końcu pory kąpielowéj (1 Czerwca—15 Października) po 10 fr. tygodniowo za pokój, trudno jednak je znaleść. W Sierpniu dwa razy drożéj. Najlepiéj zamawiać listownie przy dokładném wymienieniu terminów umowy. Kawa lub herbata z chlebem i masłem 75 c., usługa 25 c. dziennie.

Kąpiele. Pojedyncza kąpiel, za wózek kąpielowy i prześcieradła 75. c.; dla *„Baigneur"* lub *„Baigneuse"*, towarzyszących do morza dla oblewania wodą morską $^1/_2$ fr. — Dla gości mogących się utrzymać na nogach są zbyteczni, chyba że trzeba oblewań (douche).

Gorące kąpiele morskie u A. Tratsaerta, rue St. Sébastien 26

Dorożki (Vigilantes) kurs 1 fr., za miasto $1^1/_4$ franka — **Osły.** (na grobli) na godzinę 1 fr.

Parowce do *Dower* w $7^1/_4$ godz. 2 razy dziennie, o $8^1/_2$ rano i $6^1/_2$ wiecz. (w soboty tylko rano) 19 fr. 15 c. lub 12 fr. 15 c. — W prost do *Londynu* 2 razy na tydzień w 12 — 14 godz. za 18 lub 14 szylingów. Podróż po Tamizie jest bardzo zajmująca z powodu mnóstwa nagromadzonych tam statków, dla tego najlepiéj tam dopłynąć wprost do Londynu, napowrót zaś wrócić na Dover.

Ostenda, przeszło 17000 mieszk., miasto obwodowe we Flandryi zachodniéj, nad morzem Północném, ochronione od przypływu groblą

[illegible] metr. długą a 10 wysoką. Z gmachów publicznych prawie [illegible] nie zasługuje na wspomnienie.— *Nowy kościół*, posiada pomnik [illegible] 11 Kwietnia 1830 r. królowéj Ludwiki.— *Przechadzki*: [illegible] murowana z kamienia ciosowego, i przykryta posadzką z ce[illegible] [illegible] morza piaszczysty o bardzo łagodnym spadku; [illegible] w porcie.

[illegible] klimat podczas pory kąpielowéj bardzo [illegible] bardzo dobre.

[illegible] na 32 metr. wysokiéj rozległy widok.

[illegible] BERLINA DO FRANKFURTU NAD MENEM

[illegible] 25 sgr. lub [illegible]

[illegible] — Daléj następuje stacyja [illegible]

[illegible] o trzech [illegible] z drzewa. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ij ku tunelowi (przejazd w 0,5 min.) z którego wychodzi w dolinę *zery*. Na prawo ciągle widać dolinę téj rzeki, na lewo zaś wspale się przedstawiające Münden, do którego pociąg wchodzi po przeiu *Werry*, niedaleko od jéj zbiegu z Fuldą po moście o 6 arkadach.

Münden (hot: Goldener Löwe, Hessischer Hof, Hôtel ımidt, *Restauracyja na dworcu) w cudném położeniu w wierzchołklina utworzonego przez zbieg *Fuldy* i *Werry*, tworzących tym spoem *Wezerę*. — Piękny *kościół S-go Błażeja* (St. Blasius kirche IV w. Wielki *zamek* z mnóstwem okien, w ostatnich czasach obróy na koszary, pochodzi z XVI w. Blisko zamku wznosi się nowy ıch, założonéj tu niedawno *Akademii leśnéj* (Forstacademie). Z przy-ych miastu ogrodów: *Andree's Berggarten* i *Tivoli* (Restauracyja) kny widok na okolicę.

Droga bieży jeszcze dosyć długo ładną doliną Fuldy, naśladując skręty, a potem ją przebiega. Wkrótce na prawym brzegu ukaı się Wilhelmshöhe, na szczycie góry Herkulesa, a pociąg staje Cassel.

Cassel.

Hotele: *König von Preussen, obok Poczty: *Hôtel Schirr, oba na sześciokrotne echo odbijającym, Königsplatz: Hôtel inz Friedrich Wilhelm; Victoria Hôtel; Hôtel du ırd; Deutscher Kaiser, nowy, wielki, gotycki budynek, Banıtr. 1, wszystkie cztery bardzo blisko dworca; *Reinischer Hof; ıssicher Hof, Königst. 56 z restaur. — 2 rzędne: *Ritter, Mitgasse, pokój z pośc. 15 sgr.; Hessischer Hof na Martinsplatz. rdzo téż wziętym jest: Schambardt's Hôtel na *Wilhelmshöhe* kój 20 sgr. przy dłuższym pobycie pensyjonat.

Restauracyje: Bohne; *Gölner; dobre piwo w Café Wulp, ıseumstr. (róg Ständeplatz); w Schaub'scher Garten, kawiarı i często muzyka wojskowa, wejście 5 sgr. i t. d. Piękny widok na olicę daje Belvedere (piwiarnia o 15 min. za miastem).

Cukiernie. Wulp, *Jung (piwo) na Friedrichsplatz; Grunerg, na Steinweg; Stauz przy Russicher Hof.

Dorożki. Z dworca do miasta i odwrotnie 1 osoba 5, 2 — 7½, — 10, 4 — 12 sgr. — Wewnątrz miasta 1 osoba 3, 2 — 5, 3 — 8 r. — Na godziny: za ¼ godz. 1 osoba [illegible] — 9 sgr. Za żdy tłomoczek [illegible] tylko pudło [illegible] worek podróżny

na 1100 metr. długą a 10 wysoką. Z gmachów publicznych prawie żaden nie zasługuje na wspomnienie.— *Nowy kościół*, posiada pomnik zmarłéj tu 11 Października 1850 r. królowéj Ludwiki.— *Przechadzki*: grobla zbudowana z kamienia ciosowego, i przykryta posadzką z cegły palonéj; brzeg morza piasczysty o bardzo łagodnym spadku; bulwark na palach (estacade) w porcie.

Słynne *kąpiele morskie*, klimat pód czas pory kąpielowéj bardzo łagodny, urządzenie bardzo dobre.

Z *latarni morskiéj* na 52 metr. wysokiéj rozległy widok.

Droga 80. Z BERLINA DO FRANKFURTU NAD MENEM.

78,7 mil, pociągiem kuryjerskim w 11 godz. za 16 tal. 1 sgr.; 11 tal. 15 sgr. lub 8 tal. 19 i pół sgr.; poc. zwycz. w 15 godz. 15 minut za 15 tal. 23 sgr.; 10 tal. 15 sg. lub 7 tal. 16 sgr.

Z Berlina do *Kreiensen* ob. dr. 75.—Daléj następuje stacyja *Salzderhelden*, z salinami i ruinami zamku.

Northeim (hot: Sonne) starożytne miasto z ładnym, o trzech nawach kościołem z 1519 r. (w ołtarzu bardzo dawne rzeźby z drzewa, w oknach chóru, resztki dobrych malowideł na szkle z 1404 r.).

Na wyniosłości przed następną stacyją *Nörthen* stoi smagła czatownia (Warthurm) daléj tuż pod miastem wspaniałe ruiny starego i nowy zamek *Hardenberg*, po przeciwnéj zaś stronie ruiny *Plesse* w pięknéj leśnéj okolicy. Stacyja: *Bovenden*.

Göttingen (hot: Krone; Gebhard's Hôtel, blisko dworca) ze sławnym w 1737 r. przez ks. Jerzego II założonym uniwersytetem (*Georgia Augusta*, 700 stud.), zresztą mało znaczne miasto (16000 mieszk.), posiada wielką *bibliotekę* (350000 tomów i 5000 rękopismów) bogatą w obce dzieła historyczne. — W małym uwieńczonym kopułą budynku przy dworcu mieści się *gabinet anatomiczny*. Zbiory *przyrodnicze* posiadają między innemi wielki zbiór czaszek. Prócz tego dla ludzi naukowych mogą być ciekawemi *obserwatoryjum astronomiczne* i *gubinet fizyczny*. Na placu *Wilhelmsplatz* pomnik *Fryderyka Wilhema IV*. Z pomiędzy profesorów tego uniwersytetu znani byli powszechnie Gaus i Blumenbach.

Pod Göttingen droga wychodzi z doliny rz. Leine (na prawo na wyniosłości wielki nowy *szpital obłąkanych*), którą ciągle biegła od Hanoweru i wielkim łukiem skręca na wyżynę ku stacyi *Drausfeld*. Okolica górzysta, liczne groble; mosty przez doliny, głębokie przekopy. Na lewo dolina Leiny; na pr. w dali góry Wezerskie. Dransfeld jest najwyższym punktem téj drogi, od którego koléj powoli schodzi coraz

niżéj ku tunelowi (przejazd w 0,5 min.) z którego wychodzi w dolinę *Wezery*. Na prawo ciągle widać dolinę téj rzeki, na lewo zaś wspaniale się przedstawiające Münden, do którego pociąg wchodzi po przebyciu *Werry*, niedaleko od jéj zbiegu z Fuldą po moście o 6 arkadach.

Münden (hot: Goldener Löwe, Hessischer Hof, Hôtel Schmidt, *Restauracyja na dworcu) w cudném położeniu w wierzchołku klina utworzonego przez zbieg *Fuldy* i *Werry*, tworzących tym sposobem *Wezerę*. — Piękny *kościół S-go Błażeja* (St. Blasius kirche z XIV w. Wielki *zamek* z mnóstwem okien, w ostatnich czasach obrócony na koszary, pochodzi z XVI w. Blisko zamku wznosi się nowy gmach, założonéj tu niedawno *Akademii leśnéj* (Forstacademie). Z przyległych miastu ogrodów: *Andree's Berggarten* i *Tivoli* (Restauracyja) piękny widok na okolicę.

Droga bieży jeszcze dosyć długo ładną doliną Fuldy, naśladując jéj skręty, a potem ją przebiega. Wkrótce na prawym brzegu ukazuje się Wilhelmshöhe, na szczycie góry Herkulesa, a pociąg staje w **Cassel**.

Cassel.

Hotele: *König von Preussen, obok Poczty: *Hôtel Schirmer, oba na sześciokrotne echo odbijającym, Königsplatz: Hôtel Prinz Friedrich Wilhelm; Victoria Hôtel; Hôtel du Nord; Deutscher Kaiser, nowy, wielki, gotycki budynek, Bahnhofstr. 1, wszystkie cztery bardzo blisko dworca; *Reinischer Hof; Russicher Hof, Königst. 56 z restaur. — 2 rzędne: *Ritter, Mittelgasse, pokój z pośc. 15 sgr.; Hessischer Hof na Martinsplatz. Bardzo też wziętym jest: Schambardt's Hôtel na *Wilhelmshöhe* pokój 20 sgr. przy dłuższym pobycie pensyjonat.

Restauracyje: Bohne; *Gölner; dobre piwo w Café Wulp, Museumstr. (róg Ständeplatz); w Schaub'scher Garten, kawiarnia i często muzyka wojskowa, wejście 5 sgr. i t. d. Piękny widok na okolicę daje Belvedere (piwiarnia o 15 min. za miastem).

Cukiernie. Wulp, *Jung (piwo) na Friedrichsplatz; Grunеberg, na Steinweg; Stauz przy Russicher Hof.

Dorożki. Z dworca do miasta i odwrotnie 1 osoba 5, 2 — 7½, 3 — 10, 4 — 12 sgr. — Wewnątrz miasta 1 osoba 3, 2 — 5, 3 — 8 sgr. — Na godziny: za ¼ godz. 1 osoba 4, 2 — 6, 3 — 9 sgr. Za każdy tłomoczek 1 sgr., *tylko pudło* z kapelüszem i worek podróżny

do 15 funt. nie ulegają opłacie. Nocne dorożki, mają podwój tylko do dworców tę samą.

Fijakry do Wilhelmshöhe do zajazdu 2, do Löwenburga Kaskady 3, do Riesenchloss 4 talary. Tryngielt (15 — 20 s bno. *Omnibusy* do Wilhelmshöhe 5 sgr.

Teatr. (Kgl. Hof-Theater) sześć razy na tydzień, zostaje rządem Berlińskiéj dyrekcyi i *Thalia-Theater.*

Wystawa sztuk pięknych 5 sgr.

Cassel dawna stolica elektorstwa Hessen-Cassel. Obecni miasto prowincyi Hessen-Nassau, 46000 mieszk.. nad Fulda, ne jest przez nią na dwie nierówne części, większą *Altstad* dmieściem *Neustadt* i mniejszą *Unter-Neustadt.* Miasto zac od 1866 r. coraz bardziéj ożywiać ruchem przemysłowym i han

Z najbliższego dworca, wysadzonego czterema rzędami li *deplatz*, na którym pomiędzy innemi wznosi się postawiony *Pałac stanów* (Ständehaus) i nowy *Kunsthaus*, wychodzimy na duży *Friedriechsplatz*, pomiędzy Altstadt i Ober-Neustad na środku którego stoi *pomnik Elektora Fryderyka II* (1760 · jeszcze za życia przez stany państwa mu wzniesiony, co troch wygląda w obec faktu, że tenże elektor, w ciągu 9 ostatnich go panowania, oddał 17000 swych poddanych do wojska ang na wojnę przeciw Ameryce, otrzymawszy za to wynagrodzen ści 22000 tal.

Po wschodniéj stronie tego placu stoi szereg porządnych ków; pomiędzy któremi, tuż przy Königstrasse Pałac zwany *Palais*, dawniéj mieszkanie elektorów, daléj tak zwany *Neu* (Pałac elektora Wilhelma II † 1847), oraz muzeum, zwane *Fridericianum*; założone w 1779 r., będące zbiorem różnych p tów sztuki i starożytności. Otwarte jest w lecie cztery a razy na tydzień od 10 — 1 bezpłatnie. Oprócz tego za pop zgłoszeniem się do Inspektora i opłatą 1 talara od 1 — 4osób od liczniejszego towarzystwa. — Po stronie północnéj teg znajduje się *królewski Teatr dworski*, południowa zaś strona zabudowana i przez piękną bramę *Friedriechsthor* odkrywa py dok, na dotykający doń piękny ogród zwany *Auegarten* lub ulubione miejsce przechadzek Kasselczyków.

Ulica Königstrasse prowadzi na niewielki placyk przy *höher Thor*, przy którym wznosi się obszerny zamek, *Bellevue* mieszczący sławną *galeryją obrazów*, w któréj szczególniéj odz szereg pierwszorzędnych obrazów szkoły holenderskiéj. Ga otwartą jest dla publiczności trzy razy na tydzień bezpłatnie, *dnie* za dowolném wynagrodzeniem dla dozorcy.

Od bramy *Wilhelmshöher Thor* wspaniała aleja lipowa pięknie zabudowana prowadzi do *Wilhelmshöhe*, sławnego z pięknego parku, założonego przez elektora Karola (1701) i Wilhelma I, letniéj do 1866 r. rezydencyi elektorów. *Zamek* tutejszy, podczas ostatniéj wojny francusko-pruskiéj był przeznaczony na mieszkanie dla wziętego do niewoli pod Sedanem Napoleona III.

Droga przerzyna pod Wilhelmshöhe aleję do tego parku wiodącą. Pod *Guntershausen* (*Restauracyja przy dworcu, *Gasth of Bellevue) odłącza się odnoga do Eisenach. Droga zaś frankfurtska przebiega rz. *Edder*: pod *Gensungen* na lewo widać stromą górę *Heiligenberg*; na prawo na skale bazaltowéj smagłą wieżę zamku *Felsberg*, a nieco daléj przy ujściu rz. *Schwalm* do Edder wieżę zamku *Altenburg*. W dali na prawo ruiny zamku *Guzensberg*. — Droga wchodzi w ładną dolinę rz. *Schwalm* i mija *Wabern* z letnim zamkiem (Poczta i omnibus do o 2 i pół godz. odległego źródłowiska *Wildungen*, w ładnéj okolicy pod miasteczkiem *Fritzlar*); daléj *Borken*, *Zimmersrode*, *Treisa* pod którém wychodzi z doliny rz. Schwalm, niedaleko od opuszczonéj twierdzy *Ziegenhain*.

Droga bieży teraz daléj nad strumieniem *Wiera*. Za stacyją *Neustadt* na lesistéj górze leży miasteczko *Amönenburg*, z bardzo starym kościołem Ś-go Bonifacego; niedaleko pod *Kirchain*, wsuwa się koléj w dolinę rz. *Ohm*, którą bieży aż do jéj ujścia do Lahnu blisko Marburga. Okolica jest bardzo urozmaicona. Pod Marburgiem droga przechodzi na lewy brzeg *Lahnu*.

Marburg. (*Hôtel Pfeifer, *Ritter, oba w mieście, Restauracyja przy dworcu). Miasteczko mające 8500 mieszk. nad *Lahnem*, w półkole naokoło stromêj zamkowéj góry zbudowane. U stóp góry kościół Ś-éj Elżbiety. Położenie miasta bardzo piękne. *Uniwersytet*, założony w 1527 r. liczy obecnie około 350 studentów; był to pierwszy uniwersytet założony bez zezwolenia papieża. Ozdobą miasta jest piękny, wspomniany już, *kościół S-éj Elżbiety*, zbudowany w stylu gotyckim z XIII wiekn, a w 1860 odnowiony. Kościół ten bez żadnych ozdób jest doskonałym dowodem jak wielkie wrażenie może wywierać sama piękność kształtów w budynku. *Kościół ewangelicki*, po niżéj zamku wzniesiony, posiada kilka godnych uwagi nagrobków. *Ratusz* z 1512 r. oraz *Obserwatoryjum astronomiczne* i *gabinet anatomiczny* (Anatomie) zasługują téż na wspomnienie.

Dobrze utrzymany *zamek*, o 20 minut drogi pod górę od kościoła Ś-éj Elżbiety odległy, pochodzi z XV i XVI wieków. Był on niegdyś rezydencyją książąt Hesskich, poźniéj zamieniony został na dom karny obecnie od 1866 r. po należytém wyrestaurowaniu pomieszczono w nim bogate archiwum państwa Hesskiego. Wewnątrz zasługuje na uwagę piękna kaplica gotycka i sala rycerska. Z zamku bardzo pię-

kny widok na okolicę i rozciągający się za bramą zamkową ogród *Bücking's Garten.*

Droga aż do Giessen bieży wciąż szeroką i żyzną doliną rz. *Lahn*, którą przebiega pod Marburgiem i za stacyją *Fronhausen*; na lewo blisko drogi piękny nowy zamek rodziny von Rabenau, o 4-ch wieżach; daléj po tejże stronie na wyniosłości *Staufenberg* z ruinami zamku. Za stacyją *Lollar* ukazuje się w dali na prawo na skale bazaltowéj, wieża zamku *Gleisberg* (*oberża) zburzonego w 1646 r., a daléj *Feltzberg* Pod Giessen na szczycie góry ukazuje się zamek *Schiffenburg* W. Ks. Hesskiego.

Giessen (hot: *Kuhne bardzo blisko dworca; *Einhorn, Rappe, Prinz Carl) nad Lahnem leżące, jest przeważnie nowém miastem, z małą liczbą starych domów. *Uniwersytet*, założony w 1607 r. (300 stud.) zaopatrzony jest w zwykłe zbiory, każdemu podobnemu zakładowi niezbędne.

Następuje teraz stacyja *Langgöns*, potém *Butzbach*. Na lewo ledwo o 1 godz. drogi ruiny zamku *Münzenberg*, zburzonego podczas wojny trzydziestoletniéj, z dwiema wieżami; z jednéj z nich (46 metr.) malowniczy się przedstawia widok.

Nauheim (hot: Bellevue; Hôtel de l'Europe; Hôtel Kröll przy Kursalu; Hôtel Henckel; Deutscher Hof) warzelnie soli i zakład kąpielowy na pn. wsch. pochyłości gór Taunus, do 1866 r. należało do Hessyi elektoralnéj, obecnie zaś do Hessen Darmstadt. Wywiercone w 1855 r. źródło *Soolsprudel*, tryska białawym grubości ręki strumieniem do wysokości 2 — 3 metrów. Woda używa się głównie dó kąpieli w naturalnéj temperaturze 26°. Na przeciw dworca na wyniosłości u stóp góry Johannisberg stoi *dom rozrywki* (Conversationshaus) z salą koncertową i czytelnią, od którego do miasta wiedzie ładna aleja. Na wschodnim końcu miasta przy starym kurhauzie, *zakład wód mineralnych* (Trinkhalle). Miasto to, które dopiero w ostatnich czasach pozyskało sławę źródłowiska leczniczego (4000 chorych rocznie) składa się po większéj części z nowych domów.

Pociąg przesuwa się następnie przez kilka minut między tężniami, a następnie po 21 metr. wysokim wijadukcie, do **Friedberga** (Hôtel Trapp). z dwoma pięknemi kościołami gotyckiemi i znacznym murem opasującym, przez wyłom którego od strony wschodniéj przechodzi koléj; po stronie północnéj dobrze utrzymana stara czatownia, obok niéj na miejscu dawnéj fossy fortecznéj ładny ogród (Schlossgarten).

Daléj idzie stacyja *Nieder-Wöllstadt* (Na prawo góry Taunus), *Gross-Karben*, (w pobliżu tryska źródło *Selzerbrunnen*, którego woda jest bardzo podobna do znanéj powszechnie wody Selterskiéj). *Dorterweil. Vilbel* (pociąg przechodzi rz. *Nidda*), *Bonames* (ostatnia stacyja

dla udających się do wód w Homburgu ob. str. 234), *Bockenhein* i *Frankfurt*, gdzie dworzec stoi obok dworca kolei gór Taunus.

Frankfurt nad Menem.

Dworce. Frankfurt ma dwa dworce; jeden dla pociągów do *Giessen*, *Hamburga*, *Moguncyi* (Wiesbaden), *Darmstadt* i *Offenbach* w zachodniéj stronie miasta, i drugi dla pociągów w *Fuldy* (Bebra, Lipsk), we wschodniéj. *Koléj łączna* nawet z pociągami osobowemi, utrzymuje między niemi związek.

Hotele. *Russischer Hof i Römischer Kaiser na Zeil; *Englischer Hof na Rossmarkt, bardzo eleganckie, pokój $1^1/_2$ flor. i wyżéj; Hôtel du Nord; Schwan (pamiętny zawarciem w nim pokoju 10 Maja 1871 r.), pok. 1 guld. 12 kr. i Hôtel del'Union na placu teatralnym. — Za miastem tuż przy dworcach w zachodniéj stronie miasta: Westendhall, pokój półtra guld., (Café-Restaurant) Holländischer-Hof na Goetheplatz, pok. $1^1/_2$ guld.; Landsberg, Liebfrauenberg, pok. 1 guld.; Brüsseler Hof, Grosse Gallengasse' Hôtel Victoria; Pariser Hof, Paradeplatz, pok. 1 guld.; Württembergischer Hof; Hôtel Drexel; Hôtel Petersburg, wszystkie 2 rzędne, trochę tańsze jak Landsberg. — Augsburger Hof; Grüner Baum, grosse Fischergasse, pok. 36 kr., chwalony: Stadt Darmstadt, Main-Hôtel, umiarkowane ceny.

Restauracyje: *Böhm obok katedry, bardzo dobra. *— Böhm, Welb, obie na Kornmarkt; — Café Holland, w hotelu t. n. (ob. wyż); w ogrodach Zoologicznym i Palmengarten.

Kawiarnie. Milani, obok teatru; Holland, Goetheplatz; niedaleko u Roedera, lody; Parrot, Zeil, obok Poczty.

Piwiarnie, *Allemannia, Schillerplatz 4 (Salon dla kobiet); *Bavaria, *Café Neuf, obie na Schillerplatz; *Eisen, przy dworcu Menско-Wezerskim (Berliński) i gorące potrawy; Schwager przy Bockenheimer-Thor i w. in.

Dorożki, (Fiaker): z dworca do miasta 1—2 osób 24, 3 osoby 30, cztery 36 kr.; w mieście, jednokónne 1 — 2 osób 18, trzy osoby 24, cztery 30 kr.; na godziny: za 10 min. 12 kr. i t. d. według taksy, która wewnątrz powozu musi być przybita. N. B. Dorożki nienumerowane, oczekujące pomiędzy innemi przy dworcach nie mają stałéj ceny.

Poczta. Zeil, róg placu Schillerplatz. **Biuro telegraficzne** w gmachu giełdy na dole. — **Teatr** codziennie. — **Nieustająca wystawa** sztuk pięknych, Junghofstrasse 8, wejście 30 kr.

Frankfurt, miasto liczące około 93000 mieszk., wraz z 3000 załogą, w pruskiéj regencyi Wiesbadeńskiéj, rozłożyło się w żyznéj równinie otoczonéj w dali górami, na prawym brzegu spławnego Menu (Main). — Przyjemne i ładnie zabudowane, aleje otaczają miasto, którego dawniéjsze dzielnice są dosyć ciasno zabudowane. — Stare stra żnice wskazują dawne granice miasta. — Na lewym brzegu Menu le ży przedmieście *Sachsenhausen*, połączone z miastem przez most ka mienny i żelazną *kładkę wiszącą* (Hängesteg). Frankfurt jest bardzo ważnym punktem handlowym, szczególniéj zaś jako wielki rynek pie niężny.

Przy wjeździe do miasta od dworca zachodniego (Berlińskí) uder za na Rossmarkt wzniesiony w 1857 r. według projektu Launitz'a *Pomnik Gutenberga*. Jest to zdrój uwieńczony gruppą wynalazcy sztuki drukarskiéj Guttenberga, Fausta i Schöffera. - Na obok leżącym placu Goethepla tz, stoi *pomnik Goethego* z lanego żelaza, we dług modelu Schwanthalera. — *Dom rodzinny Goethe'go* na grosse Hirschgraben; po zachodniéj stronie, oznaczony marmurową tablicą jest dzisiaj doprowadzonym do takiego stanu, jakim był za młodych lat poety. — Ulica *Zeil* jest największą i najpiękniejszą z ulic Frankfurtu. Za głównym *odwachem*, przy zachodnim końcu ulicy na placu *Schillerplatz* (dawniéj Parade-Platz) stoi lany z żelaza *Pomnik Schillera* w 1864 r. według projektu *Dielmanna* wzniesiony.

Gmach ratusza nosi nazwisko *Römer* i mieści w sobie odnowioną salę Cesarską, ozdobioną portretami Cesarzów Niemieckich od Konrada I do Franciszka II, oraz portrety książąt niemieckich. (w poniedziałki i środy, a w lecie i w piątki od 11 — 1 bezpłatnie, kiedy indziéj zaś za opłatą 12 — 24 kr.) Na placu *Römerberg* odbywały się niegdyś, tak doskonale przez Goeth'ego opisane, uroczystości ludowe podczas koronacyi. — Na sąsiednim placu Paulsplatz wznoszą się dwa okazałe budynki, t. j. kościół *Paulskirche*, w którym w 1848 r. odbywały się posiedzenia parlamentu niemieckiego i *Giełda*, otwarta od 12 — 2½. Południową ścianę placu Römersberg stanowi gotycki kościół *Nicolaikirche* ze zmartwychwstaniem pędzla *Rethela* w ołtarzu. — Blisko Römerberg nad Menem stoi ciemny budynek, zwany *Saalhof* z kaplicą domową, mającą pochodzić z czasów Karolingów z ich pałacu w Palatynacie królewskim, a niedaleko niego również nad Menem kościół katolicki *St. Leonhardskirche* z XIII w.— Z Römerberg krótka ulica Markt prowadzi na Domplatz na którym wznosi się *Katedra* pod wezwaniem *Ś-go Bartłomieja* zaczęta w 1328, a zupełnie ukończona dopiero w 1512 r. — W r. 1867 bardzo była przez pożar uszkodzona, dziś jednak jest już zupełnie wyrestaurowaną. Przed jéj wielkim ołtarzem odbywały się niegdyś koronacyje Cesarzów Niemieckich. Przy tymże ołtarzu znajduje się też kaplica, zwana *Wahlcapelle* w któréj się naradzali elektorowie, przy wejściu do niéj znajduje się *nagrobek* Cesarza niemieckiego Günthera von Schwartzburg. — Na

domu narożnym naprzeciwko katedry, znajduje się stary *medalion Lutra*, który tu miał przez jakiś czas mieszkać podczas podróży do Wormacyi.

Przez Men prowadzi *Most* kamienny w 1340 r. zbudowany, w 1844 r. ozdobiony statuą *Karola W-go*; za mostem w *Sachsenhausen* stoi w 1709 r. zbudowany dom niegdyś zakonu Krzyżackiego, *Deutsch-Ordenshaus*.

Na wschodnim końcu długiego szeregu domów na pobrzeżu, zwaném „Schöne Aussicht", stoi gmach *Biblijoteki* (otwarta w poniedziałki i piątki od 2 — 4, we środy zaś od 3 — 5) z przedsionkiem ozdobionym popiersiami sławnych frankfurtczyków i statuą marmurową *Goethe'go* w naturalnéj wielkości dłuta Marchesi ego. — Przez całą długość tego pobrzeża nad samym Menem i daléj przechodzi koléj łączna.

Wązka i ciemna ulica *Judengasse*, zapełniona staremi, ponurem i lecz ozdobnemi domami, pełna kramów ze starzyzną, powoli traci swój charakter, z powodu rozbierania najstarszych domów. Tu pod Nr. 148 znajduje się dom rodziny *Rotszyldów*, których kantor bankierski znajduje się w domu narożnym między Zeil i Judengasse, niedaleko piękniéj, w stylu wschodnim zbudowanéj *Synagogi*.

Na drugim końcu miasta, przy ulicy Neue Mainzer Strasse, idącéj prostopadle do rzeki, znajduje się *Instytut Städla* (Städel'che Kunstanstalt), przez mieszczanina tutejszego Städla († 1816) założony, w którym obok szkoły sztuk pięknych mieści się piękna galeryja obrazów, otwarta codziennie oprócz sobót od 10 — 1 bezpłatnie, kiedy indziéj zaś za opłatą 30 kr. Zbiór ten posiadający pewną liczbę dobrych obrazów starych malarzów odznacza się szczególniéj doborem dzieł nowych mistrzów.

Na północnym krańcu miasta przy rogu ulicy Bleich Strasse i Eichenheimer Str. niedaleko starożytnéj bramy *Eschenheimer Thor* stoi gmach *Instytutu Senkenberga* (przez lekarza tutejszego Senkenberga w 1763 r. założonego) gdzie mieszczą się ciekawe zbiory tworów przyrody i ogród botaniczny. Na ostatniéj ulicy znajduje się też doskonale urządzony dom towarzystwa *Bürgerverein*, z doborową czytelnią (obcy mają wstęp tylko za wprowadzeniem) i pałac księcia Thurn i Taxis, w którym dawniéj zasiadał *Sejm związkowy*. — Nieco na wschód przy Friedberger Thor znajduje się pomnik, zwany *Hessen-Denkmal* wzniesiony przez Fryderyka Wilhelma II króla Pruskiego Hessom poległym 2 Grudnia 1792 r. przy szturmie miasta zajętego przez wojsko francuskie.

Naprzeciwko znajduje się muzeum, zwane „*Bethman's Ariadneum*", otwarte od 10 — 1 za opłatą 18 — 24 kr., posiadające sławną grup-

pę z marmuru *Danneckera*, przedstawiającą Aryjadnę na Panterze, oraz pewną liczbę odlewów gipsowych i t. p. Z placu teatralnego ulica Bockenheimer Strasse prowadzi do bramy t. n. za którą w pewnéj odległości znajduje się bardzo uczęszczany i ładnie urządzony **ogród zoologiczny**. Wejście 30 kr. (Kawiarnia i restauracyja, we środy, soboty i niedziele muzyka). O 10 min. daléj leży piękny ogród, zwany **Palmengarten**, którego cieplarnie posiadają piękny zbiór palm i innych roślin podzwrotnikowych, wejście 30 krajc. (Restauracyja); omnibus co kwadrans od głównego odwachu na Zeil.

Z *Frankfurtu do Homburga*, $2\frac{1}{2}$ mil. Koleją w $\frac{1}{2}$—$\frac{3}{4}$ godz. za 1 guld. 36 kr. lub 24 kr. Stacyje pośrednie: *Rödelheim*, pod którą koléj przechodzi przez rz. *Nidda*, potém *Weiskirchen* i *Oberursel*.

Homburg. (Hotele: Vier Jahreszeiten; Russischer, Englischer, Kaiserlicher i Hessischer Hof, pokój 1 guld. 30 kr.) licznie odwiedzane źródłowisko mineralne, leżące na podgórzu pasma gór *Taunus*.— Życie kąpielowe jednoczy się w okazałym domu zakładu (Curhaus), mieszczącym dom gry i w alejach prowadzących odeń do źródeł o 15 min. odległych. Dawny landgrafski zamek niczém się nie odznacza, wewnątrz pewna liczba portretów (trzygrosi 24 kr.); w Hof wieża z pięknym widokiem na okolicę.

Droga 81. Z FRANKFURTU DO MOGUNCYI I WIESBADEN.

Koléj gór Taunus. Do Castel (Moguncyi) w 1 godz. do Wiesbaden w 1 i pół godz. cena do Castel 1 guld. 48 kr.; 1 guld. 9 kr. lub 42 kr.; do Wiesbaden 2 guld. 15 kr.; 1 guld. 24 kr. lub 51 kr. Na prawo widok na góry Taunus.

Uwaga. Hesska koléj Ludwika prowadzi wprost do Moguncyi (w 1 godz. za 1 guld. 54 kr.; 1 guld. 12 kr. lub 45 kr.) przez *Schwanheim*, *Kelsterbach*, *Raunheim*, *Rüsselsheim* i *Bischofsheim*.

Koléj bieży wzdłuż Menu, który powyżéj Castel wpada do Renu Rzeka ukazuje się od czasu do czasu. Stacyja *Höchst*, miasteczko z kościołem, St. Justinuskirche, zbudowanym w 1090 r.

Z *Höchst* wychodzi odnoga do *Soden* (1 mila w 15 min. za 30, 18 lub 12 kr., z Frankfurtu do Soden 1 guld.; 36 lub 24 krajc.), tylko w lecie w ruchu będąca. **Soden** (Europäischer, Frankfurter i Holländischer Hof), mały rozwijający się zakład wód mineralnych, z wieloma ładnemi, po większéj części do Frankfurtczyków należącemi domkami wiejskiemi.

Na prawo piękne góry Taunus, na których południowym, stoku, zdaleka widzialna, stoi biała kapliczka *Hofheimer Capelle*. Stacyje *Hattersheim*, *Flörsheim* (na prawo o 20 min. *Weilbach* ze słynnemi źródłami siarczanemi), *Hochheim*, słynne winem. Pociąg przechodzi przez mury twierdzy *Castel*, i zatrzymuje się w dworcu, niedaleko mostu łyżwowego na Renie. Omnibus do Moguncyi 18 krajc. bez wielkich pakunków; Dorożka 30 kr. Parowiec odchodzący zaraz po przybyciu pociągu z przystani powyżéj mostu i stojący w Moguncyi przy bramie Fischthor niedaleko katedry 2 kr., w kajucie 4 kr.

Moguncyja (*Mainz*, Mayence) **Hotele.** *Reinischer Hof, pok. z pośc. 24 kr.; Holländischer Hof; *Englischer Hof; Kölner Hof; Hôtel Ziegler; Stadt Coblenz; Karpfen; Schützenhof; Landsberg. — W *Castel*: *Hôtel Barth, pok. 1 guld. Anker.

Restauracyje: *Ziegler na Theaterplatz; Rothes Haus tamże; Bohland Emeransgasse.

Piwiarnie: Café Paris na Theaterplatz i restauracyja; Café Français na prost mostu; Café Neuf na wyspie; Café Schard i t. d. **Dorożki.** Jednokonne, za 15 minut 1 — 2 osób 15, od 3 — 4 osób 18 kr.; dwukonne 18 lub 24 kr. silna twierdza, 48000 mieszk. i 8000 załogi, leży w ładnéj okolicy na lewym brzegu *Renu*, poniżéj ujścia doń *Menu*, i jest połączona mostem łyżwowym z przedmieściem *Castel*,, na prawym brzegu Renu położoném. *Katedra* z X w., jest bardzo ciekawym dla historyi budownictwa gmachem. Niedaleko katedry na Gutenbergs-Platz (Theater-Platz) stoi *pomnik Gutenberga*. *Teatr* dający przedstawienia tylko w zimie; — *Pomnik Schillera* na na Schillersplatz (Thiermarkt). Na najwyższym punkcie miasta położony gotycki *kościół Ś-go Stefana*, wiele ucierpiał podczas eksplozyi prochowni w 1857 r., jest już jednak dawno zupełnie naprawiony. Inne kościoły nie zasługują na wzmiankę. Wewnątrz *cytadelli*, zajmującéj miejsce dawnego rzymskiego Castrum, stoi, tak zwany, *Eigelstein*, pomnik postawiony Drususowi w 7 r. po Nar. Chr. Dawny *zamek elektorski*, w północnéj stronie miasta, mieści obecnie ciekawy zbiór starożytności rzymskich i galeryją obrazów (Środy 2 — 5, Niedziele 9—1 otwarte, kiedy indziéj za pozwoleniem i opłatą 18 kr.).— Naprzeciwko dawny dom Zakonu Krzyżackiego, obecnie *Pałac W. Księcia*, obok wzniesiony w 1736 r. *Arsenał*. Naprost ujścia Menu i mostu kolei żelaznéj ładny park, *Neue Anlage*, z bardzo pięknym widokiem; piękny téż jest widok z wież mostu kolei żelaznéj.

W dalszéj drodze do *Wiesbaden*, pociąg przecina północne fortyfikacyje w Castel, następnie utrzymuje się w *Curve*, gdzie podróżni przesiadają się na inny pociąg, dowożący ich do Wiesbaden.

Wiesbaden. Hotele. Nassauer Hof; *Vier Jahreszeiten i Hôtel Zais na Thalerplatz, najpierwsze i odpowiednio drogie; *Adler, Langgase; *Rose blisko Kochbrunnen, wszystkie pierwszorzędne z łazienkami; *Bär z pensyjonatem (ob. niżéj; *TaunusHôtel, pok. 1 guld., odchodzi stąd omnibus do Schwalbach; *Rhein-Hôtel; *Hôtel Victoria; Hôtel Weins pok. od 48 kr.; Eisenbahn-Hôtel, wszystkie pięć blisko dworca; Hôtel de France, na Schillerplatz; Grüne Wald, Marktstrasse, pokój 1 guld. i więcéj; Schützenhof; Einhorn, umiarkowane ceny.— Prócz tego jeszcze wiele łazienek (Badehäuser); Europäischer Hof przy Kochbrunnen; Englischer Hof; Bär (ob. wyż.); *Römerbad; Engel; *Schwan przy Kochbrunnen; Krone; Spiegel; Sternim.

Restauracyje. *Christmann; Lügenbühl, obie na Unsere Webergasse; Restaurant Français, Wilhelmsstrasse; *Engel, Langgasse; Hôtel Giess Mühlgasse, z mieszkaniami do najęcia; we wszystkich Table d'hôte podczas pory kąpielowéj; *Sulzer, grosse Burgstrasse, delikatesy.

Piwiarnie: Poths, Langgasse; Giess (ob. wyż.); Engel (ob. wyż.); Duensing przy dworcu; Weins, Mühlgasse i t. d.

Gazety w wielkim doborze w Czytelni przy Kursalu, bezpłatnie.

Teatr. Przedstawienia codziennie, oprócz poniedziałków i piątków (w Maju zamknięty).

Dorożki. Z dworca do miasta 1—2 osób, 8 sgr., 3—4 osób 10 sgr. mały pakunek bezpłatnie, od większego 2 sgr.— W mieście: Jednokonne: 1—2 osób 5; 3—4 osób 7 sgr., $^1/_2$ godz. 7 sgr. lub 10 sgr. godzina 12 lub 16 sgr.; dwukonne, kurs 6 lub 8 sgr., $^1/_2$ godz. 10 lub 12 sgr., godzina 20 lub 24 sgr.

Osły, na Sonnenberger Strasse, naprzeciwko dworca berlińskiego, na godzinę, wraz z tryngieltem, 30 kr.

Wiesbaden, 32000 mieszk., dawniéj stolica księstwa Nassau, obecnie główne miasto obwodu t. n., leży w pięknem położeniu na pd. z. stoku gór Taunus, pośród jakby wieńca utworzonego z okazałych will z pięknemi ogrodami. Jest to jedno z najdawniéj znanych źródłowisk leczniczych, o którém już Plinijusz wspominał, a z powodu doskonałych warunków klimatycznych i szczególnéj przyjemności zyskuje coraz większą wziętość. W 1810 roku zbudowany okazały Cursaal otoczony jest pięknym i obszernym parkiem. Najobfitsze z gorących źródeł są: *Kochbrunnen* (55° R.) i źródła w ogrodzie hotelu zum Adler (51° R.); długa żelazna *kolumnada* (Trinkhalle) prowadzi od Cursaalu do źródła Kochbrunnen.—W tak zwanym, *Schlösschen* znajduje się *biblijoteka, Gabinet naturalny, galeryja obrazów, zbiór starożytności.*— Piękne **kościoły**: *katolicki* i *ewangielicki* oraz

kaplica *prawosławna* i *Synagoga*, oraz wiele pięknych pałaców i domów.

Z *Wiesbaden* do *Szlangenbad* i *Schwalbach* koleją żelazną przez stacyje **Biebrich** (Hot: Rheinischer Hof; Europäischer Hof; Krone) które wraz z *Mosbach* stanowi jakby jedno miasto, *Schirnstein* i *Niederwalluf* do **Eltwill** (Hôtel Reisenbach; Rheingauer Hof i Rheinbahn-Hôtel) 2 mile w 30 minut za 12, 7 lub 4½ sgr.; z Eltwill zaś dyliżansem do Schlangenbad w 1¼ godz. dwa razy dziennie za 10 sgr., a do Schwelbach 2 mile tąż drogą we 2 godz. za 18½ sgr.

Schlangenbad (*Nassauer Hof; Hôtel Victoria) źródłowisko lecznicze w cudném położeniu głównie przez kobiety nawiedzane.

Langen-Schwalbach (*Alleesaal; *Post; *Herzog von Nassau; *Russischer Hof) słynne źródłowisko lecznicze w pięknéj okolicy. Trzy główne źródła: *Stahlbrunnen*, najmocniejsze oraz *Weinbrunnen* i *Paulinenbrunnen*, oddzielone są jedno od drugiego wzgórzem, na którém urządzono ogród. Czysta jak kryształ woda jest przyjemna w smaku i zawiéra bardzo wiele kwasu węglanego. Przybywa tu corocznie około 5000 chorych.

Droga 82. Z FRANKFURTU DO KREUZNACH.

11 mil we 2 lub 3 i pół godz. za 4 guld. 7 kr.; 2 guld. 38 kr.; 1 guld. 42 kr.

Z Frankfurtu tą samą drogą co poprzednio (ob. dr. 81) lub téż Hesską koleją *Ludwika* przez stacyje: *Schwanheim*, *Kelsterbach*, *Raunheim*, *Rüsselsheim* i *Bischofsheim*, wprost do **Moguncyi** (ob. str. 255); daléj przez stacyje *Mombach*, *Budenheim*, *Heidesheim*, potém oddalając się od brzegu rzeki do *Ingelheim*, gdzie niegdyś stał zamek Karola W., do *Gau-Algesheim* od którego koléj zbliża się znowu powoli przez *Gaulsheim* do Renu, tak że od góry Rochusberg niedaleko od Bingen bieży nad samym brzegiem rzeki aż do **Bingen** (Hôtel Victoria; Weisses Ross; w obu pokój 1 guld.; Bellevue; Englischer Hof; Deutsches Haus; Pariser Hof, tańsze) przy ujściu do *Renu* rz. *Nahe*, która tu stanowi granicę między Prussami i Hessyją (Darmstadt). Okolica bardzo piękna.

Daléj przez most na rz. Nahe do *Bingerbrücken*, na drugim brzegu téj rzeki leżącego. Stąd przez piękną okolicę mijając stacyję *Langenlonsheim* po lewym brzegu rz. Nahe, już tylko dwie mile do miasta **Kreuznach** (*Pfätzer Hof; *Adler, oba w mieście; *Berliner

Hof, blisko wyspy ze źródłami, na której jest jeszcze wiele zajazdów i łazienek) które w ostatnich czasach z powodu pięknego położenia i źródeł mineralnych (6000 gości rocznie) stało się sławném. Miasto ma 14000 mieszk., i połączone jest mostem z wyspą *Bade-Insel*, na której tryskają źródła ciepłe i zimne, z pobudowanemi koło nich hotelami, łazienkami i Kurhauzem pośród cienistego parku. Wycieczki: *do salin Münster*, na górę *Schlosberg*, z której bardzo piękny widok i t. d.

Droga 83. Z KOLONII PRZEZ COBLENZ DO EMS

Z Kolonii do Coblenz 12 mil koleją lewego brzegu Renu we 2—2¾ godz. za 2 tal. 9 sgr.; 1 tal. 22 i pół sgr. lub 1 tal. 5 sgr. — Z Coblenz do Ems 2 i pół mil w 1 godz. za 24, 15 lub 10 i pół sgr.

Pociąg wyszedłszy z głównego dworca (Centralbahnhof) w Kolonii niedaleko katedry przerzyna część miasta w kierunku pn. zach., przechodzi przez wyłom w murach i wałach miejskich, a następnie zakreślając wielki łuk na około miasta bieży przez stacyją *Kahlscheuren* do *Brühl* z zamkiem dawniéj elektorskim, obecnie zaś królewskim, na około którego rozciąga się piękny park, stanowiący ulubione miejsce wycieczek Kolończyków; a daléj przez *Sechtem* i *Roisdorf* do Bonn (Hot: Stern na rynku (Markt); za bramą Koblenzer Thor, z ogrodami nad Renem; *Königlicher Hof, pok. 20 sgr.; Bellevue; *Hôtel Kley, z restauracyją i pensyjonatem po 1½ talara;— *Rheineck* blisko przystani parowców; Rhenischer Hof, obaniewykwintne ale porządne), miasta mającego 26500 mieszkańców, od pewnego czasu bardzo szybko wzrastającego i na dłuższy czas dla piękności położenia nawiedzanego przez cudzoziemców.—Piękne nowe gmachy na szerokich ulicach okalają, szczególniéj od południa i wschodu ciasno zabudowane stare miasto.— Bonn, był jedną z najdawniejszych osad rzymskich nad Renem, następnie miastem bez żadnego znaczenia, a rozwój jego datuje dopiéro od 1818 r. — W zamku, dawnéj rezydencyi elektorów mieści się obecnie *uniwersytet* (800 stud.) posiadający Biblijotekę, Muzeum starożytności i inne zwykłe uniwersyteckie zbiory; obok gmachu znajduje się ładny ogród, Hofgarten.— Na *Alter Zoll*, dawnych wałach fortecznych, zamienionych obecnie na planty (promenaden), rozciągające się zaraz za bramą Koblenzer Thor, skąd bardzo piękny widok na brzegi Renu i góry *Siebengebirge*, postawiono w 1865 r. *pomnik E. M. Arndt'owi*.— *Katedra* (Münsterkirche) stojąca na placu Münsterplatz, jest pięknym budynkiem w stylu przejściowym (z XIII w.) ozdobionym wysoką ośmiokątną wieżą. Przed kościołem stoi *pomnik Beethowena*, wzniesiony w 1845 r. Zbiory *mineralogiczne* i *paleontologiczne*, bardzo bogate,

ię w zamku *Poppelsdorf* o 1/4 godz. drogi za bramą Neu tórego prowadzi piękna i szeroka aleja. — Na lewo od *erwatoryjum astronomiczne.* — Dalsza droga wiedzie przez *Mehlem*, *Rohlandseck.* skąd piękny widok na góry Siebenmagen, daléj po przebyciu rz. *Ahr*, st. *Sinzig*, *Niederbreiciw* którego na prawym brzegu Renu leży zamek Arennad rzeczką t. n. którą koléj przebywa tuż przy jéj ujściu niedaleko miasta jeziorko, *Laacher See.* Potém na druRenu widać niewielkie ruiny zamku Hammerstein. Naaz stacyja *Andernach* za którą koléj przebiega obszerną inę, trzymając się w dość znacznéj odległości od Renu stacyje *Neuwied* i *Urmitz*, przechodzi *Mozellę* po moście s którego widać na lewo twierdzę *Ehrenbreitstein* na druRenu sterczącą i stary most na Mozelli do miasta *Coblenz.*

s (hot. nad Renem: Riese; *Bellevue, oba pierwszo-. 1 tal.; *Anker, pokój 12 — 20 sgr. — Blisko Renu: porządny.— W mieście: *Trierscher Hof na Clemens-15—20 sgr.; Stadt Lüttich, niedaleko dworca i Wilein, oba 2-o rzędne; Berliner Hof, blisko dworca), przy ujściu *Mozelli* do Renu, 24500 mieszk. i 500 załomiasto pruskiéj prowincyi Nadreńskiéj.— Most łyżwowy, r długi; prowadzi na leżącą po drugiéj stronie Renu dolinę stenską. Na klinowato zakończonym końcu miasta przy iu Mozelli do Renu, stoi ładny kościół *Castorkirche*, z 4-a rzed którym tryska zdrój, zwany *Castorbrunnen.* Kościół ryi (Liebfrauenkirche) także z XIII w. ma piękny ołtarz alowidła na szkle. — Z mostu *Moselbrücke* o 14-u arkakroków) piękny przedstawia się widok na okolicę. Troprzechodzi most kolei żelaznéj. Niedaleko pierwszego tów stoi dawny *zamek*, (Burg) z XIII w., w którym obesię fabryka wyrobów blaszanych. Drugi zamek, *Schloss* t, wybudowany, przez ostatniego elektora Trewirskiego, y w 1845 wart jest zwiedzenia.

ym brzegu Renu rozsiadła się potężna twierdza *Ehren*rzez Francuzów w 1801 r. zbudowana, a po 1815 przez le w części za francuskie pieniądze wzmocniona. Z wapiękny widok.— Jeszcze wewnątrz fortyfikacyj Koblenca się nasza droga od lini lewego brzegu Renu by przejść po drugim moście żelaznym (na lewo piękny widok) na g rzeki. Daléj przez stacyje *Horchheim* i *Niederlahnstein*, u rz. *Lahn* (na prawo zamek Stolzenfels) dochodzi od tein (hot. *Weller; Labneck; *Frank; Restauravorcu) starożytnego miasteczka, otoczonego średniowiecz-a z wieżami i okazałym zamkiem. Zwykle następuje tu ronów.

Od Oberlahnstein pociąg w powolnym biegu okrąża po mocno zgiętéj kolei stromą, lesistą górę, na któréj sterczy zamek *Lhaneck* i w niespełna godzinę idąc wciąż po prawym brzegu Lahnu staje w *Ems*.

Ems. (hot. *Englischer Hof; *Vier Jahreszeiten, przy Kursaalu; *Kurhaus, Russischer Hof; Europäischer Hof; Darmstädter Hof; Hôtel de Flandre, Hôtel Guttenberg; Hôtel de France na lewym brzegu Lahnu blisko dworca i t. d. Prócz tego różne *domy* (Logirhäuser) na mieszkania dla gości słynne oddawna ze swych źródeł mineralnych, leży w pięknéj okolicy po obu brzegach Lahnu, otoczonéj lesistemi wzgórzami z plantacyjami wina. Naprzeciw okazałemi domami zabudowanéj i zawartéj między rzeką a skalistą wyżyną części, miasta leżącéj na prawym brzegu Lahnu, rozwija się coraz bardziéj nowsze miasto na lewym brzegu, zapełniając się powoli ładnemi domami. Po téj téż stronie leży dworzec.

Gorące źródła, *Kesselbrunnen* (38°) i *Krähnchen* (21 — 24° R.) tryskają w salach dawnego zakładu (altes-Curhaus).—Niedaleko stoi okazały *Cursaal*, frontem zwrócony ku rzece, pośród pięknego ogrodu, w którym rano i wieczorem od 6—8 zgromadzają się goście. Liczba szukających tu ulgi w cierpieniach, nieliczące około 5000 przejezdnych, przenosiła ostatniemi laty 12000. Kryty most kratowy na Lahnie, zbudowany w 1854 r. prowadzi do *nowych łazienek* (neues Badhaus), daleko lepiéj urządzonych od łazienek w dawnym zakładzie.

SZWAJCARYJA.

Niektóre uwagi o podróży po Szwajcaryi.

ıkkolwiek dokładna informacyja co do podróży po Szwajcaryi oże być zadaniem tak krótkiego przewodnika, nie od rzeczy jebędzie podać niektóre uwagi dla ogólnego objaśnienia co do ıków i kosztów podróży.

ıdróż po Szwajcaryi należy odbywać od połowy lipca do połoześnia, do zwiedzenia zaś Alp najdogodniejszym jest Sierpień. ygodniéj jest podróżować we dwie osoby, najłatwiéj bowiem im mieścić czy to na wózku czy w oberży. Na zwiedzenie najcieych miejsc Szwajcaryi potrzeba czterech do sześciu tygodni. ıdy dzień podróży trzeba liczyć do 20 franków, jakkolwiek ı się obejść 12-ma. Hotele Szwajcaryi są może najwygodniejcałéj Europie, tak że można powiedzieć, iż we francuskiéj i nieéj Szwajcaryi nie ma złych. Niektóre z dawniejszych mają po ale jadalne na dole i piętrze dla mniéj i bardziéj odznaczają- się gości. W pierwszorzędnych hotelach pokój kosztuje 2 fr. de; objad wspólny (table d'hôte) o 1 g. 3 — 4, o 4-éj zaś godz. fr. bez wina; dobre śniadanie (kawa lub herbata, bułki, masło, w sali jadalnéj 1 fr. 10 c., w numerze 2 fr.; światło i usługa po kolacyja na potrawy. W średnich zaś; pokój 1 do $1\frac{1}{2}$ fr., objad m 2—$2\frac{1}{2}$ fr., światło bez dopłaty, usługa co łaska. W *pensyéj*, których tu jest bardzo wiele płaci się 3 — 8 fr. dziennie za śniadanie, objad wspólny z winem lub bez wina i herbatę kąską mięsną na wieczerzę; usługa 5 fr. miesięcznie. Do podania po Szwajcaryi, tak jak po Niemczech, Austryi i Włoszech rt jest potrzebnym tylko na wypadek konieczności wylegitymosię.—Zamierzający podróżować pieszo powinni się przygotoméj więcéj tak samo jak do drogi w Tatry, tylko na wielkie zki w góry i na lodniki trzeba mieć buty górskie, nabite na całeszwie tęgiemi gwoździami i dobry kij Alpejski. Przewodnik niecznym tylko do trudniejszych wycieczek.— Mieszka bardzo takich przewodników z powołania w Thun, Interlaken, Grund, Meizingen, Lauterbrunnen, Lucernie, Arth, Zug, Martigny,

Chamouny i t. d.—Zupełnie pewni są tylko patentowani, t. j. poddawani egzaminowi i opatrzeni książeczką do zapisywania poświadczeń przez podróżnych. Wynagrodzenie dla przewodnika, który zarazem jest obowiązanym nieść 15—20 funt. rzeczy, wynosi 6—8 fr. za dzień 8 godzinny. Wózek jednokonny kosztuje zwykle 15—20 fr. dziennie, dwukonny 25—30, płacąc tak jak i przewodnikowi za czas potrzebny na powrót do domu. — Spotkawszy wózek wracający można się umówić na 10 — 15 fr. dziennie już wtenczas bez zapłaty za dni powrotu. Mały wózek, używany w okolicach górzystych (Bergwägli) na 2 osoby, kosztuje 12—15 fr.— Koń lub muł 12—15 fr. i 1—2 fr. tryngieltu.

Droga 84. Z LINDAU (FRIEDRICHSHAFEN) PRZEZ ROMANSHORN DO ZURICH.

Statek parowy do Romanshorn przez jezioro Konstancyjeńskie (Bodensee) z Lindau w 1 i pół godz. za 1 guld. 6 kr. lub 42 kr., z Friedrichshafen zaś w 1 g. za 36 lub 24. Koléj żelazna półn. wschodnia, z Romanshorn do Zurich 64 kilom. we 2 godz. za 8,75; 6,10 lub 4,35 fr.

Statek parowy, wypłynąwszy z Lindau na *jezioro Konstancyjeńskie* (ob. dr. 88) po niedługiéj podróży wodnéj ($1\frac{1}{2}$ godz.) zatrzymuje się w bardzo wygodnéj przystani pod miastem **Romanshorn** (Hôtel Bodan; Roemerhorn) skąd koléj zaraz po przybyciu statku wychodzi przez *Amriswyl*, *Sulgen Bürgten* do *Weinfelden* (codziennie dyliżans do Konstancyi). Na prawo zamek *Weinfelden*.— Daléj przez *Märstetten*, *Mühlheim*, pod którém pociąg przebywa rz. *Thur* po krytym moście i *Felven* do **Frauenfeld** (hotel *Falke) stolicy kantonu Thurgowii (5200 mieszk.) nad rz. *Murg*, z licznemi fabrykami. Obszerny, stary *zamek* na skale, ma pochodzić z XI wieku.

Stąd znowu przez *Istikon* i *Wiesendangen* do **Winterthur** (*Goldener Löwe; *Krone; *Adler najbliższy dworca, pokój $1\frac{1}{2}$ fr.; restauracyje: w Café Ritter, Casino i na dworcu), (9500 m.) bardzo ładnego, kwitnącego i przemysłowego miasteczka. Nowy *Ratusz*, *Szkoła* na plantach, z biblijoteką (4000 tomów) i różnemi zbiorami, *kościół parafijalny*. — *Zamek Kyburg*, z niewielkim zbiorem obrazów, pomiędzy któremi znajduje się Madonna del popolo, *Rafaela* i pięknym widokiem na okolicę. Wychodzi stąd odnoga do Szaffuzy (ob. dr. 87).

Daléj na drodze widać na prawo ruiny zamku *Hoch-Wülfingen*, następnie koléj przechodzi przez rz. *Toess* i posuwa się przez *Kempthal* i *Effretticon* do *Wallisellen*, skąd wychodzi odnoga do *Rapperschwyl*, *Wesen* i daléj do *Chur* (ob. dr. 86).

Za Wallisellen droga przechodzi przez rz. *Glatt* i minąwszy st. *Oerlikon*. przebywa tunel 983 metry długości mający pod górą Käferberg w $1\frac{1}{2}$ minuty, nieco daléj rz. *Limmat*, a potém dosyć mocnym łukiem, przechodząc przez rz. *Sihl* opuszcza się ku **Zurich'owi.**

Hotele: *Hôtel Baur au lac, pokój 3 — 6 fr., pens: od 8 fr.; *Bellevue, oba nad jeziorem; *Hôtel Ziesing-Baur naprzeciw poczty, tańszy; Schwert obok dolnego mostu, z widokiem na Alpy, pok. 1 i pół fr.; *Züricher Hof blisko Bellevue, pok. 2 — 3 fr.; pens. 5 fr.; Storch, *Falke, blisko poczty, pok. 2 fr.; Schweizer Hof, na pr. brzegu Limmatu; Scheller, Roessli, blisko Züricher Hof; pensyjonat we wszystkich tych hotelach za cenę b. umiarkowaną. **Pensyjonaty:** *Neptune (J. I. Metler) na Seefeld, blisko miasta $5\frac{1}{2}$—6 fr.; Weisses Kreuz tamże; Schwan, 5 fr.; Terrasse Bürgli i Weid (ob. niżéj); Rinderknecht we Fluntern o pół godz. na wsch. od miasta; Karolinenburg blisko tegoż; Palmhof, na Oberstrass, bardzo blisko szkoły politechnicznéj.

Kawiarnie i Restauracyje. W hotelach: Baur, Bellevue i Züricher Hof, *Safran naprost Ratusza; Kronenhalle blisko Züricher Hof, koncerty; Café Litteraire, dobra; Baugarten, ob. niżéj; Café du Nord i Alt Schützenhaus obie blisko dworca. Lody u Sprüngli, obok poczty (bywają i kobiety).

Piwo, we wszystkich restauracyjach; daléj u Brunnera, za hotelem Baura; Gambrinus; Bollerei, na pobrzeżu (quai); Strohhof za kośc. Ś-go Piotra; Tonhalle, nad jeziorem i t. d. Wino z Valteline w Veltelinerhalle.

Ogrody publiczne z pięknym widokiem. W mieście: Baugarten na dawnym bastyjonie nad jeziorem. *Jardin Brasserie na Oberstrass, teatr letni; *Bürgli-Terrasse o 10 min. na Pd. Z. od Zurich, na drodze do Uetli, pensyjonat, *Weid (Dorożka od 1—2 osób 3 fr.; od 3—4 os. $4\frac{1}{2}$ fr. na Kaefenberg o 4 kilm. na Pn. W., pensyjonat 3—7 fr.); Sonnenberg na B. względem góry Zurichberg; a nadewszystko Uetli o 8 kilm. na B. Z. od miasta.

Dzienniki. Wielki wybór w Museum, na pr. brzegu Limmatu między 2 mostami; cudzoziemcom za przedstawieniem wolno uczęszczać przez miesiąc. **Czółna,** 30 cent. na godz. **Statki parowe** przystań przy Bauschanze.— **Omnibusy** 50 c.; każdy tłomoczek 20 c. Z dworca do miasta po tejże cenie.

Dorożki (Fiacres) z dworca do miasta lub odwrotnie, 1—2 osób 80 c., 3—4 osób 1 fr. 20 c., każdy pakunek 20 c., wieczorem o 20 c. drożéj na latarnie. Od 9 wiecz. do 6 rano ceny podwójne. — Dwukonnym płaci się tak jak jednokonnym za 3—4 osoby.

Zurich, rzymskie *Turicum*, stolica kantonu, 22000 mieszk. na

półn. brzegu jeziora t. n., przy wypływie zeń, bystrego *Limmatu* i nad *Silem*, wpadającym do pierwszego zaraz za miastem. Limmat dzieli miasto na dwie części, zwane *Większém i Mniejszém miastem*. — Jest to jedno z najbardziéj przemysłowych i kwitnących miast Szwajcarskich.—Jego zakłady naukowe wydały wielu sławnych ludzi.— *Uniwersytet*, założony w 1832 r. liczący 200 stud. i *Szkoła politechniczna* związkowa, (założona w 1855 r.) mają bardzo zasłużonych profesorów. Z dworca do miasta prowadzi szeroka, drzewami wysadzona ulica *Bahnhof Strasse* idąc przez całą długość miasta między Limmatem i Silem.

Tuż obok najbliższego jeziora mostu *Münsterbrücke*, z którego cudny jest widok na brzegi jeziora i Alpy, na prawym brzegu Limmatu, stoi gmach *Biblijoteki miejskiéj*, pozostały po dawnym kościele, zwanym *Wasserkirche*. Księgozbiór ten zawiéra wiele cennych rękopismów. Obok biblijoteki mieszczą się tu *zbiory archeologiczne*, zawiérające bardzo ciekawe przedmioty.

Ratusz, na tymże brzegu przy drugim moście stojący pochodzi z końca XVII w. Poniżéj mostu znajduje się nowe *Muzeum*, naprzeciwko jatek mięsnych. — Schody naprost arkady przed biblijoteką będące prowadzą do Katedry *(Gross-Münster)* od XI—XIII w. w najprostszym romańskim stylu zbudowanéj. W téj to świątyni Zwinglijusz głosił swą nową naukę. — Dawny *dom kanoników* obok katedry stojący mieści obecnie, w 1851 roku założoną, *szkołę żeńską*. W osłonionym murami dziedzińcu tego gmachu z XIII w. (cloître), jakie często napotykać można w starych kanonijach, umieszczono na źródle, przeniesiony skąd inąd pomnik Karola W-go.

Idąc z tego miejsca ku jezioru obok hotelu Bellevue, znajdujemy na wzniesieniu na lewo ogródek, zwany *Hohe Promenade*, skąd pyszny przedstawia się widok, mianowicie zaś od pomnika muzyka, *Hansa Jerzego Nägeli* († 1836), tuż obok leży nowy cmentarz. Za cmentarzem leży *szkoła kantonalna*, wielki gmach mieszczący *gimnazyjum* i *szkołę realną*, daléj *szpital kantonalny* przy którym istnieje *prosektoryjum anatomiczne*. Niedaleko stąd bliżéj rzeki stoi *instytut głuchoniemych i ociemniałych*, oraz piękny i okazały gmach *Szkoły politechnicznéj*, ukończony w 1864 r. według planu profesora Sempera, i *Pałac sztuk pięknych (Kunstgebäude)*, posiadający kilka dobrych nowoczesnych obrazów. Na prawo od szkoły politechnicznéj stoi dom *przytułku dla starców* (Pfrundhaus), a daléj nad rzeką *Szlachtuz* i wielka *fabryka maszyn, Eckera, Wyssa i S-ki*, gdzie się budują statki parowe dla Szwajcaryi i Włoch a nawet większa część austryjackich krążących po Dunaju i Morzu Czarném.

Naprzeciwko téj fabryki na lewym brzegu Limmatu, na północ *dworca* kolei żelaznéj i *fabryki gazu*, rozciąga park zwany *Platzspitz*,

ze skromnym pomnikiem poety Gessnera będący bardzo przyjemném miejscem przechadzki.

Prawie w środku miasta blisko Limmatu, na lewym jego brzegu leży miejscowość zwana *Lindenhof*, przy któréj od strony rzeki stoi nowy gmach, mieszczący *łożę wolno-mularską*. Blisko Lindenhofu ku Bahnhofstrasse wznosi się katolicki *kościół Augustyjanów*, którego gmach przez 300 lat służący za magazyn, w 1848 znowu wrócony został służbie bożéj. Jest to wzór budowy skromnéj a pełnéj smaku. W bocznych ołtarzach kościół ten posiada dwa piękne obrazy *Deschwandena*. *Lavater* († 1810) był przez 23 lata wikaryjuszem niedaleko stąd ku Pd. Zach. się znajdującego, lecz nie zwracającego na siebie uwagi *kościoła Ś-go Piotra*. Ciało Lavatera spoczywa na cmentarzu przy *kaplicy Ś-éj Anny*, w lecie oddawanéj na użytek wyznawców kościoła Anglikańskiego, a nieco na Pn. W. kościoła katolickiego leżącéj.

Od téj kaplicy ulica Pelicanstrasse prowadzi do *ogrodu botanicznego*, ozdobionego pomnikiem De Candolle'a († 1841) i Konrada Gessnera († 1565) i zawiérającego przeszło 800 gatunków roślin alpejskich.— W środku ogrodu sterczy stary bastyjon, zwany *Katz*, pozostały po dawnych fortyfikacyjach. Jest to wysoko po nad miasto wzniesiona platforma, dająca bardzo rozległy na okolicę widok.

Na rz. Limmat, tuż przy jeziorze, obok ogrodu *Stadt Garten*, leży połączona z nim mostkiem pięciokątna wyspa, zwana *Bauschanze*, jako pozostałość po dawnéj twierdzy ograniczona murem (parapetem), zajęta cała na piękny, cienisty ogródek z bardzo pięknym widokiem na jezioro. Przystań statków parowych. Wypada nakoniec wspomnieć o kościele *Frau-Münsterkirche*, z XIII w., z wysoką, ostrozakończoną wieżą, stojącym przy moście Münsterbrücke na lewym brzegu rzeki; obok którego znajduje się *Gmach Poczty* i ciekawym *zbiorze dawnéj broni*, zawartym w starym ponurym budynku *starego arsenału*, na południe kościoła Ś-go Piotra stojącym.

Droga 85. Z LINDAU PRZEZ RORSCHACH DO ZURICH.

Z Lindau do Rorschach przez jezioro Konstancyjeńskie (Bodensee) statek parowy w 1 godz. 15 min. z 42 lub 32 kr. Z Rorschach do Zurich 101 kilm. we 4 i pół godz. za 10,65; 7,70 lub 5,35 fr.

Rorschach, (hot. *Seehof; Hirsch, w obu pokój 2 — 3 fr. Schiff, Krone (Poste); Grüner Baum, pok. 2 fr.; *Hôtel Koch, we wszyst. pens. bez wieczerzy 21 fr.; *Café Seehof, z ogrodem nad jeziorem, restauracyją), ładne miasteczko, 3500 mieszk., prowadzi znaczny handel zbożem, przychodzącém tu ze Szwabii i Bawaryi. Okolica bardzo piękna. W głównym dworcu często zmieniają wagony.

Po wyjściu z Rorschach droga przechodzi przez rzeczkę *Goldach*, po moście o 5 arkadach, następnie zaś minąwszy stacyje *Mörschwyl*, i *St. Fiden* dochodzi do

St. Gallen, franc. *St. Gall.* (hot: *Hecht*, dobra kuchnia; *Löwe*: pok 1½ fr.; *Hirsch*, *Linde*, *Schiff*, *Bär*, *Ochs*, tańsze). Jest to jedno z miast położonych najwyżéj z pomiędzy miast europejskich, stolica kantonu; siedziba biskupa (17000 mieszk.), przytem jedno z najfabryczniejszych miast Szwajcaryi. *Opactwo benedyktynów*, założone w VII w. posiada bibliotekę, zawierającą wiele bardzo dawnych rękopismów. *Katedra* przebudowana w 1755 r. w stylu włoskim, ozdobiona jest pięknemi freskami na sklepieniu, *Kościół S-go Wawrzyńca*, gotycki, zewnątrz bardzo piękny. *Ratusz*, *Muzeum literackie*, *Gabinet płaskorzeźb* przy *szkole kantonalnéj* mieści się *muzeum przyrodnicze*, *biblijoteka miejska*, i *towarzystwo sztuk pięknych*.

Pod wsią *Bruggen* koléj przechodzi przez rz. *Sitter*, po moście kratowym żelaznym, blisko drugiego mostu kamiennego a potem przez rz. *Glatt*. **Flawyl** (*Roessli*) wielka wieś przemysłowa. Daléj pociąg mija: *Ober-Uzwyl*, z pobliskim zakładem hydropatycznym w *Buchenthal*, przechodzi przez most kratowy na rz. *Thur* (145 metr.) i w krótce dobiega do *Wyl* (zajazd *Schönthal* albo *Post*) miasteczka, posiadającego kilka klasztorów. Z dworca piękny widok na Sentis i góry sąsiednie. Daléj idą stacyje: *Sirnach*, *Eschlikon*, *Aadorf*, *Ellg* z zamkiem t. n., *Räterschen* i *Winterthur*. (daléj ob. dr. 84).

Droga 86 Z ZURICH DO CHUR (COIRA).

Koleją żelazną 130 kilometrów w 5 godz. za 13,70; 8,80 lub 6 fr. Kilkanaście mniéj jest jednak odbywać statkiem parowym drogę do Rapperschwyl (w 2½ godz. za 1,90 lub 1,25 fr.) lub do Scherikon (w 3¼ godz. za 2,65 lub 2 fr.), dalej znowu koleją. Z Rapperschwyl do Chur. koleją 86 kilm. w 3 i pół godz. za 9; 6,05 lub 4,20 franków.

A. Puściwszy się statkiem parowym na jezioro Zurychskie, (34 kilm. dł. 4 sz.). zasilane wodami rz. *Linth*, która przy wyjściu z jeziora przybiera nazwisko *Limmat*., podróżny nigdy zapewne nie zniknie wrażeń, wywołanych pięknością jego okolicy.—Jezioro to wydłuża wdzie pod względem obszaru stoi daleko za innemi, ale żyzne brzegi jego obdarzone zostały od natury nadzwyczajną pięknością krajobrazem. Oczom podróżnego nasuwa się na przemian pyszne lasy porosłe wzgórza, winnice, piękne ogrody, ożywione willami, uprawne pola i łąki. Naprzód spostrzega on za sobą Zurich, potem statek przesuwa się około przedmieścia *Neumünster*, mija *Bendikon* (na lewo) *Kilchberg*, *Wollishofen*, *Zollikon*, (na lewo), daléj *Rüschlikon*, nad którym ukazują się białe mury pięknego *Nidelbadu*, *Küsnacht*, *Erlenbach*, *Thalwyl* w cudném położeniu. Między Thalwyl i *Herrliberg*, (1.

jezioro jest najgłębsze. Daléj na prawo widać *Oberrieden*, *Horgen*, na lewo *Meilen*, *Ueticon*, *Männe-dorf* i znowu na prawo *Wödenschwyl*, na lewo *Stäfa*, na pr. *Richterschwyl*. Tu statek zwraca się na lewo i niedługo przybija do brzegu w Rapperschwyl.

Rapperschwyl (hot: *Schwan, nad jeziorem; Hôtel de la Poste, z restaur., blisko poprzedniego, pok. 1—2 fr., obj. $2^1/_2$ fr; Freihof, w mieście; Hôtel du lac;), 2600 mieszk., miasteczko w bardzo malowniczém położeniu. Bardzo długi most łączy przeciwne brzegi jeziora: jest on może najdłuższy z mostów na świecie, ma bowiem 1460 metr. dług., a 4 szerok. i spoczywa na 180 filarach. *Kościół parafijalny*. Starożytny *zamek*, niegdyś rodzinne gniazdo hrabiów Rapperschwyl, późniéj sądząc z herbu, dotąd jeszcze zachowanego, własność Habsburgów, leżący w najpiękniejszéj z całéj okolicy miejscowości, przed kilku laty starannie odnowiony, we wspaniałych swych komnatach mieści bardzo ciekawe *muzeum* starożytności, numizmatów, przedmiotów sztuki oraz cennych pamiątek z różnych epok *i biblijotekę*, bogatą w dokumenty historyczne, cenne rękopisy, autografy królów i sławnych w dziejach mężów, przy któréj urządzono i czytelnię. Szybki wzrost swój muzeum zawdzięcza współdziałaniu rządów kilku, państw, różnych towarzystw naukowych i osób prywatnych. Wspaniały dziedziniec zamkowy, opuszczający się ku jezioru w postaci tarasu i ozdobiony pomnikiem dziejowym, oraz jedyną w swoim rodzaju, gustownie odnowioną średniowieczną galeryją strzelecką, zamieniony jest obecnie na ogród, z którego można nasycić się widokiem na jednę z najpiękniejszych okolic Europy.

B. Droga z Zurich do Rapperschwyl koleją żelazną nie może iść w porównanie z tylko co opisaną podróżą przez jezioro. *Z* Zurich do *Wallisellen* ob dr. 48; w kierunku odwrotnym. Tutaj opuszcza linię do Winterthur i zbacza w kierunku połdn. wsch., oddalając się jednak wciąż od brzegów jeziora, przerzyna okolicę zupełnie płaską, idąc prawie w kierunku rz. Glatt, wybiegającéj z jeziora *Greifenseee*. Daléj przesuwa się obok tegoż jeziora. Niedaleko stacyi *Uster*, z wysoką wieżą, godną zwiedzenia dla pięknego widoku na jezioro i Alpy. Potém minąwszy kilka podrzędnych miasteczek staje w *Rapperschwyl* (ob. wyż.).

Po wyjeździe z Rapperschwyl, widać na prawo klasztor w *Wurmsbach* Linija bieży daléj brzegiem jeziora, mijając stacyje *Bölikon*, *Schwerikon*, od któréj zaczyna się znowu oddalać od jeziora, *Uznach*, miasteczko zbudowane na górze t. n., z wielką przędzalnią bawełny, potem *Kaltbrunnen*, za którą na rozległéj płaszczyźnie sterczy jedyna góra *Buchberg* i *Schönis*. Blisko stacyi *Linthhof*, znajduje się grób austryjackiego generała Hotze, poległego tu w 1799 r. w bitwie z Francuzami. Daléj *Ziegelbrucke* i *Biberlikopf*.

Wesen (bufet na dworcu; hot; *Speer, Schwert, pok. 1½ [illegible]t. Sonne, Roesli, Adler nieco tańsze) malutkie miasteczko w ok[illegible]- licy, która bujnością roślinności nasuwa na myśl doliny na połud[illegible]ie Alp leżące.

Linija przechodzi przez *kanał* rz. *Linth* pod stacyją *Büsche*, sk[illegible]d odnogą do *Glarus*, potém przez *kanał Escher*„ i bieży wzdłuż *jezio- ra Wallenstadt* (Wallensee) przez okolicę odznaczającą się nadzwy[illegible]y- czajną dzikością, przebywając jeden po drugim 5 tunelów w przerwac[illegible]ach pomiędzy któremi odkrywa się piękny widok na jezioro, góry i wo[illegible]o- dospady.

Mühlehorn (hot. Tellsplatte, Seegarten) małe miasteczk[illegible] przy końcu wąwozu *Mürtschenstock*. Pociąg przechodzi znowu prz[illegible] dwa tunele. — **Murg** (hot: Roessli, Schifli) nad jeziorem, n[illegible] skraju doliny tegoż nazwiska. Daléj koléj przez tunel, za którym n[illegible] lewo widać najwyższe szczyty łańcucha *Kurfirsten*, i przez stacyj[illegible] *Unter-Tersen*, wychodzi w dolinę rz. *Secz*.

Wallenstadt (hot; zum Churfirsten, Adler, Hirsch) [illegible] wschodnim brzegu jeziora tegoż nazwiska, w dolinie rz. Seez, u poc[illegible]od nóża łańcucha gór Churfirsten. — Piękny widok na jezioro.

W dalszéj drodze doliną rz. Seez, widać na prawo ruiny zamk[illegible] *Graeplang*; przez stacyję *Flums* z godnym widzenia ratuszem, pociąg[illegible] dochodzi do stacyi *Mels*, z zamkiem *Nydberg*, i hutą szklaną.

Sargans (hot: Thoma, Roessli; Löwe) gdzie linija łączy [illegible] z liniją Renu (do Rorschach) małe miasteczko na wyżynie między rz[illegible]- kami Renem i Seez. — Wagony kilka razy się tu zmieniają. Zost[illegible]- wiwszy na lewo liniją do Rorschach, pociąg przesuwa się po pięk[illegible] płaszczyznie, otoczonéj wysokiemi górami.

Ragatz (hot: Kuranstalt Quellenhof, Hof Ragatz, T[illegible]- mina Hôtel, Hôtel Calanda Schäfle i Krone; *Hôtel et* Pension Anderez i t. d.) wieś, licząca 1800 mieszk., nad bystrym z dzikiemi brzegami potokiem *Tamina*, wpadającym niedaleko stąd do Renu. Dawny dom należący do klasztoru w Pfäffers, zamieniony został na łazienki, do których woda mineralna, sprowadzona jest z *Pfeffers Bad* (Bains de Pfaeffers) wodociągiem przeszło 4000 metr. dł. mającym. Ragatz zyskuje coraz więcéj sławy jako zakład kąpielowy, w wodzie mineralnéj podobnéj ze składu do Wody w Gastein i Wilbad. — Na cmentarzu pomnik wzniesiony przez króla Bawarskiego filozofowi *Schelingowi*. Bardzo przyjemne miejsce przechadzek.

Pfäffers-Bad, o godzinę drogi od Ragatz, jedno z najciekawszych miejsc w Szwajcaryi w wąwozie rz. *Tamina*. Droga dosyć wązka lecz dobra prowadzi od Ragatz w 50 minut, do źródeł, tryskających w przerażającym wąwozie od 6 do 8 metr. szerokim, o ścianach na 150

do 250 metr. wysokich, przez który ze strasznym łoskotem bieży Tamina. Niedaleko stoi zakład kąpielowy, przerobiony z klasztoru, a sterczące po bokach jego ściany wąwozu, są tak wysokie, że słońce, zaledwie od 10 — 4 dochodzić tu może. Tutejsze wody ciepłe (30 — 31°) są nader przezroczyste, bez żadnego zapachu i smaku.

Daléj przez *Mayenfeld*, *Landquart* i *Zizers* (na lewo pałac *Molinära*, letnie mieszkanie biskupów z Chur) do Chur.

Chur, włoskie *Coira* (hot: *Steinbock; *Freieck i Weisses Kreuz, połączone; *Lumanier, Stern, Rother Löwe, Sonne i t. d.) ,7500 mieszk. główne miasto kantonu Gryzonów, w żyznéj, otoczonej wysokiemi górami dolinie rz. *Plessure*, dopływu Renu, o 2 kilometry od jéj ujścia.

Chur dzieli się na wyższe i niższe miasto. — *Katedra* z pięknym nagrobkiem biskupa Ortlieba de Brandis i obrazami pendzla *Holbeina* i *Rubensa*, *Pałac biskupi*, *Seminaryjum* Ś-éj Łucyi, *Ratusz* z obrazami na szkle z XVI w. *Szkoła kantonalna* dla dwóch wyznań z różnorodnemi zbiorami. Miasto prowadzi znaczny handel; w okolicy znajduje się też dosyć fabryk.

Droga 87. Z ZURICH DO SZAFUZY.

57 kilm. Drogą żelazną północno wschodnią; we 2 godz. za 6; 4,20 lub 3 fr. Najlepiéj obrać miejsce z lewéj strony dla lepszego widoku na wodospad.

Z Zurich do *Wintherthur* ob. dr. 84 (w kierunku odwrotnym). W Winterthur zmiana wagonów. Za tą stacyją otwiera się szeroka dolina rz. *Töss*, a wkrótce potem pociąg przesuwa się koło wzgórz *Neftenbach* (na lewo) wydających najlepszy gatunek win północnoszwajcarskich. Stacyje: *Hettlingen*, *Henggart* i *Awelfingen*, piękna wieś nad urwistemi brzegami rz. *Thur*, przez którą droga przechodzi zaraz za wsią po moście żelaznym. Stacyja *Marthalen*.

Daléj przez przerwy między wzgórzami odkrywa się kilka razy na lewo piękny widok na Ren, płynący w ścieśnionem łożysku, w znacznie niższéj od drogi położonéj okolicy. *Dachsen*, w pobliżu zamek Laufen.

Zaraz za Dachsen, piękny przestawia się widok na *wodospad Renu*, znikający za chwilę z powodu wejścia pociągu w tunel pod zamkiem Laufen (64 m.) Daléj jeszcze przez kilka minut można się przypatrywać wspaniałemu wodospadowi, ale tylko z lewéj strony, z mostu, *ostem wodospadu*. Daléj pociąg przechodzi przez długi przesunąwszy się około *zamku Charlottenfels*. staje w Szafuzy.

Szafuza (Schaffhouse; Schaffhausen) (hot: *Krone, pok. 1 fr.; Poste; Schiff; Loowe; Riese) miasto kantonalne, 10500 mieszk., które zewnętrznie najbardziéj ze wszystkich miast szwajcarskich zachowało charakter dawnego miasta cesarstwa niemieckiego, otoczone jest murem poprzerywanym w sześciu miejscach bramami. *Katedra* z XII w. dawne opactwo, którego dziedzińce klasztorne otoczone galeryjami, są dobrze zachowane.—*Zamek Munoth*;—*Biblijoteka miejska*, posiada wiele rękopismów historyka Müllera (1752 — 1809), któremu miasto wzniosło *pomnik* w ogrodzie *Vesenstaub* (bardzo piękny widok na Ren i Alpy. Teatr i sale balowe i koncertowe w gmachu, zwanym *Imthurneum*, podarowanym miastu przez obywatela Szafuzy, Imthurna, który go wzniósł swoim kosztem.

Droga 88 Z LINDAU DO KONSTANCYI.

Statek parowy we 2 — 3 godzin. 3 razy dziennie za 1 guld. 57 kr. lub 1 guld. 18 krajcerów.

Jezioro Konstancyjeńskie, (*Boden See*) przez Rzymian zwane *Lacus Brigantinus*, jest ogromnym zbiornikiem, w którym Ren oczyszcza swe wody. Największa jego długość wynosi 55 kilometrów, szerokość 14 kilom. obwód zaś 120 kilom. Największa głębokość (278 metrów), przypada między Friedrichshafen i Arbon. Brzeg jego pn. ws. jest w ogóle płaski, tylko około *Lindau* ożywiony lesistemi wzgórzami. Od południa widać piękne lasami porosłe góry, zniżające się w miarę zbliżania się do Konstancyi. Krajobraz nie może być porównany z brzegami innych jezior Szwajcarskich, ale wielkie zielonawe zwierciadło wód jego, góry pokryte bujną roślinnością, brzegi bardzo ożywione i w oddali rysujące się na tle nieba pasmo Alp Appenzelskich z bielejącym szczytem Sentis, oraz kilka śnieżnych szczytów Alp Foralberskich, widzialnych w czasie pięknéj pogody, wywierają wielkie wrażenie na podróżnych, po raz pierwszy odwiedzających Szwajcaryją.

Parowiec posuwa się z początku w wielkiéj odległości od mało urozmaiconego brzegu Bawarskiego i Wirtemberskiego, ale zprzeciwnéj strony widać wciąż w oddaleniu wspaniały krajobraz. Wody jeziora bywają czasem tak wzburzone, że wywołują objawy choroby morskiéj. Po niespełna godzinie drogi parowiec zatrzymuje się we *Friedrichshafen*, a stamtąd dąży prosto po przekątnéj ku Konstancyi. Na północy widać początek odnogi jeziora Konstancyjeńskiego, zwanéj jeziorem *Ueberlingen*, i na niém badeńską wysepkę *Mainau*. Następnie statek wchodzi w zatokę Konstancyjeńską i wkrótce staje w porcie.

Konstancyja, (hot: Hecht; Adler, w obu pok. 1 fl.; *Badi-

scher Hof; Krone, Schiff; 2 rzędne Hôtel et Pension Helwetia, 4 — 5 fr. dziennie) miasto niegdyś wolne, od 1548 podległe Austryi, liczy obecnie tylko 10000 mieszk. Konstancyja leży nad jeziorem Bodensee, w miejscu gdzie Ren wychodzi z niego, by w krótce wpłynąć do następnego *Zeller-See* (Unter-See). Most na Renie łączy miasto ze wsią Petershausen leżącą na brzegu Badeńskim.

Katedra, zbudowana w XI w., przebudowaną została w XVI w. na dzisiejszą postać. Przed kilkunastą laty dodano do niéj tylko wieżę gotycką. *Kościół S-go Szczepana* z XIV w. w czysto gotyckim stylu wzniesiony. Dawny *Klasztor Dominikanów*, na wyspie, gdzie niegdyś Huss przez czas jakiś był uwięziony, służy obecnie za Magazyn. *Ratusz*, z końca XVI w. pochodzący; ozdobiony ostatniemi czasy freskami na tle dziejów Konstancyi cmutemi, posiada cenne archiwum, z aktami Soboru Konstancyjeńskiego. — W gmachu *komory*, zbudowanym w 1388 r., mieści się *wielka sala*; która służyła od 1414 — 1418 r. za miejsce posiedzeń soboru, ozdobiona niedawno freskami z dziejów miasta. Dom w którym Huss był trzymanym, ozdobiony jest popiersiem reformatora. — Nakoniec w *domu Wessenberga* mieści się galeryja obrazów i rycin, oraz biblijoteka, zapisana miastu przez tego uczonego w 1860 r. zmarłego.

Z *Konstancyi do Szafuzy*, koleją żelazną badeńską 6,7mil w $1\frac{1}{2}$ — 3 godz. za 2 guld. 6 kr.; 1 guld. 24 kr., lub 54 kr.; — statkiem parowym w $3\frac{1}{2}$ — 4 g. za 3 fr. lub 1,95 fr, bardzo przyjemna.

Droga 89, Z RORSCHACH DO KONSTANCYI.

Koleją żelazną 33 kilometry. — Z Rorschach do Romanshorn 14 kilom. w 30 45 min. za 1,50; 1,05 lub 0.75 fr.; do Konstancyi w 1—$1\frac{3}{4}$ g. za 3,75; 2,65 lub 1,90 f.

Droga żelazna bieży wzdłuż brzegu jeziora przez stacyje *Horn*, *Arbon*, (ob. niż.) *Egnach*, *Romanshorn* (dr. 84), *Üttwyl*, *Kesswyl*, *Güttingen*, *Altnau*, *Münsterlingen* i *Kreuzlingen* do *Konstancyi*.

Statek parowy trzyma się brzegu, mija miasteczko *Horn*, potém *Arbon* (hot: Ange; Croix), miasteczko stojące na miejscu rzymskiéj osady *Arbor Felix* i dochodzi do *Romanshorn*. Na brzegu północnym widać wciąż piękny zamek *Heiligenberg*, do księcia Fürstenberg należący. Daléj na lewym brzegu spostrzegamy *zamek Güttingen*, następnie klasztor w *Münsterlingen*, obecnie obrócony na szpital, a zarazem w oddaleniu przedstawiają się wspaniałe gmachy Konstancyi, do któréj portu niedługo statek zawija, minąwszy naprzód dawne opactwo *Kreuzlingen*, mieszczące dzisiaj szkołę. — Konstancyja obacz droga 88.

Droga 90. Z RORSCHACH DO CHUR (COIRA).

92 kilometry, w 3 i pół do 4 i pół godz. za 9,80; 6,80 lub 4,90 fr.

Dworzec w Rorschach stoi dosyć daleko od portu, lecz odnoga kolei dowozi doń podróżnych. Kto wsiadł do wagonu w porcie powinien się na dworcu pilnować, gdyż tu często zmieniają wagony.

Dolina Renu nazywana w tém miejscu *Obere Rheingau*, przedstawia wielką rozmaitość wspaniałych i malowniczych krajobrazów. Po wyjściu z Rorschach droga jakiś czas jeszcze bieży brzegiem jeziora. Za pierwszą stacyją, *Staad*, spostrzegamy na prawo *Heiden*, miasteczko ze źródłami mineralnemi, w bardzo zdrowéj okolicy, zamki *Wartegg*, *Wartensee*, daléj górę *Buchberg* z obszernemi winnicami, następnie przez przerwę między górami widać zamek *Weinburg* ks. Hohenzollern-Sigmaringen, z pięknym parkiem i słynną z widoku skałą *Steinerne Tisch*. — Stacyje: *Rheineck* (hot. Hecht, Krone), małe miasteczko, w dolinie otoczonéj winnicami, daléj *St. Margarethen*, z bardzo ożywionym przewozem przez Ren na stronę tyrolską, *Au*, *Heeburg* i *Rebstein*.

Altstädten (*Drei Könige, Krone, Rabe), 7500 mieszk., miasteczko leżące śród winnic i sadów, z ładnym *kościołem* i pięknym *ratuszem*. Dosyć ożywiony handel.— *Oberried*, obok którego na pochyłości wzgórza widać ruiny zamku *Blatten*.— Stacyje *Rüthi*, *Sales* i *Hagg*. Powyżéj następnéj stacyi *Buchs* (hot. *Sonne, *Hörnli) wielki biały zamek *Werdenberg*.

Naprzeciwko po drugiéj stronie Renu, na wyniosłości widać *Vaduz* stolicę księstwa Liechtenstein, z zamkiem, u stóp góry *Drei Schwestern*. Stacyja *Sevelen*, pośród sadów owocowych, po nad któremi sterczy zębaty zamek *Wartau*. Pod *Trübbach* skały *Schollberg* tak ściskają Ren, że miejsce dla drogi musiało być wykute w skale. Na przeciwnym brzegu rzeki wspaniałe ruiny zamku *Guttenberg*.

Sargans. Daléj ob. dr. 86.

Droga 91. Z ZURICH DO BERNU.

132 kilom. w 4—5 i pół godz. za 13,75; 9,70 lub 6,95 fr.

Zaraz po wyjściu z dworca w Zurich, pociąg przechodzi przez rz. *Sihl*, i przebiega następnie okolicę pełną zajmujących krajobrazów idąc ciągle doliną Limmatu. Zaraz za miastem spostrzegamy łańcuch

gór Albis, zakończony od północy górą Uetli, w znacznéj zaś odległości widać Alpy.

Dietikon (hot. Löwe), daléj *Killwangen* i *Wettingen* z pięknym gmachem dawnego opactwa Cystersów, otoczonym ogrodami, obok na prawo na pochyłości góry *Lögengebirg*, budynek, w którym za opactwa wytłaczano wina.

Następnie pociąg przechodzi przez tunel, za którym widać tuż przy drodze wielkie ruiny dawnéj twierdzy *Stein Baden*, zburzonéj w 1712 roku.

Baden (hot: Wage, Löwe, *Bär, pok. 1½ fr.; Hôtel Bahnhof) stare miasto, znane już Rzymianom, ze swych wód ciepłych (30—42° R.). W średnich wiekach zbudowano tu fortecę, w któréj często przebywali książęta z domu Habsburgskiego. Za stacyją *Turgi* koléj przechodzi przez rz. *Reuss* blisko jéj ujścia do *Aaru*. Daléj mija *opactwo Königsfelden*, zbudowane w miejscu, gdzie Cesarz Albert został zabity przez swego siostrzeńca Jana księcia Szwabskiego.

Brugg lub *Bruck* (hot: *Roessli, Rothes Haus) małe miasteczko niegdyś siedziba Cesarza Rudolfa Habsburgskiego. Z mostu na rz. *Aar*, bardzo pięknie się przedstawia to starożytne miasto. Niedaleko na pn. w. od miasta łączą się z sobą trzy największe rzeki Szwajcaryi, Aar, Limmat i Reuss.

Za miastem na górze *Wülpelsberg* stoi zamek *Habsburg* kolebka dynastyi Cesarzów Niemieckich i Austryjackich, zbudowany w 1020 przez Radboda hrabiego na Altenburgu.

Daléj idzie stacyja *Schinznach*, położona między wsią tegoż nazwiska i *zakładem wód* mineralnych *(Bad Schinznach)* zbudowanym u stóp, tylko co wspomnianéj góry *Wülpelsberg*.— Na prawo *Zamek Wildenstein*, po drugiéj stronie Aaru. Przy stacyi Wildegg, stoi zakład hydroterapeutyczny w *Brestenberg*. Daléj *Wildegg* z bardzo starym zamkiem t. n. i zakładem wód mineralnych jodo-bromowych: a potém na lewo zamek *Leatzburg*.

Aarau (hot: *Ochs i Storch) miasto główne kantonu Argowii (5500 mieszk.) nad rz. Aar, u stóp gór Jura. *Ratusz, Szkoła kantonalna, mała biblijoteka* i *zbiory naukowe*. Most wiszący na Aarze.

Stacyje: *Schönenwerd* i **Olten** (hot. de la Gare, *Demi Lune; *Bufet na stacyi) 3000 mieszk. nad Aarem, drugie miasto kantonu Solury. Wielkie fabryki żelazne i obuwia górskiego. *Kościół parafialny* i *Kapucynów*.

Aarburg (hot: Bär, Krone) przy ujściu rz. Wiger do Aaru, miasteczko przebudowane po pożarze w 1840 r., z malowniczym starożytnym zamkiem, niegdyś forteca, który do r. 1798 był rezydencyją

wojskowego pełnomocnika związku (bailli).— Za miastem wielka fabryka bawełny.

Stac. *Niederwyl*, *Murgenthal* którego dwie części, oddzielone od siebie rz. *Murg*, należą jedna do kantonu Argowii, druga do Berneńskiego. – *Langenthal* (hot: *Löwe) bogata wieś prowadząca znaczny handel drzewem. *Büttsberg*, *Herzogenbuchsee* (hot. Soleil), gdzie się oddziela odnoga do Neuchatelu; prawie zawsze tu zmieniają wagony. Stacyje: *Riedtwyl*, *Wynigen*. Za ostatnią koléj przechodzi przez długi tunel, a następnie rz. *Emme*, i wkrótce pociąg staje w bardzo malowniczo u stóp wzgórza położoném mieście Burgdorf, franc. *Bertoud*, (*Hôtel Guggisberg przy dworcu, Stadthaus, Bär), leżącem nad rz. *Emme*, przy otwórze doliny, zwanéj Emmenthal. *Ratusz*; *Zamek* z VII w. pochodzący, w którym Pestalozzi otworzył w 1798 swój sławny dom wychowania. Stacyje: *Lissach*, *Hindelbank* i *Schönbühl*.

Za stacją *Zollikofen* na prawo leży wieś *Rüete*, ze szkołą agronomiczną. Trochę daléj koléj przechodzi przez most żelazny, za którym z prawéj strony ukazuje się zamek *Reichenbach*, potém most na Aarze pod *Tiefenau*. Następnie pociąg przez kilka minut idzie pod górę na *Wylerfeld* (plac broni) skąd pyszny otwiéra się widok na cały łańcuch Alp Berneńskich, przechodzi przez nowo zabudowane przedmieście robotnicze i obok ogrodu botanicznego a potém przez piękny most kratowy na Aarze (182 metry dł.), zbudowany dla kolei oraz wozów i pieszych. Droga dla wozów i pieszych znajduje się pod mostem dla kolei żelaznéj. W jakiś czas po przejściu mostu, pociąg okrążywszy część miasta staje na dworcu w Bernie.

Bern.

Hotele: *Berner Hof, przy pałacu związkowym, pokój 2 fr.; *Hôtel Bellevue, pok. i światło 2½ fr. obok Mennicy, [illegible] ciwko dworca; *Schweizerhof, pok. od 2 fr.; *Boulevard, pok. 2,50 fr.; Hôtel de France, tak samo; Cerf.—W mieście: *Falke, pokój i św. 2,50 fr.; *Pfistern (Abbaye des Boulangers); *Storch; Mohr; Affe; Schmiden; *Zunftgasthof zu Webern, [illegible] gasse; we wszystkich ceny umiarkowane. Jeszcze tańsze: [illegible] sel; Bär; Wilder Mann, pok. 1,25 fr. Przy bramie [illegible] syjonaty: Jäggi i Mattenhof, *Pension Zimmerwa[illegible] Pension Schänzli-Victoria, za ogrodem botanicz[illegible]

Kawiarnie i Restauracyje. Bufet na dw[illegible] *Restaurant du Boulevard

Café du Nord; **Café Schweizerhof**, w hotelu t. n. (ob. wyż.); **Café Casino**.—W pawilonach na platformie katedry, przedają kawę, herbatę i t. p. od godz. 1, wieczorami koncerty; podobnież na dalej esplanadzie przy Berner-Hof.— Za miastem: **Café Schänzli** (ob. wyżej); **Café in des Enge** o 20 minut za bramą Aarberg.

Piwiarnie. Roth, Judengasse; *Jucker, Kramgasse; Hahnen, Bärenplatz; *Café du Commerce, Gerechtigkeitsgasse, dobre piwo Norymberskie; Jaumann w nowém Muzeum, piwo krajowe i zagraniczne.

Dorożki. (Fiacres), jednokonne: kurs wewnątrz miasta od 1 osoby 60 c., za $^1/_4$ g. jazdy 1—2 osób 80 c.; 3—4 osób 1 fr. 20 c.; każdy następny kwadrans 40 lub 60 c. Dwukonne po cenach jednokonnych od 3—4 osób. Każdy tłomoczek 20 c., za drobny pakunek nic się nie dopłaca.

Dworzec obok kościoła Ś-go Ducha, na zachodnim końcu miasta.

Poczta i biuro telegraficzne przy dworcu kolei żelaznéj, wejście przez środkowy pawilon.

Bern, miasto związkowe i stolica kantonu, liczy wraz z przedmieściami 36000 mieszk. (około 3000 katol.).— Kanton Berneński należący do związku od 1353 r. jest dotąd największym, pomimo oddzielenia odeń w 1798 r. Argowii i Waadtu, zamienionych na samodzielne kantony. Miasto Bern stoi na wysuniętym klinie ziemi, jakby półwyspie, utworzonym przez nagły potrójny skręt w biegu Aaru, który płynie o 35 metr. niżéj od poziomu miasta.—Większa część jego szerokich ulic, a pomiędzy niemi i najgłówniejsza, (na 2136 kroków długa) któréj części noszą nazwiska Spitalgasse, Marktgasse, Kramgasse, Gerechtigkeitsgasse, ciągnie się od wschodu ku zachodowi. — Starsze domy mają najniższe piętro cofnięte nieco w tył dla utworzenia kolumnad, pod któremi ciągną się trotuary. W porównaniu z innemi większemi miastami Szwajcaryi Bern, najlepiéj zachował swój charakter narodowy.

Liczne tutejsze wodotryski są prawie wszystkie ozdobione figurami, przedstawiającemi Samsona, Mojżesza, Temidę, łuczników, dudziarzy i t. p. — Najciekawszą z nich jest, tak zwana, **Kindlifresser Brunnen** (dzieciożercy) ozdobiona bardzo dziwaczną gruppą; poniéj téj figury widać całe stado uzbrojonych niedźwiedzi. Wyobrażeń tych zwierząt najrozmaiciéj przybranych jest zresztą bardzo wiele w całém mieście, z powodu że niedźwiedź, od którego ma nawet pochodzić nazwisko miasta, stanowi herb m. Bernu. Tak np. dwa ogromne i dosyć dobrze wykonane, niedźwiedzie granitowe strzegą bramy *Ober-Thor*, przy końcu Spitalgasse stojącéj; dwa inne trzymają armaturę na szczycie *Magazynu zbożowego* (Kornhaus). Całe znowu stado niedźwiadków, *poruszane* odpowiednim mechanizmém, popisuje

się pod czas uderzenia godziny na *wieży zegarowéj* (Zeitglocken Thurm), przed którą stoi wspomniany wyżéj wodotrysk, zwracając zawsze na siebie uwagę przechodniów.

Katedra (Münster) piękny gmach gotycki z XV i XVI w., odznaczający się piękną ornamentacyją, a nadewszystko nader uromaiconą *balustradą* kamienną ciągnącą się po nad gzémsem wzdłuż całego dachu.— Plac po zachodniéj stronie katedry leżący ozdobiony został w 1848 r. *pomnikiem* na koniu *Rudolfa Erlacha*, zwycięzcy z pod Laupen.

Taras przed katedrą, dawny cmentarz, zamieniony został w piękny cienisty ogród ozdobiony pomnikiem *Bertolda Zähringa*. Rogi tarasu zajmują budynki mieszczące *kawiarnie*. Tak stąd, jak i z wielu punktów Bernu cudny przedstawia się widok na Alpy i śnieżne szczyty Oberlandu.

Muzeum (wejście bezpłatne we wtorki i soboty od 3—5, w niedziele od 10—12) dla cudzoziemców zawsze dostępne za opłatą 1 fr. od 1—3 osób, zawiéra zbiory tworów przyrody, starożytności i galeryję obrazów. Są tu też do nabycia zielniki roślin alpejskich po cenie od 6 — 50 fr. Obok muzeum na południe stoi gmach **Uniwersytetu** (200 stud.), na północ zaś **Biblijoteka**, obfitująca w dzieła odnoszące się do historyi Szwajcaryi. — Można tu téż oglądać kolorce będące łupem z wojny przeciw Burgundyi (50 cent.).

W półn. stronie miasta wznosi się **nowy kościół katolicki** w stylu gotyckim zbudowany. Na zachód od kościoła stoi **Ratusz** z XV w. zawiérający cenne archiwum miejskie.

Pałac związku *(Bundes-Rathhaus)* wspaniały gmach z ciosowego kamienia, w stylu pałaców florenckich wzniesiony w 1857 roku. (Odźwierny przy głównem wejściu na prawo; 1 fr. od 1—3 osób). Różne sale tego pałacu uderzają zarazem prostotą i wspaniałością. Posiedzenia Rady Stanu i Rady Narodowéj, odbywające się zwykle w lipcu, są publiczne; rozprawy są częstokroć bardzo ożywione i odbywają się w językach niemieckim, francuskim i włoskim. Z powodu pięknego widoku warto wejść na taras po nad gmachem. Naprzeciwko stoi nowe *Muzeum*, z salami koncertowemi, czytelnią i t. p. Można tu być wprowadzonym przez członka towarzystwa, do którego gmach ten należy.

Galeryja obrazów *(Kunstsaal)*, otwarta codziennie oprócz sobót od 9—4 w lecie a do 3 w zimie, bezpłatnie, posiada dosyć dobrych obrazów nowożytnych.— **Arsenał** posiada zbrojownię, z której Francuzi w 1798 r. zabrali najciekawsze przedmioty.— Piękny **most** *(Niedeckbrücke)*, zbudowany w 1844 r. Tuż za tym mostem znajduje się *dół niedźwiedzi* (Bärengraben), do którego pod najsurowszą odpowiedzialnością niewolno rzucać nic innego jak tylko chléb i owoce.

Most kolei żelaznéj (ob. wyż.) w pn. z. stronie miasta, prowadzi na prawy brzeg Aaru, na którym leży *ogród botaniczny*, a nieco daléj Schänzli (Hôtel et Pension de Schaenzli Victoria, 5—7 fr. dziennie, z pięknym tarasem i ogrodem oraz różnego rodzaju kąpielami) najpiękniejszy pod względem widoku punkt w całym Bernie. — Nie wiele niżéj pod tym względem stoi wielki półwysep Enge, przez Aar utworzony i o 32 metry nad poziom rzeki wyniesiony. Półwysep ten leży o 20 minut na północ miasta za bramą Aarberg-Thor, kawiarnia tu istniejąca (ob. wyż.) jest bardzo uczęszczaną. Niedaleko za tąż bramą, nieco na lewo stoi *obserwatoryjum astronomiczne.*

Droga 92. Z BERNU DO GIENEWY.

159 kilom. koleją żelazną w 5—6 i pół godz. za 17,60; 12,45 lub 9,15 franków. Dla widoku najlepiéj obrać miejsce po lewéj stronie.

Wkrótce po opuszczeniu Bernu przez niewielką przerwę między górami odkrywa się na lewo piękny widok na Alpy Berneńskie i dalsze góry. Od pierwszéj stacyi *Bümplitz* aż do *Thörishaus* ciągną się jednostajne łąki; daléj droga zaczyna się obniżać (na lewo nowy widok na Alpy przez wyłom w górach), przechodzi przez rz. *Singine* i do jeza do stacyi *Flamatt*, skąd wychodzi 2 razy dziennie dyliżans do *Laupen*, pamiętnego zwycięstwem Berneńczyków pod wodzą Rudolfa Erlacha nad połączonemi siłami kilku innych kantonów w 1339 r. odniesioném.

Za Flamatt droga przechodzi przez tunel, za którym na lewo widać zieloną dolinę *Tafferny*, a daléj jeszcze drugi tunel przed stacyją *Schmitten*. Pod *Guin* (niem. *Düdingen*), skąd jeszcze przedstawia się widok na Alpy, pociąg przechodzi przez wysoki wijadukt. Aż do *Balliswyll* krajobraz nie ciekawy, daléj przez *most* na rz. *Sarine*, godny uwagi tak ze względu na długość (386 metr.) jak i na nadzwyczajne wyniesienie nad rzekę (78 m.).

Friburg (Hôtel de Zähringen, pokój 2 fr.; Hôtel de Fribourg; Hôtel des Merciers; Hôtel de Charpentiers; Campagne Beauregard przy dworcu, pensyjonat od 3 fr.) stolica kantonu t. n. połączonego z dawną prowincyję *Uechtland*, miasto założone przez Bertolda Zähringen w 1175 r. w pięknem położeniu, na skale otoczonéj dokoła wodami rz. *Sarine*, liczy dzisiaj 10000 mieszk. i leży na granicy ziem używających języka francuskiego i niemieckiego.

Zasługują tu na uwagę: wielki *most wiszący* (266 m. dł.), oraz drugi podobny do poprzedniego *pont de Gotteront* (227 m. dł.), prowadzący przez dolinę t. n., zapełnioną różnemi fabrykami, których machiny wprawia w ruch rzeczka, wpadająca do Sarine. Piękny go-

tycki *kościół Ś-go Mikołaja* (XIII—XV w.) z wieżą na 86 m. wy[illegible] ką, jest kościołem katedralnym.— Obszerne *kollegijum jezuitów*,— [illegible] łac *zarządu* i *Ratusz* nie przedstawiają nic ciekawego.— Obok ty[illegible] gmachów stoi bardzo stara *lipa*, o pniu mającym 4 metry obwo[illegible], której na pół zwiędłe gałęzie popodpierane są słupami kamienne[illegible] mi. O téj lipie krąży podanie, że wyrosła z wsadzonéj w ziemię gałą[illegible] lipowéj, niesionéj w ręce przez młodego Friburgczyka, który ch[illegible] prędzéj przynieść swym spółobywatelom wiadomość o zwycięst[illegible] pod Morat, padł w tém miejscu nieżywy ze zmęczenia, wymówiwszy zaledwie wyraz, *zwycięstwo*.

Obok téj lipy postawiono w 1860 statuę *Ks. Grzegorza Girard*[illegible].

Wielka ilość schodów prowadzi od ratusza do dolnego mi[illegible] i nad rzekę; bruk ulicy *Grande-fontaine* służy za dach domom z u[illegible] *Court-chemin*.

Za Friburgiem na lewo widać góry Friburgskie, Simme, i pię[illegible] *Moleson*, Krajobraz jednostajny między stacyjami: *Matran*, *Ney*[illegible], *Cottens*, *Chenens* i *Villaz* St.-*Pierre*, urozmaica się nieco za osta[illegible] z tych wiosek.

Romont (niem. *Remund*) (hotele Cerf, Couronne, Cr[illegible]oix Blanche), na wzgórzu nad *Glanem*, otoczone murem z wieżami[illegible] posiada stary zamek z X w., niegdyś książąt Burgundzkich, w kt[illegible]ym obecnie nieści się urząd obwodowy.

Za Romont odkrywa się pyszny widok na góry, między kt[illegible]remi widać i Mont-Blanc. Daléj idzie stacyja *Siviriez*; przed *Vaude*[illegible]ns, stacyją blisko miasteczko Rue leżącą, pociąg przechodzi przez t[illegible]unel. Rue (hot. Maison de Ville, Fleur de Lys) po niem Ru[illegible], ze starym zamkiem, otoczonym zębatym murem, na dnie doliny p[illegible]ynie rzeczka *Broye*, która następnie przepływa przez *jezioro Morat* i [illegible]pada do *Neuchatelskiego*. Pod *Oron-le-Châtelet*, pociąg przebiega przy skale, na szczycie któréj stoi zamek t. n.; *Oron-la-Ville* widać [illegible] oddaleniu na prawo. Daléj koléj przechodzi przez ładny most na [illegible] potokiem i przybywa do *Palésieux*, a następnie do *Chexbres*, skąd wychodzi dyliżans do *Vevey*.

Za Chexbres następuje znowu tunel, po wyjściu z którego o[illegible]krywa się wspaniały widok na jezioro Genewskie i otaczające je góry. Przed stacyją *Grand-Vaux* znowu tunel. Spostrzegamy już Lutry. Pully i Ouchy, na brzegu jeziora, a powyżéj na prawo Lozanna. — Tunel i wijadukt. — Po ominięciu miasteczka *La Conversion* (Lutry) pociąg przechodzi dolinę rz. *Pandèze*, po wielkim wijadukcie o 9 ar[illegible] kadach, na prawo zaś widać żelazny wijadukt kolei zachodniéj. P[illegible] przebyciu jeszcze jednego tunelu pociąg zatrzymuje się w Lozannie.

Lozanna (franc. Lausanne), rzzmskie *Lausonium*, miasto lic:ące 000 mieszk., jest stolicą kantonu Waadt. (Hot: Faucon, pok. 2 f.; ôtel Gibbon; *Bellerue; *Hôtel du Grand Pont; *Hôtel iche-Mont; Hôtel et Pension Belvédere pokój 1 fr. 50 c,; ôtel du Nord z kawiarnią; Hôtel d'Angleterre; Raisin, też me ceny. Hôtel des Alpes (Café-restaurant). — Pensyjona-. Chevallier (5 fr.) i inne. — *Omnibus* z dworca do miasta lub do uchy pół fr., pakunki pół fr,

Miasto leży w cudnéj okolicy, samo jednak nie jest bardzo przyjeném; trzeba w niém ciągle iść pod górę lub na dół. W poł. z. czę- i miasta przez głęboki wąwóz, na dnie którego płynie strumień, prze- odzi most, zwany *Grand-Pont* lub *Pont-Pichart* od nazwiska inży- era, który go stawiał. Tenże inżynier potrafił przez całe miasto, omimo nadzwyczajnych nierówności gruntu, przeprowadzić drogę awie poziomą, która poniżéj zamku przechodzi przez tunel na 50 roków długi. *Katedra* z XIII w., poświęcona przez Grzegorza X' apieża, w obec Rudolfa Habsburskiego, jest gmachem w czysto go- rckim stylu wzniesionym. *Taras*, dawny cmentarz przy Katedrze, aje piękny widok na miasto, jezioro i Alpy Sabaudzkie. — Dawny *zamek* biskupi jest obecnie siedzibą władz kantonalnych. *Muzeum antonalne* mieści w sobie zbiory przyrodnicze, pomiędzy któremi bo- aty zbiór muszli, oraz piękny zbiór starożytności. Samo muzeum ia pomieszczenie w gmachu szkolnym.

Muzeum Armand'a, założone w 1846 r. przez malarza, którego oni nazwisko posiąda niewielką liczbę dawniejszych i kilka nowszych odnych uwagi obrazów. *Instytut ociemniałych*, *Instytut Blumera*, dla ieci słabych na ciele lub umyśle i *dom karny* dobrze urządzony. *zkoły* tutejsze zasługują na pochwałę.

Z Lozanny do Gienewy koléj żelazna bieży brzegiem jeziora Le- ańskiego. Przy stacyi *Reners*, odłącza się droga do Neuchatelu. Nie- daléj od mostu na rz. *Venoge*, wychodzi na prawo krótka odnoga a wyprostowania drogi z Gienewy do Neuchatelu. Przy stacyi *Mor-* koléj bardzo się zbliża do jeziora, mija wioskę *S-t Prex* i nastę- ie, oddalając się trochę od brzegu, przechodzi przez stacyją *Aubon- -Allaman*, pod bardzo starem miasteczkiem *Aubonne* (hot: *Cou- n ne) położoną; przed stacyją *Rolle* na prawo widać tak zwany *gnal de Bougy*, miejce wyniesione na 512 metr. po nad jezioro, skąd ękny odkrywa się widok na jezioro i Alpy Sabaudzkie, nad które- góruje Mont-Blanc.

Daléj minąwszy stacyją *Gland* i zostawiwszy na lewo *zamek Pran-* a, pociąg dochodzi do stacyi *Nyon* (*Hôtel du Lac; Ange) 3000 ieszk. ztąd odkrywa się widok na całe prawie jezioro. — tac. *Céligny*, *Cappet* (hot: Croix blanche; Ange; Hôtel et

pension du Lac) z zamkiem pani de Staël. — Tu pociąg wkracza w granice kantonu Gienewskiego. *Versoix*. Daléj na lewo widać lodniki Sabaudzkie. Daléj przez *Genthod* i *Prégny*, z pięknemi [illegible] lami, pociąg dobiega do Genewy.

Gienewa.

Hotele. *Na lewym brzegu Rodanu*: Hôtel de la Métrop[illegible]ole, pok. od strony jeziora 4 fr., inne po 3 fr.; Ecu de Genève, [illegible]viola Amerykanów; Couronne, pok. 3 fr.; — *Hôtel garni de la Poste, place Bel Air, obok Poczty, niemiecki, pok. 2 fr.; Hôtel du Rhône, z widokiem na Rodan; Balance, Hôtel du lac na [illegible]ście Monte-Blanc, z widokien na jezioro; Hôtel Helvetia, z restaura[illegible]cyą; Grand Aigle, pok. ze świat. 2,50 fr.; Lion d'Or, dwa ostatni [illegible]e na rue du Rhône. — *Na prawym brzegu Rodanu*: z pomiędzy nich wa[illegible]zyst-kie leżące na pobrzeżu mają widok na Alpy; Hôtel des Berg[illegible]nes, na prost wyspy l'île de Rousseaux. *Hôtel de Russie, qu[illegible]i du Mont-Blanc, pok 3 fr.; Hôtel de la Paix, tamże; *Hôtel d[illegible]Angleterre et Beau-Rivage, quai de Pâquis, pok. od 2,50 fr.; [illegible]Hôtel Suisse na prost dworca, pok. 2 — 3 fr.; Hôtel Victori[illegible], naprzeciwko kościołka Anglikańskiego, pok. 2 — 4 fr.; *Hôte[illegible]l de Genève, rue Mont-Blanc 13, pok. 2 fr.

Pensyjonaty, bardzo liczne z powodu mnóstwa przebywaj[illegible]cych tu cudzoziemców; 85 — 300 fr. miesięcznie. Veuve Busc[illegible]rlet (200 — 250 fr.), quai du Mont-Blanc 9; Bovet (200 fr.), a[illegible]enne des Paquis; Picaud (85 — 200 fr.), quai des Eaux-Vives; [illegible]l. E. Magnenat (150 fr.), Tranchées de Plainpalais, 3; Baud (18[illegible] fr.), chemin Pré l'Evêque. Flaegel, rue Pierre Fatio; Hôtel et Pe[illegible]nsion Ruegg, rue du Rhône 92; Eromont-Jackson, rue Pradier 3; veu-ve Piccard de Francfort (150 fr.), place de la Métropole 2; [illegible]Veu-ve Flouk, Place Bel-Air; Soeurs Crochat (80 — 100 fr.) [illegible]Plain-palais, rue Dancet 184; Benfield, place du Port. 2 i t. d.

Kawiarnie. *Na lewym brzegu Rodanu*: *Café du Nord, [illegible]wiele dzienników z różnych krajów; Café de la Couronne i Ca[illegible]fé de Genève wszystkie trzy na Grand Quai; *Café du Musée, Ca[illegible]frate-rie na prost Muzeum Ratha; Café du Théâtre w ogrodzie; Café Claret; Café du Globe. *Na prawym brzegu Rodanu*: Ca[illegible]fé de la Poste, obok kaplicy angielskiéj.

iarnie. Wyborne piwo bawarskie u Ackermanna, rue du 92; Stadtmann, tamże; Jutz, chemin des Eaux-Vives 6. :széj części kawiarń bywa piwo z Mâçon i Lijońskie; Gieneś w piwiarniach za miastem: Brasserie des Pâquis na do Lozanny; Freiber (route de Chêne) z wielką salą i cieniasem.

tauracyje. *Na lewym brzegu*: Café du Nord, wysokie ce--ém, niższe na 2-ém piętrze; Krüger-Kegler, place Bel-Detinger, place de la Fusterie 4; Visios, rue du Rhône 36; :s, tamże 52; Daubenfeld; Baussont, obie na wyspie. — *wym brzegu*: Restauracja na dworcu. Objad na potrawy r) jest droższym i w mniejszéj ilości niż przy ogólnym stole (ta-łte).

orzec kolei żelazn. na końcu ulicy Mont-Blanc, na prawym

sta listowa (biuro główne i poste-restante) i **biuro telegra-** quai de Conlouvrenière. *Biura pomocnicze*: naprzeciwko i przy ulicy Pierre Fatio 1. Wszystkie otwarte od 7 rano do orem.

ikansy: do *Chamounix* (najlepsze są powozy de la Messagerie ie) o 7, 7½ i 8 rano z Grand Quai, placu du Rhône i z Lion i 25 fr. — Do *Annecy*, raz na dzień, biuro na Grand Quai. *noens* i *Sixt* raz na dzień, biuro rue de Rive 13.

nibusy ze wszystkich hotelów na dworzec 30 c.; każdy tło- c. — Oraz z różnych placów do miejsc okolicznych.

vozy. Kölliker, w Paquis; Regard na Terrassière; Société- evoise de voitures de place et de remise (Achard et Cie) Pâquis 35 i inne. Powóz 1 konny 15, dwukonny 30 fr. dzien- z tryngeltem. — *Fijakry*: jedokonne 1,50, dwukonne 2½ godzinę.

tki parowe. Przystań przy ogrodzie Angielskim; kursują do ich miasteczek nadbrzeżnych.

ksie żaglowe używane do przejażdżek po jeziorze (2 do 3 fr. na z przewoźnikiem; 80 c. bez przewoźnika) stają przy ogrodzie kim, na Quai du Mont-Blanc i przy latarniach wieżowych. lno jest w łódce zbliżać się do mostu des Bergues, z przyczy- go prądu wody.

newa, po franc. *Genève*, poniem. *Genf*, po włosku *Ginevra*, najmniejszego z kantonów, a przeciwnie najludniejsze z miast

szwajcarskich (48000 mieszk., z których 21000 katol.) leży na południowym brzegu jeziora Gienewskiego albo Leman, w miejscu, gdzie *Rodan* z nadzwyczajną wypływa zeń szybkością. Rodan który niedaleko za miastem przyjmuje wody *Arwy*, dzieli miasto na dwie części, pośrodku których leży zabudowana wyspa, zwana *quartier de l'île*. Właściwe miasto, Genewa historyczna i siedziba władz, leży na lewym brzegu Rodanu, prawy zaś zajmuje dzielnica *St. Gervais*, poprzednio była zamieszkała przez ludność robotniczą i zawsze nazywana przedmieściem, — Tylko w p. w. części miasta zachowano dawne wały forteczne, lecz zamieniono je na ogród publiczny.

Ciasno zabudowane stare miasto stanowi rażącą sprzeczność z pięknie zabudowanemi ulicami dzielnic je okrążających. — Sześć mostów na Rodanie łączy ze sobą części miasta leżące na prawym i lewym jego brzegu. — Najpierwszy od jeziora wspaniały *Pont du Mont-Blanc*, ukończony w 1862 r. jest przedłużeniem ulicy *de Montblanc*, łączącej tym sposobem dworzec z ogrodem Angielskim. Pomiędzy mostem Montblanc i *Pont des Bergues*, leży na Rodanie wyspa, *Ile de J. J. Rousseau*, wysadzona pięknemi drzewami i zaopatrzona w kawiarnię, w środku której stoi pomnik Rousseau, dłuta Pradier'a. Od téj wyspy idzie kładka wisząca do ostatniego mostu.

Po obu stronach rzeki ciągną się piękne pobrzeża (quais), a mianowicie na lewym: *Grand-Quai*, na prawym zaś *Quai des Bergues*. Od ostatniego i mostu idzie daléj już nad jeziorem *Quai du Mont-Blanc* dający pyszny widok na pasmo gór t. n. oraz na zachód słońca. Na rogu tego pobrzeża i ulicy du Montblanc wznosi się dawny *Pałac Fazy*, obecnie Hôtel de Russie. W ulicy Montblanc, na prawo, stoi piękny gotycki *kościołek anglikański*. Przedłużenie pobrzeża Mont-Blanc, aż do tamy z latarnią, ozdobione drzewkami, nosi nazwisko *Quai des Paquis* i odznacza się także pięknym widokiem na Alpy, chociaż te ostatnie najwspanialéj się przedstawiają z *pawilonu w Pregny*, willi Rotszylda, leżącéj na drodze do Lozanny. Obok *Pont de la Machine* znajduje się wodociąg rozprowadzający wodę rzeczną po całém mieście. Na zabudowanéj wyspie, poniżéj tego mostu leżącéj, stoi *szlachtuz*, a przed wejściem do niego pięć orłów w klatce (Orzeł stanowi herb Gienewy).

Na południowym brzegu jeziora (lewy Rodanu) obok mostu Mont-Blanc w 1869 r. wzniesiono *pomnik narodowy*, złożony z bronzowej gruppy Dorera, przedstawiający Szawjcaryję i Genewę, na pamiątkę wejścia miasta w 1814 r. do związku Szwajcarskiego. Daléj ku środkowi jeziora leży *ogród Angielski*, bardzo przyjemne miejsce przechadzki, ozdobione wodotryskiem, pomnikiem, wystawionym ze składek na pamiątkę wejścia Gienewy do związku i t. p. — — W domku tureckim (kiosku), znajdującym się w tym ogrodzie naprzeciwko hotelu de

le, znajduje się doskonałe naśladowanie góry Mont-Blanc.
z drzewa lipowego (w niedziele i czwartki bezpłatnie od
inne dnie za 50 c.). — Niedaleko od ogrodu Angielskiego
kaplica prawosławna ze zdaleka widzialnemi złoconemi ko-
tąd z nowu bardzo blisko w kierunku północno zachodnim
rdaine pod Nr. 15 mieści się *biblijoteka publiczna*. Dolne pię-
chu zajmuje *gimnazyjum* (collège) założone jeszcze przez

aléj na zachód na placu, oddzielonym od ulicy Verdaine
lomów stoi *Katedra S-go Piotra* w czystym romańskim
odząca z II w., zeszpecona w przeszłem stuleciu przez dobu-
niéj portyku korynckiego. Z placu Katedry wychodzi
hanoines, przy któréj pod Nr. 11, stoi *dom Kalwina*, za-
y przezeń od 1543 r. aż do śmierci († 1564). — Grób zaś
a znajduje się na cmentarzu *Plainpalais*, lecz niewiadomo
niejscu. Na równoległéj, lecz nieco ku południowi stąd le-
Grande Rue pod Nr. 40, urodził się *Jan Jakób Rouseau*.
icy pod Nr. 11 znajduje się *Muzeum akademickie* (codzien-
tą 1 fr.) składające się ze zbiorów starożytności, numizma-
w przyrody. i t. p. Gabinet zoologiczny w niedziele i czwar-
— 3, może być zwiedzany bez żadnéj opłaty. Prawie na
Grande Rue, stoi *Ratusz*, wielki i ciężki gmach w stylu
, w którym na piętra wchodzi się nie po schodach, lecz po
płéj, obok zaś *Arsenał* ze zbiorami broni starożytnéj i no-
czwartek od 11 — 3 bezpłatnie). Ulica de St. Pierre obok
ów idąca, prowadzi do cienistego ogrodu, zwanego *la Tre-*
ięknie się przedstawia góra Salève. Do tarrasu la Treille
ód botaniczny, założony w 1816 przez De Coneolle'a, slu-
za miejsce przechadzki. Naprzeciwko *bastyjonu* (bastion
, przez który wchodzi się do ogrodu botanicznego, wznoszą
nieukończone gmachy *akademii*, *biblijoteki* i *muzeum*.

. W. względem ogrodu botanicznego wznosi się piękny
tylu odrodzenia, zwany *Ateneneum*, w którym się mieści
ik pięknych. Obok tegoż ogrodu od strony Place Neure stoi
ito zamykany. Naprzeciwko wznosi się gmach *Muzeum*
iące zbiorem obrazów, odlewów gipsowych i t. p., założone
ia, rodem Gienewczyka, lecz Generała wojsk Rossyjskich,
e od 11 — 3 bezpłatnie, w innych godzinach za opłatą
).

cem, Place Neure, ciągną się nowe gmachy przedmieścia
s, pomiędzy któremi odznaczają się: *Konserwatoryjum muzy-*
arnia w gmachu zwanym *temple unique* (dawna loża wolno-
, *dom wyborów* (Batiment électoral) i Synagoga.

Z tego przedmieścia prawie prosta droga wiedzie przez bulwar Plainpalais i most *de la Coulouvrenière* na prawy brzeg Rodana, a daléj przez Boulevard St. Gerrais do dworca kolei żelaznéj, obok którego stoi *kościół katolicki* (N. P. Maryi) odznaczający się prostą lecz pełną smaku budową.

FRANCYJA.

Paryż i jego okolice.

rzyjazd. Bagaże, wydane za okazaniem kwitu na przyjęcie ich zejrzeniu przez urzędników celnych (deklarować wszystko co ga opłacie cła) są wkładane przez posługacza (na piwo 10 cen- od pakunku) na wóz dla przewiezienia do Paryża.

mnibusy kolejowe (kurs stały) obsługują główne części Paryo drodze wysadzają podróżnych.

ysiadający na linii przebiegu płaci: przed północą 30 cent., po cy 60 cent.—Odwieziony do mieszkania, w bliskości przebiegu, północą 50 cent., po północy 80 cent.

ıgaże, 25 cent. od 30 kilogr. przed północą; 50 cent. po pół-

›wozy. Dorożki, albo remizy kursujące po mieście, od 6 godz. w lecie, a od 7, w zimie do $12^1/_2$ w nocy; powóz na 2 osoby, fr. 50 cent.; 1 godzina 2 fr.; następne godziny dzielą się na ıt 20 cent. 10 minut 35 cent. 15 min. 50 cent.; powóz na 4 osors 1 fr. 70 cent. 1 godzina 2 fr. 25 cent., za czas nad 1 godzi- 20 cent. za każde 5 min. od $12^1/_2$, w nocy do 6 z rana w lecie, w zimie: powóz na 2 osoby: kurs 2 fr. 25 c., godzina 2 fr. 50; ›owy, kurs 2 fr. 50; godz. 2 fr. 75 c. Pozafortyfikacyjami, kur, ina, w 2 osobowym powozie 2 fr. 50 c.; 4 osobowym 2 fr. 75 c. :acając do miasta, dopłaca się jeszcze 1 fr. Każdy pakunek, nie- w ręce nie podlega opłacie, za przewiezienie go w powozie. Od ków składanych na wierzchu powozów, lub na koźle, płaci się cent. za każdy do trzech, następne bezpłatnie. Woźnica poładować i znosić pakunki z powozu. Nie ma on prawa żądać ro, ale zwyczajem jest dodawać za 1 kurs od 10 do 20 cent., za ę 20 do 25 cent.— Podróżny może składać zażalenia dozorcy, rwającemu na placu stacyi powozów, lub też wprost odnieść się fektury policyi.

›wozy do najęcia (remizy) o 2-ch i 3-ch miejscach, kurs 1 fr. ıt., godzina 2 fr. 25 c., o 4-ch i 5-ciu miejscach 2 fr., godz.

2 fr. 50 c. — Po 12½ kurs i godzina 3 fr.; po za fortyfikacyjami 3 fr. i 2 fr. dodatkowo jeżeli nie wraca się powozem do miasta.

Omnibusy (w 31 kierunkach) obsługują wnętrze Paryża. Z powodu umowy pomiędzy właścicielami, czyli tak zwanéj korrespondencyi, można przesiadać z jednego omnibusu w drugi. Konduktor wydaje jadącemu omnibusem, na żądanie bilet korrespondencyjny, który oddaje się przy przesiadaniu do innego powozu w kancelaryi stacyi. Wewnątrz 30 cent. z korrespondencyą lub bez takowéj; na wierzchu (imperiale) 15 c., z korrespondencyją 30 cent.

Hotele: Główniejsze w najpiękniejszych dzielnicach miasta są: Grand-hôtel, na bulwarze Capucines 12, skrzynka do listów, biuro telegraficzne, table-d'hôte 8 fr. razem z winem i jedzenia podług karty, pokoje od 4 do 40 fr. na dobę; ulica Taitbout 4 i 6: Hôtel d'Espagne i de Hongrie; ulica Helder, hotele: du Helder 2; du Tibre 8; Richmond 11; Lancastre 22; ulica Laffitte, hotele: de France 31; Byron 20; Laffitte 40, d'Artois 16; de Dunkerque; de Folkestone 32; hôtel de l'Europe 5 przy ulicy Lepeletier; hôtel de l'Opéra 5; bulwar. de Capucines; le Grand-hôtel de Bade 32; bulward. des Italiens; hôtel de Castille 5; bullevard de Italiens (drugie wejście 101 od ulicy Richelieu); hôtel de la Terrasse 10; bullevard Montmartre; hôtel de France et de l'Angleterre 72, ulica Richelieu; przy ulicy de la Paix: Mirabeau 8, (o 6-éj godzinie table d'hôte po 5 fr.); Westminster 11 i 13; de Hollande 20; de Douvres 25; de la Paix 32; na placu Vendôme: Vendôme 1; de Bristol 3; du Rhin 4 i 6, przy ulicy Castiglione: Clarendon 4; de Londres 8; de Famille 6; Liverpool 11; Castiglione 12; grand hôtel de la rue Royale przy ulicy t. n. 25; hôtel Vouillemont 15, przy ulicy Boissy d'Anglais; przy ulicy Rivoli: Rivoli 202: du Jardin 206; Wagram 208; Windsor 226; Meurice 228; de la place du Palais-Royal 170; grand hôtel du Louvre 166 i 168; table d'hôte 7 fr.; ulica Saint-Honoré: de Normandie 256; Saint-James 211; de Lille et d'Albion 223; de France et de Bath 239; Choiseul 214.

W dzielnicach handlowych: Grand hôtel d'Orlean, ulica Richelieu 17; hôtel des Etrangers, ulica Vivienne 3; hôtel de Toulouse, ulica du Mail 10; hôtel Bergère, ulica Bergère 32 i 34; hôtel du Lion d'Argent, ulica d'Enghien 2.

Na przedmieściu Saint-Germain: hôtel de Londres, ulica Bonaparte 3; hôtel de Francfort, ulica Jacob 2, hôtel de Seine, ulica de Seine 53; hôtel de Berry, na tejże ulicy 24; Hôtel de l'Empéreur Joseph, ulica Tournon 31; Grand-hôtel d'Harcourt, bullevard Saint-Michel 3; hôtel du Bon La Fontaine (duchowieństwo) ulica de Grenelle Saint-Germain 16; hôtel

Ministres, ulica de l'Université 32; hôtel de l'Université
że 22, etc.

Appartements meublés.—Właściciel dostarcza pościeli i ręcznir, podejmuje się obsługi mieszkania, najmowanego na miesiąc, na godnie, rzadko na tydzień (40, 60, 70 do 1000 fr. na miesiąc, usługi, która wynosi piątą część ceny pokoju). Można je znawe wszystkich częściach miasta i na różne ceny.

Restauracyje po cenach stałych: Diner de Paris, boullevard ntmartre 12, i w passażu Jouffroy 11; śniadanie 2 fr., objad 4 fr.; ner du Rocher, passaże Jouffroy 16; śniadanie z kawą 1 fr. 75 t., objad 3 fr.; Diner du Commerce, passage des Panoramas śniadanie 1 fr. 75 cent. i 2 fr.; objad 3 fr. (dzieci 1 fr. 50 cent.); ner Européen, galeryja de Valois 154 (Palais Royal); śniaie 1 fr. 90 cent.; objad 3 fr. i 3 fr. 75 cent. (butelka wina); Dery, galeryja de Valois 116; śniadanie 1 fr. 25 cent.; objad 2 fr. fr. 25 cent.; Café-restaurant des Mille Colonnes, galeMontpensier 36 (Palais Royal); śniadanie 1 fr. 50 cent.; obiad t.; Restaurant Valois, galeryja Valois 172; śniad. 1 fr. 25 c.; ad 2 fr. i 2 fr. 50; Richard 137, galeryja Valois, śniad. 1 fr. 25; ad 2 fr 50 cent.; Tavernier, galeryja Montpensier 65; śniad. 1 25 cent.; obiad 2 fr. 50 cent.; restaurant Henri IV, galeryja lois 172 (Palais-Royal); śniad. 1 fr. 25 c.; objad 2 fr. i 2,fr. 50 c.; chelieu, galeryja Nalois 167, śniad. 1 fr. 25; objad 2 fri 2 fr. 50 c.

Restauracyje podług karty: (75 cent. do 1 fr. 50 cent. za potra-; jedna osoba najmniéj wydaje 4 —5 fr. chcąc jako tako głód zaokoić). W Palais-Royal: Bracia Provençaux; Vefour; Café rrazza, boullevard des Italiens: café Anglais, café Cardinal, ison Dorée, café Riche; boullevard de capucines, grand Hôtel c Magdaleny; café Durand; boullevard Montmartre, café Ven, café Mazarin; passage des Princes: Peters, ulica Richelieu: mardelay, gdzie można dawać wieczory i bale, ulica de la Maleine 14; Lucas; Taverne; Britannique, ulica Saint-Marcydeau; Taverne anglaise, boullevard Saint-Martin; Deffieux, ca Mentorgueil; Philippe, ulica Tournon; Foyot, ulica Contrespe Dauphine; Magny, ulica de l'Ancienne Comédie; Thomas, d'Orsay, café d'Orsay, ulica du Bac; café Desmares, amps-Elysées (pola Elizejskie) Ledoyen; i t. d. Café Anglais grand Hôtel, la maison dorée i wiele innych restauracyj są otwarte ez całą noc.

Table d'hôte: Grand Hôtel, 8 fr.; hôtel du Louvre, 7 fr. — Większa część hoteli pierwszorzędnych miewa table d'hôte 1½ godzinie, po cenie 4 fr. do 4 fr. 50 c.; razem z mieszkającymi hotelu i każda osoba z miasta może zasiąść do stołu.

Pasztetnicy (Patissiers). Przytoczymy tu tylko: Felix, de la urse; Julien, *passage de l'Opera*; Frascati, bulwar Montmartre

Carême, ulica de la Paix; Patisserie anglo-française, ulica Royale i ulica de Rivoli.

Cukiernie: Boissier, bulwar des Capucines; Siraudin, ulica de la Paix; Achard, bulwar des Italiens; Seugnot, ulica du Bac; Marquis, place de l'Imperatrice.

Handle nowalij i delikatesów. Dwa główniejsze są: Carcelet, galeryja Valois (Palais-Royal); Chevet, galeryja Chartres (tamże).

Kawiarnie. (Zwyczajem jest dawać 10 lub 15 cent. na piwo posługującemu garsonowi). Najwięcéj renomowane są: de la Rotonde d'Orleans (palais-Royal); des Mille Colonnes, ulica Saint-Honoré 161; de la Régence (gra w szachy), ulica Saint-Honoré; de la Bourse, ulica Vivienne; Veron, bulwar Montmartre 13; des Variétés; de Suéde, blisko Teatru des Variétés (Rozmaitości); Anglais; de Paris; Riche; Cardinal; du Grand Balcon; Bignon, bulwar des Italiens; de l'Opera; de la ville de Naples; de la Paix; Grand Café, bulwar des Capucines; Durand, plac de la Madeleine; Imoda, ulica Royale; Grand Café Parisien, bulwar Saint-Martin; de la Comédie Française, pod kolumnadą teatralną; Procope, ulica Ancienne Comédie; de l'Ecole de Droit, ulica Soufflot; Desmares, ulica du Bac; d'Orsay, przyrzecze (quai) d'Orsay etc.

Bawaryje i Estaminety. (Estaminet jest to kawiarnia, do której porządne kobiety nie uczęszczają. Wolno jest w nich palić tytuń i cygara, a także grać w billard i różne gry). Przytoczymy tu estaminet hollenderski w Palais-Royal. Dziś w wielu kawiarniach można palić, a dawniejsze estaminety przybrały teraz nazwiska dywanów (divans) lub bawaryj. Wiele z tych ostatnich zakładów jest nader obszernych i dobrze utrzymanych.

Domy zdrowia. Maison municipale de santé, ulica przedmieścia Saint-Denis, należy do zarządu Assistence publique (osobne pokoje i appartamenta). Służbę odbywają lekarze i chirurgowie ze szpitali. Zakład ten, doskonale utrzymany, jest nieoszacowanym i bardzo dogodnym pod względem taniości dla cudzoziemców lub osób chcących tanim kosztem znaleść poradę, opiekę lekarską i wszelką wygodę; oprócz tego domu jest jeszcze wiele innych prywatnych.

Kąpiele. We wszystkich częściach miasta można znaleść zakłady kąpielowe, z wody Sekwańskiéj, łaźnie parowe, kąpiele mineralne i t. p. których cena zmienia się od 40 cent. do 1 fr. i wyżéj, oprócz bielizny. Zakłady te mniéj więcéj wytworne, są utrzymane czysto i doskonale obsługiwane.

Policyja. Prefektura policyi, ulica Harlay-Palais i plac Dauphi- Zażalenia na dorożki, omnibusy etc. powinny być składane na ie wprost do prefekta policyi. Policyjanci, czuwający po ulicach, nie udzielają pomocy i objaśnień, do nich to najlepiéj jest zgłosić w każdéj potrzebie.

Poczta. Administracyja i biuro centralne, ulica Jean-Jacques sseau. W tém tylko biurze można odebrać listy przysłane do yża poste-restante i te, które były niewłaściwie do skrzynki włożo- t. j. pod złym adresem, i t. p. (otwarte od 8 g. rana do 8 g. wie- ; w niedziele i święta do 5 wieczorem. Biura główne i dodatko- (otwarte jak biuro centralne) w 20 cyrkułach. W każdym cyrkule 1 od 3 biur, gdzie można wywiedzieć się o służbie, ostęplować ki, próbki etc., rekomendować listy czyli posyłać pieniądze. Skrzyn- a ulicach, przy sklepach tabacznych, pomnikach publicznych, rcach kolei żelaznych etc. Sprzedaż marek pocztowych, przy ystkich skrzynkach cyrkułowych, w biurach tabacznych, biurach kułowych etc.

Telegrafy. Biura we wszystkich cyrkułach, otwarte o każdéj po- dnia i nocy, na giełdzie, aleja pól-Elyzejskich 67; ulica de Lyon i 59; od 7 z rana w lecie, 8 w zimie aż do $12^1/_2$ w nocy, w Grand- el; do północy na dworcu kolei Północnéj i Orleańskiéj, bulwar Temple 41, ulica Vaugirard (w Senacie); bulwar des Batignolles, do 5 po południu w zimię i 6 w lecie, plac Vendôme 15; do 9 g. czór we wszystkich innych biurach.

Zmiana pieniędzy. Większa część tego rodzaju kantorów znaj- e się w Palais-Royal, na bulwarach i w passażach.

Czytelnie. (Cabinets litteraires). – Passage de l'Opera; pas- ge Jouffray; Rouillé, dziedziniec du Commerce-Saint-André lignani, ulica de Rivoli 224; Morin, ulica des Saints-Péres udin, ulica Soufflot, etc.

Dom komisowy. Zalecić możemy: Jacques Zébaume, „Tran- rts par terre et par mer" Rue de Trevise N° 35 bis. Koresponden- a i w języku polskim.

Ambasady, poselstwa i konsulaty. Austryjacki, ulica de nelle-Saint-Germain 101, od 1 g. do 3. Belgijski, ulica Fau- rg Saint-Honoré 153, od południa do $2^1/_2$. Niemiecki, ulica de lle 78, od 12 do $1^1/_2$. Rossyjski, ulica de Grenelle Saint-Ger- in 79, od 12-téj do 2-éj. Szwajcarski, ulica Blanche 3, od 10 3-éj.

Dnie i godziny otwarcia pomników, muzeów, biblijotek etc.

Biblijoteka Arsenału, codz. oprócz dni świątecznych, od 10 do 3.

Miejska (de la ville), od 10 do 3.

Szkoły prawa, (de l'Ecole de Droit), od 10 do 3.

Szkoły medycznéj, (de l'Ecole de Médecine), od 10 do 3 i wieczorem od 7 do 10.

Szkoły górniczéj, (de l'Ecole des Mines), od 11 do 3, dla uczniów lub osób upoważnionych przez Dyrektora.

Szkoły dróg i mostów, (de l'Ecole des Ponts et Chaussées), dla uczniów i dla inżenierów.

de l'Institut, dla akademików lub osób przedstawionych przez nich.

de l'Université, przy Sorbonie, codzień oprócz świąt od 10 do 3.

Konserwatoryjum sztuk i rzemiosł, (Conservatoire des Arts et Metiers), codzień oprócz poniedziałku od 10 do 3.

Muzeum historyi naturalnéj, codzień oprócz świąt od 10 do 3.

Cesarska, (Imperiale), otwarta dla czytelników codzień prócz niedz., dla publiki we wtor. i piątki od 10 do 4.

Mazarine, codzień oprócz świąt od 10 do 4.

Sainte-Geneviève, od 10 do 3, wieczor. od 6 do 10.

Biblijoteki zwykle bywają zamknięte między 10-m Lipca i 15-m Listopada.

Giełda, codzień prócz niedziel i świąt od 1 do 5.

Kaplica Ś-go Ferdynanda, droga de la Revolte, codzień.

Charenton (dom zdrowia), w niedzielę i czwartek od 12 do 4.

Chateau de Vincennes, codzień od 12 do 4.

Collège de France, ulica des Ecoles, codzień.

Conservatoire des Arts et Metiers (Konserwatoryjum sztuk i rzemiosł), niedziela i czwartek od 10 do 4, wejście bezpłatne; w poniedziałek, wtorek i sobotę od 10 do 4 g., 1 fr. od osoby.

Kościoły, prawie wszystkie kościoły katolickie są otwarte od 6 z rana do wieczora.

Szpitale i Lecznice, czwartki i niedziele od 1 do 3. — Szpitale *de Lourcine*, des Cliniques i du Midi nie są otwarte dla publiczności.

Mennica, muzeum numizmatyczne, wtorek i piątek od 12 do 4; ıztaty i pracownia, w téż same dnie i godziny, za pozwoleniem ıiśmie Dyrektora Mennicy.

Hotel Inwalidów, codzień prócz niedzieli, za paszportem lub poleniem gubernatora; grób i kopuła Napoleona, wejście dla publiści w poniedziałek i czwartek od 12 do 3, w inne dnie od 1 do 4 ozwoleniem gubernatora.

Galeryja płaskorzeźb, od 1 Maja do 15 Czerwca za biletami.

Instytut, (Akademija nauk), codzień oprócz niedziel i świąt od lo 1 godz.

Instytut ociemniałych (Jeunes Aveugles), środa od $1^1/_2$ do 5 g. ilétem od dyrektora.

Instytut głuchoniemych, w sobotę od. 2 do 5, za biletem dyora.

Ogród botaniczny, codzień; menażeryja od 10 do 6 w lecie, i od o 4 w zimie; **galeryja anatomii porównawczéj, zoologii** etc. 'torki i czwartki od 2 do 5; w niedziele od 1 do 5.

'zęści nie otwarte dla publiczności można zwiedzić za okazaniem 'olenia.

'gród aklimatyzacyjny, codzień w tygodniu 1 fr.; w niedzielę. ınt. za zwiedzenie ogrodu 50 cent., inspektów 50 cent.

'abryka gobelinów, środa i sobota od 1 do 3 w zimie, od 2 do ecie, za biletem lub pozwoleniem.

Muzeum Artyleryjskie, w czwartek od 12 do 4.

Muzeum de Cluny i des Thermes, w niedziele od 11 do $4^1/_2$. eń oprócz poniedz., za pasportem, biletem lub kartą studyjów.

Muzeum Luksemburskie codziennie prócz poniedz. od 10 do 4.

Muzeum Szkoły górniczéj, (de l'Ecole des Mines) we wtorek rtek i sobotę od 11 do 3.

'alais de l'Industrie, (pałac przemysłu) codziennie od rana do :ora, za biletem lub pasportem.

ałac Sztuk pięknych, codzienn'e.

ałac Luksemburgski, codzień.

„ **du quai d'Orsay** (Rada Stanu, Izba obrachunkowa) codz.) do 2 godz.

Więzienia, można zwiedzać za szczególnem pozwoleniem pre- policyi, wydaném na motywowane żądanie.

Sainte-Chapelle, codzień prócz niedziel i świąt za paszportem lub kartą wizytową.

Wieża Notre-Dame, codzień od rana do wieczora (20 cent. od osoby). — **Tours Saint-Jacques**, codziennie. — **Tours Saint-Sulpice**. codziennie (20 cent. od osoby).

W zakładach, muzeach, etc. otwartych dla publiczności, nie należy się żadna opłata, ale jeżeli otrzymuje się wyjątkowe wejście, zwyczajem jest dawać stróżowi lub dozorcy 50 cent. lub 1 fr., co zastępuje w niektórych razach bilet.

Paryż (Paris) nad Sekwaną; położony wśród dwóch pasm pagórków, opasujących go, na prawo wyżyny Belleville, wzgórz Chaumont i Montmartre, na lewo góry S-éj Genowefy i wyniosłości Montrouge, jest podzielony przez Sekwanę na dwie prawie równe części. Powierzchnia Paryża wynosi 7450 hect. obwód 33930 metrów. Ludność podług spisu w 1866 wynosiła 1825274 mieszkańców. Klimat Paryża jest dość łagodny (średnia temperatura wynosi 10° 74 Cels. wyższa). Zmiany temperatury są dość znaczne i częste, liczba dni deszczowych w r. wynosi średnio 144, wiatry zachodnie i południowo-zachodnie wieją najczęściéj. Paryż otoczony jest murem obronnym z 70 bramami i 16 fortami, z których najważniejszym jest cytadella Mont-Valerien. Miasto dzieli się na 20 cyrkułów, zarządzanych przez mera i dwóch adjunktów.

Bulwary.

Dawne bulwary rozciągają się na długości 4 kil. i ½ od Bastylii do kościoła **Magdaleny**. Bulwary te są: Beaumarchais, des Filles du Calvaire, Montmartre, des Italiens, des Capucines, de la Madeleine.

Na linii dawnych rogatek rozciągają się bulwary rozdzielone niegdyś murem otoczenia, na wewnętrzne i zewnętrzne, dziś złączone i stanowiące na całéj swéj przestrzeni pyszne gościńce wysadzone drzewami. Przytoczymy tylko bulwary na lewym brzegu: Invalidów, Mont-Parnasse, d'Enfer Saint-Jacques, d'Italie, de l'Hopital i de la Gare. Nowe bulwary, otwarte od 1854 r, we wszystkich kierunkach są: de Strasburg, de Sebastopol, du Palais, Saint-Michel, Malesherbes, d'Jena, Haussmann, Peréire, du Prince Eugène, des Amandiers, de Magenta, Richard-Lenoir, Mazas, Saint-Germain, d'Austerlitz, Arago, i aleje (avenues) Josephine, du Roi-de-Rome, d'Eylau, de l'Imperatrice, de la Grande-Armée, d'Essling, de Friedland i t. d.

Pobrzeża (quais), Mosty, Przystanie.

Długi szereg pięknych pobrzeży czyli nadbrzeży, wysadzonych ...wami, bieży wzdłuż Sekwany w Paryżu. — 27 mostów, po więk... części zbudowanych lub odnowionych przed 20 laty, łączy ze ... przeciwne brzegi rzeki. Główniejsze są: most Napoleona III ...ej żelazna opasująca Paryż) most Bercy — Austerlitz, — ...rie, — de-la Tournelle, Louis-Philippe, d'Arcolé, ...tre-Dame. — au Change — Saint-Michel — Pont-Neuf, ...Arts — m. des Saint-Peres — Royal — de Solferino, ...a Concorde des Invalides — d'Alma, — d'Iena — d'Au...il. Z przystani ważniejsze są: port Bercy, au Bois — port-...-Vins — port aux Fruits, — port Saint-Nicolas i port ...renelle.

Place, Kolumny, Posągi, Bramy (łuki) tryumfalne, Wodotryski.

...licznych placów Paryża wymienimy: plac Bastylii, na miej...zniesionéj fortecy, zburzonéj przez naród w 1789 r. — Kolumna ...cowa (1830), na któréj wznosi się figura genijusza wolności. — Plac ...dy (de la Bourse) — Place du Carrousel, z bramą tryum...ą (1806) (l'arc de triomphe) z czterokonnym wozem tryumfalnym ...wierzchu. Plac Chateau d'Eau, fontanna ze lwami ...mi z cynku, — Place du Châtelet, z fontanną (1807), przeo...ną w ostatnich lasach. — Place de la Concorde z kościołem ...a Madeleine i pałacem du garde Meuble, Ministeryjum ...rynarki od północy, od wschodu ogrodem Tuilleries; od ...dnia: i Sekwana pałac Bourbon (ciało prawodawcze); od zacho...aś pola Elizejskie, przy wejściu do których znajdują się piękne ...ie Marly, dłuta Coustou i fontanny zdobne w figury alego...ne; — Obelisk Luksorski wzniesiony w 1836 r.; — posągi ...dstawiające główne miasta Francyi. — Place Dauphine ze ...ą Desaix. — Plac de l'Etoile, z bramą tryumfalną (1806-1835) ...oką na 45 metrów 33 c.; a 44 m. 82 centimet. szeroką - Rzeźby ...á, Cortota, Etex'a, Lemaira, Chaponnier'a, Seurre'a, Debay'a etc. na ...odmurowaniach wypisane są nazwiska jenerałów, którzy przyjmowali ...ał w głównych bitwach za Rzeczypospolitéj i Cesarstwa; z wysoko...omnika prześliczny widok. Plac Ratusza (dawniéj plac de Grè...upełnie przeistoczony od 1852 r. — Plac Louvois, piękna ...anna, rysunek Viscontiego. — Plac de Notre-Dame (Naj...széj Panny) przed kościołem tegoż nazwiska; — Plac du ...ais-Royal — Plac Pantheonu otaczający Kościół Ś-éj

Gienowefy szkołę prawa i Merostwo 8 cyrkułu, biblijotekę Świętéj Gienowefy i kościół Saint-Etienne du Mont. — Place Royale czyli des Vosges, otoczony domami w stylu Ludwika XIII, fontannami, i posągiem Ludwika XIII; — Place du Prince Eugène, ze statuą tegoż księcia. — Place Saint-Michel z fontanną ozdobioną, bronzową grupą, dłuta Duret'a. — Place Saint-Sulpice, przed kościołem tegoż nazwiska; od południa ogranicza go seminaryjum St. Sylpicyjusza — od zachodu merostwo VI cyrkułu, fontanna przez Visconti. — Place Vendôme, z kolumną wzniesioną w 1810 r., ze spiżu z dział zdobytych na Austryjakach, (zburzoną przez komunę w 1871 r.). — Place des Victoires z pomnikiem bronzowym Ludwika XIV.

Brama Saint-Dénis (1672) rysunek Blondel'a, łuk tryumfalny wystawiony Ludwikowi XIV, po zwycięstwach w Niemczech; alegoryczne rzeźby, przejście Renu, etc. — Brama Saint-Martin (1674) rysunek P. Bullet; łuk tryumfalny wzniesiony po zdobyciu Franche-Comté, płaskorzeźby.

Statua marszałka Ney, przyrynek (carrefour) Obserwatoryjum przez Rude'a.

Pomnik konny Henryka IV na przyczółku mostu Pont-Neuf.

Fontanna Gaillon, przez Viscontego. — Fotanna ulicy de Grenelle (1739) przez Bouchardon, z marmuru; jedna z najpiękniejszych w Paryzu, statua 4 pór roku. Fontaines des Innocents część górna jest kopiją fontanny Jana Goujon dopełnioną przez Pajou w 1788 r. — Fontanna Molièra (1844) przez Visconti, statua Moliera przez Seurre, figury alegoryczne z marmuru Pradier'a.

Ulice, Passaże, Dzielnice.

Ulice najpiękniejsze i najbardziéj uczęszczane są: na prawym brzegu ulica de Rivoli (1802 —1865) przeszło 3 kilom. długości; — de Castiglione, — de la Paix; — Saint-Honoré (XIV—XVII wirk);—Vivienne; — Riechelieu; — de la Chanssée-d'Antin; — Laffite; — Montmartre; — Saint-Dénis; — Saint-Martin; — przedmieście Saint-Antoine; przedmieście Saint-Honoré; — Saint-Louis au marais (dziś ulica de Turenne); Turbigo (1866—1857). *Na lewym brzegu*: des Ecoles;—Dauphine; du Bac; — de Bellechasse; — de Grenelle; de Lille; Saint-Dominique; — de Seine; — de l'Université; — Jacob; — Tournon; — de Sèvres i t. d.

Paryż ma 183 *passażów*, *galeryj* czyli *dziedzińców*; między któreprzytoczymy; passaże; des Panoramas; — de l'Opera; — De-

ne; Choiseul; — Jouffroy; — des Princes; — Vivienne; bert; Véro Dodat; Verdeau;—du Sanmon,—du Grand-f — du Caire.

Dzielnice (cités) są to ulice lub grupy domów oddzielone podwó- ni jak dzielnice Bergerè, Trèvise, Vindé etc. — Co do dziel- obotniczych które są tylkô nagromadzeniem mieszkań skromnych, tóre są dobrze zabudowane, inne zaś nędzne, i źle utrzymane.

Ogrody i Miejsca przechadzki.

Ogród Tuilleries. przy pałacu tegoż nazwiska, długości 702 me- szerokości 317 metr.; 30 hect. powierzchni: według planu Lénô- (1665 r.) od 1789 r. kilka razy zmieniany, składa się z parteru wóch obszernych tarasów zasadzonych kasztanami i lipami, tara- oddzielone są główną aleją, w środku której znajduje się obelisk brama zwana l'arc de l'Etoile.—Od północy i południa rozciągają sy otoczone ligustrem. — Parter, dotykający pałacu, oddany był użytek familii cesarskiéj.—Piękne i obszerne sadzawki z wodotry- ni; liczne i godne uwagi posągi dłuta Constou'a, Coyservox'a, Bo- Cortat'a, Pradier'a, David'a Meusnier'a i i. w.

Ogród Louxenbourg, według planu Debrosse'a, zmniejszony siecią część w 1866 r. zajmuje piękne partery, wzgórza, cieniste, tarasy arte przez stoki darniowe, i obwiedzione elegancką balustradą; aniała aleja Obserwatoryjum, zamieniona w parter, ogrody angiel- , etc. — posągi marmurowe bohaterek, księżniczek, sławnych ko- , kopije marmurowe, gladyjatora, i innych arcydzieł sztuki staro- iéj; śliczna statua Dawida Zwycięzcy, fontanna de Medicis; w koń- bassenu otoczonego plantacyjami; w niszach, Polyfem, Acis i Ga- a i 2 piękne statuetki dłuta Ottin'a; ogród prezesa senatu; oran- yja, inspekta. i t. d.

Pola Elizejskie, oddzielone od ogrodu Tuileries *placem zgody*, Concorde); przy głównem wejściu ozdobiony dwiema pysznemi pami Constan'a (chevaux de Mraly); przez środek przechodzi lka główna aleja z placu zgody do Bramy gwiazdy, przecięta kil- na poprzecznemi — Na prawo i lewo wspaniałe hotele: cyrk teatr Folies-Marigny; café-concerts; pałac przemysłu; panorama, bal bille.

Park Monceau (około 88,000 metr. □), przecięty ulicami, do- e utrzymany; parter, murawy, malownicze skały, groty, rzeczki sty, bassen ze sztuczną ruiną o pięknéj kolumnadzie, śliczne wi- ki.

Ogród Palais-Royal, obszerny równoległobok, wysadzony drzewami po brzegach, ma w pośrodku wodotrysk i posągi godne uwagi,

Ogród botaniczny (Jardin des plantes) około 31 hect. trzy wielkie aleje podłużne wysadzone lipami i kasztanami, zagony i aleje z drzew podzwrotnikowych; ogród czysto naukowy bardzo bogaty; inspekta i cieplarnie. ogród angielski i labirynt, zasługuje na uwagę wspaniały cedr zasadzony przez Iussieu'go. Menażeryja, zwierzyniec, ptaszarnia, menażeryja małp, klatki dla drapieżnych zwierząt, psiarnia, doły dla niedźwiedzi, rotunda dla słonia. Dolina szwajcarska; amfiteatr.

Park des Buttes-Chaumont, 22 hect. skały gipsowe, na których pochyłości znajduje się naśladowanie świątyni Sybilli w Tivoli; jeziora, kaskady i groty. — Piękny widok.

Skwery, główniejsze są: du Conservatoire des Arts et Metiers; — du Temple, — Montholon; — des Innocents — Saint-Jaques, z pięknąwieżą Saint-Jacques-la-Boucherie (52 metr. wysoką) i statuą Pascal'a; — Skwer S. Vintimille; — Sainte Clotilde i t. d.

Lasek Vinncenes, 1009 heet, przedzielony na dwie części placem musztry, szeroki na 1 kil. Godne w nim uwagi: *jezioro des Minimes* (8 hect) z 3 wysepkami, most prowadzi na wyspę *Porte Jaune* (restauracyja); na zachód jeziora, obszerna murawa, skąd widać plac musztry i poligon. Na jeziorze sztuczny wodospad. Na południe *reduty de la Faisanderie* i *de Gravelle*, *folwark Napoleona*; *jezioro Gravelle* — Obszerne *pole wyścigowe* na równinie de Gravelle. *Strumień i jezioro Saint-Mandé*, w zagłębieniu gruntu, kępa pośród jeziora; jest to jedna z najpiękniejszych części lasku.

Kościoły.

Notre Dame. Katedra budowana od 1163 do 1260 r.; często przerabiana i niszczona w XVII i XVIII wiekach, zupełnie wyrestaurowana od 1845 r; długość 126 metr. 68 c.; szerokość 48 metr. 7 c., wysokość nawy 33 metr. 77 c., wieżyc 68 metr. strzały 79 metr. — Fasada podzielona na 3 piętra. Portal o trzech wejściach, zdobny rzeźbami unosi na sobie galeryją, zwaną królów francyi; wielka róża, wspaniała galeryja, po nad którą wznoszą się dwie wieże kwadratowe; północna zawiera dzwony — południowa *burdon* (wielki dzwon) ważący 16000 kilogr.; — piękna strzała ciesielskiéj roboty pokryta ołowiem: portal południowy czyli *brama Ś-go Augustyna*; portal północny czyli *brama czerwona*. — Wspaniałe szyby w róże.

Wewnątrz, 5 naw i 37 kaplic; chór ozdobiony bardzo pięknemi ...bami z drzewa, obrazy Touvenet'a, Filipa de Champaigne i t. p. ...um Ludwika XIII rzeźbione Conston'a; w kaplicach pomniki kilku ...ybiskupów Paryża, i t. p. Rzeźby z XIV wieku w około chóru. ...krystyja nowoczesna w stylu ostrołukowym, skarbiec relikwijarz i t. p.

Saint-Augustin. Kościół niedawno zbudowany według planu ...tard'a, żelazna kopuła, piękne sklepienie.

Sainte Chapelle (1242 — 1247 — wyrestaurowana w osta...h czasach); strzała wytworna; dwie kaplice przeciwległe bez scian ...znych, wspaniałe szyby z XV. w.

Sainte-Clotilde (1846 — 1857), w stylu gotyckim; wieże ozdo...ne strzałami przezroczystemi; wielki ołtarz, za którym okno malo...ne przez Lehmanna.

Saint-Denis du Saint-Sacrement; pieta przez Eug. Delacroit.

Saint-Eustache (1532—1641); portal główny z 1738 roku.—oł...ze bardzo wysokie, piękne sklepienia; malowidła w kaplicach; groby ...berta z rzeźbami Coyverox'a i innych.

Sainte-Geneviève czyli **Panthéon**, budynek greko-rzymski, wy...wiony przez Soufflot'a (1764);- przedsionek z koryncką kolumna...podtrzymującą fronton rzeźbiony według planu Davida (z Angers)· ...pośrodku gmachu, kopuła opierająca się na 4 filarach, po nad któ...ri znajduje się 12 okien.—Wewnątrz kopuły malowidła Gros'a.— ...poprzecznéj nawie ołtarz z relikwijami Ś-éj Gienowefy. Kopije ze ...cyj z Rafaela przez braci Balze. W pieczarach groby.

Saint-Germain des Prés (XI i XII w.) resztki dawnego opactwa ...ół nazwizka; piękna wieża w stylu romańskim. Wewnątrz pię... filary romańskie, malowidła chóru i ołtarza wielkiego przez H. ...ndrin. Posągi i groby w kaplicach.

Saint-Germain l'Auxerrois (XII w., odnowiony w XV i XVIII ...ostatecznie za Ludwika Filipa); portal z 1435 roku; zdobny ...eski przez Motteza; chór i absydijum z XVII w.—Kropielnica przez ...ffroy, pomniki, figury, i malowidła w Kaplicach; oszklenia z XV ...VI w.; na szybach malowidła Marechal'a i Duval'a.

Saint-Gervais (XV i XVI w.). Wielki portal, dzieło I. Debros... (XVII w.), zdobny w rzeźby Jouffroy, Dantan'a etc. Wewnątrz ...plica Ś-go Dyjonizego z malowidłami na drzewie, (szkoła nie...cka); rzeźby i malowidła współczesne; grób de Scaran'a ...ym podobne.

...int-Jacques du Haut-Pas (1630 — 1684); malowidła przypisy...ne Lesuer'owi, *obrazy Restant'a*, Gérard'a i in.

Saint-Joseph des Carmes (XVII w.) z małą kopułą, pierwszą zbudowaną w Paryżu, wnętrze złocone i zdobne w malowidła w stylu kościołów włoskich.

La Madeleine (1734-1832), budynek w stylu greckim, tworzący kwadrat podłużny, otoczony koryncką kolumnadą; piękne schody d... przystęp do fasady, którą zdobi fronton rzeźbiony przez Lemaire... drzwi bronzowe, ramy okien przez Triquettego, w około budynku ... figury z kamienia różnych artystów. Wewnątrz, jedna nawa, skle... nie nakształt kopuły, zdobne w złocenia i rzeźby Rude'a, Foyatie... i Pradier'a; kropielnica Moyne'a. — Rzeźby i obrazy w kaplic... w wielkim ołtarzu grupa z marmuru Marochetti'ego; za ołtarz... malowidła ścienne alegoryczne Ziegler'a — Organy.

Saint-Merry odbudowany w XV w. wieża z XVII w.

Saint-Nicolas des Champs (1420 — 1576); wewnątrz obra... Vouët'a, Bourdon'a i in.

Saint-Nicolas du Chardonnet (1556 — 1709); godne uw... malowidła Lesueur'a, Lebrun'a, Mignard'a, etc. Rzeźby de Coy... vox'a, Anguier i t. d.

Notre-Dame de Clignancourt (na Monmartre) w stylu rom... skim zbudowany przez M. Legneux.

Notre-Dame de Lorette (1822 — 1835) w stylu bazylik rz... skich; sufit z drzewa, malowidła Deveria, Johannot'a, Hesse'go, Orse... Couder'a, Schnetz i innych.

Saint-Paul-Saint-Louis (1627 — 1641) piękna kopuła. Ob... „Chrystusa w ogrodzie oliwnym" Delacroix.

Saint-Roch (1633 — 1736), wewnątrz, niezwyczajna amb... obrazy Jouvenet'a, Restout'a, Vien'a, Dayen'a i innych; malow... w kaplicach Pujol'a, Schnetz'a, Chasserian'a, Duvean, Cornu, D... ria, Balze'a i innych; rzeźby Lemain'a, Coustou, Falconnet, Coyse... grób Maupertuis z medalionem Corneille'a.

Saint-Séverin (XIV i XVI w.) wewnątrz piękne ściany skl... niowe, piękne filary, wieczerza Pańska H. Flandrin'a, i w. in. obra...

Sorbonne (XVII w.); grób kardynała Richelieu, według p... Girardon'a.

Saint-Sulpice, zaczęty w 1646 r. skończony w 1749. fasada ozdobiona dwoma pięknemi portykami; piękna wieża, od strony północnej, południowa nieukończona — Wewnątrz, trzy nawy oddzielone filarami korynckiemi, podłoga środkowéj inkrustowana miedzią; organy; kaplica N. Panny, kopuła z malowaniami Lemoin'a; malowidła w kaplicach przez E. Delacroix, A. de Pujol, Vinchon, Drolling i t. p.

La Trinité (1866) zbudowany przez M. Ballu; wenątrz piękne malowidła i rzeźby.

Val de Grâce (1645 — 1666 r.), opactwo przebudowane na pital wojskowy; w dziedzińcu statua Larrey'a, kopuła malowana rez Mignard; zewnątrz kopuła pokryta żelazem w 1865 r.

Saint-Vincent de Paul (1824—1844); piękne schody zewnętrzne; ewnątrz piękny fryz z malowidłami Flandrin'a.

Paryż posiada prócz tego pewną liczbę kościołów i kaplic, obcych yznań; z pomiędzy nich wymienimy *Oratoire* ulica St. Honoré i *Vi-zation*, ulica St. Antoine (Kalwińskie); *Kościół Karmelitów*, ulica s Billetes (Ewang. Augsb.), w bliskości bramy gwiazdy *cerkiew pra-sławna* — Wyznanie izraelickie posiada *synagogę* przy ulicy Notre-ame de Nazareth.

Pałace.

Luwr, początkowo był fortecą zbudowaną przez Filipa Augusta, erobiony i powiększony za Karola V. Franciszek I kazał rozpo-ąć Piotrowi Lescot, na placu fortecy budowę pałacu Luwru obecne-, którą prowadzili daléj, Katarzyna de Medicis, Henryk IV, Ludwik VIII, Ludwik XIV, Ludwik XVI i Napoleon I a ukończył osta-znie Napoleon III przez budowniczych Visconti i Lefuel, którzy 1852 do 1857 dokonali połączenia starego Luwru z pałacem Tuil-ries. Ostatni w raz z Luwrem w części stał się pastwą płomieni ostatnich dniach Maja 1871 r. Szczęściem jednak ocalał największy skarbów Luwru, to jest wspaniała galeryja obrazów.

Le Palais de l'Elysée-Napoleon (róg przedmieścia Saint-Hono-i Pól Elizejskich), wystawiony w 1718 r. przez Moleta upiększony 1776 r. restaurowany za Napoleona I, przebudowany (1854—1855) od kierunkiem M. Lacroix. — Od strony przedmieścia Saint-Honoré, alleryja złożona z piętra i wystawy z tarasem, ozdobionym kamien-balustradą, zamyka dziedziniec. Od strony Pól Elizejskich ogród go pałacu ciągnie się aż do drogi (avenue) Gabriel.

La Palais Royal zbudowany od 1629 do 1634 r. przez Lemer-ier, dla kardynała Richelieu, przebudowany za panowania Ludwika IV, powiększony (1781 — 1786) przez Filipa Egalité, który przy-tawił galeryję i teatr komedyi francuzkiéj (galeryja d'Orleans na po-udnie ogrodu); w ostatnich czasach był mieszkaniem księcia Napo-eona. Pałac ten został mocno uszkodzony w czasie pożarów, wznie-conych przez Komunę.

Palais du Luxenbourg, zbudowany od 1615—1620 przez L. Debrosse; powiększony w 1804 r. następnie w 1831 i 1844. przez M. de Grisos, za 2-go Cesarstwa był miejscem posiedzeń Senatu. Na parterze znajduje się kaplica; obrazy Maratte'a, Gigoux, Vauchelet'a Pujol'a; oraz wiele rzeźb; *Sala posiedzeń* ozdobiona obrazami Th. de Champaigne; — Sala mylnie zwana *pokojem Maryi Medicis*; — *sala du Lion d'Or*, ze starożytnemi malowidłami i arabeskami, przypisywanemi Janowi Udine; *schody honorowe*.r— 1 piętro *sala straży* (dawne oratoryjum Maryi de Medicis); — *sala posłów* (pokój królowéj) z pięknemi rzeźbami i plafonem Jadin'a; — *salon Napoleona I* z obrazami Flandrin'a; i innych wspaniała *sala Tronowa*, z malowidłami Lehmanna. Balze'a, Brune'a; — *galeryja popiersi*: — *sala posiedzeń*: — *sala Cesarza*; — *Biblijoteka*; ozdobiona obrazami Delacroix, Roqueplan'a, i rzeźbami Foyatier'a, Simert'a i innych.

Le Petit Luxenbourg, za ostatniego Cesarstwa mieszkanie prezesa Senatu, — mieści w sobie, tak zwany *cloître* (ogród zimowy) i *kaplicę* dawnego klasztoru z XVI w.

Pałac ciała prawodawczego czyli pałac Bourbon, zbudowany w 1622 r. przez Girardini'ego. Fasada, wychodząca na ulicę de l'Université i na plac du Palais-Bourbon, jego też jest dziełem.—Przedsionek na przyrzeczu i placu zgody zbudowanym był przez Poyet'a od 1804 — 1807 r. — Fronton przez Cortot'a. Wewnątrz *biblijoteka* i *sala tronowa*, ze wspaniałemi obrazami Eug. Delacroix - *Sale posiedzeń* ozdobiona wieloma pięknemi rzeźbami.

Palais de l'Institut, zbudowany podług planów Levau, ukończony w 1662; fasada z przedsionkiem (portyk dawnego kościoła kolegium Czterech-Narodów); kopuła i latarnia nieproporcyonalne, piękne ośmiokątne dziedzińce z dwiema bramami prowadzącemi do sal posiedzeń nadzwyczajnych i do biblijoteki Mazariniego.

Budynki rządowe i wielkie zakłady publiczne.

Merostwa. Większa ich część są to gmachy okazałe, świeżo zbudowane.

Bank Francuski (dawny hotel la Vrillierre, zbudowany przez Mansart'a w 1620); *galeryja złocona* z freskami F. Perier'a.—W ostatnich czasach gmach ten został bardzo powiększony.

Giełda, obszerny gmach z perystylem i bramą koryncką; ozdobiony allegorycznémi figurami na narożnikach dłuta Duret'a, Dumont'a, Seurre'a, i Pradier'a. — Wewnątrz wielka sala zebrań.

Mennica, quai Conti, między mostem Pont-Neuf i Instytutem; rozpoczęta w 1771 r. ma fasadę 120 metrów długą ozdobioną figurami z kamienia. Zawiera ona warsztaty i pracownie medalijerskie oraz ciekawe muzeum numizmatyczne, jako też zbiór modeli machin, używanych dawniéj do fabrykacyi monet i medali.

Pałace prywatne. — Domy historyczne.

Paryż posiada znaczną liczbę gmachów, ciekawych ze względu na sztukę i historyją; przytoczymy tu następujące; Hôtel Carnavalet (XVI — XVII w. rzeźby Jana Gaujon), kupiony przez miasto dla założenia w nim muzeum miejskiego; Hôtel Lambert, malowidła Lebruna i Lesueur'a; — Hôtel de la Valette z piękną fasadą, mieści w sobie zbiór przedmiotów sztuki; — Pałac Pompejański, zbudowany dla księcia Napoleona, sprzedany w 1866 r.; ma wiele zabytków starożytności; obrazy M. Cornu; Hotel A. Fould malowidła p. p. Baudry, i Maréchal. - Hotel p. L. Fould, wspaniała galeryja, bogaty zbiór medalów i t. p. — Pałace Rothschildów z bogatemi zbiorami.

Domy: Franciszka I (Cours-la-Reine) z rzeźbami przypisywanemi J. Goujon; — Corneille'a, ulica d'Argenteuil, pokój Corneilla, utrzymywany jest dotąd w dawnym stanie; — Rasyna, ulica Visconti; — Volt aira, quai Voltaire i t. d.

Teatry, miejsca zebrań i rozrywki.

Opera czyli *Akademija muzyki*, ulica le Peletier, 2 (nowa sala zbudowana od bulwaru Kapucynek); przedstawienia w poniedziałki środy, piątki a często i w niedziele; parter 5 f. loże i krzesła od 12 f. do 2 f. 50 c.

Teatr francuski (tragedyja, komedyja, dramat), codzień; parter 2 fr. 50 c., krzesło przy orkiestrze 5 fr. loże od 9 do 2 fr. — Na foyer statuy artystek Rachel i Mars; popiersia sławnych dramaturgów; sławna statua Woltera; i wiele portretów sławnych aktorów, począwszy od Moliera.

Odeon, plac odeonu (tragedyja; komedyja, dramat) codzień, feryje od 1-go Czerwca do 1-go Września; parter 2 fr, loże 8 fr. do 2 fr.

Opera komiczna, plac Boieldieu, codzień; parter 2 fr. 50 c. loże od 8 fr. do 1 fr. 50.

Teatr liryczny, plac Chatelet (opera, opera komiczna, dramat liryczny) codzień; — feryje od 1 Lipca do 1 Września; parter 2 fr. 50, boczny 1 fr. 50; loże, krzesła i t. d. od. 8 fr. do 3 fr.

Teatr Włoski, plac Ventadour, (opera włoska, balet) we wtorki, czwartki i soboty, od 1-go Kwietnia do 1-go października; krzesła (dla mężczyzn) 6 fr. abonament, 7 fr. w Kassie, inne miejsca od 12 lub 14 fr. do 3 lub 2 fr.

Teatry drugorzędne, przedstawienia codziennie: Gymnase-Dramatique, bulwar Bonne-Nouvelle, komedyja, dramat, wodewil: — Vaudeville; plac Giełdy.—Variétés, bulwar Montmartre, wodewil, parodyja, opera buffo it. p.—Teatr de la Gaîté, ulica du Caire; dramat, melodramat, krotochwila i t. p. — Ambigu-Comique bulwar Saint-Martin, dramat, melodramat i t. p.—Teatr du Châtelet, plac du Châtelet, melodramat wojenny, sztuki fantystyczne i t. p — Folies-Dramatiques: Delassements-comiques; — Teatr Déjazet; — Teatr-Beaumarchais; — Bouffes-Parisiens, passage Choiseul, operetki, buffy, parodyje. — Folies-Marigny, pola Elizejskie, — Teatr Saint-Germain; — Teatr Saint-Marcel i tym podobne.

Koncerty. *Koncerty Konserwatoryjum*, zaczynające się w 2-gą niedzielę po Nowym roku; sława ich jest europejską i niezmiernie trudno dostać bilet wejścia — *Koncerty popularne* w Cyrku Napoleona, w zimie w niedzielę o 2-éj god. — *Athénée*, ulica Scribe, 17; zebrania i koncerty; — *Koncerty*: na Polach Elizejskich; — w Kassino; Pré Catelan; — Café concerts w Eldorado. w Alkazarze, Café des Aveugles i t. p.

Bale publiczne. *Bal Mabille*, droga Montaigne, wtorek, czwartek, sobota i niedziela, doskonała orkiestra, przepych w ubraniu sal, uczęszczane przez cudzoziemców i demi-monde (pół-świat); — *La Cloiserie des Lilas*; — *le Chateau-Rouge*, chaussée de Clignancourt. i tym podobne.

Bale maskowe odbywają się w zimie w Operze, podczas karnawału w teatrze włoskim.

Muzea.

Muzeum Luwru. — Liczne zbiory Luwru dzielą się na: 1 Muzeum malarstwa; 2 muzeum rysunkowe; 3 muzeum sztychów (la chalcographie); 4 muzeum starożytnéj rzeźby; 5 muzeum rzeźby średniowiecznéj i odrodzenia; 6 muzeum rzeźby teraźniejszéj francuskiéj; 7 muzeum starożytności Assyryjskich, 8 muzeum starożytności Egip-

ch; 9) muzeum starożytności greckich i Etruskich; 10) muzeum ipskie; 11) muzeum Algierskie; 12) muzeum Azyjatyckie i Ame-ańskie czyli muzeum etnograficzne; 13) muzeum Marynarki; 14) zeum panujących; 15) muzeum Sauvageot'a; 16) muzeum Napo-na III czyli muzeum Campana.

Muzeum rysunków, posiada 35544 rysunków wszystkich szkół, których 18203 należy do szkoły włoskiéj a 11738 do szkoły frankiéj. Tylko część wystawioną jest na widok w galeryjach; najkniejsze zaś można widzieć tylko w sobotę od 2 do 4 g. Wśród h dzieł godnych uwagi najciekawszemi są: rysunki Rafaela, Micha-Anioła, Andrea del Sarto, Leonarda de Vinci; studyja Lesueur'a ielu innych.

Ograniczamy się wskazaniem **muzeum sztychów; muzeum egip-ego** (statuetki, wazony, amulety, biżuteryje, mumije, malowidła i t. **Muzeum marynarki** podzielone na muzeum wodne i etnogra-ne (plany i modele okrętów, szczątki okrętu la Perouse, i t. p.); **uzeum władców** (zbiór przedmiotów które należały do książąt ujących we francyi od Merowingów aż do naszych czasów. **Muzeum alij i biżuteryj**, we wspaniałéj *galeryi Apollina*. **Muzeum Sau-geot'a** (przedmioty sztuki, rzadkości wszelkiego rodzaju, a najwięcéj poki Odrodzenia).

Muzeum Luksemburgskie.

Zbiory te składają się z dzieł artystów żyjących, lub umarłych od 10, zakupionych przez Rząd z corocznych wystaw. – Wśród tych sztuki zalicza się wiele do pierwszorzędnych a mianowicie: dzie-ngres'a, Delacroix, Flandrin, Couture, Court, Ary Scheffer, De-a, Hebert, Müller, Rosa Bonheur, H. Vernet, Delaroche, Heim, buth, Achenbach, Meissonnier, Cavelier, Jouffroy, Maillet, Du-i inni.

Muzeum Cluny, ulica des Mathurins-Saint-Jacques; dawny ho-roboszczów Kluny, zaczęty w V w. i ukończony przez J. d'Am-e. P. Dusommerard zebrał tu bogaty zbiór zabytków średnio-znych i odrodzenia, które Rząd nabył po jego śmierci w 1842 r. r ten od owego czasu bardzo został pomnożony. Szczególniéj za tu sala Dusommerard i kaplica. Kommunikacyja wewnętrz-prowadzi z hotelu Cluny do *pałacu des Thermes*, wzniesionego z Juliena, lub też przez jego przodka K. Chlore. Nazywają go cem des Thermes, albowiem jedyna część zachowana pałacu jest kąpieli. Widać jeszcze sadzawkę długą na 10 metrów i resztki

Konserwatoryjum sztuk i rzemiosł, ulica St. Martin, w zabudowaniach dawnego opactwa St. Martin des Champs, wyrestaurowane i znacznie powiększone w ostatnich czasach.— Wspaniały ten zakład zawiéra bardzo bogaty zbiór przedmiotów odpowiednich celowi szkoły, galeryje wystawy i próbmaszyn; laboratoryjum chemiczne i fizyczne, zbiór maszyn i narzędzi historycznych, biblijotekę złożoną ze 170000 tomów.—Kursa publiczne bezpłatne.

Muzeum historyi naturalnéj, w ogrodzie botanicznym, ulica Geoffroy-Saint-Hilaire. - Amfiteatr i galeryje historyi naturalnéj, anatomii, zoologii, botaniki, geologii, mineralogii; menażeryja dla zwierząt drapieżnych i t. d.

Obserwatoryjum astronomiczne, w tyle Ogrodu Luxemburgskiego, stojące zawiera wielki zbiór narzędzi, bogatą biblijotekę i t. p. *Biuro długości* (Bureau des longitudes) w obserwatoryjum.

Seminaryjum Ś-go Sulpicyjusza, wyższa szkoła duchowna oraz niższe *Seminaryja Notre-Dame-des-Champs, de Saint-Nicolas* i *d'Issy*.

Szkoła irlandzka, ulica des Irlandais. *Szkoły polskie*, na bulwarze des Batignolles i Montparnasse.--*Szkoła ottomańska*, w Grenelle.

Towarzystwa naukowe, są bardzo liczne, w Paryżu; jedne zupełnie prywatne, drugie upoważnione przez Rząd.—Wszystkie zespolone są z sobą przez *Komitet prac historycznych i towarzystw naukowych*.

Biblijoteki.

Biblijoteka główna, ulica Richelieu, dzieli się na pięć działów: druków, rękopisów, medalów, sztychów, planów i map. Posiada ona około 1700000 tomów i 10000 rękopismów; zbiór sztychów zapełnia 8367 tek, liczy przeszło milijon arkuszy; 120000 medalów, monet i rzniętych kamieni pomiędzy ostatniemi znajduje się sławna kamea, przedstawiająca tryumf Augusta i t. p.

Biblijoteka Sainte-Geneviève, założona w 1624 r.; dzisiejsze budynki, zbudowane przez P. Duban, zostały ukończone w 1851 r., posiada około 200000 t. i 3000 rękopismów.—*Biblijoteka Mazarinie-go*, w pałacu Instytutu, 200000 t., 4000 manuskryptów; plany pomników grecyi i włoch.— *Biblijoteka Arsenałowa*, ulica de Sully, bogaty zbiór poetów z pierwszych wieków literatury.— *Biblijoteka Sorbony*. —*Biblijoteka Miejska*, w Ratuszu.

Trybunały. — Więzienia.

Pałac Sprawiedliwości, quai de la Cité, był niegdyś rezydencyją królów Francuskich. — Z dawnego pałacu pozostała dziś tylko wieża zegarowa, dwie sąsiednie wieżę, Kaplica, część galeryi i kuchnie. — Fasada i dwà korpusy pochodzą z 1776 roku. — Za Rządów Ludwika Filipa, obszerné budynki zostały przydane do istniejących zabudowań.— Za ostatniego Cesarstwa przedsięwzięto znaczne prace ku rozszerzeniu i restauracyi tych gmachów. Sąd kassacyjny, sąd appellacyjny, Trybunały pierwszéj instancyi i Policyi poprawczéj zasiadają w Pałacu sprawiedliwości; sądy odbywają się publicznie. *Sala „des Pas-Perdus“* odbudowana w 1662 ma pomnik Malesherbesa.

Trybunał handlowy, naprzeciw pałacu Sprawiedliwości (zbudowany w 1860 r. przez P. Bailly) ozdobiony figurami i malowidłami przypomina trochę piękne pomniki epoki odrodzenia (pałac Brescia); szpeci go tylko kopuła.

Więzienia. — *Areszt tymczasowy* w pałacu Sprawiedliwości. — *Więzienie celkowe* (Mazas), bulwar Mazas; *Conciergerie*, w pałacu Sprawiedliwości; *la Roquette*, ulica de la Roquette. — *St. Pelagie*: *Madelonnettes*, ulica de la Santé, więzienie niedawno zbudowane przez p. Vaudremer; — *Saint-Lazare*, ulica przedmieścia St. Dénis (dla kobiet) i t. d.

Szpitale.

Dom Boży (Hôtel Dieu), plac Notre-Dame, założony około r. 660 przez S-go Landry; o połowę zmniejszony od 1832 r., a niedawno powiększony przez dobudowanie nowego gmachu. — Szpital Beaucjon, przedmieście Saint-Honoré. — La Charité, ulica Jacob.—La pitié, ulica Lacépède.— Szpital Làriboisière, ulica Ambroise-Paré.— Szpital Neckera, ulica de Sèvres.— Szpital S-go Antoniego, przedmieście Saint-Antoine. — Szpital S-go Ludwika, ulica Bichat (dla chorób skórnych).—hôpital du Midi; (Capucins), ulica Saint-Jacques (dla mężczyzn syfilitycznych). H. Lourcine, ul. de Lourcine, (kobiecy, syfilityczny).—H. des Cliniques, plac szkoły Medycznéj.—Dom położniczy (Maternité) ulica Port-Royal. — H. des Enfants malades, ulica Sèvres. — H. Sainte-Eugénie, ulica Charenton, założony w 1860 r. —Szpital dla starców i obłąkanych, 2445 łóżek.— Takiż dla kobiet czyli

Salpêtrière, bulwar de l'hopital. Osobny dla obłąkanych oddział. Szpital des Quinze-Vingts (niewidomych), ulica Charenton.— Instytut ociemniałych, bulwar Inwalidów — Instytut głuchoniemych, ulica Saint-Jacques. Dom Charenton, odbudowany za Ludwika Filipa, dla kobiet i mężczyzn obłąkanych, za rocznem wynagrodzeniem od 900 do 1500 franków.

Prócz tego Paryż posiada:

Dwa przytułki dla chorych nie dających wyleczyć, dom przytułku dla dzieci, dom przytułku dla sierot, starców, rekonwalescentów, i t. d.

Paryż liczy 20 biur dobroczynności, po jedném na każdy cyrkul, które biednym opiekę i pomoc lekarską udzielają.

Mont de Piété, ulica des Blancs-Manteaux, pożycza na zastaw w imieniu i na korzyść administracyi opieki publicznéj; ma 2 kantory, 20 biur pomocniczych i 18 kommisyjonerów.

Kassa oszczędności, ulica Coq-Héron, otwarta codzień od 10-éj do 1-ej godz.

Dom Inwalidów, na lewym brzegu Sekwany, założony przez Ludwika XIV, na 3000 ludzi utrzymywanych kosztem instytucyi. Dziedziniec przed gmachem zapełniony jest działami, powiększéj części zdobytemi na nieprzyjacielu.

Pomnik Ludwika XIV, w dziedzińcu honorowym, dłuta Coustou'a; malowidła bitew w refektarzach Martin'a. - Prócz tego można widzieć w domu Inwalidów, piękną biblijotekę, plany fortec Francuskich (do obejrzenia tylko w Maju) i t. p. - Sklepienie kościoła ubrane jest sztandarami zdobytemi na nieprzyjaciołach. Malowidła wykonane przez Coypel'a, Jouvenet'a, braci Boulogne i Lafosse'a; rzeźby przez braci Slodtz, Michel Corneille i Girardon, zdobią nadto tę świątynię.

Krypta, zawiérająca grób Napoleona została zbudowaną podług rysunków Visconti'ego. Z dwóch stron bramy, stoją alegoryczne posągi, siły wojskowéj i siły cywilnéj, dłuta Duret'a. — W przedsionku groby Bertrand'a i Duroc'a.

Val-de-Grâce, ulica St. Jacques; *szpital wojskowy* (854 łóżek); *szkoła Medycyny wojskowéj* i t. p.— *Kościół.*— *Szpital du Gros-Caillou*, ulica St. Dominique. — *Szpital Saint-Martin*, ulica przedmieścia Saint-Martin.— *Szpital Vinceński.*

Wielka liczba **Koszar**, dawnych i świeżo wystawionych, zapełnia place Paryża.

Rynki i Bazary.

Les Halles centrales (główny bazar), zbudowane przez p. Bal- składają się z 12 pawilonów, przedzielonych na dwie części bul- ard. Pawilony te zbudowane są z żelaza, prócz podmurowań z ka- ia, i lekkiego muru na 2 metr. wysokiego z cegły. Oszklenia dzaju żaluzyj, pozwalają światłu i powietrzu dowolnie przedzierać o tych obszernych naw, wznoszących się nad piwnicami przezna- emi na składy. Bazary podług takiegoż planu budują się w róż- ych częściach Paryża.—Największym z nich jest bazar Temple.

Bazar zbożowy, ulica de Viarmes, budynek okrągły, pokryty erną i wspaniałą kopułą półkulistą z żelaza i miedzi. — Piękna a dawnego hotelu Soissons w postaci kolumny doryckiéj.

Skład win, quai Saint-Bernard; obszerny równoległobok 134000 . kw.; piwnice i składy mogące pomieścić milijon hektolitrów wi- 150000 hect. wódki.

dnie artezyjskie. — Katakumby. — Kanały i Ścieki.

Studnia artezyjska w Grenelle, plac Breteuil, świdrowana od 1 do 1841, na 547 metr. 60 c. głębokości, rura przewodowa (33 . nad poziom) podpartą jest jakby wieżą z lanego żelaza. – Na 24 iny 10000 hektolitr. wody.

Studnia w Passy, świdrowana od 1855 - 1861 r, 580 metr. głę- bości, 170000 hect. na 24 godziny. – Dwie inne studnie wyświdro- no w XIII i XVIII cyrkułach.

Rezerwoar w Menilmontant, (108 metrów wysok.) przyjmuje rzszym piętrze, 100000 metr. sześć. wody z rz. Dhuis, przez wodo- 134064 metr. długi; na niższém piętrze 30000 metr. sześć. z Marny.— **Rezerwoar w Belleville** obsługuje wyższe części ża. – Dwie pompy parowe wznoszą wody Sekwany do *rezerwoa- w Passy.*

Kanał de l'Ourcq, który się kończy sadzawką w la Villette i mo- starczyć około 1100000 metr. sześć. wody we 24 godziny, łączy Sekwaną kanałami *Saint-Martin* i *Saint-Dénis.*

Ścieki. Pod ulicami Paryża rozciąga się niezmierzony labirynt, ów, przedstawiających około 400000 metr rozwoju. Sześć wiel-

kich głównych galeryj łączy się z piętnastą pomocniczemi galeryjami, do których uchodzi wiele podrzędnych kanałów.— Ściek zbiorowy przecina miasto, na prawym brzegu od Marais do bulwaru Malesherbes, i wpada tam do wielkiego zbiorowego ścieku, uchodzącego do Sekwany w Asnières.

Katakumby, dawne górnicze galeryje, ciągną się pod przedmieściami od lewego brz. aż do Arcueil. Składano tam kości, znajdywane w dawnych poznoszonych cmentarzach. Główne wejście do Katakumb od rogatki d'Enfer.—Można zwiédzać tylko 3 lub 4 razy do roku, za pozwoleniem naczelnego inżenijera.

Trupiarnia (la Morgue); *Cmentarze.*

Trupiarnia (otwarta dla publiczności od rana do wieczora) w bliskości Nowego-mostu (Pont-Neuf) przyjmuje trupy, znalezione w Sekwanie lub na drogach publicznych, dla ułatwienia rozpoznania nieboszczyków.

Paryż ma trzy wielkie **Cmentarze**: *cmentarz Montmartre* czyli *północny*, *cmentarz Mont-Parnasse* czyli *południowy* i cmentarz *Père-Lachaise* czyli *wschodni*. — Szczególniéj ostatni zawiéra godne zwiedzenia pomniki.

OKOLICE PARYŻA.

Boulogne.

9 kil. Omnibus 60 cent.; niedziela 75 cent.; po 10 wieczorem 75 cent. ℔ 1 fr.— Omnibus amerykański z placu zgody (de la Concorde) 55 c. i 45 c.; w święta 60 c.

Boulogne. 13944 mieszk.; piękny kościół z XIV w., wyrestaurowany w 1860 r.—Pałac wystawiony przez p. Rothschild. Pod miastem lasek Buloński, wycięty podczas ostatniéj wojny.

Passy.

Koléj żelazna, dworzec St. Lazare, za 40 c. i 30 c.— W święta 60 c. ℔ 45 c.; tam i z powrotem 70 c. i 50 c.; 1 fr. i 75 cent. — Omnibus amerykański z Placu zgody 20 cent. i 25 cent.

Passy 12090 m.; przyłączone do Paryża.—Wody mineralne zim-, żelazne.—Dom szwajcarski p. Delessert, Villa Rossini'ego; domy il. Janin i Lamartina.

Na przeciwko stacyi, pałac *de la Muette*; dawny zamek myśliwski, iększ**o**ny w XVIII w.—Piękny park należący do p. Erard.

Auteuil.

Kolej żelazna, dworzec St. Lazarre, za 40 c. i 30 c.— W święta 60 c. i 45 cent.; m i z powrotem 70 c. i 50 c.; 1 fr. i 75 cent.

Auteuil, 6363 mieszk., przyłączony do Paryża - Molière i Boileau zemieszkiwali tu niegdyś.— Wille. — Grób kanclerza d'Agueseau ego żony. — *Wody mineralne, zimne, żelaziste.*—Zakład hydroterautyczny.

Neuilly.

Omnibus litera C. z ulicy du Louvre, w 45 minut za 30 c. i 15 cent.; do bramy illot, 45 c. do mostu zaś w Neuilly 30 c.

Neuilly, 23832 m. Zamek, który tu posiadał Ludwik Filip, zbuony został 24 Lutego 1848 r. przez bandę złoczyńców.

W pobliżu, na drodze de la Revolte stoi *Kaplica Ś-go Ferdynanda* miona na miejscu domu, w którym umarł książe Orleański, zabi- przez wypadnięcie z powozu 13 Lipca 1843 r. *Cenotaphe* (grób ny) Księcia, anioł z marmuru rzeźbiony przez ks. Maryję; malodła na szkle wykonane w Sèvres i t. p.

Saint-Cloud.

15 kil. Kolej Ż., dworzec St. Lazare, przejazd w 30 minut za 75 c. i 50 cent., więta 1 fr. lub 75 cent.

Saint-Cloud, 5616 m., na wzgórku nad Sekwaną. Liczne wille.— **mek**, rezydencyja książęca za Ludwika XIV. — Za czasów Dytoryjatu, zasiadała tu Rada pięciuset, i tu też odbył się główny akt 8 brumaire'a.— Piérwszy konsul przebywał tu przez lato. Król-

wie Ludwik XVIII, Karol X, i Ludwik Filip zamieszkiwali w nim. Zamek nie przedstawia nic ciekawego na zewnątrz.— Wewnątrz zasługują na uwagę, *sala Marsa*, malowana przez Mignarda; *galerya Apollina*, malowana przez Mignarda i innych mistrzów, *salon Dyany*, *sala Venus*, z plafonem Lemoyne'a, *salon prawdy* z plafonem Coypel'a, *salony Merkurego* i *Jutrzenki*.

Park zajmuje 392 hect. i dzieli się na park publiczny i prywatny. Jest w nim wielki *wodospad*, ślicznie odbijający od pięknych grup drzew; *wielki wodotrysk* wznoszący się do 42 metr. nad poziom; *latarnia Demostenesa*, doskonała kopija pomnika Lizykratesa Atenach.

Meudon.

8 kil. Koléj żelazna, lewego brzegu, przejazd w 14 minut za 75 c. i 50 cent.; w święta 80 c. i 60 cent.

Meudon, 5789 m. w amfiteatr u stóp zamku tegoż nazwiska zbudowane. *Zamek* wzniesiony za Ludwika XIV, zajmowany był przez księcia Napoleona. Z tarasów, odkrywa się najpiękniejszy widok na okolice Paryża.—*Lasek* w Meudon stanowi miłą przechadzkę. Grunt jest wzgórzysty.

Wersal (Versailles).

23 kil. Koléj żelazna prawego brzegu: przejazd w 45 minut za 1 fr. 50 c. i 1 fr. 25 c.; w dnie puszczania wielkich wodotrysków, 2 fr. i 1 fr. 50 cent.— 18 kil. koléj żelazna lewego brzegu, przejazd w 35 m. Ta sama cena co na kolei prawego brzegu.

Hotele: des Réservoirs, ulica des Reservoire; de France, place d'Armes 5; du Sabot d'Or, ulica du Plessis 67; de la Chasse Impériale i d'Elbeuf, place d'Armes. — **Restauracyje**: du Musée, ulica des Reservoirs; du Palais, ul. de la Chancellerie 4; **Kawiarnia** de la Comédie w parku.

Wersal, 43899 m. główne miasto departamentu Sekwany i Oazy na odosobnionéj równinie między lesistemi wzgórkami.—*Kościół Notre-Dame*, zbudowany przez Mansart'a od 1684 1686; piękna ambona rzeźbiona z XVII w. i dobre obrazy. *Kościół St. Louis*, zbudowany w 1748 r. przez H. Mansart, ma piękne malowidła starej francuskiéj szkoły; malowania na szkle wykonane w Sèvres; pomnik księcia de Berri, dłuta Pradier'a. **Zamek**, zaczęty przez Ludwika XIII,

znie powiększony przez Ludwika XIV, przed nim wspaniały
liniec w pośrodku którego wznosi się statua bronzowa Ludwi-
IV-go. Składa się on z korpusu i dwóch skrzydeł.

Kaplica, bogato przyozdobiona w posągi i płaskorzeźby, wielki
z z marmuru i bronzu złoconego, płaskorz.żby przez Bouchar-
, Sladtz'a i in. Kilka obrazów Jouvenet'a, Sylwestr'a, Santerre'a
Boulogne'a, sklepienie malowane przez A. Coypel'a, Lafosse'a
uvenet'a.

Muzeum, poświęcone wszystkim chwałom Francyi, zawiéra 173
przedsionków gdzie są porozmieszczane: 4838 obrazów, portre-
popiersi i posągów.—Zaznaczamy tu: ogromną *galeryję des Gla-*
zwierciadeł), wychodzącą na ogród, z pięknemi sufitami malowa-
przez Lebrun'a, *Salony: Herkulesa, Wenery, Marsa, Dyjany,*
turego, Pokoju i *Wojny; Sale: Tronową* i *Rady; sypialnią Ludwi-*
XIV w któréj umarł ten król w 1715 roku; *salę teatralną, wojen*
żowych, Bitw; galeryją historyi Francyi, rzeźb, Cesars wa i t. p.

Ogrody, zdobne są w posągi i pyszne fontanny; Godne tu uwagi:
ceryja wystawiona przez Mansart'a w 1685. *Sadzawka Neptuna,*
iększa i najpiękniejsza ze wszystkich w Wersalu (środkowa gru-
st dłuta Adama); wielka *aleja du Tapis-Vert, sadzawka Latony,*
d'Encelade, sadzawka Appolina, po za którą rozpościéra się
i kanał; *ogród Królewski* założony przez Ludwika XVIII w ro-
816.

parku, trzymając się alei na prawo od Sadzawki Apollina w 15
t przybywa się do Trianons.— Ludwik XIV kazał wybudować
1670 r. mały zamek, zastąpiony w krótce przez mały pałac po-
Mansart'a; jest to *Grand Trianon.*— Pałac *petit Trianon*, zbu-
ny w 1766 przez Gabriela, jest tylko pawilonem. Ludwik XVI,
wał go Maryi Antoninie dla któréj stał się najulubieńszem miej-
pobytu.

Należy tu jeszcze wyliczyć: *salę gry w piłkę; teatr; pomnik bron-*
Hoche'a, dłuta Lemaire'a na placu Hoche; *lyceum; bibliotekę*
0 t.); *gabinet etnologiczny* i *archeologiczny; szpital; rynek* na któ-
wznosi się statua księdza de l'Epée; budynki *du Grand Commun*
go za szpital wojskowy; *Koszary*, wspaniałe aleje do *St. Cloud,*
ryża, do Sceaux i t d.

Marly-Saint-Germain.

kil. do St. Germain; Koléj żelazna prawego brzegu, przejazd w 48 minut za
0 c. i 1 fr. 25 cent.

4 kil. Rueil, 6489 m. Kościół z czasów stylu Odrodzenia; gróh

cesarzowéj Józefiny i hr. Tascher de la Pagerie; pomnik królowéj Hortensyi.

Koléj żelazna amerykańska od stacyi Rueil obsługuje: 2 kilom. *la Malmaison*, zamek w którym zamieszkała Cesarzowa Józefina po rozwodzie i w którym zasługuje na uwagę *wielki salon* (piękny kominek mozajkowy); w parku *gabinet*, w którym pracował Napoleon, *wodotrysk Józefiny*, *świątynia miłości* i *Kaplica* zbudowana przez królowę Krystynę, w *lasku* (le bois de St. Cucufa); piękny staw i domek szwajcarski zbudowany przez Józefinę; 3 kil. **Bougival**, (kilka restauracyj), ze starym kościołem i licznemi willami. *Marly la Machine*, (wodociąg teraźniejszy mogący wznieść 780 m. sześć wody na godz.), z Marly można dojść w 15 lub 21 minut do wodociągu de Marly (36 rur, 643 metr. długości, 23 metr. wysokości) zbudowanego za Ludwika XIV dla dostarczania wody z Sekwany do Wersalu. Wodociąg leży na gruncie wsi *Louveciennes*, urozmaiconéj licznemi willami; 6 kil. *port-Marly*, w pięknem położeniu. Nie ma już śladów sławnego zamku, zbudowanego przez Ludwika XIV.

21 kil. **Saint-Germain-en-Laye** (hot: Prince de Galles, de l'Ange Gardien, du Cheval blanc; restauracyja w pawilonie Henryka IV; Café-Restaurant, przy dworcu kolei), 15708 m.; na wzgórku po lewym brzegu Sekwany. W Kościele mauzoleum, wzniesione ku pamięci Jakóba II, króla Angielskiego, który umarł w Saint-Germain, z freskami Amorego Duval'a. Z pałacu *Chateau Neuf* Henryka IV pozostały tylko mury tarasu i *pawilon Henryka IV.*— Stary zamek niedawno wyrestaurowany posiada: *Muzeum starożytności gallo-rzymskich* urządzone w galeryi uroczystości, zawiérające znaczne zbiory broni i narzędzi z okresu kamiennego i bronzowego i t. p., piękną mozajkę, pochodzącą z ruin starożytnego *Augustodunum*, odlewy gipsowe pomników z różnych epok, rozproszonych po ziemi francuskiéj; zbiór darowany przez p. Boucher de Perthes, i t. d.

Z ogrodu założonego przez Franciszka 1, powiększonego i ozdobionego sadzawkami przez Ludwika XIV, nic nie pozostało. Obecny ogród w stylu dzisiejszym powstał z wyciętego lasu.— Taras, zbudowany w 1676, ma 2400 metr. długości a 35 metr. szerokości; widok z niego obejmuje wielki obszar ziemi.— Lasek St. Germain rozciąga się na półwyspie utworzonym przez skręt Sekwany; powierzchnia jego wynosi około 4400 hect., wycięte są w nim drogi i aleje, przedstawiające w rozwinięciu około 1500 kilm. Z wyjątkiem kilku małych bagien, grunt jest suchy i powiększéj części piaszczysty i przedstawia jednostajną płaszczyznę. W tym lesie znajduje się gmach zwany: *les Loges* (dom wychowania panien, w rodzaju Legii honorowéj w St. Denis); *zamek du Val*, zbudowany przez Henryka IV, przebudowany przez Ludwika XIV; *pawilon de la Muette*, *bażantarnia* i t. p.

Argenteuil.

10 kil. Koléj żelazna prawego brzegu, przejazd w 25 min. za 1 fr. 10 c.; 85 i 60 ct., tam i napowrót 1 fr. 65 c., ub 1 fr. 30 cent.

Argenteuil, (hot. du Coeur-Volant, de la Ville-de-Paris, du Soleil d'Or; au Poisson de Seine; *restauracyja* blisko mosta na trakcie); 7269 mieszk. na prawym brzegu Sekwany; grunt tutejszy rodzi wielką obfitość wina. Pokłady gipsu, fabryki wyrobów chemicznych, narzędzi górniczych i wapna hydraulicznego. – *Kościół* niedawno wystawiony w stylu romańskim z obrazem p. Bouterweck, ołtarz z bronzu złoconego, ciekawéj roboty w stylu XII w., który zawiéra tunikę bez szwu Jezusa Chrystusa. Kościół w Argenteuil ma celem bardzo licznych pielgrzymek w poniedziałki i w oktawę niektórych świątek. Aleja wysadzona drzewami, zwana *polem Marsem* albo *wyspą*.— Na północo-zachód od miasta stoi stara *wieża*, 3 kil. zaś od miasta blizko Sekwany *grota druidów*.

Saint-Dénis.

6 kil. Koléj żelazna północna, przejazd w 12 minut, za 80, 60 c. i 40 cent.

Saint-Dénis (restauracyje: de la Croix-Blanche, du Lapin Sauté-fume, hôtel du Grand-Cerf; de la Renommée-des-Talouses) miasto okręgowe 22052 m. warownia nad Sekwaną, Croult, Rouillon i kanałem St. Dénis, posiada różne fabryki.

Sławna **Bazylika** w St. Dénis, założona przez Chilperyka I-go rozbudowywana przez Dagoberta I-go, Sugera i ks. Eudes-Clément; za panowania świętego Ludwika, niedawno została odnowioną. Znaczona niegdyś na groby królów Francuskich, za nowego Cesarstwa otrzymała takież przeznaczenie. Ma ona kształt krzyża łacińskiego. Pod chórem mieszczą się groby królewskie i krypta. Portyk zachodni o trzech drzwiach, ozdobiony jest rzeźbami (sąd ostateczny, Męczeństwo S-go Dyjonizego i t. p.) i sięga czasów Sugera. Graniczące go dwie wieże w ostatnich dopiéro czasach, dobudowano zostały. Brama południowa, obecnie zamknięta podczas Rewolucyi obdartą została z rzeźb; brama zaś północna zdobną jest w wiele figury przedstawiające przodków Chrystusa.

Nawa, podzielona na dwie części balustradą chóru była wystawiona tak jak i reszta budynku aż do absydyjum za Ludwika I-go i Filip-

pa Smiałego. Okna niższego piętra, podzielone na cztery odnogi, ozdobione są nowo sprawionemi malowidłami. Po lewéj stronie ciągnie się szereg grobów książąt z dynastyi Burbonów, które powiększéj części zostały przerobione. Chór odbudowany w dawnym stylu, ma na lewo dwie kaplice, na prawo zaś zakrystyję czyli kaplicę S-go Michała.—Nawa poprzeczna ozdobiona jest grobami Franciszka I., Ludwika XII i Henryka II, oraz książąt i księżniczek 1 i 2 dynastyi. Za nawą poprzeczną po prawéj stronie wielkiego ołtarza znajduje się grób Dagoberta. *Grób Franciszka I i Klaudyjusza*, jeden z najwspanialszych pomników epoki odrodzenia, był zaczęty w 1552 roku pod kierunkiem Philiberta Delorme. Płaskorzeźby, przedstawiają główne czyny wojenne Franciszka I; na platformie znajdują się statuy Klaudyjusza króla, jego żony i ich dzieci. — Grób Ludwika XII i Anny Bretońskiéj, wykonanym był w Tours pod kierunkiem J. Juste'a i skończony w 1591 r.—Król i Królowa przedstawieni są tu podwójnie, jako żywi na platformie i umarli na sarkofagu. *Grób Henryka II* i Katarzyny de Medicis jest to pyszne dzieło z marmuru białego, przypisywane Hermanowi Pilon. Na narożnikach wznoszą się 4 bronzowe figury alegoryczne (cnoty Kardynalne). *Grób Dagoberta* sięga XIII w.; prócz nowoczesnego posągu króla. *Grób Królowéj Nantechildy*, jest tylko częścią grobu Dagoberta; statua królowéj jest jedném z najpiękniejszych dzieł sztuki XIII w.

Inne groby książąt i księżniczek, obecnie złożonych w Krypcie mają być przeniesione do kaplic.

Absydyjum, do którego schodzi się po 2-ch schodach, mieści w sobie 15 kaplic, z których najpiękniejsza (N. Panny) ma prześliczne dawne malowidła na szkle.

Krypta, w różnych epokach podlegała licznym przeistoczeniom; ale siedm kaplic środkowych sięga czasu Sugera, a nawet dają się tu spostrzedz niektóre wskazówki odleglejszéj epoki.

W Saint-Dénis znajdują się dosyć okazałe *Koszary*, nowy *Kościół parafijalny*, zbudowany w stylu ostrołukowym, ukończony w 1867 r. Tak zwany *Dom Cesarza Napoleona*, zajmujący budynki dawnego opactwa jest zakładem do którego przyjmują się na pensyję córki członków legii Honorowéj, począwszy od stopnia kapitana.

Enghien—Montmorency.

18 kil. Kolej żelazna północna, przejazd w 40 minut: za 1 fr. 80 c.; 1 fr. 30 c lub 1 fr. 5 cent.

12 kil. **Enghien** (liczne restauracyje i kawiarnie) 800 m., nad brze-

n stawu długiego na 1 kil., szerokiego na 500 metr., dawniéj pięk- i ludne miasto. Nad brzegami stawu rozsiadły się liczne i piękne e. *Zakład kąpielowy* bardzo uczęszczany. W pobliżu, zamek *t-Gratien*, niegdyś rezydencyja Catinat'a, marszałka francuskiego 37—1712).

18 kil. **Montmorency** (liczne restauracyje, konie i muły do na- a) 261·3 m., na pagórku, panującym nad piękną doliną i blisko la- egoż nazwiska, pyszny widok w dali ograniczony przez fort Mont- erien. Kościół (piękne malowidła na szkle) wznosi się u stóp gó- *Ermitaż*, zamieszkiwany przez J. J. Rousseau, został późniéj iększony i zeszpecony.—Widać jeszcze część domu zwaną *Mont- is*, gdzie Rousseau przebywał od 1757—1762 r., niektóre portre- owéj epoki przechowały się dotąd. Zamki i wille w około; piękna staniarnia (bale letnie). Las, który utracił swój spokojny chara- ; pokrywa 2000 hect. gruntu i jest licznie uczęszczanym przez yżan.

Vincennes.

8 kil. Kolej żelazna z placu Bastylii przejazd w 16 minut, za 50 i 30 c.; w świę- 1 i 40 cent.

Vincennes (restauracyje: Mandrillon, Denizet, Aubry; Hô- de l'Europe.—Kawiarnie: Café Français; Husson), 13000 m.

Zamek (otwarty dla zwiedzających w soboty od 12 do 4, za po- leniem wydaném przez dyrekcyją artyleryi w Paryżu, lub przez endanta artyleryi w Vincennes), zbudowany w 1164 r., przebu- ywany w 1183 r., przez Filipa Augusta, następnie przez Filipa lezyjusza i jego następców, przeistoczony za Ludwika XVIII-go dwika Filipa, jest dziś fortecą zawiérającą: koszary, arsenał i szko- artyleryi. Części najciekawsze są: **sala broni** (materyjał artyle- ki, broń dla 120000 ludzi). **Kaplica**, założona w 1379 r. i zu- nie odnowiona przed kilkoma laty (sklepienia lekkie i eleganckie, lowidła na szkle Jana Cousin).

Ostowna (donjon), wieża kwadratowa, na 52 metr. wysoka, o 5 trach, schody o 242 stopniach prowadzą na platformę, z któréj trywa się pyszny widok.

Lasek Vinceński (ob. str. 276).

Sceaux.

11 kil. Koléj żelazna, przejazd w 28 minut, za 1 fr.; 65 i 50 c., w święta 1 fr. 10 cent.; 85 i 65 cent.

6 kil. *Arcueil*, 4078 m., powiększéj części wyrobnicy. — Kościół z XIII w. (pom. hist.).— Szczątki wodociągu rzymskiego z IV w.; nowy wodociąg o 24 arkadach (1613—1624), prowadzący do Paryża wody z Rungis i innych sąsiednich źródeł.

8 kil. *Bourg-la-Reine*; dom Gabryjelli d'Estrées. — Na lewo linija z Limours przez Orsay.—9 kil. *Fontenay-aux-Roses.—Kollegjum St. Barbe-des-Champs.*

11 kil. **Sceaux** (restauracyja, przy głównéj ulicy); 2267 m.— Dawna bażantarnia, ogród publiczny, bale podczas lata. — *Kościół* z XVII w.—*Zamek* księcia Trewirskiego i park, dawna własność Colberta, potém księżniczki du Maine. — Liczne *ville*. — Wycieczki do *Plessis-Piquet* (3 kil. $^1/_2$); do *Robinson* 2 kil., wspaniałe kasztany, pod któremi pourządzano kawiarnie i bufety; do *Aunay* i *Vallée-aux-Loups*, w ostatniém dawny dom Châteaubrianda w pięknym parku p. Larochefoucauld, niedaleko piękny lasek *bois de Verrières*.

Orsay — Chevreuse — Dampierre

22 kil. Orsay: Koléj żelazna aż do Orsay, przejazd w 56 min., za 2 fr. 20 c., 1 fr. 50 cent. i 1 fr 20 c., w święta 2 fr. 45 c. 1 fr. 85 c. i 1 fr. 35 cent.

8 kil. *Bourg-la-Reine*, (ob. wyżéj).

17 kil. *Palaiseau*; kościół, którego część sięga XII i XIII w.

22 kil. **Orsay**; kościół z XII w., chór i dzwonnica z XIV w. w okolicach, wille, zamki i znaczne folwarki, piękna dolina d'Yvette. Można tu nająć powozy do:

(31 kil.) *St. Remi-les Chevreuse*, stacyja obsługująca *Chevreuse* (hôtel du Grand St. Jacques); na stronie pochyłości, ruiny *zamku de la Madelaine* (XII i XIII w.) kupione przez ks. de Luynes,— Wieża prostokątna, powozy do najęcia do:

4 kil. **Dampierre**, zamek zbudowany przez Mansarta i wspaniały park, należący do księcia de Luynes, który tu pomieścił bogaty *zbiór dzieł sztuki* (Minerwa, statua Stuarta; statua ze srebra Ludwika XIII,

ziecińśtwie przez Rude'a, kosztowna broń i t. p: Można zwiedzać za- ę w piątki, za pozwoleniem piśmiennem księcia de Luynes.

O 4 kil., *les Vaux de Cernay*, śliczne miejsce, piękne drzewa, skapiaskowcowe, pyszna roślinność; ruiny *opactwa des Vaux*, dziś sność prywatna.

Droga 93 Z PARYŻA DO LYONU.

A). Przez Dijon i Macon.

807 kil (stac. Vaise) i 512 kil. (stc. Perrache), przejazd w 10 g. 47 m. pospiesz- pociągiem: w 16 g. 30 m. pociągiem omnibusowym, za 62, 45; 40, 85, lub 34, r. do Lyon-Vaise, a 63. 05; 47, 30, lub 3 4. 70 fr. do Lyon-Perrache.

Z Paryża do Dijon.

315 kil. przejazd w 6 g. 20 m, pociągiem pospiesznym; 9—10 pociągiem omni- wym za 38, 60; 29, 05 lub 21, 30 fr.

Po opuszczeniu dworca na bulwarze Mazas przejeżdża się pod ko- tel. opasującą Paryż, przed przebyciem fortyfikacyj.

5 kil. **Charenton le Pont**, 5531 mieszk. przy zbiegu Marny kwany. W **Charenton St Maurice**, 4217 mieszk, *Szpital obłą- ych*, most żelazny na Marnie. Na lewo, *szkoła weterynaryi w Al-* .—15 kil. **Villeneve St. Georges** przy zbiegu rz. Yères i Se- ny. Zbieg kolei do Corbeil i Montargis. — 18 kil. **Montgeron.** adukt na rz. Yères o 9 arkadach, długość 119 metr.—22 kil. noy. Wijadukt na rz. Yères o 28 arkadach, długość 376 metr., . 32—85 metr. Równina de la Brie. Most na Sekwanie.

45 kil. **Melun** (omnibus; hot. du Grand-Monarque, de ance, du Commerce) główne miasto departamentu Sekwany arny, 11170 mieszk. podzielone Sekwaną na trzy części. *Kościół Aspais* z XVI w. z pięknemi malowidłami na szkle w oknach ru; wiele rzeźb.—*Norte-Dame en l'Ile* (XI w.) często przerabiany edawno odnowiony. *Ratusz* gmach nowy z dawną wieżą. *Pom- Amyota.* Zamek *Vaux-Pénil.* O 6 kil. na północo-wschodzie, ek *Vaux-Praslin* zbudowany przez Fouquet'a (malowidła Lebruna ignarda.

59 kil. **Fontainebleau** (omnibusy 30 c. *Hotele*: de France, gle Noir, Lion d'Or, Ville de Lyon, Cadran Bleu, Londres, de la Sirène, de la Chancelerie. *Kawiarnie stauracyje*, w hotelach:—powozy, konie i muły do przejażdżek) wne miasto okręgu Sekwany i Marny, 11939 m., o 3 kil. od Se- ny, a 30 min. od stacyi.

Zamek niewiadomego początku, istniejący już za Ludwika VII, prawie na nowo odbudowany przez Franciszka I, Henryka II, i Henryka IV, który podwoił obszar budynków i ogrodów. Ludwik XIV, Ludwik XVI, Napoleon i Ludwik Filip porobili nań również znaczne nakłady. Rosso, Primatice, Nicolo del Abate. Boucher, przyozdobili go swemi dziełami, ale część fresków Primatice'a, Nicola del Abate została zniszczona za Ludwika XV wraz z pięknemi galeryjami, które poprzerabiano na prywatne mieszkania. Franciszek I, przyjmował tu Karola V, Ludwik XIII tu się urodził. Krystyna Szwedzka kazała zamordować Monaldeschiego (1657); a w 1686 umarł tu książe Kondeusz; – Piotr Wielki przebywał w 1717 r.; Pius VII był tu więzionym od 1812 — 1814 r. – Napoleon abdykował (1814).

Budowa tego zamku pod względem architektury nie uderza wykwintnością, a większa część budynków wygląda raczéj na koszary aniżeli na pałac, ale całości nie brak pewnego wdzięku. Ogrom zamku, jego ozdobne wnętrze i pamiątki historyczne, są doń przywiązane, starczą do usprawiedliwienia jego sławy. Szczególnie godne tu są uwagi: dziedziniec *du Cheval Blanc*, znany także pod nazwą *Cour des Adieux*, na pamiątkę pożegnania armii przez Napoleona 1814 r.; długi na 152 metry a na 112 szeroki, *dziedziniec de la Fontaine*, — *drzwi złocone*; — *dziedziniec owalny*; — *brama Dauphine* czyli *le Baptistère* z dwoma pięknemi posągami; *kaplica świętéj Trójcy*, zbudowana za Franciszka I; *apartament des Reines mères*, gdzie był pomieszczony Pius VII; apartament Napoleona I z okrągłym stołem, na którym podpisał abdykacyją; — *Sala Rady*, z ornamentami Boucher'a; *Galeryja Henryka II* (30 metr. na 10) z malowidłami Nicola del Abate i Primatice'a, odnowiona w 1834 r.—*galeryja Franciszka I* (64 metr. 31 na 5 metr, 54) ozdobiona przez Rosso i Primatice'a.

Ogrody: Dolny: (3 hectary), ogród angielski, ogród królewski czyli oranżeryja, zamknięty dla publiczności. Przy ogrodzie angielskim znajduje się staw z karpiami. – W Parku znajduje się kanał (120 metr.) wykopany za Henryka IV i winnica królewska dająca przecięciowo rocznie 3000 – 4000 kil. winogron. (chasselas).

Szczątki dawnych hotelów Pompadur, i d'Estrées, *statua generała Damesme*; *popiersie* malarza *Decamps*.

Lasek (16900 hect., 80 kil. obwodu, 2000 kil. dróg i ścieżek) przynosi 350000 – 500000 fr. rocznie i ma prześliczne drzewa — Skały piaskowcowe które zajmują przestrzeni do 4000 hect. tworzą długi łańcuch pagórków w kierunku od wschodu na zachód, wznosząc się w niektórych miejscach na 140 metr. po nad poziom Sekwany i biegnąc równolegle do niéj, prawie w linii prostéj.

Piękne widoki. — ciasne i głębokie wąwozy — miejsca najbar-iéj ciekawe są *wąwozy Franchard'a, la gorge au loup, la Mare aux Fé-, le Long-Rocher.* Laski: *du Bas-Bréau i gros Fouteau, le fort l'Empé-r* sztuczne wzgórze z dwupiętrową wieżą i belwederem, z którego krywa się bardzo rozległy widok, *les Ecouettes, le Mont-Ussy* i t. d.

Za Fontenebleau koléj przechodzi przez wijadukt Changis (o 30 kadach, 20 metr. wysokości). — 64 kil. *Thomery*; wielka winnica asselas). — 67 kil. Moret (hot: de le l'Ecu-de-France), 1932 , przy ujściu kanału Loing do rz. t. n. — Pozostawiwszy na prawo ję Bourbonais, przebywa się wijadukt zakrzywiony pod Moret (30 kad, 20 mét. wys.)kanał Loing.

79 kil. Montereau (bufet; — hotel du Grand Monarque), 17 m. nad Yonną i Sekwaną. Most na Yonnie, gdzie Jan Śmiały stał zabity w 1419 przez Tanneguy du Châtel. — W 1814. Napo-n odebrał miasto Wirtembergczykom, po upartéj bitwie. *Ko-ół* z XIII i XIV w.; w chórze pokazują miecz błędnie uważany, ja-należący do Jana Śmiałego. *Zamek Surville*, na wzgórku (pię-y widok). — Fabryka fajansu. — Na lewo odnoga kolei do Troyes. 2 kil. *Pont sur Yonne.*

113 kil. Sens(omnibus, hot: de l'Ecu; de Paris), główne miasto kręgu Yonny, 11098 m., nad rz. Yonne: przy zbiegu jéj z Vanne.

Katedra Ś-go Stefana (z XI i XII w.), na prawo wieża kamienna ończona w 1535 (73 metr. wysokości), na lewo wieża ołowiana. odne uwagi piękne rzeźby fasady (3 bramy). Malowidła na szy-ch przypisywane Janowi Cousin; w wielkiéj nawie płaskorzeźby obu kardynała Duprat, grób Delfina (arcydzieło G. Coustou); skarbcu skrzynka ze słoniowéj kości z XII w, figurka Chrystusa kości słoniowéj Girardona, emalije, kobierce, i t. p. *Kościół Ś-go ne* z XVI w. — *Ś-go Savinien*, z XI w. *Officialité* gmach zbudowa-y w 1231 r. a świeżo odnowiony z piękną salą synodalną. — *Pałac rzypiskupi*; zbudowany w 1557. — *Biblijoteka* (10000 t.) — *Muze-m mineralogiczne* (w Ratuszu). — *Muzeum* (przedmioty które nale-ły do Napoleona I) — *Pomnik Thénarda.* — 127 kil. *Villeneuve-r-Yonne* (hôt: du Dauphin) w części z XVI w.; *wieża Ludwika Oty-go*, jedna z najpiękniejszych z wież średniowiecznych.

146 kil. Joigny (hôtel du Duc de Bourgogne) główne miasto kręguJonny, 5971 m, Kościoły *St, André* i *St. Jean* — *Kościół St. Thibault* (1490 - 1530). — *Domy drewniane* z XV i XVI w. Most a rz. Yonne.

155 kil. La Roche przy zbiegu rzek Armançon i Yonne i nad ka-łem Burgundzkim, łączącym Sekwanę z Rodanem, przez Yonne do a Roche i przez Saonę do St. Jean-de Losne.

Na prawo odnoga kolei do Auxerre i dolina Yonne'y. Pociąg wchodzi w dolinę rz. Armançon — 173 kil. **St. Florentin** (hôtel de la Poste) 2500 m. nad rz. Armançon, i blisko kanału Burgundzkiego Kościół z XV w. niedawno odnowiony; piękny chór; ciekawy grób Chrystusa.

197 kil. **Tonnerre** (buffet; hôtel de Lion d'Or, des Courriers de Genève), główne miasto okręgu Yonne 4789 m. nad rz. Armançon. *Szpital.* Wielka Sala dla chorych, zbudowana około 1293 r. przez Małgorzetę Burgundzką. *Kościół St. Pierre* z XVI w.; piękny widok na dolinę, piękne źródło zwane la Fosse Dionne.

205 kil. **Tanlay**; *Zamek* z 1559 — 1642 r. z aleją na 2300 met. długą. Tunel i długi przekop (532 metr.). Mosty na rz. Armançon, na kanale, i drugi tunel (1000 metr.) pod Pacy.

219 kil. **Ancy le Franc** (hôtel de la Poste) 1800 m. *Zamek* XVI w. z malowidłami Nicola del Abate. Wielkie piece i kuźnie.

225. kil. **Nuits-sous-Ravières**, 457 m. nad rz. Armançon, odnoga kolei do Châtillon-sur-Scine. Przed Montbard zostawia się na lewo *Buffon*, hrabstwo sławnego naturalisty.

243 kil. **Montbard** (hot: de l'Ecu). 2800 m. w pobliżu rz. Brenne i kanału Burgundzkiego. *Zamek* książąt Burgundzkich (XIV w.), rozrucony w większéj części przez Buffona, z którego została tylko czatownia (donjon. dwie wieże i mur okalający. Mieszkanie Buffona zachowane tak, jak je pozostawił. Ogrody z tarasami, *Pomnik Buffona* według projektu Dumont'a.

257 kil. **Les Laumes** o 30 min. od stacyi, *Alise Sainte Reine* i *Mont Auxois*, uważane przez wielu historyków jako Alesia z komentarzów Cezara, zamiast Alaiseuważanego przez innych. Na górze Mont-Auxois, wzniesiono w 1865 r. pomnik bronzowy Wercingeto riksowi. O 6 kil. na lewo *Zamek Bussy-Rabutin*, piękny budynek otoczony wodą, po nad którym widać lesisty pagórek; jest to wspaniała rezydencyja, ciekawie przyozdobiona w XVII w. przez Rogera Bussy, Rabutin. Przedmioty drogocenne sztuki, pamiątki po p. de Sévigné.

288 kil. **Blaisy-Bas.**

Droga przechodzi z doliny Sekwany w dolinę Rodanu *tunelem Blaisy*, (4100 metrów w linii prostéj, szerokość 8 metr. wysokość 7 metr. 50; 15 kanałów dla przewiewu powietrza, z których dwie wysokie na 200 metr.).

Szereg wijaduktów i tunelów; wijadukt *Malain*, długi na 190 m. z 15 przewodami wentylacyjnemi; wijadukt *Lée*, długi na 160 met. wysokości na 23 metr.; wijadukt *Combe-de-Fain*, o dwóch piętrach arkad, długi na 220 metr. wysoki na 44 metr, — Dolina rz. Ouche

kil. *Velars*, skąd wychodzi droga do Epinac. — U stóp góry Af- ne (584 metr.) kaplica *Notre-Dame de l'Etang*, z obrazem N. Pan- (z 1435 r.), miejsce pielgrzymek. — Wijadukty: *Combe-Fouchères*, *be-Bouchard*, *Matoye*, *Neuvon* (236 m. dł., 22 m. wysoki) przedzie- e przekopami lub tunelami.

310 kil. **Plombières**, blizko rz. Ouche i kanału Burgundzkiego. ściół. – Przekopy w skałach i tunele

315 kil. **Dijon** (bufet na stacyi; omnibus; hôtel de la Cloche, Parc, du Jura, blisko dworca, de la Galère; — restauracyje: stier, Ripard), główne miasto w departamencie Côte-d'Or, 00 m., przy zbiegu r. Ouche i Suzon.

Katedra Ś-éj Benigny z VI w.; odbudowana w 1280, często odna- na (1506, 1625), krypta z XI w. gdzie w 1858 odkryto grób Ś-éj nigny (II w.) pośród półokręgu kolumn, tworzących, absydyjum I w.; groby: *Władysława Białego* księcia Gniewkowskiego († 1388), ry tu przebywał w klasztorze Benedyktynów; *Jana Śmiałego*, *Fili- Odważnego*, *Anny Burgundzkiéj*. Kościoły: *Notre-Dame* z XIII w. V., *St. Michel*, odbudowany w XVI w., kościół ten zdradza na ór styl ostrołukowy, jakkowiek wszystkie szczegóły są w stylu ckim; wnętrze jest czysto gotyckie; znakomite malowidła (XVI w.). *Jean* groby Ś-go Urbana i Ś-go Grzegorza. *St. Etienne* (z X odbudowany w 1720 r.) dziś obrócony na skład zboża. — *St. Phi- rt* (z XII i XIII w), z ciekawą dzwonnicą.

Pałac książąt Burgundzkich zwany także pałacem Stanów (Palais Etats), dziś *ratusz*, z X w., odbudowany prawie całkowicie w XVII VIII. *Wieża tarasowa*, z pięknym widokiem; *wieża Brancion*, p. Część nowa czyli *pałac sztuk pięknych*, zawiéra muzeum ar- ologiczne, gabinet historyi naturalnéj i szkołę sztuk pięknych. nek 1478 — 1512. — *Pałac sprawiedliwości* (XIV — XV w.) ital obłąkanych w zabudowaniach dawnego klasztoru Kartuzów. a widowisk (1828). — Godne uwagi *domy*, przy ulicy des Forges 34. 36, 38; *hôtel Vogue*; *maison des Cariatides*, i t.d.

Muzeum w ratuszu; otwarte dla publiczności w niedziele od 12 do . i co dzień dla cudzoziemców, zawiéra bogaty zbiór obrazów i ry- ków rozmaitych szkół — w *Salle des Gardes* znajduje się pomni- y kominek, wiele popiersi i posągów, przedstawiających sła- ych Dijończyków, i *groby książąt Burgundzkich*, Filipa Odważne- i Jana Śmiałego (XIV iXV w.); piękne pomniki sztuki gotyckiéj, nie cenne pod względem wykończenia jak i stylu — *Gabinet szty- u* posiada 40000 sztuk. — *Muzeum archeologiczne* — *Biblijoteka*, 00 t. i 500 rękopismów. Wspaniały *Park*. — *Ogród Botaniczny*. *zenm botaniczne* (bogaty zielnik) — piękne fontanny.

Z Dijon do Lyonu.

197 kil. — przejazd w 4 g. 30 min. pociągiem pośpiesznym; 5 godz. pociągiem zwyczajnym; w 6 godz. 30 m. pociągiem omnibusowym za 23 fr. 85 c.; 17 fr. 15 c. lub 13 fr. 5 c.

Most na rz. Ouche. — Na lewo odnoga do Besançon na kanale Burgundzkim. Na prawo łańcuch wzgórz, pokrytych plantacyjami wina, zwanych Côte d'Or. — Departament odeń nazwany posiada 26500 hektometrów winnic, z których 2500 hect. wyborowych win. W *Fixin* na prawo pomnik Napoleona. — 326 kil. *Gewrey Chambertin* (2612 m.; wina Chambertin). — 332 kil. *Vougeot*, nad rz. Vouge. Sławna winnica Clos-Vougeot (58 hect.). — Na prawo, *Vosne* wina Romanée. 337 kil. *Nuits* (hotel des Trois Maures) 3346 mies. Sławne winnice. — Na lewo o 12 kil. *opactwo cysterców*, założone w 1098 r. zniesione w 1790 r., dziś mieści się w niém osada karna.

352 kil. **Beaune** (hot: de France, de l'Arbre d'Or, du Chevreuil) główne miasto okręgu de la Côte d'Or — *Kościół Notre-Dame*, kolegijalny (z XII w.) piękna brama, obrazy, kobierce i płaskorzeźby. *Szpital.* (zXV w.). W kuchni komin i sprzęty z XV w. Posadzka kamienna w Archiwum. Obraz przypisywany Van Eyck'owi. — *Statua Monge'a* z 1549 r. Winnica (1080 hekt.), wydająca w latach obfitych 25000 do 30000 hektarów wybornego wina. Most na rz Bouzoize. Na prawo *Pommard* i *Volnay* sławne piwnice — 359 kil. *Meursault*, doskonałe wina; na prawo, *Puligny*; białe wino zwane *Montrachet*.

367 kil. **Chagny** (hôt. de l'Artichaut) 3459 m., na prawo linija z Chagny do Moulins.

Pociąg przesuwa się pod kanałem du Centre, poczém przebywa grzbiet g. Chagny, aby wjechać w dolinę rz, Thalie.

W przekopie St. Cosme linije drogi rozchodzą się; pociągi pośpieszne zatrzymują się na stacyi *Saint Cosme*, pociągi omnibusowe, idące lewą odnogą przebiegają wpoprzek przez drogę do Autun i kanał.

383 kil. **Chalon-sur-Saône** (hot: des Diligences, du Parc, du Chevreuil, des Trois-Faisans), główne miasto okręgu Saône et Loire, 20000 m. nad rz. Saône przy końcu kanału du Centre, łączącego Saonę z Loarą. — *Kościół Ś-go Wincentego* 1386 — 1446; w części przebudowany od 1827 — 1851. — *Szpital* - *Domy średniowieczne* — Most z XV i XVI w. — znaczny handel, winem, mąką, żelazem i drzewem. — Huta i warsztaty żelazne w Creusot.

Most na rz. Thalie. — 391 kil, *Varennes-le-Grand.* W czasie jago dnia widać stąd na lewo góry Jura i Mont-Blanc.

409 kil. **Tournus.** (hot. de la Gare) 6000 mieszk. nad Saoną ...ció: *Ś-go Filiberta* (wyrestaurowany gustownie) mający kształt ...ża zakończonego trzema adsydjami. Część jego główna sięga ... w., reszta z XIII i XIV. — Słup milowy starożytny. — Ojczy- Malarza Greuze'a.

423 kil. *Fleurville*, ruiny rzymskie, zamek feodalny. Pociąg prze- ...a się obok *St. Albain* (starożytności rzymskie, wieża ośmiokątna ...III w.). — Nieco daléj *Monge.*

441 kil, **Macon** (bufet; hot: de l'Europe, des Champs Ely- ...a, du Sauvage;) główne miasto departamentu Saôny i Loary; 00 m. nad rz. Saoną; szczątki dawnéj *katedry Ś-go Wincentego*, styl ...ański i gotycki. — *Kościół Ś-go Piotra*, świeżo wystawiony w sty- ...I w. — *Dom*, w którym urodził się Lamartine. — Dom drewniany ...biony przy ulicy Dombey. — Fabryka płótna żaglowego, huta ...dziana, fabryka fajansu, drukarnie, farbiarnie, garbarnie, handel ...owy, winem etc.

Na lewo wychodzi koléj z Macon do Gienewy przez Bourg. – Most ...rz. pétite Grosne. — 456 kil. *Romanèche*; sławne winnice Thorins ...oulin à Vent.

478 kil. **Villefranche-sur Saône** (hôtel de Provence). główne ...sto okręgu Rodanu, ¼1650 m. – *Kościół Notre-Dame-des Marais*, ...XIV do XVI w. Fabryki bawełniane, tkanin indyjskich, nan- ...ów i t. p. — W dali widać piękną grupę gór Mont-d'Or.

478 kil. **Trévoux**, 3000 m. nad Saoną. — Nieco daléj długi prze- ...a na lewo widać *Rochetaillé* (skały podzielone wielkiemi szparami), ...ém koléj przebywa kilka przekopów i tunelów. — 504 kil. *wyspa* ...ta, połączona z lądem mostem wiszącym. — Piękna dolina Saony, ...cie *St. Rambert* i *la Mignonne.*

507 kil. **Lyon** (Vaise). — Tunel *de St, Jrénée* czyli *Quarantaine* ...75 metr.). Most na Saonie. — Dworzec w Perrache.

512 kil. **Lyon** (Perrache); bufet na stacyi.

Lyon.

Omnibusy, zé stacyi do hotelów 30 c., z bagażem 80 c. – Biura ...nibusów urządzone są w Lyonie na; quai d'Orleans 1; port St. Clair, 20 ...ce de la préfecture 12: ulica des deux Maisons 2 (place Bellecour)

prócz omnibsów specyjalnych kolei żelaznéj, regularna obsługa urządzoną jest na wewnątrz i zewnątrz miasta. Największa ilość tych omnibusów staje na placach i na porzeczach (quais). Krzyżują się one w różnych kierunkach, bez udzielania wszakże jadącym korespondencyi.

Dorożki, *Fiakry dwukonne*: 1 fr. 50 c. za kurs; 2 f. pierwsza godzina; 1 fr. 50 c. następne godziny; od północy do 7 zrana 2 fr. kurs; 3 fr. za godzinę. *Kabryjolet* czyli *Coupé*: 1 fr. 25 c. kurs; 1 fr. 50 c. za pierwszą godzinę; 1 fr. 25 c. następne godziny; od północy do 7 z rana 1 fr. 65 c. kurs i 2 fr. 50 c. godzina. — Dorożki te winny zawieść do stacyi kolei żelaznych, do Kościoła de la Mulatière, do kaplicy des Charpennes i do Grand Camp, bez żądania wyższéj ceny. — Nic nie należy się za bagaże, które można pomieścić na zewnątrz lub wewnątrz dorożki—pierwsza godzina płaci się zawsze całkowicie, ale następne można dzielić na połowy i kwadranse. Podróżujący opłaca rogatkowe(1 fr. 25 c.) jeżeli każe się zawieść na Chemin Neuf, na côte des Carmélites, du St. Sebastien, Ś-te Foy i t. d.

Hotele. Grand-Hôtel de Lyon ulica Impériale; Hôtel Collet tamże; Hôtel de l'Europe, ulica Louis-le-Grand; Hôtel de Provence, des Ambasadeurs, plac de la Charité. Hôtel du Nord, ulica Lafont; Hôtel de France, ulica de l'Arbre-Sec; Hôtel Beauquis plac Bellecour, i t. d.

Restauracyje Maison-Dorée, plac Bellecour; Boveux, à l'Ermitage, plac prefektury. Banquis ulica de Perrat. Philibert, plac de la Charité. Victor, ulica Impériale na przeciwko galeryi Argue; des Deux Mondes ulica Impériale i t. d. Wiele restauracyj o cenie stałéj od 1 fr. 25 c, do 2 fr. — Camille ulica Centrale; Pion ulica St. Pierre i t. d.

Kawiarnie; du Rhône, de la Jeune France, de la Perle, de l'Opera, Neuf, Richelieu, Bethoud, du Théâtre, du Nord, Grand (doskonałe lody), Cardinal, Mille Colonnes (najwięcéj uczęszczana przez wojskowych), des Etats-Unis (piwo i sławne wędliny) i t. d.

Poczta listowa: Główne biuro na placu de la Charité, na rogu placu Louis-le Grand czyli Bellecour, biura pomocnicze: Nr. 2 w pałacu St. Pierre — Prócz tego jest 39 skrzynek do listów. — Biuro poste-restante otwarte od 7 godz. zrana do 8 wieczorem, od 1 Kwietnia do 30 Września, i od 8 godz. zrana do 7 wieczorem od 1 Października do 31 Marca. — W niedziele i Święta zamknięte o 4 godz.

Poczta wozowa. Place Louis Napoléon.

Biuro telegraficzne place Impériale

Lyon (Lugdunum) główne miasto departametu du Rhône, 318808 przy zbiegu Rodanu i Saony. Piękny widok na dzwonnicę Four- ès. — Główne cyrkuły: Vaise, przemysłowy i handlowy; prze- eście Serin; Croix Rousse, robotniczy; Commune de Lyon ciwe miasto między Croix-Rousse i zbiegiem rzeki; — Perrache zbiegu rzek; les Brotteaux; - la Guillotière.

Główne porzecza (quais) i mosty Porzecza mają długości do il.—*Pobrzeża Saony*, idące wraz z biegiem rzeki są; Quai de Vaise, t de la Gare, — most de Port-Mouton — most Serin, ai de Pierre-Scise i Bourg Neuf, — quai de Paris (przy- statków parowych), most Nemours, — most pałacu, Spra- dliwości, — most Arcybiskupstwa albo de Tilsit - most inay, most Napoleona, — most Mulatiére. - *Pobrzeża Rodanu*; s biegiem rzeki: plac d'Harbouville (na końcu przedmieścia Clair, dworzec kolei żelaznéj z Lyonu do Gienewy. — plac St. Clair, t Morand, — most Lafayette (piękny widok); - most de la illotière, — quai de la Charité—most Napoléon—most ko- elaznéj morza Śródziemnego, — droga Perrache (piękne widoki). plac Suchet.

Główne ulice, place: fontanny i t. p. Ulica Cesarska (Im- iale) i plac t. n. (ogród i fontanna), — ulica Centrale — ulica l'Impératrice, — plac Bellecour (310 metrów długość na 200 rów, szerokość); piękny pomnik Ludwika XIV na koniu; — plac s Terreaux (ratusz, pałac sztuk pięknych, fontanna) — des Cele- ns, de l'Impératrice, Sathonay, Louis-Napoléon, (po- ik konny Napoleona III), — St. Jean (piękna fontanna), Tho- an, Louis XVI.

Kościoły: *Notre-Dame de Fourvières*; kościół ozdobiony na szczy- trochę za wielką statuą N. Panny, ma być przebudowany. Z pa- ka Fourvières, a szczególniéj z dzwonnicy odkrywa się bardzo piękny ok na miasto Lyon i jego przedmieścia; bieg Rodanu i Saony, ole pagórki, Alpy, Mont-d'Or, pokryte willami — górę Pilat, gó- Forez i Sabaudzkie. — *St Jean* (katedra z XII w. XV w.) wie- kwadratowa z fasadą i gankiem: dzwon ważący 10000 kilog. Sta- rtne malowidła na szybach, zegar astronomiczny z 1598 r. — *Ko- d'Ainay* (z X i XI wieku) w stylu bizantyjskim, filary grani- e, piękne malowidła H. Flandrina w kaplicach; *St.-Nizier* (XV w.) na statua N. Panny. — *St. Pierre* (z X i XI w.) z portalem ro- skim. — *St. Irénée*. — *St. Paul* w stylu bizantyjskim.

Gmachy świeckie: *Ratusz* (1646 — 1702), niedawno odno- ny; mieści w sobie Prefekturę; w przedsionku, grupa z bronzu dan i Saona) dłuta braci Coustou. — *Pałac handlu* i *Giełdy* 50) zawierający muzeum sztuk i przemysłu; *Pałac Sztuk pięknych*, z muzeami malarstwa, rzeźby, archeologii i historyi naturalnéj

néj oraz biblijotekę sztuk pięknych.—Muzea otwarte dla publiczności w czwartki, niedziele i święta, od 11 do 3 g. i codzień dla cudzoziemców. — *Muzeum malarstwa i rzeźby*, jedno z najpiękniejszych we Francyi: posiada wspaniały zbiór dzieł rozmaitych szkół.

Biblijoteki: w pałacu *des Arts*, (dzieła naukowe, tudzież odnoszące się do sztuk i przemysłu) 160000 tomów i 40000 sztychów;—*miejska*, w liceum, otwarta w dnie powszednie od 10 do 3 g. (150000 tomów, 2400 rękopismów).

Przemysł i handel. Okolice Lyonu obfitują głównie w prządzalnie jedwabiu. Przemysł ten utrzymuje w ruchu 70000 warsztatów tkackich, zatrudniających 140000 robotników, z których połowa przypada na samo miasto. Fabryki tkanin jedwabnych dają zajęcie 1500 robotnikom, pracującym na 800 warsztatach. Kwitną też tu nadto fabryki maszyn i różnych wyrobów metalowych, biżuteryj (fałszywych), kapeluszy i obić papierowych. Przedmioty handlu stanowią głównie wino, okowita, bawełna, wełna, sukno, płótno, torf, węgiel kamienny i drzewny, kasztany i t. p.

Wycieczki: do *Croix Rousse* i *obozu w Sathonay* (kolej żelazna z placu Sathonay); na *wyspę Barbe* (omnibus 40 cent.) ruiny kościoła w stylu romańskim, kaplica z XII wieku, *zamek*, zbudowany podobno przez Karola W. Jestto ulubione miejsce wycieczek Lyończyków. *Roche-Cardon* (omnibusy quai d'Orleans, 40 c.); *góra Cindre* (omnibus od mont de Nemours, 60 c.) najmniejszy z trzech szczytów stanowiących Mont-d'Or (612 metr.); *zamek de la Pape* (piękny widok).

B) przez Newers Roanne i Saint-Etienne.

571 kil. przejazd w 14 g. 10 m. pociągiem pośpiesznym, w 18 godz. 10 minut omnibusowym, za 69,10; 51,40 lub 37,95 fr.

Z Paryża do Newers.

254 kil. przejazd w 5 godz. 16 m. pociąg. pośp., w 7 g. 40 min., omnibusowym, za 31,25; 23,35 lub 17,15 fr.

Z Paryża do Moret 67 kil. (D. 93.). Na lewo, linija z Paryża do Lyonu przez Dijon, rz. Loing i kanał t. n. Na prawo lasek Fontainebleau.

87 kil. **Nemours**, (hot. de l'Ecu), 4000 mieszk., zamek książąt bandzkich, dziś więzienie, huta szklana w Bagneaux. 97 kil. *Soup-*r; kamienio-łomy zwane de Château Landon.

118 kil. **Montargis** (hot: de la ville de Lyon z biurem karetek po-owych; de France, de la Poste), główne miasto okręgu Loiret, 10 m., nad rz. Loing i kanałem Briare, łączącym kanał Loing z ka-łem pobocznym do Loary.— Ruiny *zamku* Karola V.—*Kościół*, na-z XII w., piękny chór i absydyjum, świeżo odnowione z XVi XVI ku. — Wspaniałe jawory nad brzegami kanału. — *Pâtis*, piękne ejsce przechadzki. *Muzeum* i *teatr*, po za miastem. Las, 8516 hect. estrzeni i 30 kil. obwodu.

155 kil. **Gien** (hot. de l'Ecu et de la Poste, du Loiret), wny punkt okręgu Loiret, 6528 m. nad Loarą. Ruiny zakładów pielowych gallo-rzymskich. — *Zamek* (1794). — *Domy rzeźbione* XV i XVI w.) — Most z XV w.

165 kil. **Briare** (hôt. de la Poste), 4000 m., nad Loarą, w pun-e połączenia kanału Briare i kanału pobocznego do Loary. Most na nale Briare, kanał ten rozpoczęty przez Sully'ego w 1604 r. prowa-z Briare do Montargis, to jest z odnogi Loary do kanału Loing. prawo kanał boczny i Loara. — Kanał boczny Loary idzie z Di-n, daléj dochodzi do kanału du Centre w Briare, gdzie łączy się anałem tegoż nazwiska, daléj idzie aż do prawego brzegu Loary oswala statkom unikać żeglugi po téj rzece.

170 kil. **Chatillon nad Loarą**, 3000 m. – Zamek Coligny.

196 kil. **Cosne** (hot. de Grand-Cerf, de France, de la Ville Lyon), główne miasto okręgu de la Nièvre, 6500 m., nad Loarą, y ujściu do niéj rz. Nohain.—Kościół *St. Aignan* w części z XI w. *rges de la Chaussade*, warsztaty pomocnicze zakładów marynarki ennéj w Guérigny.

205 kil. **Sancerre**, główne miasto okręgu Cher, 4000 m., zamek XIII w.) piękny widok na dolinę Loary.

214 kil. **Pouilly sur Loire**, 4000 m — Sławne białe wina.

227 kil. **La Charité**, (hot. de la Poste, du Grand Monar-), 5300 m.— Ruiny kościoła *Ś-go Krzyża* (1107).—Departamen-y dom obłąkanych.

214 kil. **Pougues** (hot. des Bains, ogromny ogród; du Cheval nc, des Eaux), 1500 m — *Wody mineralne*, zimne, żelaziste.

247 kil. **Fourchambault**, 5500 m. nad Loarą. — Wielka huta alurgiczna, założona w 1821 roku; 11 wielkich pieców, 5000 robo-ów.

254 kil. **Nevers** (hot. de France, de l'Europe, de la Tête Noire) główne miasto okr. Nièvre, 19000 m. na pochyłości wzgórza panującego nad Loarę.—*Katedra* (z X w.)—*St. Etienne* (z XI w.)—*Klasztor de St. Gildard* (kaplica), dawny *park książąt de Nevers.*— Ruiny dawnych fortyfikacyj. *Porte de Croux* (z XVI w.) zawiéra muzeum starożytności, *wieża St. Eloi* (XV w.), *wieża Luary* (XI w.)

Zamek książęcy dziś pałac sprawiedliwości, zbudowany w 1475 r. z dwiema wysokiemi okrągłemi wieżami i dwiema ośmiokątnemi wieżyczkami, wieżyczka środkowa szczególnie piękna. *Łuk tryjumfalny* wzniesiony w 1746 r. na pamiątkę zwycięztwa pod Fontenoy.—*Liceum* (XV w.) Piękny gmach *prefektury.* — *Ratusz*, zawierający muzeum i biblijotekę (15000 t.).— Znaczna *działolejnia.* — Fabryka fajansu, emalij, porcelany, pił i t. d.

Z Nevers do Lyonu.

313 kil. przejazd w 9 godz. 5 m., pociąg. zwycz.; a 10 g. 10 m., omnibusowym za 38,85; 27,05 lub 20,75 fr.

Mosty na Loarze i na kanale bocznym, tunel długi na 379 metr. 264 kil. *Saincaize*; 281 kil. *St. Pierre-le-Moustier* (hot. du Dauphin), 3000 m. nad rz. Allier, kościół z XII, XV i XVI w.

313 kil. **Moulins** (hot: de Paris, de l'Allier, du Dauphin), główne miasto departamentu Allier, 17581 m., nad r. Allier.—*Notre-Dame* (XI wieku.)—*Kaplica Wizytek*, dziś kaplica liceum, zbudowana w XVII w. przez księżną de Montmorency, zawiéra grobowiec księcia Henryka II de Montmorency, z czarnego marmuru, w stylu bardzo oryginalnym i którego ozdoby przedstawiają dziwny kontrast podań chrześcijańskich i pogańskich. — Z *Zamku* książąt de Bourbon pozostała tylko duża kwadratowa wieża, zwana *Mal Coiffée* (XV w.) i piękny pawilon (z XVIII w.) *Biblijoteka*, 16000 t., cenne rękopismy. Piękny most 300 metr. dł.

Na prawo linija do Montluçon, na lewo linija do Chagny, piękny widok na dolinę Allier.

356 kil. **St. Germain-des-Fossés** (bufet). — Kościół romański (z XI w.), wychodzi stąd droga do Vichy.

373 kil. **La Palisse**, główne miasto okręgu Allier 3000 m. nad rz. Bèbre.—Szczątki *zamku* (XV w.).—Most nad rz. Bèbre, tunel St Martin d'Estreaux (1350 metr.); most drewniany, piękny widok.

422 kil. **Roanne** (hot. du Commerce, du Centre, du Nord) główne miasto okręgu, 17500 m. nad Loarą i kanałem Digoin, łączy

kanałem Loary. Rzymskie starożytności.—Przędzalnia banu; kapelusznictwo, garbarnia. — O 10 kil ku zachodowi eralne *St. Alban*, zimne, żelaziste, (Zakład hydroterapeuty-

na Loarze; przekopy i tunele.

kil. **Balbigny**, na prawo Loara i góry Forez.—473 kil *Feurs* cu kawiarnia i restauracyja; hot. Ponchan, de la Poste), —Dzieła sztuki gallo-rzymskiéj, piękna *mozajka*, statua puł-Combes.—W dali na prawo Montbrison.

kil. **Montrond** (bufet); znaczne ruiny (z XIV i XV).

kil. **Saint-Galmier**, 3000 m. *Wody mineralne*, zimne gazowe. *la Fouillouse*, fabryka broni. — Most na rz. Furens. — Na ieg z koleją do Cluzel i innemi linijami, prowadzącemi do kout.

kil. **Saint Etienne** (hot. de la Poste, du Nord), główne epartamentu Loary 93000 m. na rz. Furens.

la, górnictwa. — *Fabryka rządowa* broni palnéj. — Fabryki handlu, oraz narzędzi i sprzętów żelaznych, machin, stali, , wstążek jedwabnych; handel, węglem ziemnym i t. p. — szkoły górniczéj.—Ruiny wodociągu rzymskiego.

al 1298 metr. długości mający.

kil. **Terre-Noire**, 3500 m., zakłady metalurgiczne.

kil. **Saint-Chamond**, 12000 m., nad rz. Janon, zakłady me-me, fabryki jedwabiu, wstążek i t. p., kopalnie węgla.

kil. **Rive-de-Gier**, 14500 m., nad rz. Gier i kanałem Givors. e węgla, fabryki koksu, machin, kół, stali, dachówek, wapna, dwabiu i t. p.

kil. **Givors**, 9500 mieszk., nad Rodanem, przy ujściu Gieru; o wychodzi odnoga z Lyonu do Marsylii. — Wielka fabryka kłady metalurgiczne.

kil. Lyon (Perrache), ob. dr. 93.

Droga 94. Z LYONU DO MARSYLII.

il. Kolej żelazna (stacyja Perrache), przejazd w 7 g. 30 m., pociągiem po-a; w 12 g. omnibusowym, za 43,30, 32,50 lub 23,85 fr.

it z kamienia i żelaza na Rodanie (piękne widoki).—Dworzec illotière; — na lewo wychodzi linija z Lyonu do Grenewy

i Grenoble przez Bourgoin. Za *Serézin*, most łączący drogę z Lyonu do Morza Śródziemnego z linią Saint-Etienne.—20 kil. *Chasse*.—Koléj żelazna i Rodan zakreślają znaczną krzywiznę.— Za wyspą Blanche i wyspą Richard, w dali na prawo widać górę Mont-Pilat. — Po przebyciu tunelu, który przecina ostatnie odnogi góry Mont-Salomont, pociąg przebywa rz. *Gère* (liczne huty), poczém następuje drugi tunel pod częścią miasta Vienne.

31 kil. **Vienne**, (bufet na stacyi; hot: de la Table Ronde, du Louvre, restauracyja de la Terrasse), główne miasto okręgu Isère, 19500 m., nad Rodanem, przy ujściu doń Gèry, dzielącéj miasto na dwie części.—Po nad miastem od północy panują góry Mont-Salomont i Mont-Saint Arnaud, ciągnące się aż do doliny Septème (ruiny); na wschód góry Sainte-Blandine i de Pipet (ruiny *zamku Pipet* i kolosalna *statua* N. Panny, 1860); na południo-wschód góra Saint-Just.

Świątynia Augusta i Liwii, w stylu korynckim, długa 27 metr., szeroka 15 metr, wysoka 17 m. 35 c. W około świątyni stopnie perystylu, tatle forum, podmurowanie portyku z którego pozostały dwie arkady i poręcze od schodów.—*Muzeum* (dawne opactwo St. Pierre); piękne starożytne odłamki fryzu, mozajka, głowa Herkulesa i t. p.— *Wodociągi* z których dwa dotąd są w użyciu.— *plac de l'Aiguille*, na południe miasta, między Rodanem i drogą do Provence, piramida czworokątna wsparta na portyku; szczątki wielkiego cyrku świeżo odkopanego.—Blisko mostu St. Martin, ruiny muru rzymskiego; na górze Pipet ruiny grodu Allobrogów; niżéj ruiny *amfiteatru*.—*Katedra St. Maurice* z XII i XIII w.; bazylika z trzema absydyjami; w chórze fryz inkrustowany czerwonym kitem; napisy osadzone w murach. *Saint-André-le-Bas*; piękna wieża romańska.—*St Pierre*, wzniesiony w VI w. mieści muzeum; piękne arkady, wsparte na marmurowych kolumnach.—Blisko *Saint-André-le-Haut*, piękna brama z epoki odrodzenia.— *Pałac sprawiedliwości*, na miejscu dawnego pałacu pretorów rzymskich.—*Kollegijum* (1605), w którem wykładał Massillon.— Dawne *domy* z różnych epok.— *Quai* du Rhône, 1500 metr., mosty na rz. Gère (XV i XVI w.).— W okolicach, malownicze strony, liczne huty, młyny foluszowe, fabryki sukna, płócien, przędzalnie wełny, jedwabiu, farbiarnie, garbarnie, kuźnie i t. p. - Most druciany łączy Vienne z *Ste-Colombe*, gdzie ciągle znajdują liczne wykopaliska rzymskie, wieża kwadratowa zbudowana przez Filipa Walezyjusza. Na prawo ciągną się w oddaleniu góry Vivarais. — 33 kil. *Vaugris*; na przeciw, na pr. brzegu Rodanu, *Ampuis*, gdzie zaczynają się winnice *Côte-Rôtie*. — 43 kil. *Les Roches*, na przeciw którego na drugim brzegu (most wiszący) *Condrieu*, ze sławnemi winnicami.

60 kil. **Saint-Rambert-d'Albon**, (bufet na stacyi), odnoga do *Grenoble*.—73 kil. *St. Vallier*, (hotel de l'Ecu), 32000 m., przy zbie-

ı Rodanu i rz. Galaure. Dawny *zamek Dyjany de Poitiers*, budynek
ɔtycki, piękne ogrody.—Tunel. — Most na rz. Galaure.—Tunel. —
) kil. *Serves*; na prost którego wieża zamku Arras.— Na prawo gó-
· Ardèche, na lewo Alpy.—Sławny pagórek *Ermitage*.

87 kil. **Tain** (hot. de la Poste), 3000 m. nad Rodanem na prost
ournon, u stóp wzgórza Ermitage, (140 hect., wina czerwone, biało
ółte) — Plac Ratusza, *Taurobole*, czyli starożytny ołtarz. — 3 kil.
ı południo wschód, *asile de la Teppe* (szpital epileptycznych). — 96
l. *la Roche de Glun*.—Most na rz. Isère.

105 kil. **Valence** (bufet na stacyi; hôtel de France, de la Po-
e, de la Croix d'Or), główne miasto depart Drôme, 18700 m.,
ı płaszczyznie przy zbiegu Rodanu i Isêre.—*Katedra St. Apollinaire*
stylu romańskim z XI w. — *Collegiale de St. Ruf*, kościół prote-
ancki.—*Muzeum*, obrazy Dawida, Delacroix, i t. p.—*Pole marsowe*.
lac Championnet ze statuą tegoż generała. Ruiny i słupy milowe,
ymskie i t. p.

O 5 kil. *St. Péray*, 2500 m.—Słynne wino białe. Niedaleko stąd
ı stromêj skale, ruiny dawnego miasta i *Zamku Crussol* (piękny wi-
ɔk).—Kopalnia marmuru.

115 kil. **Etoile**, szczątki zamku Dyjany de Poitiers. Mosty na
. Véoure, Ozon i kanale rz. Lauze.—123 kil. *Livron*, 4000 mieszk.
a prawo koléj żelazna do Privas — Most na rz. Drôme (piękny wi-
ɔk).—133 kil. *Saulce*, 1300 m. Pociąg przechodzi się kolejno przez
. Lolagnier, Teyssonne, Blomard i la Leyne. Na lewo, na skale
'*ondillac*, *wody mineralne*, zimne gazowe.

150 kil. **Montelimar** (bufet na stacyi; hot. de la Poste, du
'alais-Royal, Lion-d'Or), główne miasto okręgu de la Drôme,
8000 m. na równinie przy zbiegu rz. Roubion i Jabron, których na-
łe wylewy nieraz je pustoszyły.— *Bramy* dawnego muru obronnego.
'ytadella sięgająca b. dawnéj epoki.— *Wieża Narbonne*, blisko *zamku*
piękny widok). — O 3 kil. na południe wschód. — *Wody mineralne*
ondonneau, zimne, żelazne.—Wijadukt o 23 arkadach. Pociąg prze-
ywa potoki Roubion, Jabron i Riailles. — Na prawym brzegu Ro-
anu widać na skale malownicze miasto Viviers, będące rezydencyją
iskupa. Piękny wąwóz Rodanu.

613 kil. *Donzère*. Wycieczka o 18 kil. do **Grignan** (hôtel des
Bons-Enfants), 2000 m. *Zamek* wsławiony przez panią de Se-
igné. Most na rzece Berre. Na prawo *Dent-de-Rez* (1174 metr.);
aléj na lewo *wieża Clansayer*, na niéj statua kolosalna N. Panny
a na horyzoncie *Mont-Ventout*.— 117 kil *Pierrelatte*, 3500 m. Ex-
kursyje archeologiczne i geologiczne o 7 k. do *St. Paul-Trois-Châteaux*
2500 m.; dawna katedra z XIII w. wykopaliska licznych starożytno-
ści rzymskich; bramą rzymska zwana *Fan Jou*;—10 kil. *St. Restitut*,

kaplica grobowa świętego tegoż nazwiska (IX w.), wielki rzeźbiony fryz; *kościół parafijalny* (XII w.) rzeźbione kapitele, szczątki pięknego fryzu.

179 kil. *La Palud*; kościół z XIII wieku. Wijadukt przez dolinę Louzon. Na lewo most St. Esprit. Most na rz. Lez. Wijadukt przez dolinę rz. Eygues między *Piolenc* i *Orange*.

201 kil. **Orange** (bufet na stacyi, hot. de la Poste, des Princes), główne miasto okręgu w dep. Vaucluse, 10000 m. nad rz. Meyne u stóp pagórka, na którym wznosi się kolosalna statua N. Pa[illegible]nny. *Teatr rzymski* wysoki na 36 metr. długi 103 metr. 43, zbudowany cały z kamienia bez cementu. W *postscenium*, zbiór marmurów [illegible] odłamków przedmiotów sztuki, które zdobiły teatr. *Brama tryjumf*[illegible]alna rzymskiéj budowy (II w.), najpiękniejszy pomnik tego rodzaju [illegible] we Francyi; wspaniałe płasko-rzeźby. *Cyrk* piękne ruiny. W Or[illegible]nage znaleziono kilka posągów i cennych pamiątek starożytnych, pr[illegible]awie każdy dom posiada jakieś starożytne pamiątki. *Katedra* z VI w[illegible]wieku odbudowana w XII, zachowała tylko ślady dawnéj budowy w [illegible]stylu romańskim i bizantyjskim. *Pomnik* hr. Gasparin (1864), pi[illegible]ękne fontanny; urocze miejsca przechadzek.

O 25 kil. na Pń. Z. leży *Vaison*, 3400 m., *most* z czasów r[illegible]zymskich na rz. Auvèze; ruiny starożytnego *teatru*; *katedra* z X— —XII wieku; *kaplica* w stylu romańskim, zwana *Saint-Quenin*; piękne r[illegible]ruiny *zamku*, zbudowanego w 1195 r. przez Rajmunda VI, Hrabiego T[illegible]ulu-zy, mnóstwo ruin i pamiątek z epoki gallo-rzymskiéj. Miasto w [illegible]— większéj części jest zbudowane z materyjału po gmachach starożytn[illegible]nych. Wycieczka (52 kil.) na górę **Mont Ventoux**, dochodzącą do [illegible]1900 metr. wysokości. Góra Ventoux, niegdyś pokryta lasami, dziś pra-wie zupełnie z nich ogłocona, z wierzchołka swego, zupełnie od[illegible]doso-bnionego i przez 7 miesięcy pokrytego śniegiem, odkrywa cudny[illegible]y wi-dok na okolicę.

215 kil. *Bédarrides*. Wijadukt przez dolinę rz. Sorgue. N[illegible]a pr. *Châteauneuf du Pape* (ruiny zamku); sławne winnice rozpostart[illegible]te na 500 hektarach gruntu. — 220 kil. *Sorgues* albo *Pont-de-Sorgues*, [illegible] skąd wychodzi odnoga do Carpentras.

W okolicach Avignon widać wiele szpalerów cyprysowych, [illegible]urzą-dzanych celem osłonienia domów od wiatru pn. zach. zwanego [illegible]o ta *mistral*.

230 kil. **Avignon** (restauracyja na dworcu; hot. de l'Eur[illegible]ope, du Luxembourg), główne miasto departamentu Vaucluse, 3[illegible]6000 mieszk. nad Rodanem, które od 1305 do 1378 r. było rezydencyj[illegible]ą pa-pieżów. Na końcu miasta góruje nad Rodanem skała *des D[illegible]oms*, z któréj pyszny odkrywa się widok na miasto; ogród publiczny. *Sta-rożytne wały*, przyprowadzone do porządku od 1349 — 1368 r.[illegible] za-

ione są teraz w piękne aleje, ograniczone bulwarami. *Most* z ka-
na Rodanie, 1177 — 1188 r. zbudowany na 19 arkadach, dziś
ch tylko 4.

Notre-Dame-des-Doms, katedra z XI w.; groby Jana XXII,
nedykta XII papieżów; *kaplica* Zmartwychwstania, ze starożytnym
rzem marmurowym; w chórze ambona papieżów z białego marmu-
— **Zamek papieżów**, (1335—1370 r.) ogromny gmach, obrócony
315 r. na koszary i więzienie.—*Mennica* (1610 r.).—*Kościół Ś-go*
epli (1325 — 1520) z pięknemi obrazami i ołtarzami. — *Kościół*
Piotra.—Saint-Didier, z XIV w.— *Ratusz* z wieżą z XIV—XV
Klasztor Celestynów.—Rzymskie Arkady w kilku domach na uli-
e la Petite Fusterie.— **Musée Calvet**, muzeum mieszczące w so-
bibljotekę, złożoną z 70000 tomów i wielu cennych rękopismów;
numizmatów i medalów (22000 szt.), galeryje *rzeźb, budownictwa,*
azów, zbiór *starożytności* i t. p.—**Musée Requien**, filija poprzed-
o, zawiérająca biblijotekę nauk przyrodzonych i bardzo bogate
y tegoż samego rodzaju. Pięknemi miejscami przechadzki są:
d botaniczny, ogrody *des Doms, letni* i *zimowy*. Wodotryski wy-
ają dziennie 6 milijonów litrów wody. — Avignon odznacza się
oma fabrykami, skierowanemi głównie ku jedwabnictwu (14000
tników), farbiarstwu (800 robotników), wyrabianiu szalów in-
dich, muślinów i t. p. oraz budowie maszyn.

Most na Rodanie łączy miasto z dzielnicą *Villeneuve-les-Avignons*;
ónéj zwraca na się uwagę *kaplica szpitalna*, zawiérająca grób
entego IV, stara *wieża* nad Rodanem.

151 kil. Tarascon (bufet na dworcu, hôtel des Empereurs),
10 mieszk. nad Rodanem, naprost Beaucaire.— **Zamek**, przebu-
any w XV w. służy dziś za więzienie; piękny widok. — *Kościół*
Marty, zbudowany w XII w.: na ruinach rzymskiéj świątyni,
da wiele godnych uwagi obrazów i piękną płaskorzeźbę z cza-
panowania Rzymian.— Godną jest uwagi ulica, *rue des Arcades*,
biona wieloma portykami. Wijadukt na Rodanie, łączący od-
kolei do Cette z liniją z Lyonu do Marsylii; most wiszący do
caire.

157 kil. *Ségonnaux*. Na pr. brzegu rz. Camargue.—Na płaszczyz-
Arles, od strony zachodniéj, sterczą ruiny opactwa, zwane *de Mont*
iour.

165 kil. Arles (restauracyja na dworcu; hot. du Nord, du Fo-
a), główne miasto okręgu des Bouches-de-Rhône, 26000 mieszk.
Rodanem, naprost delty utworzonéj z powodu rozdwojenia się
ó nieco wyżéj.—Liczne szczątki starożytnych budowli.—Na pla-
place Royale, stoi *obelisk* na 15 metr. wysoki. — *Na Place des*
Hommes (dawném *forum*) *stoją 2 kolumny* granitowe, oraz *

dawnych termów. — Szczątki dawnego *pałacu Konstantyna; stacie rzymskie* w zach. stronie miasta; *wodociągi*, ślady mostu rzymskiego na prost Trinquetaille. — **Amfiteatr**, zbudowany przez ojca Ty- beryjusza (43 r. przed Chr.), mogący pomieścić 25000 osób. — T- eatr starożytny, podobny do takiegoż budynku w Orange, lecz ni- tak dobrze zachowany, na 16000 widzów.— W ruinach tego teatru na- leziono posąg *Venus Arlejskiéj*, pomieszczony w muzeum w Lu- rze. Saint Trophime, kościół zbudowany w VII w. na gruzach daw- nego pretoryjum; w gmachu dawnego opactwa znajduje się wiele pięk- nych rzeźb.—*Notre-Dame-la-Majeure*, kościół w stylu romańskim; opa- ctwo *Saint-Césaire* (z VI w.). *Ratusz* z XVI w., z *wieżą zegarową*, k- tórej szczyt zdobi posąg Marsa, zwany pospolicie *homme de bronze*; bi- blio- teka publiczna (9000 tomów), bogaty gabinet historyi naturalnej.— W dawnym kościele Ś-éj Anny mieści się *Muzeum lapidarne*.— *Ely- scamps* czyli pola elizejskie, dawny cmentarz, zamieniony w pię- kne miejsce przechadzki.—*Promenade de la Lice*, ogród ograniczony ka- nałem Craponne.—Miasto dosyć przemysłowe i handlowe.

293 kil. *Entre-sens*.—Most na kanale d'Istres.—Za nieurodza- jną, pełną kamieni pustką *Crau* (200 kil. kwadr.), następuje okolica ży- zna i pełna ludnych wsi.—303 kil. *Saint-Chamas*, 3000 mieszk., pod którém koléj przebywa tunel *lou Portus*, 60 metr. długości mają- cy.— *Kaplica de Saint-Chamas*.—*Fabryka prochu*.—O 500 metr. od m- miasta na rz. Toulobre, *Most Flawijana*, z czasów rzymskich, ozdobion- y po obu stronach bramami. — *Krzywy wijadukt* przez dolinę rz. To- ulou- bre, na 49 arkadach.—Jeziorko **Etang de Berre**.— Wijadukt przez d olinę rz. Ar,.— 317 kil. *Berre*, 2000 mieszk.— Wijadukt prze- z do- linę rz. Bastianne.— Odnoga drogi do Aix.— 323 kil. **Rognac** (rest. na dworcu). Wijadukty przez doliny rz. *Baume* i *Baou*.

Na prawo widać staw de Berre, na lewo malowniczą skałę z ru- inami *Ermitage de Vitrolles* (piękny widok). — 327 kil. *Vit- olles*, którém znowu wijadukt.—333 kil. *Pas des Lanciers*.

Daléj następuje głęboki przekop, prowadzący do tunelu de la **Nor**the (4638 mieszk.) przebitego wpoprzek łańcucha gór Est- aque, pierwszego pod względem długości, po tunelu pod górą Cenis. Po wyjściu z tego tunelu pociąg wchodzi w dziki wąwóz, za któ- od- krywa się jeden z najpiękniejszych we Francyi krajobrazów — 341 kil. *Estaque*, za którém następują wijadukty: *des Reaux* i de *Ch- âteau Follet*.—Zamek *des Sept Tour*, na szczycie gór Estaque.—Tunel Ś-go *Ludwika*. — 344 kil. *Les Aygalades*, w pięknéj dolinie nad rz. t. n., przez którą prowadzi wijadukt. — 347 kil. *Saint-Barthélemy*; p- obu stronach drogi, wille, zamki i domki wiejskie, zwane tu *bastid- s*. — Za przekopem, przerzynającym piaszczystą górę zarośniętą jo- łami, następuje obszerny plac dworca w Marsylii. 352 kil. **Marsylia**.

ısy po mieście. — *Fiakry* dwukonne, kurs 1 fr. 50 c.; za :. 50 c. *Kabryjolety*, kurs 75 c.; godzina 1 fr. 50 cent.— *po morzu.— Czółna*, 1 fr. za godzinę.

parowe przewożą do Cette, do Nizzy, na Koryskę, do Hi-och, Algieru, Egiptu, Azyi, Grecyi i Turcyi.

Hôtel des Empéreurs, rue de la Cannebiére 5; Hôn bassadeurs, rue Beaveau 8; Hôtel d'Angleterre, annebiére 19; Hôtel Beaveau, rue Beaveau 4, wraz jami, pierwszorzędne; Hôtel de la Bourse, rue Pavil- tel de l'Isthme de Suez, tamże 10, z table d'hôteom ıdług karty; Hôtel du Louvre, rue Cannebière 16; Hô- ıns, rue Vacon 19; Hôtel des Colonnes, tamże 13, igorzędne.

nie. Bodoul, rue Saint-Férréol; de Milles Colonnes, u; de l'Univers, rue Cannebière; du Commerce, rue lu Louxembourg, rue de la Darce; de l'Union, de la ie, de Provence na Cours; de la Marine, na Quai; z pięknym ogrodem, Allées de Meilhan; de Strass- grodem i tarasami, rue de Noailles.

» morskie w morzu Śródziemnem, o kwadrans drogi od ardzo przyjemném położeniu i bardzo dobrze urządzone. nowe kąpiele morskie na końcu Prado.

lia. *Marseille*, główne miasto departamentu ujść Rodanu es du Rhône), przeszło. 260000 mieszk., najważniejszy ski na Morzu Śródziemném, siedziba biskupa i Konsysto- nckiego, posiada wydział nauk (faculté des Sciences); gotowawczą medycyny i farmacyi: Konserwatoryjum mu- ierwatoryjum astronomiczne, ogród botaniczny i biblijote- z 70000 tomów. — Miasto jest zbudowane w kształcie poł- mfiteatr od strony morza i prawie w całéj długości prze- astępującemi czterema ulicami: *rue d'Aix*, *de Cours*, *rue de du Grand Chemin de Rom.*—W tymże kierunku biegną też » *Beauvau*, *Paradis* i *Saint Férréol*. Pomiędzy poprzeni ulicami, odznacza się rue *Cannebière*, szerokością, pię- nów i pięknym widokiem na port. Z ważniejszych ulic mże kierunku: *rue Mazade*, *rue Grignan* i *de la Darce*; *illes*, odznaczająca się pięknemi sklepami, oraz *rue Sylva- las*, których domy mogłyby się nazywać pałacami. Wszy- mione tu ulice należą do nowego miasta (ville-neuve), że ich zaś godne jest tylko uwagi *Grand'rue*.

Najgłówniejsze są: Place Royale, prawie w środku ıce Saint-Ferréol, na końcu ulicy t. n. z pomnikiem n, ku pamięci obywateli poświęcających się pielęgnowaniu

chorych w czasie zarazy w 1720: Place Montyon przy rue Breteuil, ocieniony drzewami oliwnemi i ozdobiony fontanną; Place Noailles, główny targ kwiatów, Place Janquin czyli Place des Oeufs, niedaleko od Cours; Place du Palais, przed pałacem sprawiedliwości; Place de l'Hôtel de Ville wysadzony drzewami, z fontanną, Place Vivaux, Place des Fainéants, Place Castellane i t. p.

Z pomiędzy starożytnych gmachów zdobiących Marsylię przed napadem Saracenów, nie pozostało dziś ani śladu; a bardzo nieliczne pozostałości budowli rzymskich zamknięte są w massie budynków, jak np. w opactwie Saint-Sauveur. Kościoły Marsylii nie odznaczają się pięknością. *Nowa katedra* i *Pałac biskupi* są w budowie. *Katedra Notre-Dame de la Major*, zbudowana podobno na miejscu starożytnéj świątyni Dyjany, od kilku lat jest opuszczoną. *Notre-Dame du Mont-Carmel*, w starém mieście z 1252 r. a w 1621 przebudowany, posiada godne uwagi wysokie sklepienia. — *Saint-Victor*, na końcu ulicy rue Sainte, blisko portu, jest jedyną pozostałością dawnego opactwa t. n., założonego w 410 r. przez Ś-go Kasyjana, a przebudowanego w 1200 r przez Papieża Urbana V, który był tu poprzednio Opatem. *Krypta* godna uwagi, w któréj znajduje się przypisywany Ś-mu Łukaszowi obraz Matki Boskiéj, zwany *Vierge-Noire*. *Kościół Ś-go Teodora*, rue des Dominicains, *Notre-Dame du Mont*, na placu tegoż nazwiska. Kościół zwany: *Eglise des Prêcheurs* na placu t. n., użyty był w 1793 na „*świątynię rozumu*". — *Kościół Kartuzów*, stojący przy ogrodzie botanicznym, ma dwie ozdobne wieżyczki.

Ratusz ozdobiony płaskorzeźbami Pugeta i posągiem *Piotra Libertata*, któremu miasto zawdzięczało niedostanie się pod panowanie Filipa II Hiszpańskiego. Z balkonu przy głównéj sali piękny widok. *Le grand Théatre* (1784 r.). — *Halle Puget*, muzeum prac sławnego rzeźbiarza Marsylskiego Puget'a.

Muzeum, urządzone w kościele klasztoru bernardynek, zawiéra *galeryją obrazów*, złożoną z godnych uwagi dzieł dawnych i nowszych malarzów, oraz pewnéj liczby rzeźb *Puget'a*. — *Zbiór starożytności* (Musée des Antiques).

Biblijoteka na Boulevard du Musée, naprost Marché des Capucins licząca do 70000 tomów i 1300 rękopismów, założoną została w 1793 r.— **Gabinet Medalów**, w jednéj z bocznych sal biblijoteki się mieszczący, jest wartym widzenia zbiorem.

Giełda, przy ulicy de la Cannebière, naprzeciwko Place Royale, wzniesiona od 1854—1860 r., okazały gmach prostokątny, zbudowana jest na wzór paryskiéj, tylko w nieco większych wymiarach. Główna sala pomieścić może do 3000 osób. Gmach ten ozdobiony jest wieloma rzeźbami.

Prócz tego zasługują na uwagę, obszerny i wzorowo urządzony ital, wielki *szlachtuz* (abattoir) niedawno zbudowany, *Obserwatorium astronomiczne*. *Pałac sprawiedliwości*, *Mennica*, *łuk tryjumfalny*, anta Puget'a, naprost domu tegoż rzeźbiarza, pomnik *Msgr. de* unce i mały pomnik Homera, oraz *Ogród botaniczny*, *Chateau des* rs i *Ogród zoologiczny*.

Port. Dawny port na 1000 — 1200 okrętów kupieckich, osłonio- od wiatru, ma wjazd trochę utrudniony przez skały podwodne, i za to doskonale jest broniony przez Fort Saint-Nicolas i Wieżę Jean.—W nocy rzucają nań światło: latarnia morska (Phare de nier) i trzy pomniejsze światła zwane *fanal*.—Od roku 1854 bar- udogodniono stary port i urządzono nowe, *Port de la Joliette* i *Port poléon*, nad któremi ciągną się piękne na 3000 metr. długie po- ta (Quais). — Nad portem la Joliette buduje się, wspomniana ej nowa katedra i pałac biskupi, oraz stoją *doki*, dworzec kolei anéj, (*Gare maritime*), różne składy i koszary. Przy port Napo- a stoją warsztaty okrętowe, a niedaleko rozpoczęto kilka lat temu ac, zwany *Palais Impérial*.

Pobliskie *jezioro Berre*, połączone z morzem kanałem, miało być ienione w port ochronny na wypadek wojny.

Najulubieńszemi miejscami przechadzki są: *Cours* (aleje) *Bona- te* i Prado nad morzem.

Tu i na pobrzeżach dają się spostrzegać różnobarwne stroje rozli- ych narodowości południa i wschodu. — Wązka ścieżka prowadzi l na wzgórek *Notre-Dame de la Garde*, biorący nazwisko od nie- no wzniesionéj kaplicy, w któréj umieszczono obraz N. Panny, tony od żeglarzy i rybaków. Ze szczytu tego wzgórza cudny widok na morze, i pobliskie winnice i lasy oliwne, oraz liczne dne domki wiejskie (bastides). Szczęśliwe położenie Marsylii owadza do niéj różne narodowości Morza Śródziemnego, które tu ią płody surowe swych krajów i towary kolonijalne. Przedmio- andlu wywozowego stanowią głównie: perkale, jedwab, wełna, y i t. p.— Marsylija posiada nadto znaczne fabryki mydła, oliwy naturalnéj i sztucznéj sody.

Droga 95. Z MARSYLII DO TULONU. WYSPY HYERES.

67 kil. Koleją żelazną w 1--2 godz. za 8,20: 6,20 lub 4,55 fr.

Zostawiając na lewo drogę do Paryża, pociąg zwraca się ku za- dowi, przebiegając pomiędzy wzgórzami, pokrytemi domkami wiej- ni (bastide) i przebywa kilka razy rz. Huveaune.—13 kil. *La Pen-* nieforemną piramidą z czasów rzymskich, zwaną la Pennelle.

17 kil. **Aubagne** (hôt. de Notre-Dame), 7200 mieszk., przy zbiegu rzek Huveaune i Merlançon. — *Pomnik ks. Barthélemy*, nad zródłem.—Pociąg przebiega dwa tunele, z których dłuższy *Mussaguet* ma 2600 metr. długości. Na pr. przylądek Canaille i morze.

26 kil. **Cassis**, 2200 mieszk., nad morzem Śródziemném. Port mogący pomieścić 70 statków średniéj wielkości. — *Latarnia morska* widoczna na 10 milowéj odległości.—Wina czerwone i białe w dobrym gatunku. Godna widzenia grota stalaktytowa, *Grotte de Bazaye*, i dwa źródła *puits de Portmiou*. Z przylądka *Baou Canaille*, bardzo piękny widok.

37 kil. **La Ciotat**, 8500 m., nad m. Śródziemném. *Port*, osłonięty *przylądkiem de l'Aigle* i wyspą *Verte*, mieszczący 150 statków o 300 beczkach objętości.—Warsztaty okrętowe. — Zakłady morskie dawnego towarzystwa Messageries impériales (180 robotników).—51 kil. *Bandols*, port w głębi zatoki. Stary zamek, z którego ruin utworzono bateryje do obrony brzegów.—58 kil. *Ollioules Saint-Nazaire*, stacyja pod miasteczkiem *Saint-Nazaire* (oberża), 2500 mieszk. — Port, poprzedzony obszerną przystanią dla okrętów zanurzających się w wodę na $3\frac{1}{2}$ metr.— Na pobrzeżu dobrze utrzymana stara wieża kwadratowa. *Ollioules* (zajazd) 3500 m. miasteczko w dolinie rzeczki Reppe. Resztki starych szańców z XIII w. Starożytne domy. Na pn. miasta malownicze wąwozy, zwane *Groges d'Ollioules*.

62 kil. **La Seyne** (hôt. de la Méditerranée), 12000 mieszk., na zachodnim brzegu małéj przystani Tulońskiéj.—Piękne *warsztaty okrętowe* i wielkie fabryki żelazne (3000 robotn.). Port tutejszy ma 24000 metr. kwadr. powierzchni. 67 kil. **Tulon**.

Omnibusy z dworca odwożą podróżnych do hotelów i mieszkań prywatnych.

Dorożki (na 4 osoby). W obrębie celnym kurs 1 fr.; godzina 1 fr. 40 cent.; od 10 wieczorem do 6 rano kurs 1 fr. 25 cent.; godzina 1 fr. 80 cent. Bagaże, za pierwsze dwie paki po 20 cent. za 3 i więcéj 60 cent.

Hotele. Hôtel de la Croix d'Or i de la Croix de Malte, na place des Trois-Dauphins; de l'Amirauté i Victoria, na boulevard Louis-Napoléon; Hôtel du Nord; Hôtel de France i du Lion d'Or, przy bramie porte d'Italié.

Restauracyje: Café de Paris, place du Champ-de-Bataille; Gibert et Moulard, tamże; Daumans, tamże; Alphand, Delaca i t. d.

Kawiarnie: de Paris, de la Marine; Militaire, wszystkie na place du Champ de-Bataille; de l'Europe i du Commerce na pobrzeżu i t. d.

Poczta listowa, rue Royale 46. — **Telegraf**, rue Royale 25.

Tulon *(Toulon)*, miasto okręgowe w depart. Var, 85000 mieszk., nad morzem Śródziemném, w głębi znacznéj zatoki, od północy otoczone wzgórzami, niegdyś silnie ufortyfikowane przez Vauban'a. Siedziba prefektury morskiéj, posiada szkołę hydrograficzną i szkołę medyczną.

Port tuloński jest jednym z największych i najbezpieczniejszych na świecie, składa się on z *portu handlowego* i *wojennego* połączonych ze sobą kanałem; port handlowy ograniczony jest pięknem pobrzeżem. Przy porcie znajdują się wielkie warsztaty okrętów i magazyny, z których największy *Magasin général*, ma 104 metry dług. a 20 szerokości.

Arsenał morski *(Arsenal maritime)* największy we Francyi, a jeden z najpiękniejszych w Europie, założony za Henryka IV, powiększony za Ludwika XIV, a szczególniéj za Napoleona I.— Ludwik Filip zdał z nim połączyć drugi arsenał, zwany *Mourillon*, Napoleon zaś III dobudował jeszcze jeden gmach zwany *Arsenal de Castigneau*.— Wspaniały ten gmach zajmuje 41800 metr. kw. gruntu.

Bagne, więzienie skazanych na zesłanie do Kajenny i *Bazar*, w którym wystawiają na sprzedaż wyroby galerników.—*Park Artyleryi*, w którym są wystawione działa zabrane w Rossyi.— *Salle d'Armes*.—Wielki *Szpital morski*.— Potężna *wieża gotycka*, wzniesiona jeszcze za Ludwika XII. Z pomiędzy fortów najbardziéj zasługuje na uwagę *La Malgue*, otoczony wysokim wałem uzbrojonym 800 działami. Inne forty są: *Faron*, *Pas de la Masque* i *Monges*, wszystkie trzy z ufortyfikowanemi koszarami oraz *Saint-Antoine*, *d'Artigues* i *Sainte Cathérine*.

Katedra *(Sainte-Marie-Majeure)* poświęcona w 1661 r. a zupełnie ukończona dopiéro w 1740, podzielona na trzy nierówne nawy, ma w wielkim ółtarzu wielki obraz, przypisywany Mikołajowi Miguard. Godna tu uwagi jest kaplica zwana *Chapelle du Corpus Domini*, z pięknem cyboryjum roboty Puget'a. Oprócz katedry znajdują się tu kościoły *S-go Franciszka à Paulo* i *S-go Ludwika*.—Ratusz pięknemi karyjatydami pod balkonem dłuta Pugeta. *Dom* Puget'a zamieniono na kościół protestancki.

Naprzeciw pobrzeża stoi kolosalna *statua bronzowa*, przedstawiająca *Genijusza Marynarki*, dłuta tulońskiego rzeźbiarza Daumas'a. Na pięknym placu *du Champ-de-Mars* [illegible] *Prefektury morskiéj* (Admiralicyi), *Biblijoteka* [illegible] biblijoteką marynarki i *Teatr*. Przy bramie [illegible] ogród miejski (Jardin de la Ville).

Z Tulonu do Hyères, koleją żelazną 19 kil. za 1,70; 1,30 lub 0,85 fr. Po wyjeździe z Tulonu przez stacyją *la Garde*, dojeżdża się we 20—25 minut do stacyi *Hyères*, gdzie zawsze przy dworcu oczekują omnibusy odwożące podróżnych do miasta Hyères po 60 cent. od osoby.

Hyères. (Hotele: des Iles d'Or, des Hespérides, des Iles d'Hyères, d'Orient, des Ambassadeurs, des Alpes Maritimes, de Paris, oraz wiele mieszkań z meblami i domów do najęcia w mieście i okolicach), 10400 mieszk., leży na południowym stoku wzgórza (204 metr.)— Górne miasto jest źle zabudowane; przedmieście zaś, zamieszkiwane po większéj części przez cudzoziemców posiada piękne domy pośród ogrodów, pełnych pomarańcz, drzew oliwnych, palm, wina i t. p.—Średnia temperatura roczna jest tu dosyć wysoka, ale przykry wiatr północny (mistral) wywołuje szybkie zmiany temperatury i jest tu dokuczliwszy niż w Nicei i Cannes; pomimo jednak tego wiatru klimat w Hyères nie jest tak odżywiający i korzystny dla zdrowia jak w Nicei, Menton i Cannes i jest więcéj zbliżonym do klimatu Pizy i Wenecyi.

Kościoły: parafijalny S-go Pawła z XIII w. w stylu gotyckim i *S-go Ludwika*, pół gotycki, pół bizantyjski. *Szpital* (Hôtel-Dieu) wznoszący się naprzeciwko kościoła S-go Pawła był niegdyś domem Templaryjuszów. Na *Place Royale* stoi tu biała, marmurowa kolumna z popiersiem sławnego kaznodziei *Massilliona* który się tu urodził w 1663 r. i *pomnik Karola V*, hr. Prowancyi. Nowy *Palac ks. de Luynes* jest jednym z najpiękniejszych w mieście gmachów. *Place des Palmiers* przy końcu miasta leżący, ozdobiony jest fontanną przy obelisku tryskającą. Obok tego placu założono niedawno *ogród publiczny*. Do miejsc przechadzki wypada téż zaliczyć piękny *boulevard des iles d'Or* i ogrody willi Farnous i hotelu des iles d'Or. Piękne wycieczki w okolice. *Przystań* (Rade) pod Hyères jest miejscem zebrań eskadry ewakuacyjnéj morza Śródziemnego.

O 4 kil. od miasta Hyères leżą sławne skaliste *wyspy Hieryjskie* (Iles d'Hyères) prawie niezamieszkane, lecz pełne królików i różnorodnego ptastwa. Największe z nich są: *Ile du-Levant*, *Parto-Croz*, *Porquerolles* i *Roubeaud*. Porto-Croz i Porquerolles są ufortyfikowane.

Droga 96. Z MARSYLII DO NICEI I MENTON.

Z Marsylii do Nicei 225 kil. w $6^3/_4$—$9^1/_4$ godz. za 27,70; 20,75 lub 15,30 fr.; do Menton w 8—11 g. 15 m., za 30,65; 22,95 lub 16,85 fr.

Z Warzawy jednak najkrótsza droga prowadzi przez Wiedeń, Wenecyją i Gienuę (ob. Austryją i Włochy).

Marsylii do Tulonu i Hyères (ob. dr. 95). Daléj 81, kil. *la de la-Crau* stacyja pod miasteczkami *Solliès-Farlède* i *la Crau*. l. *Solliès-Pont*, 3000 mieszk.—121 kil. *Le Luc* (hôt. de la Po- 4000 mieszk., kopalnie ołowiu; handel kasztanami. Obok mia- *ny* starego kościoła.—136 kil. *Les Arcs*; źródło żelaziste. Po- y Arcs i *Vidauban, most z czasów rzymskich*.—158 kil. Freyus du Midi, de la Poste); 3000 mieszk., na wyniosłości po nad em; rezydencyja biskupa, seminaryjum i Trybunał handlowy. zbudowany prawdopodobnie już za Cezara, połączony jest rzem 2000 metrów długim kanałem. Godnemi widzenia są: *Ka- pałac biskupi, zamek*, w stylu gotyckim zbudowany, daléj po- s (Quais), *latarnia morska, łuk tryjumfalny*, ruiny *amfiteatru* lociągu rzymskiego, oraz *Panteonu*, ostatni leży o 15 minut za em.—O 30 minut drogi od Freyus leży mały *port Saint-Raphaël*, riony wylądowaniem w nim Napoleona I, jako Konsula po po- e z Egiptu w 1799 r. i odjazdem za Cesarstwa 28 Kwietnia 1814 na wyspę Elbę.

aléj droga bieży u stóp gór Esterel. Po stronie tych gór, prze- j morzu, znajduje się straszliwa *jaskinia*, w któréj kilka lat ędził S-ty Honoracyjusz, biskup z Arle. Corocznie 1 Maja od- się przed ołtarzem w niéj stojącym uroczyste nabożeństwo, przy im natłoku mieszkańców Freyus i Saint-Raphael. Przed grotą ga się piękny ogród pomarańczowy.

)4 kil. Cannes. Hot: des Etrangers, du Nord, de la Po- les Princes, d'Angleterre, w mieście; Gonnet, Victoria, brzeżu, zwaném plage de la Croisette; de Bellevue, de Bri- de l'Europe, de la Paix, na przedmieściach. Liczne *pen- ty* i mieszkania prywatne do najęcia.

awiarnie. Café des Allées, de l'Univers it. d.

annes (7400 mieszk.), miasto szybko wzrastające, w ślicznem po- u, osłonione od zimnych wiatrów posiadające w zimie klimat o łagodny, a w lecie również umiarkowany, ze średnią roczną ratura wynoszącą 16,°2 i bardzo małemi dziennemi jéj zmiana- Okolice miasta zabudowane są mnóstwem will, więcéj lub mniéj ych, pomiędzy któremi odznacza się szczególniéj pałac lorda ham. Tak z miasta jak i okolic pyszny przedstawia się widok rze, wyspy Lérins, odnogę Napoule, sąsiednie wzgórza i góry l.

ajwiększą z wysp Lérins jest *wyspa S-téj Małgorzaty*, z fortem, za Ludwika XIV służył za więzienie tajemniczemu więźniowi, mu *Maską żelazną*. Wyspa *Saint-Honoré*, posiada jeden z naj- iejszych klasztorów we Francyi.

200 kil. *Golfe Jouan*, nad odnogą tegoż nazwiska. Niewielki pomnik kamienny wskazuje miejsce, w którém Napoleon I, wylądował 1 Marca 1815 r. wracając z wyspy Elby. 205 kil. **Antibes** (hot. de France), 7000 mieszkańców na pn. w. krańcu małego półwyspu oddzielającego odnogę Jouan od Nicejskiéj. *Port* ufortyfikowany przez Vauban'a. *Kościół parafijalny*, zbudowany na gruzach dawnéj świątyni pogańskiéj; wieża z epoki gallo-rzymskiéj. *Ruiny* teatru, cyrku i t. p.—Na placu broni *pomnik* pamiątkowy, na cześć dzielnych obrońców Antibes w 1815 r. przeciw wojskom Austro-Sardyńskim. 213 kil. *Vence-Cagnes*, stacyja pod miasteczkami *Cagnes*, liczącém 2400 m., z *Zamkiem Grimaldi* i *Vence*, z wielą starożytnemi pamiątkami, 219 kil. *Var*, stacyja przy moście wijaduktowym przez rz. Var. 225 kil. **Nicea.**

Hotele: Hôtel des Etrangers, rue du Pont-Neuf; Hôtel de l'Europe, rue de France; Hôtel Chauvin, quai Saint-Jean Baptiste; Hôtel de France, quai Masséna; Hôtel de la Grande Bretagne; du Nord, Victoria, des Princes, d'York, Paradis, de Reims, Hôtel Suisse (Table de hôte); Villa Baquis, z mieszkaniami umeblowanemi. Małe mieszkanko umeblowane w dzielnicy de la Marine, kosztuje 400—500 fr., mieszkania dla licznéj rodziny 1 000—1800 fr.

Restauracyje: znajdują się przy prawie wszystkich hotelach, prócz tego zasługują na wzmiankę: Angier, des deux Mondes, de la Méditerranée, l'hôtel de Dames, Scofier, Frères Provençaux; Vial i Léonard.

Kawiarnie. Grand Café de la Victoire, place Masséna, Café Américain, rue Saint-François-de-Paule; Café de l'Univers, boulevard du Pont-Neuf i t. d.

Powozy Voitures de Place stają na placach: Masséna, Croix de Marbre, Charles-Albert, Napoléon, de l'Église du Vœu, na bulwarach: du Pont-Neuf, du Pont-Vieux i w Porcie.— Jednokonne, kurs w dzień 60 cent., w nocy 1 fr.; pierwsza godzina 1 fr. 60 cent., każde następne ½ godz. 60 c. w dzień.—W nocy zaś 2 fr. i 1 fr. 10 c. Dwukonne; na 2 osoby, kurs 75 c. w dzień 1 fr. 25 c., w nocy na 4 osoby kurs 1 fr. w dzień, 1 fr. 50 cent. w nocy.

Nicea, po fr. *Nice*, po wł. *Nizza*, miasto główne depart: des Alpes-Maritimes, 48000 mieszk., nad zatoką *baie des Anges* i rzeczką Paillon (Paglio), niedaleko ujścia rz. Var, dzieli się na *stare miasto*, *nowe miasto* i *miasto portowe*. Klimat Nicei jest bardzo łagodny (średnia temp. roczna 16°), lecz zmiany temperatury są dosyć nagłe i znaczne, szczególniéj w częściach miasta więcéj wystawionych na działanie wiatru. W starém mieście zasługują tylko na uwagę: *Place Victor*, *Taras*, i *Teatr*.— Nowe miasto, głównie przez obcych za-

ne odznacza się pięknemi gmachami, których najwięcéj jest dmieściu de la Croix de Marbre, gdzie niedawno stanął *Thé-que Tiranty*.—W ogóle jednak Nicea nie ma gmachów pomni-; z kościołów tutejszych zasługują na uwagę: *Katedra*, *Eglise Chapelle de la Miséricorde*, z gmachów zaś świeckich dawny sądowy dziś zajmowany przez Prefekturę. Miasto ozdobione :oma pomnikami, a mianowicie: *Croix de Marbre* na przed-t. n., wzniesionym na pamiątkę pobytu w Nicei Papieża Pa-w 1538 r. w czasie zjazdu Karola V z Franciszkiem I; *Collon*-amiątkę przejazdów Piusa VII w 1809 i 1814 r. *Obeliskiem* onym pamięci Karola Feliksa (1821—1831), jako téż *pomni-*;oż króla w porcie i *pomnikiem Masseny* na placu t. n. Z ogró-sługują na uwagę *Jordin public*, *Proménade des Anglais*, go uczęszczane są bardzo jako miejsca przechadzki: *Boulevard* i, *Place des Phocéens*, *Place Napoléon* i *Cours*.— Z płaskich na domkach pyszny widok na okolicę. Blisko ruin starego stoi niedawno odnowiona wieża *Tour Bellanda*, gdzie niegdyś się skarbiec państwa. Nicea posiada nadto dosyć bogate *Mu-*storyi naturalnéj, *Biblijotekę* (40000 tomów) i *Ogród botani-zoologiczny*.

éj droga bieży w kierunku starożytnéj drogi rzymskiéj, zwanéj *iche*. — 229 kil. *Villefranche* (hôtel-Restaurant du Li-3000 mieszk., miasteczko bardzo uczęszczane przez bawią-Nizzy, jako cel wycieczki morskiéj; łódki stojące na wybrzeżu :zone w tablice z taksą. — 231 kil. *Beaulieu*, z pięknym las-zew oliwnych, chleba świętojańskiego (szarańczynu. Ceratho-qua), drzew mastyksowych i dębowemi. Koniec tego lasku ułach Baux-Roux, nazywa się *Małą Afryką* (Petite Afrique), nośnego gorąca, powstającego z powodu odbijania się pro-onecznych od tejże skały.—234 kil. *Eza*.—240 kil. **Monaco** es Bains, de Russie, z kawiarnią i restauracyją, de Paris, des étrangers), 1200 mieszk., na wielkiéj skale; od 50—60 m. ści mającéj.—*Zamek*; *Kościół S-go Mikołaja* w stylu romań-Zakłady kąpielowe i hydroterapeutyczne. 242 kil. *Monté*-— 245 kil. *Cabbe-Roquebrunne*. Okolica ciągle bardzo piękna. **Menton.**

:ele i pensyjonaty. Hôtel de Turin, blisko portu, w środ-ego miasta, de France, des Quatre-Nations, Victo-d. przy głównéj ulicy, idącéj od portu, *de Londres* za mia-*Pension anglaise* w dzielnicy des Cuses i t. d. Ceny w hote-dosyć wysokie, szczególniéj zaś w zimie. — Przybywając na o Menton najlepiéj jest nająć mieszkanie prywatne, o które się zgłosić do różnych domów komisowych, np. Willoughby ieri.

Kawiarnie i Restauracyje są bardzo nieliczne; miasto zbudowało przed kilkoma laty nad morzem *Casino*, zawierające salę balową i koncertową, niewielki teatr, i czytelnię, zaopatrzoną w główniejsze dzienniki francuskie, angielskie i włoskie.

Menton, 5000 mieszk., w okolicy odznaczającej się pięknemi widokami i bujną roślinnością. — Klimat tu jest daleko jednostajniejszy jak w Nicei i Cannes, średnia temperatura roczna jest prawie ta sama, co w tamtych miastach, lecz nie wieje nigdy wiatr północny (mistral) i z tego powodu zmiany temperatury nie są tak znaczne. Jest to klimat bardzo odżywiający (tonique). — Gmachy tutejsze nie mają żadnéj wartości pod względem artystycznym i historycznym. Piękna aleja wysadzona egzotycznemi drzewami, i ciągnąca się po brzegu morza od nowego Casino do ujścia rz. Careï; droga do Nicei i Carei ocieniona pięknemi jaworami i droga do Genui, są ślicznemi i łatwo też uczęszczanemi nad wieczorem miejscami przechadzek. Okolice Menton obfitują w wille i letnie pałacyki. Przy drodze do Carei, wznosi się na wzgórku *kaplica zwiastowania* (de l'Annunziata) zbudowana na ruinach wsi Puypin. O $1\frac{1}{2}$ g. drogi od Menton leży wieś *Castellar*, która doskonale zachowała dawny pozór feodalny. Tak z téj wsi jak i z góry *Grand-Mont* (1377 metr.) o $2\frac{1}{2}$ g. od Menton oddalonéj wspaniały jest widok na okolicę.

Droga 97. Z PARYŻA DO VICHY.

365 kil. Koléj że lazna, przyjazd w 8 g. lub 8 g. 30 m. pociągiem pośpiesznym w 11 g. 13 m, i w 11 g. 45 m. pociągiem omnibusowym za 44,95; 33,61 lub 24,45 f.

355 kil. Z Paryża do St. Germain des Fossées, ob. dr. 93.

Daléj zaś pozostawiając na lewo liniję Lyońską a potém na prawo liniję Clermont, pociąg staje w **Vichy**.

Omnibus na dworcu 30 ct.

Hotele, otwarte podczas pory leczniczéj: du Pare (Germot); de Paris (Durin); des Bains (Montanet); Guillemin (Gerbaud); Givois-Prêtre (Tullat); de la Paix (Laureut); des Princes (Favier); de Rome (Durin jeune); de l'Univers (Chabassière); des Ambassadeurs (Rouband); Bonnet, de Suède i t. d. — Hotele otwarte przez cały rok: Richelieu (Granché); Victoria (Rouffet); du Louvre (Mignot); du Rhône (Mery); du Centre (Colas) i t. d. Ceny hotelów są od 8 do 15 fr. na dobę podczas pory *kuracyjnéj*.

arnie, de la Rotende, przy wejściu do parku.

zy do wynajęcia jedno i dwukonne; w około parku i przed o ceny należy się umawiać, mimo taksy; kurs w mieście; *ym* 1 fr. — 2 fr, godzina; *dwukonnym* 1 fr 50 c. i 3 fr.

r 4000 m. nad rz. Allier dzieli się na dwie dzielnice, zwane *chy* (Vichy la Ville) i *Vichy-les-Bains*. Stare miasto posia- mało znacznych resztek starożytnych gmachów. W Vichy- ; godne są uwagi: *szpital wojskowy* i *cywilny*; *park*, piękne zechadzki, ocienione jaworami, nowe *casino*, nowy *park an- ezydencyja cesarska*; *dom* pani de Sevigné.

dy kąpielowe zawierają 334 wanny i 36 gabinetów pry- ch. — Wody mineralne gorące (43°,6) albo zimne. Wody szczególniéj używane są w chorobach wątroby, żołądka vodu moczowego.

leczki: 3½ kil. *Cusset* (hotele: du Centre, des Bains-St. 6200 m. starożytne i niezwykłe z pozoru miasto. Domy — Zakład kąpielowy, wody podobne do źródeł Vichy. *rdoisière*. dokąd prowadzi piękna droga z Cusset. — 19 kil. zamkiem Bourbon — Busset z różnych epok, niedawno ıy, przecudny widok z tarasu. 3½ kil. *villa du Belvedère*. *amek Randan*. — 4½ kil. *góra Verte*; na szczycie któréj re- a i wieża, z któréj odkrywa się wspaniały widok - 4 kil. *t. Amand* (433 metr. wysok.) piękny widok na dolinę rz. imagné, i góry des Dômes i Monts-Dore.

Droga 98. Z PARYŻA DO BORDEAUX.

l. przejazd w 11 g, 30 m. pośpiesznym; w 17 g. 10 m. pociągiem omnibu- 71,20; 53,40 lub 39,15 fr.

g przebiega *warsztaty w Jerry* i przerzyna liniję kolei opa- aryż przed wałami fortyfikacyjnemi. — Na prawo *fort Ivry Vitry-sur-Seine*; *zamek* i liczne *wille*. — 10 kil. *Choisy le*) m. Szczątki zamku Panny de Montpensier. Nowy *Zamek* fajansu; wyrobów chemicznych.

l. *Athis-Mons*, przy ujściu r. Orge; *kościół dzwonnica* (z XIII — 20 kil. *Juvissy* z *zamkiem* i *parkiem*. — Na lewo linija do

il. *Savigny*, *zamek* (XV i XVII w.) — Most na rz. Jvette.

25 kil *Epinay-sur-Orge* zamek i park. — 29 kil. St. *Michel* na południe *wieża Monthery* i piękny *zamek Lormoy.*

31 kil. *Brétigny.* Na prawo, linija do Vendôme. — 37 kil. *Marolles.* W bliskości, *prochownia w Botchet*: (700000 kil. prochu na rok).

43 kil. *Lardy*, — Na lewo *zamek Chamarande.* — 49 kil. *Ztrécky* pokłady piaskowca.

56 kil. Etampes (bufet; hotele: du Grand Courier, du Bois de Vincennes, de la Ville de Rouen), 8200 m. główne miasto okręgu Seine i Oise, przy zbiegu rz. Juine z dwiema innemi rzekami. *Wieża Guinette*, szczątki zamku des Quatre-Tours. Kościoły: *St. Bazile*, portale romańskie i w stylu odrodzenia, malowidła z XI w. *Notre-Dame* mieszanina rozmaitych stylów, blanki muru. — St. *Gilles.* (XI w.) — i St, *Martin* z wieżą pochyłą z XV w. — *Dom Dyjanny de Poitiers*, z pięknemi rzeźbami. — *Ratusz* Pomnik *Geofroy-Saint Hilaire* urodzonego w Etampes. — Piękne przechadzki —Przemysł i handel, znaczne fabryki miar, handel zbożowy.

Na dalszéj drodze *wijadukty* na rz. Louette i Chalonette. — Pociąg wchodzi na wyżynę Beance. — 70 kil. *Monnerville.* 0 6 kil. *Merreville*, 1700 m. Zamek najeżony wieżyczkami z XVII w. upiększony za Ludwika XVI przez bankiera Delaborde; wielki salon z ornamentacyjami Roberta, park podług planu Roberta i Józefa Vernetów. — 89 kil. *Toury.* — 102 kil. *Artenay* — Las Orleański.

120 kil. *les Aubrais* (bufet) — pociągi rozchodzą się do Blois, Nantes, Vierzon i Tours.

121 kil. Orlean (bufet na stacyi, omnibus do miasta, 30 c.; *fiakry*: kurs 1 fr. 50 c.; godzina 2 fr. — Hotele: d'Orleans, du Loinet, des Trois-Empéreurs, de la Boule d'Or) 50000 m., główne miasto departamentu Loiret. Kościoły: St. *Croix*, katedra odbudowana w 1601 r, piękne wieże, styl XIII w., wewnątrz piękne obrazy. *Kaplica* seminaryjum (z XVII w.), rzeźby Dugouilaux, podług rysynku Lebrun'a; pieczary odkryte w 1852, które zdają się sięgać czasów Childeberta. — St. *Aignan.* *Ratusz* — zbudowany w 1530, zupełnie przebudowany, przedstawia korpus z dwoma skrzydłami; statua bronzowa Joanny d'Arc, kopija ze znajdującej się w Muzeum Wersalskiem —Wewnątrz: salon przyjęć, *kominek* w stylu Odrodzenia. Pomnik konny Joanny d'Arc dłuta księżny Maryi Orleańskiéj równie jak i poprzedni. *Dawny Ratusz*, zbudowany od 1422 do 1498 r. — piękna fasada wstylu odrodzenia — Liceum. *Wieża biała* (oblężenie 1429 r). — *Domy*: *Dyjany de Poitiers* (muzeum historyczne departamentalne) - *d'Agnès Sorel*, *Joanny d'Arc*,

z *I-go* i t. d. Plac *Martroy*. Pomnik Joanny d'Arc dłu-
r'a.

n. w dawnym Ratuszu (otwarte w niedziele i czwartki od
, oprócz miesięcy Września i Października, codziennie dla
ców od 12 do 3 g.) jedno z najbogatszych muzeów prowin-
h; posiada ono 523 obrazy, 147 rysunków, 556 rzeźb i ró-
dmiotów.

teka publiczna złożona z 43,000 t., i 486 rękopismów; po-
ładny zbiór medalów.

. od Orleanu, znajduje się źródło rz. Loiret, pośród pięknego
leżącego do *Zamku de la Source* (XVII w.). — Dwa źródła,
ande Source albo *Abîme* i *Petite Source* albo *Bouillon*,
są ze sobą kanałem, przekopanym w 1649 r.

il. *Le Chapelle Saint-Mesmin. Kościół* z różnych epok,
— *Grota* Merowingów. — 135 kil. *St. Ay*, najpierwsza win-
olicach Orleanu. — 141 kil. *Meung*. 3700 m., ojczyzna *Ja-
ng.*

l. **Beaugency** (hotęl: St. Etienne, l'Ecu-de Bretagne)
kańców. — Wieża zwana *Wieżą Cezara* w ruinach — *Ra-
5 r.* — *Kościół St. Etienne* w stylu romańskim, wewnątrz
r. — Dzwonnica *St. Firmin* — *Starożytne Domy* — *Most*
lach — *Wijadukt de Travers.*

l. *Mer*, (hot: de la Croix Verte, du Commerce)
Wijadukt pod Mer. Na lewo widać *park Chambord* 171
s — z *Zamkiem* zbudowanym dla Pani de Pompadour.

l. **Blois** (bufet; hotele de la Tête-Noire, d'Angle-
Blois) — 20400 m., główne miasto departamentu Loiry
udowane w amfiteatr na wzgórku na prawym brzegu Loa-
się na miasto górne i dolne. *Zamek*, odnowiony przez p.
twarty codzień dla cudzoziemców) składa się z 4 odzielnych
których najstarsza sięga XII w — Fasada z XII w. z głó-
ściem (statua Ludwika XII w.). Pawilon Franciszka I (1515 —
ażyczka, schody) — *Sala Stanów*; gabinet, w którym został
any książe de Guise; sypialnia królewska; sala straży, pokój,
umarła Katarzyna de Medicis i t. d.

um, sztuk i historyi naturalnéj. — *Katedra* (1678). — Pa-
c, zbudowany przez Gabriela. — *Kościół St. Nicolas* albo
r, zbiór wszystkich stylów budownictwa, poczynając od
nujących; bogate ornamentacyje gzymsów i kapitelów. — *Bazar*
- *Ratusz* z *biblijoteką* złożoną 23000 t. — *Fontanna Ludwika*
V w. — *Wieża Beauvoir* - Starożytne *domy*: *Alluye*, z XVI w.

Denis du Pont, z VI w.; *Cheverny*, z XV w.; *d'Amboise* z XVI w.; *Sardini* (freski), *da la Chancelerie* (rzeźby); *Wieża srebrna*; — *Most*. Ogrody: *da Mail, des Alées*.

195 kil. *Onzain*, na przeciwnym brzegu Loary. *Zamek Chaumont* (z XV w.), zamieszkiwany niegdyś przez Dyjanę de Poitier i Katarzynę de *Médicis*; kaplica z ołtarzem rzeźbionym z drzewa, malowidła na szybach, fotel dębowy rzeźbiony, kapelusz kardynała d'Amboise; wielka galeryja, salony, apartamenta z ozdobami w stylu odrodzenia, *pokój Katarzyny de Medicis*, przechowany w pierwotnym stanie; *sala rady królewskiéj*, i inne pokoje historyczne.

211 kil. **Amboise** (hôtel du Lion-d'Or), 4600 m. nad Loarą. *Zamek* (z XV w.); — *wielka wieża, kaplica gotycka, spichrze Cezara*, (ogromne doły pod zamkiem), — salony zajmowane przez Abd-el Kadera i jego świtę podczas jego niewoli.— *Kościół St. Dénis* (XII i XIII w.); — *kaplica St. Florentin*, grupa z gliny palonéj z XVI w. — Na Mail *obelisk*, wystawiony na cześć Chaptala. — *Ratusz, Brama* starożytna. — Handel: winem, skórami, suknem.

225 kil. *Vouvray*, 2500 m. na prawym brzegu Loary. — Dobre wina. — Znaczny handel. *Zamek de Moncontour* — *Most de Montlouis* na Loarze.

234 kil. **Tours.** Piękny Dworzec.

Bufet i omnibusy na stacyi.

Hotele: de l'Univers, przy bulwarze Heurteloup (salony gościnne i czytelnia; powozy do najęcia; tłomacze dla rodzin angielskich, hiszpańskich i włoskich); — du Faisan; du Croissant; de Londres; de la Boule-d'Or; de Bordeaux; i t. d.

Poczta: ulica de la Scellerie.

Tours 41000 m., główne miasto departamentu Indre-et-Loire, arcybiskupstwo, podczas ostatniego oblężenia Paryża siedziba Rządu; położony na lewym brzegu Loary. Piękny Widok z wież katedry i *mostu* na Loarze.

Kościoły: *Katedra St. Gatien* (1170 — 1547), wspaniały portal, wieże z pysznemi ornamentacyjami (69 i 70 metr.), mauzoleum dzieci Karola VIII. — *St. Julien* z XIII w., wieża z XI w. *Notre-Dame-la Riche* (XII do XVI w); — St. *Symphorien* (XII — XVI). *Wieża* dawnego kolegijum Ś-go Marcina, XII — XIII w. *Pałac Arcybiskupa* z XVII w. — Kaplica (XII w.). *Seminaryjum, biblijoteka* (20000 t.).

Gmachy świeckie: *Ratusz* (XVIII w.); *Koszary kawaleryjskie; wieża Guise*; *Szpital Główny* na 1200 łóżek; *Hotel Gouin* z XV w.; *Dom Tristana Pustelnika* (XVI w.); *Hôtel Semblançay*; *Fontanna*, z 1510;

ik Descartes'a; *Muzeum* (otwarte w niedziele i czwartki od 12 do 4 iny, dla cudzoziemców codziennie) jest galeryją obrazów różnych t.

Muzeum Starożytności. — *Muzeum* historyi naturalnéj; *Biblijoteka* arta od 12 do 4 g we ezwartki, piątki i soboty) 40000 t., cenny rękopismów.

tarożytności Gallo-rzymskie Mur opasujący; — *Amfiteatr rzymski.*

la lewo linija do Paryża, na prawo linija do Nantes i du Mans. na rz. Cher. *Wijadukt na rz. Gramont.* — Na lewo *Zamek leusza.* na prawo *zamek de la Roche.* *Wijadukt* przez rz. In- 751 metr. dług., 31 metr. 30 c. wysok., o 59 arkadach. - 250 kil. *te* O 2 kil. *prochownia Ripault* wyrabiająca 500000 kilogr, pro- a rok. — Na lewo *zamek Comacre* — *Wijadukt*, przez rz. Mana- - Na prawo *zamek Brou.*

66 kil. S-*te Maure.* — 282 kil. P*ort de-piles* nad rz. Creuse 281 *Les Ormes*, nad rz. Vienne: *zamek* rodziny Voyer d'Argenson.

99 kil. **Châtellerault** (hôtel de la Tête Noire) 14200 m. głó- miasto okręgu Vienne. — *Most* łączy przedmieście *Châteauneuf* ustem. Na przedmieściu *Fabryka broni,* jedna z najważniejszych rancyi (2000 robot., muzeum broni) — *Kościół St. Jacques*, z XI i. O 22 kil. *la Roche* Pozay; *źródłowisko mineralne*; dawna cza- a. Pociąg przebywa rz. Viennę. — Na prawo, *las Châtellerault.* il. *les Barres.* Na prawym brzegu rz. Clain *Moussais-la Bata-* dzie Karol Martel rozproszył Arabów.

32 kil. **Poitiers** (bufet; hotele: de l'Europe; de France; Trois-Piliers), 30600 m., główne miasto depertamentu Vien- annjace nad malowniczemi dolinami Clainu i Boivry. — K o- ły: *Katedra* (XI — XIV w.) z bardzo pięknem wnętrzem, peł- starożytnych ozdób. S. *Jana*, z pierwszych czasów chrześcijań- St. *Radegonde*, odbudowany w XI, wieża z XI w. z wielkiemi drzwia- XVI w., pieczary, grób i statua S-éj Radegondy; N*otre-Dame la de* (romańsko bizantyjski); — *Montierneuf.* - *Wieża* romańska, . P*orchaire* zwana - St. *Hilaire le Grand* (X — XII).

ałac Sprawiedliwości, z XI — XV w., dawny pałac hrabiów Poi- *ala des pas-perdus*, 49 metr. na 17; fasada południowa, czato- i wieże z XIV w, - P*refektura*, *Szkoła prawa*, *Muzeum* staro- nic, *Archiwum* i *biblijoteka* z 20000 tomów.

almer (kurhan) *de la Pierre-Levée.* — *Areny*, szczątki mało ace. P*ark Blossac.* — *Most Jouberta*, niedaleko *skały Coligny.*

ny wyjeździe ze stacyi, tunel na 300 metr. długi. Dolina rz. . 341 kil. St- *Benoit* — *Arkady Parigny*, dawny wodociąg rzym- -Na prawo linija do Rochelle i Rochefort. — 344 kil. *Ligugé*, kla-

sztor najdawniejszy we Francyi, kościół z XV w. — Tunel, 429 metr. 356 kil. *Vivonne*, 2700 mieszk. — Na lewo *Voulon*, gdzie Klodowusz rozbił Wizygotów (VI w.). — 382 kil. **Civray**, omnibus ze stacyi do miasta (hotele: de France, du Chemin-Vert) 2300 m., główne miasto okręgu Vienne. — *Kościół St. Nicolas* (z XII w.).

403 kil. **Ruffec** (hotele: des Ambassadeurs, de la Poste), 3300 m., główne miasto okręgu Charente, słynne z wyrobu pasztetów z kuropatw z truflami. — Tunel *des Plans* (500 metr.). — Na prawo *Courcôme* z kościołem z X—XV w. — 421 kil. *Luxé-la-Terne*, z ruinami z czasów rzymskich. — Most na rz. Charente. — 430 kil. *St Amand-de-Boixe*, 1700 m. Ruiny starożytnego opactwa.

450 kil. **Angoulême** (bufet; hotel du Palais), 25000 mieszk., główne miasto departamentu Charente, na wzgórzu panującem nad rz. Charente i Anguienne — cudny widok. — *Katedra St. Pierre* XII — XVI w.; odnowiona w stylu romańskim, fasada pokryta rzeźbami. *St. Martial* (1852 — 1853) w stylu romańskim, z dzwonnicą na 50 metr. wysoką. — *Ratusz* zawierający pozostałości dawnego zamku. *Pałac Sprawiedliwości* i *fontanna* na placu Mûrier — *Biblijoteka* miejska z 14000 t. — *Baptica St. Glais.* — *Więzienie* w dawnym Zamku z VIII w — *Grota S-go Cybarda.*

Tunel (840 metr.). — Pociąg przesuwa się blisko *Kościoła St. Michel-d'Entraigues* z XII w. — 457 kil. *La Couronne*, ze słynnemi papierniami. — *Kościół* romański z VI w. — *Ruiny opactwa* z XII w. Zamek *Oisellerie*, zbudowany za Franciszka I. — 465 kil. *Mouthiers* — Zamek *de la Rochechandry* — 471 kil. *Charmant*; ruiny domu Templaryjuszów. — *Tunel de Livernant*, 1470 metr. — *Wijadukt* żelazny. — 500 kil. *Chalais*, zamek Talleyranda w ruinach. — 514 kil. *la Roche-Chalais*; — ogród *de la Terrase* z którego bardzo piękny widok. — *Zamek.* — 523 kil. *Les Eglisottes*, papiernia.

531 kil. **Coutras** (bufet) 4000 m. nad rz. Dronne. Ruiny zamku. — Młyny i *zamek Laubardemont.* — 541 kil. *St. Denis-de-Pile*; *Kościół* romański. — W pobliżu *zamek de la Grave.*

548 kil. **Libourne** (bufet; hotele: des Princes, de l'Europe), 13600 m. główne miasto okręgu Girondy — port dla okrętów do 300 beczek objętości mających. — *Wieża Zegarowa* (1367). *Ratusz* z XVI w. — *Kościół S-go Jana* — Obszerne *koszary* dla kawaleryi. — Starożytne *domy* — *Mosty* — Znaczny handel winem, zbożem i mąką. — Warsztaty budowy małych statków.

Kolej przebywa rz. Dordogne po moście o 9 arkadach. Na prawo, wzgórze *Fronsac* (70 metr), z którego piękny widok. — *Wijadukt Arveyres*, 1180 metr. długi, o 100 arkadach. — 553 kil. *Arveyres.* — Ruiny zamku. — 557 kil. *Vayres* — Zamek. — 566 kil. St.

ubés — kościół, dzwonnica. — Na prawo *Most de Cubzac*, na 28 tr. wysoki. — Pociąg przebywa równinę, zwaną *Entre-Deux Mers*. 569 kil. *la Grave d'Ambarès*. — Na lewo sławne winnice, *Car-e-Blanc*. — Wijadukty i tunele.

578 kil. *Lormont*. — Warsztaty okrętów—przy wyjeździe z ostatego tunelu można objąć okiem łuk rz. Dordogne (na 600 metrów) brzegach której rozciąga się port i pobrzeża miasta Bordeaux. ielka przystań pokryta statkami. — Pociąg wkrótce staje na sta-*Bastide* łączącéj się ze stacyją *St. Jean* wspaniałym mostem żela-ym. — 578 kil. (Bastide), 585 kil. (St. Jean), *Bordeaux*.

Bordeaux.

Hotele: Hôtel des Princes de la Paix, fossés du Chapeau uge, 40; Hôtel de Londres, place de la Comédie; Hôtel de la arine, Rue Dieu, 15; Hôtel des Ambassadeurs, fossés de ntendence, 14; Hôtel de Paris, allée d'Orléans, 2; Hôtel des atre Soeurs, cour du 30 Juillet, 6; Hôtel des Américains, de Condé, 4; Hôtel des Colonies, Rue Esprit des Lois, 23; ystkie z restauracyjami i table d'hôte'em.

Kawiarnie. Café de Paris, place de la Comédie, 2; du Théâ-e français, place du Théâtre français; Anglais, place des Quin-ces, 5; des Milles-Colonnes, allée de Tourny, 37; Café Re-aurant Viarnaud, alée d'Orléans, z wielką czytelnią.

Omnibusy; *z dworca*: 40 ct. od osoby, 25 ct. za pakunek; do sa-go mieszkania 60 ct. od osoby, 25 ct. za pakunek. — *W mieście*: 15 ct. za kurs.

Dorożki, (*Fiacres Calèches*) 1 fr. 75 ct. za kurs; 2 fr. za pier-szą a 1 fr. 75 ct. za każdą następną godzinę; po północy kurs 2 fr. ct.; pierwsza godzina 3 fr. każda następna 2 fr. 50 ct — *Citadines*, rs 1 fr. 50 ct.; po północy 2 fr.; za pierwszą godzinę 1 fr. 75 ct., po północy 2 fr. 50 ct., za następne godziny 1 fr. 50 ct. lub 2 fr. centimów.

Bordeaux, główne miasto departamentu de la Gironde, 163000 ieszk., leży na lewym brzegu Garonny, mającéj tu 670 metr. szero-ości. Nad brzegiem rzeki ciągną się piękne i na godzinę drogi dłu-e pobrzeża (quais). — *Port* tutejszy pomieścić może 1200 okrętów ępieckich. Pociąg idący z Paryża do Bordeaux, mija dworzec Ba-tide na pr. brzegu Garonny, przechodzi przez rzekę po wspaniałym ście żelaznym o 17 arkadach, łączącym dwie części miasta i staje

w dworcu *Saint-Jean*, na lewym brzegu rzeki. Z Mostu tego pysny przedstawia się widok na brzegi i bieg Garonny.

Katedra Ś-go Andrzeja, z 11 w. bardzo często odnawiana, ozdobiona jest dwiema pełnemi smaku, na 50 metr. wysokiemi wieżami, mieszczącemi pomiędzy sobą piękny portal północny. Cała część wewnętrzna i chór są w stylu gotyckim, nawa zaś w stylu romańskim. W niektórych oknach piękne malowidła na szkle. Wnętrze tego kościoła mieści w sobie grobowiec kardynała Cheverus, trzy obrazy, Pawła Veronese, Augusta i Annibala Carracci —Od strony południowéj sterczą na kościele dwie niedokończone wieże. — Obok katedry stoi dzwonnica *Pey-Berland* na 47½ metr. wysoka. — *Kościół Ś-go Krzyża*, z X w. jest najstarszym w mieście; *Ś-go Michała*, z pozłoconą szczytu, smagłą wieżą. Fasada północna jest w pięknym gotyckim stylu z XV w. — Nade drzwiami znajduje się bardzo piękna grupa w płaskorzeźbie, przedstawiająca pocałunek Judasza, rzeźby wewnątrz kościoła pomieszczone, są również wyborne.—*Kościół Ś-go Seweryna* (Saint-Seurin) zwraca uwagę pięknemi rzeźbami, zdobiącemi portal południowy i wspaniałym grobowcem w krypcie;—*Notre-Dame*, odbudowany w 1701 r; — *Saint-Eloi* z XIII i XIV w.; — *Sainte-Eulalie* z XIV i XV w.; *Saint-Paul* z XVII w.; *Saint-Bruno* z XVIII w oraz kościoły: *Saint-Louis*, *Saint-Nicolas-de Grave* i *Saint-Martial*, zbudowane w bieżącem stuleciu. — Prócz tego Bordeaux posiada 4 *świątynie* protestanckie i *Synagogę*.

Prefektura (Hôtel de la Préfecture), jest gmachem zbudowanym w 1775 r., który w 1855 odnowiono. *Ratusz* zwany *Mairie* lub *Hôtel de ville*, mieści się w dawnym pałacu arcybiskupim. — *Pałac sprawiedliwości* (Palais de Justice), budowany od 1839 do 1846 r. ozdobiony jest posągami wielu sławnych prawników francuskich.

Giełda i Komora (Douanne) zostały jednocześnie w 1749 r. na końcu ulicy, rue Chapeau-Rouge, wzniesione. Wewnętrzny dziedziniec giełdy jest przykryty wielką kopułą szklaną.

Z budowli średniowiecznych pozostały jeszcze dwie *bramy miejskie* a mianowicie: *la porte de l'hôtel de Ville* z XII w., uwieńczona trzema ostro zakończonemi wieżyczkami, która wchodziła niegdy, w skład dawnego ratusza i *la porte du Palais* albo porte de Caillau, na końcu Rue de Palais, wzniesiona w 1492 r. na cześć Karola VIII *Szpital Ś-go Andrzeja*, przebudowany od 1825 — 1829 r. jest gmachem bardzo okazałym. Piękna, *kaplica licealna*, w stylu gotyckim, zawiera grób filozofa Montaigne (†1592 r.). *Muzeum*, mieszczące się na dolnem piętrze ratusza, posiada około 500 obrazów. *Dawne Muzeum*, jest zbiorem starożytności. Znajduje się tu też biblijoteka i obserwatoryjum astronomiczne.

Wielki Teatr, zwany Grand-Théâtre, albo Théâtre français,

lowany od 1777 do 1780 r. jest jednym z najpiękniejszych te- w francuskich. Przedstawiają tu trajedyje, dramaty, opery i ba- *Théâtre des Variétés*, odbudowany po pożarze w 1855 r., służy ochwilom i operetkom.

Pomiędzy miejscami przechadzek odznacza się szczególniéj *Prome-* : *des Quinconces*, tworząca część pobrzeża Ludwika XVIII. Allée de Tourny stoi *pomnik* konny Napoleona III.— Na pobrze- : *Quais des Chartrons i de Bacalan*, dokonywają się główne obro- andlowe miasta i widnieje działalność przemysłowa. Handel ta ułatwia znacznie Garonna, która przy dobrym stanie wody, rala podpływać pod samo miasto okrętom 1000 tonnowym. dzo zasługują na zwiedzenie ogromne *składy win*.

Droga 99. Z AVRICOURT DO PARYŻA.

10 kilom. koleją żelazną w 9--14 i pół godz. za 50,45; 37,85 lub 27,75 fr.

Avricourt (hôt: de la Gare), pierwsza stacyja na ziemi fran- ściéj, komora celna. Tutejszy *kościół parafijalny*, otrzymał w ze- n wieku od Papieża kawałek płaszcza Ś-go Józefa. W części ucyi od Avricourt do Strasburga lud prosty używa narzecza nie- kiego, co służyło za powód oderwania tego kraju od Francyi 871 roku.

Dalej przez stacyje: *Emberménil* i *Marainvilliers* pociąg dochodzi do

Lunéville (o 25 kil. od Avricourt), (hotele: du Faisan, des ges; restauracyja na dworcu); 15600 mieszk., głównego ta okręgu de la Meurthe, przy ujściu rz. *Vesouze* do *Meurthe*.— ek przerobiony na koszary. *Kościół parafijalny Ś-go Jakóba*. ne miejsce przechadzki, zwane *Bosquet*. Lunéville posiada kilka yk fajansu i prowadzi handel kosztownemi haftami.

Za Lunéville koléj dwa razy przechodzi przez dolinę rz. Meurthe. il. *Blainville-la-Grande*, ze znacznemi przędzalniami bawełny.— il. *Rosières-aux-Salines*, u stóp wzgórza, pokrytego winnicami, rz. Meurthe, która przepływając przez miasto dwoma korytami, i je na trzy części. Dawne warzelnie soli służą teraz za pomie- nie dla znacznéj stadniny.—45 kil. *Varangéville*, w okolicy obfi- éj w sady owocowe, połączone jest mostem przez rz. Meurthe chodzącym, z miasteczkiem *St.-Nicolas*.

Droga na bardzo małéj przestrzeni przed miastem Nancy prze- ka przez kanał, oraz rz. Meurthe i Rouanne.

57 kil. **Nancy.** (hôt. de l'Europe, de France, de Paris, du Commerce, d'Angleterre, de Metz; restauracyja na dworcu), 50000 mieszk. w przyjemnéj dolinie na lewym brzegu rz. Meurthe położone, stolica departamentu de la Meurthe, dzieli się na stare i nowe miasto. Pierwsze niekształtne i ponure, drugie zaś foremnością ulic, wspaniałością gmachów, placów i miejsc przechadzki, do najpiękniejszych miast zaliczyć się może. Nancy było niegdyś warownią, po któréj dziś pozostała tylko słaba cytadela. Od połowy 12 w. Nancy było stolicą księstwa Lotaryńskiego, które w 1735 dostało się Stanisławowi Leszczyńskiemu, za którego rządów upiększyło się wieloma gmachami. Po śmierci jego w 1766 księstwo wcielone zostało do Francyi.

Katedra w stylu włoskim, w 1742 r. ukończona, posiada kilka ładnych obrazów i godną uwagi figurę N. Panny, dłuta Bagard'a. *Eglise des Cordeliers* (Franciszkanów) z 15 w. zawiéra groby pierwszych książąt Lotaryńskich, oraz kilka innych pięknych grobowców; z kościołem tym połączona jest kaplica, zwana *Chapelle ronde*, mieszcząca w sobie groby książąt z domu Austryjackiego.— *Notre-Dame de Bon-Secours*, kościół na przedmieściu Ś-go Piotra, posiada groby króla *Stanisława Leszczyńskiego* i żony jego Katarzyny z Opalińskich († 1747). Zdobi go prócz tego kilka innych grobowców i sztandarów, zdobytych na Turkach przez księcia Franciszka II. - *Kościół protestancki* (Temple protestant), z 17 w., oddany protestantom w r. 1807.

Najgłówniejszą ozdobą miasta jest plac, zwany **Place Stanislas**, otoczony pięknemi gmachami, z których najbardziéj odznaczają się: *Ratusz*, *Teatr*, i pałac biskupi, *l'Evêché*. - Na środku tego placu otoczonego kratą żelazną, ozdobionego dwiema fontannami i łukiem tryjumfalnym stoi *pomnik Stanisława Leszczyńskiego*. **Ratusz**, dawny pałac książąt, którego schody ozdobione są freskami osnutemi na tle życia króla Stanisława, mieści w sobie *Muzeum*, złożone z galeryi obrazów, rzeźb i muzeum historycznego lotaryńskiego. Drugą ścianę placu stanowi *Teatr*, trzecią zaś pałac biskupi i dawny gmach prefektury.

Z innych gmachów zasługują na uwagę: *Koszary Ś-téj Katarzyny*; *brama Ś-téj Katarzyny*, wzniesiona na cześć Stanisława Leszczyńskiego przez jego małżonkę. Gmach *Uniwersytetu*, mieszczący w sobie *biblijotekę publiczną*, złożoną z 6000 tomów i wielu cennych rękopismów i *gabinet historyi naturalnéj*. W gmachu tym odbywa posiedzenie towarzystwo nauk i sztuk pięknych. *Ogród botaniczny* (Jardin botanique) posiada do 3000 gatunków roślin. Oprócz pomnika Stanisława Leszczyńskiego zdobią jeszcze miasto pomniki: *Mathieu de Dombasle* na placu t. n., *króla René*, generała *Drouot* i fontanny na placu *de Grève* i *d'Alliance*. Młody park zwany *Pépinière*, jest bardzo pięknem miejscem przechadzki.

leko za Nancy droga przechodzi przez wieś *Champigneules*, papiernią, ładną kaplicą i *zamkiem* pani de Somariva, 60 kil. skąd wychodzi odnoga kolei do Metz. Ciekawa kalwaryja, ga wchodzi w bardzo malowniczą dolinę Mozelli.— 73 kil. *z kościołem* z 13 w. Godny uwagi gmach z 15 w. zwany. *u Gouvernement.* — Kanał Marny przeprowadzony tu jest tny tunel długi na 500 m. — Droga przechodzi za miastem kanał.—82 kil. *Fontenoy sur Moselle.*

. **Toul** (Hôtel de l'Europe), 8000 mieszk. główne miau de la Meurthe, nad Mozellą, bronione twierdzą systemu , która długo opierała się wojskom niemieckim w 1870 r.— *Saint-Etienne* z 10 — 15 w., z bardzo pięknym portalem; *ngoult*, w stylu mieszanym romańskim i ostrołukowym. Pięna Mozelli. Około 1200 pracownic przygotowuje tu kohafty, stanowiące ważny przedmiot handlu, obok którego owadzi dosyć obszerny handel winem i likierami.

leko od Toul kanał, łączący Marnę z Renem przechodzi im tunelem na 870 metr. długim, który wraz z mostem kana Mozelli stanowi najpiękniejsze z dzieł inżenijerskich na ości tego kanału.—97 kil. *Foug* z ruinami zamku.—102 kil. *r-Meuse*, pod którem koléj znowu przechodzi przez tunel na r. długi. Na lewo widać znowu kanał Marno-Reński z pięluzami.— 108 kil. *Sorcy* z bogatém niegdyś opactwem, złoodczas rewolucyi i resztkami obozu rzymskiego.

il. **Commercy** (Hôtel de la Cloche d'or), 4000 mieszk. ówne okręgu de la Meusę nad Mozą pod lasem zwanym forêt ercy. *Zamek*, zamieszkiwany niegdyś przez Stanisława Leiego i Voltaire'a.

za stacyją *Lerouville* (121 kil.) droga przechodzi przez głęekopy, za któremi następują stacyje; 135 kil. *Ernecourt-Lo-*45 kil. *Nançois-le-Petit*; 152 kil. *Longeville.*

kil. **Bar-le-Duc** (hôt. du Cygne et du Lion d'Or, du rce, du Grand Cerf; restauracyja na dworcu, Café aux), 15000 mieszk, stolica departamentu de la Meuse, nad *in*, i z tego powodu nazywane czasem *Bar-sur-Ornain.* — *Ś-go Piotra;*— *Muzeum* w pięknym gmachu z XVI w. – *Po*kelmana i Oudinot'a.— *Domy* starożytne.

kil. *Mussey*, za którém droga przechodzi przez rz. Ornain. *Révigny.*—179 kil. *Sermaise-sur-Saulx*, blisko którego znajźródła solankowo-żelaziste.— 193 kil. *Blesme*, skąd wychoga drogi do Chaumont.

205 kil. **Vitry-le-Français** (hôt. de la Cloche, des Voyageurs), 8000 mieszk., główne miasto okręgu Marny, twierdza 3-go rzędu, nad Marną, bardzo handlowe.—*Kościół katolicki, protestancki* i *Synagoga.* — Źródła mineralne, żelaziste. Początek kanału Marno-Reńskiego.—211 kil. *Loisy.*— 222 kil. *Vitry-la-ville.*

238 kil. **Chalons-sur-Marne** (hôt. de la Cloche, de la Haute-Mère-Dieu), główne miasto departamentu Marny, 19000 m. siedziba biskupa.— *Kościoły: Katedralny, Saint-Etienne; Notre-Dame* z 12—14 w. z pięknemi malowidłami na szkle; *Saint-Alpin; Saint-Loup, Saint-Jean.—Ratusz* z *biblijoteką,* złożoną z 25000 tomów.—*Szkoła* sztuk i rzemiosł (300 uczniów) posiadająca piękne zbiory.—Starożytne *domy.* Miejsce przechadzki, zwane *Promenade du Jard.* Wielkie *piwnice,* ze składami win szampańskich Jacquesson'a.

251 kil. *Jalons-les-Vignes.* 262 kil. *Oiry-Mareuil.*— 269 kil. **Epernay** (hot. de l'Europe, de la Sirène, restauracyja na dworcu), Wino szampańskie po 50 cent. za pół butelki), główne miasto okręgu Marny, nad rz. Marną.— *Kościół* ze starożytnemi malowidłami na szkle; *Pałac sprawiedliwości*—Ogród, zwany *Promenade du Jard.—Piwnice,* wykute w skale, mieszczą ogromną liczbę butelek wina. Wielki handel winem szampańskiém.

276 kil. *Damery-Boursault;* niedaleko za stacyją *Zamek Boursault;* miejsce urodzenia sławnéj artystki dramatycznéj Adryjanny-Lecouvreur. — 294 kil. *Dormans,* 2200 mieszk., miasteczko nad Marną, znaczna przystań dla handlu drzewem i węglem, spławianemi do Paryża. 304 kil. *Varennes;* 307 kil. *Mézy-Moulins* albo *Mézy-en-Brie,* nad Marną, z pięknym *kościołem* z 12 wieku.

316 kil. **Château-Thierry** (hot. d'Angleterre; de l'Elephant; de la Sirène, restauracyja na dworcu), 6000 mieszk., główne miasto okręgu *de l'Aisne,* nad rzeką Marną. Ruiny *zamku;* pomnik bajkopisarza *La Fontaine'a: ogród publiczny,* z bardzo pięknym widokiem. Wieża, zwana *Tour de Saint-Crépin. Dom,* w którym się urodził La-Fontaine. Pod Château-Thierry przypada granica winnic Szampanii.

Mijając stacyje: 327 kil. *Nogent-l'Artaud* i 337 kil. *Nanteuil-Saacy,* pociąg dwa razy przechodzi przez Marnę i przez jeden tunel. 396 kil. *La Ferté-sous-Jouarre,* (hôt. de Paris, du Port-épic) 5000 mieszk.—*Ratusz* z 16 w.—Zamek *Château de l'Ile,* w którym mieszkał Ludwik XVI po powrocie z Varennes. Wielkie fabryki kamieni młyńskich. - 353 kil. *Changis;* 316 kil. *Trilport.* 367 kil. **Meaux** (hôt. de la Sirène, de Grignon, des Trois Rois), 11000 mieszk. bardzo stare miasto, nad Marną i kanałem de l'Ourque; *biskupstwo,* zajmowane od 1681—1704 r. przez sławnego mów-

ę Bossuet'a.—375 kil. *Esbly*. Tunel pod *Chalifert*.—384 kil. *Lagny-Thor*, 3500 mieszk., na lewym brzegu Marny, z licznemi ogrodami wocowemi.— *Kościół* w stylu gotyckim z 14 w.— 393 kil. *Chelles*. łuiny sławnego niegdyś *opactwa* benedyktynek.—Miasto to było re- ydencyją pierwszych królów z dynastyi Merowingów. Tu téż zo- tał zamordowany Chilperyk I w 584 r. 397 kil. *Gagny* z bardzo tarym kościołem. 401 kil. *Bondy*; na lewo widać *fort Rosny*. — 02 kil. *Noisy-le-Sec*. — 406 kil. *Pantin*, 5000 mieszk. Daléj droga rzechodzi przez kanał de l'Ourcq, fortyfikacyje, przecina liniję ko- ei opasującéj Paryż a wkrótce potém pociąg staje na dworcu Strass- urgskim, na placu t. n. w Paryżu. (Z Wiednia do Paryża ob. dr. 2, str. 71).

Droga 100. Z WARSZAWY DO PARYŻA.

Z Warszawy do Erquelines ob. dr. 45, 75 i 76.

241 kil. we 4 i pół do 9 godz. za 29,70; 22,26 lub 16,30 fr.

Erquelines, ob. dr. 76.—O 2 kil. od Erquelines, pociąg przecho- i przez granicę francuską. 3 kil. *Jeumont*, pierwsza stacyja na zie- i francuskiéj. Komora celna.

12 kil. **Maubeuge** (hôt. du Nord, du Grand-Cerf), 10500 ieszk., twierdza 1 rzędu, nad Sambrą. W kościele tutejszym godnym st uwagi *relikwijarz*, z czasów Ludwika XIII. — 17 kil. *Hautmont*, ine fabryki, szlifiernie marmurów.—25 kil. *Aulnoye*;—39 kil. **Lan- ecies**, 4200 mieszk., nad Sambrą, twierdza 3 rzędu. Z budynków odne uwagi *kościół parafijalny i ratusz*.—51 kil. *Le Cateau-Cambre-*, 9300 mieszk. — *Ratusz* w stylu odrodzenia; *pomnik* marszałka ortier; szpital, zwany *Paturle*.— Za miastem wjadukt przez dolinę . Selle o 11 arkadach, wysoki na 24 metry. 60 kil. *Busigny* (restau- cyja na dworcu); 66 kil. *Bohain*; 70 kil. *Fresnoy-le-Grand;* 78 kil. *ssigny-le-Petit*.

87 kil, **Saint-Quentin** (hôt. du Cygne; d'Angleterre; du ot-d'Etain; du Cornét d'Or); 40000 mieszk., główne miasto rzędu de l'Aisne, nad Sommą, przy początku kanału Saint-Quen- n. *Kościół*, jeden z najpiękniejszych we Francyi pod względem ętrza, z 12 w.— *Ratusz* z 14 i 15 w., z pięknemi rzeźbami i ko- inkiem w *sali Rady*. *Fervaques*, dawny klasztor, w którego ob- ernych zabudowaniach mieści się *muzeum*, *biblijoteka*, *trybunał* i t. d. *Maison de l'Ange*, dom z 16 w.—*Pomnik Delatour'a*.

100 kil. *Montescourt-Lizerolles*.— 110 kil. *Tergner* (restauracyja a dworcu), fabryki *maszyn*.

117 kil. **Chauny**, 3200 mieszk. nad rz. Oise, na wyspie przy odnodze kanału Saint-Quentin. Miasto fabryczne.— 125 kil. *Appilly.*

133 kil. **Noyon** (hôt. du Nord, du Chevalet), 6400 mieszk. Dawna *katedra* z 12 i 13 w. nad rzeczką *Vorse*, blisko rz. Oise, zbudowane u stóp wzgórza.—Tu w 768 r. Karol W-ki był koronowanym, a Kalwin (Jean Chauvin) urodził się 1509 r.— *Kościół Notre-Dame* piękny gmach w stylu przechodnim z 14 w.—*Ratusz* z 15 w., później zeszpecony, posiada kilka rzeźb godnych uwagi.—140 kil. *Ourscamps* 148 kil. *Bibécourt;*—153 kil. *Thourotte.*

157 kil. **Compiègne** (hot. de la Cloche, de France, du Soleil d'Or, du Cours, du Saint-Esprit, du Grand-Cerf, konie i powozy do najęcia) 12200 mieszk. nad rz. Oise, główne miasto okręgu t. n.— *Kościoły: Ś-go Antoniego* z 12 w ; *Ś-go Jakóba* z 13 do 16 w.;— *Ś-go Mikołaja.*-- *Ratusz* z czatownią (beffroi) z 16 w.; *muzeum* Vivenela (galeryja obrazów, rzeźb, starożytności i różnych pamiątek).— *Domy* starożytne.— Most, *Pont Neuf*, zbudowany za Ludwika XV.— Zamek królewski, po większéj części wzniesiony przez Ludwika XV, zmieniony następnie za 1 Cesarstwa, za Ludwika Filipa i Napoleona III. *Główne apartamenty* (otwarte dla publiczności w niedziele) odznaczają się wspaniałością.—*Mniejsze apartamenty* (do zwiedzenia konieczne pozwolenie) ozdobione są licznemi obrazami.—*Taras* i *Park.* Piękny *las*, zajmujący 14500 hektarów gruntu i przynoszący rocznie 650000 fr.—169 kil. *Verberie.*—179 kil. *Pont-Sainte-Maxence*, 2500 mieszk.; kościół z 17 w., *starożytne domy rzeźbione* — Ozdobny *most.*

190 kil. **Creil** (hôt. de Chemin de fer; restauracyja na dworcu), 3700 mieszk., nad rz. Oise. — Punkt zbiegu 5-u linij kolei żelaznych. Ruiny kościoła *Saint-Evremont* z 12 w. — Miasto przemysłowe i handlowe. 200 kil. **Chartilly**, przed którem kolej przechodzi przez piękny *wijadukt* o 36 arkadach, długi na 460, a wysoki na 21 metrów. - W Chantilly (hôt. du Grand-Cerf, du Cygne des Bains, du Lion d'Or i t. d., oraz mieszkania prywatne po czas wyścigów), liczącém 3000 mieszk., stoi piękny **Zamek**, niegdyś gniazdo rodziny Kondeuszów, przez ostatniego jéj potomka przekazany ks. Aumale, obecnie zaś własność kompanii Angielskiéj. C rocznie odbywają się tu wielkie wyścigi konne. — *Las* Chantilly.— *Wijadukt* o 15 arkadach, długi na 350, wysoki na 40 metrów, przez rz. Thève.—205 kil. *Ory-la-Ville.*— 211 kil. *Luzarches-Survillie*— 217 kil. *Louvres.*—226 kil. *Villiers le-Bel*; - 234 kil. **Saint-Denis**, (ob. okolice Paryża). Po przybyciu jeszcze 7 kilometrów, pociąg staje na dworcu północnym (Embarcadére du Nord) na placu Roubaix, naprzeciwko wielkiego szpitala Lariboisière.

Droga 101. Z PARYŻA DO BOULOGNE.

284 kil. Kolej żelazna przejazd w 5 g. 20 m. pociągiem pośpiesznym, w 6 g. a. lub 7 g. 25 m. pociągiem zwycz. za 31,25; 23,45 lub 17,20 fr.

Pociąg przerzyna kolej otaczającą Paryż, potém fortyfikacyje jeżdża w równinę St. Denis.

7 kil. St. Denis (ob. okolice Paryża).—11 kil. *Pierrefitte-Itains.* **kil.** *Villiers-le-Bel.*— O 6 kil. *Ecouen.* Zamek pensyjonat dla cóżołnierzy i oficerów ozdobionych Legiją honorową.—**30** kil. *Luches-Survilliers.*—36 kil. *Ory la Ville.*

41 kil. *Chantilly* (ob. dr. 100).

51 kil. *Creil* (ob. dr. 100).

58 kil. *Liancourt-sons-Clermont*, 2600 m. liczne i znaczne fabryki. *ściół* (1578).—*Szpital*, założony w 1830 r. przez księcia de la Rofoucauld. Szczątki *zamku* z XVII w. Piękne *pałace.*— *Pomnik* ęcia F. A. I. de la Rochefoucauld.

66 kil. Clermont de l'Oise (hot: des Deux Epées, du Moua Blanc), 5700 m., główne miasto okręgu de l'Oise.—*Kościół St. nson*, panujący nad miastem. piękne malowidła na szkle.— *Ratusz* rożytne *domy.*—Dom *Towarzystwa Rolniczego.*—*Pomnik* Mateusza mbasle.—*Dom zdrowia.*

88 kil. *St. Just en Chaussée*, 1700 m., handel wyrobami kuśnier-emi.

95 kil. *Breteuil-Montdidier*, stacyja dla *Breteuil* (hot: de l'Ange l'Angleterre), 2100 mieszk.

112 kil. Longueau (bufet), stacyja na której zatrzymują się pogi pośpieszne z Paryża do Boulogne, dla połączenia się z pociągakolei północnéj.—Na prawo linija Calais.— Pociąg przebywa rz. *re* i ogrody w nizinach otaczające od wschodu Amiens.

131 kil. Amiens.

Hotele: du Rhin, de France et d'Angleterre, de l'Unirs, de Paris, du Commerce, du Berceau d'Or, de l'Ecu-France, du Rocher de Cancale, du Perigord, de l'Abreuoir, de la Ville-de-Ronen, de la Croix Blanche, de la Tête-de Boeuf, de Londres, du Midi, de l'Est, i t. d.

Restauracyje: Defrance, Defrance Syn, Saisset Maiote, Mauconduit, Monceaux, Meulemann, Bourgeois, omtantieux i t. d.—Sławne *pasztety* z kaczek, u *Degand*, i *Wde-Benoist.*

Kawiarnie: Dialat, de la Rotonde, Vincent, Bosquet, Globe Dufourmontel, de France.

Amiens, 60000 mieszk., główne miasto departamentu de la Somme, podzielone na trzy odrębne części; część *wyższą*, *środkową* i *niższą*, otoczone kanałem łączącym dwa porty górny i dolny. Szerokie i piękne *bulwary*, na 4500 metr. długie, oddzielają stare miasto od nowego.

Kościoły: *Katedra*, wspaniała bazylika z XIII w., zaczęta w roku 1220 przez Roberta de Luzarches, ukończona w 1288 r., największa z katedr we Francyi. Gmach bardzo wspaniały, tak wewnątrz jak zewnątrz. – Groby; organy.—Piękne malowidła w wielkiém oknie; 110 ławek cudnie rzeźbionych, piękna statua anioła zwana Enfant pleureur, dłuta Blasseta (1628); wspaniałe kaplice, z malowaniami na szkle i na murze.— *Pałac biskupi* z XVII w., otoczony wielkimi ogrodami, posiada portrety dawnych biskupów, obrazy. — Kościół *St. Germain* z XV w. ma piękny portal i malowidła na szkle. *St. Leu* (z różnych epok), ładna wieża. -- Kilka innych kościołów w szczegółach zasługuje również na uwagę.

Gmachy świeckie: *Ratusz*, sala posiedzeń z obrazami Bauchera, Lemoina, Regnaulta, Vien'a, Vanloo i innych mistrzów.—*Malmaison (giełda)* ozdobiona odlewami gipsowemi dzieł starożytności. *Beffroi*, wielka dzwonica. - *Teatr.* — *Szpitale*: *Ś-go Karola* i *Nieuleczonych*. -- *Klasztory*: *de la S-te Famille* i *des Visitandines*. — *Cytadela* z kaplicą na gruzach dawnéj bramy *Montre-Ecu*. Starożytne *domy*.

Biblijoteka publiczna: 50000 tomów i 572 rękopismy. — *Pomnik Gresseta*; popiersia sławnych ludzi, *pomnik Lhomonda*.

Muzeum, założone 1867 roku jest niewielkim zbiorem obrazów i rzeźb dawnych i nowych artystów.

Place i miejsca przechadzki: *Bulwary*, otaczone ogrodami; *skwer* na *placu St. Denis*, ozdobiony pomnikiem *Ducanga*, *plac St. Michel* ze statuą *Piotra pustelnika*; *plac Longueville*, ozdobiony fontanną. *La Hotoie*, wspaniałe aleje wysadzone lipami etc.

Przemysł i handel: przędzalnie lnu i wełny zajmują około 4000 robotników; fabryka kaszemirów pp. Gimbert i Dawida, jedna z największych na świecie; fabryki wyrobów szmuklerskich, aksamitów, atłasów, koronek oraz wyrobów chemicznych.

Za Amiens pociąg w niedługim czasie przechodzi przez trzy tunele, szczególne tém, że są dosyć mocno zgięte w łuk.

145 kil. *Piquigny* (hotel i kawiarnia kolei żelaznéj). *Kościół* z 13

15 w., zbudowany na ruinach *warownego zamku.* Droga przecho- i przez rz. Somme, na lewo widać dawne *opactwo du Gard.* — 152 l. *Hangest-sur-Somme, wieża* romańska i kościół, fabryki płótna.— 9 kil. *Longpré les-Corps-Saints,* posiada piękny kościół z 13 w.— 7 kil. *Pont-Remy,* 1700 m., wioska przemysłowa, *zamek* gotycki, *ściół* z XV i XVI wieku.

175 kil. **Abbeville** (hotele: de la Tête-du Bocuf, Saint-cques, de France, du Lion-Noir, du Commerce), 20000 eszk., główne miasto okręgu Somme, warownia 2 rzędu, nad rz. mme. *Kościół St. Vulfran* (XV—XVII w.) bardzo piękny w szczeach.—*Kaplica,* z piękną dzwonnicą z 1620 r.—*Ratusz* z czatownią affroy) z XIII w.— *Dom podrzutków,* piękny niedawno wzniesiony dynek.—Wiele starożytnych *domów; dom Franciszka I,* z rzeźbiomi schodami.—*Muzeum* historyi naturalnéj i archeologiczne.— *Bijoteka* złożona z 16000 t.—Pałac p. Boucher de Porthes z pięknezbiorami przedmiotów sztuki i starożytności.

Port wojenny, obsługiwany koleją żelazną, mogący pomieścić tki o 200—300 tonnach objętości.

Pociąg przebywa rz. Somme, powyżéj mostu zwodzonego *de Surme,* gdzie zaczyna się *kanał,* łączący port Abbeville z portem St. lery.

189 kil. *Noyelles-sur-Mer.* Na lewo odnoga kolei do Saint-Vale- — Równina *Marquenterre.* — 199 kil. *Rue,* 2400 m.; *Kaplica St. prot* ze wspaniałemi rzeźbami.

216 kil. *Montreuil-Verton.*

226 kil, **Etaples** (hot. du Lion d'Or, du Chemin de fer), 00 m., nad rz. Canche, *port* morski dla statków rybackich. *Most* rz. Canche. — Droga przechodzi pośród piaszczystych wzgórz. — *nt-des-Briques* huty; wielkie piece w *Outreau.*

254 kil. **Boulogne-sur-Mer.**

Bufet i Restauracyje na stacyi.

Omnibusy, do przystani staków parowych idących do Londynu o Folkestone i na odwrót, przewóz bezpłatny podróżnych posiacych bilety opłacone aż do tych miast do klassy 1 i 2. — Do dolo miasta, bez pakunku 50 c.; z pakunkiem do 30 kilogr. 75 cent.; 30 do 50 kilogr. 1 fr. 50 c. wyżéj nad 100 kil. $1^1/_2$ c. od kilogr.— nibusy nie przewożą do wyższéj części miasta ani téż do wyższych jsc dolnego miasta.

Hotele i *domy umeblowane*: Hot. Meurice, de l'Univers, d'Angleterre, du Nord, des Bains, de Londres, Boulogne et Albion, du Globe et d'Amiens, de Paris, Christol, Britisch, de Castiglione, du Louvre, du Lion d'Argent, du Commerce, des Ambassadeurs, de Bourgogne, de l'Europe, Bedford, Marine-Hôtel, i t. d. Liczne domy meblowane, i mieszkania prywatne; ceny zależne od pory.

Restauracyje: Armand, Biausse, Fourny, Levasseur, Havre, Delpierre, Delannoy, Taverne anglo-française, oraz prawie we wszystkich hotelach.

Kawiarnie: du Commerce, Vermond, Veyer de la Saine, Martin, taverne anglo-française.

Dorożki od 6 g. z rana do północy; kurs 1 fr. 50 c.; godzina 2 fr. od północy do 6 g. z rana, kurs 2 fr.; godzina 2 fr. 50 c., po za miastem w dzień i w nocy godzina 2 fr. 50 c.

Statki parowe do Londynu przez Tamizę; raz na dzień w 9—10 godz. — Folkestone, 2 razy na dzień po przyjściu pociągów, we 2 godziny 15 minut.

Poczta listowa, ulica des Viollards 28.

Telegraf, ulica du Pot d'Etain 10 i w hotelu du Nord.

Boulogne-sur-Mer, 36500 mieszk., główne miasto okręgu Pas de Calais przy ujściu Liony do kanału la Manche. — *Dolne miasto*, będące ogniskiem handlu i przemysłu, skąd przez przykre i górzyste ulice dochodzi się do *Górnego miasta*, otoczone jest wałami zamienionemi w planty. Górne miasto ma trzy bramy: *des Dunes, Gayolle* i *Neuve*.— *Brequerecque* i *Capecure* są to przedmieścia zaludnione przemysłowcami; w cyrkule *Des Marins* ulice są wąskie i spadziste.

Kościoły: *Notre-Dame*, w stylu grecko-rzymskim, podług planu Monsignora Haffreingue, fasada ma 2 wieże kwadratowe, kopułę z latarnią zawierającą statuę N. Panny. Wnętrze bardzo ozdobne.— *St. Pierre des Marins* nowożytny.— *Kaplica Notre-Dame du St. Sang* w Brequerecque.—*St. Vincent de Paul*, w Capécure. — W Boulogne znajduje się kilka kaplic protestanckich, anglikańskich i francuskich. *Zamek* XIII w.— *Ratusz* z 1734.— *Czatownia* (beffroy) z XIII wieku z której wspaniały widok. — *Pałac sprawiedliwości*, z malowidłami Jacqanda.— *Domy* ciekawe, pod względem sztuki i historyi.

Zakład municypalny kąpieli morskich, najobszerniejszy i najwygodniejszy ze wszystkich w tym rodzaju. — Piękny *ogród* z tarasem

wylanym asfaltem i sadzawkami do pływania; obszerna *sala balowa*, *sala gry*, *czytelnia* i t. d.

Muzeum otwarte dla publiczności w czwartki, soboty i niedziele; dla cudzoziemców codziennie (400 obrazów włoskich, flamandzkich, francuskich i t. d.; starożytności, ceramika, etnografija i historyja, naturalna).—*Biblijoteka* publiczna, 33000 t. i 300 rękopismów, otwarta co dzień od 10 g. do 4, prócz piątków.

Port broniony przez potężne bateryje, może pomieścić okręty o 500—800 tonnach; głęboki na 7 metr. 60 c. do 9 metr. w czasie przypływu, 1 metr. 70 c. w czasie odpływu. Na południo-Zachodzie *przystań* dla wielkich okrętów.—Dwie *tamy*, z których odkrywa się wspaniały widok, stanowią wejście do portu, oświetlonego trzema latarniami.—*Połów* nadbrzeżny daje obfitość śledzi, stokfiszów i t. p.

O 3 kil. od miasta Kolumna *Wielkiéj Armii*, na szczycie któréj stoi posąg *Napoleona I.*— Piękny widok z platformy téj kolumny.

Droga 102. Z BOULOGNE DO CALAIS.

43 kil. Koleją żelazną w 1 do 1¾ godz., za 5.30; 3,95 lub 2,90 fr.

Droga po wyjściu z Boulogne zakreśla wielki łuk, przesuwa się przez rz. Liane po *wijadukcie*, długim na 862 metry, a potém jes‹cze przechodzi przez dwa mosty i dwa tunele.—Na prawo widać kolumnę Wielkiéj Armii, na lewo morze.—Następnie pociąg przesuwa się około obelisku, wystawionego na miejscu, w którém zginął słynny żeglarz powietrzny Pilastre-de-Rosier. 17 kil. *Marquise*, 4000 mieszk. z hutami żelaznemi i kopalniami marmuru.— 25 kil. *Caffiers Guines*, stacyja, obsługująca miasteczko *Caffiers*, kopalnie węgla w *Finnes* i miasteczko *Guines*, 4500 mieszk.—34 kil. *Ferthun*.

40 kil: **Saint-Pierre-les-Calais**, 18000 mieszk. (1500 Anglików), pomiędzy kanałem de la Rivière-Neuve i kanałem Saint-Omer. *Plac Crevecourt*; *ratusz*. Fabrykacyja tiulu rozwinięta tu jest na wielką skalę; przemysł ten zajmuje do 5000 robotników obojéj płci.—Prócz tego znajdują się tu jeszcze znaczne tartaki i przędzalnie.

43 kil. **Calais.** (Hôt. Dessin, de Flandre, du Commerce, de Paris, de la Ville, de Calais, de Londres.— Restauracyje Sainsard, Sauvage i na dworcu), 13000 mieszk., nad cieśniną Pas-de-Calais, przy ujściu do morza kanału Saint-Omer, bronione silną cytadellą 1 rzędu z 3-ma fortami odosobnionemi — W mieście

i okolicy mieszka do 5000 Anglików.-- *Kościół Notre-Dame*, zbudowany za panowania angielskiego (1348—1558), ozdobiony jest chórzałą i zdaleka widzialną dzwonnicą i posiada wielki ołtarz z białego marmuru i płaskorzeźby z alabastru.— *Ratusz* na placu, zwanym du Grand-Marché, ozdobiony jest wysoką i zgrabną wieżą zegarową (beffroy) oraz popiersiami bronzowemi książąt de Guise. Na drugiem piętrze, w ratuszu mieści się *Biblijoteka*, złożona z 12000 t. i cennych rękopismów. Pałac zwany *Hôtel de Guise*, zbudowany za panowania angielskiego, nosi na sobie cechy gmachów bardzo pospolitych w Anglii. *Muzeum*, w gmachu którego mieszczą się też: galerya obrazów, zbiory przyrodnicze, archeologiczne i t. p.

Zakład kąpielowy jest pięknym gmachem śród lasku.—Z pięknych alei na wałach, w pogodny letni dzień, można dojrzeć brzeg angielski i Dover oddalony o 34 kilometry. Oprócz wspomnionych alei są jeszcze piękne miejsca przechadzki na *łamach nadbrzeżnych* (jetées). — *Port* tutejszy, bardzo obszerny, służyć może dla wszelkiego rodzaju statków.— Miasto prowadzi znaczny handel drzewem i śledziami. — Tutejsza, pierwszorzędna *latarnia morska* (phare) wzniesiona na 58 metrów nad morze, w ostatnich czasach została ufortyfikowaną.

Droga 103. Z BORDEAUX DO BIARRITZ I IRUN.

Z Bordeaux do Biarritz 206 kil. w 5 do 7 i pół g. za 25,60; 19,15 lub 14,65 fr.
Z Bordeaux do Irun 236 kil. w 6 do $8^3/_4$ godz. za 29,05; 21,75 lub 16 fr.

Po wyjeździe z Bordeaux pociąg, zostawiając na lewo linię do Cette i Marsylii, prowadzi obok *Haut-Brion*, posiadającego jedną z czterech wielkich plantacyj wina, Médoc zwanego; daléj okolica nieurodzajna. 7 kil. *Pessac*; 14 kil. *Gazinet*. Tu się zaczynają wielkie stepy Gaskońskie, zwane *Landes*, rozciągające się na 25 mil wzdłuż. Są to wydmy piaszczyste, a miejscami bagniste, na których od pewnego czasu zasiewają lasy sosnowe.—19 kil. *Pierreton*, 25 kil. *Croix d'Hins*; 29 kil. *Marcheprime*, 35 kil. *Canauley*; 40 kil. *Facture* osada fabryczna; 43 kil. *Lamothe*, skąd wychodzi odnoga do *Arcachon*.—Okolica ciągle jednakowa.— 52 kil. *Caudos*.— 63 kil. *Lugos*, osada fabryczna.— 76 kil. *Ychoux*, 89 kil. *Labouheyre*, z niewielkim *portem*.—97 kil. *Solférino*; 109 kil. *Morcenx* (restauracyja na dworcu). 123 kil. *Rion*.—134 kil. *Laluque*; 141 kil. *Buglose*, miejsce urodzenia Ś-go Wincentego a Paulo (1576); kaplica *Notre Dame de Buglose* jest celem licznych pielgrzymek.

148 kil. **Dax.** (Hôtel de l'Europe, du Commerce i de Figaro), 9900 mieszk., główne miasto okręgu des Landes, nad rz. Adour,

połączone mostem z przedmieściem *Sablar*. — *Zamek* z 14 w. zamieniony na koszary. *Kościoły*: *Katedra Ś-go Pawła* z 17 w.; *Ś-go Wincentego* z kamieniem grobowym swego patrona i licznemi staremi grobowcami. Źródła gorące (70°), tryskające z sadzawki otoczonéj kolumnadą; *zakład kąpielowy*. Miasto prowadzi dosyć znaczny handel i posiada kilka fabryk fajansu i dystylarń. 158 kil. *Rivière-Saas*, nad rz. Adour, z mostem wiszącym. Droga przechodzi po kosztownéj grobli przeprowadzonéj przez bagna. — 163 kil. *Saubusse* z zamkiem. 167 kil. *Saint-Géours*. 173 kil *Saint-Vincent-de-Tyrosse*; 185 kil. *Labenne*; 195 kil. *Le Boucau*.

198 kil. **Bayonne**. (Hôt. du Commerce, Saint-Etienne, du Grand d'Espagne, de France, de la Providence), 25600 m., główne miasto okręgu des Basses Pyrénées, przy zbiegu rzek Adour i Nive, o 6 kil. od Oceanu leżące; pierwszorzędna twierdza. *Katedra* z 13 wieku, niedawno odnowiona w stylu gotyckim. Rzeźby i malowidła na szybach są bardzo źle zachowane. Z wieży otwiera się piękny widok na długie aleje, zwane *Allées Marimes*, na rzekę i Pireneje. Ruiny muru miejskiego z czasów gallo-Rzymskich. — *Stary zamek* z 12 w. Nowy zamek z 15 w.—*Arsenał*.—*Teatr* w obszernym gmachu okolonym arkadami. — *Port* 2 rzędu, z niewygodnym dostępem. —Bayonna połączona jest mostem z przedmieściem *Saint-Esprit*, posiadającém 7000 mieszk., pomiędzy któremi znaczną liczbę żydów hiszpańskich.

208 kil **Biarritz** (Hôt. des Ambassadeurs, de France, de l'Europe. des Princes, d'Angleterre, Casino, Cercle), 2800 mieszk., nad odnogą Gaskońską czyli Biskajską, miejscowość słynna *kąpielami morskiemi*. od czasu częstego nawiedzania jéj przez b. Cesarzowę Eugieniją. — Miasteczko wznosi się na stromej pochyłości zawartéj pomiędzy skałami i wzgórzami, z których odkrywa się piękny widok na odnogę Biskajską i brzeg Hiszpański, aż do San-Sebastian. *Willa Eugénie*, zwrócona frontem ku morzu, jest budynkiem wcale nie wykwintnym. Nowy *Kościół* w stylu romańskim. *Latarnia morska*, pierwszego rzędu, 47 metr. wysokości mająca, wznosi się na przylądku *Cap Saint-Martin*. Prócz tego godne tu są uwagi, wybrzeża: *Côte des fous* i *Côte des Basques*, z których drugie jest podgórzem pasma *Atalaye*, dawny port, port rybacki i naturalna grota, zwana *Chambre d'Amour*.

Daléj za Biarritz następują: 213 kil. *Bidar Guéthary*. 221 kil. *Saint-Jean-de-Luz*, 2800 mieszk., przy ujściu rz. Nivelle, z zakładem *kąpieli morskich*. *Kościół Ś-go Jana Chrzciciela*, w którym odbywał się obrzęd zaślubin Ludwika XIV z Infantką Maryją Teresą; *Zamek* Ludwika XIV, *Zamek Infantki*, *Ratusz* z 17 w. i wiele *domów* starożytnych.

233 kil. *Hendaye* (restauracyja na dworcu), nad rz Bidassou, kąpiele morskie. *Wijadukt* przez rz. Bidassou, stanowiącą tu granicę z Hiszpanija.

236 kil. Irun (821 kil. od Paryża), pierwsza stacyja na ziemi Hiszpańskiéj.

WŁOCHY.

Rzym.

ie. Jakkolwiek z przyłączeniem Rzymu do Królestwa prowadzono system monetarny francuski, jednakże zdakać i z dawnemi pieniędzmi. 1 skud (scudo)=5 fr. 38 c. top.; 1 skud dzieli się na 10 paolów (paolo); 1 paolo na (bajocco).

1. Podróżni, wysiadłszy z kolei, mogą nająć stojące przy ózki, lub omnibusy, wysyłane przez znaczniejsze hotele.

Hotel de Rome, d'Allemagne; *di Londra i *d'E-Piazza di Spagna: Isole Brittanniche na Piazza del Hotel de Brighton, via San Sebastiano; di Washing-rozza; *d'Inghilterra, via Bocca di Leone; d'Ameri-uino; di Vittoria, di Minerva, przy Chiesa Santa Minerva; di Cesari, villa della Pietra; pokój zacząwszy ów.

nia umeblowane. Za dwa pokoje z łóżkiem, w najle-miasta, płaci się w lecie od 8 do 12 skudów miesięcznie, 20 do 30. Mieszkanie złożone z saloniku 3 pokoi i ku-je mniéj więcéj od 30 do 50 skudów miesięcznie. Naj-kania są: na Piazza di Spagnia, na Corso, via Babbuino, ogólności na wszystkich ulicach położonych pomiędzy e Pincio i Monte Quirinale. Po bliższe szczegóły co do się do House Agency, P. Shea, Piazza di Spagnia N. 11.

acyje: *Nazzari, Piazza di Spagnia, 81 i 83; *Spill-Condotti, 10 i 12; Belle Arti, via in Lucina; Carlin, ; Falcone, Piazza di San Eustacho, 58; *Alla sola nne, Corso, 116. (Wspólny stół po 3½ lir.); Tor-di Torzetta; Tre Re, via San Marco; Tre Ladroni, lroni, 47; *Dufour, via della Mercede 35; Bedeau, auvan, via San Sebastianello, 16.

ie. *Nazzari, *Ruspali, di Roma, Corso 120; Gre-, 86; *Convertite, Corso i via della Convertite; Café rso, 418-a; *Carlo, Corso, 427; *Sciarra, Corso 320.

Powozów. Za kurs dorożką parokonną od 1—4 osób 25 — 30 Bajocchi, jednokonną 15 baj.; za 1-ą godzinę

jazdy 30 Bajocchi, za następną 25 b., kurs na stacyją 30 b.; kurs nocny za 1 godzinę 40 b., następna 30 b.; kurs nocny na stacyją 50 b. Podczas świąt cena się podwaja.

Teatry: Apollo (opera i balet w zimie); Valle (opera, komedyje); Argentina, Metastasio (komedyja); Capranica, Fantoccini (maryjonetki).

Ceremonije Religijne. Ceremonije Wielkiego Tygodnia zaczynają się we środę Niészporami w kaplicy Sykstyńskiéj. Około 4-éj śpiewają owe sławne *Miserere;* w Wielki czwartek Papież jest obecny na Mszy odprawianéj w kaplicy Sykstyńskiéj, poczém z ganku bazyliki Watykańskiéj daje błogosławieństwo *urbi et orbi.*

Jeżeli mówią, że będzie assysta papieska, to znaczy, że papież i kardynałowie będą na Mszy. W kalendarzu wydanym w Stamperia Camérale, cały bieg ceremonii najdokładniéj jest opisany. W święto trzech Króli w Kościele Propagandy odprawiają nabożeństwo we wszystkich językach, podług rytuału Katolickiego. W *Sant-Andrea della Valle* przez 8 dni odprawiają nabożeństwa podług greckiego i armeńskiego rytuału z kazaniami (w niemieckim, francuzkim, angielskim i hiszpańskim języku). 17 Stycznia przed Kościołem S. Antoniego święcą konie, w następną Niedzielę Papież i panowie przysyłają także swoje konie do święcenia. W trzecią Niedzielę Postu, za miastem w San Lorenzo odprawiają stacyją (wystawienie relikwij), na którą to uroczystość zbiera się tyle kobiet, że nazwano to święto *Carnovaletto delle donne.*

Święta ludowe: Karnawał, zabytek Rzymu pogańskiego, zaczyna się na 11 dni przed środą popielcową, lecz w Niedziele i Piątki zabawy nie mają miejsca. O 2-éj godzinie po południu pojazdy i maski przebiegają Corso i sąsiednie ulice, zamieniając między sobą bukiety, migdały z cukru lub z gipsu; wtenczas także odbywają się wyścigi koni Barberi, pędzących cwałem przez Corso, bez jeźdźców.

W ostatni wtorek na Anioł Pański zaczyna się zabawa polegająca na zdmuchiwaniu świeczek osobom stojącym wzdłuż Corso.

Wykaz znaczniejszych pomników i osobliwości Rzymu według położenia topograficznego.

a) Od Mostu S. Anioła ku Watykanowi.

Most S. Anioła, *Mauzoleum Adryjana* (Zamek S. Anioła) Plac Ś. Piotra, *Obelisk.* Kolumnada Bernini'ego, Bazylika Ś. Piotra, Pałac Watykański, Kaplica Sykstyńska, Galeryja Rafaela, Galeryja obrazów

na Watykanie, Muzea Watykańskie, Biblijoteka, Wyroby mozajkowe, Ogrody, Willa Pia. Za miastem: wzgórze Mario i Willa Madonna.

b) Od Bramy del Popolo ku Kapitolowi.

Brama *del Popolo* (Za tą bramą leży Villa Borghese). Plac ludowy (Piazza del Popolo).—Obelisk, Kościół S. Maria del Popolo. — Spacer na moście Pincio, Kościół S. Karola. – Pałac Ruspoli, San Lorenzo in Lucina. – Pałac Chigi. — Plac Colonna.— *Kolumna Antonina.* Plac i pałac de monte Citorio (curia Innocenziana). *Obelisk.*—Dogana diterra. (*Świątynia Antonina Pobożnego*). S. Ignacy. — Kollegijum Rzymskie.—Muzeum Kirchera.—Pałac Sciarra.—S. Marcelli.—Pałac Dorii Panfilii.— Plac Wenecki.— Pałac Wenecki.– Pałac bankiera Torlonia.—Pałac Allieri.—Kościół Gesu.

c) Wzgórek Kapitoliński.

Campidoglio, góra Kapitolu, *Świątynia Jowisza Kapitolińskiego.*— Kościół Ara Coeli (ceremonija Bambino). Kapitol. Plac Kapitolu.— Statua *Marka Aurelijusza.*—Pałac Konserwatorów.– Muzeum Kapitolu. – Galeryja obrazów Kapitolu.— *Skała Tarpejska.*— *Więzienie Mamertyńskie. Tabularium.*

d) Forum (Rynek).

Forum Romanum.— *Świątynia Zgody (Concordiae).* — *Świątynia Jowisza piorunującego.*— *Świątynia Wespazyjana.* — *Świąt. Saturna, Łuk Septima Sewera, Rostres, Kolumna Phocas, Świąt. Jowisza Statoris* (Świąt. Kastora i Poluksa). *Graecostasis.*—*Comitium (Minerva Chalcidica).*—*Basilica Julia.*– *Forum Julijusza Cezara.*— San-Teodoro, *Świątynia Antonina i Faustyny.* — *Świąt. Romulusa i Remusa* (S-go Kosmy i Damiana).—*Bazylika Konstantyna.* *Świąt. Pokoju.*—*Świąt. Wenery i Rzymu.* Świętéj Franciszki Rzymianki. *Łuk Tytusa; Wzgórze Palatyńskie.*—*Pałac Cezarów* (Pałac Nerona). Ogrody Farnese. *Kolosseum.*– *Metą Sudans. Łuk Konstantyna.*

d) Między Kapitolem, wzgórzem Palatynu i Tybrem.

Łuk Septima Sewera. — *Łuk Janusa.* — Dom Rienzi.— *Świątynia Fortune virile* (S. Maryi Egipskiéj). — *Most Rotto.*—*Świąt. Cerery i Prozerpiny. Świątynia okrągła Westy*, Plac della Bocca della Verita.—*Cloaca Maxima, Circus Maximus.*

e) Od Awentynu do bramy S. Sebastyjana.

S-a Maria Aventina.—S-a Sabina.— Wzgórze Testaccio.—*Piramida Cestiusa*, (za miastem, bazylika Ś-go Pawła), S-ta Maria Scala Coeli, Ś. Vincenzo i Anastazio. *Łaźnie Karakali.— Groby Scypionów, Łuk Drususa*, (za miastem, Bazylika Ś. Sebastyjana); Katakumby.

e) Góra Coelius.

Ś. Grzegorz. Santa Maria in Dominica, czyli della Navicella.——— San Stefano Rotondo. — *Łuk Dolabelli i Silanusa.*

f) Od Ś-go Jana Lateraneńskiego do Najświętszéj Maryi Maggiore.

Plac Ś-go Jana Lateraneńskiego. *Obelisk*, Plac di Porta san Giovani.— **Bazylika Ś. Jana Lateraneńskiego.**—Pałac i Muzeum Lateraneńskie.—Chrzcielnica.— Scala Santa.—*Triclinium. Amfiteatr Castrense.*—Bazylika Santa Croce in Gerusalemme. *(Wodociąg Klaudyjusza).— Grób Eurysacesa.* – *Świątynia Minerwy Medycejskiéj.*— Ś. Bibiana.— Brama San Lorenzo.— *Łuk Galliena.* **Bazylika Ś. Mary Maggiore.** *Obelisk* Santa Prassede.— San Martino a Monti.— Ś-ty Piotr in Vincoli. – *Łaźnie Tytusa.*—*Sette-Sale.*—Ś-ty Klemens.

f) Od S. Maria Maggiore do Piazza di Spagnia i Villi Medycejskiéj.

Agger Serwijusa Tulijusa. Pole Pretoryjańskie. — Łaźnie Dyjoklecyjana.—Ś-ta Maryja Anielska.—Ś-ta Maryja Zwycięzka.— Wzgórze Kwirynalskie. Plac de Monte Cavallo. – *Obelisk.*— Pałac Kwirynalu.— Pałac Rospigliosi. Ś. Sylwestra. Sant Andrea delle Fratte.— San Carlo delle quatro fontane.—Plac Barberinich.— Kościół Kapucynów.— Villa Ludovisi, *ogród i Cyrk Sallustyjusza.* **Propaganda.** Dom Poussin'a.—Ś-ty Izydor. Piazza di Spagnia. *Fontanna Barcacc[illegible]cia.* Ś-ta Trójca de Monti.— Villa Medici.—Za Bramą Pia: Ś. Agnieszka. Ś-ta Kostancyja.—Za bramą Salara: Villa Albani.

g) Między Placami di Spagnia, di Monte Cavallo, Forum i Corso.

Fontanna Trevi.— Kościół Ś. Apostołów.— Pałac Odescalchi.— Plac Colonna.—Pałac Colonna.—Plac Trajana.— *(Forum Trajana).* Biblijoteka Ulpińska.— *Kolumna Trajana.*—Ś-ta Maryja Loretańska. *Forum transitorium Nerwy. Forum Augusta.*—Świątynia Marsa Mściciela.—*Arco dei Pantani.*— Muzeum Akademii Ś-go Łukasza. Ś-ta Martina.

) *Część środkowa Rzymu, między Corso, Górą Kapitolińską, mostem Sisto, placem Navone, przystanią i ulicą Ripetta.*

Przystań Ripetta. — Ś. Heronim. *Mausoleum Augusta.* — Pałac Borghèse. — Pałac Florencki. — S-ty Augustyn. — S. Ludwik.— Pałac Giustiniani.—Plac Panteonu.—*Obelisk.*— Panteon. — *Obelisk* placu S-ta Maria sopra Minerva. — Santa Maria sopra Minerva.— Collegium della Sapienza.—Sant Andrea della Valle.— Teatr Pomejusza.— Santa Trinita dei Pellegrini.— Most Sisto.— San Carlo i Catinari.—Fontanna delle Tartarughe.—Pałac Costaguti.—Pałac Gaetei.- Santa Maria in Campitelli.— *Teatr Marcellusa.* — Ghetto cyrkuł żydowski).

i) Między placem Navone i Tybrem.

Plac Navone *(Circus Agonalis).* —Wodotryski.— *Obelisk.*—S-ta Agnese.—Santa Maria della Pace.—Dom Rafaela.—San Giovani de Fiorentini.—Szczątki mostu tryjumfalnego.—Pałac Sacchetti. - Santa Maria in Vallicella. —Pałac Panfili. · Pałac Lancelotti.— Pałac Massimi.—Pałac Farnese.—San Lorenzo in Damaso.—Pałac Spada.

k) Wyspa Tybru czyli San Bartolommeo.

Mosty Fabrycyjusa (de Quattro Capi) i *Cestijusza* (San Bartolomneo).—*Świątynia Eskulapa* (San Bartolommeo).

l) Trastevere.

Port de Ripa Grande.—Santa Maria dell'Orto.— Santa Cecilia. Santa Maria in Trastevere. San Pietro in Montorio.—Acqua Paola. Brama S-go Pankracego (Za miastem Villa Panfili).—Pałac Corsini. Ogród botaniczny.—Sant'Onofrio.

Dnie i godziny zwiedzań pomników. Galeryje.

Watykańska, codziennie od 10 do 3 godziny.

Kapitolińska, podobnież.

Museum Kirchera, (w Kollegium Rzymskiém), w niedziele od 10 do 12 godz.

Barberini, codziennie od 1 do 4, we czwartki od 2 do 4.

Borghèse, codziennie, wyjąwszy sobót, od 10 do 3 godz.
Colonna, codziennie, od południa do 3.
Corsini, podobnież, od 10 do 3.
Doria, w wtorki i piątki, od 10 do 2.
Farnesina, w niedziele do 3.
Rospigliosi, w środy i soboty, od 9 do 3.
Sciarra, w soboty. od 10 do 3.
Spada, codziennie, od 10 do 4 godziny.

Wille.

Albani, wtorki i piątki od południa do 4 godz. Prosić o pozwolenie w pałacu Colonna na placu del Gésù.

Borghèse, codzień, z wyjątkiem poniedziałku, od południa; Muzeum otwarte tylko w sobotę o 2 g. w lecie.

Ludovisi, czwartki, od południa do 4; o pozwolenie udać się należy do księcia Piombino, plac Colonna.

Medicis, (Ogród Akademii Francuskiéj), można zwiedzać codzień przez wielką bramę naprzeciw fontanny.

Panfili, codzień dla spacerujących otwarte, w poniedz. i piątki dla powozów.

Torlonia, środy, od 1 do 3, — do księcia Torlonii, ulica Fornari.

Ogrody Farnèse, udać się o pozwolenie do P. Rosa. — Konserwatora, w pałacu Cezarów.

Kotakumby Ś-go Sebastyjana zawsze otwarte; co do innych trzeba prosić o pozwolenie.

Rzym, po włosku Roma, Stolica królestwa Włoskiego, 180000 ludności o 25 kilomet. od morza, na falistéj powierzchni rozciągającéj się u stóp gór Apenninskich. Jest bardzo nierówno przez Tyber rozdzielony. Na prawym brzegu ciągną się wzgórza *Watykan* i *Janikul*: po lewéj *Pincio*, *Kwirynal*, *Viminal*, *Esquilinus*, *Coelius* i *Awentyn* tworząc rodzaj łańcucha opisującego koło, wśród którego stoją osobno wzgórza *Palatynu* i *Kapitolu*. *Tyber* ma dwa porty *Ripa grande* i *Ripetta*; 4 mosty *Sant'Angelo*, *Sisto*, *Quattro Capi*, *San Bartolommeo*.

Mury mają 22 kil. obwodu, przecięte są 12 bramami; Brama *del Popolo* kompozycyi Michała Anioła.— Brama *Salara*; *Pia*; *San Lorenzo* prowadząca do Tivoli;—*Maggiore*;—*San Giovani*; Ś-go *Sebastyjana* (Appia); - *San Paolo* (Ostiensis);— *Portese*; - *San Pancrazio*: z téj to strony Francuzi w roku 1849 oblegali Rzym; *Cavalleggieri*; *Angelica*.

Miasto jest podzielone na 14 cyrkułów *(Rioni)*. *Trastevere*, jeden z tych cyrkułów położony na praw. brzegu Tybru zamieszkały jest przez pospólstwo.— *Borgo* obejmuje Watykan i rozciąga do zamku i mostu Ś-go Anioła.

Place. Znaczniejsze są: *Barberini* z fontanną Trytona przez Berniniego.— Kapitoliński. Colonna z kolumną Antonina. Hiszpański, miejsce schadzek cudzoziemców. — *Farnèse* — *Ś-go Jana Lateraneńskiego* z największym obeliskiem w Rzymie. *Ś-téj Maryi Maggiore*. — *Kwirynalski* lub *Monte-Cavallo*.—*Navone* największy plac, gdzie się targ odbywa; ozdobiony 3 fontannami. — Plac del Popolo zkąd pyszne wejście do Rzymu, po środku stoi obelisk egipski 24 m. wysoki. *Trajana* z kolumną. — *Wenecki* i *Plac Ś-go Piotra Watykańskiego*, eliptyczny, ma po bokach kolumnadę z pysznemi ozdobami; po środku 2 fontanny i obelisk.

Wodotryski. Znaczniejsze: *Pauliński*, na szczycie Janikulu, *Trevi* acq ua Vergine); fontanna *l'acqua Felice* i inne.

Starożytności.

A) Z czasów Królów.

Więzienie wykopane przez Ankusa Marcyjusza w skale Kapitolińskiéj, nazwane *więzieniem Mamertyńskiem*; Cycero kazał w nim podusić spólników Katyliny.—*Cloaca Maxima*, kanał sklepiony, zbudowany przez Tarkwinijusza starego.

B) Peryjod Rzeczypospolitéj (509-30 przed Chr.).

Z tych czasów mało co pozostało; wymieniają tylko wielkie drogi, które do Rzymu prowadzą, ślad teatru Pompejusza—szczególniéj zaś *grób Scypionów*, blisko bramy S. Sebastyjana, którego sarkofag jest w muzeum watykańskiem.

C) *Epoka Cesarstwa.*

Forum romanum (Campo Vaccino). W tém miejscu zgromadzał się lud rzymski; było ono przyozdobione pysznemi pomnikami; zrujnowane za Roberta Guiscard'a. Grunt obecny jest o 8 metrów po nad starożytnym. Od trzech wieków uczeni wywracają to pole ruin, niemogąc nawet jego granic oznaczyć. Znaczniejsze przedmioty, które tam się znajdują, są: *łuk Septyma Severa*, *Kolumna Phocasa*, stojąca w pośrodku Forum, *Świątynia Antonina i Faustyna*, kolumny portyku, chociaż zniszczone, w połowie tylko wysokości wznoszą się nad poziom gruntu.— Daléj Świątynia *Romulusa i Remusa*. Za kościołem Ś-téj Franciszki Rzymianki, ruiny *Świątyni Wenery i Rzymu* wystawionych przez Adryjana.—*Łuk Tytusa* najpiękniejszy pomnik, który się do naszych czasów przechował. *Luk Konstantyna*, rzeźby i płaskorzeźby wewnętrzne znamionują już upadek sztuki.

Colosseum. Jeden z cudów Rzymu. Ten potężny amfiteatr był zaczęty przez Wespazyjana, Tytus uświęcił ten pomnik śmiercią 10000 jeńców i zabiciem 5000 dzikich zwierząt. Mógł on pomieścić w sobie 87000 widzów; do VIII-go wieku stał jeszcze nienaruszony. Normand Guiscard zburzył go w części.

Panteon. Najpiękniejsza budowla starożytnego Rzymu, przechowana w całości. Wystawił ją Agrippa. Portyk ozdobiony 16 kolumnami; obwodu 54 metrów; wysokości 50 metrów bez podstawy i kapitolu. Panteon został odarty z bronzów przez Konstantyna II i papieża Urbana VIII. Świątynia ta została na kościół przerobioną; dwie dzwonnice dodał Bernini. Zwłoki Rafaela, Baltazara Peruzzi, Perino del Vaga, Anibala Carracci są tam pochowane.

Teatr Marcellusa. Pozostałe arkady są dotąd podziwiane jako wzory architektoniczne; miejsce tego teatru zajmuje teraz pałac Orsini. Jedenaście kolumn marmurowych korynckich, bardzo już uszkodzonych, tworzą fasadę *dogana di terva*.

Kolumny Trajana i Antonina należą także do znaczniejszych pomników starożytności. *Kolumna Trajana*, najpiękniejsza, umieszczona w *Forum Trajana*. Wysokość jéj wynosi 42 metry 87 cent.; na zewnątrz przedstawia płaskorzeźbę wyobrażającą wyprawę Trajana przeciw Dakom, rachują w niéj 2500 figur z marmuru wykutych. *Kolumna Antonina* ma sam słup marmurowy z 28 łomów złożony; 3 m. 55 c. piedestału zapadło się w ziemię.

Inna znów ruina małéj świątyni znana jest pod imieniem świątyni Vesty; brak w niéj 20 kolumn korynckich, które ją otaczały. Obok stoją świątynie *Cerery* i *Prozerpiny i Fortune virile*, teraz Ś-téj Maryi Egipcyjanki.

Łaźnie. Szczątki wspaniałéj budowli dają nam wyobrażenie o Łaźniach Karakkali. Liczono w nich 1600 łazienek z marmuru. Z *Łazien Tytusa* ślad tylko pozostał. Wielką salę *Łaźni Dyjoklecyjana* przerobił Michał Anioł na Kościół: Santa Maria degli Angeli.

Wodociągi należą do najpiękniejszych pomników sztuki starożytnego Rzymu. Szereg ich, który się po za Rzym przedłuża, nadaje mu wspaniałe znaczenie. Wyrestaurowane wodociągi dostarczają Rzymowi potrzebną ilość wody.

Z pozostałości starożytnego Rzymu przytoczyć jeszcze należy: ślady pałacu Cezarów na wzgórzu Palatynu, *łuki złotników* i *Janusa*. Łuk *Pontani*, arkada wejścia do forum Augusta. *Mauzoleum Augusta*, służące dziś za miejsce widowisk. *Mauzoleum Adryjana* (Zamek Ś-go Anioła), piramida Kajusa Cestyjusa i t. d. Pozostał plac po cyrku Konstantyna, który obejmował 400,000 widzów; miejsce, które zajmował, miało 780 metr. długości na 166 metr. szerokości. Z *świątyni Jowisza* na Kapitolu niepozostało i śladów.

Obeliski. Te starożytne pomniki nadają odrębną cechę Rzymowi; najpiękniejsze są stojące na placach: Watykanu, del Popolo, Ś-go Jana Loretańskiego i Navone.

D). Rzym nowoczesny.

W historyi sztuki tegoczesnéj, Rzym bardzo ważne zajmuje miejsce. *Rafael Sanzio*, jest prawdziwym założycielem szkoły rzymskiéj On to i Michał Anioł Buonarotti wzbogacili Rzym najpiękniejszemi dziełami. Uczniami Rafaela byli: *Julijusz Romano* najsławniejszy ze wszystkich; *Perino del Vaga*, *Penni* nazwany *Fattore*, *Polydoro Caravaggio*, *Jan z Udine* i *Garafato*. Po śmierci Rafaela i zrabowaniu Rzymu sztuka podupadła.

Josepin (Cesari d'Arpino) jest głową szkoły przesadnéj. *Barocio* posiada talent, brak mu jednakże naturalności; *Sacchi* jeden z najlepszych kolorystów szkoły; *Michał Anioł Caravaggio*, jest skończonym realistą; *Pietro di Cortona* wprowadza łatwy wdzięk; *Pompeo* w końcu zeszłego wieku.

Bazyliki.

Ś-go Piotra na Watykanie. Ta bazylika była zaczętą za panowania Julijusza; assada w ukośném kierunku ma niemniéj jak 120 met. 19 cen. szerokości i 48 metr. 40 c. wysokości. Ośm kolumn korynckich

wznoszą się na 28 metr. 58 cent.; średnicy mają 2 m. 73 c. Fasada jest dziełem architekta C. *Maderne*. - Wchodzi się przez pięć bram do przepysznego portyku 15 m. 26 szerokości, a 142 m. 60 c. długości, licząc w to i przysionek, tam widać sławną mozajkę przez Giotto wykonaną, przedstawiającą łódkę Ś-go Piotra, — 5 bram prowadzi do bazyliki. — *Wnętrze*: długość świątyni wynosi 186 metr. 98 c., poprzeczna nawa ma 135 m. 47 c.; wysokość nawy środkowéj dochodzi 45 m. 47 c.; dwóch Aniołów z marmuru podtrzymuje kropielnicę.

Kopuła, zaczęta przez Michała Anioła, a podwyższona przez *Giacomo della Porta*. Średnicy ma 42 metr. 20 c.; wysokość jéj całkowita jest 138 metr. 38 c. W jednym z czterech słupów poprowadzone są kręte schody, na wielkich zaś łukach, podtrzymujących kopułę, jest wspaniała tablica na fryzie z napisem: TU ES PETRUS, ET SUPER HANC PETRAM AEDIFICABO ECCLESIAM MEAM; ET TIBI DABO CLAVES REGNI COELORUM. Na prawym krańcu wielkiéj nawy widać bronzową statuę Św. Piotra: pod wielkim Ołtarzem i kopułą umieszczony grób, zwany Kryptą Ś-go Piotra (*Confessorium San Petri*), tam to przechowują połowę głów Ś-go Piotra i Pawła; druga część relikwij jest w kościele Ś-go Pawła, a głowy ich umieszczone u Ś-go Jana Laterańskiego. Paweł V kazał grób Ś-go Piotra *Karolowi Maderne* przyozdobić, 142 lamp pali się zawsze przed nim, Pijus VI jest tam pochowany. Statua jego z marmuru jest dziełem Canovy.

Wielki Ołtarz umieszczony nad kryptą pod baldachimem, wykonanym podług rysunku *Berniniego* jest cały ze złoconego bronzu, podtrzymywany przez 4 kolumny kręcone, wysoki na 27 metr. 93 cen.

Loża i Ambona Ś-go Piotra. W głębi sklepienia znajduje się loża, nad ołtarzem widać pomnik ze złoconego bronzu, zwany *katedrą Ś-go Piotra*, obejmuje on ambonę, która miała służyć Ś-mu Piotrowi i jego następcom.—Figury podtrzymujące ambonę przez Berniniego wyobrażają 4 doktorów kościoła: Ś-go Ambrożego, Augustyna, Atanazego i Jana Złotoustego; z boków są groby, z lewéj: Pawła III, roboty *Wilhelma de la Porte*; z prawéj Urbana VIII, roboty Berniniego. W kaplicach można zauważyć piękne naśladownictwo malarstwa olejnego mozajkową robotą i groby niektórych Papieży; z tych nadmieniamy ważniejsze:

Ołtarz Ś-go Leona Wielkiego, płasko-rzeźba Atyli przez *Algarda*, w bocznych drzwiach widać grób Aleksandra Chigi; skielet z miedzi złoconéj podnosi draperyję z żółtego marmuru: ostatnia to praca *Berniniego*.

W stronie południowéj jest *kaplica Klementyna*, w niéj grób Pijusa VII, wystawiony kosztem kardynała Consalvi, dzieło *Torwaldsena*; przedstawia papieża siedzącego między Siłą i Mądrością.

bliskości kaplicy chóralnéj widać prosty a wytworny grób
ısu Inocentego VIII, wykonany przez *Pollajuolo*. W Kaplicy
zczenia Grób wdowy po Jakóbie, III Klementyny z Sobieskich
t, zmarłéj w Rzymie r. 1737; umieszczony jest nadedrzwiami,
które wchodzi się do kopuły. Naprzeciw grób Jakóba III i je-
ych synów, dzieło *Canovy*.

zeszedłszy nawę i idąc w północnym kierunku bazyliki, znaj-
y następujące kaplice:

. *Della Pièta*, na ołtarza umieszczona grupa marmurowa przed-
jąca sławną Pietà (Najświętsza Panna trzymająca zmarłego Sy-
kolanach) dzieło *Michała Anioła*, freski przez *Lanfranc*. W ma-
pliczce na prawo grób Probusa Anicyjusza, prefekta rzymskie-
- Pod Arkadą pomnik Leona XII przez *Fabris*, i Krystyny
wéj Szwedzkiéj przez C. *Fontana*, płaskorzeźba przez *Teudona*.

. *Kaplica Ś-go Sebastyjana*. Pod arkadą groby: papieża Ino-
go XII, dzieło *Filipa del la Valle*, i sławnéj hrabiny Matyldy,
éj 1115 roku z rzeźbionym portretem przez *Berniniego*.

. *Kaplica Najświętszego Sakramentu*. Obraz Trójcy Ś-éj w ołmalowany alfresco przez *Cortone*. Grób z bronzu Syxtusa IV
e dzieło *Antonija Pollajuolo*. — Obok Syxtusa IV, pod
ym kamieniem grobowym leżą zwłoki Papieża Juljusza II, za-
pod przepysznym grobowcem, który był sam u Michała Anioła
owal. Pod następującą arkadą, groby Grzegorza XIII przez
ns'ego i Grzegorza XIV.

. *Kaplica Matki Boskiéj*, czyli kaplica Gregoryjańska — zbu-
na podług wzorów Michała Anioła przez *Jakuba della Porte*.
w nawie poprzecznéj na prawo grób Benedykta XIV
Bracci'ego. W nawie północnéj Przepyszny grobowiec
enta XIII, dzieło Canovy.

ieczary Ś-go Piotra. Sarkofag Junijusza Bassusa prefekta
skiego i groby trzech ostatnich Stuartów zmarłych w Rzymie.
ńcu téj podziemnéj galeryi groby Grzegorza V, Otona II, Ale-
ra VI (grób tego papieża tak smutnéj pamięci jest próżnym)
ty Pijusa II i III, Bonifacego VIII (rzeźbiony przez *Arnolfo di*
), Adryjana IV. Mikołaja V, Pawła II (rzeźba *Mino da Fiesolo*).

akrystyja Ś-go Piotra: w przysionku posągi Ś-go Piotra i Pawła,
one przez *Mino da Fiesole* — Obrazy Najświętszéj Panny, Dzie-
Jezus, Ś-éj Anny, Ś-go Piotra i Pawła prace *Fattore'go*, Naj-
za Panna przez *Juljusza Rzymianina*, Dzieciątko Jezus i Ś-ty

W *Sali Kapituły* freski *Melozzo da Forli*. W ołtarzu zakrystyi beneficyjalnéj obraz Jezusa Chr. oddającego klucze Ś-mu Piotrowi przez *Muziano*.

Wyższa część Bazyliki,—Na jéj zwiedzenie potrzeba pozwolenia. Bazylika ozdobiona jest 10 kopułami, oprócz wielkiéj.

Ś-go Jana Laterańskiego. Na placu stoi największy w Rzymie obelisk z Heliopolis do Rzymu sprowadzony.

Pierwiastkowa Bazylika Ś-go Jana Laterańskiego, założona przez Konstantego, przetrwała blisko tysiąc lat. Teraźniejsza bazylika była w różnych epokach stawianą przez architektów: *Dom. Fontana*, *Giac. della Porta*, *Borromini'ego*. Fassada główna roboty *Alexs. Galilei*; 5 bram prowadzi do bazyliki. Środkowa ma być w części starożytną; wnętrze ma 5 naw, a 2 słupy na prawo przyznawane *Giotto'wi*, bogata Kaplica Torlonia (2-ga na prawo), *Kaplica Corsini*,(1 z lewéj strony) gdzie grób Klemensa XII, ciborium gotyckie, grób Marcina V. — W framudze sklepienia mozajka przez *fra Jacopo da Turrita*. W zakrystyi karton *Dziewicy Maryi* przez *Rafaela*. Wniebowzięcie rysunku *Michała Anioła* malował, *Marco Venusti*.— Tutaj zachowują rozmaite relikwije czczone przez pobożnych.

Chrzcielnica Konstantyna, malowana przez *Sacchi i Maratta*.

Scala Santa na placu Ś-go Jana Laterańskiego. Schody utworzone ze stopni, które mają pochodzić z pałacu Piłata w Jerozolimie.

Santa Maria Maggiore. Prosta ulica prowadzi z placu Ś-go Jana Laterańskiego do Santa Maria Maggiore. Na placu Kolumna Koryncka z białego marmuru, jedna z tych, która podtrzymywała sklepienie bazyliki Konstantyna.

Bazylika Ś-éj Maryi zwana Magiore, dla tego, że jest główną z kościołów poświęconych Najświętszéj Maryi w Rzymie, założona przez papieża Liberyjusza I w czwartym wieku, powiększona w 432 roku podług planu, który i nadal zachowała; Mikołaj IV przerobił i powiększył sklepienie.

F. Fuga, robiąc główną fassadę, zachował mozajki z XIII wieku, zdobiące dawną fassadę. Z téj to galeryi papież w dzień Wniebowstąpienia daje swoje błogosławieństwo. Tylna fasada jest dziełem: *delle Ponzio i Carolo Rainaldi*; z téj strony wznosi się obelisk pochodzący z mauzoleum Augusta, i widać z tąd piękną perspektywę ulicy delle Quatro Fontane. Dzwonnica najwyższa w mieście pochodzi z 1376 roku.

Widok wnętrza jest wspaniały; 3 nawy podzielone 44 jońskiemi kolumnami. Okazały plafon rysowany przez *Giul. da San Gallo*. Mozajki sklepienia wykonane przez *Jacopo Toriti*, a pomiędzy okna-

mi, przez *Gaddo Gaddi*. Przed wielkim ołtarzem pomnik grobowy, przeznaczony dla Pijusa IX. Piękna kaplica *Najświętszego Sakramentu* przez *Fontanę*; w *kaplicy* groby Sykstusa V i Pijusa V.

Bogactwa *kaplicy Borgezów*, zbudowanéj przez *Flaminia Panzio* przewyższają przepych kaplicy Sykstusa V i Klemensa VIII. Obrazy malarzy: *Guido Reni'ego*, *Josepi'ego* i *Cigoli'ego*.

Santa Croce in Gerusalemme, bazylika wzniesiona przez Ś-tą Helenę, matkę Konstantyna, która złożyła tam część Krzyża Ś-go, znalezionego w Jerozolimie. Kościół ten, po przebudowaniu go za Benedykta XIV, stracił cechę starożytności.

Bazyliki za miastem: *Ś-go Wawrzyńca*, w VI wieku odbudowana, ozdobiona starożytnemi kolumnami i mozajkami z VI wieku. *Ś-go Pawła*, założony przez Konstantyna, zniszczony przez pożar w 1823; nowy kościół otworzony w 1847 r.; wnętrze podzielone na 5 naw 80-ma granitowemi kolumnami koryncktemi; mozajki odnowione w XIII wieku.

Ś-go Sebastyjana po za miastem; zupełnie odnowiony w XVII wieku przez *Flam. Panzio*.—*Ś-téj Agnieszki za miastem*, obok którego znajduje się wejście do katakumb.

Kościoły.

Rzym posiada przeszło 300 kościołów. Znaczniejsze z nich, podług porządku alfabetycznego są: *Ś-éj Agnieszki*, w 1550 r. dokończony przez *Borromini'ego*. – *Sant Agostino* przez *Baccio Pintelli*, freski proroka Izajasza dokonał Rafael. — *Sant Andrea*, (a *monte Cavallo*); w jednéj z kaplic, grobowiec Ś-go Stanisława Kostki, którego kości są tam złożone w pysznym sarkofagu z lapis lazuli; w klasztorze liczne po nim pamiątki. Kościół w kształcie rotundy, zbudowany przez Bernini'ego. — S. S. *Apostoli*, gdzie grób Klemensa XIV przez Kanowę. — *Ara Coeli*, stoi w miejscu świątyni Jowisza, freski wykonał *Pinturiccio*. — Ś-téj *Bibijanny* fasada i statua przez *Berniniego*. — *Kapucynów*, ma 4 podziemne kaplice, w każdym ołtarzu jest ziemia z grobu Jerozolimskiego; rysunki są Guida Dominichino i innych. Grobowiec Aleksandra Sobieskiego, zmarłego w Rzymie. — *San Carlo ai Catinari*, część kulista sklepienia rysunku Dominichina. *San Clemente*, starożytny kościół w stylu starożytnych bazylik, mozajki z XIII w.; — *Gesu*. — *San Gregorio*; cenne freski przez Dominichin'a i Guido Reni'ego.—*Sant' Ignazio*.—*San Lorenzo in Lucina*, grób Poussina, skrzyżowanie Guido Renie'go.—*Ś-go Ludwika* Francuskiego, grób Cl. Lorrain.—*San Marco*, fasada przez Giuliano da Majano. — *Santa Maria degli Angeli*, zbudowany przez Michała Anioła

w miejscu dawnych łaźni Dyjoklecyjana, przekształcony przez Vanvitelli'ego. Santa Maria in Cosmedin. — *Santa Maria Sopra Minerva*, statua Chrystusa p. Michała Anioła, grobowce, malowidła, groby przez Frà Angelico; *Santa Maria della Pace* przez B. Pintelli, Sybilla Rafaela. — *Santa Maria del Popolo* przez B. Pintelli z piękną kaplicą Chigi, przyznawaną Rafaelowi; freski przez Pinturiccia. — *Santa Maria in Valicella*. — *Santa Maria della Vittoria*, ze statuą Ś-éj Teresy Bernini'ego. – *San Martino ai monti*.—*Sant' Onofrio*, na Janikulu, w tym klasztorze odwiedzają celę, w któréj umarł Tasso; — *San Pietro in Montorio*, w przyległym klasztorze jest sławna okrągła Świątynia pomysłu *Bramante'go*. — *San Pietro in Vincoli* ze sławną statuą Mojżesza, przez Michała Anioła; która wraz z dwiema statuami niewolników, znajdującemi się w Luwrze i dwiema takiemiż figurami, które są we Florencyi, miały zdobić grobowiec Julijusza II. — *San Silvestro*, malowidła Dominichina; — *Ś-go Stanisława dei Pollachi*, przy ulicy delle Botteghe oscure, mały kościołek oddawna należący do Polski, obecnie zostaje w zawiadywaniu poselstwa rosyjskiego; obok szpital dla pielgrzymów z Polski. — *Trinita de Monti*; zdjęcie z Krzyża, sławny obraz Daniela Volterre'a.

Watykan.

Kapitol nowoczesnego Rzymu; nie jest to pałac lecz raczéj zbiór pałaców i innych budynków, nad któremi pracowali najsławniejsi architekci, *Bramante, Rafael, Pirro Ligorio, Fontana, Karol Maderno, Bernini*.

Jest o trzech piętrach i obejmuje mnóstwo sal, galeryj, korytarzów, kaplic, biblijotekę, ogromne muzeum i ogród; liczy do 20 dziedzińców, 8 głównych i 200 bocznych schodów.

Papieże, dopiero po powrocie z Avignonu, ustalili swoją rezydencyją na Watykanie. Jan XXIII urządził komunikacyję pomiędzy pałacem, a fortecą przez krytą galeryję. Mikołaj V otoczył je murem. W XIV w. Sykstus IV założył biblijotekę i Kaplicę Sykstyńską. Aleksander VI urządził apartamenta Borgiów. W 1490 r. Inocenty VIII wystawił willę w Belwederze w bliskości pałacu. Julijusz II zlecił Bramante'mu połączenie Willi z pałacem; galeryje, przez niego zaczęte, zostały ukończone za Leona X. Paweł III wystawił salę królewską i Kaplicę Paulińską. Syxtus V wybudował poprzeczną galeryję, gdzie się mieści biblijoteka i zaczął wschodnie skrzydło dziedzińca San Damaso. Papieże wciąż przyozdabiali Watykan, robiąc przeróżne dotatki. Klemens XIV i Pius VI wznieśli nowe zabudowania, aby pomieścić muzeum Pio Clementino. Pius VII dodał pode-

unież do biblijoteki galeryję poprzeczną, znaną pod imieniem *Braccio nuovo*. Grzegorz XVI urządził muzeum etruskie i egipskie. Obecnie po przyłączeniu Rzymu do Włoch, Watykan stanowi własność Papieża, do któréj rząd włoski wcale się nie miesza. — Główniejsze części, wchodzące w skład obszernéj całości muzeów Watykanu, są:

Kaplica Sykstyńska — zbudowana przez Sykstusa IV w 1473 r. mieści w sobie: sławne freski Michała Anioła: **Sąd ostateczny** zajmuje spód. **Plafon** — Michał Anioł podzielił go na trzy szeregi I-mo pośrodku jest właściwy plafon, gdzie w przedziałach kwadratowych są następujące obrazy: 1). Rozdzielenie światłości od ciemności. 2). Stworzenie słońca i księżyca i zapłodnienie ziemi. 3).Bóg unoszący się po nad wodami. 4).Stworzenie Adama. 5). Stworzenie Ewy. 6). Upadek pierwszego człowieka i wygnanie z Raju. 7). Ofiara Noego. 8). Potop. 9). Upojenie Noego. II-do. Dokoła plafonu, między arkadami są kolosalne figury sławnych **Proroków** i **Sybill**. III-tio. W rogach czterech kątów są następujące utwory: 1). Ahasverus z Esterą i kara Amana. 2). Wąż miedziany. 3). Dawid z Golijatem. 4). Judyta i Holofernes. — Inne malowidła są z czasów Sykstusa IV: *Luca Signorelli*, Mojżesz idący do Egiptu; śmierć Mojżesza, *Sandro Botticelli*, Mojżesz zabija Egipcyjanina, wypędza pasterzy, i poi owce córek Jetry; widzi Boga w krzaku ognistym; Bunt Korejczyków; Kuszenie J: Chrystusa. — *Cosimo Rosseli*, Faraon ginie w morzu czerwonem; Mojżesz otrzymuje tablice przykazań; kazanie na wzgórzu, Wieczerza Pańska. *Perugino*, Chrzest Jezusa Chrystusa, Ś-ty Piotr otrzymujący klucze. *Dom. Ghirlandajo*, Powołanie Apostołów Piotra i Andrzeja. *Arrigo Fiammingo*, Zmartwychwstanie.

Loże Rafaela (Loggie). Rafael występuje tu naraz jako budowniczy, dekorator i malarz. *Jan z Udine* wzbogacił galeryje arabeskami malowanemi lub z gipsu wyrobionemi. *Perino del Vaga* malował obrazy na cokułach kolorem bronzowym, dziś już zatarte. — Galeryja 2-go piętra obejmuje ciąg pięćdziesięciu dwóch malowideł, znanych powszechnie pod imieniem lóż Rafaela, przedstawiających ważniejsze wypadki ze Starego i Nowego Testamentu; jest ich po cztery na sklepieniach trzynastu arkad, i były wykonywane około 1516 i 1518 r. przez jego uczniów. Cztery są **Pokoje Rafaela**, (Stanze), które wychodzą na dziedziniec Belwederu. Porządek w jakim były wykonywane jest następujący Stanze della Signature, Heliodore, Pożaru, i Konstantyna.

Pokój Pożaru Miasta. Pokój ten zawiera cztery utwory rysunku Rafaela, malowane przez jego uczniów; człowiek unoszący swego ojca, był malowany przez *J. Romano*. Pożar wydarzył się w 877 r. w Borgo; Leon IV ugasił go znakiem krzyża. Obraz w oknie: Usprawiedliwienie Leona III przed Karolem W. Zwycięstwo Leona IV nad Saracenami. Na murze wprost, Koronacyja Karola W. przez

Leona III. — portrety Leona X-go i Franciszka I-go. Malowidła sklepienia są *Perugina*.

Pokój Szkoły Ateńskiej, lub *della Signatura* w którym najwyżsi kapłani podpisywali akty papieztwa. Cztery większe kompozycyje są:

1). Teologija: **Dysputa o Najświętszym Sakramencie.** Jest to jedna z pierwszych prac Rafaela, w tych pokojach. Kompozycyja przedstawia Boga, Aniołów Świętych i doktorów Kościoła, zebranych na rodzaj koncylijum, uświęcającego ustanowienie Eucharystyi.

2). Filozofija. **Szkoła w Atenach.** Jedna z najpiękniejszych prac Rafaela pod względem rozkładu i wzniosłości stylu. Pośród wspaniałego portyku Platon i Arystoteles, przedstawieni jako mistrze filozofiii greckiéj. Sokrates rozmawia z Alcybijadesem, poniżéj Pytagores z swemi uczniami, Dyjogenes leży na jednym ze stopni. W grupie matematyków pochylony Archimedes, jest, jak mówią, sportretowanym Bramantem. Za niemi Ptolomeusz i Zoroaster uwieńczeni, są portretani Perugina i Rafaela. Po lewéj stronie z tyłu grupy Pytagoresa młody człowiek w białym płaszczu, jest, jak utrzymują, Franciszkiem Maryją della Rovere, księciem Urbino, siostrzeńcem Julijusza II.

3). **Parnas.** (na jedném z okien) Rafael zgromadził tu około Muz i Apolina, sławnych poetów, a mianowicie: Homera, Pindara Safonę, Horacego, Virgiljusza, Owidyjusza, Enniusa, Danta, Petrarkę, Bokacyjusza i Sanazara.

4). **Jurysprudencyja** (na inném oknie) w towarzystwie Roztropności, Umiarkowania i Siły. Po bokach okna: Justynijan nadający Digesta, i Grzegorz IX doręczający Dekretalija.

Pokój Helijodora: 1) *Helijodor wypędzony ze świątyni.* W tym fresku, wódz króla Syryi jest wypędzany przez dwóch Aniołów i niebiańskiego jeźdca ze Świątyni Jerozolimskiéj, którą przybył zburzyć. Rafael chciał zrobić aluzyją do powodzeń wojennych Julijusza II. Jakoż rzeczywiście jest to Juliusz II, którego na scenę wprowadza Kompozycyja ta, najbardziéj ożywiona ze wszystkich prac Rafaela została ukończona w 1512 roku.

2). *Ś-ty Leon I, zatrzymujący Atyllę u bram Rzymu.* Jest to alluzyja do Leona X, który z pomocą Szwajcarów szedł wypędzać Ludwika XII z Włoch.

3). *Cud Bolsena.* Legienda o księdzu niedowiarku, którego widok zakrwawionéj hostyi nawraca, kompozycyja zręcznie nad oknem rozłożona. Widać tam Julijusza II, słuchającego Mszy Ś-éj.

Oswobodzenie Ś-go Piotra. Jest to alluzyja do oswobodzenia Leona X; wziętego do niewoli pod Rawenną. Godny podziwu efekt, jaki robią trzy odmienne światła. — Na plafonie: Obietnica Boga da-

na Abrahamowi; Poświęcenie Izaaka; Sen Jakóba; Mojżesz i krzak gorejący.

Sala Konstantyna 1.)*Bitwa Konstantyna*; Rafael zrobił tylko rysunek, malowana jest olejno.

2). Ukazanie się Krzyża Konstantynowi; dzieło *Julijusza Romano.*

3). Chrzest Konstantyna, przez *Franc. Penni.*

4) Akt darowizny Rzymu Papieżom przez Konstantyna, dzieło *Rafaelina del Colle.* Plafon jest dziełem znacznie późniejszem, *Laurettí'ego*, z czasów panowania Grzegorza XIII.

Galeryja obrazów Watykanu. (w Niedziele i Poniedziałki zamknięta). Małe to muzeum składające się z czterdziestu obrazów, słynie z arcydzieł pierwszéj wartości. Celniejsze z nich są:

Rafael: 1). *Przemienienie Pańskie*, sławne arcydzieło Rafaela.

2). *Najświętsza Panna Łaskawa* (Madonna di Foligno) sławny obraz wykonany około 1512 r. dla Zygmunta Conti, sekretarza Julijusza II.

3) *Koronacyja Naj. Panny*, górna część Julijusza Romano, dolna F. Penni'ego.

4). *Koronacyja Naj. Panny.* Jedno z pierwszych jego dzieł wykonanych w *Citta di Castello.*

5). *Zwiastowanie.* Pokłon królów, Przedstawienie w Świątyni.

6). Trzy cnoty teologiczne.

Dominichino *Komunija Ś-go Hieronima*, arcydzieło porównywane z takiem że Rafaela; w opinii powszechnéj oba są szczytem sztuki.

Guido Reni *Męczeństwo Ś-go Piotra.* — **Michał Anioł z Caravaggio**, *Złożenie do Grobu*; — **Perugino**, *Zmartwychwstanie Chrystusa*; mniemają że jeden ze śpiących żołnierzy jest portretem Rafaela w młodzieńczym wieku; inny który ucieka ma być Peruginem malowanym przez samego Rafaela. — **Cesar da Sesto**, *Najśw. Panna, Ś-ty Augustyn* i *Ś-ty Jan Ewangielista.* — Dwa obrazy **Murilla**, darowane przez Piusa IX: *Przenajświętsza rodzina, Powrót Syna marnotrawnego.* — **Paweł Veronese**, *Ś-ta Helena.* **Potter**, *Krajobraz* i t. d.

Kobierce Rafaela. — Są umieszczone w długiéj galeryi po nad ogrodem watykańskim. Znane pod imieniem *Arazzi*, ponieważ miasto Arras miało przez długi czas wyższość nad innemi w wyrabianiu podobnych, były zamówione przez Leona X do kaplicy Sykstyńskiéj. — Rafael zaczął do nich kartony w 1515 r.; były one wykonywane farbami klejowemi przez niego samego i uczniów. Sie-

dem z jedenastu tych kartonów nabył Karol I; puszczone na licytacyję po jego śmierci, zostały nabyte przez Kromwella za 300 funtów sterlingów i znajdują się obecnie w pałacu Hamptoncourt. Wykonano je we Flandryi pod kierunkiem *Van Orley'a* ucznia Rafaela. *Kaplica Paulińska* posiada dwa zczerniałe freski Michała Anioła.

Muzeum watykańskie. *Galeryja Lapidarna*, (napisy i pomniki pogrzebowe chrześcijańskie i pogańskie).—*Muzeum Chiaramonti* (założone przez Pijusa VII), cenny zbiór starożytnych pomników, posągów, popiersi płaskorzeźb i t. p. Posadzka jest ozdobiona dziesięciu starożytnemi mozajkami. Najgodniejszą uwagi jest statua Atlety, znaleziona w 1849 roku. — Muzeum *Pio Clementino*; tak nazwane od Papieżów Klemensa XIII, Klemensa XIV i Pijusa VII, którzy złożyli je ze zbiorów Julijusza II, Leona X, Klemensa VII i Pawła III. Pius VI najwięcéj uczynił dla tego najpierwszego w świecie muzeum, które zawiéra: kwadratowy przedsionek: słynny Tors belwederski Herkulesa, *grób Scypionów*; przedsionek okrągły, pokój Melcagra; dziedziniec ośmiokątny Belwederu, **Laocoon, Apollo Belwederski**, *Merkury*; sala zwierząt, galeryja posągów ze statuami Menandra i Kleopatry; sala popiersi; gabinet masek; pokój muz; sala okrągła; galeryja świeczników.— *Muzeum Egipskie.*— *Muzeum Etruskie Gregoryjańskie. Gabinet papyrusów.—Gabinet medalów.—Rękodzielnie wyrobów mozajkowych* (zwiedzać można za biletami).

Biblijoteka Watyńska, zawiera 23500 rękopismów wschodnich, greckich i łacińskich, a tylko 30000 tomów drukowanych. *Ogród Watykański*; w środku jest *villa Pia*, Kasyno wytworne i oryginalne, przez architekta Pirro Ligorio wystawione, dla Pijusa IV.

Pałac Pontyfikalny Kwirynalu zaczęty w 1574 r., powiększony i ozdobiony następnie przez papieżów; niektóre malowidła godne uwagi.

Kapitol. Na środku placu *statua konna* z bronzu *Marka Aureliusza* jedyna z starożytnych, która się w całości przechowała. Trzy oddzielne budynki otaczają plac Kapitolu. *Pałac Senatorów; pałac Konserwatorów* z lewéj *muzeum Kapitolu.* Dwie ostatnie zaczął Michał Anioł, a J. della Porte dokończył, według jego rynku.

Pałac Senatorów. Pałac ten, w którego nazwie przechowała się niejako pamięć starożytnego Rzymu; wystawiony został przez Bonifacego IX. *Pałac Konserwatorów* (urzędników municypalnych) stanowi muzeum starożytności, i zawiera galeryję obrazów; znajduje się tam arcydzieło Barbieri'ego, przezwanego *Guercino*, S-ta Petronela.

Muzeum Kapitolu. Zaczęte przez Klemensa XII, napisy, część planu starożytnego Rzymu, bronzy, popiersia, statuy, sale Cesarzów i filozofów, **gladyjator konający**, amazonka, *Wenus Kapitolińska* i t. p.

Na dziedzińcu, starożytna statua, znana pod imieniem *Marforio*; dawniéj umieszczoną była blisko łuku Septima Severa, i służyła niegdyś do obwieszczeń mów satyrycznych.

Muzeum Lateraneńskie, założone przez Grzegorza XII i podzielone na *muzeum świeckie i chrześcijańskie*; starożytności i malowidła wielkich mistrzów.

Muzeum akademi Ś-go Łukasza; malowidła.

Pałace.

Pałace Rzymu, chociaż niemają cech orginalnych, jak pałace Florencyi lub Wenecyi stanowią jednak jeden ze szczególnych charakterów grodu papieżów. Pod względem stylu nie należą one ani do wieków średnich, ani do epoki Odrodzenia; jedyny tylko pałac Wenecki przypomina fundamentalne gmachy Florencyi; a jednak są wzorami nowożytnéj architektury. *Bramante*, *San Gallo*, *Baltazaro*, *Peruzzi*, którzy je stawiali, są to mistrze, których dość nastudjować nie można. Główniejsze z nich są: *Pałac Barberini*, jeden z najwspanialszych pomysłów Borromini'ego i Bernini'ego, plafon pędzla Piotra Cortone; galeryja obrazów, biblijoteka. *P. Borgheséw* dzieło Martino Lunghi i Flam: Ponzio; bogata galeryja obrazów; złożenie do grobu, Rafaela; *Danae*, Correggia; Sybilla Kumejska, Dominichina i t. p. *Pałac Chigi*, *Pałac Colonna*; galeryje obrazów.— *Pałac Doria Panfili*, takaż galeryja obrazów.—*Pałac Farnese*, najpiękniejszy z pałaców Rzymu, winien to *San Gallowi*, który go w 1546 roku budować rozpoczął, by potém Vignole i Jakób della Porte wykończyli go w zupełności.

Wielka Galeryja zawiéra główne dzieło *Anibala Carracci*, jeden z klassycznych utworów odznaczających się w malarstwie włoskiem. *Pałac Giraud z Bramantu.—Pałac Massimi*, arcydzieło Baltazara Peruzzi, i jeden z cudów sztuki.— *Pałac Mattei* C. Maderna.— Pałac *Panfili*, zbudowany przez Gir. Rainaldi'ego dla Inocentego X; zamieszkiwała go Olimpija, bratowa papieża znana z gorszącego życia. Pałac *Rospigliosi*, przez Fl. Ponzio, nabyty przez Mazariniego, który go kazał powiększyć, posiada fresk Reni'ego Guida. **Jutrzenka.**— *Pałac Sciarra* przez Ponzio, galeryja obrazów.— *Pałac Spada*, statua Pompejusza, obrazy. — *Pałac Torlonia.* — *Pałac Wenecki* przez Giuliano da Majano.

Collegium della Sapienza, mieści sławne obserwatoryjum i muzeum Kirchera. Kollegijum Propagandy.

Biblijoteki. *Watykańska* (ob. str. 366), *Minerwy*, 120000 tomów drukowanych; *della Sapienza*, *Kollegium rzymskiego*, *Angelica*, 80000 tomów, *Barberini* i t. p.

Szpital San Spirito, założony 1198 r., odbudowany przez Baccio Pintelli.

Przechadzki najgłówniejsze są: na wzgórze *Pincio*, do *willi Borghese* i *willi Panfili*; ogród w bliskości Ś-go Grzegorza i droga idąca za bramą Pia.

Wille znaczniejsze są: *Willa Adryjana*, *willa Albani*, z XVIII w. Ostatnia, choć zubożała, ma jeszcze galeryją równającą się Watykańskiéj i Kapitolińskiéj; rzeźby starożytne i obrazy, Parnas plafon malowany przez Rafaela Mengsa. — *Willa Borghèse*. Ten piękny park, obejmujący 6 kilom, obwodu, wchodził niejako w obręb Rzymu, lecz od 1849 roku republikański rząd Rzymu, był zmuszony dla koniecznych praw strategicznych zburzyć niektóre części budowy i powycinać piękne drzewa. — Teraźniejszy właściciel wzbronił wstępu publicè, w jedną tylko Sobotę od południa do 4 g. jest dozwolone wejście: rzeźby i obrazy. *Willa Ludovisi*, wiele antyków, Jutrzenka, sławny fresk Guercina, wolne wejście we czwartki. — *Willa Madama*, zkąd piękny widok na Rzym. — *Willa Massimi*. — *Willa Medycejska* (akademija Francuska). — *Willa* Doria *Panfili*, piękny publiczny ogród ze stuletniemi sosny; pomnik wystawiony Francuzom, poległym w 1849 roku. *Villa di papa Giulio*, sala zabaw przez Vignola i Ammanato.

OKOLICE RZYMU.

Za bramami Rzymu zaczyna się pustynia. Jeszcze za czasów Augusta okolica Rzymu była uprawną, zabudowaną i zaludnioną tysiącami niewolników, którzy się głównie uprawą roli zajmowali. Lecz w skutek powtarzających się spustoszeń, i pod wpływem złych urządzeń nastąpiło wyludnienie, a *mal'aria* opanowała opustoszone pola. Wskażemy tu więcéj zajmujące miejscowości.

Via Appia, nazwana *Regina Viarum*, jest jednym z najsławniejszych pomników z czasów potęgi Rzymskiéj. Droga ta zaczętą była w 442 r. od zał. Rzymu (na 312 la przed Chr.), przez cenzora Appiusa Klaudiusa i trwała jeszcze w VI wieku. Wzdłuż brzegów téj drogi ciągną się grobowce i *Columbaria*, czyli pokoiki z przegródkami podobne do gołębników, a przeznaczone na składanie popiołów całéj rodziny wraz z niewolnikami i wyzwoleńcami.

Blisko bazyliki Ś-go Sebastyjana jest wejście do *Katakumb Ś-go Kaliksta*. Katakumby Rzymskie ciągną się w rozmaitych kierunkach około wału miasta. Znanych jest ze 60, lecz sądzą, że ich trzy razy tyle możnaby odkryć. Katakumby tworzą labirynt podziemnych dróg, niskich i wąskich korytarzy, poprzerywanych od czasu do czasu kwa-

katowemi izbami, które niegdyś stanowiły domy modlitwy pierwotnych, chrześcijan. W niektórych katakumbach jest aż po pięć piętr galeryj, wykutych jedna nad drugą. Te niezmierne podziemia, ciągle się powiększające, utworzyłyby według obliczeń P. Marchi ulicę, mającą 300 mil francuskich długości, oszańcowaną sześciu milijonami grobów.

ALBANO.

29 kilom. Kolej żelazna; przejazd w 41 minut poc. posp., a w 1 godz. z mia wyczajnym. Za 3,90; 3,10 lub 1,90 fr.

14 kil. *Ciampino*, skąd na lewo wychodzi odnoga do Frascati. — 18 kil. *Marino*.

Albano 29 kil. omnibusy przy stacyi — hotele: Posta, di Russia, Chiavarino, Citta di Parigi, 6200 mieszkańców; wzniesione po nad płaszczyznę, w pięknem i zdrowem położeniu: ulubione miejsce wycieczek w lecie. Kraj, za czasów Horacego, słynny z dobrych win, dzisiaj pięknością swoich kobiet.— *Jezioro Albano* ma 7 kil. obwodu a 150 metr. głębokości; wody jego spływają do Tybru, podziemnym kanałem, wykopanym na 2 kil. długości. Piękny *wijadukt* w *Ariccia*, zaczęty w 1846 r. Droga między Ariccia, Genzano i Velletri jest bogatą w piękne widoki. Blizko Genzano leży *jezioro Nemi*, mające 7 kil. obwodu, zajmujące dno dawnego krateru; na jego brzegu stała niegdyś świątynia Dyjany.

FRASCATI.

20 kil. Kolej żelazna; w 35 minut. Za 2,45; 1,55 lub 1,05 fr.

14 kil. Ciampino, na prawo wychodzi odnoga do Albano, Velletr Neapolu.

20 kil. Frascati, omnibusy na stacyi (Hotele: Spillmann lub Grand hôtel, de Londres, de Paris, Trattoria della Campana, Casino i restauracyja Spółki kolei żelaznéj), 5000 mieszk. Małe miasteczko w przyjemném położeniu, na jednéj z niewielkich wyniosłości góry Albano; założone w XIII w. po zniszczeniu sąsiedniego miasta Tuskulum. Znane z dobrego powietrza i licznych pięknych will, których część pochodzi z XVI wieku. Najsłynniejsza jest willa *Aldobrandini*, stawiana podług planu G. ac. della Porta.—*Grotta Ferrata*, 800 mieszk.—*Castel Gandolfo*, 1500 mieszk. w malowniczém położeniu; letnie mieszkanie papieżów.

TIVOLI.

[illegible] kil., droga powozami i dyliżansem kursującym codziennie, cena 7 paol. 6 p. lub 5 p.; — można zrobić tę wycieczkę w ciągu 1go dnia, lecz aby się dobrze rozpatrzeć trzeba tam z jeden dzień zabawić, 4 zaś dni, jeżeli kto chce zwiedzić okolice.

Wychodzi się przez bramę San Lorenzo. Po przejściu siarczanego strumyka, *acqua bollicante*, widać na lewym brzegu rz. Teverone czyli Anio, tak zwane, *groty Cervara*, dawne kopalnie; a przeszedłszy przez Teverone i kanał *solfatara*, spostrzegamy *Łaźnie* Agrypy. — *Willa Adryjana*, pozostałość wspaniałéj niegdyś willi Cesarza Adryjana.

28 kil. **Tivoli** dawniéj *Tibur* (hotele: Regina, Sibilla), 700 m. *Świątynia Sybilli*, *Villa Mecenasa*; *villa d'Este*, *Kaskady* (Cascatella di Tivoli) wykonane ręką ludzką i zasilane wodą z Anio. — 0 20 kil. na płd. wschód Tivoli, *dom Sabiny* Horacego.

SUBIACO.

65 kil., 500 m., droga bita, dyliżans za 15 paol. dwa razy na tydzień. — z Tiwoli do Subiaco (40 kil.), dyliżans kursuje codziennie.

Subiaco (hotele: Pernice, Europa), 6000 mieszk., w malowniczém położeniu na pochyłości Monte Calvo; bardzo często przez malarzy zwiedzane. Między Subiaco i Frascati o 35 kil. od Rzymu leży *Palestryna*; dawna Proeneste, 500 mieszk., starożytności. *Pałac Barberini.*

Ostia, Ardea i Porto d'Anzio.

Wyjeżdża się z Rzymu przez bramę San Paolo. Z prawéj *bazylika* Ś-go *Pawła*. Droga wiedzie brzegiem Tybru; z lewéj strony pozostawia się drogę wiodącą do *Torre Paterno*.

24 kil. **Ostia**, 50 m., miejsce niezdrowe. Ruiny starożytnego miasta są o 800 metr. oddalone. Dawniéj zalewane przez morze, jest teraz od niego o 1 kil. odległe. — *Starożytności*. — Przyjemna droga prowadzi o 3 kil. do *Castel Fusano*. Zamek Chigi na miejscu villi Plinijusza Młodszego. — Wielki las sosnowy pełen zwierzyny.

34 kil. od Rzymu przez *via Ardeatina*, kraj opustoszały, **Ardea**, 150 mieszk., starożytna stolica Rutulów.

52 kil. od Rzymu, **Porto d'Anzio**, (oberża Pollastrini), 1100 m. w miejscowości zdrowéj, w porze kąpielowéj licznie zwiedzane. Tu znaleziono *Apolina Belwederskiego* i *Gladyjatora*. — Piękny las Anzio.—O 3 kil. *Nettuno* (oberża), 1000 mieszk. Wschodni ubiór kobiet; las przepyszny. Pomiędzy Nettuno i Porto d'Anzio mnóstwo licznych i starożytnych ruin.

Droga 104. Z TRYJESTU DO WENECYI.

A) Morzem.

Statki parowe Austryjackiego Lloyda odpływają trzy razy na tydzień; podróż trwa 6 g., kosztuje 7 lub 6 guld.

B) Przez Görz i Udine.

214 kil., koleją żelazną w 8 g. 45 m. poc. pośp. za 10,59 lub 8,31 guld., a w 10 godz. poc. zwycz. za 9,82; 6,91 lub 4,41 guld.

Z Tryjestu do Nabreziny ob. dr. 23; z Nabreziny do Görz ob. dr. 24.

Daléj przez *Cormons, San Giovanni di Manzano*, pod którą przechodzi granica między Austryją i Włochami i gdzie podróżni podlegają rewizyi celnéj; oraz stacyję *Buttrio*, pociąg dąży do Udine.

Udine nad rz. Roja, 25000 mieszkańc. (hot: Europa, Stella, Croce di Malta). Na wzgórzu wśród miasta, skąd piękny widok, wznosi się starożytny pałac patryjarchów, dziś sąd kryminalny. — W urzędzie municypalnym piękny obraz *Koronacyja N. Panny* przez Girolamo z Udine (XVI wiek). Biblijoteka, bogata w szacowne rękopismy. 12 kościołów, teatr, instytut muzyczny.

Pordenone (hot. Stella d'Oro, Quatro Corone). W kościołach obrazy Licinia, współzawodnika Tycyjana.

Treviso nad rz. Silo, 22000 mieszk., (hot. Quatro Corone, Posta, Aquile). Starożytna, lecz nieskończona katedra z XII w.; w niéj obrazy Tycyjana, Bordona i Veroneza. Pyszny kościół Ś-go Mikołaja z obrazami Belliniego; Muzea, biblijoteka. Miasto otoczone jest wałami z bastyjonami. Z Treviso dwie linije kolei prowadzą na z. do Turynu i na pd. do Wenecyi. Ostatnia przez *Preganziolo*, Mogliano i Mestre, ostatnie 7360 m.; stąd linija zapuszcza się po za fortem *Malghera* i *San Giuliano* na wielki wijadukt, przecinający laguny, 3604 metry długi, a 9 szeroki, o 222 arkadach.

Wenecyja.

Wenecyja. Hotele: Grand Hôtel d'Italia, blisko placu Ś-go Marka i Canal grande; *Grand Hotel de la Ville, nad Canal grande, pok. od 2 lir., służba mówi różnemi językami; *Hôtel New-York, z pensyjonatem, plac Ś-go Marka, naprost kościoła de la Salute; *Hôtel Bauer, San Moisè, dobra kuchnia; *Barbesi, nad Canal grande; Hôtel Royal, obok pałacu Dożów; H. dell'Europa, nad Canal grande; H. Bellevue i San Marco, na placu Ś. Marka; Citta di Monaco, blisko tegoż; *H. de la Lune, podobniej; Hôtel du beau Rivage, z pensyjonatem, *Meublé Laguna, Riva dei Schiavoni N. 4178; Cavaletto, Ponte Cavaletto, za placem Ś. Marka i wiele innych.

Mieszkania, biuro pomieszkań na placu Ś-go Marka.

Mieszkania umeblowane. Hôtel National, Spaletta, Palais barbaro (angielski), Barbier (francuski), Fumagalli.

Restauracyje: Leon Blanco; Capello Nero; Giardino di San Moisè, wszystkie na placu Ś-go Marka; Bella Venezia, Vapore, Fabrica di Birra na Campo S. Angelo (restauracyja i piwiarnia).

Kawiarnie, na placu Ś-go Marka są otwarte całą noc. Café Florian cieszy się europejską wziętością, del Giardinetto w ogrodzie królewskim; Grand Café di Francia, Re Italia, Svizzero, Aurora, Divina.

Gondolowe omnibusy krążą po wielkim kanale i do stacyi drogi żelaznéj, pobierając od osoby po 8 soldów.

Gondole stają przedewszystkiem na wybrzeżu (riva) dei Piazzetta i na kilku innych punktach kanałów. Stacyje te (draghetti) są placami dla fiakrów Wenecyi. Przepłynięcie wszerz kanału, gdy ten jest wązki, 2 soldy w dzień, 3 w nocy; gondola z 1 wioślarem za godzinę 40 s., za następne po 20, za cały dzień od 4 do 5 franków.

Gondolijerzy mają numera i taryfy opłat, skarzyć się na nich można w biurze municypalném.

Statki parowe, krążą bezustannie z wybrzeża dei Schiavoni do wyspy Lido w 12 minut: do Tryjestu codziennie w południe podczas pięknéj pogody, przejazd trwa 8 godzin: do Chioggia od 1 Czerwca do 31 Grudnia. Ceny są podane w taryfach.

Historyja malarstwa weneckiego. *Giovanni Bellini* (1425 — 1516) jest prawdziwym założycielem szkoły weneckiéj; jest on dla niéj tém, czém Perugino dla szkoły Umbryjskiéj. Najznakomitszemi

jego uczniami byli *Giorgion* i *Tycyjan*: *Cima da Conegliano* był jednym z ich naśladowców. Niezależnie od Giovianiego Bellini należy umieścić jego brata *Gentile'a*, wybornego historycznego malarza, którego na żądanie Mahometa II. Rzeczpospolita Wenecka wysłała do Konstantynopola; *Carpaccio* jeden ze współzawodników J. Bellini'ego i *Marco Basaiti*. Wymieniamy tu jeszcze następnych: bracia *Zuccati*, znakomici wykonawcy mozajek w XVI w., *Giorgo Barbarelli* (1477—1511) uczeń J. Bellini'ego, od niego to rozpoczyna się świetny peryjod dla szkoły weneckiéj, a sam on był wzorem w kolorycie i sposobie przedstawienia obrazu. *Tycyjan* (1477 — 1576) zmarły w czasie zarazy w 99 roku życia jest twórcą bardzo wielu dzieł pierwszorzędnéj wartości, to téż uważany jest za głowę szkoły weneckiéj. *Tintoretto* (Jacopo Robusti 1512-1594) i *Paulo Véronèse* (Cagliari 1513-1572) stoją po za Giorgionem i Tycyjanem w pierwszym szeregu. Tintoretto jest prawie jedynym ze szkoły weneckiéj, który uległ wpływom Michała Anioła.— Sebastyjan *del Piombo*, uczeń Bellini'ego i Giorgion'a oddał swą zdolność praktyczną i potęgę tonów swéj palety na usługi śmiałemu rysownikowi Florencyi i Rzymu.— *Tintoretto* współzawodniczył w portretach z Tycyjanem. — O Pawle Véronèse mówią, iż jest najzupełniejszym przedstawicielem szkoły weneckiéj, ponieważ w najwyższym stopniu łączy w sobie przymioty i wady, charakteryzujące tę szkołę. Bogaty i obfity kolorysta, przez nikogo nie został przewyższony w świeżości, blasku i przezroczystości; a wytworna architektura, jaką wprowadził do swych obrazów, nadaje im teatralną okazałość. Pozostaje on zawsze wzorem pod względem stosunków rozmaitości kolorów.—*Bassano* (Jacopo da Ponte), godny uwagi kolorysta, zniżył się w sztuce do trywijalności, zowią go Flamandczykiem zbłąkanym w Wenecyi.

Palma il Vecchio zajmuje miejsce obok Tycyjana ze względu na siłę kolorytu, *Pordenone* (Licinio), współzawodnik chwały Tycyjana, mistrzowsko używający światło-cieni. *Bonifazio* (1500 — 1562) wyborny naśladowca Tycyjana, tak że niektóre jego dzieła uchodzą za prace tego ostatniego. Maretto (Aless. Bonvincino, 1500—1550), artysta pierwszorzędny, nie używający wszakże zasłużonéj sławy. Dzieła jego można głównie widzieć w Brescii, Weronie i Bergamo. *Palma* zwany *Giovine*, synowiec Palmy Vecchio (1544 — 1628), ostatni przedstawiciel dobréj, a pierwszy złéj epoki. *Il Padovanino* (1590—1650), znakomity artysta XVII wieku, naśladował Tycyjana. *Tiepolo* (1692 — 1770), naśladowca Pawła Veronese, jest ostatnim z wielkich malarzów XVIII w.— *Canaletti* (1697 — 1787) malował głównie widoki Wenecyi i jest ostatnim illustratorem szkoły weneckiéj. Zaliczają téż do Wenecyjan *Rosalba Carrirea* (1672—1757), zalecającego się pracami pastelowemi.

Narzecze weneckie jest najłagodniejsze z włoskich i bardzo łatwe do zrozumienia dla posiadających język francuski. Wymawianie miękkie, prawie dziecinne.

Wenecyja po włosku Venezia, niegdyś stolica Rzeczypospolitéj tegoż nazwiska, od VII wieku aż do 16 Maja 1797 r., kiedy przyłączono ją do Austryji na mocy pokoju w Campio Formio; w 1848 odrestaurowana chwilowo na rzeczpospolitę pod prezydencyją Manina, powtórnie zabrana przez Austryję, i nakoniec oddana Włochom w 1866 r. ma 120000 mieszk: leży na 117 wyspach, ma 15000 domów i 147 kanałów.

Wenecyja leży na lagunach morza Adryjatyckiego, które są rodzajem jezior i bagnisk zalanych wodą, o płaskim brzegu, niegłębokich wczasie przypływu morza, a pokrytych przy odpływie ławicami piasku; pomiędzy temi lagunami ciągną się kanały służące do żeglugi. Wysokość przypływu morza wynosi około 1 metra. Wenecyja oslonioną jest od strony morza wązkim przesmykiem ziemi zwanym *Lido*, uzbrojonym 3 pasami fortyfikacyj. Składa się ona z grupy wysp połączonych z sobą 450 mostami. Wielki kanał (canal Grande lub Canalazzo) długi 3750 metr., dzieli miasto na dwie nierówne części. Dwa mosty przecinają go: starożytny, kamienny, *Rialto* i nowy most żelazny naprzeciw Akademii sztuk pięknych. Na połud. dwóch głównych grupp wysp, na których osiadła Wenecyja, a na największéj z których znajduje się plac Ś-go Marka, (*Piazza S. Marco*) są dwie wyspy *San Giorgio*, zwrócona swą długością do placu i *Gindecca*, oddzielona od placu szerokim kanałem *della Gindecca*. Prawie wszystkie budynki są zbudowane na palach i frontem głównym zwrócone ku kanałom. Bardzo wiele z nich ma wyjście na ulicę wewnętrzną. Od 1829 r. Wenecyja jest portem wolnym. Malownicze to miasto jest najdziwniejszém w świecie. Nie zna ono ani zgiełku ani kurzu; fundamenta jego domów znajdują się w morzu, ulicami są kanały, powozami — gondole.

Plac Ś-go Marka składa się z dwóch części nierównéj wielkości, które łączą się z sobą pod kątem prostym. Większy *Piazza*, otoczony jest z trzech stron pięknemi budowlami i arkadami, z czwartéj zaś dźwiga bazylikę Ś-go Marka.

Mniejszy plac, *Piazzetta* jest, przedłużeniem pierwszego ku morzu; ma ze wschodu jeden bok pałacu książęcego, a z zachodu pałac na arkadach, który miał być biblijoteką Ś-go Marka. Arkady te są przedłużeniem arkad, otaczających plac Ś-go Marka i tworzą kryty chodnik. Nadbrzeże, na którem kończy się ten chodnik, pod nazwiskiem *Molo*, ciągnie się po obu jego stronach aż do końca pałacu książęcego, który góruje nad sławnym mostem westchnień (*ponte dei Sospiri*)

Na lewo od Molo ciągnie się wybrzeże niewolników (*rrva dei Schiavoni*) najbardziéj uczęszczane w Wenecyi

Przy wejściu na Piazetta, stoją dwie kolumny granitowe, postawione w 1170 r., na jednéj unosi się statua Ś. Teodora, na drugiéj lew skrzydla-

ty Ś-go Marka, ten ostatni przeniesiony do Paryża, stał czas pewien na placu Inwalidów. Na wschodzie znajduje się wytworny pałac *de la Libreria Vecchia*, zbudowany przez Sansovino, a wykończony przez Scamozzi'ego (1536 1580).

Piazza. Godne tu są uwagi: dzwonnica Ś-go Marka (*Campanile di S. Marco*) zaczęta w X w., przewyższa wszystkie budowle Wenecyi; 98 metrów wysoka, z niej przepyszny widok; u stóp dzwonnicy jest *Loggeta*, mała budowla kwadratowa przez Sansowina 1540 r. Trzy bronzowe posągi unoszą maszty, na których zawieszono sztandary rzeczypospolitéj; wieża zegarowa, około któréj rozciąga się fassada *Procuratie vecchie*, budowli rozpoczętéj w 1495 i która była mieszkaniem prokuratorów Ś. Marka. Są to dziś własności prywatne; w głębi tego placu rozciąga się nowe skrzydło, *Procuratie nuove* i *Libreria Vecchia*.

Pałac książęcy, budowla wspaniałéj i oryginalnéj powierzchowności, była rozpoczęta na kilka lat przed objęciem władzy przez dożę Marino Faliero. Fasada na Piazzeta i na Molo są z roku 1422, fasada od kanału della Paglia albo *Rio di Palazzo* jest w stylu odrodzenia; dwie fasady podwórza wewnętrznego są nieukończone. Schody olbrzymów, tak nazwane od dwóchposągów kolosalnych, prowadzą na galeryję. Wprost nad wschodami znajduje się tablica, otoczona rzeźbami, z napisem na pamiątkę przejazdu Henryka III, króla Polskiego, który tędy w r. 1574 uciekał z Polski do Francyi. Wnętrze pałacu przedstawia wiele zajęcia z powodu przedmiotów sztuki, jakie się tam znajdują Zwiedza się: salę *Wielkiéj Rady* z obrazami Pawła Veronese i Tintoreta. *Salę della Scrutidio*; Bibliotekę Ś-go Marka, otwartą od 10 do 3 g., posiadająca 120000 tomów i 10000 rękopismów; Muzeum archeologiczne, salę dei *Scarlati*, *dello Scudo*, salę płaskorzeźb, salę bronzów, *della Bussola*, Rady dziesięciu (*consiglio dei Daci*); Czterech drzwi (*della quattro porte*), senatu (*del senato v. Pregadi*) salę *Anticollegio i Collegio*. W ostatniéj znajdują się malowidła mistrzów Weneckich. Zwiedza się tu jako osobliwość pozostałości po więzieniach, z których jedno sławném jest z opowiadań Casanovy i Silvia Pelica, a drugie mieszczą się w podziemiach i pozbawione są światła. Pierwsze z nich *Piombi* zniszczone zostało przy końcu bytu rzeczyposp. w 1797 i żaden już więzień nie był tam zamkniętym od tego czasu. Most westchnień, malowniczo rzucony na Rio Palazzo, łączy pałac książęcy z więzieniami, zbudowanemi w 1589 r. przez Antonio da Ponte.

Bazylika Ś-go Marka, szacowny wzór architektury byzantyjskiéj, była zaczętą około 977, inaugurowana zaś w 1094.

Cztery bronzowe konie (przeniesione z Rzymu do Byzancyjum,

a następnie z Konstantynopola do Wenecyi w 1205 r. i które zdobiły lat kilka łuk tryumfalny na placu Karuzelu w Paryżu) tworzą jednę z najmniéj wymotywowanych dekoracyj fasady. W perystylu są mozajki Zuccati'ego: na prawo *Kaplica Zeno*. Wnętrze bazyliki wzbogacone do zbytku wschodniemi marmurami, snycerskiemi dziełami, bronzami, złoceniami i mozajkami, na złotem tle wykonanemi od X do XIII wieku. Liczą tu 500 kolumn, przywiezionych ze wschodu. Na prawo znajduje się ciekawa kaplica chrztów. W skarbcu zachowuje się *Pala d'oro*, osobliwe dzieło byzantyjskie ze złota i srebra, ozdobione kameami i drogocennemi kamieniami. Drzwi zakrystyi są dziełem Sansovina. Skarbiec utracił najgłówniejszą część swych bogactw.

Kościoły. 1). Na północo wschód Canal Grande: *Santa Maria Formosa*; *San Giovanni Paolo* (San Zanipolo, 1236 — 1430) rodzaj weneckiego Panteonu, zapełnionego mauzoleami dożów i znakomitości weneckich. Z obrazów wymieniamy: Męczeństwo Ś-go Piotra, jedno z arcydzieł Tycyjana. Blisko kościoła wznosi się konna statua jenerała *Colleani*, odlana z bronzu przez Al. Leopardi, według modelu, zaczętego przez Andrea Verrocio. — S. *Francesco della Vigna* przez Sansovino; *San Pietro di Castelo*. — *San Giovanni in bragora*, S. *Giorgio dei Schiavoni*. — *San Giorgio de' Greci* (cudzoziemcy nic zaniedbują znajdować się na nabożeństwie greckiem). —*San Zaccaria* —*San Salvatore* z grobowcami kilku dożów Wenecyi; Wieczerza w Emaus, arcydzieło Jana Bellini, *San Giovanni Chrisostomo* (*Zangrisostomo*). — S-*ta Maria de' miracoli*. — S. S. *Apostoli*, Jezuitów (arcydzieło w skażonym smaku). — *Santa Catterina*. — *Madonna dell' orto*. — S· *Giobbe*. — *Scalzi*. Wszędzie znakomite malowidła.

2). Na południo zachód wielkiego kanału: *Santa Maria della Salute*, w niesmacznym stylu przez Longhena (XVIII w.), wzniesiona ale tworzy przy wejściu do wielkiego kanału jednę z najpiękniejszych perspektyw Wenecyi; obrazy. — *Gesuati* (1726). — S. *Sebastiano* z grobowcem i obrazami P. Veroneza. *Carmini*. — *San Pantaleone* z obrazami. — *Frari*, mausolea Tycyjana, i Canowy. — *San Rocco* i *Scuola di San Rocco* z mnóstwem dzieł Tintoretta. — *San Giovanni Elomosinario* z obrazami. Na wyspie S. Giorgio kościół *San Giorgio Maggiore*, sławne dzieło Palladio. Na wyspie Giudecca kościół *Redentore*, dzieło Palladio.

Budowle znakomitsze nad wielkim kanałem. Na lewo: *Dogana di mare*, malowniczo położony na przylądku między wielkim kanałem a Giudecca; kościół *Santa Maria della Salute* (ob. w.) pałac *Manzoni*; Akademia sztuk pięknych (ob. niż.). Pałace: *Contarini dai Scrigni* p. Scammozzi; *Rezzonico* p. Longhena i Massari; — *Foscari*, godny uwagi z powodu położenia, pięknych proporcyj i pamiątek history-

cznych; — *Pisani*; — *Barbarigo*; — *Tiepolo* (XVI w.); *Pesaro* z teatralną architekturą, Longhena; — *Correr* muzeum (ob. niż.).

Most Rialto, o jednéj arkadzie, 27 m. 70 c. w świetle mającéj, z kamieni Istryjskich. Ma on dwa szeregi sklepów.

Na prawo Pałace: *Giustiniani* (hot Europejski); — *Treves*, gdzie widzieć można kolosalne statuy Hektora i Ajaxa dłuta Canowy; *Contarini Fasan*, wytworna budowla z XIV w. — *Corner della Cà grande* p. Sansovino; — *Cavalli* — *Grassi* (ratusz); trzy pałace *Mocenigo* (w dwóch mieszkał Byron); — *Corner Spinelli* (styl Lombardzki z XV w.) — *Grimani* (poczta) arcydzieło Michała Anioła; — *Farsetti* (XII w.); — *Loredan Bembo* (XIV w.); — *Manin*, z fasadą Sansovina; - *Mangilli Valmanara*, z galeryją obrazów; — *Sagredo* XIII w. — *Cà d'Oro* czyli Doro, wytwornéj konstrukcyi, z XIV lub XV w.; — *Vendramin Caleryi*.

Akademija sztuk pięknych. (otwarta codziennie w południe do 3-éj — za katalog 1 fr.). Muzeum utworzone w 1807 r. i wielkiéj wagi dla obznajmiających się ze szkołą wenecką. Z obrazów najgodniejszych uwagi z pośród szacownego tego zbioru wymieniamy:

Tycyjana: **Wniebowzięcie**, arcydzieło tego mistrza. Tintoretta: Cud Ś-go Marka, jedno z arcydzieł szkoły weneckiéj; Grzech pierwszych rodziców. Marka Bassaiti: Powołanie synów Zebedeusza. Belliniego Procesyja na placu Ś-go Marka. Pawła Veronese, **Uczta u Lewi**, N. Panna i Wszyscy Święci. Antonella z Messyny, Portret mężczyzny, Chrystus przy słupie. Holbeina, Portret młodego człowieka. Giorgiona. Ś-ty Marek uspakajający burzę. Bonifacia, Pokłon Mędrców.—Palmy Vecchio, Jezus i wdowa z Naim. Cimy da Conegliano, Zdjęcie z krzyża, Ś-ty Jan, Piotr i Marek. Vittore Carpaccio: Historyja Ś-éj Urszuli w obrazach; Pardenone: N. Panna z Karmelu. Paris Bordona: Rybak odnoszący pierścień doży. Jedna sala poświęconą jest na originalne rysunki mistrzów włoskich (zwiedzana we Wtorki i Soboty od 12 do 3), 32 rysunki Leonarda da Vinci; 102 Rafaela; rysunki Belliniego, Tycyjana, Veroneza, Palmy. Pardenona, Giorgiona i t. d. Inna sala zawiera liczne malowidła najdawniejszych mistrzów szkoły weneckiéj.

Zbiory prywatne. Najznakomitszy w pałacu Manfrinich, obecnie zubożony i częścią przeniesiony do Akademii sztuk pięknych. Muzeum *Correr*, z zapisu szlachetnego wenecyjanina. *Valmarana*: *Galvagna; Giovanelli.*

Arsenał. Rozpoczęty około 1304. Przed bramą leżą dwa marmurowe lwy, wywiezione z Aten w 1687, noszą na sobie starożytne

i niezrozumiałe napisy. Dwa inne lwy starożytne znajdują się w pewnéj odległości.

Do widzenia w arsenale są starożytne zbroje, narzędzia tortur, i t. p.

Teatry: La Fenice, Gallo, Apollo, Camploy, Malibran, Apollo in S. Luca.

Przechadzki: Ogród publiczny, założony w 1707; ogród botaniczny. Lido, długa piaszczysta wyspa, chroniąca Wenecyję od fal Adryjatyku; udają się tam w lecie dla kąpieli.

Wycieczki na wyspy: *Malamocco* pierwsza osada Wenetów. Udają się na *Murazzi* zobaczyć ogromną tamę zbudowaną wzdłuż piaszczystych brzegów morskich z kamieni Istryjskich, szeroką 15 m. w podstawie, a wysoką przeszło 4 m. — *San Lazaro*. Zwiedzają tu zgromadzenie religijne armeńskie, założone w 1717 r., posiadające drukarnię i bogatą biblijotekę. — *Murano*, fabryki drobnych szklanych wyrobów weneckich. Kościoły :*S-go Donata* i *S-go Pietro*. — *Torcello*, o 10 kilometrów ku Północo Zach. Katedra w romańskim styłu VII w., przebudowana w 1008, kościół *Santa Fosca* z X w. — *Chioggia* (hot: Alla, Sirena, statki parowe kilka razy tygodniowo) 26390 mieszk., miasto rybackie, którego mieszkańcy służyli często za modele do obrazów; Leopold Robert tu powziął natchnienie do obrazu Rybacy Adryjatyku.

Droga 105 Z WENECYI DO FERRARY I BOLONII.

161 kil. Droga żelazna przebywa w 4 g. 5 m. i 5 g. 5 m. pociągiem pośpiesznym, w 6 g. 40 m. i 7 g. 50 m. zwyczajnym. 1 kl. 18 fr. 95 c. 2 kl. 14 fr. 20 c. 3 k. 10 fr. 30 c.

A). *Z Wenecyi do Padwy.*

Droga żel. 37 kil. Przebywa się w 1 g. 15 m. pociągiem pośpiesznym, a we 2 g. 45 m. zwycz. 1 kl. 4 fr. 50 c., 2 kl. 3 fr. 30 c.; 3 kl. 2 fr. 35 c.

8 kil. *Mestre* ob. str. 371.

18 kil. *Marano* nad kanałem zwanym *taglio della Brenta*, prowadzącym do Adryjatyku. 21 kil. *Dolo*.

31 kil. *Ponte di Brenta*, Przy wejściu do Padwy przebywa się niską równinę, poprzerzynaną kanałami.

37 kil. **Padwa** po włosku Padova 60000 m.

Hotele: Aquila d'Oro, *Stella d'Oro, Cone fidele, Croce d'Oro.

Kawiarnie: Pedrocchi (kolossalna budowa, jedna z ciekawości miejskich); niemiecki Brauhaus.

Powozy: Kurs $^1/_2$ godziny lub do kolei 30 soldów; 1 god. 55 sol.; 2 godz. 85 sol; następne po 35 s., pakunek 17 s.; waliza 10 s. a przy latarniach zapalonych 15 s. nad kurs.

Padwa leży nad Bacchiglione, na pięknéj i żyznéj równinie na 33 metry wzniesionéj; miejsce obronne, ulice źle zabrukowane, kręte, otoczone w wielu miejscach arkadami.

Place: Piazza dei Signori, noszący tę nazwę od pałacu Carrarich, magnatów Padwy. Godne są uwagi: pałac del Capitanio; la loggia del Cosiglio.— Piazza delle Erbe na Pd. Zach. poprzedniego i Piazza de' Frutti, targ z żywnością; Piazza delle Uve, gdzie dowidzenia są freski Campagnola (Gualtieri'ego). — Na krańcu południ.: Prato della Valle, największy plac miejski, ma w pośrodku promenadę, obsadzoną drzewami i otoczoną płynącą wodą; jest on ozdobiony 74 nieszczególnemi statuami sławnych Padwańczyków i innych mężów znakomitych, którzy się w Padwie kształcili, między innymi umieszczonemi zostali Jan III Sobieski i Stefan Batory — podobno za staraniem Stanisława Augusta.

Kościoły: *Duomo* (1582), obrazy w zakrystyi; rękopismy i rzadkie mszały; *Baptistère* (XIV w.) godne uwagi malowidła.

Sant' Antonio lub *Il Santo* (XIII — XIV w.), bogaty w pomniki sztuki, jedna z osobliwości Padwy; kaplica Ś-go Antoniego, przyozdobiona przez *A. Briosco, Sansovino, Falconetto, Tizziano Aspetti* i t. d. snycerskie roboty największéj wytworności; kaplice Ś-go Antoniego i Ś-go Feliksa, freski *d'Altichieri* i *I. Avanzi*; kaplica *San Giorgio*, z malowidłami na ścianach z XIV w.; *Scuola del Santo*, z freskami Tycyjana i jego szkoły; Nawa środkowa ma pomniki *San Micheli*, rzeźby *Aspetti, Cataneo* i t. d.; wspaniały chór i pyszne bronzy; wyrabiane przez znakomitych artystów. Inne kaplice i zakrystyja są też b. bogate w pierwszorzędne dzieła sztuki. W kościele tym znajduje się kilka grobów polskich, pochodzących z w. XVI i późniejszych.

Na placu przed kościołem, wspaniała statua konna kondotiera *Gattamelata* przez *Donatella*. Statua ta uchodzi za najpierwszą, jaką odlano we Włoszech. — *Santa Giustina* (XVI w.), podziwia się tu wielkość chóru, prostotę i śmiałość architektury i obraz Pawła Veronese (Męczeństwo Ś-go Justyna). *Scuolo del Carmine, Eremitani* z freskami *Mantegna; Madonna dell' Arena*, zawiera szereg fresków Giotta, szacownych pomników sztuki malarskiéj.— *San Francesco.* — *San Canziano.* — *San Bovo.*

Pałace: Della Ragione lub Salone (1183 — 1219) wielka sala opustoszała, 83 metry długa a 28 szeroka: łukowate sklepienie jest z 1756. Pokazują tu domniemany grób Tytusa Liwijusza († 19 r. po Chr.) pomnik Lukrezia Dondi, statuy egipskie. Malowidła na murze. — Palazo del Capitanio i del Podestà, posiadają zabytki sztuki.

Museum (*Pinacoteca*) w zabudowaniach municypalności, malowidła Mantegna, Padovanino, Garofalo, osobliwości, bronzy, porcelana i t. d.

Uniwersytet zwany Il Bò (pod wołem) z powodu znaku, który istniał obok niego w XV w. Uczyli się tu: Ariosto, Tasso, Kochanowski, Kopernik, Stefan Batory, Sobieski, Walenstein. *Gabinet Fizyczny*, gdzie wykładał przez 18 lat Galileusz; amfiteatr anatomiczny; gabinet historyi naturalnéj. Obserwatoryjum (specola). *Biblijoteki*: Uniwersytecka, 100000 tomów; kapituły, 10000 tomów, seminaryjska, 5000 tomów i 800 rękopismów.

Padwa jest ojczyzną Tytusa Liwijusza i malarza **Mantegna**.

Okolice: 8 kil. na wschód *Villa Strà* czyli **Pałac Pisani**, malodła, ogrody. 15 kil. na Pd. Ws: Monts Euganées.

8 kil. **Kąpiele d'Abano**, często nawiedzane *Wody ciepłe* (25° do 84°) chlorowe i jodobromowe. — 17 kil. Arquà z domem Petrarki.

B). Z Padwy do Bolonii.

124 kil. Droga żelazna, — Przebywa się w dwie g. 50 m. lub w 3 g. 40 m. po ciąg. pośpiesznym, w 4 g. 20 m. lub w 5 g. 5 m. zwyczajnym. 1 kl. 14 fr. 50 c.; 2 kl 10 fr. 95 c.; 3 kl. 8 fr.

10 kil. **Abano** (ob. w.).

18 kil. **Bataglia**, 2790 m. liczne wille.

23 kil. **Monselice** 8940 m.

44 kil. **Rovigo** (hot. Corona Ferrea; Capello d'Oro; Cappa d'Oro) 9800 m. Pałac *Podestów*, kolumna unosząca niegdyś lwa Ś-go Marka. Handel zbożowy. Kraj urodzajny zwany *Polesina di Rovigo*. — 52 kil. *Arquà* (ob w.) — *Polesella* 3500 m. przy ujściu kanału t. n. do r. Po. 72 kil. *Pontelagoscuro*, pod którem pociąg przechodzi przez Po.

79 kil. **Ferrara** (hot: Europa; Stella d'Oro, Tre Corone) 30000 mieszkańców; o 5 kilometr. od Po, przeciwko wylewom której osłaniają ją wysokie groble, i blisko odnogi téj rzeki, zwanéj *Po' di Volano*, na błotnistéj równinie. Miasto obezludnia się i chyli do upadku. Ulice wielkie, szerokie i proste, najpiękniejsza z nich *Giovecca*. Plac Ariosta z pomnikiem tego poety.

Kościoły: Katedralny (XII — XVIII w.) Piękne malowidła *Benvenuta Tizio*, zwanego *Garofalo*, sąd ostateczny *Bastianina*; klejowe malowidło *Cosimo Tura*.—*San Benedetto*; malowidła *Dosso Dossi* i *Cremonese*, w refektarzu plafon (Raj) *Dosso Dossi*. — *Campo Santo*, obrazy. *San Domenico*, obrazy *Garofalo*. — S. *Francesco*, wspaniałe obrazy *Garofalo*. — *Santa Maria in Vado*. *San Paolo*.

Pałac książęcy, Castello. budowla kwadratowa, osłonięta dokoła wieżami. Pamiątki historyczne: *Parisina* etc. *Pinakoteka* czyli *Ateneo civico*, malowidła *Garofalo*, *Dossa Dossi*, *Tura* etc. *Uniwersytet* (studio pubblico): kursa medycyny i prawa; *Biblijoteka*, 90000 tomów, 900 rękopismów, pomiędzy któremi są utwory Ariosta, Guarini'ego; it.p. pomnik Ariosta etc. Pałace: *Cortabili*, *Schifanoja*. — Dom *Ariosta*. Przypuszczalne więzienie *Tassa*.

90 kil. *Poggio Renatico*. — 95 kil. *Galliera*. 100 kil. *San Pietro in Casale* 5250 m.

Na prawo 7 kil. **Cento** (hot. S. Marco), 18400 m., miejsce urodzenia Guercina. W domu tegoż jest przeszło 100 jego obrazów. Kościoły *del Rosario* i *San Pietro*; z obrazami Guercina. — 107 kil. *San Giorgio*. 114 kil. *Castel Maggiore*, 4100 m.—117 kil. *Corticella*,

127 kil. **Bolonija.**

Omnibus na dworcu 60 c.; z tłomokami 1 fr. **Powóz** jednokonny do hotelu 1 fr.; za bagaże tryngelt.

Hotele; Grand Hotel d'Italia, Dei Quatro Pellegrini, Brun, Bologna (mówią po franc. niemiec.) S. Marco, Tre Re, Tre Mori (restauraryja i kawiarnia), Alla Bella Venezzia.

Kawiarnie: del Commercio, dell'Italia, del teatro al Corso, La Birraria.

Powozy otwarte (fiacri), zamknięte (Broughams) jednokonne, kurs 75 c.; godzina 1 fr. 70 c.

Bolonija, po włosku *Bologna*, 90000 m., na żyznéj równinie, opasana murem z 12 bramami. Wiele ulic ma kryte chodniki.

Historyja sztuki bolońskiéj. Bolonija, która powinna by mieć jedno z ważniejszych w historyi sztuki, nie wydała żadnego genijusza. Szkoła jéj jeszcze w kolebce w padła na tory elektyzmu, który aż do końca pozostał jéj wybitnym charakterem. Francia (Raibolini) (1450) — 1517) rywalizował z Bellinim i Peruginem. Do szkoły bolońskiéj zaliczają *Primaticc'a*, *Sammacchini'ego*, *Passerotiego* i t. d. W końcu XVI wieku gdy wszystkie szkoły włoskie szybko chyliły się do upadku, bolońska weszła nagle w najświetniejszy dla siebie okres i pojawiły

wszystkie inne stała się pierwszą w kształceniu. Z pośród wielu malarzów téj epoki wymienimy: *Ludwika Carracci* (1555 — 1619) i jego krewnych *Augustyna* i *Anibala Carracci*; *Domińchina* (Zampieri) 1581—1675; *Guido-Reni,ego* (1564-1642 najświetniejszego ucznia szkoły Carracci'ego; *Albana* (1578— 1660), zniewieściałego malarza zewnętrznych wdzięków; *Guercino* (Barbieri) (1591 — 1666).

Piazza Maggiore lub Vittorio Emanuele, ozdobiony piękną fontanną z Neptunem bronzowym, przez Jana z Bolonii.

Kościoły: *Duomo*, pod wezwaniem Ś-go Piotra, posiada Madonnę przez *E, Sirani'ego*, ukrzyżowanie *Bagnacavalla*, i freski *Carracci'ego*.

San Petronio, ogromna bazylika niedokończona, rozpoczęta w 1390 r.; drzwi środkowe, arcydzieło Jakóba della Quercia, na zewnątrz rzeźby Sansovina i sławnego *Properzia de Rossi*, malowidła G. Francia, Tiarini'ego i in: *San Domenico*, z grobowcem Ś-go Dominika przez Mikołaja z Pizy kamienie grobowe Gwido Reni'ego i uczennicy jego Elżbiety Sirani, otrutéj w 26 roku życia; malowidła Tiarini'ego, Spada i in. S. *Bartolomego di porta Ravegnana* (1653), *San Benedetto*, *Santa Cecilia* w ruinach, freski Francia. — *Corpus Domini*, S. *Cristina*, *San Giovanni in Monte*, *San Antonio*, o 33 ołtarzach i inne

Akademija sztuk pięknych (Pinacoteca) otwarta od 9 — do 3, jest jedną z najznakomitszych we Włoszech, posiada takie arcydzieła, jak Ś-ta Cecylija *Rafaela*, N. Panna, aniołowie i święci przez *Cavedona*, Męczeństwo Ś-éj Agnieszki i Ś-go Piotra z Werony *Domińchina*, Madonna della Pieta, Guido Reni'ego; znakomite dzieła *Francia* i innych malarzów bolońskich.

Oploteca, muzeum zbroi, *Biblijoteka*, z dziełami odnośnemi do sztuki; i zbiorem rysunków.

Uniwersytet (Arciginnasio), założony w 1119 r., sławny przedewszystkiem wykładem prawa. Wiele kobiet zajmowało tu katedry. Nowy uniwersytet założony w 1714 r., liczył między profesorami *Galvan'iego*. Muzeum anatomiczne, patologiczne i anatomii porównawczéj; gabinet historyi naturalnéj, fizyczny, obserwatoryjum, ogród botaniczny, muzeum starożytności; biblijoteka uniwersytecka ma 15000 tomów, kustoszem jéj był znakomity kardynał *Mezofanti*, władający 42 językami.

Pałace: Palazzo pubblico; del Podestà; Foro de' Mercanti; Fava, Magnani; Sampieri; w trzech ostatnich freski Carracci'ego; — P. Ercolani, Bolognini i inne.

Pochyłe wieże. Dwie główne osobliwości Bolonii, są owe kwadratowe wieże z cegieł: jedna degli Asinelli, z XII w. wysoka 89 metr.; nachylenie 1 metr. 16 c.; druga la Garisenda z XII w, 49 m. wysoka, z nachyleniem 3 m. 07 c. ku Wschodowi.

Teatry: Communale; Contavalli; del Corso; del Sole; Giuoco di Pallone.

Przechadzki do *Montagnuola*, wzgórze na Pół. Bolonii, ogród publiczny, piękny widok.

Okolice: Kościół *de l'Annunziata* (arcydzieło Francia); *San Michele in bosco*, klasztor na wzgórzu pod Boloniją; kościół *Madonna di San Luca* do którego wchodzi się przez portyk na 640 arkadach.

Narzecze bolońskie jest jedném z najtrudniejszych i najbrzydszych we Włoszech.

Gastronomowie cenią bolońskie salcesony (mortadella i cotichini).

Z Bolonii wychodzą trzy drogi żelazne: do Rimini, Parmy, Pistoi.

Droga 106. Z BOLONII DO FLORENCYI.

132 kil. Droga żelazna.—Przebywa się w 4. g. 45 m. pociągiem bezpośrednim, w 5 g. 50 m. omnibusowym za: 1 kl. 13 fr. 80 c.; 2 kl. 11 fr. 20 c.; 3 kl. 8 fr. 40 c.

7 kil. *Borgo Panicale*, 4098 m., 10 kil. *Cassalecchio*, 2100 m. 19 kil. *Sasso* przebywa się tunel. 27 kil. *Marzabotto*. 39 kil. *Vergato*, 3760 m. Na lewo zamek *Savignano*; pociąg przechodzi przez rz. Vergatello, most na Sella. — Tunele.

59 kil. **Porretta**, 3000 m., 370 metr. wzniesiona. Wody ciepłe bardzo zalecane (27°, 5 do 38°). Są one siarczane, solankowe, jodobromowe; liczne zakłady kąpielowe. Po za Poretta przebywa się wąwóz w Apeninach. Wyniosły wijadukt, tunel, piękne widoki.

73 kil. *Pracchia*. Zstępujemy w dolinę Ombrony, gdzie Katylina został porażony i zginął.

98 kil. **Pistoja** (hot: Globo, Stella d'Oro, Leone d'Oro Leone Rosso, Locanda di Londra), 11800 m. Miasto posiade wiele rzeźb z XII, XIII i XIV w. — *Piazza del Duomo*.

Kościoły: Katedralny (1240) rzeźby *Brunelleschi*, i *Andrea de lla Robia*; obrazy *C. Allori*, *Lorenzo di Credi* i inne. *Campanille*; *S. Andrea*, ambona *Jana z Pizy*.—S. *Bartolomeo*.—*San Domenico* (1380), Madonna przez *Frà Bartolomeo*, malowidła *Baccicćio*, *Alori*. — *Santa Maria della Grazzie*, piękne malowidła *L. di Credi*. — *San Paolo*. — *San Spirito*. i inne.

Pałace: Biskupi; Pretorio: Forteguerri i inne.

106 kil. *San Pierro.*

114 kil. Prato (hot: Posta, Vecchia Stella) 11600 m. nad Bisenzio. — Kościoły: *Duomo*, z białego i zielonego marmuru, rzeźby i bronzy *Lucca della Robia*, *Minoda Fiesole Donatella*, freski *Filippo Lipi*, *Agnolo Gaddi*. — *Madonna delle Carceri.* Pałac Pretorio.

119 kil. *Calenzano.* — 124 kil. *Sesto.* — 127 kil. *Castello.* — 129 kil. *Ponte a Rifredi.* — 132 kil. *Florencyja*,

Florencyja.

Hotele: Italia, w pałacu Murata; *Nuovo York, nad Arno; de la Ville, na placu Manina, pok. 3 lir.; *de la Paix, nad Lungo Arno; *de l'Unives, Corso Vittoria Emanuele i via Garibaldi; *Grand Hôtel Milon, via Cerretani 12; *de la Grande Bretagne, nad Arno; *de Rome, na placu S-ta Maria Novella; du Nord, na placu Trinita; Parlamento, na S-ta Firenze; de Genève, Mercato Nuovo: Hôtel et Pension Anglaise, via del Sole, 3; H. de la Pension Suisse, via Tornabuoni; *Pension Thuillier, via Garibaldi, 5; Luna, via Condotta, 12; Stella d'Italia, villa Calzajoli; Porta Rossa, via Portarossa; Isole Britanniche, na pl. San Novella; Cosa Nardini, Borgo S. S. Apostoli, 17.

Mieszkania umeblowane. Jest ich wiele naprzeciw pałacu Pitti i w Nowym cyrkule.

Chambres garnis Cassa Schneidorf, Madame Ricci.

Restauracyje Rossini. Cavour (mówią po niem, ang. i franc.) Bonciani, Della Luna, De la Ville de Paris, del Barile, Patria.

Kawiarnie dei Risorti, Flora, delle Alpi, Ferruccio, Witai, Piccolo elvetico.

Pasztetnicy, Cukiernicy: Castelmuro, via Calzajoli naprzeciw d'Or San Michele; Doney ulica Tornabuoni.

Poczta do Listów plac della Signoria.

Teatry: della Pergola (opera pierwsza z włoskich) T. Nuovo, T. Nazionale, Alfieri, Goldoni Niccolini, Rossini, Vittorio Emanuele. Ricasoli (tragedyja i komedyja) i inne.

Plan zwiedzania Florencyi. Należy poświęcić przynajmniej 6 do 8 dni na zwiedzenie miasta. Dwie kolekcyje artystyczne: Uffizi i pałacu Pitti zasługują przedewszystkiem na uważne zwiedzenie.

Zbiór w Akademii sztuk pięknych jest również zajmującym. Część Florencyi z prawéj: strony Arno jest najznaczniejszą. W niej to znajduje się większa część pomników. Dwa place środkowe: La Signoria i del Duomo są w niéj dwoma punktami, około których prowadzą najczęściéj wycieczki po Florencyi.

Główniejsze osobliwości.

Na prawym brzegu rz. Arno.

Zwiedza się najprzód plac de la Signoria (Loggia de' Lanzi); Dawny pałac (Palazzo Vecchio); galeryja Uffizi). Z tego placu dostaje się na Piazza del Duomo prostą ulicą Calzajoli: najpiękniéj sze z budynków na tym placu są: Katedra (Cattedrale di S. Maria del Fiore) z dzwonnicą (il Campanile) i Il Battisterio. Zwiedza się następnie pałac Podestà; kościoły de lla Badia, Santa Croce; pałac Buonarotti; kościół Zwiastowania, S. Marka; Akademija sztuk pięknych; S. Loreńzo; muzeum egipskie i Cenecalo; S. Maria Novella.

Na lewym brzegu Arno.

Pałac Pitti i galeryja, ogród Boboli; muzeum historyi naturalnéj; kościoły S. Spirito, del Carmine, Promenada Cascine; na Płn. Zach. Florencyi; kościół S. Miniato na Płd. Wsch.

Florencyja (Firenze). Niedawno chwilowa stolica Włoch, 120000 m., ma 900 domów i pałaców. Rodzielona na dwie nierówne części rzeką Arno, suchą prawie w lecie a jednak często i gwałtownie wylewającą. Ulice nadbrzeżne zwane *Lungo Arno* (Lungarno), zostały niedawno przedłużone naprawo rzeki od mostu Carraja aż do promenady Cascine, a nowy cyrkuł, który stanie się najpiękniejszym w mieście, kończy się budować w tym kierunku. Gdy władze włoskie przeniosły się do Florencyi, miasto z każdym dniem się przyozdabiało; dziś to już przeszło.

Mosty: Pierwszy idąc w górę rzeki *alle Grazie* (1237), drugi *Ponte Vecchio*, przebudowany na nowo (1345) przez Tadeusza *Gaddi*, jest cały zajęty domami i zakładami złotników. Ponad mostem krótka galeryja, łącząca pałace Vecchio i Pitti.—Most, *a Santa Trinita*, godne uwagi dzieło *Baralla Ammanati* (1559). — Most *Carraja*. Powyżej miasta i poniżéj dwa mosty wiszące.

Place: Główne na prawym brzegu: della Signoria: del Duomo;

Santa Croce; Annunziata, S. Marco; dell' Indipendenza (dawniéj Maria Antonia, największy we Florencyi) San Lorenzo; la piazza Vecchia, plac S. Maria Novella, d'Ognissanti, nad brzegiem Arno; S. Trinita; (kolumna ze wschodniego granitu, pochodząca z łaźni Antonina w Rzymie). Z drugiéj strony Arno: plac pałacu Pitti, San Spirito i del Carmine.

Plac della Signoria (W. Księcia) Forum florenckie, gdzie godne widzenia są: 1. portyk zwany **Loggia dei Lanzi**, niegdyś odwach landsknechtów Medyceuszów. Był zrazu przeznaczonym na zgromadzenia ludowe. Zwą go też *loggia d'Orcagna* od imienia budowniczego (1355), 2 lwy strzegą wejścia, z lewéj leżący jest dziełem *Flaminio Vacca*, drugi pochodzi z willi Medyceuszów w Rzymie. Pod lewą arkadą jest słynny Perseusz z bronzu, dzieło *Benvenuta Cellini*, które było dlań powodem ciężkich strapień, o jakich w nader ożywiony sposób opowiada w swych pamiętnikach. Widać także pod arkadami kilka starożytnych posągów i grup przez *Jana z Bolonii*; Judyta i Holofernes przez *Donatello*. 2. *Palazzo Vecchio*, naprzeciw którego kopija Dawida, posągu *Michała Anioła* Herkules i Cacus przez *Badineli*. 3. Fontanna Neptuna przez *Ammanatti*. 4. statua Kosmy I przez Jana z Bolonii.

Plac katedralny (del Duomo). Na nim trzy cuda Florencyi: Katedra, Chrzcielnica i Dzwonnica.

Dzwonnica, w stylu gotycko włoskim jest wspaniałym utworem *Giotta* zaczętym w 1334 r. Wysoka 84 metr. Ozdobiona 54 płaskorzeźbami i 16 posągami.

Chrzcielnica (S. Giovanni Battista) budowla ośmiokątna, w któréj podziwiają nadewszystko pyszne drzwi bronzowe i płaskorzeźby. Drzwi południowe przez *Andrzeja z Pizy*, dwoje innych przez *Ghiberti*. O wychodzących na wschód, Michał Anioł mówił, że mogły by być wrotami raju. Drzwi północne, nad któremi Ghiberti pracował 20 lat zostały skończone w 1424 r. Wewnątrz: mozajki kopuły są dziełem *Andrea Tafi*, *Apollonio*, *Frà Jacopo*, franciszkanina, *Ghirlandajo* i innych.

Katedra (S. Maria del Fiore). Florentczycy, chcąc wznieść w swem mieście monument przewyższający wielkością i pięknością wszystkie znane we Włoszech, powierzyli wykonanie téj katedry *Arnolfowi di Cambio* w 1294. Nazwa S. Maria del Fiore pochodzi od nazwy miasta i jego herbów (czerwona lilija w białem polu). Fasada pozostała dotąd nieskończoną. Na konkursie w 1865 r. zatwierdzono projekt jéj dokończenia.

Budowa katedry była rozpoczętą w 1298 r. i trwała z przerwami 160 lat. Długość kościoła jest 148 m. 43, szerokość 94 m.

szerokość nawy 40 m.; wysokość od ziemi do wierzchu krzyża 114 m. 84. Zewnątrz pokrytą jest białym, różowym i zielonym marmurem. Cudem katedry jest kopuła, wzniesiona przez *Brunelleschi* († 1444 roku), średnica największéj kopuły 46 metr., obwód jéj 141 metr. 60. Brunelleschi jest śmiałym poprzednikiem Michała Anioła; katedra jego wyprzedza swém istnieniem katedrę S. Piotra w Rzymie przeszło o wiek. Michał Anioł powiedział o kopule Brunelleschi. „Trudno jest wykonać taką równie dobrze a nie podobna lepiéj“: Pomalowali ją w 1572 r. *Vasari* i *Zuccheri*. Wewnątrz katedry w prawéj nawie są pomniki: *Brunelleschi'ego* i *Giotta*, popiersie *Martile Ficina* przez *And. Ferrucci*. Za wielkim ołtarzem *Pietà*, gruppa z marmuru nieskończone dzieło *Michała Anioła*, który to miejsce na grób dla siebie przeznaczył.

Kościoły.

Santissima Annunziata v. Servites (XIII). Na przodzie jest atrium, zawierające freski, z których kilka bardzo pięknych: na prawo Wniebowzięcie przez *le Rosso*. Nawiedzenie, przez *Jacopo da Pontormo*. Zaślubiny N Panny, przez *Franciabigio*, Narodzenie N. Panny przez *And. del Sarto*. Na lewo widać także godne uwagi freski And. del Sarto.—Wewnątrz: Pietà, gruppa z marmuru *Baccio Bandinelli*. Kaplica N. Panny del Soccorso, zbudowana kosztem i według rysunku *Jana z Bolonii*; którego też są: własny grobowiec, krzyż i płaskorzeźby. Kopuła malowana przez *Pacetti*. Zmartwychwstanie przez *Angelo Branzino*. N. Panna i Wszyscy Święci, przez *Perugina*. Koło zakrystyi kaplica Villani, gdzie są pochowani sławni historycy tego imienia. Po lewéj stronie nawy: *Perugin'a*. Wniebowzięcie, jedno z arcydzieł tego mistrza.

Klasztor Zwiastowania. Jest tu do zwiedzenia wiele grobowców. Na drzwiach wiodących z klasztoru do kościoła znajduje się fresk, arcydzieło *Andrea del Sarto*, sławna **Madonna del Sacco**. Freski na prawéj ścianie są dziełem *Pacceti'ego*.

Badia (opactwo S. Benedykta na Pln Wsch. placu Signoria, blisko Bargello) przez *Arnolfo di Cambio* 1285. przebudowana w 1625. Na drzwiach, wiodących do kościoła jest marmurowa Madonna, dzieło *Mino da Fiesole*. Na prawo grobowce przez B. da Majano i *Mino da Fiesole* (1466). Na lewo kaplica rodziny Bianco; N. Panna z aniołami, ukazująca się Ś-mu Bernardowi przez *Filipino Lippi* (1480) i płaskorzeźby dłuta *Luca della Robbia*.

Il Carmine (kościół i klasztor Karmelitów) z drugiéj strony Ar-

no. „Kilka stóp muru pomalowanego we freski zapewniają wieczną pamięć kościołowi Karmelitów w dziejach sztuki". Freski te rozpoczęte przez *Massolino da Panicale*, wykonywane daléj przez *Masaccio* (1402—1443), obu młodo zmarłych, ukończone przez *Filippino Lippi* († 1505), zdobią kaplicę Brancacci'ch; ocalone od pożaru 1771 r., który zniszczył kościół. Są one świętością w sztuce a kształcili się na nich z kolei Perugino, Rafael, Leonard da Vinci, Michał Anioł. Odkryto nadto w 1858 r. inne freski w kaplicy w głębi zakrystyi.

Santa Croce, na placu tejże nazwy, był zbudowany przez Arnolfo di Lapo (1294). Fasada jest z 1862, dzwonnica z 1847. Obszerny ten kościół (dł. 116 m. 47, szer. 38 m. 45) poważny, ciemny, zapełniony znakomitemi grobowcami, był zwany Panteonem Florencyi.

Wewnątrz, Nawa prawa: pomnik Michała Anioła, rysunku *Vasari*; biust Michała Anioła i statua Malarstwa są dziełem *Bart. Lorenzi*; Rzeźby *Cioli'ego*, Architektury zaś *Giov. dell'Opera*. Pomnik nowoczesny wzniesiony na cześć Danta p. *Ricci*. Pomnik Alfierego p. *Canovę*. Pomnik Machiavela (1787). Medalijon Lanzi'ego, historyka malarstwa włoskiego. Pomnik Leonarda Bruni p. *B. Rosselino*.—Nawa lewa: Grobowiec Gallileusza, wzniesiony w 100 lat po śmierci; obrazy *Santi di Tito*. Przy filarze wielkiéj nawy pomnik Leona Battista Alberti p. *Bartolini'ego*. — Kaplica Baroncelli: na lewo freski Taddeusza *Gaddi*, najlepsze z dzieł tego artysty we Florencyi.—Koronacya N. Panny, aniołowie i święci, jedno z rzadkich dzieł autentycznych *Giotta*. W kaplicy, grobowiec hrabiny Albany, wdowy po ostatnim pretendencie Stuarcie († 1824 r.) p. *Santarelli*. Wieczerza Pańska p. *Vasari*.

San Lorenzo (na placu t. n.). Kościół ten zamykany o $12^1/_2$ a powtórnie otwierany od 3—5, jest o 3 nawach i ma kształt litery T; pochodzi z hojności Medyceuszów.

Przed wielkim ołtarzem, grobowiec Kosmy Medyceusza. Stara zakrystyja; płaskorzeźby, drzwi bronzowe; grobowiec Jana Medyceusza p. *Donatella*, mauzoleum Jana i Piotra Medyceuszów p. *Andr. Verrocchio*; męczeństwo S. Wawrzyńca, fresk *Ang. Bronzino*.

Nowa zakrystyja (widzialna tylko od 9 do $12^1/_2$), rozpoczęta p. Michała Anioła z polecenia Leona X, była skończoną w 1520 r. Jest w niéj sanktuarium sztuki włoskiéj; zwiedza się tu pomniki Wawrzyńca II, Medyceusza i Julijana II, ozdobione sławnemi statuami **Pensiera**, figura Wawrzyńca II w rozmyślaniu, **Zmierzch** i **Jutrzenka**, **Dzień** i **Noc** p. *Michała Anioła*; gruppa N. Panny z dzieciątkiem, przez tegoż mistrza.

Kaplica Medyceuszów, rozpoczęta w 1604 a wykończana aż do naszych czasów. Kosma II przeznaczył ją na groby familii książęcéj. Mury są wyłożone twardemi kamieniami i najkosztowniejszemi marmurami; kosztowała 23 milijony lirów florenckich. Jest w niéj gro-

bowiec i bronzowa złocona statua Kosmy II, przez Jana z Bolonii: takaż Ferdynanda I p. *Tacca*; mauzolea Kosmy I, Franciszka I i Kosmy III.

San. Marco. Kościół i klasztor. W pierwszym są malowidła *Passignano*, *Frà Bartolomeo*, *Empoli*, *Santi di Tito* i in.; klasztor (z końca XIII w.) należał do dominikanów; zawiérał wielką liczbę dzieł *Frà Angelico*, wiele z nich zostało wyniesionych lub zatraconych. Od trzech z górą wieków malowidła zostały zaniedbane. W sali kapituły wielki fresk *Frà Angelico*, malowidła tegoż artysty na górnym korytarzu i po celach. — W refektarzu, Wieczerza Pańska p. *Dom. Ghirlandajo*.

Santa Maria Novella.—Kościół ten, rozpoczęty w 1279, ukończony w 1357 Michał Anioł nazywał swą oblubienicą. Wewnątrz: *Vasari* zniszczył malowidła ścienne dla dodania ołtarzów bocznych. Po nad facyjatą Krucyfiks, przyznawany *Giottemu* i jego uczniowi *Puccio Capanna*. Na prawo facyjaty fresk *Masaccia*: Chrystus ukrzyżowany, N. Panna i S. Jan Baptysta. Na lewo: Zwiastowanie *Agn. Gaddi*. Kaplica Rucellai, ze sławną Madonną pędzla *Cimabue*, pierwszy pomnik odrodzenia sztuki we Florencyi, był on tryumfalnie wniesiony przez lud z pracowni artysty do kaplicy. Chór cały pokryty freskami p. *Domenico Ghirlandajo* (1451—1495), nauczyciela Michała Anioła. W sąsiedniéj kaplicy widać przepyszny krucyfiks p. *Brunelleschi*. Kaplica Strozzi z malowidłami ściennemi *Andrea Orcagna*. Sąd ostateczny, Raj; Piekło p. *Bernardo Orcagna*. W zakrystyi malowidła na tabernaculum są *Frà Angelicą*. – Na lewo kościoła Klasztor zielony (*Chiostro Verde*) (1220) tak nazwany, z powodu że są tu kamee wyrobione z zielonego kamienia p. *Paolo Ucella* (1396—1479) i p. *Dello*. Wewnątrz klasztoru:

Kaplica hiszpańska w któréj są wspaniałe malowidła ścienne p. *Simona Memmi* i *Taddeo Gaddi* (kościół wojujący i tryjumfujący). Sądzą że są tu portretowani: Bokacyjusz Fiammetta, Filip Piękny i t. d. Na suficie łódź Ś-go Piotra jest symbolem kościoła wojującego. *Taddeo Gaddi* przedstawił Tryumf S. Tomasza z Akwinu, otoczonego aniołami, prorokami i świętemi. U stóp jego są zwyciężeni heretycy.

Apteka klasztorna sprzedaje essencyje i perfumy.

Santa Maria Nuova (1418) blisko szpitala, założony jak mówią w 1287 r. przez *Folco Portinari*, ojca Beatryczy Danta. W przyległym kościołowi ogrodzie fresk *Frà Bartolommeo*, Sąd powszechny.

Or San Michele, Via Calzajoli, blisko placu Signoria, budowla gotycka p. *Arnolfo di Lapo* wzniesiona na skład zboża. Pożar zniszczył ją. W 1337 roku *Gaddi* rozpoczął jéj odbudowanie; arkady portyku były skończone dopiéro w 1378. Obecnie budynek ten restaurują. Figury, zdobiące go zewnątrz należą do najlepszych utwo-

rów dawniéj szkoły florenckiéj. Fasada Zach., S. Elijasz p. *Nanni di Banco*; S. Szczepan p. *Ghiberti*; S. Mateusz p. *Michelozzo Michelozzi*.

Na płn. **S. Jerzy**, przepyszna statua p. *Donatello*; S. Filip p. *Nanni di Banco*; S. Piotr p. *Donatella*. Na wsch. S. Łukasz p. *Jana z Bolonii*, S. Tomasz i Chrystus p. *Andr. Verrocchio*; S. Jan Chrzciciel p. *Ghiberti* Na płd. S. Jan Ewangielista, jedno z najlepszych dzieł *Baccio da Mantelupo*; S. Jakób p. *Nanni di Banco* i **S. Marek** p. *Donatello*, statua, o któréj w swém uwielbieniu wyrzekł Michał Anioł, „Marku dla czego do mnie przemówisz".

Wewnątrz: Cudowném jest pyszne tabernaculum z białego marmuru, utworzone przez *Andr. Orcagna* (1348—1359).

Ognissanti, wyrestaurowany w 1627. Na drzwiach fasady płaskorzeźba p. *della Robbia*. Wewnątrz na prawo S. Augustyn, fresk *Botticelli'ego*, na wprost S. Hieronim, fresk *Dom. Ghirlandajó*. Zakry styja, Chrystus na krzyżu, Maryje i Święci, fresk szkoły *Giotta*. Refektarz Wieczerza Pańska, zniszczona przez wilgoć.

San Spirito (na lewym brzegu Arno), kościół rozpoczęty p. *Brunelleschi'ego*, skończony w 1471 r.; w drugiéj kaplicy na prawo, *Pieta* marmurowa, naśladowanie gruppy Michała Anioła w kościele S. Piotra w Rzymie. Galeryja poprzeczna: S. Monika i 12 postaci kobiecych, portretów rodziny Capponi. N. P., Dzieciątko Jezus, S. Jan w dzieciństwie i Święci dzieło godne uwagi *Filippa Lippi*. Pokłon magów p. *Lomi*. Galeryja lewa· Madonna i Święci p. *Botticelli*. Kaplica Corbinellich; według planu *Andrea Contucci*, zawiéra obraz, przedstawiający Chrystusa z Krzyżem *Ghirlandaja* i t. d.

Santa Trinita (1250), odbudowany w XVI w. Pyszne freski *Dom. Ghirlandajo*. S. Piotr, idący po wodzie, *Cristof'a Allori*. S. Piotr odbierający klucze raju p. *Empoli*. S. Maryja Magdalena, statua zaczęta p. *Desiderio da Settignano*, ukończona p. *Ben. da Majano*. Wazto jeszcze zwiedzić kościoły: S. Ambrogio, SS. Apostoli, S. Felicita, S. Tito, S. Martino i inne.

Pałace.

Pałac Dawny *(palazzo Vecchio)* lub **pałac della Signoria**, dawniéj rezydencyja rządców Rzeczypospolitéj; późniéj W. Księcia Kosmy, który polecił *Vassari'emu* powiększyć go i ozdobić, w następstwie siedziba Izby deputowanych włoskiéj, przed przeniesieniem stolicy do Rzymu. Pałac ten z charakterystyczną powierzchownością, był zaczęty w 1298 r. p. Arnolfo di Lappo (Cambio). Przez drzwi gło-

wnie wchodzi się na dziedziniec, którego wytworne ozdoby znajdują się w sprzeczności z surowością fasady. Kolumny i sklepienia pokryte są arabeskami wykonanemi p. *Michelozzo Michelozzi*, odnowione w r. 1812. Wodotrysk z bronzową statuą p. *A. Verrocchio*. 1 piętro: Sala Wielkiéj Rady, urządzona p. *Cronaca* (1495) na żądanie Savonaroli z przeznaczeniem na zgromadzenia ludowe; została ona podwyższona za Kosmy I. Do téj to sali wezwano Michała Anioła i Leonarda da Vinci, w celu namalowania dwóch fresków, do których zdołali tylko kartony nakreślić, a i te zaginęły. W miejscu tych arcydzieł znajdujemy urzędowe malowidło dworaka *Vasari*. Statuy: *Baccio Badinelli* Adam i Ewa, Jan de Medicis, Kosma I, książe Aleksander, Klemens VII, Karol V. *Michała Anioła* Zwycięztwo i Niewola, gruppa niedokończona. Sufit malowany olejno p. *Vassari*. Kilka sal jest ozdobionych malowidłami z historyi Florencyi. — 2 piętro *Sala żywiołów*: portrety dawnych Florentczyków. *Sala posłuchań*, z malowidłami. *Cecchino Salviati*; portret Bianca *Capello*. Kaplica dei Priori, malowana p. *Rudolfa Ghirlandajo*.

Z placu Signoria przechodzi się (kierując się ku Arno) na dziedziniec zdobny portykami i posągami sławnych Toskańczyków. Dziedziniec ten jest otoczony z trzech stron budowlami, wchodzącemi w skład Pałacu Rządowego (Uffizzi), zawierającego najcenniejszy i najbogatszy zbiór zwany: **Galeryją Florencką** czyli **degli Uffizzi**. Galeryja jest otwartą codziennie, z wyjątkiem niedziel i świąt, od 9 do 3-éj. W niedziele od 10 do 3, w poniedziałki od 12 do 3. Możemy tu tylko wykazać najważniejsze dzieła z tego wielkiego muzeum.

1) przedsionek: popiersia Medyceuszów;

2) przedsionek: Dzik dzieło greckie, posągi cesarzów, 2 wilki. Wchodzi się następnie do galeryi 149 m. długiéj. Tu zaczyna się szereg zajmujących obrazów dawnych mistrzów: Madonna *Andrea Rico di Candia* (XIII w.) obrazy *Cimabue*, *Agnolo Gadi*, *Giotto* i jego szkoły, *Memmi*, *Orcagna*, *Filippo Lippi*, *Giotino*, *Paolo Uccello*, *Frà Angelico*, *L. Lignoralli*, *D. Ghirlandajo* i innych.

Snycerstwo: sarkofagi.

Popiersia starożytne: szereg biustów cesarzów, z których Augusta i Agrypy najznakomitsze, Snycerstwo włoskie (XV w.), mały korytarz: płaskorzeźby *Benedetto di Rovezzano*, *Lucca della Robia*. Taniec 30 genijuszów p. *Donatella*; N. Panna, Dzieciątko Jezus i S. Jan, dzieło *Michała Anioła* (niedokończone).

Gabinet napisów dzieli się na 12 oddziałów.

Sala Nioby z gruppą: Niobe i jéj dzieci, kilka starożytnych posągów, znalezionych w Rzymie. *Koniec 3-éj galeryi*, gdzie mieszczą się godne uwagi dzieła włoskiego snycerstwa: Bachus pijany p. *Mjchała Anioła*, przez niego samego wykonany w Rzymie w 21 roku życia. Umierający Adonis, Appollo, tegoż; S. Jan Chrzciciel, Dawid, zwyciężający Golijata, *Donatellego*; piękny posąg Bachusa p. *Sansovino*; kopija Laokona p. *Badinelli*.

Sale starożytnych bronzów.

Pyszna statua **Mówcy** znaleziona blisko jeziora Trazymeńskiego; Idolino, posąg znaleziony w Pesaro (1530); kask kartagiński, Orzeł rzymski.

Trybuna. Sala ośmiokątna, zawiéra arcydzieła: **Venus Medycejska** (restaurowana p. Bernini'ego); obraz *Rafaela* **la Fornarina** (?); Wenus *Tycyjana*.

Szkoła Toskańska: Głowa Meduzy p. L. *Vinci*. Pokłon mędrców, tegoż; Chrystus umierający p *Mariotto Albertinelli*; różne obrazy p. *Lor. di Credi*, *Frà Bartolomeo* *An. del Sarto* i innych.

Gabinet wyrobów z kamienia zawiéra przeszło 400 przedmiotów sztuki, wyrobionych z twardych lub kosztownych kamieni.

Szkoła wenecka (2 sale) Obrazy: Tycyjana, Veroneza, Tintoreta, Palmy i t. d.

Muzeum etruskie. Gabinet medalów obejmujący do 80000 sztuk.

Palac Pitti.

Położony z drugiéj strony Arno, jest, wraz z Uffizzi, największą artystyczną ciekawością Florencyi. Wybudował go kupiec florencki *Lucca Pitti* w 1440 r. według planu *Brunellescchi'ego*. Ponieważ brakło środków dokończenia, spadkobiercy sprzedali go w 1549 r. za 9000 flor. złotem *Eleonorze* z *Toledo*, małżonce Kosmy I. Odtąd Medyceusze założyli tam swą rezydencyję. Kosma II kazał dobudować prawe skrzydło; lewe zostało skończone w 1631 r. Inne części budowli zostały skończone za naszych czasów.

Kosma I. połączył pałac Pitti z własnym, galeryją 487 m. długą, która przechodzi po nad rz. Arno i miastem; chciał sobie tym sposobem zapewnić ucieczkę na wypadek powstania.

Galeryja pałacu Pitti. Zawiéra przeszło 500 obrazów. Otwarta dla publiczności codziennie od 9—3; w Niedzielę do 10, w Poniedziałek do 12-éj. Wymieniamy tu kilka tylko pierwszorzędnych dzieł.

N. Panna na tronie (la Madonna della Seggiola) *Rafaela* i **Widzenie Ezechijela** tegoż. Pochód na wojnę, *Rubensa*; Sprzysiężenie Katyliny p. *Salvatora Rosa*; S. Marek p. *Frà Bartolommeo.* Karol I i Henryjeta francuska p. *Van Dyck'a.* W pałacu Pitti jest jeszcze bardzo wiele dzieł Pawła Veronese, Andrzeja del Sarto, Tycyjana, Rafaela, Correggia, Salv. Rosa, Bartolommea, Guidona Romano, Michała Anioła, Rubensa, van Dycka, Murilla, Tintoretta, Fiesole i innych. Na pierwszém piętrze: sale *Stiuków, Dywanów, Straży* i t. d. Na dole Sala sreber z wyrobami przyznawanemi *Benvenuto Cellini'emu.*

Biblijoteka W. Księcia v. Palatyna ma 60000 tomów.

Za pałacem Pitti rozciąga się ogród **Boboli** (otwarty dla publiczności w czwartki i niedziele). Wchodząc doń bramą, przytykającą do pałacu Pitti, widać w głębi alei grotę, gdzie są posągi naszkicowane p. Michała Anioła; gruppa, przedstawiającą Porwanie Heleny p. *Vincenzo de Rossi*; posąg Wenery p. *Giovanni da Bologna.* Dwa posągi po bokach wejścia są dziełem *Bandinelli'ego.* Za pałacem jest amfiteatr; ogród otoczony jest od płd. murami, rozciągającemi się od Belwederu (fortu sterczącego po nad ogrodem) do bramy, Porta Romana.

Akademija Sztuk pięknych (ulica Ricasoli). Głównym jéj założycielem był W. Książe P. Leopold (1784). — Korytarz i dziedziniec zapełnione są rzeźbami z palonéj gliny p. *Lucca della Robbia* oraz szkicami Michała Anioła w marmurze.

W galeryi wielkich obrazów wymieniemy: *Cimabue*, N. Panna, Jezus, Aniołowie i Prorocy; *Frà Angelico*,; Podniesienie krzyża; *Perugina*, Wniebowzięcie; *And. del Sarto*, Czteréj święci.

W galeryi małych obrazów: Sąd ostateczny *Frà Angelico*; *Sandro Boticelli*, Allegoryja wiosny. Życie J. Chr. w 17 obrazach *Frà Angelica.*

Klasztor konfraterni (zniesiony) **dello Scalzo.** (Klucze u odźwiernego Akademii Sztuk pięknych). Uszkodzone freski, przedstawiające sceny z życia S. Jana Chrzciciela, są pendzla *Andrea del Sarto* i *Franciabigia.*

Cenacolo (Sala jadalna) (fresk przyznawany Rafaelowi) ulica Faenza. Fresk ten jest namalowany w refektarzu dawnego religijnego

zgromadzenia S. Onufrego; dziś refektarz zamieniono na skład powozów, fresk odkryty został w 1845 r., lecz niektórzy krytyczni badacze nie chcą przypisywać go Rafaelowi. W tymże budynku znajduje się **muzeum egipskie.**

Pałac Podestów (Bargello, ulica del Palagio). Zbudowany w roku 1256, obwarowany w 1317 i restaurowany wielokrotnie. W wielkiéj sali zgromadzała się rada municypalna, na dole były więzienia i izba tortur. W ostatnich czasach pomieszczono tu muzeum narodowe (Museo Nazionale). Jest tu do widzenia portret *Danta* i kilka fresków.

Biblijoteki: *Laurenziana*, bogata w szacowne rękopismy. — *Magliabechiana* 160000 tomów i 10000 rękopismów; *Marucelliana* (ulica Cavoura);— *Riccardiana.*

Muzeum historyi naturalnéj (obok pałacu Pitti). Zajmujący zbiór minerałów i skamieniałości. Tu mieści się téż gabinet fizyczny, ogród botaniczny, obserwatoryjum. Najciekawszą osobliwością jest mównica *Galileusza*, ozdobiona jego posągiem. Przechowują tu narzędzia fizyczne, jakiemi się posługiwał i jeden jego palec.

Pałace prywatne: *Palazzo Corsini* (lungo l'Arno) (1656) Zbiór obrazów. *P. Ricardi*, dawniéj Medici (ul. Cavour), zbudowany przez *Michelozzi'ego*; Plafony *Giordana*, kaplica przez *Benozzo Gozzoli* (gdy Florencyja była stolicą, mieściło się tu ministeryjum spraw wewnętrznych).

Pałac Strozzi (ul. Tornabuoni), najpiękniejszy typ pałaców florenckich; zaczęty w 1489 p. *Benedetto da Majano.* Przepyszny jest gzems p. *Cronaca.*

Godne uwagi domy.—*Casa Buonarotti* (ul. Ghibellina). Ostatni z rodziny Michała Anioła, radca *Buonarotti* zapisał ten dom i jego przedmioty miastu Florencyi, lecz na skutek opozycyi spadkobierców, rząd wszedł z niemi w układy i wypłacił im 22000 fr. **Można zwiedzać** we wtorki i czwartki od 10 do 2-éj to małe muzeum, **poświęcone** pamięci wielkiego artysty. Jest tu kilka dzieł z lat jego młodych i różne przedmioty, niegdyś doń należące (szpada, stół do pisania, pantofle).

Dom *Alfieri'ego*, w którym mieszkał od 1793 aż do śmierci w 1803 (lung'Arno Corsini, blisko mostu S. Trinita). Dom *Galileusza* (ul. de la Costa Nr. 359). Dom *Machiaweľa*, w którym zmarł w 1527 (ul. Guicciardini, blisko pałacu Pitti). Dom *Benvenuta Cellini* (ul. della Pergola).

Miejsca przechadzki. *Ogród Boboli* ob. str. 393.—*Cascine* (ogród zoologiczny) za wschodnią bramą miasta, między Arno i koleją żelazną, w niedziele i święta bardzo ożywiony.

OKOLICE FLORENCYI.

San Minato al Monte, bazylika pięknéj budowy (1013 roku). Mozajka na sklepieniu jest z 1297 r. Kopuła zdobna płaskorzeźbami *Łukasza della Robia*. W zakrystyi freski *Spinella Spinelli*. Z tarasu piękny widok na Florencyją.

Villa San Donato własność M. Demidowa. Zbiór godnych uwagi obrazów i cennych przedmiotów, zwiedzany w poniedziałki i czwartki za pozwoleniem, po które udać się należydo M. Melchiore w S. Donato.

Fiesole (6 kil. od Florencyi). Miasto b. starożytne. Resztki murów z czasów Etrusków trwają jeszcze.—**Katedra** w kształcie bazyliki, mauzoleum biskupa *Salutati* (1465) p. *Mino da Fiesole*. Ze wzgórz Fiesole piękny jest widok na równinę florencką i łańcuch Apeninów. W Fiesole urodził się malarz *Frà Angelico* i snycerz *Mino da Fiesole*.

San Salvi (20 minut pieszéj drogi od Florencyi), dawny klasztor. Wieczerza Pańska, fresk p. *Andrea del Sarto*.

Wycieczka do Vallombrosa.

Można się wybrać koleją żelazną do Rignano (28 kil.), a stąd pieszo. Jeżeli się zaś zatrzyma w Pontassieve (20 kil.), to idzie się pieszo przez Pelago i Poterno ($4^1/_4$ g.).

Klasztor Vallombrosa był założony w XI wieku przez S. Jana Gwalberta, z regułą S. Benedykta. O 12 minut od klasztoru zwiedzają małą pustelnię *Paradisino*, dawniéj *Romitorio delle Celle* gdzie zamieszkiwał S. Jan Gwalbert. Ze szczytu skały, na któréj stoi budowla, rozpościera się piękny widok na dolinę Arno, Florencyją i morze.

Wycieczka do Verna i klasztoru Kamedułów.

Dobrze jest wziąć przewodnika na tę odległą wycieczkę, którą w części tylko odbyć można powozem.

La Verna (Alvernia). Klasztor założony w 1213 roku, kościół

w r. 1264 wzniesiony, wśród skał na cyplu, w którego grocie zamieszkiwał S. Franciszek z Asyżu. Potrzeba 2 g. aby zwiedzić Verna i wedrzeć się na szczyt *la Penna*, najwyższy z otaczających, skąd rozległy jest widok do koła.

Klasztor Kamedułów (Camaldoli) Potrzeba około 7 g. piechotą na przebycie z la Verna do Kamedułów. Klasztor założył S. Romuald (1012); kościół przebudowano w 1772.

Droga 107. Z FLORENCYI DO RZYMU.

przez Arezzo i Foligno.

371 kil.—Droga żelazna, przebywa się w 9 godz. 35 m. pociągiem pośpiesznym, za 42,95 lub 29,85 fr.; a w 14 g. zwycz. za 39,10; 26,90 lub 18,70 fr.

Nie chcąc przebywać téj drogi przez Maremmy, wiecznie zarażone *Malarią*, można się udać morzem przez *Livorno* i *Civita Vecchia*. Lecz droga koleją na Arezzo nie tylko że jest najkrótszą, ale nadto najbardziéj zajmującą. Z głównego dworca kolei żelaznéj przy kościele Santa Maria Novella, pociąg bieży doliną Arno, po północnym brzegu rzeki. Można jeszcze przez jakiś czas widzieć mury miasta, które każdy podróżny niechętnie opuszcza, i *Fiesole* (str. 395). Dolina rzeki wkrótce się zwęża, a wyniosłości zaczynają być zupełnie nagiemi. Zatrzymawszy się w Arezzo można zwiedzić dolinę rz. *Chiana*, która w skutek wielkich usiłowań stała się jedną z najżyzniejszych okolic w Europie, mimo to że do połowy 18 wieku, z powodu nadzwyczajnéj wilgotności gruntu była nader niezdrową. Obok téj doliny przesuwa się pociąg po wyjeździe z Arezzo.

12 kil. *Compiobbi.*— 20 kil. *Pontassieve*, przy zbiegu rzek Sieve i Arno, skąd spostrzegamy pasmo wzgórz *Pratomagno* i klasztor *Vallombrosa* (str. 395).— 28 kil. *Rignano.*— 35 kil. *Incisa.*—40 kil. *Figlina.*— 48 kil. *San Giovanni*, miejsce urodzenia malarzów *Masaccio* i *Giovanni da San Giovanni*; w kościołach obrazy obu tych malarzów.

54 kil. *Montevarchi*, muzeum skamieniałości.

89 kil. **Arezzo** (hot. Chiave d'Oro, Vittoria, Armi d'Inghilterra, Tamburo), 16500 m. w pięknem położeniu na górze; powietrze zdrowe i czyste, domy porządnie zbudowane, ulice długie i dobrze wybrukowane.

Kościoły: Katedralny (XIII w.), zbudowany według planu *Lapo p. Margaritona*; Chrystus p. Luca della Robbia; tabernaculum p. *Ja-*

na z Pizy.— Zwiastowanie, fresk *Spinello Spinelli.*— *Badia di Santa Flora*;—*Santa Maria della Pieve*, z obrazem S. Franciszka i Dominika p. *Giotto.* — *Klasztor Santa Croce* i inne.

Muzeum publiczne, bogate w starożytności.— *Dom*, w którym się urodził Petrarka.

106 kil. *Castiglione Fiorentino*, u stóp wzgórza. W kościołach dobre obrazy. Wkrótce nasuwają się oczom ruiny dawnéj twierdzy *Montecchio*

117 kil. **Cortona** (hot. Europa, Casa, Nuti, Comuscia).

Kościoły: Katedralny z malowidłami *Luca Signorelli*, Sacchi i t. d. Sant'Augustino.— San Francesco;—Gesu i inne.

Palazzo Pretorio — *Biblijoteka.* Oddalając się z Cortony ma się przyjemną i pełną rozmaitości drogę. Linija bieży brzegiem jeziora **Trazymeńskiego**, *lago di Perugia*, gdzie Hannibal odniósł świetne zwycięztwo nad Rzymianami pod Flaminijuszem. Jezioro ma 12 kil. dł. jest nader rybne i bez widocznego odpływu, jeden ze strumieni, który doń wpada, zwie się *Sanguinetto.*

135 kil. *Passignano.*—144 kil. *Magione.*

165 kil. **Perudżia** (Perugia) (hot. Corona, via Nuova, della Costa, del Trasimeno). Liczy do 30000 m., główne miasto Umbryi, na wzgórzu. *Corso* ulica główna. Piazza del Pava, z piękną fontanną z XIII w. Kościoły: *Katedralny*, *San Lorenzo* (XV w.) i in., w liczbie 103, mają obrazy i malowidła szkoły umbryjskiéj. W kościele kamedułów, zwanym *San Severo* oglądają pierwszy fresk *Rafaela* (1505 r.). *Pinacoteca* w kościele S. Dominika obfituje w obrazy szkoły Umbryjskiéj a mianowicie Perugina: tu téż jest grobowiec *Benedykta XII* p. *Jana z Pizy.*—*Muzeum archeologiczne*, *Uniwersytet*; *Biblijoteka* z 30000 tomów i mnóstwem rękopismów.

Il Cambio (giełda) freski *Perugina.*— Palazzo Comunale z XVI w.—Pałac Conestabili. Liczne i bogate galeryje prywatne. Dom Perugina.—Starożytne ruiny: *Łuk Augusta*; *Porto Marzia.*

Linija przecina dolinę Tybru i niedaleko Volumnii przebywa Tyber.—177 kil. *Pont San Giovanni.*

190 kil. *Assyż* (Assisi) (Hot. Leone; Lepri; Fermine), 4500 m.; na wzniesieniu. Smutne, puste, zakonne miasteczko. Jest jednem z sanktuaryjów pierwotnéj sztuki włoskiéj i stąd godne zwiedzenia. Klasztor *il Sagro Convento* podobny do fortecy (1230). — S. *Francesco*, składający się z dwóch kościołów; freski *Buffalmacco, T. Gado, Giotta* i t. d.—O 3 kil. od Assyżu wznosi się kościół S. *Maria degli Angeli.*

200 kil. *Spello*, 3000 m. zniszczone przez trzęsienie ziemi w roku 854.—Starożytności.— Kościoły.

205 kil. **Foligno** (po włosku Fuligno) Hot. di Giuseppe Barbacci, Croce bianca, Corta. - Restauracyja Stella d'Oro), 11000 m., zniszczone przez trzęsienia ziemi od 1831—1854.—Katedra. — Klasztor S. Anny, gdzie była niegdyś N. Panna z Foligno *Rafaela*, obecnie przeniesiona do Watykanu. — *La Nunziatella*; z obrazem, przedstawającym Chrzest Chrystusa p. *Perugina*.

Przemysł i handel bardzo ożywione, wosk, papier, konfitury i t. p. Wychodzą stąd 2 drogi do Ankony i do Rzymu.

214 kil. *Trevi* na wzgórzu. Kościół Madonna delle Lagrime z pięknemi freskami *Perugina*.

231 kil. **Spoleto**. Hot, Nuovo, La Posta. 12000 m. **Katedra**, freski F. Lippi, San Domenico.—Palazzo pubblico, malowidła.—Ruiny łaźni rzymskich. Wodociąg, Łuk tryumfalny, zwany bramą *Hannibala*.—2 kil. na Wsch. klasztor *S. Giuliano*.

260 kil. **Terni** (hot. Europa, Posta), 8000 m. Ruiny amfiteatru, świątyń i łaźni. — **Kaskada Terni** jedna z osobliwości Włoch, zrobiona ręką ludzką i zasilana wodami rz. Velino.

273 kil. *Narni* (hot. Campana), 3500 m. malowniczy widok. Katedra.—Ruiny mostu rzymskiego.

289 kil. *Orte*, 2000 m. nad Tybrem, punkt połączenia się linij do Sienny i Ankony.

Zostawiwszy na prawo liniję do Sienny, mamy z prawéj górę *Cimino*.— 302 kil. *Borghetto*. Przebywa się Tyber. Na prawo góra *Soracte*.—315 kil. *Stimigliano*.—324 *Montorso*.

335 kil. *Passo di Corese*.

336 kil. *Corese*. - 346 kil. *Monte Rotondo*.

372 kil. (od Florencyi) Rzym str. 349.

Droga 108. Z RZYMU DO NEAPOLU.

A) przez Frosinone i Ceprano.

261 kil. Droga żelazna, przebywa się w 8 g. 10 min. pociągiem pośpiesznym za 33,35 lub 22,85 fr., a w 12 g. 55 m. zwyczajnym za 28, 19,40 lub 13,60 fr.

Z Rzymu do Sparanisi.

201 kil. Koleją żelazną w 5—7 i pół godz. za 21,85; 15,15 lub 10,70 fr.

29 kil. *Albano* (patrz okolice Rzymu).—33 kil. *Cività Lavinia.*

42 kil. **Velletri** (hot. Posta, Villa di Parigi), 12400 m. na pochyłości Monte Artemisio w malowniczem położeniu, ulice ścieśnione i smutne. - Kościół S. *Maria del Orto—Palazzo Publico i Lancelloti.—Pallas z Velletri* znalezioną została o 4 kil. za miastem. Sławne są z piękności kobiety z Velletri. *August* urodził się w tém mieście.

57 kil. *Valmontone*, 3000 m. Pałac *Doria Panfili*. – 65 kil. *Segni* 4100 m.—79 kil. *Sgurgola*.—O 7 kil. *Anagni*, 7800 m. miasto starożytne, rezydencyja wielu papieżów.

89 kil. **Ferentino** (omnibus od stacyi; hot. des Etrangers) 8100 m. źródła siarczane.

97 kil. **Frosinone**, (bufet na stacyi, omnibus; hot de Matteis Napoli), 7600 m., malownicze stroje kobiet.—103 kil. *Ceccano.*

122 kil. **Ceprano** (bufet, Locanda Nuova), 3400 m. nad Lici. Wychodzą stąd dwie drogi: do Terni i Neapolu.

124 kil. *Isoletta.* Liczne dzieła sztuki na drodze.—Piękny widok na Apeniny i górę *Monte Casino*, na której sterczy klasztor tegoż nazwiska— 132 kil. *Rocca Secca.* — 137 *Aquino*, 1500 m. Ojczyzna Juwenalisa.—O 4 kil. *Pontecorvo.*

150 kil. **San Germano** (hot. Reale, Villa Varone, Villa Rapido), 8800 mieszk., u stóp Monte Casino. Starożytne ruiny. Sławny klasztor na **Monte Cassino**, założony przez S. Benedykta. Kościół bogato ozdobiony, biblijoteka z 40000 tomów.

160 kil. *Rocca d'Evandro*, 2600 m.— 182 kil. *Vairano Cajanello.* 188 kil. *Riardo*, 1300 m. Grota Sejan.

194 kil. *Teano*, 12000 m. Starożytne ruiny, zamek feodalny.— 201 kil. *Sparanisi*, gdzie się z tą drogą zbiega linija z Velletri przez Terracina i Gaetę.

Ze Sparanisi do Neapolu.

60 kil. Droga żelazna, przebywa się w 2 g. 14 m., za 6,15; 4,35 lub 2,90 fr.

6 kil. *Pignatáro.*

16 kil. **Kapua** (hot. Locanda della Posta, Café Italia), 10800 m., nad rz Volturno, miejsce obronne zrabowane i zburzone w 1501 r. przez Cesara Borgia.— Katedra; starożytności.— 21 kil. *Santa Maria di Capua*, na miejscu dawnéj Capui, miejsca pobytu Hannibala.—Ruiny amfiteatru. Starożytna Capua liczyła 300000 m.

27 kil. **Caserta** (hot. Stella Italia, Crocelle) 30000 m.— Pałac zbudowany przez *Vanvitellego* dla Karola III w 1572 r. Pałac ten można nazwać Versalem Neapolu (Z Caserta idzie odnoga kolei przez Benvenuto do Foggia lub do Termoli).—33 kil. *Maddaloni* 17000 m., wspaniały wodociąg, most *della Vale* albo *di Maddaloni* p. Vanvitellego.—39 kil. *Cancello*, 1100 m.—46 kil. *Acerra*, 11300 m. okolica niezdrowa.—49 kil. *Casalnuovo*, 3900 m., w żyznéj, lecz niezdrowéj okolicy.

60 kil. *Neapol* (ob. niżéj).

B) Przez Terracina i Gaete.

Droga żelazna z Rzymu do Velletri i ze Sparnasi do Neapolu. **Droga powozem** z Velletri do Sparanisi. Z Rzymu do Valletri, 42 kil. w 1 g. 10 m. do 1 g. 30 m. za 4,60; 3,25 lub 2,30 fr.

42 kil. *Velletri* (patrz wyżéj A).

Z Velletri do Sparanisi.

13 stacyj droga powozem.—Dyliżans kraży od stacyj Velletri do Terracina.

Zostawiając na lewo liniją do Neapolu, podróżny odkrywa pyszny widok na bagna Pontyńskie, morze i Monte Circeo.— *Cisterna* (oberża, Posta), pobyt niezdrowy.—*Torre de' Tre Ponti.* Tu zaczynają się bagna **Pontyńskie**, ciągnące się aż do Terracina, na 32 kil. dług. i 12 w największéj szer.; mają one 18846 hekt. powierzchni. Pochyłość prawie żadna przyczynia się do rozlewania bagnisk, zasilanych wodami spadającemi z gór od wschodu. Z drugiéj strony piaszczyste wzgórza od strony morza stanowią zawadę dla odpływu. Stojące wody sprowadzają rozwijanie się choroby *mal'aria*, skutkiem któréj okolica ta jest pustynią. Papieże probowali w średnich wiekach osuszyć te błota, a Pius VI zaprowadził tu nawet wiele ulepszeń (od 1777 do 1781). *Foro Appio*, gdzie wsiadł na okręt Horacy.

Bocca di Fiume.— Mesa.— Ponte Maggiore. — Na prawo *Monte Circeo* v. *Circello*, gdzie jest grota *della Maga*. Wegietacyja zwrotnikowa, palmy, agawy i t. d.

Terracina (hot. Posta, Albergo, Reale), 5000 m. Dawna komora celna papieska. Katedra. Ruiny pałacu Teodoryka. — Za Terracina droga wiedzie między morzem i skałami w wąwozie sławnym podczas wojny Rzymian z Samnitami. *Torre de'Confini*, ostatnie miasteczko w dawném państwie papiezkiem. Na prawo jezioro *Fondi*. Tu się zaczyna prowincyja *Terra di Lavoro*, (ziemia pracy), przez starożytnych nazwana Campania Felix.

Fondi (hot. Barbarossa), 5000 m. Klasztor i cela S. Tomasza z Akwinu. — Okolice Fondi wydają sławne wina Coecuba, opiewane przez Horacego. Dziś są one sławne tylko z rozbojów.

Itri, 6200 m. na wyniesieniu. — Piękny widok na morze, wyspę Ischia i t. p. Na prawo przy drodze stoi *wieża Cycerona*.

Mola di Gaeta (hot. Villa di Cicerone, Posta), 8000 m. *Villa Caposele*, na miejscu Proedium Formianum, gdzie Cycero został zamordowany.

7 kil. **Gaeta**, 16400 mieszk. ważna warownia. Pius IX schronił się tu w 1850 r. Miasto dobrze zabudowane, ogrody cytrynowe i pomarańczowe, malownicze stroje kobiet. — Katedra. — Cytadela. — Starożytności. Z Mola wstępuje się na równinę Garigliano. *Santa Agata*. — Na lewo *Sessa*, 19000 m., na wulkanicznéj górze.

Sparanisi, gdzie łączy się droga żelazna z Rzymu do Neapolu.

Ze Sparanisi do Neapolu (ob. wyżéj A.).

Neapol.

Hotele: *Hôtel de la Ville; *d'Angleterre, Rivier de Chiaja 271, z widokiem na morze; *Hôtel du Louvre, Vittoria, Gran Bretagna, na Chiaia 276; *Washington, na Largo della Vittoria; *d'Amerique; *des Etrangers, Chiatamone 9; de Rome, nad morzem, pok. 2½ L.; Russie; Central Montpellier, przy Toledo, Strada Nardones; Bella Venezia, na pl. S. Anny; dei Fiori, Largo Fiorentini; New York, nad zatoką; Speranzella, ul. t. n. przy Toledo; *d'Italia, na S-ta Lucia 92; Villa d'Atena, tamże 1; *Pension Anglaise, na Chiaia 114 i 118; *Hôtel de Genève, na Medina, z widokiem na Wezuwijusz i zatokę, pokój 2½ L. Wspólny stół 3½ L.

Mieszkania. Najlepsze znaleść można na Chiaia, Chiatamone, w dzielnicy S. Lucia, gdzie są piękne widoki; poszukiwane są także na Largo di Castello i de Pizzo Falcone.

Restauracyje, *du Nord, *Villa di Napoli, Villa di Parigi, Toledo 210; *Café de l'Europe, Strada Chiaia; Villa di Roma; Villa di Torino, Petrillo i t. d.

Kawiarnie: *Benvenuto, Gran café del palazzo reale, na placu Municipio; Italia, Toledo 316; d'Europe, Aquila d'Oro, Toledo 37; du Jardin d'hiver.

Najem powozów. *Dorożki* na wszystkich placach. Za kurs jednokonną dorożką, w dzień 60 c.; parokonną, 1 L. 20 c.; w nocy jednokonną, 75; parokon. 1 L 50 c.—*Omnibus* w dzień 15; wiecz. 20 c

Statki parowe. Codzień o 2 po południu do Livorno i Genui, w środy i soboty do Civita Vecchia i Marsylii; w poniedziałki do Messiny i Malty, we wtorki do Civita, Livorno i Genui.

Poczta listowa. Strada del Monte Oliveto, Pałac Gravina; otwarta od 7 do 1 i od 2 do 9 wieczór.

Telegraf, przy poczcie.

Teatry. Reale di San Carlo, gdzie jest największa sala we Włoszech po la Scala, opera i balet; Del Fondo; proza włoska; De Fiorentini; tragedyja, dramat i komedyja. – Nuovo, San Carlino, komedyja gminna.— San Ferdinando, opera buffa.—La Fenice, opera buffa i melodramat.—Du Jardin d'hiver, farsy.

Neapol po włosku *Napoli*, liczy 500000 mieszkańców, 261 kil. do Rzymu, leży pod 40° 51′ szer. a 11° 55 dł.

Historyja. Początek Neapolu sięga głębokiéj starożytności; mało jednakże zachowało się tu zabytków starożytnych. Karol Andegaweński przeniósł wielkorządztwo do Neapolu; powiększył miasto i zbudował Castel Nuovo (1283). Syn jego Karol II, wystawił tamę z kamieni i pałac S. Elmo; mnóstwo kościołów i klasztorów było wystawionych za panowania książąt z dynastyi Andegaweńskiéj.

Za panowania Hiszpańskiego, Wice-Król don Pedro z Toledo, (1532—1554), rozszerzył fortyfikacyje miasta i zbudował sławną ulicę Toledo. W 1559 roku don Enrique de Gusman rozpoczął ulicę Chiaia; w 1607 don Juan Pimentel d'Errera zbudował ulicę prowadzącą do Poggio Reale; w 1634 don Manuel de Gusman zbudował most Pizzofalcone na Chiaia. Ulica Chiaia, założona przez hrabiego Olivara, była ukończoną przez ostatniego Wice-króla hiszpańskiego ks. Medina Celi. Odkąd dopiéro Burbonowie osiedli w Neapolu; miasto szybko zaczęło wzrastać i wzbogacać się a ludność powiększać. Pod panowaniem Karola III między innemi robotami były wystawione: Pałac Capo di Monte, Albergo dei Poveri, cyrkuł Cavalleria. Jego synowi Ferdynandowi zawdzięcza miasto ulice San Carlo all'Arena, Mergellina, Posilippo, promenadę Chiaia, ogród botaniczny, muzeum, akademiję, obserwatoryjum. Miasto Neapol leży w rozkosznem położeniu, osiadłszy w półkole na wzgórzach nadbrzeżnych Na wschód wznosi się Wezuwijusz, wzrok ogarnia zatokę, błękit morza i rozrzucone malowniczo wysepki. Wzdłuż wybrzeża rozciągają się liczne wioski: Portici, Resina, Torre del Greco, Nunziata; na drugiém wybrzeżu wznosi się wzgórze Posilippo. Daléj znajdujemy Puzzuoli, jeziora Agnano i Lucrino, Baja, przylądek Miseny i t. d.

Na północ jeziora Agnano na szczycie wzgórza stoi klasztor Kamedułów, z pod którego przepyszny widok na okolicę.

Na południe, po za Torre delle Annunziata, widać zdala Castellamare, Vico, Sorrento, przylądek Campanella, oddzielony odnogą morską od wyspy Capri.

Jeden z najpiękniejszych widoków na miasto, przedstawia się z wysokości warowni S. Elmo oraz z klasztoru Kartuzów (Ś. Marcina).

Neapol jest zasilany wodą przez dwa wodociągi 1). Acqua della Bolla, poczynający się u stóp Wezuwijusza i zasilający nią niższą część miasta; zbyteczna woda spływa i daje początek dzisiejszemu *Sebeto*, który na granicy wybrzeża Marinella wpada do morza. — 2). Acqua di Carmignano, doprowadzony doNeapolu w 1529 roku przez patrycyjusza tegoż nazwiska; do tego wodociągu przeprowadzają obecnie nadmiar z wodociągu Caserty.

Obwód miasta, licząc w to i przedmieścia rozciąga się na 24 kil. Miasto otoczone kilkoma warowniami ma port, przedzielony na trzy odrębne części; na Porto czyli przystań towarową, przystań wojskową i Porto Piccolo, mały wewnętrzny bassen. Neapol nieposiada budowli publicznych odpowiednich jego bogactwu, najpiękniejsze jego ulice są Toledo i Chiaia. Ulica Toledo ma prawie 2 kil. długości, w czasie karnawału służy za Corso. Wybrzeże Chiaia, tworzy część villa Reale i jest najulubieńszym spacerem Neapolitańczyków; promenada ta zasadzona drzewami, ciągnie się wzdłuż brzegu; cudowny z niej widok na morze i zatokę. Postępując ku południowi spotyka się ulice nadbrzeżne Vittoria, Chiatamone i S-ta Lucia, gdzie sprzedają ostrygi, *frutti di mare*, etc.

Place (larghi) są nieregularne, znaczniejsze są: Largo del Castello; ozdobiony kilku wodotryskami; *fontanna Medina*, uważana jest za najpiękniejszą w Neapolu.—Largo del Palazzo; Plac Plebiscytu, przed pałacem królewskim, otoczony półokrągłym portykiem, w środku którego stoi kościół Ś-go Franciszka à Paulo; ozdobiony jest bronzowemi posągami Karola III i Ferdynanda I. Na wybrzeżu Largo S. Lucia znajdują się składy ryb; Largo di Monte Oliveto, posąg bronzowy Karola II. — Largo dello Spirito Santo czyli Mercatello; — na Largo del Mercato, wybuchło powstanie Masaniella.

Kościoły; w liczbie 258.

Katedralny: *San Gennaro*, (Ś-go Januarego), ciekawe groby, konfesyjonał Ś. Januarego, podziemna kaplica, gdzie spoczywają zwłoki tego świętego. — *Santa Restituta*, dawna katedra. Kaplica Ś-go Januarego, bogato ozdobiona, posiada malowidła Dominichina, Espagnoleta i Lanfranc'a.

Między innemi kościołami znaczniejsze są: *Sant' Agnelo Maggiore*— *San Angello a Nilo*—*l' Annunziata*—S.S. *Apostoli*, z malowidłami Giordana.—*Sta. Brigida*, freski i grób Giordana. -- *Santa Chiara*, starożytne grobowce królewskie: Króla Roberta przez Masaccio II. Joanny I jego siostry i t. d.– *San Domenico* malowidła i grobowce; — *San Filippo Neri*, jedna z najpiękniejszych świątyń w Neapolu, zawiera godne uwagi malowidła Giordana, Solimena, Guida, Pomerancia i t. d., kamień grobowy de Vica. — *San fracesco di Paola* — *Gesu Nuovo*, sławny fresk przedstawiający Helijodora, wypędzanego z świątyni, dzieło Solimena; — *San Giacomo degli Spagnuoli*, grobowiec D. Pedra z Toledo a arcydzieło Marliana de Nola.—*San Giovanni a Carbonnara*. — *San Giovanni de Pappacoda* —*L' Incoronata*, freski przyznawane Giott'owi, — *San Lorenzo Maggiore* — *Santa Maria del Carmine*, grób Konradyna i Masaniella. — *Santa Maria del Gesu*; malowidła. — *Santa Maria delle Grazie*, — *Santa Maria donna Regina*, malowidła Giordan'a i Solimena. — *Santa Maria la Nuova*. — *Santa Maria della Pietà de' Sangri* lub *San Severo*, godna uwagi statua Corradini'ego z czasów upadku sztuki. – *San Martino*, na szczycie S. Elmo; malowidła Ribera, Guid'a, Josepin'a, Giordana, Michała Anioła z Caravaggio, Corenzio, Caracciolo, Stanzioni i t. d.—*Monte della Misericordia*; malowidła.—*Monte Oliveto*, piękne rzeźby — *San Paolo Maggiore*; freski Solimena, malowidła różnych artystów. — *San Pietro a Majella*; sklepienie malowane przez Calabrese'a. -- *San Severino e Sosio*; freski Corenzia. — *Santa Teresa*, malowidła.—*Pałac arcybiskupi* blisko katedry; freski Lanfranc'a.

Muzeum Borbonico lub **Studi**, dziś **Museo Nazionale**, otwarte, codziennie (wyjąwszy Poniedziałki) od 8 do 3. Składa się ono z 14 sekcyi. W dziale starożytnych malowideł zasługuje na uwagę 13 *Tanecznic* z *Pompei*; w sekcyi posągów i płaskorzeźb -- *Agrypina* siedząca i opłakująca zgon Germanika, *Bachus*, arcydzieło sztuki greckiéj, *Flora* lub *Venus* w draperyi, *Wielka mozajka bitwy pod Issus*. W sekcyi epigraficznéj zasługuje na uwagę: *grupa byka Farnezyjskiego* i *Herkules Farnezyjski*, oba arcydzieła sztuki greckiéj. W sali papyrusów jest około 3000 małych czarnych rolek, zawierających egipskie rękopismy: w gabinecie numizmatycznym jest około 50000 medalów dawnych i nowych; w galeryi obrazów przeszło 900 malowideł; w biblijotece 200000 tomów i 3000 rękopismów.

Budynki wojenne. Castel del Ovo na półwyspie, połączony mostem z ulicą nadbrzeżną. — Castel nuovo — Castel San Elmo, na wzgórzu panującem nad Neapolem.

Pałac królewski, wystawiony 1600 r. przez Dom. Fontana, są tam do obejrzenia niektóre obrazy, z których najgłówniejsze Rafaela, (*Ma-*

donna), Rembranta, Velasqueza, Holbeina (Henryk VIII), Tycyjana Ribera i t. d.

Biblijoteka prywatna króla, piękny zbiór rycin; gabinet fizyczny; z prawéj strony teatr San Carlo, z lewéj arsenał wojskowy. — *Pałac królewski Capodimonte*, willa na wzgórzu przy bramie miasta.

Pałace prywatne: Angri (malowidła); Baguara; Caramanica; Casacalenda; Casarano (obrazy); Cassaro; d'Avalos; Fondi dzieło Vanvitellego, galeryja obrazów; Giusto; Gravina Miranda (malowidła); Monticelli; Santangelo, zaczęty w XIII w. odnowiony 1466. Pałac ten posiada najpiękniejszy zbiór dzieł sztuki, jakie można znaleść w Neapolu, jako to: naczynia włosko-greckie, terrakoty, szkła, bronzy, kamee, ryciny; *kollekcyję medalów* jednę z najbogatszych we Włoszech; liczne obrazy znakomitych mistrzów.

Wille: Regina Isabella; Floridiana; Ricciardi, Santangelo, Angri, Gerace, Roccaromana i t. d.

Szpitale Casa degli Incurabili; 2000 łóżek; Albergo de poveri; San Gennaro de poveri; ztąd wejście do *katakumb* Neapolitańskich. Rozciągają się one pod wzgórzami, na północy miasta i ciągną się na kilka mil; z czterech głównych wejść, które niegdyś miały, jedno tylko przy kościele San Gennaro de poveri pozostało. Katakumby te są o trzech piętrach, niższe piętro zostało zasypane, prawdopodobnie umyślnie w czasie epidemii w 1656 roku, gdy pochowano tam wiele tysięcy ludności.

Cmentarze: Campo santo nuovo niedaleko od miasta.

Święta ludowe. Najsłynniejszą uroczystością jest (8 Września) *Piedigrotta*. Cała ludność udaje się w ten dzień do kościoła Piedigrotta (w pobliżu groty Posilippo) na zwiedzenie obrazu Najświętszéj Maryi. Wieśniaczki z okolic, w narodowych ubiorach, schodzą się również na to święto: uroczystość ta tak niegdyś powszechnie była obchodzoną, że dziewczyny przy zamążpójściu warowały sobie, aby je małżonkowie corocznie na to święto prowadzili. Inne z świąt ludowych są: *Monte Vergine*, w pobliżu Avellino, w dzień Zielonych świątek. Odwiedziny przybytku *Madonny dell Arco*. Pielgrzyka do Monte Vergine zwykle zajmuje 5 dni. Procesyja *d'Antignano* odbywa się rano w dzień Wielkiéj Nocy. — Święto *Capodimonte* wypada 15 Sierpnia i t. d.

Okolice Neapolu.

A). Klasztor Kamedułów.

Klasztor Kamedułów dla kobiet niedostępny. Z tarasu przecudny widok.

B). Grota Posilippo—Jezioro Agnano—Psia grota,— Pisciareli — Solfatare — Astroni — Puzzuoli — Monte Nuovo — Jezioro Lukryńskie — Grota Sybilli — Bajae — Bacoli — Piscina mirabilis — Misseno — Jezioro Fusaro — Cumae — Grota Sibilli.

Wyjeżdżając rano, można wycieczkę tę odbyć w jednym dniu. Najęcie powozu kosztuje 20 fr. na dzień, Cicerone, wzięty z Neapolu dzienie 5 fr. Kustoszowi każdemu w różnych miejscowościach płaci się 50 centymów.

Na krańcu wybrzeża Chiaia wchodzi się przez ulicę Piedigrotta do groty Posilippo; jest to starożytny tunel (688 metr. długości), powyżéj którego zwiedzają *grobowiec Wirgilego* (wawrzyn sadzony ręką Petrarki zniszczał). Z drugiéj strony groty przechodzi się wioskę *Fuori di grota* i można się dostać na brzegi jeziora *Agnano*, przy którém znajduje się słynna *psia grota*, napełniona do pewnéj wysokości gazem duszącym; zwiedziwszy *Pisciarelli*, kąpiele i wody ciepłe; można przejść *Solfatare*, krater wulkaniczny, wygasły, z którego wydobywają tak zwane fumarolle.

Puzzuoli (12,800 miesz) ruiny amfiteatru i świątyni Serapisa, któréj kolumny w skutek obniżenia się i podnoszenia brzegu morskiego były niejednokrotnie zalewane wodą i wynurzane nad poziom.

Obok *Monte Nuovo*, góry wzniesionéj działaniem wulkanicznem w 1538 r., przechodzi się do jeziora Lukryńskiego (lacus lucrinus) znanego ze swych ostryg.

Jezioro Averno. $1^1/_2$ mili obwodu, zajmuje dno krateru i jest otoczone drzewami kasztanowemi i pomarańczowemi. Głębokość tego malowniczego jeziora wynosi około 50 metr., a nazwa jego łacińska *Avernus* lub grecka *Aornon* oznacza, że ptaki nie śmiały do niego się zbliżać. Dzisiaj widać tam dzikie kaczki, a nadto jest pełne

tyb. Jest to taż sama okolica w któréj Wirgilijusz umieszczał scenę zstąpienia Eneasza do piekieł.

Grota Sybilli, na południowym brzegu jeziora Averno, na lewo idąc do jeziora Lukryńskiego; jest to nazwa poetyczna, nadana przez badaczów starożytności, wskutek pilnego zajmowania się opisami Wirgilijusza, jednemu z tunelów, które Agryppa polecił przekopać inżenijerowi Coccejus, dla połączenia jeziora z miastami Cumae i Bajae; chciano tu widzieć grotę, o któréj Wirgilijusz mówi w VI księdze.

Bajae obecnie *Baja*, ulubione miejsce starożytnych Rzymian; w pobliżu ruiny *Stufe di Nerone*, kąpiele Nerona. — Pomiędzy Bajami i Misenum jest wioska Bacoli (star. Baulli). — *Piscina Mirabilis*, obszerny starożytny zbiornik blisko przylądka Misseno, skąd wyjechał Plinijusz Starszy podczas wybuchu Wezywijusza. *Mare Morto* jeden z bassenów starożytnego portu Miseny.

Cumae jeden ze starożytnych grodów włoskich; gdzie się znajduje grota Sybilli. *Arcofelice*, port starożytny. *Jezioro Fusaro*, zdaje się że zajmuje dawny wulkaniczny krater. W 1838 r: ostrygi tego jeziora pozdychały w skutek wyziewu zabójczego dla nich gazu. Około jeziora można widzieć groby i ruiny will.

C). Z Neapolu do Castellamare, Sorrento. Pompei i Herkulanum. — Portici, Wezuwijusz, Nocera, la Cava, Salerno i Amalfi, Eboli i Poestum.

27 ki. Koléj żelazna. — Przebywa się w 57 mln. 1 kl. 3 fr.; 2 kl. 1 fr. 80 c. 3 kl. 90 centymów.

8 kil. *Portici*. (przebywa się w 16 min; za 90 c., 50 c., i 30 centim.) 9800 mieszkańców. — Pałac królewski; wille.

Resina, 13300 mieszk. tuż obok Portici. Ztąd zwykle wyjeżdża się dla zwiedzenia Wezuwijusza.

Wezuwijusz, jest wulkanem mającym 1200 metr. wysokości, składa się ze stożka wybuchowego i półkulistego, wzgórza o spadzistości nachylonéj na zewnątrz którą zowią *Somma*. Zdaje się że Somma jest częścią jedynego stożka, jaki istniał za czasów Strabona, i został w części zniszczony podczas wybuchu w 79 roku, gdy zginął Plinijusz Starszy. Doszłydo nas wskazówki o wybuchach Wezuwijusza z lat 472 i 515. Zostawał on w spoczynku między wybuchem w 1500 a 1631. W ciągu téj przerwy w 1538 wzniosło się *Monte Nuovo* blizko Puzzuoli.—Etna przeciwnie w ciągu tego peryjodu ciągle była czynną. Bracciui, który

zwiedzał Wezuwijusz na krótko przed wybuchem w 1631, podał ciekawy jego opis, który przytaczamy. "Wulkan miał 5 mil obwodu; boki jego były pokryte zaroślami, a w zagłębieniu była równina na któréj pasły się trzody„. 16 Grudnia 1631 siedm strumieni lawy wydostało się naraz i zalało liczne wsie, położone u stóp góry. Resina wzniesiona w części na miejscu Herkulanum zniszczoną została ognistym tym potokiem: Powódź błotna niemniéj była niszczącą, jak sama lawa. Taka jest obfitość deszczów, powstających z massy pary wyrzuconéj w atmosferę przez wulkan, że takowa skrapla się i spada z boków stożka prawdziwemi potokami, które zabierając pył wulkaniczny i popiół, tworzą to, co Lyel słusznie nazywa lawą wodną. Utrzymują, że 4000 osób zginęło podczas tego wybuchu. Najnowszy wybuch był w 1872 r.

Blisko Resina znajdują się ruiny Herkulanum, jednego z miast pochłoniętych podczas wybuchu 79 r.

11 kil. **Torre del Greco**, 21700 mieszk., wielokrotnie niszczone wybuchami Wezuwijusza. Klasztor Kamedułów, piękny widok.

20 kil. **Torre Annunziata** 14,580 mieszk. Fabryki prochu i broni palnéj.

27 kil **Castellamare** (hotele: Gran Bretagna, Antica Stabia, Albergo Reale, Europa, Italia, Imperiale) w prześliczném położeniu nad zatoką Neapolitańską u stóp otaczających ją gór, zachwycający widok. Tutaj zginął Plinijusz Starszy. — *Wody* mineralne *gorące i zimne* chlorowe, siarczane, i żelazne. — *Wzgórze Quisisana.* — *Klasztor Monte Pozzano.*

Z Castellamare do Sorrento (droga powozowa).

Droga idzie wzdłuż podnóży górskich i nachyla się ku błękitnym wodom zatoki; wspaniały widok.

Sorrento. (hotele: Sirena, del Tasso, Rispoli, Parigi); powozy osły muły, Barki do Capri i Amalfi 7200 miesz.

Domy Tassa i jego siostry. — Dosyć starożytności. Okolice Sorrento są zachwycające.

Z NEAPOLU DO EBOLI.

Przez Pompeję, Nocera, La Cava i Salerno.

79 kil. droga żelazna. — Przebywa się w 3 god. 32 min. za 8, 70; 6, 10 lub 3, 50 fr.

20 kil. *Terre Annunziata* (str. 408).

23 kil. **Pompeja** (*Pompei*) gdzie się staje w 15 minut, 1 kl. 2 fr. 55 cen.; 2 kl. 1 fr. 80 c.; 3 kl. fr. 5c. Pół dnia wystarczy do pobieżnego zwiedzenia Pompei, która jest jedną z największych osobliwości na świecie.

Miasto to pogrzebane przez XVII blisko wieków, zostało odkryte w 1748. Wskutek powolnego, a ciągłego odkopywania trzecia część miasta jest dziś pod otwartem niebem, i w niéj można zwiedzać budowle i mieszkania prywatne, obudzające najżywszy interes.

W 63 r. Pompeja była w części zniszczoną skutkiem trzęsienia ziemi, które nawiedziło Kampaniję. W chwili tego nieszczęścia Neron znajdował się w teatrze w Neapolu i niechciał opuścić sceny przed dokończeniem ulubionéj swéj aryi. Przerażeni mieszkańcy opuścili Pompeję, do któréj jednak wrócili wkrótce i miasto na nowo przyszło do dawnéj swéj okazałości, gdy 23 Listopada 79 r. wśrod dnia nastąpił wybuch i miasto stało się jego ofiarą. Drewniane dachy domów zostały spalone, lub zawaliły się pod ciężarem spadłych popiołów. Drzewa paliły się, szkła topiły, co dowodzi, że materyje rozpalone wyrzucone przez wulkan spadły na Pompeję przed deszczami, które zalały ją, gdy już była pokryta lawą i popiołem. Ta ulewa z wody i popiołu poznosiła ze wszystkich stron przedmioty ruchome i kruche a pokrywając je przeszkodziła ich stłuczeniu, (przy zawalaniu się górnych piętr). Szkieletów ludzkich nieznaczną liczbę znajdują, gdyż wielu mieszkańców zdołało uciec. Wrócili oni, aby odszukiwać pod 4 metrową warstwą napływu swych mieszkań, a w nich skarbów i kosztowności. Odbudowali miasto w pewnéj odległości i nazwali również Pompeją. Ta nowa Pompeja była z kolei zagrzebaną, co się prawdopodobnie zdarzyło w 472 r.

Ograniczymy się wskazaniem ogólném najważniejszych części tego starożytnego miasta.

Główne wejście do Pompei jest ze strony jednego z przedmieść; oczyszczono je między 1812—1814 r.; ulica którą się wchodzi została nazwaną *ulicą grobowców* z powodu grobowych pomników, które się wzdłuż niéj ciągną. — Godną tu jest uwagi Villa Dyjomedesa

jedna z najobszerniejszych w Pompei, jedyny wzór podmiejskiéj willi starożytnéj; składa się ona z trzech piętr, wzniesionych na pochyłości góry.—Wydobyto z niej szczątki 17 osób, których postacie odcisnęły sie w popiele wulkanicznym a jeden z tych odlewów zachowuje się w muzeum Neapolitańskiém. — *Brama Herkulańska*, o trzech arkadach, zbudowana z cegły i lawy. Po za nią napotyka się oberżę *Albinusa*, *Termopolium*, *Dom Westalek.* domy *Chirurga. Tancerek* i. t. d. *Dom Salustyjusza*, jeden z najpiękniejszch w Pompei, ma obok siebie *piekarnię* i *piec publiczny*. Na ulicy termów jest dom Pansa, jeden z większych w mieście. Nieopodal *dom poety tragicznego*, *la fullonica*, który dostarczył wiele przedmiotów do muzeum w Neapolu; domy: *Apolina*, *Nereid*, *Kwestora* i t. d., dom *Fauna*, na ulicy tegoż nazwiska, skąd przeniesiono do muzeum w Neapolu, piękną mozajkę bitwy pod Issus.

Na ulicy *Forum* wznosi się świątynia *Fortuny*, *Łaźnie* publiczne i *Szkoła Gladyjatorów.*

W cyrkule *Forum* są *trzy łuki tryumfalne*; *Forum civille* brukowane marmurem i otoczone portykami, *Swiątynia Jowisza*, *Świątynia Wenery*, najobszerniejsza w mieście, którego ta bogini była patronką, *Bazylika*; *Trybunały*, *więzienia*; Świątynia *Merkurego Augusta* i t. d.

W Cyrkule teatrów: *Forum trujkątne* i *Świątynia Neptuna*, *Koszary*, w których z naleziono, 63 szkielety i mnóstwo kosztowności i broni gladyjatorów; *Wielki Teatr* (68. m. średnicy wewnętznéj); *Mały Teatr* v. *Odeon*, *Świątynia Izydy* i *Eskulapa*, Amfiteatr z 35 szeregami siedzeń, podzielonych na trzy piętra.

27 kil. *Scafati* w żyznéj lecz niezdrowéj miejscowości.

31 kil. *Angri*, winnice i bawełna; 34 kil. *Pagani*. — 36 kil. *Nocera*, 7800 miesz.

45 k. **La Cava** (hotele de Londre; Victoria), jest to Szwajcarska dolina z oliwnemi drzewami i słońcem Neapolitańskiém. Klasztor *Trinita della Cava*.—49 kil. *Vietri* 37000 mieszk.; można się udać z Vietri powozem do

Amalfi (hotele: dei Cappucini, des Etrangers, Carmela Palombo) 3000 mieszk., w pięknem położeniu nad zatoką Salerno. Katedra.—Okolice: *Klasztor Kapucynów* w malowniczem położeniu. — *Dolina Młynów*, fabryki mydła, i pasztetów. — *Ravello*, katedra i pałac Rufolo w ruinach. Z Ravello można zejść do *Minori*, skąd łódką odbywa się przyjemnie drogą do Salerno.

53 kil. **Salerno**, (hotele: d' Angleterre i Nuova Victoria) dawniéj sławne ze szkoły medycznéj, ale zabudowane i w niezdrowém

położeniu. *Katedra*, ma bramę z bronzu z 1099 r. Grobowce Rzymski i książąt normandzkich.

62 kil. *Pontecagnano* — 73 kil. *Battipaglia.*

79 kil. **Eboli** (hotel Locanda Nobile) 7900 mieszk. Zamek *d'Angri*, piękny widok na równinę Poestum. Mal'aria podczas lata.

Z EBOLI DO POESTUM.

24 kil. Droga powozowa.

Położenie Poestum jest niebardzo zdrowe. Najlepiej udać się tam między Październikiem a Marcem, unikając pobytu w nocy.

Poestum, przed Rzymianami zwała się *Posidonia*. Na jéj ruiny zwróciła uwagę Europa w 1745 r. Oprócz szczątków murów i amfiteatru składają się one z trzech świątyń doryckich, stojących tu od 2000 lat. Na uwagę najwięcéj zasługuje *Posidonium* czyli *Swiątynia Neptuna.*

Ta świątynia, po Ateńskich uważana jest jako najpiękniejszy utwór gienijuszu architektonicznego, którym się tak odnaczali Grecy.

Inne dwie świątynie są: *Bazylika* i mała świątynia *Cerery.* Można nadto widzieć szczątki amfiteatru i kilku innych budowli.

WYSPY: PROCIDA, ISCHIA I CAPRI.

W piękną pogodę kursują do nich statki parowe.

Procida, 13500 mieszk., 4 kil. długości, dobrze uprawna. Mieszkańcy jéj trudnią się połowem korali i tuńczyków.

Ischia, 2600 mieszk.; 24 kil. obwodu, 9 kil. długości i 5 szerokości. *Góra Epomeo*, najwyższy wierzchołek, na 196 metrów wzniesiony, *Ischia*, główne miasto wyspy, 6,620 mieszkańców.—*Casamicciola*, 2500 mieszkańców.

Źródła gorące (od 18° do 80°) chlorowe, sodowe. jodobromowe, żelazne. Zakład kąpielowy dosyć uczęszczany.

Capri, (hotele: Vittoria, Londra, Tiberio, Faraglo), 5000 m. o 4 kil. *od Neapolu.* Wyspa ta, dawna Capreæ, któréj imie przypo-

mina rozpustę i okrucieństwa Tyberyjusza, położona naprzeciwko przylądka Campanella, stanowi wraz z Ischią brzegi obszernego krateur w zatoce Neapolitańskiej.

W roku 1808, jenerał Lamarque zajął tę wyspę, wdarłszy się na jéj urwiste brzegi, bronione przez Anglików i Hudsona Love.

Zwiedzić można *Grotę błękitną* (grotta azzurra) i ruiny pałacu Tyberyjusza.

Droga 109 Z NEAPOLU DO TARENTU.

przez *Eboli* i *Potenza*.

331 kil. Droga żelazna wykończona dotąd do Eboli.

Z Neapolu do Eboli ob. str. 400,

16 kil. *La Duchessa*. — 34 kil. *Auletta*, 3500 mieszk. — *Vietri di Potenza*, 3600 mieszk.

73 kil. Potenza (hotel Posta) 12700 mieszk. wśród gór; starożytności.

117 kil. *Tricarico*, 6600 mieszk.—154 kil: *Grottale*, 2500 mieszk.

185 kil. **Matera**, 14200 mieszk., w głębokiéj dolinie; miasto brudne i zacofane. — 222 kil. *Castellanetta*, 7000 mieszk. Mal'aria. — 233 kil. *Palagiano*, 3900 mieszk.

331 kil. **Taranto** (hotel Posta) 2200 mieszk. Założone w 707 roku przez wychodźców ze Sparty. Między 500 i 400 r. doszło do najwyższego stopnia pomyślności, i stało się miastem wielkiego znaczenia dla Wielkiéj Grecyi. Arystokratyczna jego ustawa stała się z czasem demokratyczną, która się dosyć długo utrzymywała pomimo nadzwyczajnéj demoralizacyi. W 273 r. miasto dostało się Rzymianom, którzy ograbili je z ogromnych bogactw. Tarent posiada ślady Teatru, cyrku i wielu świątyń. Miasto leży między dwiema głębokiemi zatokami, zwanemi: wielkiem i małem morzem Ostatnie (mare Picolo)obfituje w mięczaki; prócz ostryg zaznaczamy tu pięknego i ciekawego mięczaka Argonautę, i różne odmiany rodzaju Roskolec (*Murex*), *Modiola litophaga*, Szynkę morską (*Pima marina*), opatrzoną jedwabistym bisiorem, który podobnie jak jedwab tkają na różne wyroby, a głównie na szale i rękawiczki. Tarent słynie jeszcze z pająka zwanego *tarantulą* (*Lycosa tarantula*), o którym powiadano, że ukąszeniem przyprawiał ludzi o powieszanie zmysłów i szaleństwo, dające się ule-

czyć tylko muzyką, która pobudzając ukąszonego do tańca, odejmowała moc truciźnie. Rzeczywiście zaś ukąszenie sprawia zapalenie miejscowe bez dalszych następstw.

WIELKA GRECYJA.

Podczas kiedy Rzym walczył ze swemi sąsiadami o kilka nędznych wsi w Lacyjum i Sabinie, natenczas Włochy południowe były podzielone między ludność barbarzyńską i osady greckie, które cywilizacyję swojego kraju tutaj przeniosły. Te kolonije, założone na południu Italii otrzymały nazwę Wielkiéj Grecyi.

Największa ich liczba była położoną nad zatoką Tarencką. Takiemi były: *Metaponte*, (28 mil od Tarentu), *Heracleum; Sybaris; Thuri* blisko Sybaris; *Crotona*, a dziś *Cotrone*, 4000 mieszk. blisko przylądka Nau.

Droga 110 Z NEAPOLU DO TERMOLI PRZEZ CAMPOBASSO

172 kil. Koléj żelazna i droga powozowa.

Drogą żelazną przebyć można tylko 27 mil. do *Madaloni* ob. str. 400. — Daléj zaś dyliżansem.

Santa Agata. Niektórzy starożytni historycy utrzymują, że w bliskości tego miejsca odbyło się przejście przez wąwóz *Kaudyński*, pamiętne klęską i poniżeniem Rzymian; podług innych uczonych leży ono w stronie wschodniéj Maddaloni. Droga przechodzi przez góry, przez kilka wiosek bez szczególnego znaczenia.

80 kil. **Campobasso** (hotel Posta), 12 3000 mieszk.: główne miasto prowincyi Sannio czyli Molise, starożytne Samnium. — Fabryka broni i nożów. Można ztąd przez dzikie góry dostać się do *Bajano* i zwiedzić górę *Matese* (2118 metr.) — **Casacalenda**, 6400 mieszk. w urodzajnéj okolicy. — *Larino*, 8000 mieszk. Szczątki starożytnego Larinum. — Przebywa się rz. Biferno—*Guglianesi.*

172 kil. **Termoli**, 2600 mieszk., mała przystań nad Adryjatykiem, przy ujściu doń rz. Biferno.

Droga 111 Z NEAPOLU DO FOGGIA.

A). przez *Calitri i Candela.*

Koleją żelazną do Eboli, ob. str. 409, daléj zaś powozem. Koléj buduje się do Candela, stąd zaś do Foggia jest już gotowa (39 kil. za 4, 30; 4, 05 lub 1, 75 fr).

80 kil. *Eboli* (str. 400). *Contursi*, 2900 mieszk.; mal'aria, szkodliwe wyziewy w sąsiedztwie.

Conza, 1300; mieszk. nawiedzana dawniéj trzęsieniami ziemi.

Calitry, 6000 mieszk.—*Candela*, 6000 mieszk., na wzgórzu u stóp Apeninów.

Ascoli, 6200 mieszk., nie trzeba go brać za jedno z Ascoli nad Tronto. · Zboże wino i owoce; most ukośny na rz. Cervaro.

Foggia (hotele: Grande Albergo di Faiella, Corsini); 25000 mieszk., główne miasto Kapitanatu; ulice szerokie i dobrze zabudowane; położona wśród *Tavogliere di Puglia*, niezmiernéj równiny, pokrytéj pastwiskami, na któréj pasą się trzody, strzeżone przez śliczne białe psy z Abruzzów. Handel ożywiony, zbożem i dziką zwierzyną.

B). przez *San Severino, Avelino i Ariano.*

Z Neapolu do San Severino.

65 kil. Droga żelazna; przebywa się we 2 godz. 25 min. 1 kl. 4 fr. 35 cent. 2 kl. 3 fr. 30 cen.; 3 kl. 1 fr. 50 centymów.

22 kil. *Cancello* (str. 400). Na lewo droga prowadząca do Caserty Rzymu.

34 kil. **Nola** 12900 mieszk. Miasto starożytne. Tu umarł August: Ojczyzna G. Bruno, spalonego w Rzymie w r. 1600. Znaleziono tu naczynia greckie. — 41 kil. *Palma*, 6900 mieszk., na wzgórzu Ruiny Zamku. — 8 kil. na wschód *Ottajano*, kraj urodzajny. — 49 kil. *Sarno*, 16000 mieszk. — 57 kil. *Codola*. — 60 kil. *San Giorgio*. — 65 kil. *San Severino*, 11800 m. nad rz. Sarno.

Z San Severino do Foggia.

Avelino (hotel i Francia, Posta), 19000 mieszk., miejscowość niezdrowa, handel orzechami tureckiemi. — *Pratola* — *Dentecane.*

Grota Minarda, 4000 m.; o 2 *g.* drogi jezioro *Amsanctus* lub *Moffeta Ariano* (hot. Posta), 13500 m., urodzajna miejscowość, słynna z piękności kobiet. Schodzi się w wąwóz Bovino, po lewéj stronie na wysokości, *Greci* 2000 m., kolonija albańska — *Ponte di Bovino*, stacyja pocztowa.—*Bovino*, 7000 m.— *Tavogliere di Puglia* (ob. str. 414).

Foggia (ob. str. 414).

Droga 112. Z NEAPOLU DO BENEVENTO (i Foggia).

97 kil. Koleją, za 10,70; 7,50 lub 4,30 fr. — do Foggia zaś 198 kil. za 21,80; 13,25 lub 8,75 fr.

27 kil. *Maddaloni* (str. 400).—*Regi Lagni*, kanały, które odbierają wody, z *pantano d'Acerra*.— *Acerra*, 11300 m.; mal'aria.—*Arienzo*, 4500 m. — *Wąwozy Kaudyńskie*, według zdania wielu uczonych.— *Arpaja*, gdzie mieszczą starożytne Caudium.—*Montesarchio*, 5700 m. Kraj dobrze uprawny.

Benevento, 18,800 mieszkańców. — Katedra gotycka, 60 starożytnych kolumn; drzwi bronzowe z XII wieku.— Zamek z XII w.— Most na Calore, dzieło *Vanvitelli'ego*. — *Starożytności*: *Łuk Trajana (porta Romana)*; ruiny amfiteatru *(grottoni di Mappa)*.—Wielki handel zwierzyną. — Talleyrand był księciem Benewentu od 1806 do 1815.

Droga 113. Z NEAPOLU DO REGGIO W KALABRYI.

przez Eboli i Cosenza.

532 kil. Droga żelazna do Eboli.— Droga wozowa.—Kuryjerką w 3 i pół doby. Dyliżans 3 razy na tydzień. Powozy w 10 dni.

80 kil. Eboli (str. 409) —Auletta (str. 412).—*Pertosa* 900 m. Gaje oliwne.— *Polla*, 5800 m., typ grecki kobiet. Trzy ostatnie miejscowości ucierpiały wiele podczas trzęsienia ziemi w Grudniu 1857 r. 2000 osób zginęło w samém Polla. Na lewo na wyniesieniu *Atena*.— *Sala*, 8000 m.; malaria. Z drugiéj strony doliny. *Diano*, 7000 m., od którego dolina otrzymała tę nazwę.

Padula, 8000 m.—*Klasztor kartuzów de San Lorenzo*, zniszczony przez trzęsienie ziemi w 1857 r.— *Casalnuovo*, 2400 m. Droga pełna zasadzek.—*Lagonegro*, 5700 m. Jezioro Serino.

Lauria, 10000 mieszk., w malowniczém położeniu. Wstępuje się w dolinę rz. Trechina. — *Castelluccio*, podzielone na dwie części. Starożytności.—*La Rotonda*, 4800 mieszkańców. Granica Kalabryi.— Droga wychodzi na długą wyżynę pokrytą w zimie śniegiem. *Campotenese.—Morano*, 9000 m., w malowniczem położeniu. *Castrovillari*, 7600 m. — *Tarsia*, 1900 mieszk. Droga okrąża Crati, liczne potoki, kraj dobrze uprawny. Przebywa się rz. Busento, w łożysku któréj pochowany był *Alaryk*.

Cosenza (Albergo Vetere), 16400 m., przy spływie Crati i Busento; miasto brudne ulice schodowate, malaria. Na płd. góra *Cocuzzo*. Okolica urodzajna: wino, len, szafran, manna i t. d. — O 38 kil. na Zchd. Cosenzy *Paolo*, 9000 m., ojczyzna S. Franciszka à Paulo. Na Wschd. wyżyna *Sila* obfita w drzewo budulcowe i pastwiska.

Rogliano, 5000 m. piękne widoki.—*Nicastro* o 11 kil. od morza, widok na *zatokę S. Eufemii*. – Wody siarczane i kąpiele *de San Biagio* blisko S. Eufemia, 7000 m. Przebywa się Lomato.—*Fondaco del Fico*, stacyja pocztowa, gdzie łączy się droga z tą, która z Roglijano idzie do *Cantazaro*.

Pizzo, 8000 m., gdzie zginął Murat.

Monteleone, 10000 m , zniszczone przez trzęsienie ziemi w 1783 r. Piękny widok na Etnę i wyspy Liparyjskie. — *Mileto*, 5600 m. zburzone podczas trzęsienia w 1783.— *Rosarno*, 3000 m. w pięknem położeniu.—*Gioja*, 1300 m. zarażane malarią.

Palmi lub **Palme**, 10300 m., w prześlicznem położeniu, pyszne ogrody i plantacyje pomarańcz a także gaje oliwne. — *Seminara*, 4000 m. Piękny las kasztanowy. Droga zstępuje przez zasadzki do *Bagnara*, 8500 m., zbudowanego w amfiteatr. Piękne i pełne wyrazu oblicza kobiet. dobre wina i wspaniała wegietacyja.

Scilla, 7000 m naprzeciw przylądka *del Faro*. Ulice tarasowe; dobre wina.—Rybołóstwo, przemysł jedwabny. Tutaj to znajdowały się dwie sławne skały *Charybda* i *Scilla*, których dziś nieobawiają się i nieznają wcale.

Reggio, (Locanda Giordano), gmina liczy 30500 m.; prawie zupełnie zniszczone w czasie trzęsienia w 1783, lecz później odbudowane; piękne ulice i domy. Okolica żyzna obfituje w owoce. Klimat zdrowy. W niewielkiéj odległości na Płn. Ws. wznosi się *Aspromonte* krańcc Apeninów, ze szczytem *Monte Alto* (1301 m.) Piękne lasy.

Droga 114. Z ANKONY DO LECCE i OTRANTO.

(Wybrzeżem morskiem).

Z Ankony do Brindisi.

554 kil. Droga żelazna.—Przebywa się w 16 g. lub w 17 g. 5 m. za 83,60; 53,50 lub 41.80 fr.

Po wyjeździe z Ankony, droga oddala się od brzegu morza aż do Osimo.

16 kil. *Osimo*, 6000 m. na wyniesieniu; okolica urodzajna; starożytności. Droga przybiera kierunek Płd. W., zbliża się znowu do morza mijając *Castelfidardo*, sławne z porażki wojsk papieskich w 1860 roku.

24 kil. **Loreto** (hot. Campana, Posta, Gemeli), 6000 mieszk. Wspaniały **Kościół** Panny Maryi Loretańskiéj (Madonna di Loreto), zawierający *Santa Casa*, domek N. Panny, według słów legiendy. Marmurowe pokrycie, które go otacza (rysunku Bramante) jest dziełem z pięknych czasów snycerstwa. Kaplice i zakrystyja, ozdobione mozajkami; freski i obrazy p. *Luca Signorelli*, *Andrea del Sarto* i innych mistrzów. Piękne bronzy w chrzcielnicy. Skarbiec z wotów i licznych darów. Plac z portykami i fontannami z bronzów i marmurów. *Palazzo apostolico*, rysunek *Bramantego*, obrazy. *Apteka* z 300 kosztownemi naczyniami z malowanego fajansu. Wielki handel przedmiotami na wota przeznaczonemi.

28 kil. *Porto di Recanati*. Na Pd. Zach. prawie o 10 kil. leży *Recanati*, 5000 m., zbudowane na długim, a wązkim grzbiecie wyniosłości;—piękny widok.—Most na rz. Potenza.

37 kil. *Potenza Picena*, przy ujściu rz. Potenza.— 43 k. *Porto Civita Nova*, skąd droga prowadzi przez dolinę rz. Chienti do (20 kil.) **Macerata** (hot. Pace, Posta, albergo di Monachese), 10000 m., w żyznéj okolicy. *Katedra*. *Kościół S. Giovanni*. Pałac *Compagnoni*, starożytności. *Uniwersytet*, *Biblijoteka* 30000 tomów.— Handel zbożem, winem, konopiem, woskiem, oliwą i zwierzyną.—18 kil. *Tolentino*, sławne traktatem lutowym w 1797 r. Most na Chienti.— 50 kil. *Sant' Elpidio a Mare*, 8800 m. a w lewo *Porto sant' Elpidio*. – Most na rz. Tenna.—58 kil. *Porto san Giorgio* lub *Porto di Fermo* (hot. Reale, Leane) 4000 mieszk.

O 7 kil. **Fermo**, 19000 m., na wzniesieniu piękny widok.—Most na rz. Aso.—69 kil. *Pedaso*, tama zabezpieczająca drogę od morza.— 77 k. *Marano*, 2200 m.—80 m. *Grottammare*, 3700 m.; na placu po-

sąg Sykstusa V. — 85 kil. *San Benedetto del Tronto.* — Most na rz. Tronto. Skąd droga wiedzie do:

24 kil. **Ascoli**, 17000 m., nad Tronto. *Palazzo Anzianale;* teatr, biblijoteka i muzeum. Z Ascoli idzie droga do *Civitella del Tronto* 7000 mieszkańców.

109 kil. *Giula Nuova*, 5000 m. Most na rz. Tordina. Droga idzie w górę téj rzeki aż do *Teramo* (18 kil.), 9600 m. u stóp *gran'sasso d'Italia.* Handel wełną, kremortartarem i zbożem.— Most na Vomano o 19 arkadach.— 127 kil. *Mutignano.* — Most na Salino o 42 arkadach.—140 kil. *Montesilvano*

146 kil. *Pescara.*—168 kil. *Ortona*, 11900 m. Pałac Małgorzaty austryjackiéj.— 183 kil. *Fossaceca*, 3200 m, Kościół S. *Giovanni in Venere*, na ruinach świątyni Venery.—Most na Sangro o 19 arkadach. 193 kil. *Torino di Sangro.*—214 kil. *Vasto d'Ammone*, 11500 mieszk. Pałac markiza *de Pescara* i wdowy po nim, sławnéj *Vittoria Colonna.* Wyborna oliwa.— Most na Trigno.

240 k. *Termoli* (str. 413). Przebywa się rz. Biferno.—247 k. *Campo marino*, 1850 m.—257 kil. *Chienti.*—268 kil. *Ripalta.*—283 kil. *Poggio Imperiale*, 1800 m., ludność albańska. Na Płn. Wsch. jezioro *Lesina*, łączące się z morzem.—287 kil. *Apricena*, 5000 m., kopalnie marmurów.

298 kil. **San Severo**, 16000 m. Na Wsch. ku Adryjatykowi rozciąga się obszerny przylądek *Monte Gargano*, tworzący ostrogę włoskiego buta, do którego niektórzy geografowie upatrują podobieństwo w kształcie półwyspu.—312 kil. *Motta.*— 326 kil. *Foggia* (str. 414). 346 kil. *Orta.*

361 kil. **Cerignola**, (hot. Leone), 17000 m., na wzniesieniu.—378 kil. *Trinitapoli.*—Most na rz. Ofanto.

394 kil. **Barletta**, 26300 m., w pięknem położeniu. Mal'aria. — *Katedra.* — Na placu kolosalna statua *Heraklijusza.* Dość dobry port, okolica dobrze uprawna.

406 kil. **Trani**, (hot. Dionisio, della Stella), 22000 mieszk. Piękna katedra. Znaczny handel oliwą, migdałami, figami i winem. Wijadukt pod Bisceglią.

414 kil. **Bisceglia** (hotel Posta), 19700 mieszk. Liczne wille; rodzynki i słynne wina.

424 kil. **Molfetta**, (hotel du Lloyd), 25800 m., port, do którego przybijają parowe statki z Lewantu. — Znaczny handel i przemysł. W sąsiedztwie kopalnie saletry w *Palo*, 10000 centnar. na rok.—430 kil. *Giovinazzo*, 9000 mieszk., piękny szpital dla sierot. — 437 kil. *San Spirito.*

448 kil. **Bari**, (hot. di Francia, Leone, Bianco), 31000 m., na wąskim pasmie ziemi przy brzegu Adryjatyku, główne miasto prowincyi *Terra di Bari*.—*Katedra*, malowidła *Tintoretta*, *Veronesa* i in. Dawny Zamek.—Prowadzi handel z Tryjestem i Dalmacyją Przystanek statków parowych.—460 kil. *Noicattaro*.—467 kil. *Mola*, 11000 mieszk. mała przystań, w kraju żyznym. — 481 kil. *Polignano*, 7000 mieszk., ciekawa grota.

489 kil. **Monopoli**, 15000 mieszk., dobrze zabudowane miasto. *Katedra*. Koléj oddala się od morza.—502 kil. *Fasano*, 13600 m. — 522 kil. *Ostuni*, 14000 m., miasto kwitnące, kraj żyzny. — 547 kil. *San Vito*, 6000 m. Pociąg zaczyna się zbliżać do morza.

559 k. **Brindisi**, 8844 m., miasto niszczone ustawicznie przez malaryję. Wielka i dogodna przystań; wielkie okręty zarzucają tu kotwicę. Oliwa i cenne wino. Wirgilijusz umarł w Brindisi.

Z Brindisi do Lecce.

38 kil. Koléj żelazna. Droga w 1 g. 20 m., pociągiem osobowym, a w 1 g. 35 m. pociągiem zwyczajnym, 4,20; 2,90 lub 2,1o fr.

11 kil. *San Pietro Vertonico*, 2500 m.—24 kil. *Squinzano*, 3600 m. 28 kil. *Trepuzzi*, 3000 m.

39 kil. **Lecce**, 19400m., w równinie urodzajnéj i zaludnionéj, główne miasto prowincyi *Terra di Otranto*. Piękny kościół katedralny. Pałac gubernatora.—Przemysł i handel: koronki, oliwa, żywica z drzewa oliwnego, czyli gumma z Lecce.

Z Lecce do Otranto.

47 kil. Koléj żelazna we 2 godz. za 5,15; 3,65 lub 2,60 fr.

11 kil. *San Casario di Lecce*.—19 kil. *Zolino*.—29 kil. *Maglie*.

47 kil. **Otranto**, hotel l'Immacolata, 1850 m., miasto chylące się do upadku, ślady spustoszeń, jakie Turcy w XV wieku porobili; dosyć starożytności. Z pewnéj wysokości można widzieć brzegi Grecyi. Około 40 kil. na południe Otranto leży *przylądek Santa*

Maria di Leuca albo *di Finisterre*, który tworzy kończynę pięty buta półwyspu Italii. Sławne sanctuarium, przez marynarzy miejscowych zwane *Matonna do Finisterre*.

Około 40 kil. w stronie południowo-wschodniéj Otranto leży *Gallipoli* nad zatoką Tarencką w pięknem położeniu. Magazyny oliwy z Pulii, handel bardzy znaczny. Przystań statków parowych idących z Ankony.

Droga 115. Z BARI DO TARENTU.

115 kil. Koléj żelazna we 3 i pół lub 4 g., za 12,65; 8,90 lub 5,10 fr.

11 kil. *Modugno*.— 15 kil. *Bitetto*, 5900 m. Spustoszone wielokrotnie między IX i XIII wiekami, wyludnione zarazą w 1505.—22 kil. *Grumo*.— 41 kil. *Acquaviva*, 7800 m., okolica żyzna. Opasane silnemi murami, Kościół główny godny jest uwagi.

53 kil. *Gioia* (hotel Posta), 16000 m. — *Castellanetta* 7000 m. mal'aria. *Massafra*, 9900 m.; w miejscowości obfitującéj w gaje oliwne.—115 kil. od Bari, Tarent (Tarento) ob. str. 412.

Droga 116. Z TARENTU DO REGGIO (wybrzeżem).

Z Tarento do Cariati, 181 kil., koléj żelazna w ruchu we 4 do 6 godz., za 19,95; 13,95 lub 8 fr. —Z Cariati do Monasterace droga wozowa, bo koléj dopiéro jest na ukończeniu.—Z Monasterace do Reggio, 132 kil. we 3 g. 30 m. do 4 g. 30 m., za 14,60; 10,25 lub 7,35 fr.

52 k. Pomiędzy ujściem rz. Bradano i Basento sterczą ruiny *Metaponte*. 15 kolumn świętyni Doryckiéj. Pythagores zmarł tutaj. 65 kil. *Policoro* dawny klasztor Jezuitów, Folwark księcia Gerace. W bliskości *ruiny Heraklei*. Piękny las.— 86 kil. *Monte Giordano*.—94 kil. *Rosetto*.—108 kil. *Trebisacce*.— 118 kil. *Terra Cerchiara*.— 123 kil. *Buffalioria di Cassa*.

Droga zbliża się do morza i przebywa się rz. Coscile.— Tu znajdowało się prawdopodobnie *Sybaris* pięć razy zburzone i tyleż razy odbudowane, którego przepych i zniewieściałość obyczajów weszła w przysłowie; a z któréj i śladu nie pozostało; niemniéj jak i z *Thuryi* którą mieszczą w Terranova.

138 kil. **Corigliano**, miasto doniosłego znaczenia; w pięknem położeniu; Zamek feudalny; wodociągi. Drzewa oliwne, pomarańczowe i cytrynowe; handel manną.

149 kil. **Rossano**, 12000 m. na urwistéj wyniosłości.—181 kil. *Cariati*, 2000 m. Tu kończy się koléj i daléj ciągnie się droga wozowa, przez *Ciro*, naprzeciw *punta dell'Alice*. — *Strongoli*.— Przebywa się przez Netto.— *Cotrone*, 5900 m., dawna **Crotona**.— Liczne starożytności. Miejsce pobytu *Pytagoresa* i ojczyzna atlety, *Milona*. Przystań statków parowych przybywających z Ankony. — **Catanzaro**. 15700 mieszkańców. Handel jedwabiem, zbożem i winem. Osobna droga prowadzi do Nicastro. Począwszy od Catanzaro droga nadbrzeżna staje się co raz gorszą i nie można znaleść dobrych przewodników. —*Squillace*, 2900 mieszkańców, malaria. Kraj jest jednostajny i smutny.

Monastarace, od którego znowu zaczyna się droga koleją żelazną. Niedaleko stąd leży *Stilo*, 2500 m., kraj żyzny, łomy marmurów, kopalnie żelaza. Daléj, 20 kil. (od Monasterace) *Rocella*. — 54 kil. *Bianconuoro*.—71 kil. *Brancaleone*.—89 kil. *Bova*.—102 kil. *Melito*. 115 kil. *Lazzaro* i 132 kil. **Reggio** (ob. str. 416).

Droga 117. Z TARENTU DO COSENZA.

Droga żelazna, 138 kil. do Corigliano ukończona, za 15,20; 10,65 lub 6,10 fr.— Daléj zaś buduje się dopiéro.

Z Tarentu do Corigliano ob. dr. 116. Stąd zaś do Cosenzy trzeba się dostać końmi. **Cosenza**, ob. str. 416.

Droga 118. Z NEAPOLU DO PALERMO.

311 kil. Statki parowe Towarzystwa Florio z Palermo. Odjeżdża się z Neapolu o 4 po południu w poniedziałki, środy i soboty. Przybywa do Palermo we wtorki czwartki i niedziele o 10 i pół z rana.

Palermo.

Hotele: La Trinacria, utrzymywany na wzór angielskich; właściciel hotelu daje doskonałe objaśnienia co do podróży po Sycylii, na strecza przewodników i mulników; de France; dell'Universo; di

Sicilia; la Fortuna; di Londra; Leone d'Oro, Garofalo, Centrale i t. d.

Restauracyje: Ville de Rome; Ville de Paris.

Kawiarnie: Oreto; del Peloro, del Bruno, dell'Europa; di Sicilia, i t. d.

Powozy. Cena wskazana na taryfie za kurs w mieście.— Powóz jednokonny: kurs 50 cent, do stacyi płaci się 75 cent.; parokonny 80 i 1 fr. 80 cent.—Za 1 godz. jednokonnemu powozowi: 1 fr. 70 cent.; następne godziny po 1 fr. 50 cent.; parokonnemu zaś płaci się 2 fr. 10 cent.; następne godz. po 1 fr. 90 cent.; od północy do wschodu słońca ceny podwójne.

Palermo, 200000 mieszk. licząc w to i przedmieścia. Kiedy się przybywa od strony morza zatoka i miasto przedstawiają zachwycający widok. Po za miastem i po za zielenią lasów pomarańczowych cytrynowych i Ś. Jańskiego chleba na *Conca d'Oro*, wzrok napotyka wspaniały łańcuch gór, ujmujący ten obraz jakby w ramy. Miasto ma kształt przedłużonego czworokąta, którego jeden bok przytyka do morza. Przy 22 kilometrach obwodu liczy ono 15 bram. Dwie szerokie i regularne ulice, przecinając się podkątem prostym, dzielą miasto na cztery prawie równe części. Miejscem ich przecięcia się jest ośmiokątny plac *Vigliena* czyli *Zuattro Cantoni*, zkąd można widzieć cztery główne bramy miasta, zdobnego w budynki symetryczne, w portyki, fontanny i posągi, jak Karola V, Filipa II, III i IV hiszpańskiego. Jedna z tych ulic, idąca ku morzau *Cassaro* (el Kassar) albo *via di Toledo*, zwana dziś *corso Vittorio Emannuele*, jest przeszło na milę długą i w dalszym swym ciągu przybiéra nazwy: *via Macqueda* i *strada Nuova*. Nad brzegiem morza jest piękne miejsce przechadzki: *Marina* lub *Cours Bourbon*, miejsce zebrań eleganckiego świata; jest to szeroki gościniec prowadzący od *porta Felice* do ulicy Toledo i rozciągający się wzdłuż zatoki, aż do ogrodu publicznego, zwanego la *Flora*. Oprócz placu *Vigliena* są jeszcze: *Marina*, *Fiera*, *Vecchia*; *Bologni*; *del Duomo*, z posągiem Ś-éj Rozalii; *Pretoria*; *San Domenico* i *Reale* czyli *della Vittoria*.

Kościoły: *Katedralny* (1170), pod wezwaniem Ś-éj Rozalii, patronki Palermo, uległ znacznym zmianom. Na zewnątrz jest on mieszaniną stylu normandzkiego i ornamentacyi maurytańskiéj; fasada wschodnia jest wzorem ostrołukowéj sycylijskiéj architektury; arkada górna łączy katedrę z dzwonnicą. Wewnątrz grobowiec Rogiera II i cesarza Fryderyka II. Małowidła *Morrealesa* (Pietro Novelli), największego malarza sycylijskiéj szkoły, urodzonego w Monreale, *Velasqueza* (z Palermo); rzeźby p. Gagini Bodiamonte, freski Morrealesa.—*San Domenico*.

Pałace: *Pałac królewski* (Palazzo Reale) jest połączeniem wielu dawnych budowli różnego stylu. Kaplica Palatynów jest ciekawym pomnikiem sztuki z XII wieku. Pałac *księcia de Trabia*, z bogatemi zbiorami.

Uniwersytet, założony w 1805, zbiory.

Teatry. *Real Teatro Carolino*, mający pięć szeregów lóż; *San Ferdinando.—di Santa Cecilia.* Opera uchodzi za jedną z najlepszych we Włoszech.

Okolice. Na południo wschód i na wschód Palermo, rozciąga się żyzna i rozkoszna równina zwana *Conca d'Oro*, otoczona górami o zębatych wierzchołkach chroniącemi ją od wiatrów północnych lub palących podmuchów Afryki. — *Bagaria* (*Bagheria*) jest jedną ze sławniejszych okolic Palermo. Sztukę saraceńską można studyjować w pałacach *Zisa*, *Cuba* i *Favara* czyli *Maredolce*, czworokątnych budowlach wzniesionych z wielkich kamieni.

Klasztor Kapucynów z obszernym cmentarzem, rozpoczętym w r. 1621, gdzie są symetrycznie rozmieszczone wysuszone zwłoki w ubraniach.— *Monte Pellégrino*, z dosyć słynną *grotą Ś-éj Rozalii*, któréj uroczystość trwa od 11 do 15 Lipca.

Monreale (lub *Morreale*), 6 kil. od Palermo, 15000 m.— *Katedra* wspanialsza od Ś-go Marka w Wenecyi, zdobna pięknemi mozajkami, jest budowlą najgodniejszą uwagi w Sycylii. Klasztor posiada fresk Morrealesa: Daniel w lwiéj jamie. Niedaleko Monreale zwiedza się Klasztor Ś-go *Marcina* (10 kil. od Palermo).

Droga 118. Z NEAPOLU DO MESSYNY.

333 kil. Statki parowe towarzystwa Florio z Palermo. Odjazd z Neapolu o 2 g. po południu w piątki, przyjazd zaś do Messyny o 9 i pół z rana w sobotę.

Messyna.

Hotele: Trinacria; Vittoria; di Londra; d'Europe; Gran Lion de France; Restauracyja: Veneziano, i t. d.

Kawiarnie. Peloro.— Kawiarnia w teatrze Wiktora Emanuela.

Powozy: Jednokonne kurs 42 cent.; parokonne 85 cent.

Statki parowe: Między Messyną i San Giovanni w Kalabryi krążą codziennie —Statek do Reggio bierze 12 do 15 fran., do San Giovanni zaś 7 do 8 fr.

Teatry: Vittorio Emmanuele; della Muniziano; della Pace.

Messyna po włosku *Messina*, 65000 m., nie zachowała śladów swéj starożytności. Miasto zbudowane w amfiteatr, ma powierzchowność przyjemną i czystą co dziwi odbywających podróż po Sycylii. Podzielone jest na dwie części dwiema równoległemi do wybrzeża ulicami: *Corso* i *Strada Ferdinanda* obecnie *Garibaldi*; na końcu tych dwóch ulic dają się widzieć zieleniejące się szczyty gór Pelores. Inne ulice przecinają poprzednie pod kątem prostym i kończą się przy porcie tylomaż bramami. — Z Corso zachwycającym jest widok błękitnych wód morza Jońskiego. Po większéj części domy są dwupiętrowe. Port, jeden z najobszerniejszych i najbezpieczniejszych na morzu Śródziemnym, ma wejście dosyć wązkie. Bronionym jest przez cytadelę i przez forty Zbawiciela i Latarni. Tama naturalna (zwana ramieniem S. Reniera) broni zatoki.

Kościoły: Katedralny; na placu, ozdobionym konnym bronzowym posągiem Karola II. — Nunziatella de' Catalani. — Confraternita della Candelora, obrazy; — Kapucynów, obrazy. — PP. Crociferi ze Wskrzeszeniem Łazarza przez Caravagia. — Ś-go Franciszka z Assyżu, obrazy, płaskorzeźba Gagini'ego. — Ścięcia Ś-go Jana (S. Giovanni decollato); obrazy. — Ś-go Dominika; Ś. Grzegorza, madonna dzieło Antonella z Messyny.

Universytet; kilka obrazów, między niemi jeden Antonella.

Messyna kilkakrotnie była przez trzęsienie ziemi zniszczoną. W r. 1783 w czasie trzęsienia ziemi zginęło pod gruzami w Messynie i okolicach przeszło 40000 ludzi.

Droga 120. Z PALERMO DO MESSYNY.

Koléj żelazna obecnie dochodzi tylko do Lercara, 77 kil. za 8,55; 6 lub 4,30 fr. Z Lercara do Leonforte, z powodu niewykończenia jeszcze kolei, trzeba odbyć drogę wózkiem lub na mule, daléj zaś z Leonforte do Messyny 173 kil. znowu koleją żelazną za 19,15; 13,50 lub 5,30 fr.

Pociąg przebywa rz. Oreto. Wspaniałe ogrody. — 8 kil. *Ficarazelli*. 10 kil. *Ficarazzi*, 1400 m., malowniczy wodociąg. — 13 kil. *Bagheria* (*Bayaria*), 10000 m, liczne i wspaniałe wille. Przekop. Widok przylądku *Cap Zaffarana*. — 21 kil. *Altavilla*, 2600 m. — Kilka tunelów. — 32 kil. *Trabia*, 3000 mieszkańców.

37 kil. **Termini** Imerense (hot: San Domenico, Concordia, Stesicoro, Fenice, Posta), 20000 m. Starożytne ruiny, kościoły i klasztory bogate w mozajki i kolumny starożytne. Piękny widok z tarasu po za katedrą.

45 kil. *Cerda.*—51 kil. *Sciara.*—61 Montemaggiore i 71 kil. **Lercara**, odkąd do Leonforte kolej nie jest jeszcze wykończona i dla tego trzeba tę drogę odbyć wózkiem lub na mułach.

Przebywszy do **Leonforte**, można znowu wziąść do wagonu. Stacyje téj drogi są następujące: 15 kil (od Leonforte) *Raddusa*; 44 kil. *San Ferro*; 78 kil. *Catania* (ob. str. 429); 84 kil. *Acicastello* (str. 431); 99 kil. *Mangano*; 116 kil. *Piedimonte*; 125 kil. *Giardino* (str. 431); 140 kil. *Santa Teresa*; 155 kil. *Scaletta*; 167 kil. *Galati* i 173 kil. *Messyna* (ob. str. 424)

Cefalu (hotele: Fortuna, di Prussia), 12000 m. *Katedra* obrazy i mozajki.—Zamek starożytny w ruinach. *Castelbuono*, 7000 m. Droga pnie się na wyniosłość przylądka *Cap Rosso* z którego szczytu widać Etnę. *Finale.* Droga pnie się po urwiskach *do San Stefano Camastra*, (hotel Italia), 3500 m. *Caronia*, 2200 m. Obszerne lasy. *Santa Agata* (oberża *Buon Gusto*). - *Capo d'Orlando* u stóp przylądka tegoż nazwiska; co tydzień odchodzi statek parowy.— *Brolo*, 1100 m —**Patti** (oberża), 7000 m —*Katedra.*—Kuryjerka dwa razy na tydzień do Messyny. -*Barcellona* i *Pozzo di Gotto*, razem w jedną gminę złączone. (hotele: Trinacria; Aquila d'Oro, Vittoria), 20000 m.—Karetki do Messyny.

O 11 kil. od Barcellony *Milazzo* (hotel Villa nuova), 12000 m. do którego wycieczka jest bardzo przyjemną. Port; powozy do Messyny; statek dla chcących zwiedzić wyspy Liparyjskie.

Spadafora (oberża), 2000 m. – *Gesso*, 2153 mieszk.

Messyna (ob. str. 424).

Droga 121. NA OKOŁO SYCYLII, (po nad brzegiem).

Z Palermo do Trapani.

102 kil. Podróż w powozie.

6 kil. Monreale (str. 423).—26 kil. *Partinico* (hotel di Londra), 19000 m.—48 kil. Alcamo (hot. del Tempio di Segesta), 20628 m.—64 kil. *Calatafimi* (hot. di Segesta), 9608 mieszk.

Ruiny Segesty.—Istnieją jeszcze szczątki tego miasta. *Świątynia* położona w odosobnionéj dolinie w pośród amfiteatru i ciemnych, bezpłodnych skał. Ta świątynia dorycka ma 56 metrów 84 cent. długości 28 metr. 71 cent. szerokości; 36 kolumn bez podstaw po 6

z każdéj strony. Mają one 9 metr. 9 cent. wysokości 2 metr. średnicy i zbudowane są z kamiennych walców, nierównéj wysokości, na wapno. Odległość między kolumnami jest zmienną od 2 metr. 10 c. do 2 metr. 43 c. Zdaje się, że ta świątynia nigdy ukończoną nie była.

Teatr o 20 rzędach miejsc amfiteatralnie urządzonych.

Trapani (hot. Leone d'Oro), 31381 m. Obrazy w kościołach, Statek parowy raz na tydzień do Sciarra, Girgenti i Syrakuz. Wycieczka na górę *Eryx*. *San Giuliano*, wzgórze na 663 m. wysokie, na którém była sławna świątynia Wenery, obsługiwana przez 1000 kapłanek. Kobiety z San Giuliano uchodzą za najpiękniejsze w Sycylii.

Z Trapani do Girgenti.

160 kil. Droga wozowa do Mazzara daléj do Girgenti podróż odbywa się na mułach.

31 kil. **Marsala** (hot. Leone, Secondo Leone), 32183 mieszk. Tu w r. 1860 11 Maja wylądował Garibaldi. — Znaczny handel winem.—46 kil. *Mazzara*, 8688 m. —61 kil. *Castelvetrano* (hot. la Pantiera), 14540 mieszkańców.

Ruiny Selinonty, starożytnego miasta, zburzonego przez Kartagińczyków. Resztki trzech świątyń, z których największa, poświęcona Jowiszowi Olimpijskiemu, miała około 108 metrów 50 cent. długości. Dla tych olbrzymich wymiarów nadano jéj miano *pilieri dei giganti*.—Dolina Selinonty jest pustoszoną przez malaryję.

Jadąc drogą wśród lasów, gdzie rosną dęby korkowe, przebywa się Belici po moście zbudowanym z kamieni, pochodzących z ruin Selinonty. W miarę zbliżania się do Sciacca urozmaicają coraz więcéj krajobraz agawy, oliwki, pistacyje, migdały i szarańczyn (chléb Ś-to Jański). Przebywa się mnóstwo strumieni i zbliża do brzegów morza mijając Corbo.

98 kil. **Sciacca** (ob.) 14614 mieszkań. dość dobrze zabudowane. Handel dość ożywiony. Co tydzień odchodzi statek parowy. Wody mineralne. *Siculiana*, 5981 m. *Molo di Girgenti*, 2700 mieszk.

160 kil. **Girgenti** (*Agrigente*) (hot. Bella Napoli e Sicilia, Alb. Nuovo, Leone, Sole), 16412 m. Koléj żelazna do Caltanisetta. Jedna tylko ulica dostępną jest dla powozów. Ruiny po polach rozrzucone same tylko świadczą o wielkości dawnego Agrigentum. Świątynie: Junony, Zgody, Herkulesa, Jowisza Olimpijskiego, zwykle mianowana Pałacem Olbrzymów, z przyczyny olbrzymich, swych karyjatyd. Była to, jak mówi Diodor Sycylijski największa ze świątyń w Sycylii, lecz nigdy nie była ukończoną.

Z Girgenti do Syrakuz.

216 kil. Droga na mułach lub powozem.

21 kil. **Palma** (hot. Sole, Vittoria), 11879 mieszkańców.

39 kil. **Licata** (hot. Bella Sicilia), 15718 m.— 66 kil. **Terranova** (hot. Italia, Fenice), 11000 m., mały port handlowy. — 93 kil. *Scoglitti*. – 124 kil. *Scicli* (hot. Carmine, Castello), 10500 m. 136 kil. *Pozzalo*, 2700 m., mały port handlowy.

160 kil. *Pachino* w pobliżu przylądka, *Cap Passaro*, dawne *Pachynus*, w jednym z trzech kątów Sycylii.—184 kil. **Noto** (hot. Aquila d'Oro, dei Gesuiti), 12529 m., stolica prowincyi tegoż nazwiska. **Avola** (hot. dei Viaggiatori, Sicilia), 10754 m. Przebywa się Anapo, na którego brzegach rodzi się papyrus.

216 kil. **Syrakuzy** po włosku *Syracusa*, (przybywszy morzem płaci się 40 do 85 cent. łącznie z bagażami za przewiezienie ze statku parowego na debarkader. Hot. Albergo del Sole; della Vittoria, d'Italia, Bella Parigi). Statek parowy odchodzi co dzień do Catanii o 3 min. 30, dwa razy na tydzień do Messyny o 11 godz. co 15 dni do Licata, Girgenti, Marsali i Palermo. Powozy pocztowe (corriere) do Noto, Catanii, Messyny, Palermo i t. d. 19401 m. Ze wszystkich części składających dawne miasto jedna tylko t. j. wyspa Ortygija jest zamieszkałą i tworzy nowożytne Syrakuzy. Oddzieloną jest od Sycylii wązkim kanałem, przebitym z rozkazu Karola V. Po za kanałem ciągną się fortyfikacyje.— Ulice są wązkie i kręte; tylko ulica *Maestranz* jest szeroką i posiada kilka pięknych domów. Jest ona miejscem przechadzki. Wino Syrakuzańskie jest cenione równie jak mió*d*, sławny już w starożytności.

Historyja. Początek Syrakuz, najpotężniejszéj z greckich kolonij sięga odległéj starożytności. Podług Strabona obwód miasta wynosił około 5 mil. Gelon (484—477) utrwalił jego potęgę, odniósł on nad Kartagińczykami, sprzymierzeńcami Persów, wielkie zwycięztwo w dniu bitwy pod Salaminą. Następcami jego byli bracia jego Hieron i Trazybul, wygnani jako tyrani. Korzystając z zamieszek wewnętrznych Dyjonizyjusz zagarnął władzę nieograniczoną w r. 405. Syn jego Dyjonizyjusz młodszy, uciskał lud i dwa razy był wypędzony, umarł w Koryncie. To ostatnie miasto wysłało do Syrakuz znakomitego męża Tymoleona, który wznowił rząd republikański (343). W r. 317 Agatokles władzę opanował i wiódł wojnę w Afryce. Czas jakiś pod panowaniem Hierona II. Syrakuzy używały pokoju. Hieron II przez lat 50 wiernie dokonywał przymierza z Rzymianami; umarł 215 r. Niebawem po jego śmierci Syrakuzy pociągnięte przez Han-

nibala, oświadczyły się przeciwko Rzymowi. Przez trzy lata opierały się Rzymskim hufcom którymi dowodził Marcellus, wreszcie 212 roku zdobyte zostały, pomimo usiłowań Archimedesa. Odtąd dzieliło to miasto losy państwa Rzymskiego.

Starożytności. Z dawnych Syrakuz pozostało mało resztek.

Mury. Podług Dyjodora Sycylijskiego Dyjonizyjusz stary wzniósł w ciągu 20 dni przy pomocy 60000 robot. i 6000 wołów wał obronny niezmiernie silny. Ślady jego istnieją jeszcze od strony zachodniéj, gdzie téż znaleść można szczątki 18 bram.

Amfiteatr (Fossa dei Granati) w części wykuty w skale; odnoszą go do epoki Augusta.

Teatr. W części wyciosany w skale, był podług Dyjodora, najpiękniejszym w Sycylii. — Budynek ten, którego wielkość opisał Cycero, pochodzi z pierwszych czasów Syrakuz.

Latomije. Miano nadawane dość licznym zagłębieniom, napotykanym w Sycylii, powstałym zapewne z dawnych łomów kamienia. W pobliżu teatru znajdują się takie łomy, zwane *latomia del Paradiso.* Prowadzone były na odkrywkę. W środku nich znajduje się olbrzymi słup. W głębi w jednym z rogów jest wejście do jaskini zwanéj *uchem Dyjonizyjusza*, wysokiéj 23 m., długiéj około 57. Najmniejszy hałas odzywa się tu nadzwyczajnym echem. Jaskinia ta łączy się z celą, wykutą w skale po nad wejściem do groty, gdzie jak nierozsądne podanie głosi Dyjonizyjusz przychodził przysłuchiwać się jękom nieszczęśliwych ofiar zamkniętych w lochu. W téj to *latomii* po klęsce Niciasza Ateńczykowie przez 8 miesięcy uwięzionymi byli, oddani na pastwę głodu, pragnienia i zabijającego gorąca.—*Latomie kapucyńskie* są najpiękniejsze.

Grób Archimedesa. Cycero powiada (Tusc. V. 23), iż odnalazł grób tego wielkiego matematyka, którego położenia Syrakuzanie po 157 latach nie byli wstanie wskazać. Grób, który dziś pokazują za grób Archimedesa znajduje się nieopadal ucha Dyjonizyjuszowego, w niczém nie jest podobnym do opisanego przez Cycerona.

Źródło Aretuzy, położona w zachodniéj części wyspy Ortygii nosi tę nazwę od nimfy, którą Dyjana zmieniła w źródło, aby ją ocalić od miłości Alfa, rzeki w Peloponezie. Aretuza otworzyła sobie drogę pod morzem Jońskiem i wypłynęła na wyspę Ortygiją. Źródło Aretuzy, do którego się to mitologiczne podanie odnosi, znajduje się dziś u stóp posępnego bastyjonu z XVI w., i jest obecnie licznie nawiedzanem przez praczki okoliczne o bardzo odrażających fizyjognomijach. Na wyspie Ortygii znajduje się téż:

Swiątynia Minerwy, dziś Katedra. Cycero opisał przepych téj świątyni, zbudowanéj na 5 wieków przed narodzeniem Chrystusa, któ-

rą, Werres odarł z bogatych ozdób. Szereg bocznych kolumn, który dotychczas istnieje, został w części rozebrany na materyjał przy przerobieniu téj starożytnéj świątyni na kościół. Kolumny te są w skutek trzęsienia ziemi ponachylane w różne strony.

Muzeum mało zamożne na tak sławną ziemię klassyczną; można tam widzieć piękną głowę Jowisza i zachwycający posąg Wenery z marmuru Paroskiego, znaleziony w r. 1804.

Z Syrakuz do Katanii.

83 kil. Drogą żelazną w 3 g. 20 m. za 9,60; 6,70 lub 4,80 fr.

15 kil. *Priolo*.—34 kil. *Villasmundo*.—43 kil. *Carlentini*, 4689 m. panuje nad niezdrową doliną, piękny widok.

47 kil. **Lentini** (hot. Vittoria, Italia Leone d'Oro). 7962 m., starożytne Leontium. O godzinę drogi *Beviere di Lentini*, największe w Sycylii jezioro około 30 kil. obwodu, bardzo rybne, źródło malarii. Przebywa się rz. Giaretta. Dolina Catanii, najżyzniejsza w Sycylii lecz pozbawiona drzew przedstawia się bardzo jednostajnie. Widać stąd liczne kratery na bokach Etny otwarte.

63 kil. **Katanija** *Catania*, (hot Corona, Etna, Vittoria, Francia, Nuovo d'Italia, Elefante). Statek parowy 2 razy tygodniowo do Messyny i t. d., 70203 m., stolica prowincyi tegoż nazwiska, Dn. 30 kwietnia 1669 r. lawa, nagromadziwszy się pod murami miasta przebiła takowe na szerokości 40 m., przelała się za nie przechodząc tym otworem. 8 Maja zatrzymała się spaliwszy 300 domów, kilka kościołów i klasztor Benedyktynów 11 Czerwca nowy potok nawiedził Katanijȩ, lecz za pomocą na prędce skleconego muru z kamienia zdołano jéj bieg odwrócić. Po $4\frac{1}{2}$ miesiącach wybuch wulkanu ustał. Wybuch ten z r. 1669 pokrył przestrzeń 3 do 4 mil kwadratowych warstwą lawy, grubą w niektórych miejscach na 34 m. i zniszczył miejsca schronienia 27000 osób. Co ocalało w wybuchu 1669 r. zostało zniszczoném przez trzęsienie ziemi w r 1693;—18000 ludzi padło wówczas ofiarą strasznego zjawiska. Wiele domów rozpadło się jeszcze w gruzy w r. 1828. W r. 1837, cholera zmiotła około 7000 osób. Miasto to regularnie i dobrze zabudowane rywalizuje z Palermo i uważaném jest przez wiele osób za najpiękniejsze w Sycylii. Liczy 103 Kościoły. Klasztory są tu również bardzo liczne.

Starożytności. *Amfiteatr.* Szczątki téj budowli znajdują się w pobliżu bramy Aci, zwanéj także bramą Stesichora, z powodu iż grób tego poety położony jest w pobliżu. Amfiteatr ten był zbudowany

przez kolonią przysłaną tu przez Augusta.—*Teatr* jest w części zasłoniętym przez nowożytne budowle. Są jeszcze ślady sceny i arkad zewnętrznych.—Kąpiele.—Grobowce.

Kościoły: Katedralny w r. 1091 wybudowany, odbudowany w r. 1693, poświęcony Ś-téj Agacie; grób Fryderyka II i Fryderyka III. Na placu wodotrysk, na którym stoi słoń z lawy, niosący granitowy obelisk egipski. — *Santo Carcere*, klasztor Benedyktynów, kościół obszerny z wyniosłą kopułą i wspaniały klasztor.— *Santa Maria di Gesù* z obrazem madonny Antonella z Messyny.

Muzeum Biscari: starożytności.

Etna stanowi główny przedmiot ciekawości podróżnych przybywających do Katanii.

Etna.

Góra Etna (*Mongibello*, u krajowców Muncibeddu) jest wulkanem najwyższym w Europie. Wysokość jéj jest różną, stosownie do wysokości wierzchołka, który za każdym wybuchem ulega zmianie. J. Herschell zmierzył ją za pomocą barometru w 1824, i obliczył jéj wysokości na 3313 metr. Jeśli jéj bezwzględna wysokość jest znacznie mniejszą od wysokości góry Mont Blanc, to względne tych gór wysokości brane od ich stóp, bardzo się zbliżają do siebie. Podstawa góry tworzy okrąg nieregularny 150 kil. długi. Boki jéj kończą się przy wyniosłości środkowéj któréj szczyt stanowi niewielka pochyła płaszczyzna, zwana Piano del Lago, zakończona ostatecznie stożkiem szczytowym.

Od *Piano del Lago* ciągną się na Etnie dwa wązkie grzbiety, obejmujące na kształt ramion obszerną dolinę, zwaną *Val del Bove*.

Ta eliptyczna dolina, rozległa ma 5 kilometrów średnicy, otoczona jest z 3 stron przez pionowe skały, 300 do 1000 metrów wysokie. Na Piano del Lago znajdują się *Casa Inglese* i *torre del Filosofo* (2885 metr. nad powierzchnią morza) mały budynek grecki czy rzymski, z którego murów pozostało jeszcze kilka warstw z cegły i lawy ciosanéj ułożonych. Mówiono że był on zamieszkiwany przez Empedoklesa, który rzucił się w czeluść krateru. — Słuszniéj zdają się twierdzić, że był to raczéj belweder dla Adriana cesarza zbudowany, gdy wchodził na Etnę. Dla zwiedzenia Etny dojeżdża się koleją do Katanii, stąd zaś w 3 godz. dostać się można do *Nicolisi*, gdzie łatwo znaleźć przewodników i muły.

Z Nicolosi liczą 6 godzin drogi do casa Inglese (2957 metr.), tak nazwanéj, gdyż była zbudowana w r. 1811, przy pomocy subskryp-

cyj angielskich. — Od casa Inglese do szczytu Etny jest jeszcze 1½ g. drogi; zwykle wchodzi się nocą aby módz użyć przyjemności ciekawego widoku, szybkiéj zmiany cienia rzucunego przez wulkan przy wschodzie słońca.

Z Katanii do Messyny.

95 kil. koleją żelazną, ob. str. 425, lecz bardziéj urozmaiconą jest następująca droga pocztą.

9 kil. *Aci Castello*, 2000 m., położone na skale z 3 stron oblanéj morzem.

W wiosce *la Trezza* położonéj w głębi zatoki można nająć łódkę dla zwiedzenia *Wysp Fariglioni* czyli *skał Cyklopów*, wysepek bazaltowych, których widok jest bardzo ciekawy.

16 kil. **Aci Reale** (hot. la Trinita, la Rose), 24831 mieszk. Wybrzeże w sąsiedztwie Aci Reale przedstawia skały urwiste prostopadłe, mające około 100 metr. a złożone z 5 do 8 warstw lawy, wylanéj w różnych czasach.

31 kil. **Giarre** (hot. la Pace), 18345 m: O dwie godziny ztąd znajduje się sławne drzewo kasztanowe, *Castagno di Cento Cavalli.*— Z lewéj strony pozostawia się *Mascali*, 3051 m.—Daléj przebywa się przez Fiumefreddo, rzekę biorącą nazwę od śniegów Etny, które do niéj spływają. Powyżéj znajdujemy strumień lawy istniejący od 396 roku przed Chr. Następnie przebywa się Cantara czyli Calatabiano.—34 kil. *Giardini* (hot. Vittoria), 1630 m. u podnóża góry Taormine, na którą dostać się można, wdrapując się urwistą i krętą ścieżką, (Potrzeba godziny czasu, aby zejść z Taormine do Giardini).

Taormine, 2970 m. Miasto maurytańskiéj powierzchowności, ze starożytną warownią saraceńską, panującą nad miastem od północy, i pobliską wsią Mola (883 m.), w któréj gniazdo orłów na szczycie skały jest otoczone fortyfikacyjami na wpół zniszczonemi; posiada resztki wodociągów, sadzawki i cyrku.

Za miastem, starożytny teatr, wystawiony na kończynie wyniosłości, w części wykuty w skale, który mógł pomieścić od 30000 do 35000 osób. Scena dobrze zachowana.

41 kil. *Letojanni.* — 59 kil. *Ali.* Zakład kąpielowy. Idąc daléj brzegiem, morza przechodzi się przez mnóstwo strumieni suchych w lecie, a zbiegających z łańcucha Pelore, który w zimie pokryty

jest śniegiem. Droga malownicza zkąd wzrok z rozkoszą spoczywa na wybrzeżach Kalabryi.—65 kil. *Oaletta.*

96 kil. Messyna (ob. str. 424).

Droga 122. MALTA.

Udaje się do Malty 1) z Palermo, statkiem parowym Kompanii Florio, odpływającym co Sobotę o 5 wieczorem; podróż trwa około 63 godz. 2) z Messyny, odjazd we Wtorki o 1 po południu; 3) z Syrakuz, odjazd w Niedziele o 5 wieczorem.

Pieniądze. Rachują tu przedewszystkiém w monecie angielskiéj, ale francuska, włoska i turecka jest téż wszędzie przez prywatnych przyjmowana.

Taryfa statków. Za użycie łodzi w ciągu dnia płaci się 1 szyling, w nocy 1 sz. 6 pensów. Do łodzi mogą wejść 2 osoby z bagażami. Za przewiezienie ciężaru 50 rotoli (43 kilogr.) z komory do jakiego bądź punktu przed Strada Reale 6 pensów, po za nią 7 pensów.

Hotele: Clarence, Morell's, Dunsford's, Spark's Royal Clarendon Hotel, la Croix de Malte, Imperial.

Restauracyje: Café du Commerce; Trattoria d'Egli Amici.

Kawiarnie: de Paris, du Commerce.

Magazyny i Księgarnie, są powiększéj części na Strada Reale. Główną osobliwością Malty są wyroby jubilerskie, złotnicze, koralowe, muśliny haftowane złotem lub kolorowym jedwabiem, mitenki i rękawiczki jedwabne i t. p.

Powozy. Są tu niezgrabne, ciężkie kabryjolety, lecz dla zamiejskich wycieczek lepiéj wybrać się konno. Za powóz jednokonny 10 szyl. dziennie za osiodłanego konia 6 szylingów.

Telegraf, elektryczny. Malta jest nim połączoną z Sardyniją i Algierem, a z drugiéj strony z Korfu Lewantem i Egiptem.

Położenie — Widok ogólny, Klimat, Płody, handel, ludność.

Wyspa Malta, leży pod 35° 53' 50" szerokości północnéj a pod 12°, 11' 6" długości wschodniéj niejako na granicy między Afryką i Europą. Z położenia wysuniętego w ciasnym kanale wynika jéj ważność ze strategicznego punktu widzenia. Główna

wyspa ma zaledwie 28 kil. obwodu i liczy 103300 m. bez angielskiego garnizonu, który zwykle wynosi 2500 ludzi.

Pierwsze wejrzenie na wyspę jest szczególne i mało ponętne. Po za fortyfikacyjami miasta, rozciąga się pole bez drzew i zieloności pokryte wioskami. Temperatura na wyspie jest taka jak w Afryce, lecz zmiany są w niéj częste i nagłe, a wiatr Siroko, szczególniéj w Lipcu i Sierpniu, sprowadza upał nie do wytrzymania. Ziemi rodzajnéj prawie wszędzie brakuje, tak że Maltańczycy sprowadzają takową aż z Sycylii; uprawiają tu bawełnę, a nadewszystko pomarańcze sławne z dobroci. Maltańczycy są pracowitymi rolnikami, lecz więcéj kupcami i żeglarzami. Język maltański jest szczególném narzeczém języka arabskiego, do którego wkradły się wyrazy greckie, włoskie, niemieckie i t. d. z resztą prawie wszędzie mówią po włosku, a w Lawalecie przeważnie po Angielsku.

Lawaletta. Miasto główne Malty, jest regularnie zabudowane i ma 22 ulicce, z których najgłówniejtze są: *Strada Reale*, *Ponente*, *Zecca*, *Merzante* it. d.

Główną ulicą jest strada Reale, prowadząca do placu San Giorgio z pałacem wielkich mistrzów, kościołem Ś-go Jana i z celniejszemi budynkami. Domy Lawaletty zbudowane są wytwornie, a całe miasto odznacza się doskonałą czystością.

Głównym kościołem jest *San Giovanni* (Saint Jean des Chevaliers), na olbrzymiem jego sklepieniu wymalowany jest fresk przez Calabrese, przedstawiający życie Śgo Jana, z allegoryjami, odnoszącemi się do zwycięztw Kawalerów mieczowych; wielka mozajka z marmuru inkrustowanego pokrywa groby przeszło czterystu Kawalerów. W jednym z ołtarzów zasługuje na uwagę obraz Caravaggia *Ścięcie Ś-go Jana.*

Pałac wielkich mistrzów jest obszernym budynkiem wielkiéj prostoty; w salach znajdują się obrazy, przedstawiające wyprawy Kawalerów, lub portrety wielkich mistrzów.

Zbrojownia jest mniéj bogatą w oręż turecki, niżby się tego spodziewać można. Najciekawszą zbroją jest Vignacourt'a, bogato inkrustowana złotem.

Godnemi zwiedzenia są fortyfikacyje Malty; są one potężne i wykute w skałach.

Do ciekawszych wycieczek wewnątrz wyspy należą

Citta Vecchia vel *Notabile*, niegdyś główne miasto wyspy, zawiera piękne budynki jak pałac wielkich Mistrzów i Biskupi. Katedrę w stylu Korynckim. W głębi Citta Vecchia leży przedmieście Rabatto, z kościołem *Ś-go Pawła. Grota Ś-go Pawła* jest wykutą w wapiennéj skale; glinę tu zbieraną mieszkańcy uważają za środek przeciw febrze.

Boscheto o 3 kilomet. od Citta Vecchia, w dolinie, jedynéj na wyspie porosłéj drzewem.

Ben Gemma o 5 kilom. od Citta Vecchia jest najwynioślejszym punktem wyspy; liczą tu do 100 grot w których niegdyś chowano zmarłych; Maltańczycy zowią je grobami Kartagińskimi ale należą one raczéj do epoki greckiéj. *Grota Kalipsy* nie odpowiada wcale poetycznym opisom Homera i Fenelona.

W części południowo wschodniéj wyspy zaznaczamy przedewszystkiem **Ruiny Crendi**; obejmują one kilka sal, które, zdaje się, były niegdyś świątyniami; znajdujemy w nich wiele kości, naczyń szczątków ołtarzy i figury snycerskie o monstrualnych kształtach. Pierwsza z tych świątyń zowie się *Dyjabelską* lub *Hagarkim*, a druga mniéj znaczna *El Mnaidra*. Nakoniec zasługuje na zwiedzenie wyspa *Gozzo*, 5 kil. od Malty, 17000 miesz. Znajdujemv tu bujniejszą roślinność, za to drzew niema w cale. Wywożą ztąd alabaster.

Jeżeli objedziemy wyspę Gozzo na barce, musiemy podziwiać urwistość jéj skał ściętych pionowo, obszerne jaskinie otwarte w stronę morza, ktore uderzając o skały wydają ogłuszający łoskot, śmiałość mieszkańców, którzy zawieszeni na długich sznurach są zajęci połowem ryb, lub zapuszczają się w jaskinie dla połowu ptastwa wodnego, w nich przebywającego.

Droga 123 Z FLORENCYI DO RZYMU.

przez *Siennę i Orvietto*

334 kil. Droga żelazna.

Z Florencyi do Empoli.

33 kil. Droga żelazna. Przebywa się w 50 m. pociągiem pośpiesznym; a w 1 g. 5 m. zwyczajnym. — 1 kl. 3 fr. 45 c.; 2 kl. 2 fr. 40 c.; 3 kl. 1 fr. 65 c.

11 kil. *San Donnino* w przepysznéj miejscowości. — Przebywa się rzekę Bisenzio. — 15 kil. *Signa*, 6700 m. nad rz. Arno. Fabryki kapeluszy słomkowych. — Most na Ombrone. — Wąwóz Gamfolina Most na Arno — 27 kil. *Montelupo*, 5130 m. Zakłady garncarskie i huty szklane. Na prawo *Villa Ambrogiana*.

33 kil. Empoli (Locanda del Sole), 15500 m. wpośród urodzajnéj równiny. Kollegijata z 1093 r. Rzeźby p. *Rossellin'a* i *Mino da*

Fiesole. Freski *Giott'a, Jacopo da Empoli, Cigoli, Ligozzi* i t. d. Odnoga do Livorno.

Z Empoli do Sienny i Orvieto.

194 kil. Droga żelazna. Przebywa się w 6 g. 25 — m. 1 kl. 20 fr. 30 c.; 2 kl. 13 fr. 90 c.; 3 kl.; 9 fr. 56 c.

Linija dąży na lewo w dolinę Elsy. — 5 kil. *Osteria Bianca.* 17 kil. *Castel Fiorentino*, 6800 m., na wyniesieniu. 25 kil. *Certaldo. Dom Bokacyjusza.*

38 kil. **Poggibonsi** (hot: Speranza, Corona, Aquila Nera) 7400 m. Miasto to wzrasta gwałtownie. Przebywa się dolinę Staggia. Długi tunel pod górą San Dalmazo.

64 kil. **Sienna** (hot: Aquila Nera, Arme d'Inghilterra) 22600 m.; w czasach rzeczypospolitéj miała jak mówią 200000 miesz. Plan Sienny przedstawia gwiazdę o trzech promieniach, wychodzących z głównego placu, *piazza del Campo* jednego z osobliwszych we Włoszech. Skutkiem wyniesionego położenia ma powietrze zdrowe, ale za to pozbawioną jest bieżącéj wody i dobrych studzien a brak ten zastępuje wodociągami. Siedem bram prowadzi do Sienny: z Połd. *porta Romana*, wykonana przez braci *Agostino* i *Agnolo* ze Sienny w 1327; brama *Tufi*; z Zach. bramy *San Marco*, *Laterina*, *di forte Branda*; z Płn. porta *di Camullia*; ze Wsch. nowa brama *San Lorenzo*, *Porta Ovile* i *Pispini.*

Kościoły: *Katedralny* czyli *Duomo* z fasadą Jana z Pizy z końca XIII w. *Posadzka marmurowa* w różnych kolorach jest jedynem tego rodzaju dziełem we Włoszech. Ten rodzaj malowania zwany *graffito* jest obszerną ornamentacyją, w któréj sztrychy rysunku są ryte wklęsło i zaczernione. Przedstawia ona piękne kompozycyje z których najgodniejsze uwagi są Beccafumi'ego. Wielki ołtarz jest dziełem *Balt. Perruzi*; piękne tabernaculum bronzowe *Piotra del Vecchietta* (1472) owoc 9 letniéj pracy. Ośmiokątna marmurowa *ambona*, znakomite dzieło w historyi sztuki Mikołaja z Pizy (1266). Główną osobliwością katedry jest sala zwana *Libreria*, ozdobiona freskami *Pinturicchia*. San *Giovanni* ze snycerskiemi dziełami *Donatella* i *Jacopo della Quercia.* — *Sant' Agostino*, piękne malowidła. — *Carmine.* — *Concezione.* — *San Domenico;* Ś-éj *Katarzyny* Seneńskiéj, z malowidłami Pacchiarotta i Sodoma. — *San Francesco*

Instytut sztuk pięknych ma zbiór obrazów dawnych mistrzów Sienny a także i innych szkół. — *Uniwersytet.* — *Biblijoteka*, 50000 tomów, 5000 rękopismów.

Pałace: Pallazzo publico (1295 — 1327). Tour del Man-

gia (1345). Sala wielkiéj rady z freskami Szymona *Memmi*, malowidła *Spinella Spinelli*, *Sodoma*, i *Beccafumi'ego*. — Pallazo del Governo jeden z najpiękniejszych w mieście. — Pałace: Buonsignori, del Magnifico, Piccolomini i t. p.

Szpital Santa Maria della Scala, Malowidła *Beccafumi'ego* innych.

Wodotryski są ozdobami Sieny najpiękniéjsze znich są: Fonte Brada, di Fol-lonica, Gaja.

Teatr. *Promenada*: La Lizza.

Okolice: Klasztor *l'Osservanza*. — Zamek *de Balcaro*.

Sienna jest rodzinnem miastem malarzy: Szymona Memmi, Duccio di Buoninsegna, Bazzi, zwanego Sodoma, Beccafumi, Baltazara Peruzzi, który był zarazem znakomitym architektem i t. d. snycerzy i rzeźbiarzy jak: Jacopo della Quercia, Lorenzo, zwanego il Vecchietta i innych.

Niedaleko od Sienny droga rozdziela się, jedna linija dąży do Rzymu przez Grosseto, Orbello i Civita Vecchia, druga przez Chiusi Orvietto, Orte a nadto trzecia linija wprost ze Sienny przez Torrenieri i Viterbo; ta ostatnia w części tylko ma koléj żelazną. My dążymy przez Orvietto. Po przebyciu 6 tunelów o 97 k. od Sienny leży *Asciano* 7150m. — 103 kil. *Rapolano*, wody ciepłe 3850 m. W sąsiedztwie *Bagni di Rapolano*, wody ciepłe, siarczane. - 116 kil. *Lucignano*. — 122 kil. *Sinalunga* 8450 m. — 128 kil. *Torrita*. — 134 kil. *Solarco* najezioro *Montepulciano* b. rybne. O 7 kil. na Płd. Wsch. *Montepulciano*, kąpiele *Chcianciano*, wody ciepłe solankowe 144 kil. *Salcini*.

154 kil. Chiusi (hot: Leone d'Oro) 4200 mieszk. Miasto etuskie.

Droga żelazna przechodzi między lesistemi górami; starożytna droga nader malownicza. — Zostawia się na lewo *Città della Pieve*, gminę o 6500 m. która srodze ucierpiała podczas trzęsienia ziemi w 1861 r Wstępując z Chiusi do Città della Pieve, widać na lewo jezioro *Trazymeńskie*, znane z historyi Hanibala.

171 kil. *Ficulle*. — 194 k. Orvietto (hot. Belle Arti, Aquila Bianca) 69000 m. Kościoły: *Katedralny*, jeden z najpiękniejszych we Włoszech, gotyckiéj architektury. Freski *Fra Angelico* i *Luca Signorelli*. — *San Domenico* z freskami S *Mammi'ego*.

Pałace: Gualtiero, Petrangeli, Pozzo di San Patrizio

35 kil. *Orte* 2000 m. nad Tybrem, gdzie łączą się linije ze Sienny i Ankony do Rzymu.

82 kil. Rzym (str. 349.)

C). *Z Florencyi* przez *Pizę, Giosetto, Civita Vecchia do Rzymu.*

Z Florencyi do Pizy.

80 kil. Droga żelazna.—Przebywa się w 2 g. pociągiem pośpiesznym a w 2 g. 25 m. zwyczajnym. 1 kl 8 fr. 40 c.; 2 kl. 5 fr. 75 c.; 3 kl. 4 fr.

33 kil. *Empoli* (str. 434).

43 kil. *San Miniatono* tono—48 kil. *San Romano* – 56 kil. *la Rotta.* — Most na Era. — o 10 kil. jezioro *Bientina*, które osuszają. 60 kil. **Pontedera** (hot: Ancora d'Oro, Grande Albergo), 9640 m. Kościół z XIII w. 68 kil. *Cescina*.—72 kil. *Navacchió* w malowniczéj miejscowości.

195 kil. **Piza** (po włosku Pisa).

Hotele: Vittoria; Peverada; Gran Bretagna; de la Minerva; Vittorio Emanuele; de Londres; Europa.

Restauracyje: Netuno; Français.

Kawiarnie Ciardelli; Ussero.

Dorożka od kolei do hotelu 1 fr. 50 c. z bagażem.
Starożytne miasto etruskie, 35000 m. a kiedyś miało ich 150000 puste i smutne, klimat łagodny ale dżdysty.

Piękne nadbrzeża Arno są miejscem ulubionego spaceru; łączą się one trzema mostami: w górze rzeki *ponte alla Fortezza*, poniżéj *ponte al Mare* we środku *ponte di Mezzo*. – Place: najpiękniejszy katedralny z czterema monumentami, które są chwałą tego cichego dziś miasta; plac *S-éj Katarzyny* z posągiem Leopolda I i plac Cavalieri, zdobny wodotryskiem i posągiem Kosmy. Piza przez swą szkołę rzeźby zajmowała od XIII wieku niepospolite miejsce w odrodzonéj sztuce włoskiéj. Ułamki starożytnego snycerstwa, trofea podbojów, przeniesione przez Pizańczyków do ich miasta dostarczyły możność wyjścia z barbarzyństwa i tradycyjonalnéj nieruchliwości. *Mikołaj z Pizy* (1207 1272) *Giovani Pisano* jego syn († 1320) *Andréa* da *Pisa* (1270—1345) są znakomitymi rzeźbiarzami. Za to malarstwo nie wyrobiło sobie osobnéj szkoły.

Katedra w Pizie jest znakomitym pomnikiem w historyi architektury włoskiéj i była dla niéj wzorem przez czas długi. Wspaniały

ten gmach rozpoczęty w 1063 r. przez *Buschettego* poświęcony był w 1118. Długi na 95 m., szeroki zaś na 70 m.80 c. Są tu do widzenia posągi Jana z Pizy oraz malowidła *Beccafumi'ego*, *Andrea del Sarto* i t. d.

Dzwonnica czyli pochyła wieża zbudowana w 1174 przez *Bonanno z Pizy i Wilhelma z Insbruku*, jest walcowatą i ma 8 piętr kolumn w liczbie 107. Wysokość jéj 54 m. 47 c., a średnica 16 m Nachylenie do poziomu 4 m. 319 milim.

Chrzcielnica zaczęta przez *Diotisalvi* (1153), skończona w XIV w., jest marmurowa podobnie jak katedra i dzwonnica.

Campo Santo. Znakomity pomnik *Jana z Pizy* jest cmentarzem, który Pizańczycy zamierzali poświęcić pamięci swych znakomitości. Zaczęty w 1278 r. nie został zdaje się skończonym przed 1464. Mury Campo Santo są pokryte freskami, stanowiącemi cudowne zabytki dawnéj sztuki włoskiéj, widzieć tu można *Tryumf śmierci; sąd ostateczny* przez *Andrea Orcagna*; szereg malowideł biblijnych przez *Benozo Gozzoli*. Rzeźby starożytne i nowoczesne są tu nagromadzone w znacznéj ilości.

Kościoły: *Santa Caterina* (1253), w wielkim ołtarzu Ś-ty Tomasz z Akwinu ciekawy obraz przez *F. Traini*(1340).— *San Francesco*, freski w chórze przyznawane *Taddeo Gaddi*. — *Santa Maria della Spina*, mały wytworny kościołek gotycki nad brzegiem Arno (1230). S. *Martino*. — S. *Michele in Borgo*. — S. *Stephano* i inne.

Uniwersytet (*Sapienza*), Budynek zaczęty w 1493, uniwersytet w Pizie założony był w XII wieku i cieszył się wielką sławą.

Akademija sztuk pięknych posiada obrazy dawnych mistrzów.

Pałace: Lanfranchi, Lanfreducchi.

Okolice: *Cascina di San Rossore*, folwark założony na brzegu opuszczonym przez morze; stado wielbłądów pasie się swobodnie, a pewna ich część używana jast do prac w folwarku.

Z Pizy do Livorno.

18 kil. Droga żelazna. Przebywa się w 25 m.; 1 kl. 1 fr. 85 c.; 2 kl. 1 fr 30 c.; 3 kl. 90 cent.

Linija przebiega kraj równy, poprzerzynany błotami. Lasy dębów korkowych. Zbliżając się do Livorno mamy piaszczyste wydmy.

19 kil. **Livorno.**

Hotele: del Nord, de la Grande Bretagne, Vittoria de Washington, de l'Aigle noire.

Restauracyje: Giardinetto, Fenice i Pergola, Giaccaio.

Kawiarnie: Victoria, Posta, Americano.

Livorno posiada 90000 m., z których 8000 żydów. Port wolny, wielkie składy towarów, wymienianych między Europą a Wschodem. Port stanowi miejsce wypoczynku dla statków krążących między Marsylią i Włochami. Miasto posiada mało pomników artystycznych, jest jednak pięknie zabudowane.

Port długi na 600 m. szeroki 400, głęboki najwyżej 12 m.; łączy się kanałem dość wązkim z *Darsena*, czyli basenem wewnętrznym. Na północy portu jest mała wyspa *Moletto*; na płd. Zach. o 300 m. od brzegu leży mała wysepka z latarnią morską. Port ma 3 kwarantanny otoczone morzem.

Place. Piaza la Darsena z posągiem Ferdynanda I. p. Giovanni dell' Opera; plac Dwóch książąt z posągiem W. książąt Ferdynanda i Leopolda II. Piazza d'Armi. Via Ferdinanda, szeroka ulica, gdzie mieści się giełda. — Pałac Lardarel; osobliwości artystyczne. Cyrkuł północny przerznięty kanałami zowią *Nuova Venezia*. *Cmentarz* angielski zasługuje na zwiedzenie.

Z Livorno do Rzymu.

315 kil. **Droga żelazna.**

Z Livorno do Nunziatella.

194 kil. Droga żelazna. Przebywa się w 5 g. pociągiem pośpiesznym, a w 6 g. zwyczajnym 1 kl. 19 fr. 40 c; 2 kl. 15 fr. 55 c.; 3 kl. 11 fr. 65 c.

Cała droga prowadzi przez kraj niezdrowy, gdzie panują febry zwłaszcza w lecie.

16 kil. *Colla Salveti.* — 22 kil. *Acquabona.*

52 kil. **Cecina** (oberża Europa) Piece wielkie.—69 k. *Bambolo.* 76 kil. *San Vincenzo* Nieopodal *Campiglia*, 3000 m., kopalnie miedzi i ołowiu srebronośnego, eksploatowanego już przez Etrusków.

O 13 kil. od Vincenzo ruiny *Populonia*, starożytnego miasta Etrusków, kopalnie żelaza.

8 kil. **Piombino** 1900 m. dawniej stolica księstwa t. n. Gisernic, ałuniarnie; *Soffioni* i *Lagoni* skąd się otrzymuje kwas borny. Pomiędzy Piombino a wyspą Elbą ciągnie się kanał *Piombino*.

87 kil. *Cornia.* — 104 kil. *Follonica*, od Maja do Grudnia pobyt niezdrowy. — 119 kil. *Potassa.* — 134 kil. *Monte Pescali.* — 146 k. *Grossetto* (oberża Aquila) 2700 m. Pobyt niezdrowy. 169 kil. **Orbetello** (oberża Chiave d'Oro) 3200 m. miasto ufortyfikowane, w pośród lagun na płd. Wsch. których jèst *Monte Argentaro.*

194 kil. **Nunziatella.**

Z Nunziatella do Civita Vecchia.

40 kil. Koléj żelazna.

Montalta 727 m. dawniéj komora celna papiezka. Zwiedzają stąd ruiny *Vulci* i innych miejscowości etruskich. — Przebywa się rzeki Arrone, Marta.

Corneto 1000 m. starożytne miasto Tarkwinijusza nad rz. Marta. W okolicach tego miasta w promieniu około 20 kil. znajdują się ruiny miast etruskich noszących dziś nazwiska: *Sovana*, *Saturnia*, *Toscanella*, *Vulci*, *Bieda* i t. d. — Przebywa się Mignone.

40 kil. **Cività Vecchia.**

Hotele: Europa, Orlandi.

Cività Vecchia 7000 mieszk., port warowny; cytadella, zbudowana przez *Bramantego.* Miejsce wypoczynku dla statków, krążących między Marsylią, Neapolem i Wschodem, tędy też przechodzą licznie podróżni udający się do Włoch południowych.

Droga 124 . Z CIVITA VECCHIA DO RZYMU.

81 kil. Droga żelazna. Przebywa się w 2 g. 55 m. pociągiem pośpiesznym a w 3 g. 29 m. zwyczajnym. 1 kl. 10 fr. 95 c.; a 2 kl. 7 fr.; 3 kl. 5 fr 30 c.

10 kil. *Santa Marinella.*—15 kil. *Rio Fiume.* — 19 kil. *Santa Severa*, starożytne Pyrgos. — 24 kil. *Furbara.* — 33 kil. *Palo.* — 40 k. *Polidoro.* — Dolina rz. Aronne, bogata roślinność.—47. kil. *Maccarese*; wielkie lasy i błota zamieszkałe przez bawoły. — 59 kil. *Ponte galera.* zstępuje się w dolinę Tybru. — 67 kil. *Magliana.* — 81 kil. **Rzym** (patrz str. 349).

Droga 125. Z FLORENCYI PRZEZ PIZĘ DO PISTOI.

144 kil. Droga żelazna.

Z Florencyi do Pizy.

Z Florencyi do Empoli (ob. dr. 123. w kierunku odwrotnym). Za Empoli mija się *San Miniato*, niegdyś siedzibę Bonapartych, a potém przez *San Pierino* i *la Rotta* i po przebyciu mostu na rz. Era, pociąg staje w *Pontedera* (hot: Ancora d'Oro, Grande Albergo) posiadającém starożytny kościół z 13 w. i 10000 mieszk. Dalej przez Cascina i Navacchio do *Pizy* (ob. str. 437).

Z Pizy do Pistoi.

65 kil. Koléją żelazną — w 1 g. 35 m. pociągiem pośpiesznym, a w 2 g. 19 m. zwyczajnym. Za 6,40; 5,20 lub 4,10 fr.

5 kil. *San Giuliano.* Kąpiele licznie uczęszczane. Wody ciepłe (od 28°, 75 do 31°, 25) wapienno siarczane.—9 kil. *Rigoli.*— 13 kil. *Ripafratta.*

21 kil. **Lukka** (po włosku *Lucca*).

Hotele: Universo; della Corona; Croce di Malta. Miasto liczy 24000 m. Leży o 22 kil. od morza. i otoczone jest dawnemi wałami fortyfikacyjnemi zamienionemi obecnie w miłe i ładnym widokiem obdarzone miejsce przechadzki. *Piazza Grande v. Reale.*

Kościoły: *Katedralny*, *San Martino* (XI w.). Zdjęcie z krzyża p. *Mikołaja z Pizy*; malowidła *Ghirlandajo*, *Cossimo*, *Roselli*, *S a Frediano*, mozajka z XII w. *San Giovanni*; *San Michele* i t. d.

Pałac książęcy, według planu. *Ammanati'ego*; pałace: *Pretorio Borghi, Mansi.— Biblijoteka*, 40,000 tomów. *Archiwum.*

23 kil. Płn. **Kąpielé Lukki**, nader uczęszczane. Wody ciepłe —(37° do 44°) siarczano wapienne. 30 kil. *Porcari.*— 35 kil. *Altopascio.*—44 kil. *Pescia*; miasto przemysłowe, w wesołem położeniu nad rz. Pescia.—48 kil. *Borgo a Buggiano.*

51 kil. *Monte Catini.* Kąpiele nader odwiedzane; wody ciepłe i zimne solankowe.

53 kil. *Pieve a Nievole.* — 59 kil. *Serravale*, małe miasteczko w rozkosznem położeniu. Dawny warowny zamek.

65 kil. *Pistoja* (ob. dr. 107).

Droga 126. ZE SIENY DO RZYMU.

przez Torrenieri i Viterbo.

Ze Sieny do Torrenieri 45 kil. koleją żelazną. — w 2 godz. Za 5,50 4,30 lub 3,15 fr.

23 kil. *Asciano* (dr. 123).— 36 kil. *San Giovanni d'Asso.*—45 k. *Torrenieri.*

Z Torrenieri do Viterbo i Rzymu. *)

Droga pocztowem przebywa się w 22 g. a dyliżansem w 26 g. około.

San Quirico (oberża Aquila Nera, Sole). Droga prowadzi do Montepulciano, 3120 m., w malowniczém położeniu, wyborne wina. *La Poderina* stacyja pocztowa ze Sieny. — *Radicofagni* (oberża Posta) na wzgórzu u stóp skał bazaltowych.—*Ponte Centino.*—*Acquapendente* (oberże: Tre Corone; Aquila d'Oro), 3000 m., na wyniesieniu, prześliczne kaskady. — *San Lorenzo Nuovo* (oberże: Aquila Nera, Scudo di Francia) na wyniosłości, widok na jezioro Bolsena.

Bolsena, (hot. Aquila d'Oro), 7000 mieszk., otoczone murami wieżami. Legienda o niewiernym księdzu, który widział tryskającą krew z hostyi. Jezioro Bolsena zdaje się zajmować dawny krater. Brzegi jego są niezdrowe i niezamieszkane. Roślinność piękna.

Montefiascone, (hot. Posta, Aquila Nera), 3000 mieszk., na wzgórzu. W kościele *San Floriano*, grób niemieckiego biskupa Fuggera zmarłego skutkiem zbytniego napicia się muszkatowego wina (moscatello) z Montefiascone. Niedaleko przed Viterbo są siarczane zródła *Bulicame.*

Viterbo, (hot. Aquila Nera, Angelo), 14600 m., na wschodniéj pochyłości góry *Monte Cimino.* Piękne fontanny.

Kościoły: Katedralny w gotyckim stylu. Przed tym kościołem Adryjan IV zniewolił cesarza Barbarossę do przytrzymania mu strzemienia. *Sant'Angelo in Spata.—San Francesco.*—Zdjęcie z krzyża p. *Sebastyjana del Piombo*; karton według Vassar'ego jest dziełem Michała Anioła. - *Osservanti del Paradiso*, N. Panna i Święci, fresk przyznawany *Leonardowi de Vinci*; Biczowanie p. *Sebastyjana del Piombo* jest według Lanzi'ego najlepszym obrazem w Viterbo.—*Santa Maria della Verita*;—*San Ignazio* i inne

*) Droga ta ma obecnie znaczenie tylko dla chcących poznać Viterbo, albowiem jest już na ukończeniu dr. żelazna z Florencyi na Sienę, Orvietto, Baschi i Orte do Rzymu.

Fontanny: Najwytworniejsza jest na wielkim placu, obok bramy florenckiéj a inne na placach: *Herbes* (XIII w.) *Carlano*, *della Rocca*.

Pałace: *Palazo pubblico; San Martino*, z portretem sławnéj Olimpii Maidalchini, bratowéj papieża Inocentego X. W sąsiedztwie Viterbo, zwiedza się szczątki miast etruskich w *Castel d'Asso*, *Toscanella*, *Norchia*. Opuszczając Viterbo, wdziéra się na spadzistość góry wulkanicznéj, *Monte Cimino*. Z kulminacyjnego punktu drogi (900 metr.) wzrok obejmuje rozległą panoramę; przy czystém powietrzu można dojrzeć Rzym. Miłośnicy architektury powinni tu opuścić swe powozy i udać się na lewo ścieżką między drzewami do Zamku *Caprarola;* zbudowanego dla kardynała Farnèse, synowca Pawła II jest to główne dzieło sławnego Vignoli.

Ronciglione, (hot. Posta, Aquila Nera), 4800 m., blisko jeziora Vico na skałach. Po za Ronciglione przebywa się okolicę pustą *Kampanii rzymskiéj*, ciągnącą się od gór Etruryi aż do przylądka Circeo blisko Terracina, pomiędzy górami od wschodu i m. Śródziemnem z zachodu.

Monterosi (oberże: Posta, Angelo), starożytności etruskie. — Przebywa się rzymską *Comarca*, kraj niezdrowy.—*Le Sette Vane* stacyja powozów.— *Baccano* (oberża Posta), wśród niezdrowéj równiny blisko jeziora Bracciano.—Zostawia się w lewo *Isola;* ruiny Vejów.

La Storta, skąd widać kopułę S. Piotra. Grobowiec fałszywie zwany Neronoskim. – Przebywa się Tyber przez *Ponte Molle*.

Rzym (ob. str. 319.) Wjeżdża się przez bramę *del Popolo*.

Droga 127. Z ANKONY DO RZYMU.

295 kil. Koleją żelazną — w 12 g. 35 m. Za 33,85; 24,45 lub 16,80 fr.

9 kil. *Falcanara.*—48 kil. *Serra San Quirico.*— 87 kil. *Fossato.*— 110 kil. *Nocera.*— 129 kil. *Foligno*, a stąd 295 kil. (834 kil. od Turynu) do Rzymu (ob. str. 349).

Droga 128. Z FLORENCYI DO GENUI.

przez Pizę i Spezzia.

Z Florencyi do Pizy, ob. dr. 125.

Z Pizy do Spezia.

Koleją żelazną we 2 g. 20 m. Za 7,50; 6,10 lub 4,65 fr.

17 kil. *Torre del Lago.* — 22 kil. *Viareggio*, (hot. Commercio, Europa), 8000 m., kąpiele licznie nawiedzane.—28 kil. *Pietra Santa*, (hot. Unione, Europa, Universo), 11000 m., dobrze zabudowane.—35 kil. *Querceta.*

42 kil. **Massa** (hot. Quattro Nazioni), 15000 m., w malowniczém położeniu, klimat łagodny; drzewa pomarańczowe rosną na placach. Handel marmurem i imitacyjami owoców. Mała forteca.

Carrara (hotele: Nuova Paros, Europa, Aquila Nera), 14000 m., zaludniona snycerzami i rzeźbiarzami. Wszystko aż do murów ogrodowych, jest zbudowane z białego marmuru. Akademija rzeźby bogatą jest w modele. Potrzeba 2 godzin dla zwiedzenia kopalń marmuru, które są nader ciekawe.

49 kil. *Avenza*, 3200 m. Starożytny zamek.

60 kil. **Sarzana**, (hot. Nuova York), 8950 m. Dość ciekawa katedra.

76 kil. **Spezia**, (hot. Croce di Malta, d'Odessa, de Milan), 8500 m. Niewielkie, lecz nader handlowe miasto nad głęboką zatoką tworzącą jeden z najobszerniejszych i najpewniejszych portów. W odległości 1600 m., od brzegu wytryska wśród morza źródło słodkiéj wody.— Kąpiele nader uczęszczane.— Ogród publiczny rozkosznie położony.

Na cyplu półwyspu, tworzącego zatokę Spezia leży *Porto Venera*, małe miasteczko, od nazwy którego otrzymał nazwisko marmur czarny i żółty znany po dnazwą *portor*. Przy krańcu przylądka Porto Venera leży mała wysepka *Palmaria*. Na drugim brzegu zatoki o 15 kil. od Spezia, leży *Lerici* 4700 m.

Ze Spezia do Genui.

Kolej żelazna. Statki parowe przebywają w 7 godzin.

25 kil. *Borghetto*, piękne widoki.— 37 kil. *Matarana.* — 49 kil. *Bracco*, wspaniały widok na morze.— 60 kil. **Sestri di Levante**, 7000 m., w zachwycającém położeniu. Brzeg morza pokryty jest agawami. Drzewa pomarańczowe otaczają drogę po za Sestri.

79 kil. **Chiavari** (hot. Posta, Fenice), 10500 m. Kościoły: *San Francesco*, obraz Vassalla; *Madonna del Orto*; posągi i freski. W d. 2, 3 i 4 Lipca obchodzą tu święto Madonny del Orto, na które przybywają tłumy wieśniaków postrojonych w narodowe *mezzaro*. Przemysł wyrabia w ogromnéj ilości lekkie powozy zwane *sedie volanti*.

81 kil. **Rapallo**, 10018 m. Rybołóstwo i rolnictwo. Kobiety wyrabiają koronki. Piękną jest zatoka Rapallo.

93 k. *Recco*, 2000 m. w głębi zatoki. — *Nervi*, — *Quinto*, — *Quarto* i *San Martino* pełne są ładnych widoków.

112 kil. **Genua.**

Hotele. de France,* Nazional,* Smith, delle Quattro Nazioni,* Victoria, Trombetta, de la Ville, Italia,* Grand-Bretagne, Pension Suise, Croce di Malta.

Restauracyje. di Genova, del Corso, Ussero, Trattoria Nazionale.

Kawiarnie. La Concordia, Gran Corso, Costanza, d'Italia.

Powozy. *Citadines*, wzięte z placu stacyjnego, kurs 80 c.; na godzinę 1 fr. 50 c., a w nocy 2 fr., wzięte zkądinąd umawiają się o cenę. Omnibus od 20—30 cent. stosownie do linii.

Poczta listowa, plac Fontane Amorose.

Genua po włosku *Genova*, 130000 mieszk, przepysznie wygląda od strony morza; budowle jéj wzniesione są amfiteatralnie w półkole a wysokie wzgórza tworzą wieniec malowniczo opasujący miasto. Genua opasaną jest dwoma szańcami; zewnętrzny obejmuje wszystkie wyniesienia, drugi wewnętrzny; pierwszy długi na 12630 m. składa się z 60 bastyjonów, tworzy trójkąt którego port jest podstawą a fort Eperan wierzchołkiem. Genua jest najpierwszém morskiem miastem górnych Włoch. W porcie panuje wielka działalność; dwie tamy chronią go od strony morza; wschodnia z latarnią morską na 76 metr. po nad skały a 118 m. nad poziom morza wyniesioną. W głębi portu leży **Porto Franco** odosobniony, z dwoma tylko wejściami: od strony morza i od miasta, kupcy mogą tu składać swe towary nie od nich nieopłacając. 200 tragarzy z Bergamo mają przywiléj pracowania tutaj.

Główne place: *Acqua Verde* ze statuą Krzysztofa Kolumba; *Annunziata; delle Fontane Amorose*, *Acqua Sola* i t. d.

Główne ulice: *Strada Balbi; Strada Nuova*, zabudowana pałacami marmurowemi; *Strada Nuovissima, Carlo Felice* i t. d.

Kościoły: Wszystkie z wyjątkiem Carignan przedstawiają zbytek ozdób teatralnych. *Katedra, S. Wawrzyńca* (XI w.) ma kilka go-

dnych uwagi obrazów W zakrystyi przechowują naczynie zwane *Sacro Catino*, o którém twierdzono dawniéj, że jest rznięte ze szmaragdu, tymczasem zaś jest szklane.—*San Ambrosio v. Il Gesù*, z pysznym obrazem wniebowzięcia pendzla *Guido Reni'ego* i S. Ignacym *Rubensa*.— *S. Maria de Carignan* (1552), okaz architektury doskonałéj jednolitości, blisko kościoła jest piękny most *Carignan*. — *San Stephano* z obrazem męczeństwa tego Ś-go, rysunku *Rafaela*.—*l'Annunziata*, *San Siro* i inne.

Zakłady dobroczynne: *Albergo dei Poveri* (1564), szpital *Pammatone* b. ładny gmach, *Manicomio* (obłąkanych). *Głuchoniemych*. *Wojskowy* i t. d.

Według słów pani de Stael, oglądając pałace Genui, możnaby sądzić, że się jest w mieście królów. Pałace te przedstawiają ogromną rozmaitość architektury, a wazniejsze z nich są: *Palazzo Ducale*, dawna rezydencyja Dożów. *P. Doria, Reale, Balbi, Pallavicini* i t. d.

Teatry: *Carlo Felice*; *Paganini*, *Apollo*, *Andrea Doria*, *Delle Vigne* i t. d.

Z pomiędzy znakomitych Genueńczyków należy przytoczyć Krzysztofa Kolumba i Andrzeja Doria (ur. 1468), jednego z największych wodzów swego wieku.

W 1800 r. Massena, marszałek Francyi, bronił Genui przez 60 dni przeciw atakowi Austryjaków, wspomaganych przez flotę angielską, która blokowała port. W okolicach Genui jest wiele pięknych spacerów i will przepysznych. Z wysokości wzgórz panujących po nad miastem, odkrywa się wspaniały widok na *zatokę*.

Droga 129. Z GENUI DO WYSPY SARDYNII.

Krążą co tydzień, statki parowe.

1) Wyjazd z Genui we Wtorek o 11 wieczór, przystanek Livorno we środę d 8 rano, odjazd ztąd w południe i przyjazd do *Porto Torres* (port Sassari na Sardynii) we czwartek w południe.

2) (Linija z Genui do Tunisu, dotykająca *Livorno*, *Terra*, *Nova* (Sardynija) i *Tortoli*). Odjazd z Genui we czwartek o 11 wieczór, a przybycie do Cagliari w Sardynii w niedzielę o $5^1/_2$ rano.

Wyspa Sardynija, największa z wysp m. Śródziemnego ma powierzchni 26000 kil. kwadr., a 540000 mieszkańców.— **Cagliari** jest miastem głównem i leży w głębi zatoki t. n. na południu wyspy.—

Sassari, drugie miasto pod względem ważności, leży nad zatoką *Asinara*. Portem tego miasta jest *Porto Torres*. Sardynija jest najeżona wysokiemi górami, z których główna: *Gennar Gentu*. *Tirso* i *Flumendosa* są głównemi rzekami. Wyspa obfituje w bogate skarby mineralne nie eksploatowane, we wspaniałe lasy i żyzne grunta, ale malarią powszechna jest na równinach.

Rybołóstwo jest rozwinięte, rolnictwo i przemysł w zastoju, handel na drodze postępu. Cieśnina czyli kanał S. Bonifacego oddziela Sardynię od Korsyki.

Droga 130. Z GENUI DO VENTIMIGLIA (i NICEI).

152 kil. Drogą żelazną w 5 g. 15 m. Za 16,75; 11,75 lub 8,40 fr.

15 kil. **Voltri** (hot. Suisse), 11300 m. Bogate kościoły, piękne wille, handel ożywiony.

44 kil. **Savona** (hot. Albergo Reale, Universe, Pension suisse), 19000 m. Katedra *S. Dominika* z obrazem: Pokłon Mędrców p. Alberta Dürera.—Teatr.—Przemysł i handel fajansem, porcelaną, potażem, winem, oliwą i pomarańczami. O 4 kil. Kościół *Madonny de la Misericordia*. Pomiędzy Voltri i Savoną leży *Cogoleto*, gdzie pokazują dom w którym według b. niepewnéj tradycyi urodził się Krzysztof Kolumb.

84 kil. *Albenga*. 111 kil. **Oneglia** port warowny. 6400 m., handel oliwą. — 113 *Porto Maurizio*, (hotele: de France, du Commerce), 6100 m. Wywożą stąd pasztety i oliwę.

136 kil. **San Remo**, mały port lecz ożywiony. Miejscowość odznacza się roślinnością zwrotnikową. — Stąd to dostarczają palm do Rzymu na Kwietnią Niedzielę.

152 kil. *Ventimiglia*, (hot. Croce di Malta), 6300 m. Katedra gotycka.

Z Ventimiglia (granica Włoch) przez Mentone i Monaco do Nicei (ob. dr. 96).

Droga 131. Z BOLONII DO ANKONY p. RIMINI.

204 kil. Drogą żelazną w 5 g. 40 m. poc. pośp., a w 6 godz. 19 m. zwyczajnym. za 22,45; 18 lub 13,50 fr.

Na prawo widać poprzeczne pasma Apeninów a niekiedy poje-

dyńcze wyniosłe szczyty.— 11 kil. *Mirandola.* — 17 kil. *Quaderna.*— 24 kil. *Castel San Pietro.*

35 kil. **Imola**, (hot. San Marco, Tre Mori), 10000 m. Pijus VII i IX byli biskupami Imoli.

42 kil. *Castel Bolognese*, 5400 m. W sąsiedztwie mały wulkan; stąd wychodzi odnoga drogi do Rawenny (dr. 132.).

50 kil. **Faenza**, (hot. Leone d'Oro, Corona, Posta), 20000 mieszk. nad rz. Lamone. —Katedra z obrazami *Inocentego da Imola.* Kościół *de la Commenda in Borgo.* Galeryje: *Laderchi*; *Corelli*; *Ginnasi*; Ostatnia posiada Ukrzyżowanie pendzla *Rubensa.*

Faenza nadała niegdyś nazwę fajansowi i w ogóle jéj wyroby ceramiczne, pochodzące z XVI i XVII wieku są dotąd cenne.. Dziś już tu nic artystycznego nie wyrabiają.

64 kil. **Forli** (hot. Posta), 37000 m. Place: Vittorio Emmanuelle; del Duomo. Kościoły: Katedralny z pięknemi marmurami, *San Filippo Neri; San Biagio* i t. d.

72 kil. *Forlimpopoli*, 25000 mieszk.

83 kil. **Cesena**, (hot. Posta), 8000 m. u podnóża Apeninów.— Kościół Kapucynów, Biblijoteka. Przebywa się *Pisciatella* (Rubikon?). 97 kil. *Savignano.* — Przebywa się *Uso* (Rubikon?) Wszystkie strumienie w okolicy walczą o nazwę Rubikonu.

111 kil. **Rimini**, (hot. Tre Rè, Posta), 18000 m., duże miasto, dobrze zabudowane, w urodzajnéj równinie nad rz. Marecchia blisko morza. Place: Rynek rybny; piazza granda, z posągiem Pawła V.—Kościoły: San Francesco (XV w.) arcydzieło *Leona B. Alberti.*—San Giuliano, z obrazami Veroncza. — San Girolamo. Palazzo del Comune, z obrazami *Ghirlandaja*, i *I. Bellini'ego.*— Biblijoteka 23000 tomów.

Starożytności: *Arco trionfale v. porta Romano. Most Augusta.*— *Piedestał Cezara.* Przypuszczają że mieszkanie *Franciszki z Rimini* było w miejscu, gdzie dziś stoi pałac Ruffi.

Okolice: *Villa Zollio.* - Zamek, zwany *Rocca San Leo*, dawniéj dapiczkie więzienie stanu, gdzie zmarł *Cagliostro.*

O 18 kil. **San Marino**, 700 m., było głównem miasteczkiem maleńkiéj rzeczypospolitéj t. n. która liczyła 7750 mieszk.

130 kil. *La Catolica*, 1300 m. — Tunel.

145 kil. **Pesaro**, (hot. Italia, Leone d'Oro), 12000 mieszk. Kościoły: San Francesco, z obrazem I. Bellini'ego; Sant'Anto-

nio. San Cassiano. Pałac książąt Urbino. *Biblijoteka.* W Pesaro urodził się *Rossini*; któremu tu wzniesiono posąg w 1864 r.

145 kil. **Fano** (hot. More, Tre Rél) osada z 9000 m. nad brzegiem morza. Powietrze zdrowe, okolice prześliczne. Kościoły: *Katedralny;* S. *Agostino.* S*anta Croce.* S*anta Maria Nuova;* S*an Pietro*, wszytkie z obrazami znakomitych mistrzów, jak Perugina, Guercina Guido Reni'ego i innych.

Łuk tryumfalny Augusta.

Przebywa się rz. Metauro nad któréj brzegami był pobity Hasdrubal.

169 kil. *Marotta.*

179 kil. **Sinigaglia** czyli S*enigaglia* (hot: La Formica) 12000. m. Miasto portowe. Wielki jarmark od 20 Lipca do 8 Sierp. Handel zbożem, konopiem i jedwabiem. — Ojczyzna Pijusa IX.

191 kil. *Case Brucciate.*

204 kil. **Ankona** (hot: La Pace, Albergo Reale, Grand Bretagna; Vittoria, Fenice, Aquila d'Oro) 30000 m. a z tych 5000 żydów, główne portowe miasto wschodnich Włoch, zbudowane w amfiteatr. — *Place*: Cavour'a, Piazza Grande; del Ospedale; del Comune; del Teatro; dei Cavalli.

Kościoły *Katedralny* S. *Domenico*, obraz *Tycyjana*; S. *Francesco*, obrazy *Tycyjana*, *Guido Renie'go Bellini'ego* i S. *Maria*, i S. *Pelagia* it.d. *Pałace*: Loggia dei mercanti; Palazzo del Commune.

Galeryje: Sturani, Camerata. Trzy teatry.

Łuk Trajana z białego marmuru, *dobrze* zachowany. *Łuk papieża Klemensa XII.*

Statki parowe spółki Lloyda austryjackiego do *Tryjestu*; do *Messyny* przybijające do Termoli, Manfredonia, Bari, Brindisi, Korfu, Tarentu, Cortony i Reggio.

Droga 132. Z BOLONII DO RAWENNY.

przez *Castel Bolognese.*

84 kil. Droga żelazna.

Z Bolonii do Castel Bolognese.

42 kil. Drogą żelazną. Przebywa się w 54 m. pociągiem pośpiesznym, a w 1 g. 14 m. zwyczajnym. 1 kl. 4 fr. 65 c.; 2 kl. 3 fr. 10 c.; 3 kl. 2 fr. 80 c.

42 kil. *Caetel Bolognese* (ob. dr. poprzednią).

Z Castel Bolognese do Ravenny.

42 kil. Droga żelazna. w 1 g. 30 m. za 4 fr. 65 c.; 3 fr. 25 c.; 2 fr. 85 c.

Pozostawia się na prawo liniję do Ankony.

6 kil. *Salarolo* 3200 m.

14 kil. **Lugo** 8500 m. Miasto handlowe.

19 kil. **Bagnacavallo.** Starożytności rzymskie.

25 kil. *Russi.* — 29 kil. *Godo.*

42 kil. **Ravenna** (hot. Spada d'Oro) 21000 m. Jest to jedno z najważniejszych miast dla chcących poznać dawne pomniki architektury chrześcijańskiéj.

Place: Piazza maggiore z 2 kolumnami granitowemi, wzniesionemi przez Wenecyjan (1483). Piazza di San Francesco ze statuą papieża Aleksandra VII.

Kościoły: *Katedra*, przebudowana w XVIII w. freski Guida. — *Santa Agata* (V w.). — *Sant Apolinare in Città* (VI w.) zachowane są starożytne mozajki. — *Santi Nazario e Celso*; grobowce z czasów Cesarstwa Rzymskiego. — *San Vitale* jest najdoskonalszym typem architektury bizantyńskiéj z czasów Justynijana; mozajki na chórze są z tegoż czasu.

Grobowiec Danta zmarłego na wygnaniu w Rawennie 1321. w r.

Akademija sztuk pięknych. — *Muzeum.*

Okolice: Kościół *Santa Maria della Rotonda*, o 1 kil. od miasta z grobowcem Teodoryka. *Sant' Apollinare in classe* o 4 kil. od miasta. Wzór starożytnéj chrześcijańskiéj bazyliki; założony w 534 r. jest budowlą najgodniejszą uwagi; 3 nawy rozdzielone przez 24 marmurowe kolumny; mozajki z VI i VII wieku: grobowce biskupów z VI do IX wieku.

Z wierzchołka wieży rozpościera się piękny widok.

Droga 133 Z WENECYI DO MEDYJOLANU.

284 kil. Drogą żelazną. w 10 g. 34 fr. 55 c; 25 fr. 55 c.; lub 17 fr. 60 c.

8 kil. *Mestre* 7250 m.

17 kil. *Marano.* — 21 kil. *Dolo* 6200 m. — 31 kil. *Ponte di Brenta.* — 37 kil. *Padwa* (Dr. 105 *A*).

Przebywa się dwa tunele. — 51 kil. *Pojana* 2900 m.

67 kil. **Vicenza** (hot: Reale della Città, Gran' Parigi, Stella d'Oro, Due Rote, Due Mori, Luna) 30000 m. u stóp *Monte Berici* przy spływie Bacchiglione i Retrone. Jedno z miast włoskich, najbogatszych w zabytki architektoniczne.

Piazza de' Signori. Są tu do widzenia dwie kolumny, oznaki potęgi weneckiéj; *Torre dell' Orologio*, wysoka na 95 metr.; *Basilica della Ragione* obszerny pałac restaurowany przez Palladia, i *Palazzo Prefettizio.*

Kościoły: *Katedralny.* — *Santa Corona* z obrazami I. Bellini'ego i P. Veronesa. — *San Pietro.*— *San Domenico.* — *San Lorenzo.* — *San Stefano* z obrazami Tintoreta i Palmy starszego.

Teatr Olimpijski zbudowany przez Palladia na wzór teatrów starożytnych na dwa wieki przed odkryciem teatrów w Pompei.

Pałace: Najgodniejsze uwagi są: Palazza Trissino, dal val d'Oro; Tiene, Valmarana; Cordellina, Colleoni i t. p.

Museo Civico w pałacu Chiericati, ma obrazy P. Veronese, rękopismy Palladia i t. p.

Spacery: *Campo Marzio*, *Wzgórza San Sebastijano*, wille i ogrody *Rotonda, Madonna del Monte Berico.*

O 52 kil. na Płn. Zd. Vicenzy **Recoaro** (hot: Domingo, Tretenero) 5200 m. *Kąpiele w Recoaro*, wody i błota mineralne; krążą do nich dyliżanse z Vicenzy dwa razy dziennie, droga trwa 4 g.

74 kil. *Tavernelle.* — 83 kil. *Montebello.* — 89 kil. *Lonigo* 7400 mieszkańców. — 94 kil. *San Benifacio*, 4650 mieszk. o 4 kil. na Płd. *Arcole*, sławne zwycięstwem Francuzów nad Austryjakami w 1796 r. 103 kil. *Caldiero* 1950 m. nieopodal w prawo wody ciepłe siarczane.

109 *San Martino.* Przebywa się Adygę.

118 kil. **Verona.**

Hotele: *Rainer, du Grand Paris, due Torri, Torre di Londra; S. Lorenzo; Colomba d'Oro; Aquilla Nera; Rachetta, de la Grande Czarine; d'Italia; Crespi.

Restauracyje: del Teatro Filarmonico; Cola -S. Lucca.

Kawiarnie: All' Europa; Dante, V. Emmanuele.

Powozy: *citadines:* $^1/_2$ g. 40 soldów, 1 g. 60 sol. następna 50 sol.

Verona (po włosku *Verona*) starożytne miasto Gallów u stóp Alp nad rzeką Adygą liczy 70000 m. Miasto to ze swemi dawnemi murami i wieżami, mostami, długiemi i szerokiemi ulicami i średniowiecznemi zabytkami, przedstawia widok imponujący. Leży na równinie (71 m. nad Adryjatykiem), a rzeką Adygą podzielone jest na dwie nierówne części, łączące się 4 mostami, z których najmniejszy na Ws. zowie się Veronette.

Starożytności: *Amfiteatr* czyli *Arena.* Zabytek ten owalnéj formy, podobnie jak Colosseum rzymskie, ma wewnątrz 156 m. długości i 125 szerokości; wnętrze jest prawie zupełnie zniszczone. Most *della Pietra* (3 łuki starożytne). — *Porte Borsari.*

Place: Piazza Brà, największy w Weronie, do którego przytyka *Stradone*; otoczony jest z Płd. pałacem (koszarami) *Gran' Guardia nuova et antica*, ze wschodu amfiteatrem, z Płd. Zach. teatrem filharmonicznym. Z pozostałych placów, których jest 30 wymieniamy: de Signori i delle Erbe, niegdyś forum Rzeczypospolitéj, z kolumną wzniesioną 1524 przez Wenecyjan.

Kościoły. Jest ich w Weronie 150. Katedralny *Santa Maria Matricolara* z kruchtą z XII w., wewnątrz Wniebowzięcie *Tycyjana.* — *Santa Anastasia*, zaczęty w 1261 r. —*San Zenone*, najciekawszy z Weroneńskich, z XII w. a chór z XV, piękne obrazy. — *San Bernardino*, *San Fermo Maggiore*, *Santa Eufemia*, S. S. *Apostoli* i inne.

Cmentarz na płd. mostu Veronette.

Pałace: Pałac Canossa, Bevilacqua, Maffei, Pompei który mieści *pinakotekę*, muzeum założone w 1857 r.; Giusti z pysznym ogrodem i widokami. W ogrodzie nad brzegiem Adygi pokazują domniemany grób *Julietty* (*tomba di Giulietta*).

129 kl. *Somma Campagna.* — 136 kil. *Castelnuovo.*

141 kil. **Peschiera** 1700 m, miasto warowne nad jeziorem Garda. Na Płd. Zach. Peschiery ciągnie się ogromne pole bitwy pod Solferino nad r. Mincio.

Jezioro Garda.

Statki parowe z Peschiery do Riva (w Tyrolu) w 3 g. 30 min.

Jest to największe jezioro we Włoszech. Długość jego wynosi 44 kil., największa szerokość 15 kil., głębokość 300 m. między Gargano i Castellatto; wyniesione jest nad poziom Adryjatyku na 100 m. i słynie rozmaitością swych ryb. Ozdobą jeziora są tarasowe ogrody, na których uprawiają pomarańcze. Mało stosunkowo do niego wpada i mało też wypływa strumieni. Z pierwszych najważniejszy jest na północy *Serca*, a zdrugich *Mincio* na Płd. Na początku lata poziom jeziora podnosi się bliżko o 1 m. 62 c., wskutek roztopów śnieżnych i deszczów. Brzeg zachodni zowie się *Riviera Bresciana* i *Salò* a przeciwny jemu *riviera Veronese*. Główne miasta nad brzegam jeziora są: *Riva* na Płn, *Garda* na Wsch.; *Tremosine* 2300 m.; *Garignano* 4200 m.; *Toscolane* 2600 m.; *Maderno* 1530 m. na brzegu zachodnim; *Salò* 4400 m. w głębi małéj zatoki w miejscowości pokrytéj gajami oliwnemi; *Desenzano* i *Peschiera* na brzegu południowym.

156 kil. *Desenzano* (omnibus od stacyi; hot: Vittoria, Albergo Imperiale) 4100 m. nad jeziorem Garda, miasto handlowe. 160 kil. *Lonato*. — 167 *Ponte San Marco*. — 175 kil. *Rezzato*.

184 kil. **Brescia.**

Hotele: Reale, d'Italie, Fenice, del Gambero, Torre di Londra, Scudo di Francia.

Miasto warowne 40000 mieszkańców.

Kościoły. *Duomo vecchi* (starożytna katedra) *v. la Rotonda* z IX w.; dwie wielkie kaplice i presbyteryjum są późniejsze. *Krypta* czyli podziemna bazylika S. *Philastro*, bardzo starożytna.—*Duomo nuovo*(nowa katedra) wspaniała marmurowa świątynia, któréj kopuła jest trzecią co do wielkości we Włoszech.—*Santa Afra*, obrazy Tycyjana i Palmy. — S. *Barnaba*. — S. *Alessandre*. S. *Clemente* i inne.

Pałace: La Loggia pałac municypalności, zaczęty w 1492 jest z marmuru. — Broletto, dawny pałac Rzeczypospolitéj.

Muzeum. (*museo Patrio*) otwarte od 11 do 3, którego główną ozdobą jest bronzowa statua Zwycięztwa, znaleziona w 1826 r.

Galeryje *Averoldi*, *Lecchi*, *Fenaroli*. Liczne fontanny, *to del Diavolo*,zbudowany za Tyberyjusza.

Przemysł i handel; jedwab, len, wełna, wyroby żelazne i skie. Z wypadków historycznych wiążących się z tem miast

micniemy oblężenie w 1512, kiedy Bayard był raniony, i oblężenie w 1848 r. podczas którego Brescia broniła się bohatersko przeciw jenerałowi austryjackiemu Haynau.

195 kil *Ospedaleto* 2000 m.—203 kil. *Coccaglio* 2300 m. u stóp Orfano. Przebywa się Oglio. — 211 kil. *Palazzolo* 4200 m. — 215. kil. *Grumello* 1700 m. — 221 kil. *Gorlago* — 228 kil. *Seriate.*

233 **Bergamo** (hot: Albergo Reale, della Venezia, della Fenice, d'Italia) 36000 m. amfiteatralnie wzniesiona na wzgórzach między Brembo i Serio. Bergamo dzieli się na miasto górne *Citta* i dolne *Borgo* czyli S. *Leonardo.*

Kościoły *Duomo* (katedralny); *Santa Maria Maggiore* z grobowcem Donnizetti'ego, *Santa Grata*; *San Bartolomeo* i inne.

Gmachy rządowe: Palazzo Nuovo przez Scamozzi, piękna architektura; Palazzo Vecchio, dawny pałac sprawiedliwości, zawiéra biblijotekę publiczną z 90000 tomów. Academia Carrara; Locale della fiera gdzie odbywają się targi.

Pałace: Vaglieti, Sozzi, Verdoa, Lochis, Morone.

Wycieczki do dolin *Brembana*, *Seriana*, *Camonica*, do jeziora *Iseo* (21 kil. dł. a 3 szer. po którém krąży statek parowy.

W Bergamo urodził się *B. Tasso*, ojciec Torquata Tasso; *Algarotti*; kompozytor *Donizetti* i tenorowie *Davide*, *Donzelli* i *Rubini.*

Okolice Bergamo należą do najpiękniejszych i najżyźniejszych w Lombardyi. Handel i przemysł kwitnące: jedwab', płótna, sukna, oliwa, wino i owoce.

Do zwiedzenia Bergamo wystarczają 4 godziny, między dwoma pociągami.

243 kil. *Verdello* 1950 m.

253 kil. Treviglio 10400 m, kościół zawiérający kilka malowideł.

Daléj idą *Cassano*, *Melzo*, *Limito.*

285 kil. *Medyjolan.*

Medyjolan.

Hotele: *de la Ville, *Cavour, *Royal, *Reichman, Roma, S. Marco, Bella Venezia, *Pozzo, del Falcone, del Leone. *Milano, del Biscione, di Francia, della Corona, *de la Grande Bretagne i w. i.

Restauracyje: della Chiara Fonte, Osteria della Ferrata, della Borsa, Manin, Firenze.

Kawiarnie: Giardino publico, Merlo, del Duomo, Moldiforsi, Capello, Biraria scala.

Poczta listowa: Ulica Rastrelli obok placu katedralnego.

Powozy: Brougan kurs od 6 rano do 1 po północy 75 c. a odtąd do 6 rano 1 fr. 25 c., za umieszczenie każdego tłomoka w powozie 25 c. Za miejsce w omnibusie 25 c. i tyleż za tłomok. Z katedralnego placu do bram miasta 10 c. miejsce, tyleż tłomok, a w nocy 15 cent.

Medyjolan (Milano), nad rzeczką Olona położony, liczy 196200 m. a z przedmieściami 260000. Leży w żyznéj równinie i dzieli się na dwie części: stare miasto, mające za środek kanał *Naviglio Grande* i drugą, zawartą między Naviglio i murami wzniesionemi na miejscu dawnych przedmieść.

Trzy kanały ożywiają handel Medyjolanu: *Naviglio Grande* łączy rzekę Olonę z Tesino, *de Pavia* i *Martesana* z Addą. Naviglio Grande idzie od Tesino niedaleko Tornavento (20 mil Płn. Zach. Medyjolanu) i przybywa do miasta blisko bramy Ticinese. Kanał ten zaczęto budować w 1235 roku.

Ze środka miasta ku jego bramom dążą obszerne ulice zwane *corso* lub *corsia*. Najbardziéj ożywioną jest ulica zwana *Corso Vittorio Emanuele* czyli *Corso di Porta Orientale*, idąca od placu katedralnego do Porta Orientale. Część tego corso, zawarta między porta Orientale i porta Nuova jest miejscem przechadzek wieczornych i przejażdżek, są to pola Elizejskie Medyjolanu.

Wielki plac *Piazza d'amri* jest foremnym kwadratem, ozdobionym drzewami, ma z południo-wschodu zamek (*castello*), obrócony na koszary za rządów Austryjackich, a z północo-wschodu na amfiteatr del' Arene; od strony zachodniéj dochodzi do niego droga Simplon z łukiem tryumfalnym, zaczętym w 1807 a, który miał być poświęcony dziejom napoleońskim. Cesarz austryjacki Franciszek I kazał go późniéj nazwać łukiem *Pokoju*. W 1859 r. zmieniono na nim napisy i płaskorzeźby, a łuk poświęcono wyswobodzeniu Włoch. Inne ważniejsze bramy są: *Orientale*, *Camasina*, *Romana*, *Ticinese*.

Katedra (*duomo*). Marmurowa ta budowla jest jedną z najobszerniejszych na świecie i stanowi najcelniejszą ozdobę Medyjolanu. Nawa jéj 148 m. jest długa, a szerokość pięciu naw wynosi 57 m. Nawa poprzeczna z kaplicami ma 87 m. szerokości Całkowita wysokość do wierzchu statui N. Panny 111 m. Las strzelistych wieżyczek, będących zewnętrzną ozdobą, tworzy wspaniały widok, a z ich szczytów wznosi się ku niebu cały zastęp aniołów i świętych Wymieniamy tu jako

ciekawsze posągi Adama i Ewę. Liczą 1923 figur a 539 jeszcze brakuje. Wewnątrz jest ich 679 a brak 158. Z wierzchołka wieży rozpościera się rozległy widok na równinę i łańcuch Alp.

Budowla ta, któréj węgielny kamień położył *Jan Galeas Visconti* w 1386 r. jest dotąd nieskończoną całkowicie.

Styl budowli był pierwotnie czysto gotycki aż do chwili, kiedy Ś-ty Karol Boromeusz wezwał do ukończenia fasady budowniczego *Pellegrini Tibaldi*, który wprowadził tu architekturę romańską.

Godnemi są uwagi wewnątrz: dwie granitowe kolumny z jednéj sztuki, podtrzymujące balkon, 52 słupy środkowéj nawy; dwa chóry ze złoconego bronzu, podtrzymywane przez Karyjatydy modelowane przez Brambilla; płaskorzeźby na wewnętrznym murze chóru; kryptę (*scurolo*) zawierającą ciało Ś-go Karola Boromeusza w trumnie ze srebra i kryształu; kaplica ta kosztowała 4 milijony liwrów, kandelabr znakomitego wyrobu, zwany drzewem N. Panny; skarbiec przechowany w jednéj z zakrystyj; liczne grobowce.

Kościoły. Z pomiędzy 80 kościołów zasługują na bliższą uwagę:

Sant' Ambrogio założony w 287 r. przez Ś-go Ambrożego. Bazylika ta, jedna z osobliwości Medyjolanu, jest rodzajem starożytnego muzeum. (Drzwi cyprysowe z IX w.; chór z XII).

San Carlo Boromeo; — *San Eutorgio;* — *San Giorgio*; — *San Lorenzo;* — *San Marco*; — *Santa Maria di San Celso*, jeden z najpiękniejszych kościołów Medyjolanu, (obrazy G. Ferrari, Moretto i t. d.) S. *Maria della Grazie*. W dawnym refektarzu klasztornym podziwiają resztki szacownego malowidła na ścianie: Wieczerzy Pańskiéj Leonarda de Vinci. — *Santa Maria della Passione*; *San Nazaro Grande* i inne.

Pałace: la Cour, la Villa Reale, del Governo, del Arcivescovado (arcyciskupi) z piękną galeryją obrazów.

Pałac Brera (muzeum umiejętności i sztuki) z biblijoteką ambrozyjańską, jest wielką artystyczną osobliwością Medjyolanu; tu się mieści obserwatoryjum (*specola*), instytut umiejętności, literatury i sztuki gimnazyjum; szkoła sztuk pięknych i *akademija di belle arti*, galeryja jedna z najważniejszych we Włoszech (otwarta codziennie od 9 do 3). Zawiera ona przeszło 400 dzieł malarskich; najważniejsze są: Tycyjana *Ś-ty Hieronim*; Rafaela: Le Sposalizio; Salvatora Rosy: *Ś-ty Paweł Pustelnik.*

Biblijoteka Ambrozyjańska (otw. codz. od 9—3) ma 100000 tomów; 14000 rękopismów (kopija Wirgiliusza z przypiskami Petrarki; rękopism Leonarda de Vinci).

Pałace prywatne: Annoni; Archinto; Belgiojoso; Busca, dziś Wiktora Emanuela; Casteibarco; Litta, Tavernai t. d. Wiele z nich zawiera ciekawe zbiory obrazów.

Ospedal Maggiore (wielki szpital), budowla wzniesiona w 1456 r przez Franciszka Sforza, księcia Medyjolanu, powiększona w. 1610

Teatry. *La Scala*, największy teatr we Włoszech; La Canobbiana; — Carcano; Ré Fiando (*fantocini*, maryjonetki) Amfiteatr de l' Acena, zbudowany w 1805 r. za czasów francuskich, ma formę eliptyczną i może pomieścić 30000 widzów.

Wycieczki do klasztoru *Garignano*, freski Daniela Crespi; do jeziora *Maggiore*; do *Varese*, do *Manza*, do *Como* i wycieczki po jeziorze *Como*; do *Brianza* zwanego, ogrodem Lombardyi, a leżącego między dwiema odnogami jeziora Como.

Droga 134. Z MEDYJOLANU DO TURYNU.

150 kil. Droga żelazna. Przebywa się w 5 g. 40 m. za 16,95; 11,95; 8,55 fr.

Z Medyjolanu do Novary.

49 kil. Droga żelazna. Przebywa się w 1 g. 7 m. pociągiem pośpiesznym a w 1 g. 58 m. zwyczajnym za 4.85; 3,45; 2,50 fr.

5 kil. *Musocco.* — 13 kil. *Rhò*, 4000 m. piękny kościół. — 21 k. *Vittuone.* — 27 *Magenta*, 5000 m., sławna wielką bitwą 4 Czer. 1859. w któréj Francuzi po 7 godz. zaciekłéj walce pokonali Austryjaków.

Linija przechodzi przez kanał *Naviglio Grande.*

O 31 kil. przebywa się Tessino'a o kilka kil. powyżéj leży *Turbigo*, pod którém Mac-Mahon przeszedł rzekę 2 Czer. 1859. — 40 kil. *Trecate.*

49 kil. **Novara** (hot: Italia, Tre Rè) 27000 m. Zwiedzają tu *Katedrę* i Kościół S. *Gaudenzio. St. Pierre al Rosario*; Pałace: sprawiedliwości, *Leonardi*, *Falcone* i t. d.

Pola Novary znane są z krwawéj bitwy w 1849 r. między wojskami Radeckiego i Piemontczykami.

Z Novary do Turynu.

101 kil. Droga żelazna 4 g. 33 m. za 11,15; 7,80; 5,60 fr.

22 kil. *Vercelli* (hotele: Il Leone d'Oro, Il Tre Rè, Le Tre Regine) 24000 mieszkańców, przy spławie Cervo i Sesia.

Od Kwietnia do Września cała okolica zdaje się być obszernem bagnem; grunta są pokryte ryżem. Z bulwarków piękny widok na Alpy. — *Katedra* (XVI w.) Kościoły: Ś-go Andrzeja, Ś-go Krzysztofa z pięknemi freskami Ferrari'ego. — Pałace: Motta, Asigliano, Gattinara, Tizzoni.

54 kil. *Livorno.* — 72 kil. *Chivasso* 8700 mieszkańców.

101 kil. od Novary, 150 od Medyjolanu, 435 od Wenecyi.

Turyn.

Hotele: *Europa, na placu Castello 19, pok. 2½ L, i wyżéj. — *Trombetta, viaSan Francesco di Paola 8; del Bue Rosso, via San Mauricio 10. — del Pozzo, via Bogino 3 (od strony via di Po 10). di Prussia, via della Cernaia. — della Cascia Reale, na pl. Castello 18. — Nazionale, via Lagrange 33. — de Londres, na placu Castello 22. — *delle Bonne Femme, via Barbaroux 1. — *di Roma, via Nuova. — delle Tre Corone. — *de la Vieille Douane et Pension Suisse,, via de la Couri de Milan. — Concordia, via di Po, 20. — Liguria, via Nuova 31. — di Bologna, na pl. Arni 4. — del Campo di Marte, via della Providenza 38.— del Leone, via San Tommaso 18.

Restauracyje: San Carlo, Cambio, de Paris, Meridiana

Kawiarnie: San Carlo, Nazionale, la Boursa del Cambio i t. d.

Poczta listowa na placu *Carlo Alberto.*

Powozy: omnibusy 10 cent: powozy miejskie za kurs 1 frank, za pierwszą godzinę 1 fr. 50 cen. każde pół godziny następne 75 cen. Po północy za kurs 1 fr. 50 cen. 2 fr. daléj 1 fr.

Turyn. Jedno ze znaczniejszych miast Italii, wyniesione na 230. *metr.*, leży na lewym brzegu rzeki Po w urodzajnéj równinie, z zachodu

i północy opasanéj Alpami. Liczy 152000, mieszk., z których 43700 na przedmieściach. Większa część ulic przecina się pod kątem prostym, z tych trzy najpiękniéjsze Dora Grossa, Nuova i Po wychodzą z piazza Castello.

Place znaczniejsze są: piazza Castello, położony w najpiękniejszéj części Turynu; bierze swą nazwę od zamku, stojącego w pośrodku, a zwanego *palazzo Madonna*. Na północy tego placu stoi pałac Królewski, na wschód spostrzega się ulicę Po, któréj domy zdobią arkady; na zachód ciągnie się ulica Dora Grossa, długa na 1,086 mctr. również piękna, lecz nie tak szeroka. — Plac Ś-go Karola, najpiękniejszy i najsymetryczniejszy z placów Turynu; ozdobiony statuą z bronzu Emanuela Filiberta przez M. Marochetti'ego; Place: Wiktora Emanuela, Emanuela Filiberta, plac Carignan, na ostatnim stoi pałac i teatr Carignan. — plac Carlo Felice i t. d.

Mosty. Na rz. *Po* o 5 arkad., z którego bardzo piękny widok. — *Most żelazny Maryi Teresy* był rzucony na *Po* w 1840 r.

Kościoły. Turyn posiada 110 kościołów i kaplic, z tych większa część ozdobiona marmurami, i wystawiona w guście nowoczesnym. *Ś-go Jana Chrzciciela* (Katedra) posiada obraz Alberta Dürera i dwie statuy z marmuru trochę za nadto chwalone: Ś-éj Teresy i Ś-éj Krystyny przez francuskiego rzeźbiarza Legros. Po za wielkim ołtarzem spostrzega się kaplicę. S. *Suaire*, najgodniejszą uwagi z turyńskich mimo dziwacznéj ornamentacyi, którą rozrzucił architekt P. Guarini. Widać tu pomniki czterech książąt Sabaudzkich: Amadeusza VIII, Emanuela Filiberta, Tomasza i Karola Emanuela II.

Ś-go Filipa z Neri jest największym kościołem w Turynie; — *La Consolata*, utworzony, jak można sądzić z zewnętrznego kształtu, z trzech kościołów stawianych w różnych epokach i których architektura jest rozmaita. — *Corpus Domini*. — *San Spirito* — S. *Dominico*; — *Gran Madre di Dia*, wystawiony na wyniosłości na prost mostu na rzece Po.

Pałace. Turyn, ozdabiany w epoce upadku sztuki, nie posiada jak Genua, Wenecyja, Rzym, i Florencyja sławnych pomników architektonicznych. Mimo to jednak zasługują na uwagę

Pałac Królewski, zawierający bogate zbiory naczyń chińskich i japońskich, *Biblijotekę*, złożoną z 40000 tomów i 1800 rękopismów, pomiędzy któremi znajdują się dzieła: Leonarda de Vinci, Rafaela, Correggia i Tycyjana. — Przytyka do pałacu *Muzeum królewskiego uzbrojeń*, obok którego znajduje się kolekcyja medalów.

Palazzo Madonna albo Zamek (piazza Castello) sięga początku XIV wieku i stał się niejako rezydencyją książąt Sabaudzkich, później

zamieszkiwała go księżna de Nemours, żona Karola Emanuela II, od której otrzymał nazwę *Palazzo Madonna*. W 1720, Juvara wzniósł fasadę, która miała być powtórzona z trzech innych stron. Zawiera galeryją królewską obrazów i obserwatoryjum. — Pałac *Carignan*, na placu tegoż nazwiska, służył dawniéj za mieszkanie książętom krwi królewskiéj.

Zakłady naukowe. *Uniwersytet*, założony w 1405 liczy około 2000 studentów. *Pałac akademii nauk* zawiera muzeum starożytności. *Gabinet mineralogiczny*, jeden z szacowniejszych w Europie. *Zbiór numizmatyczny* liczy około 15000 sztuk staréj monety. *Muzeum Egipskie* jest obok londyńskiego i berlińskiego najbogatsze na świecie. Zebrał je w Egipcie konsul francuski Drovetti dla przyozdobienia Luwru, ale rząd francuski przez oszczędność odmówił nabycia tego zbioru, który zakupił Król Karol Feliks w 1823 r.

Biblijoteka uniwersytecka posiada przeszło 120000, tomów i 3000 rękopismów.

Zbiory Sztuki. *Królewska galeryja obrazów* (pałac Madonna, plac Castello od 10 g. do 4). Nie jest ona znaną tak jak na to zasługuje; podajemy z niéj kilka najznakomitszych arcydzieł: *Rafael* Madonna della Tenda. — *Guercini*. Najświętsza Panna i dziecią-tko Jezus. — *Albert Dürer* Zdjęcie z krzyża. i inne.

Akademija Sztuk Pięknych (ulica la Posta 10) Kartony Gaudenzia Ferrari i inne.

Galeryje prywatne: *Hrabiego Castellani* (ulica Ś-go Franciszka, 14); *Antonio Lavaria* (ulica Dora Grossa, 4) niezawsze jest do obejrzenia, — *Markizy Falelli di Barolo* (ulica Orphelines, 4,). Księcia *Cisterna* (ulica Ś-go Filipa 15) i inne.

Teatry. *Królewski*, obok pałacu Królewskiego, zbudowany przez Alfieri'ego; *Carignan*; *d'Angennes*; *Nationale*, *Scribe'go*, gdzie grają po francusku; *Rossini'ego*, *Wiktora Emanuela*; *Gianduja* (teatr maryjonetek.

Z zakładów wojskowych Turynu godną była uwagi *cytadella*, budowana w 1564 a niedawno zburzona dla utworzenia placu na noe cyrkuły.

Spacery. *Ogród Królewski*, na wschód piazza Castello; *Ogród Publiczny*; *Valentin*, na południo zachód Turynu, nad brzegiem rzeki; *Bulwary*.

Okolice: *Kościół i Klasztor Kapucynów del Monte*, na wzgórzu na południo wschód Turynu. — *Winnica Królowéj*. — *La Superga*, wzgórze o 7 kil od Turynu zasługuje szczególniej na zwiedzenie podróżników, nie tyle z powodu wznoszącéj się tam królewskiéj bazyliki, mieszczącéj w sobie groby monarchów Piemonckich, jak raczéj

dla pysznego widoku na dolinę *Po* i wierzchołki Alp od szczytu Viso, aż do wierzchołków Monte Rose. Godne też zwiedzenia rezydencyje Królewskie: *la vigne de la Reine; Stupinigi*; *Moncalieri*; *Pacconigi*; *Aglié*.

Droga 135. Z TURYNU DO GIENUI.

przez *Asti*, *Alessandryją* i *Novi*.

166 kil. Kolej żelazna. Droga trwa 4 g. 10 m. pociągiem pośpiesznym a 6 g. 20 m. zwyczajnym. za 18,30; 12,80; lub 9,15 frank.

Droga przechodzi przez rz. Sangona potem przez wijadukt o 26 arkadach.—8 kil. *Moncalieri*. — 13 kil. *Truffarello*. — 42 kil. *Villafranca*.

57 kil. **Asti** (hotele: Leone d'Oro, Albergo Reale), 28000 m,. przy zbiegu rz. Borbore i Tanaro. *Katedra* z XIV wieku, obszerny i piękny zabytek gotycki. — *Pałac Alfieri*, — *Statua poety Alfieri*, urodzonego w Asti. W Asti przygotowują musujące wina bardzo cenne i trufle. *Przemysł* i *handel*: jedwabie i wina.

91 kil. **Alessandria** (bufet na stacyi, omnibusy hotelowe. — hotele: de l'Univers. della Vittoria, Albergo Nuovo, d'Italia, dell' Europa, di Parigi, dell' Embarcadera) 54344 mieszk., punkt warowny bardzo ważny, na równinie przy zbiegu rz. Bormida i Tanaro. Ulice szerokie i proste. *Katedra* z fasadą w stylu nowoczesnym, kolumny granitowe; statua Ś-go Józefa przez Parodi. — *Pałac Ghilino* zbudowany, przez Alfieri'ego; należy dziś do króla.—*Plac Królewski*, — *Municipio*.

Przebywa się rz. Bormida, po lewéj stronnie leży.

Marengo, sławne bitwą pod tąż nazwą, gdzie Bonaparte zniósł armiję austryjacką, dowodzoną przez Melasa(14 Czerwca 1800 r.).

101 kil. *Frugarolo*, 2994 mieszk. Opactwo posiada malowidła znakomitych mistrzów.

113 kil. **Novi** (hotele: d'Europe, l'Aigle-Noir) 11308 miesz. piękny widok ze szczytów panujących nad miastem. *Handel* białym jedwabiem.

Novi sławne jest zwycięstwem połączonych wojsk Austryjacko Rosyjskich nad Francuzami pod Joubert'em 10 Sierpnia 1799 r.

121 kil. *Sarravalle*, 2880 miesz.

125 kil. *Arquata*, 2790 m. Po drodze zwracają uwagę niektóre ważne prace, jak tunel pod *Pietra Bissara*, prowadzący do:—134 kil. *Isola del Cantone*, 3590 m. Przebywa się długi wijadukt i tunele *Graverino* i *Villa Vecchia*, dwa mosty i dojeżdża się do: — 139 kil. *Ronco*, 3100 m. Z lewéj strony *Isola Buona*, z prawéj *Pieve*.—*Galleria della Pieve*.—144 kil. *Busalla*, 2730 m.—*Galleria dei Giovi*, długa na 3100 metr. Dojeżdża się do punktu kulminacyjnego drogi (361 metr.). Tunel degli *Armirotti*, a za nim pięć innych małych tunelów.—154 kil. *Ponte Decimo*, 4870 m. Droga ciągnie się daléj nad potokiem Polcevera.—158 kil. *Bolzanetto*, 2674 m.— 161 kil. *Rivarolo*.— 163 kil. *San Pier d'Arena*, przedmieście Gienui.—Tunel *San Lazzaro*, przedmieście *delle Grazie*.—166 kil. *Gienua* (ob.dr. 128).

Droga 136. Z TURYNU DO PARYŻA.

A) przez Mont Cenis.

811 kil. Droga żelazna, przebywa się w 26 g. 20 m. pociągiem pośpiesznym, a w 39 g. 50 m. zwyczajnym za 105; 83,95 lub 62,65 c.

11 kil. *Colegno*, 2300 m.—15 kil. *Alpignano*, 2000 mieszk.

28 kil. **Avigliana**, 3400 m. Na lewo przed miastem widać kościół gotycki Sant'Antonino di Rinverso.— 53 kil. *Suza* (Suze), hot. de France; la Posta, Savoie), 3700 m. Godnym widzenia jest łuk tryumfalny rzymski wzniesiony dla Augusta i katedra poświęcona w 1028 roku.

Z Suzy do Paryża przez Saint Michel i Chambéry.

B) przez Simplon.

Z Turynu do Arona p. Novarrę (p. w.).

Z Arona do Domo d'Ossola.

Dyliżans odchodzi codziennie, w lecie dwa razy droga trwa 6 g. a kosztuje 8 fr.

Baveno (hot. Bellevue), nad jeziorem Maggiore. Przyjemna stacyja skąd zwiedzają wyspy Boromeusza na jeziorze.

Ornavasso (hot. d'Italia, la Croise), kopalnie marmuru białego, zamek Viscontich.

Vogogna, starożytny zamek. Daléj przez *Domo d'Ossola* w Szwajcaryi i Gienewę do Paryża.

Droga 137. Z TURYNU DO NICEI.

Droga żelazna z Turynu do Cani 87 kil. przebywa się w 3 g. za 9,60; 6,70 lub 4,80 fr. Z Cani do Nicei 139 kil. droga pocztowa w 22 g. (w zimie dłużéj) od 18 do 20 fr.

8 kil. **Moncalieri**, gdzie chętnie przebywali książęta Sabaudzcy.

38 kil. **Raccanigi**, 10400 m. zamek letni Karola Albérta. — 51 kil. *Savigliano*, (hot. la Corona), 16900 m. Kościoły; Pałac Taffini.—Teatr.

64 kil. **Fossano**, 15900 m. Starożytne mury.—Zamek.

87 k. **Cani** albo **Cuneo**, (hot. la Barra di Ferro, Ristoratore, dei Tre Rè), 22600 mieszkańców.— Kościoły;—teatr;—składy towarów z Nicei.

O 36 kil. od Cani, na płd. zach. **Kąpiele Valdieri**, wody ciepłe (35° do 63°, 75) siarczane, słusznie zalecane.

Stąd zaczyna się droga pocztowa przez *Borgo*, *Robilante*, *Vernate*, *Limone* (hot. de la Poste, de l'Europe), 3200 mieszk.

o 57 kil. od Cani leży **Tenda** (hot. Royal, National), 1800 m. Miasto leży na 817 metr. nad pozionem Atlantyku. Ruiny malownicze zamku *Beatrice di Tendà*. Przed miastem ciągnie się urwisty wąwóz a droga jest nader przykrą; powozy mogą ją przebywać tylko przez 3—4 miesięcy w roku.

Przebywa się następnie *Saorgio*, *Giandola*, *Saspello*, 3600 mieszk. *Scarena* i urodzajną doliną Paillon. 226 kil. od Turynu Nicea (ob. r. 96).

Droga 138. Z TURYNU DO AOSTY.

124 kil. 56 kil. Droga żelazna do Ivrea, przebywa się w 2 g. 40 m. za 6,85; 5 lub 3,45 fr. Z Ivrea do Aosty 68 kil. Dyliżans w 9 godzin.

23 k. *Chivasso*, (str. 458).—29 k. *Montanaro*, 4400 mieszkańców.

37 kil. *Caluso*, 6100 m.—47 kil. *Strambino*, 4400 mieszkańców.

56 kil. **Ivrea**, (hotele: Grand Hôtel de l'Europe, le Lion d'Or); 9600 m. Znaczny handel zwierzyną i serem, przędzalnie bawełny i jedwabiu. Przebywa się przez kilka miasteczek. — 24 kil. *Fort de Bard*, gdzie zatrzymał się Bonaparte, gdy w 1800. przeszedł

Górę Ś. Bernarda.—44 kil. **Châtillon**, (hot. **Palais Royal**, **Leone d'Oro**, **Posta**); 3000 m. Most rzymski b. śmiały.— 50 kil. **Chambave**, wyborne muszkatowe wina.

68 kil. **Aosta**, (hot. **du Mont-Blanc**, **Ecu-du Valais**), 7800 mieszk., miasto główne prowincyi Aosta Piękny łuk tryumfalny na cześć Augusta, Most rzymski, ruiny Amfiteatru, Katedra gotycka. Z Aosty udają się o 45 kil. do *Pré Saint Didier i Cormayeur*, gdzie są zakłady kąpielowe licznie nawiedzane przez Piemontczyków.

Droga 139. Z WERONY DO MANTUI.

35 kil. Droga żelazna, przebywa się w 1 godz. 15 minut za 4 fl. 14 sold., 3 fl 20 s. lub 2 30 s.

10 kil. *Dossobuono*. Niedaleko na prawo *Custozza*, gdzie Piemontczycy byli pobici w 1848 r.

17 kil. **Villafranca**, 7400 m. Tu po bitwie pod Solferino zawarty był pokój między cesarzem Francuzów i cesarzem Austryjackim w 1859 r.

22 kil. *Mozzecane*, 2200 m. — 29 kil. *Roverbella*, 3400 mieszk.

35 kil. **Mantua** po wł. *Mantova*, (hot. **Aquila d'Oro**, **Fenice**, **Croce Verde**, **Leone d'Oro**, **Scudo di Francia**), 30000 m. z których 3000 żydów. Dawniéj stolica osobnego księstwa. Jedna z najsilniejszych fortec w Europie, otoczona sztucznemi lagunami, utworzonemi przez rzekę Mincio.

Place: *Virgiliana* z posągiem Wirgilijusza urodzonego blisko Mantui; *San Pietro*; *dell'Erbo*; *Ambrogio*; *del Mercato*.

Kościoły: *Katedralny*, *Sant'Andrea*, *Santa Barbara*, wytwornéj architektury i t. p.—*Antiquario* — *Accademia delle belle arti*. *Museo Biblijoteka*, 80000 tomów.

Pałace: *Książęcy* czyli *Corte imperiale*, o 500 pokojach, freski *Giulia Romano* i jego uczniów.—*Della Ragione*; *Guerrieri* i inne.

Osobliwością Mantui jest **Palazzo di T**, przy bramie Pusterlá, w którym *Julijusz Romano* wykonał obrazy pełne życia i śmiałych a umiejętnych rzutów. Najsłynniejsze z tych malowideł są w sali olbrzymów.

Z Werony do Wenecyi, (ob. str. 133).

Droga 140. Z MEDYJOLANU DO GIENUI.

przez Pawiję i Alessandryję.

176 kil. Droga żelazna, przebywa się w 5 g. 1 w 5 g. 25 m. pociągiem pośpiesznym, a w 7 g. zwyczajnym, za 19,89; 14 lub 10,5 fr.

28 k. *Certosa.*—Klasztor Kartuzów pod Pawią, jeden z najwystawniejszych klasztorów na świecie, założony przez *Galeazzo Visconti* w 1396 r. Roboty snycerskie, zdobiące fasadę są cudownéj delikatności, a wnętrze jest bogato ozdobione mozajkami, płaskorzeźbami i malowidłami Luini'ego, Crespi'ego i in. Mauzoleum Jana Visconti. *Stara zakrystyja* z pięknym tryptykiem z kości słoniowéj. *Nowa zakrystyja* z pięknemi malowidłami p. Andrea Solari i t. d.

36 kil. **Pawija** po wł. *Pavia*, (hot. Croce Bianca, la Posta, Pozzo), 25000 m., nad Tessino; miasto ma pozór smutny i martwy podczas wakacyj uniwersyteckich.

Kościoły: *Katedralny* z XV w. z domniemanym grobem S. Augustyna, kilka niezłych obrazów.—*Santa Maria del Carmine.*— *San Francesco* i t. d.

Uniwersytet, jeden z najdawniejszych w Europie, liczył pomiędzy profesorami Alliata, Spallanzani'ego, Woltę, Scarpę i w i.

Gabinet anatomiczny jest najbogatszym z włoskich, biblijoteka, ogród botaniczny i t. d.

Pałace: *Brambilla*, *Maino.*

W 1525 r. Franciszek I, stoczył sławną bitwę pod murami Pawii i został wzięty do niewoli.

44 kil. *Cava Carbonara.*—61 kil. *Ferrera.*—101 kil. *Alessandria* (str. 461).—176 kil. *Gienua* (ob. dr. 128).

Droga 141. Z MEDYJOLANU DO PIACENZY I PARMY.

Z Medyjolanu do Piacenza.

69 kil. Droga żelazna, przebywa się w 1 g. 35 m. pociąg pośp., a w 2 g. 10 m. zwyczajnym, za 8,35; 6,10 lub 4,35 fr.

18 kil. **Melegnano** (Marignan), 400 m., nad rz. Lambro. Tu Franciszek I pobił Szwajcarów w 1515, a Baraguay d'Hilliers Austryjaków w 1859 r.

33 kil. **Lodi**, (hot. Gambero, Sole; Europa, Posta, Tre Rè) 20000 m. nad Adygą. — *Katedra* z XII w. Kościół *Incoronata*. Pałac biskupi. Piękny most na Adydze, sławny bitwą w 1796 roku. W okolicach Lodi wyrabiają sér zwany Parmezańskim, który otrzymują z mléka krów szwajcarskiéj rassy, hodowanych w ogromnéj liczbie (80000).

57 kil **Codogno** (hot. del Teatro), 9700 m., główny handel serem parmezańskim, zwanym téż di grana.

69 kil. **Piacenza**, (hot. San Marco v. Leone d'Oro, Croce, Bianca, Italia), 31000 mieszk. nad rz. Po. Miasto ufortyfikowane, o smutnem wejrzeniu.

Place: *Cytadeli* z pałacem Farnèse; *de Cavalli*, gdzie się znajduje palazzo del Commune; *Katedralny* ze statuą N. Panny.

Kościoły: Katedralny (XII i XIII w.) w stylu lombardzko-romańskim; *Sant'Agostino*, S. *Antonino*. *San Sisto* posiadał niegdyś sławną madonnę Sykstyńską Rafaela, obecnie w galeryi drezdeńskiéj pomieszczoną.

Pałace: *Farnèse* (dziś koszary), *Barattieri*, *Costa*, *Laudi*.

Z Piacenzy do Parmy.

58 kil. Droga żelazna, przebywa się w 1 g. 6 m. pociąg pośp., a w 1 g. 2 minu zwyczajnym, za 6,40; 5,15 lub 3,85 fr.

36 kil. **Borgo San Donnino**, (hot. Croce Bianca, Angelo), 10000 m. Katedra gotycka. Palazzo del Commune.

58 kil. (127 od Medyjolanu), **Parma**, (hot. Europa, Posta, Croce Bianca, Leone d'Oro), 45700 m., niegdyś stolica księstwa t. n. nad strumieniem Parma, wysychającym w lecie a dzielącym miasto na dwie części, połączone 3 mostami. Miasto ma kształt kołowy, otoczone jest murami i bastyjonami, a z południa bronione cytadelą.

Place: *Piazza grande*, p. *del Duomo*; p. *di Corte;* p. *della Steccata*.

Kościoły: *Katedra*, któréj główną osobliwością jest wielki fresk *Correggia* na kopule, wyobrażający Wniebowzięcie N. Panny. Ważne to dzieło w historyi sztuki jest na nieszczęście b. uszkodzone, *San Giovanni evangelista*, ze sławnemi freskami Corrèggia.—*La Madonna della Steccata*. S. *Ludovico* i inne.

Pałac książęcy Zawiéra obszerny i dawny teatr Farnese dziś w ruinach, biblijotekę o 140000 t. i 4000 rękopismów, akademiję sztuk pięknych, muzeum, nie wielkie ale bogate w dzieła Corrèggia,

z których najznakomitszém jest **S. Hieronim**; artysta otrzymał za nie około 550 frank. i 6 miesięczne utrzymanie, książe zaś, Parmy ofiarował Francyi w 1798 r. milijon, aby przy nim pozostać.

Muzeum starożytności przechowuje przedmioty wydobyte z Velleja; są to wykopaliska w rodzaju pompejańskich.

Uniwersytet, *drukarnia książęca*, teatr, wzniesiony przez Maryję Ludwikę, zasługuje na uwagę.

Przechadzki. *Stradone*, *bulwar*, na płd. Parmy, *ogród książęcy i botaniczny.*

Droga 142. Z MEDYJOLANU DO CREMONY I MANTUI.

Z Medyjolanu do Cremony.

98 kil. Droga żelazna, przebywa się w 3 g. 15 minut lub w 3 godzin 25 minut. za 11,90; 8,70 lub 6,20 fr.

32 kil. **Treviglio** (dr. 133).—39 kil. **Caravaggio**, 7000 mieszk. W głównym kościele obrazy Campi; Proccacini, Caldara. Miejsce urodzenia Michała Anioła Amerighi i Polidora Caldara, zwanych Michałem Aniołem i Polidorem Caravaggio.

55 kil. **Crema** (hot. del Pozzo), 8200 m. Katedra z XV wieku. Przemysł i handel jedwabiem, koronkami, kapeluszami.

98 kil. **Cremona**, (hot. Albergo Reale, Sole d'Oro, Colombina, Capello), 28600 m. nad rz. Po. Plac katedralny jest godnym uwagi; portyki (loggie) łączą katedrę i kaplicę chrztów z wieżą *(torazzo)*, najwyższą w północnych Włoszech 121 metrów.— *Katedra* (XII i XV) z bogatą fasadą z białego i czerwonego marmuru.- *Sant'Agostino* z obrazami Perugina. — *Santa Agata.* — *San Sigismondo*, za miastem, piękne freski braci *Campi.*— *Pałac Giureconsulti* (1292). **Pałace**: *Persichelli*, *Trechi.* Fabryki instrumentów rzniętych, sławne od XVII w.; *Amati*, *Guarneri*, *Stradivari.*

Droga 143. Z PARMY DO REGGIO I MODENY.

52 kil. Droga żelazna, przebywa się w 1 g. 10 m. pociągiem pośp., a w 1 g. 30 m. zwyczajnym 5,70; 4,55 lub 3,45 fr.

Linija idzie wzdłuż starożytnéj drogi Emilijana. Przebywa się wiele potoków. Most na rz. Enza.

28 kil. **Reggio**, (hot. **Posta, Cavaletto, Giglio**), 46300 m. miasto warowne tworzy sześciokąt. *Piazza grande* przecięty jak i całe miasto *Strada Maestra*, starożytny gościniec Emilijana. Kościoły: *Katedralny* (XV w.).—*Madonna della Ghiara*; *San Prospero*. Publiczna biblijoteka; Liceum; Teatr.

40 kil. *Rubiera*, mała warownia.

52 kilom. **Modena**, (hotele: **Reale, San Marco, Leopardo**), 33000 mieszkańców. Niegdyś stolica księstwa, leży wśród żyznéj równiny pomiędzy Secchia i Panaro, jest ufortyfikowana, dobrze rozłożona i zabudowana.

Place i ulice: *Piazza ducale i piazza grande*. Niektóre ulice są szerokie i godnę wielkiego miasta, jak: *Corso della via Emilia*, *corso canal Chiaro*, *corso canal grande* i in.

Kościoły: *Katedra* (XI—XIV w.), styl lombardzki. Dzwonnica zwana *Ghirlandina*, a obok niéj posąg poety Tassoni'ego.—*S. Agostino*; *Vergine del Carmine*. *S. Vicenzo*.

Pałac książęcy, wspaniały gmach, zawiéra Galeryją obrazów *(galleria Estense)*, w któréj była niegdyś sławna **Noc** Correggia. Wiele najlepszych obrazów zostało zabranych w 1859 r przez ostatniego księcia Modeny. Galeryja jest otwartą codziennie dla cudzoziemców, katalog jéj obejmuje 512 obrazów i 339 rysunków.

Biblijoteka Estense, 90000 tomów, 3000 rękopismów. Gabinet medali posiada 26000 medali starożytnych.

Uniwersytet, *Obserwatoryjum*, *Akademija Sztuk pięknych.— Teatry. Galeryja obrazów i starożytności* margrabiego Molza.

Mercato de'Bovini, gmach godny uwagi. *Ogród książęcy*, otwarty od 9-éj do 4-éj godziny.

Droga 144. Z MARSYLII DO GIENUI, LIVORNO, CIVITA VECCHIA I NEAPOLU.

(Morzem).

Z Marsylii do Livorno, za 72, 55 lub 33 fr.
Do Civita Vecchia, za 110, 84 lub 47 fr.
Do Neapolu, za 151, 115 lub 63 fr.

Jest kilka kompanij francuskich, które po téj drodze wysyłają swe statki; najgłówniejszą jest kompanija des *Messageries*, biuro jéj w Marsylii ulica Cannebière Nr. 16.

Z Marsylii do Gienui.

68 mil morskich (337 kil.) Przebywa się w 23 godz

Wyjazd z portu Joliette. Widać po nad wzgórzem *Endoume* kościół Notre-Dame de la Garde. Zostawia się na prawo wyspy Ratomeau i Pomegue; pomija się wyspę i zamek d' If. Statek opływa przylądek *Croisette*. Na prawo latarnia morska *Planier*. Widać zdala *Ciotat* i zatokę *Saint Nazaire*. Statek opływa przylądek *Sicié*, poczem odkrywa się Tulon (ob. dr. 95.). Przebywa się między przystanią a wyspami *Hyeryjskiemi*, potem koło S. *Tropez* (ob. drogę 95). — Zatoka *Frejus*, w któréj Bonaparte wylądował, wracając z wyprawy egipskiéj. — Przylądek *Roux* i zatoka *Napoule* w głębi któréj leży *Carmes* (ob. dr. 95). Pomija się wyspy *Lérins*. — Zatoka *Juan*, gdzie wylądował Napoleon wracając z wyspy Elby. — Przylądek *Garoupe*, latarnia *Antibes*, port i cytadella *Antibes*.—*Nizza* (ob. dr. 95). Zatoka i port *Villefranche*. — Brzeg pokryty górami, po których wije się droga *Corniche*.—Przylądek Tête du Chien—*Mondco*. — *Roquebrune*. — Przylądek Ś-go *Marcina* — *Menton*. — Przylądek *Murtola* i most Ś-go Ludwika, granica Francyi i Włoch. — *Ventimiglia*. — *Bordighera*.—*San Remo*.—*Porto Maurizio i Oneglia*.—Opływa się przylądek *della Melle*, na którym wznosi się latarnia morska pierwszéj klassy. — Przepływa się naprzeciw *Allasio*, wyspy *Gallinara*, *Albenga*, *Loano*, *Finale* i opływa się przylądek *Noli*. — Statek kieruje się ku pełnemu morzu i w prostku Gienui, zostawiając zdala na lewo *Savono*, *Varazze* i *Voltri*. Brzeg pokryty pałacami i willami. Statek przepływa koło latarni morskiéj i przybija do *Porto Franco* (obacz dr. 128).

Z Gienui do Livorno.

27 mil morskich (148 i pół kil.) Przebywa się w 10 godz.

Statek, płynąc zdala od brzegu zwraca się ku przyl. *Porto Fino*, poczem znów się oddala, zostawiając na lewo zatokę *Rapallo*, *Chiavari i Sestri di Levante*. Przechodzi po za *Porto Venere* i wyspę *Palmaria*, leżącą przy wejściu do zatoki Spezia. — Na poziomie widnieją Apeniny z wierzchołkiem *Altissimo* (1800 metr.) i miastem *Massa*. Daléj na brzegu leży *Viareggio*. — Jeśli powietrze jest czyste można stąd dostrzedz kopułę i pochyłą wieżę Pizy,a na horyzoncie, *Monti Pisani*. W krótce widnieje port *Livorno*. Na Połd. Zach. wyspa *Gorgone*. — Biała wieża wskazuje podmorską skałę Meloria.

Przebywa się pomiędzy wyspą *Moletto* a brzegiem i przybija do portu Livorno (ob. dr. 128).

Z Livorno do Civita Vecchia.

40 mil. morskich (220 kil.) Przebywa się w 13 g.

Płynie się dość blisko brzegów i zbliża do gór *Monte Nero.* Na pełnem morzu na zachodzie wyspa *Gorgone*, potem na południu *Capraja*, któréj nie należy mieszać z *Caprerą* przy brzegach Sardynii. Daléj zatrzymuje wzrok wyspa **Elba.** Można wyróżnić fortyfikacyje *Porto Ferrajo.* Wyspa Elba, oddzielona od brzegów Toskanii kanałem *Piombino*, ma 24 kil. długości, 9 szerokości a 114 kil. kw. powierzchni; z gór jakie się na niéj znajdują najwyższą jest *Monte Campana* (1016 metr).—Wyspa ma 2 porty: **Ferrajo,** główny, 3800 miesz. i *Lungone.* Znana już w starożytności zpowodu bogactw mineralnych, stała się sławną pobytem Napoleona I w 1814 r. — Statek przebywa kanał Piombino, potem wychodzi po za wyspy *Troja, Follonica, Cerboli.* Na pełnem morzu spostrzega się wyspy, *Pianosa* i *Monte Cristo*, a jeszcze daléj *Formiche di Grossetto.* Statek podąża między przylądkiem *Monte Argentaro* i wyspami *Gianutri i Giglio.* Widnieje brzeg niski a zdala na nim linija gór. — Na wzgórzu widać *Corneto* a wkrótce też dzwonnice i fortyfikacyje Civita-Vecchia (ob. w.)

Z Civita Vecchia do Neapolu.

45 mil. morskich (247 kil.). Przebywa się w 15 g.

Brzegi dawnego Państwa Kościelnego mają pozór smutny i opustoszały. — *Port Paolo* — Ujście Tybru i port *Fiumicino.* W czasie pogody można widzieć kopułę Ś-go Piotra, *Monte Socrati* i wzgórza *Sabino, Albano, Velletri.* Po za piaszczystemi brzegami morza ciągną się lasy, aż do przylądka *Monte Circello.* — *Porto d'Anzio* i mała zatoka *Nettuno.* — *Punta d'Astura*, gdzie Cycero miał swą willę. — Opływa się *Monte Circella Terracina* w głębi zatoki, przedzielającéj od Gaety. Brzeg porosły lasami. — Na prawo zostają wyspy *Palmarola, Ponza, Vendolena.* — Wyspa *Jschia* ze swym wulkanem zwraca na się uwagę. Zostawia się ją na prawo i dąży między wyspą *Procida* i przylądkiem *Misene.* — Przebywa się zatokę *Puzzuolli.* Na prawo miasto t. n., wprost zamek Baja, w głębi Monte Nuovo. —

Po opłynięciu wyspy *Nisita* widać brzeg pokryty willami, a daléj zatokę i miasto *Neapol.* Przed miastem widać fort *Sanť Elmo.* Po za Wezuwijuszem góry *Castellamare* i *Sorrento,* a z drugiéj strony wyspę *Capri.* Statek dąży wzdłuż wybrzeża *Chiaja* po przed *villa Reale,* koło portu wojennego i molo, aby zarzucić kotwicę w *Porto Grande* na prost *debarkaderu.*

ANGLIJA.

Londyn i jego okolice.

Hotele. Euston Square hotel; King's, Cross hotel; Grosvenor hotel; de l'Europe; Westminster Palace; Palace; Fords; Ginger's; Albion; Brigde house; Castle and Falcon; Cathedral; Guildhall; Portugal; Queen's; Asstley's, Kosztowniejsze są: Clarendon, Farrance's; Claridge's; Burlington; Christie's; London; Long's.

Restauracyje: Groom's; Verrey's; Kammerers. **Dining houses,** (Restauracyje) utrzymywane à l'anglaise: W City: Lake's; Joe's; Finch Laue; Coruhill; Le Cock; Lord Mayor's Larder; Bucklersburg. W środku Londynu: Le London; Simpson's; Upton's; Bedford. W West End (od 3 do 7 godz.); Pyes; L'Albany; Wellington; Donald's; Scotch Stores.

Kawiarnie: Kilpack; Simpson's; Globe.

Kąpiele Metropolitan Baths.

Poczta listowa: Biuro centralne na Saint-Martin's-le-Grand Street; skrzynki do listów, prawie na każdéj ulicy, posiadają po dwa otwory, jeden do listów i gazet na prowincyję i za granicę, drugi do posyłek miejskich.

Powozy publiczne i omnibusy. Tak zwane *Cabs* (fijakry) i *Hansoms* (kabryjolety), najmują się na godziny lub na kurs. Godzina 2 szylingi, kurs 6 d. za milę (angielską). *Book of Cab fares*, książka sprzedawana na dworcach dróg żelaznych, wskazuje odległości różnych miejsc i czego woźnica ma się prawo domagać. Omnibusy płacą się po 2 do 6 d. stosownie do odległości.

Statki parowe (*Steamboats*) na Tamizie zastępują omnibusy po cenach umiarkowanych.

Koleje żelazne. Wspomnimy tu tylko *Metropolitan Railway*; która przerzyna Londyn, przechodząc pod ulicami. Ceny bardzo nizkie.

Londyn, po angielsku *London*, stolica połączonych królestw W. Brytanii, 3000000 mieszkańców, nad Tamizą o 60 mil od morza. Część północna Tamizy, najznaczniejsza, znajduje się w hrabstwach Middlesex i Essex, część południowa w hrabstwach Surrey i Kent. Olbrzymia ta stolica, składająca się z miast Londynu i Westminsteru, oraz z grodów (*boroughs*). Tower Hamlets Southwark, Lambeth, Finsbury i Marylebone, według wyrażenia Say'a nie jest już miastem, a prowincyją okrytą domami.

City Londynu, położone prawie we środku stolicy królestw połączonych, tworzy tylko małą jéj część, gdyż jéj powierzchnia wynosi tylko 228 hektarów, ludność jéj dochodzi 120000 mieszk., którzy wysyłają czterech deputowanych do parlamentu. Korporacyja City stanowi zgromadzenie municypalne najbogatsze i najpotężniejsze na świecie, składa się z lorda majora, z 29 aldermanów, 2 szeryfów dla Londynu i Middlesexu i 209 radców municypalnych (*common councilmen*), mianowanych co rok przez 26 *wards* (cyrkułów) City. Lord major wybierany jest corocznie 29 Września ze zgromadzenia aldermanów. Władza jego rozciąga się na całą City i na część przedmieść. Po śmierci monarchy zasiada w radzie tajnéj; podpisuje pierwszy.

Ze strony wschodniéj do City Londynu dotyka City Westminsteru; które jakkolwiek ma ludność daleko znaczniejszą niż tamto (300000), nie posiada jednak municypalności i wybiera tylko dwóch deputowanych do parlamentu.

Z pięciu wyżéj wymienionych *boroughs*, które z dwoma city stanowią miasto Londyn, każdy wybiera 2 członków izby gmin. Trzy najważniejsze, Marylebone, Finsbury i Tower Hamlets, tworzą liniję ciągłą na płn. i na wsch. dwóch City, podczas kiedy dwa inne Lambeth i Southwark znajdują się na brzegu płd. czyli prawym Tamizy.

Pod względem społecznym Londyn również się rozpada na wyraźne oddziały.

Cyrkuł bogaty, dobrego tonu, fashionable, *West-End*, obszerny kwadrat obejmuje większą część mieszkań szlachty. Na płn. i płd. rozciągają się dwa nowe cyrkuły: *Tyburnia* i *Belgravia*. Tyburnia zamieszkana jest głównie przez prawników i negocyjantów z City; Belgravia stanowi skrzydło południowe West-Endu, odznacza się placami Belgrave Square i Eaton Square, których domy, istne pałace, samém wejrzeniem okazują położenie towarzyskie swych mieszkańców. Belgravii dotykają *Chelsea* i *Brompton*, również jak i cyrkuł Westminsteru w ściślejszém znaczeniu, niezdrowy i źle zaludniony. Na płn.-wsch. Tyburnii znajduje się cyrkuł *Regent's Park* z kilku pięknemi tarrasami. Inne wielkie dzielnice, oprócz *Bloomsbury*, gdzie dosyć licznie mieszkają prawnicy, oddane są prawie całkowicie handlowi i przemysłowi, wszakże City, jest ogniskiem, u którego się

wszystkie interesa zbiegają. Każdy interes znajduje tam swego przedstawiciela w uliczkach wązkich, wilgotnych i ciemnych. Największy tam ścisk rano i wieczorem: w dniach powszednich tysiące powozów i pieszych krzyżują się w różnych kierunkach; w nocy, a zwłaszcza w niedziele, to istna pustynia.

Gdyby wszystkie ulice Londynu tworzyły jednę liniję, miałyby długości 400 mil ang. Główne drogi kommunikacyi są:

Na lewym brzegu Tamizy, idąc prosto od wsch. ku zach Commercial Rood i Mile End Rood, Leadenhall street, Corn Hill. Cheapside, Newgate street. Holborn, Oxford street; albo też Cheapside, Ludgate Hill, Fleet street, Straud; idąc zaś od wsch. ku zach. po linii krzywéj. City Road i New Road.

Na prawym brzegu: Westminster Road, Waterloo Road, Blackfriars Road, Bridge street, Wellington street i in.

Domy angielskie nie mają bram: niemal wszystkie są pozbawione dziedzińców; stajnie umieszczone są pospolicie w innych budynkach, niekiedy dosyć odległych. Piętra nie przechodzą zwykle liczby 3-ch i nie zawierają więcéj nad 2 lub 3 okna frontowe, gdyż dom każdy jest zamieszkiwany pospolicie tylko przez jednę rodzinę. Brama zwykle dębowa ma wypisane na tarczy miedzianéj nazwisko i tytuły właściciela lub lokatorów; takie są cechy prawdziwego domu angielskiego.

Oprócz szerokości ulic i chodników, jako też nieznacznéj wysokości domów, cechę odrębną nadaje Londynowi barwa czarna, jednostajna, pokrywająca wszystkie przedmioty, tworząca widok smutny i ponury; jest to rodzaj subtelnego kurzu, który przylega do wszystkiego, który wszędzie przenika i od którego niepodobna się obronić. Ogólnéj téj żałoby gmachów jest główną przyczyną węgiel kamienny, który się w Londynie zużywa w niezmiernéj ilości do opalania fabryk i domów. Architektura domów zamieszkałych przez klasy bogate jest wspaniała i monumentalna, jakkolwiek stylu mieszanego i niejasnego; nigdy nie widziano tyle kolumn i frontonów, nawet w mieście starożytném. Rzymianie, Grecy nie byli tak wybornymi Rzymianami i Grekami, jak poddani jéj królewskiéj mości brytańskiéj: chodzisz między dwoma rzędami Partenonów, widzisz tylko świątynie Westy i Jowisza statora, a złudzenie byłoby zupełném, gdybyś w odstępach między kolumnami nie czytał napisów w rodzaju takich: Towarzystwo gazowe; Zabezpieczenie na życie i t. p.

Kościoły.

W r. 1861 liczono w Londynie 1097 świątyń, z których 458 anglikańskich, 35 katolickich, 20 mormońskich, 11 żydowskich. W tak znacznéj wszakże liczbie kilka tylko jest odznaczających się gmachów.

Na czele stoi **Kościół Ś-go Pawła** czyli *Katedra*, najznakomitsza budowla w całéj Wielkiéj Brytanii, ukończona przez Wren'a 1710 r. po 35 letniéj budowie z nakładem $5^1/_4$ milijonów talarów. Kościół ten ma postać krzyża łacińskiego, 152 metry długości a 31 szerokości; nad środkiem wznosi się wspaniała kopuła, dźwigana przez 32 kolumny; wierzchołek krzyża wznosi się na 123 metry nad bruk, a wieże boczne dochodzą 68 metr. wysokości. Za zwiedzenie wszystkich części budynku płaci się 4 sh. 4 d. Materyjałem budowli jest kamień portlandzki. Wnętrze swem sklepieniem, kopułą, licznemi kolumnami i filarami przedstawia widok imponujący. Z licznych pomników i grobowców ściągają na siebie głównie uwagę pomniki Nelsona, Wellingtona, Collingwooda, Johnsona i Howarda. Prosty grobowiec Wrena, budowniczego kościoła nosi w łacińskim języku następujący napis: „Tu spoczywa Chr. Wren, budowniczy tego kościoła. Jeżeli szukasz jego pomnika, to się obejrzyj". Z galeryi ciekawa jest *Whispering Gallery*, tak nazwana z powodu, że najsłabszy szmer z zupełną czystością przechodzi z jednego końca na drugi. *Stone Gallery* jest galeryją zewnętrzną, z któréj w razie pogody odkrywa się przepyszny widok na Londyn i jego okolice. Bania szczytowa (*ball*) ma 2 metry średnicy i może pomieścić 8 osób. Waży 5600 funtów, a krzyż 3360.

Opactwo Westminsterskie.

(*Westminster Abbey*) czyli Kolegijata Ś. Piotra (otwarta codziennie od 11 do 3; 6 d. za zwiedzenie kaplic i t. d.); stanowi téż jednę z najznakomitszych budowli kościelnych; kościół ten powstał z klasztoru benedyktynów założonego w 616 r., został powiększony przez króla Edgara i Edwarda Wyznawcę. Największa część obecnéj budowli pochodzi z czasów Henryka III. Kościół zbudowany w starym stylu anglosaksońskim, ma kształt krzyża; po za ołtarzem głównym znajduje się kaplica Edwarda Wyznawcy (1502), około któréj prowadzi ambulatoryjum; około niéj leżą kaplice S. Benedykta, Ś. Edwarda Ś. Mikołaja, Panny Maryi albo Henryka VII, od strony płd. graniczy z grobem Królowéj Maryi, od płn. z grobem Elżbiety. Wejście, od strony płn. jest nadzwyczaj piękne, całość przedstawia wspaniały

obraz architektury gotyckiéj. Liczba posągów jest niesłychanie wielka; wszędzie błyszczą nazwizka znakomitych bohaterów lądowych i morskich, mężów stanu, historyków i filozofów, teologów, prawodawców, malarzy, rzeźbiarzy, muzyków, aktorów i t. d., zwłaszcza w części płd. W tak zwanym zakątku poetów spoczywają zwłoki największych poetów angielskich od Chancer'a aż do naszych czasów. Także i klasztor na stronie płd. opactwa jest dobrze zachowany i bogaty w pomniki. Tu spoczywają Edward Wyznawca, Henryk III. Edward I i Królowa Eleonora, Edward III, Ryszard II, Henryk IV, Henryk VII. Królowa Anna, Jerzy II, Lord Clarendon, Lord Halifax, Sir William Temple, Lord Chatham, Pitt, Fox, Canning, Monk, książe Cumberland, Chancer, Spenser, Ben Jounson, Dryden, Addison, Sheridan, Campbell, Garrick, Newton i w. in Inne kościoły londyńskie mało są godne zwiedzenia: Główne gmachy poświęcone obrzędom katolickim są: *Katedra Ś. Jerzego*, (na przedmieściu Lambeth, blisko Westminster Road), zbudowana 1840—8 r. *Kaplica Katolicka* (Bloomfield street), kaplice bawarska, sardyńska, hiszpańska i t. d.

Pałace królewskie.

Gmachy te w ogóle tak mało się odznaczają pod względem architektonicznym, że zaledwie na miano pałaców zasługują i pod tym względem Londyn znacznie ustępuje znaczniejszym stolicom lądu stałego. Są one w liczbie czterech. 1) *Buckingham Palace* w St. James's Park, zaczęty za Jerzego IV i zamieszkiwany przez królową Wiktoryją od 13 Lipca 1837 r. Warto tam zwiedzić wielki salon przyjęć, salon zielony i galeryję obrazów. Fasada zachodnia wychodzi na obszerny ogród, którego piękny pawilon jest ozdobiony freskami. 2) *Saint James's Palace*, budynek brzydki, zamieszkiwany przez królów angielskich od pożaru Whitehall'so, za panowania Wilhelma III, aż do wstąpienia na tron, królowéj Wiktoryi; dotąd tam się obchodzą wielkie uroczystości dworskie. 3) *Whitehall*, pałac królów angielskich od Henryka VIII aż do Wilhelma III. Karol I, był ścięty na rusztowaniu wzniesioném w pobliżu jednego okna Whitehall'u naprzeciw Horse-Guards. 4) *Kensington Palace*, w którym się urodziła królowa Wiktoryja 1819 roku.

Główne mieszkania arystokracyi.

Najciekawszy do zwiedzenia jest *Lambeth Palace*, rezydencyja arcybiskupa Kantorberyjskiego, na brzegu płd. Tamizy, prawie na-

przeciw parlamentu. Od czasu swego wzniesienia (1244—70 roku) gmach ten był często odnawiany i powiększany. W wieży tego pałacu byli więzieni heretycy. Ogrody pałacu są bardzo obszerne. *London House*; Saint James's Square, rezydencyja biskupa londyńskiego. *Apsley House*, Hyde Park Horner, rezydencyja dawna księcia Wellingtona. Są tam piękne obrazy i statua Napoleona przez Canovę. *Northumberland-House*, Charing Cross, mieszkanie miejskie księcia Northumberland; zawiéra piękny zbiór obrazów najznakomiszych mistrzów: Rafaela, Tycyjana, Rubensa, van Dyck'a. *Devonshire House*, Piccadilly, słynny wspaniałością wydawanych tam balów Biblijoteka posiada szacowne rękopisy. *Stafford House*, Saint James's Park, mieszkanie księcia Sutherland; zawiéra wspaniały zbiór obrazów, galeryja ma 38 metrów długości i może być zwiedzana tylko za zezwoleniem właściciela. *Grosvenor House*, Upper Grosvenor Street, należąca do margrabiego Westminster najbogatszego właściciela w Anglii. Galeryja obrazów, bogata zwłaszcza w dzieła Rubensa i Kladyjusza Lorrain, zawiéra wiele obrazów i innych mistrzów włoskich, niderlandzkich i angielskich; można ją zwiedzać we czwartki od 2 do 5 za pozwoleniem margrabiego Westminster. *Lansdowne House* na stronie płd. Berkeley Square; słynny tam jest zbiór rzeźb. *Bridgewater House*, Saint James's, piękny zbiór obrazów. *Marlborough House*, jest obecnie mieszkaniem księcia Walii. *Bourlington house*, między Bondstreet i Lackville Street, zakupiony przez państwo dla celów sztuki i nauki, miejsce posiedzeń Royal Society, towarzystwa królewskiego nauk, kolumnadą swoją sprawia wspaniałe wrażenie.

Główniejsze gmachy publiczne.

Pałac Parlamentu (*Houses of Parliament*), czyli nowy pałac Westminsterski, położony jest na lewym brzegu Tamizy, pomiędzy rzeką a opactwem Westminsterskiém. Zajmuje on miejsce dawnego pałacu królewskiego Westminsterskiego, spalonego 1834; pokrywają 3 hektary powierzchni. Pierwszy kamień położony był 27 Kwietnia 1840 r. Gmach ten stanowi największy pomnik stylu gotyckiego istniejący obecnie na ziemi. Fasada główna, zwrócona ku rzece ma 287 metr. długości; wieża królewska, czyli wieża Victoria, w kącie płd. wsch wznosi się na 104 metr. wysokości, wieża środkowa ma 18 metr. średnicy, a 91 metr. wysokości. Zegar wieżowy ma 4 cyferblaty o 30 stopach średnicy. Gmach cały zawiera około 500 sal; zwiedza się nadewszystko *salę Książęcą* z kolosalną grupą marmurową, wykonaną przez Gibsona, a przedstawiającą królowę Wiktoryję mającą po bokach posągi sprawiedliwości i pokoju; daléj *izbę lordów* wspaniale urzą-

ozdobioną; *izbę gmin*, nieco mniejszą i mniéj bogatą *galeryję królewską* i t. d. Freski w salach i kołytarzach przedstawiają wypadki z dziejów angielskich i ilustracyje do znakomitszych dzieł poetów angielskich. Przedsionek został przerobiony z *Westminster Hall*, dawnéj sali pałacu królewskiego; odznacza się zwłaszcza sklepieniem z drzewa rzeźbionego. Tu niegdyś odbywały się wielkie zgromadzenia parlamentu i tu zostali osądzeni Wallace, Tomasz Moras, hrabia Strafford, Karol I i in. Przed pałacem stoi konny pomnik Ryszarda Lwie Serce.

Wieża Londyńska (*Tower*), najsłynniejsza twierdza Wielkiéj Brytanii, wznosi się na płd. wsch. krańcu City, nad Tamizą. Część jéj najdawniejsza (Wieża biała) pochodzi z 1078 r. Tu byli więzieni Wallace, Mortimer, król francuski Jan, książę orleański, ojciec Ludwika XII, Anna Boleyn, Katarzyna Howard, Tomasz Morus, arcybiskup Cranmer, Joanna Grey, Raleigh i w. i. Cudzoziemcy mogą w wieży londyńskiéj zwiedzać tylko zbrojownię i salę klejnotów. Bilety (1 szyl.) nabywają się na prawo, blisko bramy wejścia położonéj na płd. wsch. odźwierni, w kostiumach *Yeomen'ów* gwardyi za Henryka VIII oprowadzają odwiedzających w grupach po 12 osób, co pół godziny od 10 rano do 4 po poł. Zbrojownia zawiera zbroje królów angielskich, trofea wszelkiego rodzaju, narzędzia tortur i t. d. W sali klejnotów złożone są klejnoty koronne i insygnija koronacyjne, jak korona wyrobiona dla Karola II, którą się wszyscy następni królowie angielscy koronowali; korona królowéj Elżbiety, pełna dyjamentów, korona księcia Walii, złoty pręt ś. Edwarda, długi na 4 stopy i 7 cali, berło z krzyżem, berło z gołębiem i t. d. W r. 1841 gwałtowny pożar zniszczył część wieży londyńskiéj i 280000 sztuk broni; na miejscu zniszczonych budynków wzniesiono *Waterloo-Barracks*.

Skarbiec (*Treasury*) obejmuje cały rzęd gmachów między Horse-Guards a Downing street; fasada odbudowaną została w latach 1846—7 przez Barry'ego. Znajdują się tu biura wydziału handlu; ministerstwa spraw wewnętrznych. Ministerstwo spraw zagranicznych (*Foreign office*) i Ministerstwo kolonij (Colonial office) znajdują się na Downing street. *Horse-Guards* w Whitehall'u, ciężki budynek wzniesiony w 1753, zajęty jest przez sekretarza ministerstwa wojny, wodza naczelnego, adjutanta generalnego i kwatermistrza naczelnego Brama główna prowadzi na park Saint James. *Admiralstwo* jest naprzeciw Whitehallur. Obok mostu Waterloo wznosi się wzdłuż Tamizy *Somerset House*, jeden z najznakomitszych gmachów stolicy; jest to potężny czworobok, mieszczący w sobie około 900 lokali rządowych; tu się mieści zarząd dochodów wewnętrznych, stempli akcyzy; audytoryjum, w którém się odczytują sprawozdania o stanie państwa i kolonij; kilka towarzystw naukowych, jak towarzystwo starożytności, astronomiczne, geograficzne, statystyczne i geologiczne; we

wschodnim skrzydle zabudowania znajduje się Kingscollege. *Mennica (Mint)* blisko Tower'u, można ją zwiedzić za zezwoleniem dyrektora, które służy tylko na dzień wskazany. *East India House*, Leadenhall street, dawne biuro kompanii wschodnio Indyjskiéj; godne jest tu zwiedzenia muzeum indyjskie, otwarte co czwartki od 11 — 3 godz. *Bank angielski (Bank of England)*, położony na Threadneedle street, w City, założonym został w 1594 przez Williama Paterson. Gmach obecny pochodzi z 1734, 1766 i 1786 r. Zarządzany jest przez gubernatora, deputowanego gubernatora i 24 dyrektorów. Liczba urzędników dochodzi do 800; roczna ich płaca, wraz z gubernatorami i dyrektorami wynosi rocznie 4750000 franków. *Ratusz (Guildhall)* City na King street w Cheapside, zbudowany 1411, w części zniszczony pożarem 1666; fasada obecna pochodzi z 1789 r.; w wielkiéj sali, oprócz pomników lorda Chatham, Pitt'a i Nelson'a, posągi dwóch olbrzymów, nazwane Gog i Magog; w sali téj corocznie 9 Listopada lord mayor wydaje wspaniały bal. *Mansion House*, rezydencyja lorda majora, zawiera wspaniałą egipską salę, w któréj, w poniedziałek wielkanocny, lord major wydaje wielki obiad. Na *giełdzie (Royal Exchange)*, Cheapside; wielkie operacyje załatwiają się od $3\frac{1}{2}$ do $4\frac{1}{2}$ g. zwłaszcza we wtorki i piątki. W *stock exchange* naprzeciw banku odbywa się przedaż i kupno papierów publicznych; cudzoziemcy nie mają tu wstępu. *Poczta (general Post Office)* jest olbrzymim budynkiem, blisko katedry Ś. Pawła; zajmuje się tu około 4000 urzędników i służby niższéj i wysyła dziennie około 200000 listów.

Place (Squares).

Place londyńskie, *squares*, są to obszerne kwadraty, których środek stanowi ogród, służący za przechadzkę mieszkańcom domów otaczających. Najpiękniejsze skwery są: Bedford, Belgrave, Berkeley, Cavendish, Covent Garden, Eaton, Euston, Grosvenor, Saint James-Lincoln, Russel, Trafalgar. Ostatni ozdobiony jest wodotryskami, kolumną Nelsona, statuą konną Jerzego VI, oraz posągami Jennera i Napiera.

Parki i ogrody publiczne.

Hyde Park, zajmuje 155 hektarów powierzchni i łączy Green Park z ogrodami Kensigton; zręcznie przecięty drogami dla powozów i ścieżkami dla pieszych (powozy publiczne hackney coaches i cabs

nie są tu wpuszczane). Najświetniej ożywiony jest Hyde Park od Kwietnia do Lipca, od $5\frac{1}{2}$ do $6\frac{1}{2}$ godz., gdy powozy arystokracyi tłumnie go zapełniają. Staw jego *Serpentine River* napełniony jest w lecie łódkami, w zimie łyżwiarzami. Pałac kryształowy zbudowany był między *Rotten Row*, który idzie wzdłuż téj sadzawki a drogą do Kessington. U wejścia głównego posąg Achillesa „poświęcony przez kobiety angielskie Arturowi księciu Wellington i jego walecznym towarzyszom broni.

Saint James Park, obejmuje 33 hekt., otoczony jest wspaniałemi gmachami; przecięty pięknemi drogami, z sadzawką ożywioną kaczkami różnych gatunków. Między obu temi parkami leży *Green Park*, 28 hekt, a na płn. względem niego *Regent's Park*, 161 hekt., z ogrodami botanicznym i zoologicznym. Ogród zoologiczny zajmuje znaczną jego część i należy do najbogatszych w Europie. Należy też zwiedzić wspaniałe akwaryja. Inne przechadzki publiczne są: Ogrody Kensington *(Kensington Gardens)* na zach. Hyde Parku, *Viktoria Park*, *Battersea Park*, ogrody *Vauxhall'a* (wejście od 1 do 3 szyl.) *Cremorne.*

Sądy, Policyja.

Oprócz czterech wielkich trybunałów połączonych królestw, które zasiadają zwykle w Westminster, jest jeszcze w Londynie kilka innych rodzajów sądów.

Sąd Kryminalny centralny, w Old Bailey, blisko Newgate, sądzi osoby oskarżone w obrębie 10 mil od S. Pawła; stary sąd *(old court)*; nowy sąd *(new court)*, za wejście płaci się 1 szyl. i więcéj; *Sądy stołeczne* rodzaj sądów pokoju, *Clerkenwell sessions house* sąd kryminalny; 13 *Sądów policyjnych*, z których 2 dla City w Mansion House i Guildhall. Policyja, zorganizowana w 1829 przez Pell'a, liczyła w r. 1851; 5525 ludzi.

Tak zwane *Inns of Court*, stanowią rodzaj szkół prawnych; są w liczbie czterech: 1) i 2) *Temple* podzielony na *Inner Temple* i *Middle Temple*, leży między Fleet street a Tamizą; nazwany tak od templaryjuszów, którzy tu się osiedlili w 1184 r. *Middle Temple Hall*, jest salą niezbyt wielką, ale wytworną, któréj sufit uchodzi za arcydzieło architektury, zwanéj Tudor 3) *Lincoln's Inn* (Chancery Lane) zbudowany w stylu Tudor; w sali obraz Hogarth'a i posąg Erskine'a; biblijoteka posiada wiele ciekawości. 4) *Gray's Inn*, na płn. Holborn, niegdyś mieszkanie Bakona.

Więzienia.

Newgate (Old Baily), najdawniejsze więzienie londyńskie, służy za miejsce zatrzymania osób, które mają być sądzone przez sąd kryminalny centralny. *Bridewell*, Bridge street, Blackfriars, więzienie komórkowe w City dla włóczęgów i prostytutek. *Millbank prison* (na lewym brzegu Tamizy; blisko mostu Vauxhall, największe więzienie Londynu, zbudowane 1812 r., na 1120 więźniów. Zamykane tu są, przed wykonaniem wyroku, wszystkie osoby skazane na deportacyję w całéj W. Brytanii. Na zwiedzenie więzienia trzeba uzyskać pozwolenie od dyrektorów więzień państwa, 25 Parliament street, Westminster. *Dom poprawy* (Cold Bath Fields) może objąć 1200 więźniów; podobnyż jest w Westminster. Ogólna liczba więzień w Londynie wynosi 12.

Targi.

Główne targi londyńskie są: Copenhagen Fields (na bydło), mogący objąć 600 sztuk większego bydła i 30000 owiec; Billingsgate (na ryby), zbudowany w rodzaju paryskich Halles Centrales; Covent Garden (owoce i jarzyny); Newgate (mięso), Leadenhall i innych. Aby nabrać pojęcia o wielkiéj konsumcyi Londynu, należy zwiedzić browary, z których najważniesze są Barklay Perkins i spółki (Bankside).

Zakłady naukowe.

Londyn bogaty jest w zakłady naukowe wszelkiego rodzaju, jakkolwiek urządzenie ich znacznie się różni od szkół lądu stałego. Na czele ich *Uniwersytet* (Somerset House), założony przez usiłowania prywatne w 1828, w celu przeciwdziałania kierunkowi kościelnemu panującemu w Oxford i Cambridge; teologija jest tu z wykładu usunięta. Obok niego stoją *Universitycollege* (Upper Gower street) i *Kingscollege* (Somerset House); pierwszy dla prawników, medyków i filologów wszystkich wyznań, drugi tylko dla wyznawców kościoła anglikańskiego. Obok szpitali istnieje daléj 13 szkół lekarskich, wszystkie z muzeami i biblijotekami. Inne zakłady naukowe

są: *Saint Paul's School* (Saint Paul's Churchyard) założona w 1509 r. dla bezpłatnéj nauki 150 chłopców; *Westminster School* (Dean's Yard) założona 1560 r., obecnie alumnat; *Merchant Failors School*, *City of London School*; szkoła górnicza z wielkiem muzeum geologicznem, szkoła sztuk pięknych w Kensington, szkoła weterynaryi, szkoła żeglarska i t. p.; daléj 900 publicznych szkół dziennych i około 4000 prywatnych. Z towarzystw naukowych należy wymienić: *Royal Society* w Bartington House, w dziejach nauki wysoko zasłużone, *Institution of Great Britain* z laboratoryjum, towarzystwo astronomiczne, akademiję sztuk pięknych, z coroczną wystawą dzieł sztuki, akademiję muzyczną, towarzystwo azyjatyckie ze zbiorem broni azyjatyckiéj; daléj liczne towarzystwa geograficzne, literackie, rzemieślnicze, które odczytami bezpłatnemi starają się podnieść oświatę niższych warstw ludności.

Zakłady dobroczynne.

Zakładów dobroczynnych znajduje się w Londynie około 500, wydających rocznie przeszło 2 milijony funtów sterlingów, z których połowa wpływa ze składek dobrowolnych. Z 58 szpitali największe są: *Saint Bartholomew's Hospital* (Smithfield); *Bethlehem Hospital*, zwykle zwany Bedlam (Saint George's Fields), dom obłąkanych, *Saint Thomas's Hospital*, (Higt street Southwark), *Chelsea Hospital*, *Foundling Hospital*, prytułek podrzutków (Guildford street) i t. d. Przytułków sierot liczysię 23, 4 instytuty ociemniałyeh; 2 głuchoniemych, 52 towarzystwa dobroczynności i t d.

D o k i.

Doki należą do najciekawszych rzeczy w Londynie Ważniejsze są: *West India docks*, najobszerniejsze na świecie, zajmują powierzchnię 118 hektarów między Limehouse i Mackwall, na lewym brzegu Tamizy; dok północny może objąć 204 okręty po 300 ton. *East India docks* są nieco mniejsze od poprzednich. *Doki Ś. Katarzyny*, blisko Tower mogą zawrzeć w swych magazynach 110000 ton towarów. *Doki londyńskie* na wsch. doków Ś. Katarzyny. zawierają bogate składy wina i tytuniu; jest tu tak zwana *fajka królowéj*, obszerny piec, w którym się palą towary fałszowane. Daléj *Commercial docks* i *Victoria* docks.

Kluby (Clubs).

Kluby londyńskie w ogóle odznaczają się wielką wspaniałością. Najważniejszym jest *Reform Club-House*; jest to obszerny pałac zbudowany z kamienia ciosowego w stylu włoskim kolumnami jońskiemi. Główna sala, obszerna i wspaniała jest otoczona galeryją, podtrzymywaną 20 kolumnami jońskiemi, których stiuk wybornie naśladuje marmur cyjeński. Klub ten, w którym się zbierają liberalni, ozdobiony jest portretami obrońców bilu reformy. Inne ważniejsze kluby są: *Athenaeum*, gdzie się zbierają literaci i artyści; *Traveller's Club* dla podróżników, *Carlton* dla torysów, *Brooks* dla wigów, *United service* dla oficerów, *Whittington Club* i *Metropolitanathenaeum* dla mężczyzn i kobiet i mniéj zamożnych klass. Największa część klubów mieści się w Pall Mall i na Saint James street.

Muzea i zbiory.

British Museum (*Muzeum brytańskie*), Great Russel Square, Bloomsbury, jeden z najznakomitszych tego rodzaju zakładów w Europie; gmach w którym się obecnie mieści wykończony został w latach 1823—51 według planów Roberta Smirke. Publiczność dopuszczana tam jest w poniedziałki, środy i piątki od 10 do 4 między 7 września do 1 maja, a od 10 do 7 między 7 maja a 1 września, codziennie zaś, prócz sobót, w tygodniach Wielkiéj nocy, Zielonych świątek i Bożego Narodzenia. Dzieci młodsze nad 8 lat nie są dopuszczane. Czytelnia otwarta jest codziennie, prócz niedziel, ale należy na wejście uzyskać pozwolenie.

Na prawo z przedsionka, wyłożonego marmurem wchodzi się do sąli rękopismów i biblijoteki liczącéj przeszło milijon tomów; zbiór książek polskich i innych sławiańskich bogaty i wyborowy. Czytelnia, połączona korytarzem z biblijoteką, jest arcydziełem wytworności. Na lewo przysionka są sale obejmujące: starożytności egipskie, marmury Niniwy, zabytki etruskie marmury nowożytne, gabinety; mineralogiczny, geologiczny, zoologiczny, botaniczny, etnologiczny i t. d.

National Gallery (*Galeryja narodowa*). Na Trafalgar Square, otwartą jest bezpłatnie przez pierwsze cztery dni tygodnia od maja do września. Główniejsze obrazy są: *Sebastyjana del Piombo*, Wskrze-

szenie Łazarza; Tycyjana; koncert, naświętsza Rodzina Wenus i Adomis i inne. *Correggio*: Merkury i Miłość, Ecce homo. *Murilla*: Najświętsza Rodzina. *Rafaela*: Rzeź niewiniątek. *Rubensa*: Pokój i wojna, wąż miedziany. *Rembrandta*: Cudzołożnica, lichwiarz, wiele innych obrazów pierwszorzędnych mistrzów.

Muzeum South Kensington. Kensington Gore, obejmuje zbiory alabastrów, obrazów nowszych, odlewów, przedmiotów przemysłu i handlu, maszyn, biblijotekę i t. d. *Galeryja w Dulwich* (5 mil na płd. Londynu; koléj żelazna i omnibus), otwarta codziennie oprócz piątków i niedziel, od 10 do 5 w lecie, a od 11 do 3 w zimie, obejmuje 401 obrazów, głównie szkoły flamandzkiéj. *Muzeum Sir John'a Soane* 13 Lincoln's Inn Fields, otwarte latem w czwartki i piątki, zbiór starożytności i osobliwości wszelkiego rodzaju. *Muzeum missyjonarzy*, Bloomsfield street, Finsbury, otwarte w poniedziałki, wtorki i piątki; zawiera zwłaszcza balwany dzikich ludów (trzeba zezwolenia dyrektora). *Muzeum geologiczne*, Jermyn street, Saint James's, (otwarte codziennie od 10 do 4 lub 5 bezpłatnie) jest wybornie ułożone, zawiera okazy minerałów, zwierząt kopalnych, modele min i t. d.— *Muzeum chirurgiczne* w kollegijum chirurgicznem, Lincoln's Inn Fields (otwarte tylko dla mężczyzn) jest bardzo zajmującém: szkielety słonia, megatherium, hippopotama, ciekawe preparaty anatomiczne i t. p.

Teatry. Sale koncertowe, Dioramy.

Z 20 teatrów Londynu największy jest *Teatr jéj Królewskiéj mości*, jeden z największych teatrów w Europie, opera włoska, *Teatr Covent Garden*, *teatr Haymarket*, dla dramatu i komedyi, *teatr Drury Lane* dla opery, melodramatu i baletu; *teatr Sadler's Welt*, głównie przeznaczony na dramaty Szekspira; *Britannia* i *Victoria* są teatrami ludowemi; amfiteatr Astley'a w Westminsterbridgerosw jest przeznaczony więcéj dla konnych jeźdźców. *Exeter Hall* (Strand) obszerna sala, w któréj dawane bywają koncerty religijne i gdzie towarzystwa protestanckie zbierają się na zgromadzenia generalne. *Willis's Rooms* (King street, Saint James's) sale balowe i koncertowe, na które jest dopuszczana tylko arystokracyja. *Instytucyja politechniczna* (wejście 1 sz.) 309, Regent street i *Panopticon*, Leicester Square zawierająca mnóstwo przedmiotów które mogą służyć dla poznania nauki i przemysłu; *wielki globus* Wild'a, Leicester Square; *Colosseum*, Regent's Park (wejście 1 sz.) wspaniałe panoramy; *Diorama* w Regent Park; *wystawa figur woskowych* pani Fussaud; *Canterbury Hall*, Lambeth, sala w stylu gotyckim, muzyka lekka.

Tamiza, jéj mosty i tunel.

Tamiza dotąd nie jest ujęta w wybrzeża, a wody, wznosząc się, omywają magazyny i marmury, leżące nad jéj brzegami. W r. 1862 rozpoczęto dopiero prace nad poprowadzeniem wybrzeży według wspaniałego planu. Jedną z najbardziéj zajmujących wycieczek po Londynie i jego okolicach jest przejażdżka Tamizą od Chelsea do Blackwell; na téj drodze zapotykamy następne mosty: *most Vauxhall'u*, kamienny, długi na 400, a szeroki na 13 metr.; *most wiszący Hungerford*, zwany też Charing Cross, dłuższy od poprzedniego, tylko dla pieszych; przejście $^1/_2$ d.; *Waterloo Bridge*, most *Blackfriars*, złożony z trzech łuków, most *Southwark* podparty filarami kamiennemi; *London Bridge* (most londyński) składa się 5 łuków, najbardziéj ożywiony.

Po za mostem londyńskim rozpoczyna się tak zwany *Port Londynu*; pod nazwą *Pool* rozumie się część Tamizy między mostem londyńskim a *Cuckold's Point*. Ruch całkowity w porcie londynskim, wynosi rocznie 80000 okrętów z 12 milijonami ton. ładunku.

Tunel (przejście 1 penny) łączy pod Tamizą cyrkuły Wapping na płn. i Rotherhithe na płd. Składa się z dwóch przejść sklepionych, długich na 360 metr., zakończonych się z każdéj strony schodami okrągłemi, których rotunda ozdobiona jest freskami. Tunel jest dziełem inżyniera Brunela.

W Londynie jest mnóstwo *wodotrysków*, wzniesionych po większéj części w ostatnich czasach; jednym z najokazalszych jest wodotrysk z posągiem inżynijera Hugh Myddleton któremu Londyn zawdzięcza wiele robót hydraulicznych z XVI wieku. Wodotrysk ten mieści się w Islington Green.

Godne także obejrzenia olbrzymie roboty w części już ukończone, jak podziemną koléj żelazną, *Metropolitan Railway*; koléj tą, mająca połączyć różne dworce dróg żelaznych rozpoczętą została w 1860 r., daléj *wybrzeża Tamizy* i olbrzymie *ścieki*, mające prowadzić nieczystości miejskie do Tamizy w pobliżu Graveseud'u.

OKOLICE LONDYNU.

Pałac Kryształowy.

7 i pół mil. Koléj żelazna. Cena wejścia, wraz z przejazdem koleją żelazną, codziennie prócz soboty; Za 2 sz. 6 d.; 2 sz. lub 1 sz. 6 d. W sobotę 4 sz., 3 sz. 6 d., 3 sz. 3 d.

Koléj żelazna przechodzi przez New Cross, Forest Chill.

$7^1/_2$ mil. **Sydenham.** Po prawéj stronie widać rozciągające się ogrody, jeziora, wyspy zaludnione potworami przedpotopowemi, wieże i niezmierną fasadę szklaną: jest to **pałac Sydenhamski**, zarazem muzeum, szkoła i bazar, gdzie chciano przedstawić. 1) historyję ziemi przed człowiekiem; 2) historyję ziemi po ukazaniu się człowieka; 3) historyję ludzkości. Budynek całkowicie jest wystawiony z żelaza i ze szkła; długość jego wynosi 488 metr., dwa skrzydła mają długości po 176 metr., korytarz wiodący do stacyi kolei żelaznéj 219 metr. Użyto do konstrukcyi około 9642 ton żelaza; i 500 ton szkła; kolumn jest 3500. Ważniejsze oddziały są: *Sala egipska* malowidła ścienne, kolumny posągi i t. d. *Sala grecka*, modele najznakomitszych posągów i świątyń greckich, kopija zmniejszona Partenonu. *Sala rzymska*, fasada odtwarzająca część muru Colosseum, odlewy posągów, reprodukcyja Panteonu Agrypy. *Sala Alhambry*, dziedziniec i wodotrysk lwów, sala Abenseragów *Kolosy egipskie*, sfinks. *Sala asyryjska*, kopije oryginałów znajdujących się w Luwrze, pałac Korsabad, płaskorzeźby. *Sala bizantyńska i romańska*, reprodukuje rzeźb i zabytków budowniczych całéj Europy. *Sala gotycka*. *Sala odrodzenia*. *Sala stylu z epoki Elżbiety*. *Sala włoska*, kopija fresków Rafaela w Watykanie. *Sala zabytków sztuki* wszystkich stylów i epok. *Sala birmingham* poświęcona przemysłowi żelaznemu. *Sala sheffield*. *Dom z Pompei*, przedstawiający willę rzymską z epoki Tytusa. *Grupy historyi naturalnéj* starego i nowego lądu, rasy ludzkie, fauna, flora, sceny z życia dzikich ludów. Wspaniałe akwaryja. *Sale przemysłowe*, wyroby szklane, porcelanowe, i t. p. salon fotograficzny. Nawy wypełnione są znaczną liczbą posągów. *Wystawa kanadyjska*. *Czytelnia*. *Orkiestra* w wielkiéj nawie, gdzie 4000 wykonawców może znaleść miejsce, *Nawa północna* zawiera zbiór roślin zwrotnikowych i *aviarium* zaludnione mnóstwem ptaków stref gorących. *Muzeum morskie*, modele wszelkiego rodzaju okrętów, fortyfikacyi, mostów. *Muzeum indyjskie*. *Muzeum rolnictwa i przemysłu angielskiego*. *Ogrody* zajmują wraz z pałacem około 80 hektarów; dwa ogromne tarasy ozdobione posągami alegorycznemi. Wielka fontana kołowa bije na 45 metr., a szeroka jest na 56 metr. *Basen geologiczny*

przedstawia całkowitą historyję ziemi i zupełny kurs geologii i Paleontologii. W ciągu 5 lat, 1857-1859, blisko 7 milijonów osób zwiedziło pałac Sydenhamski. W ostatnich czasach pożar zniszczył część pięknego tego budynku i zbiorów jakie zawierał.

GREENWICH.

5 mil. Koléj żelazna. Z London Bridge 8 d., 6 d., 3 i pół d. Z Charing Cross 18; 9 lub 6 d.

Greenwich. Ważniejsze ciekawości są: *Szpital inwalidów marynarki*, utrzymujący 2460 pensyjonarzy i kosztujące rocznie państwo 130000 funt. szt. **Royal naval azylum**, przytułek dzieci marynarzy. **Obserwatoryjum** wraz z paryskiem najsłynniejsze w świecie, założone w 1675 r. **Park** odwiedzany zwłaszcza w czasie wielkiéj nocy; zielonych świątek.

KEW.

7 mil. Tamiza. — 9 mil koleją żel. 1 sz. 9 d. Wraz z powrotem 1 sz. 6 d.; 1 sz. Omnibus 6 d. Statki parowe.

Kew. *Ogrody* (otwarte codziennie, w niedziele od 2 do 5; w inne dni od 1 do 6 g.), zawierają jeden z najbogatszych zbiorów roślin w Europie i okrywają przestrzeń około 30 hekt. Godne widzenia: *pagoda chińska, nowa cieplarnia Victoria, cieplarnia palm, roślin storczykowych, muzeum botaniczne*, słynne *Obserwatoryjum*. Zaleca się przejazd Tamizą; piękne mosty.

WINDSOR.

21¼ mil. Koléj żelazna 3 sz 9 d.; 2 sz. 10 d.; 1 sz. 9 d.; wraz z powrotem: 6 sz. 6 d; 4 sz. 6 d.

Windsor, 9500 m., nad Tamizą. Należy się w Londynie zaopatrzyć w bilety na zwiedzenie apartamentów i galeryj, otwartych w poniedziałki, wtorki, czwartki i piątki. Hotele: Castle, White Hart, Clarence, New Inn.

Zamek Windsorski, główne mieszkanie królów angielskich od 8 wieków, nad brzegiem Tamizy, jeden z największych pałaców na świecie, założony został przez Wilhelma Zdobywcę. Najpiękniejsze części zamku są: *Kaplica gotycka*, wspaniale przyozdobiona (wejście 6 d.), *sala audyjencyjonalna* z freskami wykonanemi, przez Verrio; *sala van Dyck'a* z obrazami tego mistrza; *sala Waterloo*, *sala balowa* ozdobiona pysznemi gobelinami i t. d. Park jest przepyszny. W bliskości wioska *Eton* słynna z arystokratycznego kolegijum.

O 6 mil od Windsoru *Ascot Heath*, gdzie w czerwcu odbywają się wyścigi.

Inne miejscowości godne zwiedzenia w okolicach Londynu są: **Woolwich** 9 mil od Londynu (akademija wojskowa, arsenał i inne zakłady wojenne). **Epsom**, 18½ mil, słynne z wyścigów konnych wiedzie tu koléj żelazna, ale w czasie wyścigów lepiéj udać się cab'em.

Droga 145. Z WASZAWY DO LONDYNU.

Z Warszawy do Ostendy obdr 46, 75, 78 i 79. Z Ostendy do Londynu ob. str. 225.

Droga 146. Z PARYŻA DO LONDYNU.

A). przez *Boulogne i Folkestone.*

254 kil, i 112 mil. ang. — Drogą żelazną i statkiem parowym. — Przejazd w 10 do 11 i pół godzin, stosownie do rodzaju pociągu angielskiego. — Bilety bezpośrednie, mające wartość na 7 dni; do 1 klassy 70 franków, do 2 klassy 52 fr. 50 c. Bilety na podróż do Londynu z powrotem w ciągu miesiąca do 1 kl. 108 fr. 75 c.; do 2 kl. 35 fr. 60 c.

Z Paryża do Boulogne ob r. 102. Osoby niezaopatrzone w bilety bezpośrednie do Londynu, wsiadając na statek porowy opłacają za 2 godzinną na nim podróż a 1 miejsce 8 Shil.; za 2 miejsce 6 shilingów.

Po przebyciu kanału we 2 godziny 6 mil. sng. statek parowy przybija do portu w **Folkestone** (hot: Le Pavillon, Royal George, York), miasteczku, liczącem 9000 mieszk., z komorą celną i zakładem kąpieli morskich. Folkestone, będące miejscem urodzenia Wilijama Harvey'a, który odkrył krążenie krwi u zwierząt, bardzo szybko wzrastai otacza się pięknemi willami.

17 mil od Folkestone, **Hythe**, 23000 mieszk., z bardzo ożywionym portem.

45 mil, **Ashford**, 8000 mieszk., nad rz. Stour, posiada, rzec można, jednę tylko ulicę. *Kościół* z ładną wieżą. Wychodzą stąd odnogi kolei przez Canterbury do Ramsgate i Margate, na lewo zaś do Hastings. — 21 mil, *Pluckley*, — 26 mil, *Headcorn*, — 32 mil, *Marden*, 66 mil, *Paddok Wood*, skąd wychodzi odnoga do Maidstone.

41 mil. **Tunbridge Junction**, nad rz. Medway, ze starożytnym zamkiem. O 5 mil leży miejscowość *Tunbridge Wels*, z licznie uczęszczanym zakładem kąpielowym. 76 mil, *Penshurst*, zamek z galeryją obrazów. — 51 mila *Edenbridge* — 55 mll. *Godstone*. — 61 mil. *Redhill Junction*. 53 mile. *Merstham*. — 69 mil, *Caterham Junction*.

72 mil. *New-Cross* z królewską szkołą marynarki. Pociąg przebiega pośród nizin zapełnionych ogrodami, omijając kilka, niejako przedmieść Londynu, położonych z lewéj strony drogi, z prawéj zaś

zostawiając Greenwich i Deptford. Następnie droga przebiega przez Surrey, a w krótce potem w kracza w granice Londynu, przechodząc po nad domami na wysokim wijadukcie, pod którego arkadami przebiegają ulice. Na prawo szereg ścieśnionych masztów wskazuje kierunek biegu Tamizy.

82 kil. **London Bridge Station.** Pociąg bieży daléj po kolejno po sobie idących czternastu mostach żelaznych lub kamiennych i dwóch wijaduktach a niedługo zatrzymuje się na stacyi

84 kil. *Charing Cross*, pokrytéj olbrzymiém sklepieniem, z żela i szkła zbudowaném, przy końcu którego wznosi się wielki hotel.

Londyn, ob. str. 72.

B). przez *Boulogne* a daléj *kanałem Brytańskim i Tamizą.*

254 kil., koleją żelazną, do Boulogne, daléj zaś 118 mil. ang. statkiem par codziennie kursującym w 16 do 18 godzin. Godzina odjazdu zastosowana j. przypływu morza. Bilety wprost do Londynu, dobre na przeciąg 3 dni; 1 kl. miejsce 33 fr. 10 c. — 2 kl. i 1 miejsce 27 fr. 50 c., 2 kl. i 2 m. 23 fr. 75 c., 3 kl. i miejsce 20 fr. — Bilet z powrotem bezpłatnym, dobry na 14 dni, czy to przez Boulogne czy przez Calais, 1 kl. i 1 m. 63 fr. 10 c. — 2 kl. i 1 m. 47 fr. 50 c.; 2 kl. i 2 m. 42 fr. 50 c. — 3 kl. i 2 m., 30 fr. 25 c.

Z Paryża do Boulogne, ob. dr. 102.

Statek parowy bieży z początku wzdłuż brzegu francuskiego, a następnie zwraca się ku północy. — W piękny dzień można dostrzedz w dali po lewéj stronie zamek w Dover, przylądek South Foreland z dwiema latarniami morskiemi oraz odnogę des Dunes. Następnie przepłynąwszy na brzeg angielski, statek przesuwa się obok *Ramsgate* (hot: Albion, Royal, Castle, Bul and George, Royal Oak), miasta z 13000 mieszk., pełnego pięknych domów, hotelów i ogrodów, z dobrym portem. Dwie tamy stanowią ładne miejsce przechadzki. — Kąpiele morskie. — Pyszne okolice. — Daléj widać *Margate*, (hot: Royal Pier, King's head, White Hart Kent, Duke,s Head) 10000 mieszk., miasto z zakładem kąpielowym, będące na lato ulubionem miejscem pobytu kupców Londyńskich, urzędników i zamożniejszego mieszczaństwa stolicy Anglii. — Od strony morza miasto osłonięte jest tamą kamienną, któréj część stanowi bardzo miłe miejsce przechadzki. — *Kościół Ś-go Jana*, z pięknemi rzeźbami i ciekawemi grobowcami. *Ogród Tivoli*. — Piękne widoki w okolicy. — Minąwszy te miasta statek bieży wzdłuż brzegu przylądka North Foreland i zwraca się na zachód, ku ujściu Tamizy, zostawiając po lewéj stronie miasteczko *Herne Bay*, z zakładem kąpielowym, i *Whitstaple*, miejsce słynne z połowu ostryg. W krótce ukazuje się

oczom wyspa *Scheppey*, a potem *Sheernes*, słynne warsztatami okrętów wojennych, Dock Jard zwanemi. A minąwszy jeszcze *Nord-Light*, statek latarniowy na odnodze Tamizy przy zbiegu z jéj z rzeką Medway.

Daléj przed oczyma podróżnych przesuwa się *South-End* i *Leigh*, ktoremi rzeka zaczyna się zwężać. — Statek przepływa potém ok kilku wsi, nieprzedstawiających nic ciekawego. Za temi miasta- ukazuje się kościół w *East Tilburi* i *fort* tegoż nazwiska, na prost jego leży — **Gravesend**, 20000 mieszk., piękne miejsce letniego pobytu. — Wille i urządzone zupełnie mieszkania są tu bardzo liczne; prócz tego miasto posiada zakłady kąpielowe, teatr, i biblijotekę. *Windmill-hill* i *Rosherville Gardens*, są ulubionemi miejscami wycieczek Londyńczyków.

W dalszéj drodze statek mija *Northfleet* z licznemi piecami do wypalania wapna, potém na prawo *Fidler's Reach* i *Gray's Thurrock* z licznemi cegielniami, na lewo zaś *Ingress Greenhite* i ujście rzeki Darent. Naprzeciwko téj rzeki na prawo widać *Purfleet*, z rządowym składem prochu. Zacząwszy od Gravesend, Tamiza jest bez przerwy ujęta w bardzo dawne bulwarki.

Nieco daléj parowiec przesuwa się około arsenału i głośnych doków (Dock-Yard) w *Woolwich*. Miasto Woolwich, posiadające hotele Mitre, Crown and Anchor, jest jakby osadą wojskową angielską. Woolwich bowiem posiada: *Akademiją wojskową, koszary, szpital wojskowy, port, warsztaty budowy okrętów, lejnię dział, fabrykę* pocisków, i nakoniec wspomniany już wyżéj *Arsenał*, do zwiedzenia którego potrzeba pozwolenia z Ministerstwa Wojny. (War office), z prawéj zaś strony doki, *Docks Victoria*. Statek przesuwa się aż do *Blackwall*, z wielkiemi dokami, *West-India i East-India Docks*, pomiędzy szeregami warsztatów okrętowych i kuźnic. — Za Blackwall, na lewo widać *szpital w Greenwich*. Nieco wyżéj wygląda z wód rzeki *Psia wyspa* (Isle of dogs) i szpital na pontonach (Dread nought), potém **Deptfort**, z bardzo dawnemi dokami.

Parowiec teraz zwalnia bieg swój, krążąc między niezliczoném mnóstwem statków i wszelkiego rodzaju łodzi. Przesuwa się obok doków: *handlowego (Commercial docks), India dock* i *Sainte-Catherine Docks*, do których corocznie zawija po 1400 statków. Pośród ogłuszającego hałasu, odurzającego ruchu i wiecznie zajętych tłumów ludzi staje nakoniec statek w porcie Londyńskim (ob. str. 472).

C). z Paryża przez *Calais do Londynu.*

297 kil. z Paryża do Calais. 21 mil. ang. z Calais do Dover statkiem parowym i 88 mil. ang. koleją z Dover do Londynu. Bilet wprost do Londynu dobry na 3 dni, 2 kl. i 2 miejsce na statku 39 fr. 35 c., 3 kl. i 2 m. 26 fr. 25 c. Bilet tam i napowrót dobry na 14 dni; 2 kl. i m. 58 fr. 75 c. 3 kl. i 2 m. 39 fr. 35 c. Rewizyja celna ma miejsce w Dover.

Z Paryża do Calais ob. dr. 102. — W Calais podróżni wsiadają na statek parowy, który przestrzeń 21 mil ang. do Dover przebywa w 2 g. 20 min.

Dover (hot: Lord Warden, The Ship, Union, King's Head, Victoria, Clarence, Shakespeare, Dover Castle, London Hotel, Packet Boat, Antwerp Hotel, Gun H. 25000 mieszk. jeden z pięciu portów hrabstwa Kent, leży w zagłębionéj dolinie, otoczonéj szeregiem wzgórz, z których c żone są nowemi fortyfikacyjami. Na północy widać *stary f* rego jedna wieża sięga czasów rzymskich.

Miasto, szybko wzrosłe w ostatnich czasach, jest bardzo uczęszczanem z powodu kąpieli morskich. Podwodny telegraf elektryczny łączy je z Francyją i głównemi miastami lądu stałego. Między Dover i Folkestone widać piękne skały nadbrzeżne: *Shakespeare's cliff* i *Abbot's Cliff*, przez które przewiercono tunele, jeden na 1400, drugi na 1940 jardów, (1 yard = 0,904 metra) długie. — Daléj z Dover do Folkestone, stąd zaś do Londynu (ob. dr. 145).

Droga 147. Z LONDYNU DO BIRMINGHAM.

113 mil ang. w 3 — 5 godzin za 20sh., 15 sh. lub. 9 sh 5 d.

Pociąg wyrusza ze wspaniałego dworca na Euston Square, mija *Camden Town*, wielkie składy towarzystwa drogi, przebiegając pośród stosów rozmaitych towarów, mnóstwem lokomotyw i t. p. — Na prawo wychodzi odnoga do Kew, Riechmond, Windsor i t. d. — Wkrótce pociąg przebywa dwa tunele, zwane *Primrose Hill* i *Kensal Green*.

11½ mil. *Harrow-on-the-Hill.* (hot: King's Head) 7000 mieszk., ze sławną Szkołą, w któréj Byron i Robert Peel nauki pobierali. — 18 mil. *Watfort* (hot: Essex Arms), 5000 mieszk., nad rz. Colne. W okolicach wiele pałacyków z galeryjami obrazów i t. p. zbiorami. 21 mil. *King's Langley.* — Wijadukt i most na wielkim kanale komunikacyjnym. — 28 mil. *Berkampstead*, 4000 mieszk. w ślicznéj dolinie.—35 mil. *Fring*, 4000 m. Przekop przez wzgórza *Chiltern Hills.*

36 mil. *Cheddington Junction.* — 41/2 mil. *Leighton Junction*, stacyja pod miasteczkiem *Leighton Buzzard* — 47 mil, *Bletchley Junction.* 42 mile, *Wolverton* (bufet na stacyi) 300 mieszk., znaczne fabryki lokomotyw i maszyn w ogólności. — Wijadukt. — 63 mile *Blisworth Junctian* — 70 mil, *Crick.* — *Tunel Kilsby*, na milę ang. długi.

83 mile, **Rugby** (hot: Royal and Eagle, George, Three-Horse-Shoes), 9000 mieszk. blisko rz. Avon. — Słynna w Angli *szkoła.*

94 mile **Coventry** (hot: King's Head, Godiva, Castle, Craven Arms), 45000 mieszk. *Kościół S-go Michała*, z dzwonnicą na 100 metr. wysoką. *Ratusz* z piękną salą. — Wielkie fabryki wstążek i zegarków, z których pierwsze zatrudniają 30000, drugie zaś 2000 robotników. — Daléj kilka podrzędnych stacyj.

113 kil. **Birmingham** (hot. North, Western, Central Railway Station, Querns, Hen and Chickens, Dee's Royal, Stork, Clarendon, King's Head, Nelson, Union, Swan, Bech's Eagle and Tun, George, Woolpack, Turk's Head, Blak Boy), 300000 mieszk., jedno z najbardziéj przemysłowych miast angielskich, zbudowane na piaszczystych wzgórzach, sąsiadujących z wielkiemi pokładami węgla. *Ratusz*, zbudowany na podobieństwo greckiéj świątyni, otoczony jest dokoła kolumnami korynckiemi, wewnątrz zaś zawiera piękną salę, 48 metr. dł. mającą, ze sławnemi organami zbudowanemi przez Hil. Marché. *Szkoła gramatyki*, *Kolegijum królewskie.* — *Szpital* ogólny, oraz wiele innych zakładów dobroczynnych. — *Kingley Hall*, ogromny budynek, przeznaczony na coroczne wystawy bydła i drobiu. Obok ratusza znajduje się *Birmingham and midland Institute.* Miasto posiada wielką liczbę stowarzyszeń mających na celu poprawę bytu i podniesienie moralne klassy robotniczéj i wiele biblijotek. *Pomniki* Nelsona i Roberta Peela. Piękne wille w części miasta, zwanéj West End. — Na każdym kroku w Birmingham spotykamy się z kuźnicami, różnego rodzaju warsztatami, cudownemi prawie maszynami, będącemi na usługach przemysłu miasta, którego głównemi gałęziami są: złotnictwo, kosztowności, wyrób maszyn w ogólności, szlifiernie szkła i kryształu i nakoniec zabawki dziecinne. Najznakomitszemi zakładami są fabryki: *Elkington*, *Mason i S-ka*, na Newhal Street, fabryka wyrobów platerowanych, oraz fabryka *Giloťa i syna* na Graham Stret, piór stalowych.

Droga 148. Z LONDYNU DO MANCHESTER.

A). przez *Rugby* i *Stafford.*

188 3/4 mil. koleją żelazną za 32 sh. d.; 24 sh. lub 15 sh. 6 d. Tam i wrót 52 sh. 37 sh. 6 d.

Z Londynu do Rugby ob. dr. 147. — Droga przechodzi rz. Avon i kanał Oksfordzki. — 88 mil *Stretton.* — 97 mil, *A ton* (hot: Bull, Costle) 600 mieszk.—Wychodzi stąd odnor Hinkley. — 102 1/4 mil, *Atherstone* (hot: Red Lion) 6000 prowadzi znaczny handel kapeluszami.

110 Tamvorth (hot: Kings'arms, White Horse, Wl on; Rarwort Arms) 15000 mieszk.; nad rz. Tame. Pię drogi żelaznéj. *Kościół;* pomnik Roberta Peela na rynku sukna, perkalu, pończoch i browary.

116 1/2 mil. *Lichfield* (hot: Swan, George, Old Crow mieszk.; pomnik *Samuela Johnsona,* naprost domu w którym dził. Szkoła gramatyczna, w któréj pobierali nauki, Johnso dison, Garrick i w. innych sławnych Anglików. — Bardzo i bogata *katedra* z XIII wieku, ozdobiona licznemi grobowc wnych ludzi, jak np. Lady Montagu, Johnsona, Garrick Prócz tego zasługuje na uwagę wiele rzeźb w téj świątyni pon nych.

124 mile. *Rugeley* (hot: Talbot), 5000 mieszk., posiada fabryk kapeluszy, kuźnie i huty.

133 1/2 mil, **Stafford** (hot: Swan, Vine, Grand J Maid's Head, Star), 15000 mieszk., nad rz. Sow. Kil dawnych kościołów. Piękny budynek, zwany *Shire Hall.* — *zamku.* O milę od miasta szpital obłąkanych, zwany *Colon Hi stitution.* Miasto dosyć przemysłowe. — 149 1/2 mil. *Madeley,* baruzo piękna wieś.

158 mil. **Crewe** (hot: Crewe Arms), 10000 mieszk., punkt zbi gu kolei do Chester, Manchester, Lancaster i wielu innych. Bard znaczne warsztaty kolei żelaznéj. Wychodzi też stąd koléj do *Nan wick,* słynnego pokładami soli.

162 mile. *Sandbach,* 4000 mieszk., w bardzo pięknéj okolicy. 176 1/4 mil. *Wilmslow,* 8000 mieszk. — 180 mil. *Cheale,* punkt zbiegu kilku kolei, niedaleko za tém miastem pociąg przebiega przez piękny *wijadukt* pod *Stockport,* długi na 1/4 mili ang. o 27 arkadach.

182 1/2 mil. **Stockport** (hot: Bulkoley, Red Lion, Vernon

Arms, Sun, Hope, Anchor) 55000 mieszk., nad rz. Mersey, punkt zbiegu bardzo wielu dróg żelaznych. *Szkoła niedzielna*, o 84 salach, do której uczęszcza blisko 6000 dzieci. Liczne fabryki bawełniane. Za miastem droga przebiega przez rz. Mersey.

188 3/4 mil. **Manchester** (hot: Queens, Thomas Johnson, Albion, Brunswick, Clarence, Haywards, Palatine, Post Office, Rainbow, Royal, Star, Blackfriars, Bull's Head, Bush, Commercial, Crown, King's Arms, Old Boar's Head, Seven Stars, Spread Eagle), 360000 mieszk., nad rz. Irwell, oddzielającą Manchester od *Salford*, z którém właściwie tworzy jedno miasto, liczące do 500000 mieszk. — Godnym uwagi jest *ratusz* miejszy, ozdobiony freskami. *Giełda* wzniesiona w 1806 r., jest największym z gmachów miejskich, pod którym to względem odznacza się też *Giełda zbożowa*. Zwraca też uwagę ogromem i szczególnym stylem budowy nowy *dwór gościnny* na *Shude hill*, pokryty szklanym dachem. *Katedra*, dawna *kolegijata*, założona w 1422 r., jest piękną budowlą gotycką z kilkoma kaplicami i chórem ozdobionym dziwnemi figurami. Znajduje się też w niéj kilka grobów starożytnych rodzin angielskich. *Kościół katedralny* katolicki, *S-ga Piotra* wznosi się w Salford. Liczba wszystkich kościołów i kaplic w Manchester dochodzi do 50. Godnym też jest uwagi, piękny gmach zakładu naukowego, zwanego *Instytutem królewskim* wychowania. Manchester posiada *szkołę medyczno-chirurgiczną* i galeryję obrazów, zwaną *Athenæum*, która pomiędzy wieloma innemi posiada obraz Murilla, przedstawiający S-go Franciszka Ksawerego. Piękny gmach stowarzyszenia kupców, zwany *Free Trade Hall*, zbudowany w stylu włoskim, może pomieścić do 7000 osób. Jest tu też kilka *biblijotek*, z których największa liczy 60000 tomów, *muzeum historyi naturalnéj* i kilka średnich zakładów naukowych, zwanych kolegijami, z pomiędzy których *kolegijum Owena* używa największéj wziętości, a nadto kilka szkół handlowych. Z ważniejszych zakładów dobroczynnych Manchester posiada: piękny i obszerny *szpital*, *Instytut głuchoniemych*, *Dom* ociemniałych i obłąkanych. Ogrody: *botaniczny*, *Victoria Park*, *Queen's Park*, *Philipp's Park* i *Peel Park*

Wyroby bawełniane są głównym przedmiotem przemysłu Manchestru, lecz istnieje tu prócz tego mnóstwo fabryk wyrobów jedwabnych, wszelkiego rodzaju maszyn, warsztatów tkackich, lokomotyw i t. p. Nigdzie na całym świecie nie ma tak wspaniałych i obszernych gmachów, wzniesionych na cele handlowe i przemysłowe jak w tém fabrycznem mieście.

Droga 149. Z LONDYNU DO LIVERPOOL.

209$^3/_4$ mil, koleją żelazną za 35 sh.; 26 sh. 16 sh. 9 d. — Bilet tam i napowró 55 sh. lub 40 sh.

Z Londynu do Crewe ob. dr. 148. — Za Crewe pociąg przes się obok wzgórz *Bond Hill* i *Mow Cop*. — 173$^1/_2$ mil, *Wins* znaczne i liczne saliny. — 177$^3/_4$ mil. *Hartfort*, w pięknéj o O 2 mile od Hartford leży **Northwich** (hot: Crown, Ange wny punkt przemysłu solnego. Kopalnie w *Marston*, zwane tak *le's Mine*, są jednemi z największych.—181$^1/_2$ mil., *Acton*, z koléj przechodzi przez piękny *wijadukt* pod *Dutton*. — *Preston Brook*; przy którem schodzą się kanały: *Bridgewat Trunk*.

190 $^1/_4$ mil. **Warrington** (hot: Lion, Nag's Hea Arms) 30000 mieszk., nad rz. Mersey. Miasto przen fitujące w fabryki wyrobów bawełnianych, szpilek, różn i maszyn oraz wyrobów szklanych. — 195 mil. *Earls* skąd wychodzi odnoga do Manchesteru. — 197$^3/_4$ mil, *Junction*.

209 mil. **Liverpool** (hot: Victoria, London Nort stern Railway, Adelphi, Albion, American, A Belvedere, Brunswick, Castle, Clarence, Clov cial, Feathers, Goden Cross, Grecian, Ne drant's, Queen's, Royal, Saint-George, Stork vistock, Union, United States, Waterloo, York, Crooked Billet) 400000 mieszk., wielkie mia przy ujściu rzeki Mersey do morza Irlandzkiego.

Olbrzymie *doki* (Docks) tutejsze są główną osobliw poolu; rozciągają się one na pięciomilowéj przestrzeni Park do Kirkdale. Najnowsze są przy tem przedmieściu większéj części od 1845 r. *Colling-wood Dock* ma 500 gości a 160 szerokości. Najważniejszemi są: *Clarence Dock ces's Dock* (dla statków amerykańskich), *Canning Dock*, *Alber Herculaneum Dock*, *Saint-George Dock*, którego tama jest (Floating Pier). — Pobrzeża 21 doków Liwerpulskich maj długości, same zaś doki mogą pomieścić 1500 okrętów.

Liverpool jest miejscem schronienia bardzo wielu wycl z całéj Europy. — Pod względem liczby okrętów żegluga t sta stanowi dziesiątą część całéj żeglugi angielskiéj, obrót zaś wy Liverpoolu dochodzi do trzeciéj części handlu wywozow stéj całkowitego obrotu handlowego całéj Angli. — Po w niczem nieustępuje portowi Londyńskiemu.

Miasto rozsiadło się na przetrzeni ośmiu mil kwadratowych. Z pomiędzy ulic Liverpoolu, przyległe dokom, są najbardziéj ożywione, a mianowicie: *Castle Street*, *Lord Street*, *Bold Streed* i t. d. Najpiękniéj zabudowane są ulice: *Rodney street*, *Parliament Street i Shaw reet.* — Jedną z najwspanialszych budowli, jest *gmach komory cel*. w pięknym jonickim stylu wzniesiony, którego *główna sala* ma 45 r. długości, 21 szerokości a prawie 14 wysokości. Obok zarządu ory mieści się tu biúropocztowe i kilka innych gałęzi administra- — *Ratusz*, w stylu greckim, zbudowany w 1795 r., ozdobiony iękną figurą alegoryczną Wielkiéj Brytanii. Przy *Giełdzie* wzno- omnik Nelsona, Tak zwany *Instytut kolegijalny* (1843) jest z najwspanialszych gmachów w Angli; mieści on 48 mie- aleryją rzeźb, piękną salę wykładów publicznych i ma dłu- eszło 100 metr. *Saint George Hall*, gmach okazałéj powierzi z pięknemi kolumnami koryncktemi, ma 200 metr. dłu- 60 szerokeści, a na szczycie frontu widać wyrazy: *Artibus*, *onciliis*. – Dwie sale tego gmachu służą za miejsce posiedu przysięgłych, inne są poświęcone *meetingom*, *koncertom* i t. niom. – Piękny budynek w stylu włoskim zbudowany i nozwę: *Saylors Home*, ma na celu dostarczenie za umiarkowaę mieszkania i życia marynarzom, nawiedzającem Liverpool, azem ułatwienie im nauki zabezpieczenie od wyzyskiwań. Poon biblijotekę, czytelnię, kaplicę, salę zebrań i t p. — Kluby, : *Athenaeum* i *Liceum*, posiadają również piękne biblijoteki.

iasto posiada téż kilka *teatrów*, Instytucyją poświęconą muzyce, azwą: *New Music Hall*, *Ogród botaniczny* i *zoologiczny*.

a cmentarzu: *Saint-James Cemetery*, stanowiącym jednę z najwięh osobliwości Liverpoolu, znajduje się grób Huskissonna, posła rpoolu do Parlamentu, który zginął od lokomotywy w dzień cia kolei z Liverpoolu do Manchestru.

Liverpool posiada 85 kościołów i kaplic, wielką liczbę zakładów wych i dobroczynnych, wspaniałą biblijotekę publiczną, zwaną *Librairy*, wielki *szpital* ogólny, dom obłąkanych i Publiczny *ad kąpielowy*, pierwszy z tego rodzaju zakładów otwartych glii, bardzo licznie uczęszczany przez robotników.

KONIEC.

Skorowidz miejscowości

Aachen, 205.
Aadorf, 246.
Aalen, 111.
Aarau, 253.
Aarburg, 253.
Abano, 380.
Abbeville, 343.
Abîme, 329.
Acerra, 400.
Achim, 190.
Aci-Castello, 425, 431.
Aci-Reale, 431.
Acquabona, 439.
Acton, 495.
Adelsberg, 54.
Aelst, 219.
Aeltre, 222.
Agata (Santa) 401, 413.
Agnano, 406.
Akwilea, 57.
Akwizgran, 205.
Ala, 63.
Alassio, 469.
Albano, 369.
Albenga, 447.
Alcamo, 425.
Alessandria, 461.
Ali, 431.
Alost, 219.
Alpignano, 462.
Altavilla, 424.
Alt-Damm, 184.
Altenbecken, 200.
Altnau, 251.
Altona, 180.
Altopascio, 441.
Altstädten, 252.
Altwasser, 146.
Amalfi, 410.
Amand-de Boixe (Saint) 332.
Amboise, 330.
Amiens, 341, 342.
Amönenberg, 229.
Ampfing, 73.
Amriswyl, 242.
Amstetten, 65.
Anagni, 399.
Ancy-le Franc, 302.
Andernach, 239.
Angoulême, 332.
Angri, 410.
Ankona, 449.
Annaberg, 152.
Ans, 211.
Antibes, 324.
Aosta, 464.
Apenrade, 181.
Appenweier, 94.
Appilly, 340.
Apricena, 418.
Aquapendente, 442.
Aquilea, 57.
Aquino, 399.
Arbon, 251.
Arceuil, 298.
Arcofelice, 407.
Arcole, 451
Arcs (les).
Ardea, 3
Arezzo,
Argente
Ariano,
Arienz
Arles,
Arpaja
Arquà
Arqua
Arten
Arvey
Ascha
Ascian
Ascoli.
Ashfo
Assene
Assisi,
Asti, 46
Atherst
Athis-M
Atzwang,
Au, 252.
Aubagne,
Aubin, 2
Aubonne,
Aubrais
Auclam, 136.
Audenne,
Augsburg.
Augustve
Auletta,
Aulnoye,

Aussee, 70.
Aussig, 38.
Auteuil, 291.
Auvelais, 209.
Avelino, 414.
verno, 406.
igliana, 462
non, 314.
63.
, 427.
urt, 335.
ngen, 249.
int-), 329.
no, 443.
3.
len, 93.
423.
, 424.
cavallo, 450.
ra, 416.
di Rapolano,
407.
311.
6.
9.
, 425.
26.
c, 337.
418.
201.
a), 331.
ch, 47.
Oha, 209.
ds, 333.
ia, 380.
aglia, 411.
, 154.
462.
, 347.
y, 329.
, 325.
, 304.
Bedarrides, 314.
Belgrad, 134.
Bendlikon, 246.
Benedetto del Fronto (San), 418.
Benoit (Saint), 331.
Benevento, 415.
Ben-Gemma, 434.
Benhausen, 200.
Benninghausen, 201.
Beraun, 41.
Berchem, 219.
Bergamo, 454.
Bergedorf, 176.
Bergen, 137.
Berkampstead, 491.
Berlin, 112.
Bern, 255.
Bertoud, 254.
Białogród, 134.
Bianconuovo, 421.
Biarritz, 347.
Bibecourt, 340.
Biberlikopf, 247.
Bidar Guethary, 347.
Biebrich, 237.
Bingen, 237.
Bingerbrücken, 237.
Birmingham, 492.
Bisceglia, 418.
Bischofsheim, 237.
Bitetto, 420.
Blackwall, 490.
Blainville-la-Grande, 335.
Blaissy-Bas, 302.
Blasdorf, 147.
Blatten, 252.
Bleisberg, 58.
Blesmes, 337.
Bletchley-Junction, 492.
Blisworth-Junction, 492.
Bloemendel, 222.
Bloh, 192.
Blois, 329.
Blumberg, 199.
Bocca di Fiume, 400.
Bochnia, 21.
Bockenhein, 231.
Bocklet, 110.
Bodeghem St. Martin 219.
Bodenbach, 38.
Boden-See (jezioro), 250.
Bogumin, 152.
Bohain, 339.
Böhmisch Trübau,
Bölikon, 247.
Boitzenburg, 176.
Bolonija, 381.
Bolsena, 442.
Bolzanetto, 462.
Bolzano, 62.
Bonames, 230.
Bondy, 339.
Bonifacio, (San.) 444.
Bonn, 238.
Bordeaux, 333.
Bordighera, 469.
Borghetto, 398.
Borghetto, 444.
Borgo, 463.
Borgo a Buggiano, 441.
Borgo-Panicale, 383.
Borgo-San-Donnino, 466.
Borken, 229.
Börsum, 199.
Boscheto, 434.
Boucau (le), 347.
Bouillon, 329.
Boulogne, 290.
Boulogne-sur-Mer, 343.
Bourg-la-Reine, 298
Bova, 421.
Bovenden, 326.

Bovino, 415.
Bozen, 62.
Bracco, 444.
Brahlsdorf, 176.
Brakel, 200.
Brancaleone, 421.
Brandenburg, 197.
Brannenburg, 39.
Brema, 190.
Brescia, 453.
Bressanone, 62.
Breteuil - Montdidier, 341.
Brétigny, 328.
Briare, 309.
Brieg, 141.
Brindisi, 419.
Brixen, 62.
Brody, 24.
Brohl, 239.
Brolo, 425.
Bromberg, 122.
Brückenau, 110.
Bruges, 222.
Brugg, 253.
Bruggen, 246.
Brühl, 238.
Bruk, 51.
Bruksella, 212, 214.
Bruneck, 59.
Brunoy, 299.
Brzeg, 141.
Brzetysław, 35.
Bubentsch, 37.
Buchberg nad Linthem, 247.
Buchberg n. Ren., 252
Büchen, 176.
Buchenthal, 246.
Buchs, 252.
Buda, 45.
Budenheim, 237.
Budweiss, 42.
Budyszyn, 154.
Buffaloria di Cassa, 420.
Buglose, 346.
Bümplitz, 257.
Bunzlau, 151.
Burg, 198.
Burgdorf, 254.
Bürgten, 242.
Burtscheid, 206.
Busalla, 462.
Büsche, 248.
Busigny, 389.
Buttrio, 371.
Butzbach, 230.
Bützberg, 254.
Bydgoszcz, 122.

Cabbe-Requebrune, 325.
Caffiers Guînes, 345.
Cagliari, 446.
Calais, 345.
Calatafimi, 570.
Caldiero, 451.
Calenzano, 384.
Caletta, 432.
Caluso, 463.
Campiglia, 439.
Campobasso, 413.
Campo Marino, 418.
Campotenese, 416.
Canauley, 346.
Cancello, 400.
Candela, 414.
Cani, 463.
Cannes, 323.
Canth, 145.
Capo d'Orlando, 425.
Cappet, 259.
Capraja (wyspa) 470.
Capri, 411.
Capua, 400.
Caravaggio, 467.
Carbon-Blanc, 333.
Carlentini, 429.
Carlsruhe, 92.
Carolinenhorst, 134.
Caronia, 425.
Carrara, 444.
Casacalenda, 413.
Casalecchio, 383.
Casalnuovo, 400, 415.
Casamicchiola, 411.
Cascina di San Rossore, 438.
Case-Brucciate, 449.
Caserta, 400.
Cassana, 454.
Cassel, 227.
Cassis, 320.
Castelfidardo, 417.
Castel Fiorentino, 435.
Castel Gandolfo, 369.
Castellamare, 408.
Castellanetta, 420.
Castellar, 326.
Castelluccio, 416.
Castel Maggiore, 381.
Castel-Bolognese, 448.
Castel-nuovo, 452.
Castel San Pietro, 448.
Castelvetrano, 426.
Castiglione Fiorentino, 397.
Catania, 429.
Catanzaro, 241.
Cateau-Cambresis (le) 339.
Caterham Junction, 488.
Cattolica (la) 448.
La Cava, 410.
Cava Carbonara, 465.
Ceccano, 399.
Cecina, 439.
Cefalu, 425.
Celigny, 259
Cento, 381.
Ceprano, 381.
Cerda, 425.
Cerignola, 418.

Certaldo, 435.
Certosa, 465.
Cesario di Lecce, (San), 419.
Cesena, 448.
Cescina, 437.
Chalais, 332.
Chagny, 304.
Chalons-sur-Marne, 337.
Chalon-sur Saône, 304.
Chamas (Saint), 316.
Chambave, 464.
Chamond (Saint), 311.
Changis, 338.
Chantilly, 340.
Chany, 340,
Chapelle Saint Mesmin (la) 329.
Charenton le Pont, 293.
Charenton Saint Maurice, 299.
Charing Cross, 489.
Charité (la) 309.
Charleroi, 209.
Charlottenfels, 249
Charmant, 332.
Château-Thierry,338.
Châtellerault, 331.
Chatelineau, 209.
Châtillon, 309.
Châtillon (Włochy), 464.
Chaudefontaine, 207.
Cheadle, 493.
Cheddington Junction 492.
Chelles, 339.
Chelmno, 123.
Chemnitz, 174.
Chênée, 207.
Chenens, 258.
Chianciano, 436.
Chioggia, 378.
Chiusa, 62.
Chiusi, 436.
Chivasso, 458.
Choisy le Roi, 327.
Chur, 249.
Ciampino, 369.
Cilli, 53.
Ciotat (la), 320.
Cisterna, 400.
Civray, 332.
Citta Vechia, 433.
Civita Lavinia, 399.
Cività Vecchia, 440.
Civitella del Tronto, 418
Clermont de l'Oise, 341.
Cloud (Saint), 291.
Coblenz, 239.
Coccaglio, 454.
Codogno, 466.
Codola, 414.
Cogoletto, 447.
Coira, 249
Colegno, 462.
Colla Salvetti, 439.
Commercy, 337.
Compiégne, 340.
Compiobbi, 396.
Conca d'Oro, 423.
Contursi, 414.
Conversion (la), 258.
Conza, 414.
Corese, 398.
Corigliano, 421.
Cörkin, 134.
Cormayeur, 464.
Corneto, 440, 470.
Cornia, 440.
Corniche (la), 325.
Corphalie, 209.
Cortenberg, 212.
Corticella, 381.
Cortona, 397.
Cosenza, 416.
Chiavari, 445.
Chienti, 418.
Cöslin, 135.
Cosne, 309.
Costhamp, 222.
Coswig, 167.
Cotrone, 413.
Cottens, 258.
Couillet, 209.
Couronne (la) 332
Coutras, 332.
Coventry, 492.
Craw (la), 323.
Creil, 340.
Crema, 467.
Cremona, 467.
Crewe, 493.
Croix d'Hins, 346.
Crotona, 421.
Cudowa, 150.
Culm, 123.
Culmbach, 106.
Cumae, 407.
Cuneo, 463.
Curve, 235
Custozza, 464.
Czasław, 36.
Czegled, 47.
Czerniowce, 24.
Czeski Bród, 30.
Czeska Trzebowa, 35.

Dachsen, 249.
Dahlen, 168.
Damery Boursault, 338.
Dampierre, 298.
Dax, 346.
Degow, 134.
Delfzyl, 192.
Delmenhorst, 192.
Denderleuw, 219.
Dénis (Saint), 295.
Dénis de Piles (Saint) 332.
Deptford, 490.

Grumello, 454.
Grumo, 420.
Grüppenbühren, 132.
Guben, 151.
Gubin, 151.
Guntershausen, 229.
Güsen, 198.
Guttenberg, 252.
Güttigenn, 251.
Güttzingen, 251.

Hadersleben, 199.
Hagen, 190, 201.
Hagenow, 176.
Hagg, 252.
Hainburg. 46.
Hall, 61.
Hallein, 70, 84.
Hallstadt, 69.
Hamburg, 177.
Hamm, 190.
Hammer, 152.
Hanau, 103.
Hangest sur Somme, 343.
Hannower, 188.
Hansbeke, 222..
Hansdorf, 151
Harrow on the Hill, 491.
Hartford, 495.
Hassfurth, 109.
Hattersheim, 235.
Hautmont, 339.
Hau Pré, 211.
Haynau, 151.
Headcorn, 488.
Hedeper, 199.
Heebug,
Heidelberg, 97.
Heiden, 252.
Heidesheim, 237.
Heiligenberg, 251.
Heiligenstadt, 14
Helen's (Saint) Junction, 495.
Helgoland, 187.
Hendaye, 347.
Henggart, 249.
Heraclea, 413.
Herbesthal, 206.
Herculanum, 408.
Herens, (dolina), 212.
Hermsdorf, 149.
Herrenhausen, 190.
Herrliberg, 246.
Herrnskretschen, 166.
Herzogenbuchsee, 254.
Hettlingen, 249.
Hetzendorf, 14.
Hietzing, 14.
Hindelbank, 254.
Hirt, 59.
Hochheim, 235.
Hochkirch, 153.
Höchst, 234.
Hoch-Wülfingen, 242.
Hof, 106, 176.
Hof-Gastein, 70.
Hohenfriedberg, 146.
Hohnstein, 166.
Hökendorf, 173.
Holzdorf, 167.
Holzkirchen, 73.
Homburg, 234.
Honoré (Saint), 323.
Horchheim, 239.
Horgen, 247.
Horn, 251.
Horowitz, 41.
Hosterwitz, 165.
Höxter, 199.
Hradec, 52.
Huchtingen, 192.
Huy, 209.
Hyères, 322.
Hythe, 488.
Iglau, 36.
Iglawa, 36.
Immenstadt, 85.
Imola, 448.
Incissa, 396.
Ingelheim, 237.
Ingolstadt, 101.
Ingramsdorf, 146.
Ingress-Greenhite, 490.
Innsbruck, 59.
Inowroclaw, 140.
Inselbad, 200.
Insterburg, 131.
Irun, 347.
Ischia, 411.
Ischl, 69.
Isidor (Sanct), 63.
Isola, 443.
Isola-Buona, 462.
Isola del Cantone, 462.
Isoletta, 399.
Isticon, 242.
Itri, 401.
Ivrea, 463.
Iwonicz, 26

Jabbecke, 224, 244.
Jagdschloss 138.
Jalons les Vignes, 338.
Jassenowa, 47.
Jaworyna (góra), 28.
Jean (Sain), 333.
Jean de Luz (Saint), 347.
Jerxheim, 199.
Jessnitz, 151.
Jette, 219.
Jeumont, 210, 339.
Johannisbad, 149.
Johann, (Sanct), 70.
Josephstadt, 43.
Jübeck, 181.
Judenburg, 59.

Just en Chausée, (Saint), 341.
Jüterbog, 167.
Juvisy, 327.

Kahlscheuren, 238.
Kaltbrunnen, 247.
Kapua, 400.
Kara-Köräs, 47.
Karlsbad, 39.
Karlsruhe, 92.
Karlstein, 41.
Karłowice, 48.
Katania, 429.
Kaudyńskie wąwozy, 415.
Kehl, 94.
Kelsterbach, 238.
Kemmelbach, 65.
Kempten, 85.
Kempthal, 242.
Kesswyl, 251.
Kew, 487.
Kiel, 180.
Kilchberg, 246.
Killwangen, 253.
King's Langby, 491.
Kissingen, 109.
Klagenfurt, 59.
Klausen, 62.
Klosterklug, 181.
Klosterneuburg, 14.
Klajpeda, 132.
Kohelnitz, 140.
Kobylnica, 140.
Kohlfarth, 151, 152.
Kolberg, 134.
Kolin, 30.
Kolonija, 202.
Kołobrzeg, 134.
Kołomyja, 24.
Komorno, 48.
Königsberg, 128.
Königsdorf, 205.
Königstein, 167.
Konstancyja, 250.
Kostancyjeńskie jezioro, 250.
Kopenhaga, 183.
Korsfelde, 187.
Körser, 182.
Kötschenbroda, 167.
Kötzelsdorf, 49.
Koźlin, 135.
Kraków, 15.
Kreiensen, 199.
Kreuzlingen, 251.
Kreuznach, 237.
Krippen, 168.
Królewiec, 128.
Krumm-Nussbaum, 65.
Krynica, 26.
Krzyżanowice, 152
Kufstein, 61.
Küsnacht, 246.
Kutna-Hora, 36.
Kwidzyń, 123.
Kyburg, 242.

Labbes, 210.
Labenne, 347.
Labouheyre, 346.
Lagny Thorigny, 339.
Lagonegro, 415.
Laibach, 53.
Laluque, 346.
Lambach, 68.
Lamothe, 346.
Landeck, 150.
Landeghem, 222.
Landen, 211.
Landeshut, 47.
Landquart, 249.
Landrecies, 339.
Landsberg 122.
Langbath, 68.
Langenbrücken, 97.
Langenlonsheim, 237.
Langen-Schwalbach, 237.
Langenthal, 254.
Langenweddingen, 199
Langerwehe, 205.
Langfur, 135.
Langgöns, 230.
Langwedel, 190.
Lardy, 328.
Larino, 413.
Lauenburg, 135.
Laumes (les), 302.
Laupen, 257.
Lauria, 416.
Lausanna, 259.
Lavaletta, 433.
Lazaro, (San), 378.
Lazzaro, 421.
Lecce, 419.
Lede, 219.
Leer, 192.
Lehrte, 188.
Leighton-Buzzard, 492.
Leighton-Junction, 492.
Leisnig, 168.
Lend, 70.
Lentini, 429.
Leoben, 51, 58.
Leonforte, 425.
Lercara, 425.
Lerici, 444.
Lerouville, 337.
Leszno, 140.
Letojanni, 431.
Lhaneck, 240.
Liancourt cous Clérmont, 341.
Libourne, 332.
Licata, 427.
Lichfiel, 493.
Lichterfelde, 167.
Liebau, 147.
Liebsgen, 151.
Liége, 207.

Liegnitz, 151.
Lienz, 59.
Lignica, 35.
Ligugé, 331.
Lilienstein, 167.
Limone, 463.
Limito, 454.
Lindau, 85.
Linsburg, 190.
Linthhof, 247.
Lippstadt, 201.
Lipsk, 169.
Lissa, 140. (Leszno.)
Lissach, 254.
Liverdun, 337.
Liverpool, 495.
Livorno, 438, 458.
Livron, 313.
Löbau, 153.
Lodi, 466.
Lohr, 103.
Loitsch, 53.
Lollar, 230.
Lonato, 453.
London Bridge Station, 480.
Londyn, 472.
Lonigo, 451.
Longueville, 337.
Longuau, 337.
Longpré les Corps Sainte, 348.
Lorenzo Nuovo (San) 442.
Loerto, 417.
Lormont, 333.
Löswitz, 167.
Loubés (Saint), 331.
Louvain, 211.
Louvres, 340.
Lozanna, 259.
Lubień, 23.
Lubosicz, 38.
Luc (le) 383.
Lucca, 441.
Lucignano, 439.
Lückenwalde, 167.
Ludwigsfeld, 167.
Ludwigslust 167.
Lugo, 450.
Lugos, 346.
Lundenburg, 35.
Luneville, 335.
Luschnitz, 37.
Luxé la Ferne, 332.
Luzarches Survilliers, 340, 341.
Lwów, 22.
Lyon, 307.

Łańcut, 22.

Maccarese, 440.
Macerata, 417.
Macon, 305.
Maczki, 152
Maddaloni, 400.
Madeley, 493.
Magdeburg, 198.
Magdeburger Börde, 199.
Magenta, 457.
Magione, 397.
Magliana, 440.
Mainau (wyspa). 250.
Mainkur, 103.
Mainz, 235.
Malamocco, 378.
Malborg, 126.
Malta, 432.
Maltsch, 151.
Manchester, 494.
Mangano, 425.
Männedorf, 247.
Mantua, 464.
Mazainvilliers, 335.
Marano, 378, 417, 451.
Marbach, 91.
Marburg, 53, 229.
Marchenné au Pont, 210.
Marcheprime, 346.
Marden, 488.
Mare Morto, 407.
Marengo, 461.
Margarethen (Sanct) 252.
Maria di Leuca (Santa), 420.
Marienbad, 41.
Marienburg, 126.
Merienwerder, 121.
Marinella (Santa) 440.
Marino (San), 448.
Marotta, 449.
Marquise, 345.
Marsala, 426.
Merseille, 317.
Märstetten, 242.
Marsylija, 317.
Marthalen, 249.
Martino, (San), 445, 451.
Marzabotto, 383.
Mascali, 431.
Massa, 444, 469.
Massafra, 420.
Matarana, 444.
Matera, 412.
Matran, 258.
Matrey, 61.
Matta, 418.
Mattierzol, 199.
Maubeuge, 339.
Mauen, 164.
Maure (Sainte), 331.
Mayence, 235.
Mayenfeld, 249.
Mazzara, 426.
Meaux, 338.
Medyjolan, 454.
Mehlem, 239.
Mehltheuur, 176.
Meiden, 247.

Meinersen, 188.
eissen, 168.
elegnano, 465.
lito, 421.
, 248.
in, 299.
, 454.
, 132.
329.
326, 469.

328.
Ier 488
esa
ess 23.
estre, 371, 451.
taponte, 413, 420.
tkau, 145.
don, 292.
ung, 329.
Mézy en Brie, 338.
Mèzy Moulins, 338.
Miała, 138.
Milazzo, 425.
Mileto, 416.
itz, 168.
den, 190.
ato al Monte (San)
95.
tono (San)
, 448.
168
50.
ngno, 420.
ncyja, 235.
di Gaeta, 401.
418.
nti,
111.
37.
, 76.

Monaco, 325.
Monasterace, 421.
Moncalieri, 461, 463.
Mondeo, 469.
Monopoli, 419.
Monreale, 423.
Monselice, 380.
Montalto 440.
Montanaro, 463.
Montargis, 309.
Montbard, 302.
Monte Argentaro, 440.
Montebello, 451.
Monte Cario, 325.
Monte Cattini, 441.
Monte Circeo, 400.
Montefiascone, 442.
Monte Gargano, 418.
Monte Giordano, 420.
Monteleone, 416
Montelimar, 313.
Montelupo, 434.
Monte Nuovo, 406.
Monte Pellegrino, 423
Monte Pescali, 440.
Montepulciano, 436.
Montereau, 301.
Monterosi, 443.
Monte Rotondo, 398.
Montescourt Lizerolles, 339.
Montesilvano, 418.
Mont Euganées, 380.
Montevarchi, 396.
Montgéron, 299.
Montmorency, 297.
Montorso, 398.
Montreuil Verton, 343
Montrond, 310.
Monts, 331.
Morano, 416.
Morceux, 346.
Moret, 301.
Moritzburg, 165.

Mörschwyl. 246.
Mosbach, 237.
Moulins, 309.
Moustier, 309.
Mouthiers, 332.
Mozzecane, 464.
Mühldorf, 73.
Mühlenhorn, 248.
Mühlheim, 201, 242.
Münchberg, 106.
München, 76.
Münden, 227.
Münich, 76
Münsterlingen, 251.
Murano, 378.
Murazzi, 378.
Murg, 248.
Murgenthal, 254.
Mürtschenstock (wąwóz), 248.
Musocco, 457.
Mussey, 337.
Mutignano, 418.

Nabrezina, 54.
Nakel, 122.
Nakło, 122.
Namur, 209.
Nançois le Petit, 337.
Nancy, 336.
Nanteuil Saacy, 338.
Narni. 398.
Nassow, 135.
Nauheim, 230.
Navacchio, 437.
Neapol, 401.
Neermoor, 192.
Nemours, 309.
Nendza, 152.
Nennhausen, 187
Nervi, 445.
Nessonvaux, 207.
Nettuno, 371.

Neubeeken, 200.
Neuschoesel, 43.
Neuendorf, 194.
Neuilly, 291.
Neumünster, 150.
Neustadt, 49, 176.
Neustadt(Wienerisch) 50.
Neuwaldeck, 14.
Neuwied, 239.
Nevers, 310.
New Cross, 488.
Neyruz, 258.
Nicastro, 416.
Nice, 324.
Nicea, 324.
Nicolas (Saint), 335.
Nidelbad, 246.
Niederan, 167.
Niederbreisig, 239.
Niedergrund, 167.
Niederlahnstein, 239.
Niederndorf 59.
Niederwalluf, 237.
Nieder Wien, 174.
Nieder Wöllstadt, 230.
Niederwyl, 254.
Nienburg, 190.
Niepołomice, 21.
Nizza, 324.
Nocera, 410, 443.
Nogent l'Arland, 338.
Noicattaro, 419.
Noisy le Sec. 339.
Nola, 414.
Norden, 193.
Norderney, 193.
Nördlingen, 111.
NordschleswigWeiche 181.
Northeim, 226.
Nörthen, 226.
Northfleet, 490.
Nortmoor, 192.
Nortwich, 495.
Norymberga, 107.
Notabile, 433.
Noto, 427.
Novara, 457.
Novi, 461.
Noyelles sur Mer, 343.
Noyon, 340.
Nuits, 304.
Nuits sous Raviére, 302.
Nuneaton, 493.
Nürnberg, 107.
Nussdorf, 14.
Nyborg, 182.
Nydberg, 248.
Nyon, 259.

Oberhausen, 190.
Ober-Jersdal, 181.
Oberlahnstein, 239.
Obernigk, 140.
Oberried, 252.
Oberrieden, 247.
Ober Uzwyl, 246.
Oborniki, 140.
Odensee, 182.
Oderberg, 152.
Oebisfelde, 187.
Oedenburg, 50.
Oederan, 174.
Oerlicon, 243.
Ofen 45.
Offenbach, 103.
Oiry Mareuil, 338.
Olbrzymie (góry), 148.
Oldenburg, 192.
Oldersum, 192.
Oliwa, 135.
Ołomuniec, 30.
Oneglia, 447, 469.
Onzain, 380.
Oos, 93.
Opole, 141.
Orange, 314.
Orbetello, 440.
Orlean, 328.
Ormes (les), 331
Ornavasso, 462.
Orsay, 298.
Orte, 398. 43
Orvietto, 4[illegible]
Ory la Vill[illegible]
Oschatz, 1[illegible]
Oschersleb[illegible]
Osimo, 41[illegible]
Ospedale[illegible]
Ostenda,
Osteria B[illegible], 43
Ostia, 370.
Ostuni, 419.
Otranto, 419.
Ottajano, 414.
Otten, 253.
Ourscamps, 340.
Owschag, 181.
Oxhöfter Spitze, 135.

Pacconigi, 461
Pachino, 427.
Paddok W[illegible]
Paderborn,
Padula, 41[illegible]
Padwa, 378.
Pagani, 410.
Palazzolo, 454.
Palermo, 421.
Paleseau, 298.
Palestrina, 370.
Palisse (la), 310
Palma, 414, 42[illegible]
Palmi, 41[illegible]
Palo, 4[illegible]
Palud [illegible]
Pantin,
Paolo, [illegible]
Pappenhei[illegible]
Parma 48

[illegible]rtinico, 425.
[illegible]yż, 272.
[illegible]sewalk, 135.
[illegible]ignano, 397.
[illegible] di Corese,
[illegible]
291.
[illegible].
5.
, 51.
7.
), 319.
488.
[illegible]
[illegible]
[illegible]nster, 210.
(Saint), 313.
[illegible], 415.
[illegible]gia, 397.
[illegible], 445.
[illegible]ra, 416.
[illegible]hiera, 432.
[illegible]ccia, 441.
Pennac, 346.
Penst, 44.
[illegible]terwardein, 48.
[illegible]te Source, 329.
[illegible]rs Bad, 248.
[illegible]heim, 92.
[illegible]psruhe, 103.
[illegible]enza, 466.
[illegible]dimonte, 425.
[illegible]r d'Arena (San)
32.
[illegible]refitte Stains,
1.
[illegible]refonds, 340.
[illegible]rre les Calais
(Saint), 345.
[illegible]ro (San), 384.
[illegible] Santa, 444.
[illegible](San), 380.
[illegible]n Casale(San)
[illegible]
[illegible]ertonico
419.

Pieve, 462.
Pieve a Nievole, 441,
Pignataro, 399.
Pilau, 132.
Pillnitz, 165.
Piława, 132.
Pinneberg, 180.
Piombino, 439.
Pirna, 165.
Pisciarelli, 406.
Piscina Mirabile, 407.
Pistoja, 383, 441.
Piza, 437.
Pizzo, 416.
Plasschendaele, 224.
Plauen, 173, 175.
Plombiéres, 303
Pluckley. 488.
Poderina (la), 442.
Podjebrad, 30.
Poelten (Sanct) 64.
Poestum, 411.
Poggibonsi, 435.
Poggio Renatico, 381.
Poitiers, 331.
Polesella, 380.
Policoro, 420.
Polidore, 440.
Polignano, 419.
Polla, 415.
Pölsnitz, 147.
Pommritz, 153.
Pompeja, 409.
Pontasieve, 396.
Pont de Sorgues, 314.
Ponte a Rifredi, 384.
Pontecagnano, 411.
Ponte Centino, 442.
Pontecorvo, 399.
Pontedera, 437.
Pontelagoscuro, 380.

Ponte D ecimo, 462.
Ponte di Bovino, 415.
Ponte di Brenta, 378, 451.
Ponte Galera, 440.
Ponte Maggiore, 400.
Ponte San Giovanni, 397.
Ponte San Marco, 453.
Pont Rémy, 343.
Pont Sainte Maxence 340.
Popelwitz, 145.
Populonia, 439.
Porcari, 441.
Pordenone, 371.
Porretta, 383.
Port de Piles, 331.
Portici, 407.
Porto Civita Nuova, 417.
Porto d'Anzio, 371.
Porto di Fermo, 417.
Porto Ferrajo, 470.
Porto Maurizio, 447, 469.
Porto Sant'Elpidio, 417
Porto Venera, 444.
Posilippo, 406.
Postójna, 54.
Potassa, 440.
Potenza, 412.
Pötscha, 165.
Potschappel, 173.
Potsdam, 194.
Pougues, 309.
Pouilly sur Loire, 309.
Pozzalo, 427.
Poznań, 138.
Pozzo di Gotto, 425.
Pracchia, 383.
Praga, 31.

Pragerhof, 53.
Prato, 384.
Pratomagno, 396.
Pré Saint Didier, 464.
Prégny, 260.
Prerau, 30.
Presburg, 43.
Preston Brook, 495.
Prien, 72.
Priolo, 429.
Pritzier, 176.
Procida, 411.
Przemyśl, 22.
Pudewitz, 140.
Purfleet, 490.
Purkersdorf (Sanct) 64.
Putbus, 137.
Puzzuoli, 406.
Pyrmont, 200

Quaderna, 448.
Quarto, 445.
Quentin (Saint), 339.
Querceta, 444.
Quinto, 445.
Quirico (San), 442.

Raab, 46.
Raccanigi, 463.
Raciborz, 152.
Räcknitz, 164.
Raddusa, 425.
Radicofagni, 442.
Ragatz, 248.
Rambert-d'Albon, (Saint) 312.
Rapallo, 445.
Rapolano, 436.
Rapperschwyl, 247.
Rastadt, 93.
Räterschen, 246.
Rathen, 167.
Rathender, 187.
Ratibor, 152.
Ratysbona, 103.
Raudnitz, 38.
Raunheim, 237.
Rawenna, 450.
Rebstein, 252.
Recanati, 417.
Recco, 445.
Reccaro, 451.
Redeberg, 154.
Redhill Junction, 488
Regensburg, 103.
Reggio, 416, 468.
Regi Lagni, 415
Reichenbach, 150 153, 175.
Reichenhall, 84.
Reid (la) 210.
Reinbeck, 173.
Reinerz, 150.
Remagen, 239.
Remi les Chevreuse, 298.
Remo (San), 447, 469.
Remund, 358.
Rendsburg, 181.
Renens, 259.
Resina, 407.
Reuth, 176.
Rezzato, 453.
Rheineck, 252.
Rhó, 457.
Riardo, 399.
Richterschwyl, 247.
Riedtwyl, 254.
Riesa, 168.
Rignano, 396.
Rigoli, 441.
Rimini, 448.
Ringelheim, 199.
Rio Fiume, 440.
Rion, 346.
Ripafratta, 441.
Ripalta, 418.
Rivarolo, 462,
Rive de Gier, 311.
Rivière Saas, 347
Roanne, 310.
Robilante, 463.
Rocca d'Evandr
Rocca Secca,
Rocella, 421.
Roche (la)
Roche Chal 332.
Roche Pozay
Röderau, 1
Roeskilde,
Rogliano,
Rognac,
Rohlands
Rohrse
Roisdo
Rokic
Rokie 138.
Rolle,
Roma
Roma
Roma 25
Röme 53.
Rom 58.
Ron 4
Roi
Roi
Roq
Rol
Ros 41
Rosetto, 420.
Rose 7
Rose 9
Rosi 55
Rossan
Rostock,
Rothenkr
Rotonda
Roverbella,
Roveredo,
Rovigo, 38

[illegible]

Udine, 371.
Ueberlingen ([illegible]) 260.
[illegible], 247.
[illegible], 189.
Ulm, 57.
Unna, 201.
[illegible], 248.
[illegible], 289.
Uster, 247.
Utzwyl, 251.
Uznach, 247.

Vaduz, 252.
Vairano Cajanello, 399.
[illegible]
Vercelli, 456.
Verdello, 454.
Verden, 199.
Verna (la), 395.
Vernate, 462.
Verona, 452.
Versailles, 292.
[illegible], 67.
Verviers, 296.
Viareggio, 444, 459.
Vicenza, 451.
Vichy, 327.
Vienne, 312.
Vietri, 410.
Vietri di Potenza, 412
Vilbel, 230.
Villa Abrogiana, 434.
Villach, 58.
Villafranca, 63, 451, 469,
Villa San Donato, 398.
[illegible]

W[illegible]
[illegible]
Waldenburg, 146.
Walensee ([illegible]), 248.
Wallenstadt ([illegible]) 248.
Wallenstadt ([illegible]), 248.
Wallisellen, 242.
Wangerin, 134.
Warmbrunn, 149.
Warrington, 495.
Warta, 150.
Wartau, 252.
Wartegg, 252.

Wartensee, 252.
Warthe, 150.
Waterloo, 219.
Watfort, 491.
Weiblinger, 110.
Weilbach, 235.
Weinburg, 252.
Weinfelden, 242.
Weintraube, 165, 167
Weissenburg, 140.
Weisskirchen, 47.
Wenecyja, 372.
Weitschöchheim, 372
Wels, 103
Werdau, 175.
Werdenberg, 252.
Werder, 197.
Werfen, 70.
Werl, 201.
Werona, 63, 452.
Wersal, 292.
Wesen, 248.
Wetteren, 219.
Wettingen, 253.
Wezuwijusz, 407.
Wiedeń, 2.
Wiesbaden, 236.
Wiesendangen, 242.
Wildbad, 70.
Wildbad,-Gastein, 71.
Wildbad-Kreuth, 100
Wildungen, 229.
Wilhelmsbad, 103.
Wilsnack, 177.
Windsor, 487.
Winsford, 495.
Winterscheidbach, 102.
Winterthur, 242.
Wittenberge, 176.
Wollishofen, 246.
Wolwerton, 492.
Wolwich, 490.
Wołoczyska, 25.
Wödenschwyl, 247.
Woyens, 181,
Wrocław' 142.
Wronka, 138.
Wunstorf, 190.
Wurmsbach, 247.
Würzburg, 101.
Wustermark, 187.
Wusterwitz, 198.
Wyl, 246.
Wynigen, 254.

Zagrzeb' 49.
Zanow, 135.
Zehlendorf, 19
Zgorzelec, 15
Ziegelbrück
Zimmersrod
Zizers, 249
Złoczów, 24
Znaim, 36.
Zöblitz, 153.
Zolino, 419.
Zollikofen, 2
Zollikon, 246.
Zoppot
Zornd
Zuric
Züss
Zwic
Zwis

Żegi

D 909 .P7 1873 C.1
Przewodnik dla podrozujacych z
Stanford University Libraries
3 6105 039 476 101

DATE DUE

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES
STANFORD, CALIFORNIA 94305

NAJTAŃSZE DZIEŁA NAKŁADOWE

KSIĘGARNI

S. ORGELBRANDA SYNÓW

W WARSZAWIE, PRZY ULICY BEDNARSKIEJ NR. 20.

Encyklopedyja Powszechna S. Orgelbranda w 8-miu tomach.

Rozpoczęła wychodzić od Maja 1872 roku, po dzień dzisiejszy opuściło prasę tomów 6.

Każdego miesiąca wychodzą dwa zeszyty.

Cena w Warszawie Tomu Rsr. 2.

„ na Prowincyi „ „ 2 kop. 25.

Dla prenumeratorów Bluszczu, Kłosów i Tygodnika Romansów o połowę zniżona, czyli ko[illegible] Tom:

w Warszawie [illegible]

na Pr[illegible]cyi [illegible]

MICHAŁ [illegible]WSKIEGO

MYŚLI O UKSZT[illegible]IU SIEBIE SAMEGO

DZI[illegible]OŚMIERTNE

Z PORTRETEM I ŻYCIORYSEM AUTORA

skreślonym przez

Ludwika Niesiołowskiego

Cena kop. 60.

---

1. Ekonomja polityczna w życiu praktycznem.
2. O fizycznych własnościach powietrza.
3. Sposób zostania szczęśliwym,
4. Rola rozumu w produkcyi.
5. O chemicznych własnościach powietrza.
6. Przemysł ludzki.
7. Przewidywanie i oszczędność.
8. Kredyt ludowy.
9. Stowarzyszenia spożywcze.
10. Stowarzyszenia wytwórcze.
11. Wędrówki węgla.
12. O Monecie.

Cena każdej książeczki . . . . . kop. 7½

a na prowincyi wszystkich dwunastu . Rsr. 1 „ 26